БЪЛГАРСКО ГЕРМАНСКИ ОТНОШЕНИЯ И ВРЪЗКИ

BULGARISCHE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN

INSTITUT FÜR GESCHICHTE
Kommission der Historiker der Volksrepublik Bulgarien und der Deutschen Demokratischen Republik
Bulgarische Sektion

BULGARISCH-DEUTSCHE BEZIEHUNGEN UND VERBINDUNGEN

UNTERSUCHUNGEN UND MATERIALIEN

Band I

SOFIA · 1972
VERLAG D ER BULGARISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЯ
Комисия на историците от Народна република България
и Германската демократична република
Българска секция

БЪЛГАРСКО-ГЕРМАНСКИ ОТНОШЕНИЯ И ВРЪЗКИ

ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ I

БЕЗПЛАТЕН
ЕКЗЕМПЛЯР

СОФИЯ · 1972
ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

проф. ХР. ХРИСТОВ, проф. В. ХАДЖИНИКОЛОВ, ст. н. с. ЦВ. ТОДОРОВА, ст. н. с. КР. ШАРОВА, ст. н. с. К. КОСЕВ

REDAKTIONSAUSSCHUSS

Prof. CH. CHRISTOV, Prof. W. HADŽINIKOLOV, Dr. ZW. TODOROWA, Dr. KR. CHAROWA, Dr. K. KOSSEV

941Б

СТАТИИ И СЪОБЩЕНИЯ

ПРЕДГОВОР

През 1967 г. се положи началото на пряко двустранно научно сътрудничество между историците от България и ГДР. Двете страни се ориентираха към съвместна работа за марксистко-ленинска разработка на проблемите, засягащи връзките и отношенията между двата народа през периода на новата и най-новата история. Научното сътрудничество успешно се осъществяваше в рамките на сключения договор през октомври 1968 г. между Българската академия на науките и Германската академия на науките. Съгласно този договор на 1 ноември същата година беше учредена специална Комисия на германските и българските историци. Като една от формите за съвместно сътрудничество бе подета инициативата за издаване на поредица с изследвания на германски и български историци по различни аспекти на отношенията между Германия и България в ново и най-ново време. Още през 1968 г. Институтът по история при БАН пристъпи към подготовка на том първи от поредицата.

Както е известно, развоят на историческите събития от средата на XIX в. до наши дни се стичат така, че Германия и България се оказват в твърде тесни и трайни връзки. Създават се сложни, многостранни отношения между двете страни, породени от експанзията на германския империализъм в България, с всички последици от това за нейното икономическо и политическо развитие. В епохата на империализма България се превърна в сфера на влияние за германския монополистичен капитал. В този смисъл българско-германските връзки от това време имат съдбоносно въздействие върху историческото развитие на България.

Наред с взаимоотношенията в областта на официалните дипломатически, политически, военни и стопански връзки през същия период се установяват отношения на интернационална солидарност между революционните сили на двата народа в класовата антиимпериалистическа и антифашистка борба. Интерес предизвикват също културните взаимоотношения и по-специално влиянието на прогресивната и хуманна германска култура в България. В най-ново време, след победата на социалистическата революция в България и ГДР, се създават условия за отношения от нов тип. Общите интереси на двата народа, в рамките на социалистическата общност, правят отношенията и връзките между ГДР и България наистина братски, основани на равноправие и взаимна изгода, с една обща цел за построяване на социалистическо и комунистическо общество.

Научните изследвания в настоящия сборник по своята тематика обхващат хронологически целия период от възникването на Германската империя през 1871 г. и Освобождението на България от турско робство през

1878 г. до епохата на социалистическото строителство в ГДР и НР България. Статиите и съобщенията третират няколко по-важни проблеми.

Най-напред някои от изследванията са посветени на политиката на Германия след нейното обединение през 1871 г. спрямо Източния въпрос и ролята на Бисмарковата дипломация в навечерието и по време на Руско-турската освободителна война от 1877—1878 г. Специално внимание се отделя за изясняване на отношенията на Германия към Русия, Англия, Франция и Австро-Унгария по време на Източната криза от 1875—1878 г. и по отношение на България в първите няколко десетилетия след Освобождението до началото на XX в. Проследява се проникването на германския монополистичен капитал в нашата страна и острото съперничество на Германия и останалите велики сили за завоюване на позиции в този район. Изтъква се наред с това външнополитическата концепция и дейност на революционната германска социалдемокрация към експанзионистичната политика на Германия и другите империалистически държави на Балканите по това време.

Друга група изследвания имат за задача да изяснят българско-германските връзки и отношения в годините преди и по време на Първата световна война. Статиите, посветени на тази проблема, очертават редица аспекти от дипломатическите и военнополитическите отношения между двете страни, като се проследява конкретно превръщането на България в сателит на империалистическа Германия през войната. Специално се изтъква злополучната роля на Кобургската династия в това отношение и контрареволюционната дейност на германските войски у нас по време на революционната криза и Войнишкото въстание през 1918 г.

Следващият кръг въпроси, застъпени в сборника, са стопанските взаимоотношения на Германия и България в периода между двете световни войни. В изследванията, посветени на този въпрос, обстойно се анализира външнотърговският обмен между двете страни, като се отчитат позитивните и негативните последици от него за българското стопанство. Наред с това се подчертава, че от 1933 г., след установяването на фашистката власт в Германия, започва интензивна германска икономическа експанзия по отношение на България, което в голяма степен става причина за прогерманската политическа ориентация на част от българската буржоазия през Втората световна война.

Няколко статии се спират на проблемите около германско-българските отношения в навечерието и по времето на Втората световна война. Това е следващият кръг от въпроси, застъпени в настоящия сборник. Поместените изследвания, посветени на тази твърде интересна и важна, но слабо проучена област от отношенията между Германия и България, имат в някои случаи дискусионен характер. С оглед да се подпомогне изясняването на тези въпроси редакцията на сборника сметна за уместно поместването на статии, почти застъпващи се по тема и съдържание, но с известни различия в интерпретацията на събитията и по отношение на направените изводи.

Статиите обстойно разглеждат икономическите връзки на империалистическа Германия с България и по-точно подчинената роля на българската индустрия в услуга на германската военна машина. Специално се разглеждат проявените интереси от ИГ Фарбениндустри към България. Подробно се проследяват също дипломатическите отношения между Германия и България в навечерието и по времето на Втората световна война, като се акцентира вниманието на въпроса за присъединяването на България към силите на Оста.

Същевременно се очертават отношенията на България със съседните ѝ страни на Балканите, особено с Югославия, в светлината на германската агресия и проникване в този район.

Накрая в сборника намират място за разглеждане и въпросите от най-новата история на връзките между германския и българския народ. Поместеното съобщение на тази тема полага началото на научните изследвания из областта на българско-германското сътрудничество в епохата на социалистическото строителство.

В специална рубрика на сборника са поместени докладите, изнесени по време на Първата конференция на комисията на историците от ГДР и България, състояла се от 13 до 15 ноември 1969 г. в София. На тази конференция бяха разгледани въпросите относно военните действия на Хитлерова Германия на Балканите през 1941—1944 г. и Деветосептемврийското въстание в България от 1944 г. Тези работи поради това, че са били замислени и направени като доклади за конференцията, не са снабдени с научен апарат под линия.

Редакцията на сборника намира за целесъобразно в бъдещите издания на поредицата да се разшири обхватът на изследванията, като се включват и такива от епохата на Средновековието и Ренесанса. Могат да се посочат редица моменти на връзки и отношения между двата народа от това време, които също се нуждаят от задълбочено научно проучване. Настоящият сборник полага началото в това отношение, като в него се помества статията, засягаща германската реформация от XVI в. и нейния отзвук в българските земи.

Научните изследвания, поместени в настоящия сборник, както по количество и качество на използувания нов документален материал, така и по оригиналната, научна, марксистко-ленинска интерпретация на събитията, с направените изводи и преценки, са несъмнено съществен принос в разработката на българско-германските връзки и отношения в ново и най-ново време. Наистина трябва да отбележим, че тематичният обхват на сборника не изчерпва всички аспекти на тези отношения. Така например революционните връзки на германската социалдемокрация, германското работническо и антифашистко движение с българските социалисти и революционното движение у нас до 9 септември 1944 г. са съвсем бегло застъпени. На тази проблематика е посветена само една работа, която изяснява въпроса за връзките на Георги Димитров с германското революционно движение по време на неговото пребиваване в Германия през 1929 г. Що се отнася пък до културните взаимоотношения между Германия и България през интересуващия ни период, те изобщо не са застъпени в сборника. Липсват достатъчно изследвания и за връзките между ГДР и България от войната насам. Нека се надяваме, че тези празнини ще бъдат запълнени в следващите томове на поредицата.

Независимо от това настоящият сборник несъмнено ще допринесе за изясняването на редица важни въпроси от българската история и с това ще подпомогне предстоящата работа по написването на многотомна история на България.

От редакцията

НЕМСКАТА РЕФОРМАЦИЯ И НЯКОИ ЦЪРКОВНИ ДЕЙЦИ ОТ БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XVI В.

ЙОРДАН НИКОЛОВ

Връзките и взаимоотношенията между някои дейци на Лутеровата реформация и представители на църковните митрополитски центрове в българските земи, колкото и да били слаби и изолирани, все пак са съществували. Въпреки характерните пречки, създавани от католическата църква и турските феодали, българи и немци успявали да ги преодолеят и да установят известни контакти. Епархийски митрополити посещавали немските реформационни центрове и установявали лични, а след това и писмени контакти с най-изтъкнати ръководители на немската Реформация. Освен това редица западни мислители проявявали жив интерес към миналото и тогавашното положение на българския народ.

По всичко изглежда, че Еразъм Ротердамски (1466—1535) е познавал културната и политическата история на нашия народ и в своите произведения неведнъж е цитирал трудове на български църковни дейци. Близкият съратник на Мартин Лутер (1483—1546), Филип Меланхтон (1497—1560), проявявал интерес към богомилското движение, както и към историята на църковните организации в Тракия. Фактическият организатор на Магдебургските центурии Матей Флаций Илирик (1520—1575) проучвал еретическите традиции на българския народ и за написването на центуриите изпратил в България свои сътрудници, които трябвало да работят по нашите библиотеки, оцелели след турското нашествие.

За съжаление тези интересни страници от миналото на немци и българи все още не са получили научно осветление в историческата литература. Причините за това са от различно естество. Преди всичко връзките между нашите два народа са имали формален църковен характер, а историята на българската църква и на българските църковни дейци през епохата на турското феодално владичество не е достатъчно проучена от нашата национална историография. Чуждестранните историци пък разглеждат българската църква като неразделна част от гръцката църква и поради това не обръщат внимание на изолираните в тази насока прояви на българите, смазани под гнета на турските феодали, задушавани от асимилаторските пристъпи на цариградската патриаршия. Сериозна пречка за изясняване на интересуващите ни въпроси създава обстоятелството, че в изворите народностната принадлежност на българите твърде често се смесва с гръцката. А и някои представители на нашата интелигенция сами предпочитали да се смятат за гърци, понеже принадлежността към елинския свят се считала за духовен аристократизъм, за признак на висока култура.

Немалка трудност поражда и обстоятелството, че данните за немско-българските реформационни връзки са оскъдни, разпръснати са в различни издания и откриването им е свързано с големи, неособено насърчителни усилия. А като се има пред вид, че трудовете и документалните издания, въз основа на които могат да бъдат осветлени немско-българските реформационни връзки, липсват в нашите библиотеки, затрудненията, които трябва да бъдат преодолявани, стават още по-сериозни. Всичко това обяснява до известна степен защо въпросът, който ни занимава, не е привличал досега вниманието на българските и на чуждестранните историци.

В историографията, посветена на средновековното минало на българския народ, съществуват значителни приноси върху отражението на Лутеровите идеи в отделните южнославянски и балкански страни. Могат да бъдат посочени редица солидни трудове за Реформацията в Словения и за влиянието на немските реформатори върху развитието на словенската реформационна мисъл.[1] Въз основа на богат фактически материал са проследени връзките между хърватите и немските реформационни ръководители, обединени около Мартин Лутер и Филип Меланхтон.[2] Проучени са и реформационните отзвуци в Далмация.[3] Богата литература е посветена на контактите между тюбингенските богослови и цариградската патриаршия.[4] Преди немного години покойният сръбски историк на средновековната сръбска литература Ж. Сп. Радоичич обърна внимание върху някои интересни подробности, свързани с отношението на атонските монаси към учението на Мартин Лутер.[5]

Както се вижда от направения кратък и съвсем непълен историографски преглед, интересът на балканските историци към проблемите на немската Реформация и нейния международен отзвук е твърде силен и неотслабващ. Това, разбира се, е лесно обяснимо, особено като се вземе под внимание обстоятелството, че в някои от балканските страни католическата църква има изключително силни позиции и осветляването на Реформацията служи на борбата срещу католическата църква и отговаря на назрели научни потребности. Що се отнася до нашата историография, тя, както стана дума вече, не е об-

---

[1] Th. Elze. Die Anfänge des Protestantismus in Krain. — Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich, I, 1880; J. Maurer. Zwei Beilagen für die Ausbreitung der Lutherischen Lehre in Steiermark. — Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark, 1908, 6; K. Fraise. Religionskarte der Steiermark gegen Ende des 16. Jahrhunderts, 1932: E. Winkelmann. Zur Geschichte des Luthertums im untersteirischen Mur- und Draugebiet. — Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus, 54—58, 1933—37; F. Kidrič. Die protestantische Kirchenordnung der Slovenen im XVI. Jahrhundert, 1919; Mirko Rupel, Slovenski protestantski pisci. Ljubljana, 1966; Mirko Rupel. Primus Truber Leben und Werk des slovenischen Reformators. München, 1965.

[2] Ivan Kostrenčič. Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protestantischen Literatur der Südslaven in den Jahren 1559—1565. Wien, 1874; Fr. Bučar. Povijest hrvatske protestantske knjizevnosti za Reformacije. Zagreb, 1910; M. Murko. Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven. Prag und Heidelberg, 1927; Mujo Mirković. Flacius, Zagreb, 1938; M. Mirković. Matija Vlacić. Beograd, 1957.

[3] Grga Novak. Povijest Splita, II, Split, 1961, 121—138; S. Ljubić. O Markantunu Dominisu Rabljaninu, Rad, J. A. X.

[4] Основната литература е посочена у акад. Иван Снегаров. Кратка история на съвременните православни църкви. Т. I. София, 1944, с. 504—506, забележките и литературата са на с. 513—515.

[5] Става дума за студията „О Лутеру у оновременој старој српској писмености", поместена в сборника „Творци и дела старе српске књижевности". Титоград, 1963, с. 301—315.

ръщала внимание на тази проблема и направените за неговото изясняване приноси съвсем не са достатъчни.[6]

Ето защо тук си поставяме скромната задача да запълним, доколкото е възможно, празнотата, която съществува в балканската и българската медиевистика по поставената проблема. Целта ни е въз основа на новооткрити и малко известни и незадоволително използувани материали да разгледаме връзките между някои немски протестантски дейци от времето на Реформацията и представители на църковните организации в нашите земи. В същото време ще разгледаме и въпроса за отношението, което имали някои ръководители на Лутеровата Реформация към България — към нейното минало и към нейната съвременна тям история. По такъв начин ще бъде хвърлена светлина върху малко позната страна от миналото на българския народ и от неговите връзки с някои немски обществени дейци.

* * *

Макар през време на немската Реформация Турция и завладените от нея балкански територии да били малко познати в Западна Европа, макар споменът за могъщата преди векове българска държава да бил вече позаглъхнал и османските провинции на запад да се разглеждали като затворен полуварварски ориенталски свят, немската реформационна общественост проявявала интерес към българския народ. Действително интересът към България бил свързан с интереса към православната цариградска патриаршия или към останалите южнославянски балкански страни, но при все това в стремежа си да разпространяват своите идеи в страните на Югоизточна Европа немските реформатори имали пред вид и нашата страна и я включвали в своите планове.

От друга страна, интелигенцията от страните на Югоизточна Европа също проявявала интерес към развитието на Реформацията и към постиженията на науката и културата в протестантските страни. Интересът към протестантизма бил свързан с естествения стремеж за повишаване на знанията, на научния кръгозор. През XVI—XVII в., когато Западна Европа била разтърсвана от реформационните движения, образованието, просветата, науката и културата в диоцеза на цариградския патриарх и в границите на османската държава се намирали на крайно ниско равнище. Стефан Герлах пише, че през 1576 г. в цяла Гърция имало само низши училища, в които децата се учели единствено да четат богослужебните книги.[7] В учебните заведения на цариградската патриаршия се употребявали главно, ако не и единствено, богослужебни книги като октоиха и часослова. При все това „само малцина между свещениците и монасите разбирали написаното в тези книги", понеже не се изучавал старогръцки език, езикът на богослужебните книги.

---

[6] За пръв път акад. Иван Снегаров обърна внимание върху някои най-ранни сведения за връзки между някои западни протестантски дейци и цариградската патриаршия. — Кратка история на съвременните православни църкви. Т. I, С., 1944. с. 504—506, бел. 19. Поради естеството на труда си като учебник акад. Снегаров засегна само най-общите факти, без да привлече всички налични данни в изворите, които той е ползувал. По-късно използуваните от Снегаров факти бяха цитирани от Михаил Йонов в студията му „Културни връзки между немски протестантски дейци от южнославянските земи през края на XVII и първите десетилетия на XVIII в." — ГСУ, ФИФ, 1964, т. 58, с. 243.

[7] M. Crusius. Turcograeciae, Basiliae, 1584, p. 205.

Митрополитът на Солун (XVI в. признавал, че в неговата епархия нито един монах не разбирал църковните молитви, понеже не се познавал езикът на богослужебните книги.[8]

Невежеството, което господствувало в цариградската патриаршия, правело впечатление не само на западните мисионери, но и на самите митрополити, които гледали на него като на положително явление. През 1612 г., още като александрийски патриарх, Кирил Лукарис писал на холандския богослов Йоан Утенбогерт: „Има някои, които изобличават Източната църква в невежество, тъй като изучаването на науките и философията преминало оттук в други страни. Но тъкмо защото сега Източната църква е чужда на науките, тя трябва да се счита за истинно блажена, не бидейки запозната с жалките въпроси, които сега оскверняват слуха на хората."[9]

Ако един от най-образованите хора на цариградската патриаршия и на Източната църква като Кирил Лукарис, получил образование в Западна Европа, проявявал такова отношение към просветата, към знанието, възхвалявал невежеството и пр., ясно може да се разбере какво е било културното равнище на духовенството, най-образованата социална групировка през онази епоха.[10]

При широко разпространеното невежество, което господствувало в цариградската патриаршия, интересът към западноевропейската протестантска култура бил естествен и оправдан. От друга страна, важен фактор за развитието на протестантската пропаганда в балканските територии на Отоманската империя било благосклонното отношение на турските феодални управници към протестантските мисионери. За разлика от католицизма, от католическите държави, които организирали антитурски коалиции и поради това не могли да бъдат гледани с добри очи от султанската власт,[11] към протестантите отношението било по-друго, приятелско, покровителствено. Това забелязвали и самите протестанти. „Турците — пише Стефан Герлах — повече обичат лутераните, отколкото папистите, понеже лутераните осъждат почитането на иконите и им се струва дори, че лутераните са готови по-скоро да станат мюсюлмани, отколкото римокатолици. Затова, когато заловят някой европеец, питат го: „дали е лутеранин или папист."[12]

Когато през 1573 г. гърците от остров Хиос се оплакали пред турския съд от един свой сънародник, някой си Яков Палеолог, загдето се отказал от православието и като бил на Запад, станал протестантин, турците се обявили в защита на протестантина. През време на съдебния процес съдиите запитали Палеолог дали е вярно, че бил лутеранин, като след това съдът обосновал защо турската власт защищава лутераните. „Ние — постановява съдът — поставяме под своя защита лутераните, защото ни се струва, че те поправилно мислят за бога и много малко отстъпват от нас, докато папистите

[8] M. Crusius. Turcograciae, Basiliae, 1584, p. 205; A. Pichler. Geschichte des Protestantismus. München, 1862. S. 29.

[9] Μελετιου. Ἐκκλησιαστικη ἱστορια, III, σελ. .431.

[10] За Кирил Лукарис вж. A. Pichler. Geschichte des Protestantismus in der Orientalischen Kirche im 17. Jahrhundert oder Der Patriarch Kirilus Lucaris und seine Zeit. München 1862; Cl. Lialine. L'Orthodoxie et le ploblème ocumenique (L'Eglise et les Eglises, II), 1955, 389—413; Die Religion in Geschichte und Gegenwart, IV Band, Tübingen, col. 472—473.

[11] J. Zinkeisen. Geschichte des Osmanischen Reiches. 3 Teil. Gotha, 1855. S. 859—860, 870; Vl. Lamanski. Secrets d'état de Venise. — Documents, extraits, notices et studes, servant à eclairier les rapports de la Seigneurie avec les Grecs et la Porte Ottomane, à la fin du XV et au XVI siècle, S. Peterburg, 1884, 129.

[12] J. Zinkeisen. Geschichte des Osmanischen Reiches. s. 476.

много повече се различават от нас, тъй като те правят статуи на божества и им се покланят."[13]

Поради това има случаи, когато православни гърци, отказали се от православието и възприели протестантизма, пред епископския съд, където били призовавани, казвали за свое оправдание: „Ние вярваме така, както вярва султанът."[14]

Положителното отношение на турската власт към протестантизма изобщо и по-специално към лутеранството било умело използувано от западните държави за провеждане на тяхната източна политика. Посланиците на протестантските държави в Цариград били поставени при добри условия за работа. Дипломатическите представители на Англия, Холандия, Швеция оказвали дори влияние върху външнополитическата линия на турската държава.[15]

При това положение в пределите на отоманската държава били създадени необходимите предпоставки за провеждане на успешна и резултатна дейност от страна на лутеранските мисионери. Още в средата на XVI в. цариградската патриаршия влязла във връзка с немските протестантски центрове. А лутеранското проникване сред българите, както и интересът на някои български дейци към протестантизма се проявявали чрез действието на цариградската патриаршия и били съставна част от нейните политически ходове.

Първите контакти на цариградската патриаршия с немските лутерани датират от средата на XVI в. и имат определена връзка с нашата страна. Първият представител на Източната църква, който установил контакт с реформаторите от обкръжението на Мартин Лутер, бил солунчанинът Димитър Мизос, за когото акад. Иван Снегаров с основание предполага, че бил българин.[16] Димитър Мизос посетил Германия и влязъл във връзка с ръководителите на протестантската църква, включително и с Меланхтон. Връзките, които той установил с Меланхтон, се намирали в зависимост от интересите на цариградския патриарх Йоасаф II (1555—1565) към протестантското движение.[17] Преди да бъде избран за цариградски патриарх, Йоасаф бил митрополит на Адрианопол[18] и бил свързан с българското население. В стремежа си да се запознае по-добре с протестантизма, той изпратил през 1558 г. своя дякон Димитър Мизос във Витенберг, един от най-големите центрове на лутеранството по онова време.[19] Мисията му била да се запознае с Лутеровото учение.[20]

За да изпълни своята задача, Мизос напуснал Цариград и се отправил за Витенберг. Тук се запознал лично с Филип Меланхтон, с когото беседвал върху същността на лутеранството. Меланхтон проявил жив интерес към историята на православната църква, към нейното съвременно положение, към

---

[13] A. Pichler, Geschichte der Kirchlichen Trennung, Bd. I, Byzantinische Kirche, München 1864, S. 507.

[14] A. Pichler. Geschichte des Protestantismus. S. 113—114.

[15] Ibid. S. 113—114.

[16] Кратка история, I, с. 505, 513, заб. 19. Предположението на акад. Снегаров, че Мизос бил българин, понеже името „Мизия" през византийско време означавало България, е основателно. Без да вземе становище, Мих. Йонов приема това предположение на Снегаров в цитираната вече своя работа (Културни връзки, с. 243).

[17] M. Crusius. Turcograeciae, p. 484; A. Pichler. Geschichte des Protestantismus, S. 33.

[18] Μανοιε Δεδεῶν. Πατριαρχικοι Πιναχες, p. 510—511.

[19] Lexikon für Theologie und Kirche, Bd. 10, Freiburg, 1965, col. 1200—1201.

[20] M. Crusius. Turcograeciae, p. 484; A. Pichler. Geschichte des Protestantismus, S. 33.

нейното учение. В беседите между двамата не само Мизос се запознавал с лутеранската идеология, но и Меланхтон започнал да се интересува все по-силно от православието. В съзнанието на немския реформатор възникнала идеята да установи писмени връзки с цариградския патриарх. Когато след няколко месеца Д. Мизос изпълнил успешно мисията, с която бил натоварен, и трябвало да напусне Витенберг и да се отправи за Цариград, Меланхтон изпратил писмо на патриарха заедно с известното Аугсбургско изповедание, което било преведено на гръцки език от протестантския теолог Павел Долции.[21] По такъв начин наред с личните били установени и първите писмени контакти между лутеранството и цариградската патриаршия.

В своето писмо Меланхтон изразявал задоволството си от това, че православната църква в Тракия, Гърция и Азия се запазила по чудесен начин, подобно на тримата отроци в халдейската пещ. В същото време Меланхтон уверявал патриарха, че протестантското общество се основава на писанията на пророците и апостолите, на каноните на църковните събори и на ученията на църковните отци — на Атанасий, Василий, Григорий, Епифаний, Ириней, Теодорит, но отхвърлят заблужденията на Павла Самосатски, манихеите и всички отхвърлени от църквата учения. В заключение на своето писмо Меланхтон отправял към патриарха молба православните богослови да не вярват на клеветите, разпространявани срещу протестантството.[22]

Между другите църкви, които Меланхтон споменава в писмото си до патриарх Йоасаф, на първо място поставя православната църква в Тракия. Вероятно това не било случайно. Знае се, че Тракия била един от старите еретически центрове на Балканския полуостров изобщо и по-специално в България. Тук византийският император Константин V Копроним (741—775) колонизирал през 746 г. монофизити от Сирия, между които имало вероятно привърженици на павликяните.[23] Тук същият император заселил павликяни, пленени от войните с арабите.[24] Все тук Лъв IV Хазарски (775—780) през 778 г. заселил сирийци яковити. Най-сетне Тракия била голямо средище и на богомилското движение.[25] Затова и обстоятелството, че Меланхтон поставя в такъв порядък църковната организация в Тракия, идва да покаже, че тя заела определено място в плановете на лутераните. Наистина Меланхтон не споменава точно каква църковна организация има пред вид, но не е трудно да се разбере, че той по всяка вероятност визира еретическата църква. Дипломатичният тон на писмото навява такава мисъл.

Макар патриарх Йоасаф да не отговорил на писмото, изпратено от Меланхтон, Димитър Мизос изпълнил мисията, с която бил натоварен. Той се запознал със същността на лутеранството, с неговите особености. От писмото на Меланхтон може да бъде направено предположението, че или Мизос осведомил немския реформатор за положението на църквата в Тракия, или пък сам Меланхтон бил предварително осведомен за нейното минало. По-вероятно е да се приеме, че Меланхтон бил предварително запознат с историята на еретическите центрове в Югоизточна Европа и Азия. Толкова повече, че по това време подготовката по написването на Магдебургските цен-

---

[21] M. Crusius. Turcograeciae, p. 488; A. Pichler. Ibid., S. 33.
[22] Ibid., p. 557.
[23] Вж. Д. Ангелов. Богомилството в България. София, 1969, с. 128.
[24] Д. Ангелов. История на Византия. I. София, 1965. с. 279.
[25] Д. Ангелов. Богомилството в България, 496 и сл.

турии, в които е отделено важно място на еретическите традиции в България, била напреднала.

Сведенията, с които разполагаме, не показват какво отношение имал Д. Мизос към протестантството след завръщането си в Цариград. Както изглежда, той не ще да е участвувал нито в разпространяването на лутеранството, нито пък в борбата за неговото изкореняване. При все това той влязъл в историята като пръв посланик на православната църква при лутераните.

Следващият етап от взаимоотношенията между цариградската патриаршия и немските лутерани, намерили отражение в нашите земи, бил свързан с друг немски реформационен център — с Тюбинген. Когато Д. Мизос бил във Витенберг, Тюбинген бил вече укрепнал реформационен център. Там имало Богословски факултет в системата на тамошния университет. Декан на факултета, а същевременно и ректор на университета бил известният Яков Андреа, който фактически стабилизирал и укрепил Богословския факултет.[26] Той бил плодовит автор, изиграл голяма роля в историята на лутеранството.[27] В състава на професорската колегия при факултета влизали Хербранд, Шнепер, Бренц, чието място било заето от Стефан Герлах, който взел активно участие в уреждането на взаимоотношенията между православната църква и немското лутеранство.[28] Между професорите в Тюбингенския университет, тясно свързани с лутеранството, ярко се откроявал Мартин Крузий, професор по гръцки език, един от най-забележителните лингвисти на своето време. Наред с Крузий от Източния свят се интересували и някои възпитаници на Тюбингенския университет, като Лука Озиандер, Лайзер, Хуниас, Йохан Грахей и др.

Учебната програма на Богословския факултет не се отличавала с някаква особена широта, тя имала предимно богословски характер. Заниманията на студентите се свеждали до четене и коментиране на светото писание. Изучавала се екзегетика, получила голямо развитие. Професорите четели специализирани курсове върху книгите на пророците, петокнижието, Павловите послания и пр. Всяка отделна библейска книга била четена от отделен професор. Специално внимание било отделено на онези текстове от Библията, които обслужвали интересите на лутеранството. Тези текстове били четени от специалист професор, който чрез тях обосновавал основните позиции на лутеранството.[29]

Значението на Тюбингенския богословски факултет било голямо и новият етап, установен между немските лутерани и цариградската патриаршия, бил тясно свързан с неговата дейност. Важна роля за разширяване взаимоотношенията между тюбингенските реформатори и гръцката църква, включително и с нашата страна, изиграл пасторът при немското посолство в Цариград Стефан Герлах, един от изтъкнатите представители на немската култура през XVI в. Стефан Герлах пристигнал през 1573 г. в Цариград, когато австрийският император Максимилиан II (1564—1576) по тактически съображения изпратил за посланик в Османската империя не католик, а немски протестант. Както е известно, изборът на Максимилиан паднал върху граф Давид Унгнад. По препоръка на проф. Яков Андреа, канцлер на Тюбингенския университет,

[26] K. Weizsäcker. Die Lehrer und der Unterricht an der theologischen Fakultät der Universität Tübingen. Tübingen, 1877. S. 29.

[27] Schmoller. Zwanzig Predigten von Iak. Andrea, Güterl. 1890, S. 12.

[28] Ibid., S. 8.

[29] K. Weizsäcker. Die Lehrer und..., S. 36—37.

Унгнад взел за пастор в австрийското посолство в Цариград Стефан Герлах, млад магистър, току-що завършил с отличие курса на Богословския факултет. Герлах се отзовал с готовност.

Проф. Андреа и Мартин Крузий изпратили по Герлах писмо до цариградския патриарх, макар тюбингенските реформатори да не знаели дори името му. Както е известно, по това време цариградският патриаршески престол бил възглавяван от Йеремия II (1572—1579, 1580—1584, 1586—1595), един от най-изтъкнатите йерарси на православния Изток. Патриарх Йеремия II бил силно свързан с нашата страна. Той бил роден в Анхиало около 1536 г.[30] и бил ученик на търновския митрополит Арсений,[31] когото Мартин Крузий споменава след такива гръцки учени като Йоан и Теодосий Зигомала и преди Дамаскин Студит.[32]

Арсений поддържал с Йеремия II добри отношения. Мартин Крузий обнародва едно писмо на митрополит Арсений до Йеремия II. В писмото си митрополит Арсений го моли да разреши на приносителя на писмото да встъпи в брак със сестрата на своята кума. За да обоснове тази своя молба, митрополитът подчертава, че законът позволявал такъв брак. За да не се сторело на неграмотните, че Арсений от себе си правел това, той се обръщал към патриарха с молба да разреши сключването на този брак. По-нататък той молил за помощта на патриарха при разрешаване на един такъв наистина малък и неясен въпрос. В знак на признателност Арсений пратил по приносителя на писмото една еленова кожа като подарък на патриарха.[33]

Като обнародва това писмо, Крузий споменава, че Арсений се титулува „търновски митрополит и екзарх на цяла България". В същото време той пише, че търновският митрополит има три подведомствени епископии и 600 църкви.

Всичко това показва, че патриарх Йеремия II, който приел на 15 септември 1573 г. Стефан Герлах, бил свързан с България като със своя родина, макар за народностната му принадлежност да не може да се каже нищо положително. Срещата преминала добре. Поради това, че патриарх Йеремия II не знаел немски език, а Ст. Герлах — гръцки, проведеният разговор бил превеждан от учения грък Зигомала. Подробностите на разговора са предадени от Герлах. „Ние — пише Герлах в дневника си — приветствувахме патриарха, пожелахме му всестранно благополучие и му целунахме ръка." По-нататък той описва външността на патриарха. Според него Йеремия II бил „приятен и мил човек"[34].

В препоръчителните писма, които Герлах предал на патриарха, двамата тюбингенски реформатори проф. Андреа и Мартин Крузий му изразявали своето дълбоко уважение и почит. Те му писали на гръцки език. В своите писма те изразявали ясния стремеж на немските лутерани да се запознаят с ученисто на православната църква и да привлекат нейните дейци в борбата срещу католическата църква. Писмата на немските протестанти били посрещнати с интерес от патриарх Йеремия и той отговорил поотделно на двамата.

---

[30] Μ. Γεδεών. Πατριαρχικοί Πίνακες, pp., 518—523, 524—525, 535—536.

[31] За митрополит Арсений вж. у Ив Снегаров. Търновски митрополити в турско време. — сп. БАН, кн. 52, София, 1935, с. 213.

[32] M. Crusius. Turcogreciae, p. 497.

[33] M. Crusius. Ibid., p. 339.

[34] St. Gerlach. Türkisches Tagebuch, Francfort sur Main, 1674, S. 29—30.

Така контактите между немското протестантство и гръцката патриаршия били разширени.

Срещата между патриарх Йеремия II и Стефан Герлах на 15 октомври 1573 г. не била единствената. На 24 май 1575 г. Герлах за втори път посетил патриарха. Герлах предал на Йеремия писмо от проф. Андреа, а също и един екземпляр от Аугсбургското изповедание, преведено на гръцки език. Според Герлах патриархът приел писмото на проф. Андреа и Аугсбургското изповедание с лице, което изразявало удоволствие. Разтваряйки изповеданието, патриархът с висок глас започнал да го чете. Така той прочел първите пет глави, които били изслушани от всички присъствуващи.

След като приключил четенето, Йеремия започнал да беседва с Герлах. Беседата прераснала в спор, който засегнал въпросите за изкупителните заслуги на Христос, за вярата и добрите дела и главно за изхождането на дух свети и от сина. На раздяла патриархът благословил Герлах с кръстен знак.[35]

Трето посещение при патриарха Ст. Герлах направил на 11 юли същата 1575 г. Този път заедно с него пристигнали и някои други немци. Йеремия II ги отвел в градината, където по обичая седнал на килима, постлан на земята. Когато немците по негова покана били призовани да седнат на земята и не могли да сторят това, Йеремия наредил да им донесат столове. Гостите си той черпил със скъпо вино. След това започнали да разговарят по богословски въпроси. Преди всичко разговорът се отнасял за квасния хляб и за опресноците, за изповедта и опрощаването на греховете. Що се отнася до папските индулгенции, разговарящите се отнасяли към тях с присмех. Патриархът заявил, че бил забранил строго на православните свещеници да вземат пари за извършването на изповед. Според Герлах накрая патриархът заявил, че одобрява написаното в Аугсбургското изповедание с изключение на лутеранското отрицание на учението за пресъществението.[36]

На празника Успение Богородично през същата година Герлах присъствувал на патриаршеската служба, станала в патриаршеската църква. След службата бил поканен от патриарха на обяд, който бил приготвен за 100 човека. Теодосий Зигомала тихичко предупредил Герлах, че не ходи на обяд, понеже там започва пиянство, което продължавало през цялата нощ. Затова Зигомала поканил Герлах при себе си в патриаршията на обяд. От своя страна патриархът им изпратил голямо количество месо, хляб, вино и пиво.[37]

В дневника си Герлах отбелязва, че отново бил на посещение при патриарха през септември 1576 г. Тогава немският пастор предал на патриарха две писма, изпратени от М. Крузий. При срещата Йеремия му обърнал внимание, че така рядко се отбива при него. След като прочел едно от писмата, той заявил: „на мене ми са приятни и писмата, и вашето посещение"[38].

Следващата поред визита на Герлах при патриарха станала през юли 1577 г. При влизане патриархът подписвал някакво писмо и в знак на любезност показал на Герлах своя подпис.[39]

На 28 декември Герлах бил на посещение при бившия цариградски патриарх Митрофан (1565—1572), който го приел по най-дружески начин, гостил

---

[35] St. Gerlach. Türkisches Tagebuch, S. 94—95.
[36] Ibid. S. 100—101.
[37] Ibid.., S. 107.
[38] Ibid., S. 248—249.
[39] Ibid., S. 336.

го с бонбони, мед и скъпо мискетно вино. Беседвали дълго. Митрофан споделил, че по-рано посещавал немското посолство в Цариград. Престанал да го посещава само от страх да не бъде оклеветен, че през време на тези посещения предава на немците важни сведения, опасни за турското правителство. Беседвали също и за църковната литература.[40]

Два дни след срещата си с Митрофан, на 31 декември 1577 г., Герлах посетил отново патриарх Йеремия. Предал му множество писма, пристигнали от Тюбинген, както и няколко книги на гръцки език, издадени в Тюбинген. Герлах раздал изпратените подаръци за патриарха и за двамата Йоан и Теодосий Зигомала. По поръчение на херцог Лудвиг и с посредничеството на професорите Андреа и Крузий били изпратени и предадени от Герлах джобни часовници и по 40 талера за патриарх Йеремия, 23 талера на стария Зигомала и 20 талера на младия Зигомала.[41] Патриарх Йеремия лично благодарил на Андреа и Крузий за получените подаръци. „Бог да изпрати своята благодат — писал им Йеремия — на вас, потомците на всяка благодат."[42]

Времето на пребиваването на Герлах в Цариград приключило. На 30 май 1578 г. той провел своята прощална аудиенция с патриарх Йеремия. През време на прощалната беседа Йеремия помолил Герлах да му пише често, като от своя страна обещал да прави същото. На всички тях пожелал хилядократно щастие и благополучие. На раздяла той предал на Герлах колективно писмо до Андреа, Хеебранда, Озиандера и Крузия, като в същото време изпратил поотделно писмо за всеки един от тях. Патриархът изпратил и подаръци на своите германски приятели. На проф. Андреа изпратил пурпурен хиоски килим, който не бил по-евтин от 30 талера дори в самия Хиос, на всички споменати протестантски учени — по една кърпичка, на самия Герлах — кърпичка, а на неговия внук — портмоне.[43] След размяната на подаръците патриарх Йеремия и Герлах се сбогували и Герлах напуснал Цариград, отправяйки се за своята родина.

Връзките между Тюбинген и Цариград не останали без отражение в историята. Отношението на цариградския патриарх Йеремия II към лутеранството най-добре е изразено в неговите отговори на тюбингенските реформатори. Както вече стана дума, на 24 май 1575 г. Стефан Герлах предал в гръцки превод Аугсбургското изповедание в 6 екземпляра — един за патриарх Йеремия, един за Теодосий Зигомала и един за верийския митрополит Митрофан и пр. Тюбингенските реформатори отправили до цариградската църква искане да изрази своето становище за изповеданието. На 30 август цариградската патриаршия съставила проекта за отговора, а на 15 април 1576 г. отговорът бил приет. В събранието на заинтересованите лица, проведено на 30 април, патриархът прочел отговора и наредил да направят препис от него — оригиналът трябвало да остане в Цариград. Малко по-късно, на 14 май, било свикано отново събрание, на което било прочетено преводителното писмо и предадено за преписка. На 15 май отговорът на патриаршията заедно с преводителното писмо били предадени на немския посланик. Пет дни по-късно, на 20 май, преписката била изпратена с куриера Волф Вейс за Тюбинген.

---

[40] St. Gerlach. Türkisches Tagebuch, S. 425.

[41] Ibid., S. 427—428.

[42] Acta et scripta theologorum Witembergensium et patriarchae Constantinopolitani Dom. Heremiae, Witembergiae, 1584 p. 386.

[43] St. Gerlach. Türkisches Tagebuch. S. 502.

Макар и изпратен на 20 май, отговорът на цариградската патриаршия носил дата 15 май.[44]

Отговорът на цариградската патриаршия, в изготвянето на който взел участие и верийският митрополит,[45] е интересен в много отношения. В него е разкрито действителното отношение на Източната църква, включително и на някои от нейните органи в нашата страна, към немската Реформация.

В преводителното писмо патриарх Йеремия се обръща към немците с думите: „Ето мъдри германски мъже, писанието, което вие отдавна желаехте. Изпращаме го на вашата любов, като към деца." По-нататък патриархът нарича немците „умни хора, много сведущи и благоразумни", които, вместо да са с истината, предпочитат заблуждението. „О — пише патриархът, — ако вие се съгласите с нашата църква! Ако вие наистина изпълните това, то и на небето, и на земята ще има радост за съединението на двете църкви."

В заключение на своето писмо патриарх Йеремия отбелязва: „Ние няма да говорим нищо свое, но само това, което сме заимствували от светите седем събора и от мненията на божествените учители."[46]

Самият отговор не е нищо друго освен православно-християнски разбор на Аугсбургското изповедание. Неговото съдържание има предимно теологически характер. В него са анализирани основните възгледи на протестантизма.

Първата глава от отговора на цариградския патриарх засяга догматическия въпрос за единството и триипостасността на бога,[47] втората — членовете на вярата,[48] третата — прародителския грях,[49] четвъртата — оправданието чрез вярата,[50] петата — изпълнението на божиите слова,[51] шестата — добрите дела,[52] седмата — църквата,[53] осмата — непотребните в църквата,[54] деветата — кръщението,[55] десетата — вечерята господня,[56] единадесетата — изповедта,[57] дванадесетата — покаянието,[58] тринадесетата — употребяването на тайнствата,[59] четиринадесетата — църковното ръкоположение,[60] петнадесетата — църковните обреди,[61] шестнадесетата — гражданските дела,[62] седем-

---

[44] Meyer. Die theologische Literatur der griechischen Kirche im XVI. Jahrhundert, Leipzig, 1899, S. 95.

[45] Верийският митрополит Митрофан, чиято епархия се намира в Македония, установява друг контакт на нашата страна с протестантска Германия. За Митрофан вж. Ив. Снегаров. История на Охридската архиепископия-патриаршия. II. С., 1932. 22, 27, 237.

[46] Acta et scripta theologorum . . ., p. 54—56.

[47] Ibid., p. 57—58.

[48] Ibid., p. 58—63.

[49] Ibid., p. 63—64.

[50] Ibid., p. 64—65.

[51] Ibid., p. 65—71.

[52] Ibid., p. 71—77.

[53] Ibid., p. 77—81.

[54] Ibid., p. 81—85.

[55] Ibid., p. 85.

[56] Ibid., p. 86.

[57] Ibid., p. 86—89.

[58] Ibid., p. 89—95.

[59] Ibid., p. 95—104.

[60] Ibid., p. 104—108.

[61] Ibid., p. 109—111.

[62] Ibid., p. 112—113.

надесетата — последния съд,[63] осемнадесетата — свободата на волята,[64] деветнадесетата — причината на греха,[65] двадесетата — добрите дела,[66] двадесет и първата — почитането на светците.[67] В същото време са разгледани и някои други въпроси, като например за злоупотребите с тайнствата в католическата църква, за празниците и постите, за монашеския живот и пр. В края на първия отговор има специално обръщение към лутераните-читатели на отговора.

Първият отговор се характеризира с последователно прокарана православна тенденция, с ясно изразено отрицателно отношение към лутеранското учение. Така например, когато се засяга проблемата за употребата на тайнствата, се отхвърля протестантският възглед, според който тайнствата били установени за това, за да може с някои символи християнството да се отличава от езичеството. Това свидетелствува, че патриарх Йеремия II и неговите сътрудници, включително и верийският митрополит Митрофан, нямали намерение да приемат лутеранството, а се стремели, като доказват несъстоятелността на протестантизма, да привличат на своя страна лутераните. За това тяхно желание свидетелствува и заключението на обръщението, където се казва: „Всичко това, което е казано от нас, възлюблени, както и вие добре знаете, се утвърждава (освен от св. писание) на тълкуванията на св. наши богослови, на здравото учение, защото на нас не е позволено да се осланяме на собствения си разум."[68]

Освен това отговорът на патриарх Йеремия II се характеризира с догматичния си характер. В него малко се разчита на самостоятелния разум, на личните разсъждения, а се държи сметка преди всичко и главно за църковните авторитети. Отговорите се обосновават с решенията на църковните събори, апостолските правила, произведенията на църковните отци — Йоан Златоуст, Василий Велики, а също и на по-късните богослови Симеон Солунски, Николай Солунски, Йосиф Вриений, Гавриил Север, а понякога и Дионисий Ареопагит, но съвсем рядко.[69]

В отговора на православната църква се подлага на критика и учението на протестантите за тайнството свещенство. Много интересно е заключението на отговора, в което цариградската църква се обръща към протестантите, изпаднали според нея в заблуждение. „Ако вие, германците — казва се в отговора, — мъже мъдри и възлюблени по дух чеда, желаете, като благоразумни хора, с цялата си душа да се присъедините към нашата църква, ние като чадолюбиви отци охотно ще приемем вашето благоразположение, ако само поискате в съгласие с нас да следвате апостолските съборни догми. И когато по такъв начин с божията помощ от двете църкви се създаде една, тогава ние ще живеем в съюз и ще живеем богоугодно."[70]

Отговорите на цариградската патриаршия били получени в Тюбинген. Една година по-късно тюбингенските богослови отговорили на цариградския патриарх. Отговорът представлява обширен трактат,[71] който бил преведен

[63] Acta et scripta, p. 113.
[64] Ibid., p. 113—117.
[65] Ibid., p. 117—119.
[66] Ibid., p. 119—127.
[67] Ibid., p. 127—143.
[68] Ibid., p. 142.
[69] Meyer. Die theologische Literatur. . ., S. 98—99.
[70] Acta et scripta, p. 143.
[71] Ibid., p. 144—149.

на гръцки език. Придружен с вежливо писмо, трактатът бил изпратен в Цариград на патриарх Йеремия II. Разбира се, в трактата се излагат обикновените протестантски разбирания, правят се някои възражения на патриарха. В противоположност на патриарх Йеремия, който пише, че християнското учение се определя от светото писание и решенията на съборите, тюбингенските реформатори пишат, че спорните въпроси се определят не от решенията на съборите и от писанията на отците, а от светото писание. За разлика от патриарх Йеремия II, който слага знак за равенство между светото писание и църковното предание, тюбингенските реформатори поддържат, че точното тълкуване на източника на вярата — светото писание, трябва да бъде заимствувано не от съборните решения и не от отците, а само от светото писание и ако все пак то не е достатъчно ясно, неясните трябва да бъдат изяснени в бъдещия живот.[72] Като отхвърлят православното учение за йерархията, тюбингенските реформатори отхвърлят наименованието свещеник (sacerdos) и вместо него употребяват израза „служител на църквата" (ecclesiae minister).[73]

Трактатът на тюбингенските теолози пристигнал в Цариград и бил предаден на Стефан Герлах на 31 декември 1577 г., който го предал на патриарх Йеремия. Само след една седмица, на 8 януари 1578 г., трактатът бил даден за разглеждане на верийския митрополит Митрофан. Какви резултати е дало това разглеждане, не може да се каже, защото няма запазени данни.[74]

Отговорът, който дала цариградската патриаршия на трактата, закъснял твърде много. Върху него стои година 1579, месец май. По основни тенденции той не се различава съществено от първия отговор. В началото на отговора става дума за изхождането на дух свети,[75] като се обосновава учението на християнската православна догматика по този въпрос. По-нататък се говори за личния произвол,[76] за оправданието и добрите дела,[77] за тайнствата,[78] за култа към светците,[79] за монашеския живот.[80]

Характерно за отговора на цариградската патриаршия е стремежът да се обясняват обществените явления с цитати от църковните отци. За разлика обаче от първия отговор тук някои въпроси са намерили сравнително по-обстойна обосновка, какъвто е случаят с въпроса за култа към светците и пр.[81]

В отговора на цариградската патриаршия се забелязва нескрит стремеж да бъдат спечелени немските реформатори за нейната кауза. „Бидейки съгласни с нас почти във всичко най-важно — казва се в отговора, — вие не трябва да изяснявате няколко изречения в писанието различно от вселенските учители. Защото няма никакви други причини за несъгласие, освен само тази. Ако вие се изправите в това, ние с божията помощ ще се съгласим и по вяра да бъдем едно за слава божия. И така, в каквото досега сте се заблуждавали, в това, като умни, се поправете и тогава ще се удостоите с похвала и от бога, и от хората, и от нас."[82]

---

[72] Acta et scripta, p. 150.
[73] Ibid., p. 175—177.
[74] Mayer. Ibid., S. 95.
[75] Ibid., p. 200—224.
[76] Ibid., p. 224—228.
[77] Ibid., p. 229—237.
[78] Ibid., p. 238—242.
[79] Ibid., p. 242—256.
[80] Ibid., p. 257—264.
[81] Ibid., p. 242, 244, 246.
[82] Ibid., p. 263—264.

Получавайки този отговор, тюбингенските реформатори решили да изразят своето несъгласие с втория отговор на цариградската църква. Отговорът бил озаглавен responsum opositum.[83] В него обаче, както отбелязва Хефеле, не било написано нищо ново.[84] Фактически се повтарят старите аргументи, развити от тюбингенците в предишните техни догматически трактати.

Що се отнася до отговора на патриарх Йеремия, появил се на 6 юни 1581 г., може да се каже, че и той не се отличава с особена оригиналност. Както и в предишните отговори, тъй и тук се развива мисълта за изхождането на дух свети, за свободата на волята, за тайнствата, за почитането на светците.[85]

Отговорът на цариградската патриаршия е написан с тон на безверие във възможността тюбингенските теолози да се откажат от своите протестантски разбирания и да приемат догмите на православието. „Накрая — казва се в заключението — молим ви да не ни безпокоите повече; нито да ни пишете, нито да ни изпращате посланици, щом като светилниците на църквата и богословите претълкувате иначе и на думи ги почитате, а на дело ги отхвърляте. И така избавете ни от главоболия. Вървете по вашия път и занапред за догми не ни пишете."[86] При все това приятелските връзки не престанали.

* * *

Такива са основните тенденции, отразени в обширната кореспонденция между немските реформатори и православните дейци. В крайна сметка контактите не довели до някакви положителни резултати, до трайно разбирателство, понеже попречили религиозните различия и религиозната ограниченост, проявени и от двете страни. При все това контактите се отразили благоприятно върху културните връзки и взаимоотношенията между немците и българите. Наред с патриарх Йеремия II тюбингенците кореспондирали и с някои от представителите на източния феодален свят. Така проф. Андреа и Мартин Крузий пишат писма на двамата гръцки учени Йоан и Теодосий Зигомала. Те пишат непрекъснато, като искат една или друга услуга. Между другото те молят за редица подробности от миналото и настоящето на православната църква, проявяват интерес от положението на митрополитските центрове на Балканския полуостров, от културния и политическия живот на балканските народи, покорени от турските нашественици.

В резултат от сведенията, които получил от Цариград, Мартин Крузий обнародвал в своето бележито съчинение „Туркогреция" редица ценни подробности за историята на българския народ и особено за историята на църквата. В труда на Крузий между другото е даден списък на митрополитските центрове в нашата страна по онова време. Така той споменава за митрополиите Охрид, Адрианопол, Анхиало, Мелник, Търново, Варна и др. Интересно е да се отбележи, че Крузий дава имената на някои от митрополитите в българските земи — Акакий, митрополит на Варна, Йоасаф, митрополит на Адрианопол, Арсений, митрополит на Търново, Софроний, архиепископ на Първа Юстиниана за патриарх на Охрид, Методий, митрополит на Мелник.[87]

---

[83] Acta et scripta, p. 265—348.

[84] C. Hefele. Beiträge zur Kirchengeschichte. — Archeologie und Liturgik, B: I, 1864. Tübingen, S. 459.

[85] Acta et scripta, p. 349—370.

[86] Ibid., p. 370; A. Pichler. Ibid., S. 33—34.

[87] M. Crusius. Turcograeciae, p. 279—280.

Самото обстоятелство, че в едно протестантско издание фигурират имената на някои от митрополитите в българските земи, не е случайно. Той показва, че България привличала вниманието на лутеранските идеолози, които били добре осведомени за състоянието на църковния клир и на църковното устройство. Това е необходимо да се отбележи, тъй като и досега сведенията, събрани в труда на Крузий, остават единствените вести, с които нашата историческа наука разполага засега по тези въпроси.

В процеса на взаимоотношенията между Тюбинген и Цариград Теодосий Зигомала решил да напише писмо на тюбингенските студенти, макар да не се познавал с тях. Писмото на Зигомала, написано на 15 ноември 1575 г., е интересно. Гръцкият учен съветва немските студенти да се учат старателно, да превъзмогват мързела, да избягват развлеченията, да не се увличат и да не бъдат разсеяни. Изхождайки, изглежда, от тежкото положение, в което са се намирали гърците, Зигомала им напомня, че те са щастливи, понеже живеят в своето царство и не са стеснени от нищо. „Където царството е независимо, там е свободата, а където е свободата, там има и училища, и наука." Като разкрива преимуществата на немците, той говори за невежеството, което тласнало гърците в неволя.

В същото време Зигомала съветва немските студенти да почитат своя професор Мартин Крузий. Той пише дословно: „Почитайте го като баща и му изразявайте чувства на благодарност."[88] Писмото на Зигомала било посрещнато с интерес от немските студенти, които побързали да му отговорят с едно любезно писмо, написано на гръцки език. След като изказват своето възхищение от най-учения и най-мъдрия Теодосий, те признават, че ги обхващат изкушения. Те пишат, че е труден пътят към върховете на мъдростта, а тях ги обхваща срамната болест мързел. Студентите обаче благодарят на бога, че ги е надарил с много блага, а те не са достойни за тези блага.[89]

Студентите споменават, че не са студенти по богословие, а учат в Историко-филологическия факултет. Като споменават какви науки изучават, немските студенти говорят с благодарност за своя професор Мартин Крузий. Студентите подчертават, че „обичат и почитат и останалите свои професори". Под писмото стоял подпис „Йоан Трахей и неговите другари". Било написано и стихотворение в чест на Зигомала, като между стиховете се среща и стихът: „Славата на Теодосия се възпява в Тюбинген."[90]

Всичко това показва, че макар и да не стигнали до разбирателство с цариградския патриарх Йеремия II, немските протестанти не престанали да се интересуват от положението в източния феодален свят, включително и от нашата страна. Нараснал интересът към протестантския Запад и сред представителите на православния Изток. Въпреки неуспешните си опити да привлече цариградския патриарх Йеремия II за уния с лутеранството Крузиус не се отказал от желанието си да поддържа връзки и да ги разширява с представители на Изтока. Така той не преставал да поддържа контакти с Теодосий Зигомала. чиято „Политическа история" поместил в своето съчинение „Туркогреция". Поддържал връзки с Максим Маргуний и др.

Във връзка с написването на труда си „Туркогреция" Крузий се обърнал през 1582 г. с писмо до александрийския патриарх Мелетий, за да му изпрати

---

[88] M. Crusius. Ibid., p. 436—438.
[89] Ibid., p. 454—456.
[90] Ibid., p. 454—456.

сведения за християнското население в Египет и Азия, а следващата година Крузий му изпратил друго писмо заедно със свои съчинения с молба да ги прегледа и да му ги върне по-скоро чрез френския консул в Александрия. В писмото си до Крузий Мелетий обаче отхвърлил възгледа, според който изразът „от сина" бил тъждествен с израза „чрез сина"[91]. Крузий се срещал с редица представители на православната църква. Така той приел кипърския учен йеромонах Леонтий Евстратий.[92] През 1587 г. той приел и охридския архиепископ Гавриил, който пристигнал в Тюбинген.[93] При него бил на посещение и охридският архиепископ Атанасий.

Охридският архиепископ Гавриил (1572—1580, 1586—1587)[94] пристигнал в Тюбинген на 31 август 1587 г. с голяма свита,[95] в състава на която влизали 12 души заедно с немските колари. Кортежът на архиепископа бил придвижен от три коли и 12 коня. Групата на архиепископ Гавриил се състояла от него, от пелагонийския митрополит Йеремия, от „архимандрита на Охрид" йеромонах Антим, „шарже д'афера" на архиепископа пред Високата порта Теодор, архидякон Йоасаф от гр. Бер и охридския протоканонарх Йоан Менесин. Кортежът бил посрещнат по тържествен начин. Улиците на Тюбинген били пълни с хора, стекли се да видят интересните гости, сред които ярко се откроявал архиепископ Гавриил, красавец с гъста черна брада. Мартин Крузий, осведомен за предстоящото пристигане на гостите още през месец юни от Петър Монавий, лекар на император Рудолф II, посрещнал свитата с радост. Той настанил делегацията в хотел Monton d'or. Крузий се срещал всеки ден с архиепископ Гавриил и беседвал с него по различни въпроси. На 3 септември охридският архиепископ и придружаващите го лица били поканени на обяд. През време на обяда Самуел Грамер прочел на гръцки език героична поема. Същия ден вечеряли у Крузий. По молба на студентите архиепископът им дал автограф със зелено мастило.[96]

Заслужава да се отбележи, че преди да предприеме своето продължително пътешествие, архиепископ Гавриил се снабдил с препоръчително писмо от източните патриарси, подписано от Теолипт, патриарх на Константинопол, от Силвестър, патриарх на Александрия, и от Йоаким, патриарх на Антиохия. В това писмо източните патриарси титулуват върховния глава на охридската църква „архиепископ и патриарх на Първа Юстиниана Охрид, на цяла България, Сърбия, Македония, Албания, Молдовлахия, Унгровлахия"[97]. Немският реформатор Крузий също го нарича патриарх.[98]

[91] Вж. Ив. Снегаров. Кратка история на православните църкви. Т. I. С., 1944, с. 503—504.

[92] Ив. Снегаров. Цит. съч., с. 504.

[93] Е. Голубинский. Краткий очерк истории православний церквей болгарской, сербской и руминской или молдовлашской. М., 1871, с. 136; срв. Ив. Снегаров. Кратка история. I, с. 504; История на охридската архиепископия-патриаршия, с. 191—192.

[94] За Гавриил вж. Ив. Снегаров. История на Охридската архиепископия-патриаршия. Т. II. с. 191—192.

[95] Народностната принадлежност на архиепископ Гавриил е предмет на разискване. Акад. Ив. Гошев пише, че бил сдавянин (Антиминсът, С., 1925, с. 105). Акад. Снегаров пък въз основа на данните у Крузий приема, че бил родом от Янина (цит. съч., с. 192). Като се опира на споменатото известие, акад. Снегаров отхвърля като необосновано твърдението на акад. Гошев за славянския произход на Гавриил. Негативното твърдение на акад. Снегаров обаче също така е необосновано, защото Крузий само споменава, че Гавриил бил роден в Янина, без да говори за неговата народност.

[96] E. Legrand. Une bulle inédite de Gabriel patriarche d'Achrida. — Revue des études grecques, t. IV, Paris, 1891, p. 182—183.

[97] Ibid., p. 183—184.

[98] Ibid., p. 182.

След посещението си в Тюбинген на 5 септември архиепископ Гавриил заедно с цялата си свита напуснал града и се отправил за Италия.[99] По всяка вероятност пътешествието на архиепископа било свързано със събиране на помощи, а може би с някакви други причини, за които не се загатва в изворите, но за които може само да се предполага.

С отминаването на охридския архиепископ Гавриил не прекъснали връзките между немските протестанти и България. В своя дневник,[100] неизползуван досега от нашите историци, Мартин Крузий съобщава, че бил посетен от двама гърци, които имали архиепископски сан. Единият се казвал Атанасий, а другият Йеремия. Атанасий бил архиепископ на Първа Юстиниана в България, а Йеремия — епископ на Пелагония и Перлеап в Македония. Крузий отбелязва, че Атанасий бил приемник на архиепископ Гавриил, който преди 12 години, т. е. през 1587 г., посетил Тюбинген. Ще рече, Атанасий посетил Тюбинген през 1599 г. Крузий споменава, че в свитата на архиепископ Гавриил влизал и епископ Йеремия, който съпътствувал Атанасий.[101]

От самия дневник става ясно, че Крузий и Атанасий беседвали по религиозни въпроси. Изглежда, те не са били единодушни в разбиранията си по основните въпроси на религията, та Крузий подчертава, че постигнали разбирателство по следните пунктове: първо, всички хора били повредени по природа; второ, хората се възстановяват поради обещанието, дадено в рая; трето, обещанието е запазено от патриарсите; четвърто, на еврейския народ били давани указания от Христа; пето, след идването на Христос, когато дошла истината и светлината, указанията изчезнали; шесто, че хората се оправдават и спасяват само чрез вярата в Христа; седмо, вярата се потвърждавала от добрите дела.

Както се вижда от постигнатото разбирателство, Атанасий приел основната протестантска, по-точно лутеранска догма за оправданието и спасението чрез вяра. Свидетелството на Крузий е интересно като факт, който показва, че лутеранските възгледи били възприемани от някои православни архиепископи.

В същото време между тях не било постигнато съгласие относно признаването на светците. Според Крузий Атанасий поддържал, че светците трябвало да бъдат призовавани, понеже техният дух бил чист и могъл да има сила пред бога. В отговор на това разбиране Крузий в съгласие с лутеранската доктрина възразил, че призоваване на светците не трябвало да има, защото по такъв начин се отнимала честта, принадлежаща на бога. В подкрепа на своята теза тюбингенският реформатор привел съответните текстове от Библията — 50 (49) псалом, където се казва „призови ме", думите на Христос „елате при мене", молитвата „отче наш".

Следователно ясно е, че двамата теолози дискутирали, разменяли мисли.

Отношенията, които били установени между Атанасий и Крузий, надминали обикновените богословски спорове, водени между средновековни фанатици и прераснали в дружески връзки и взаимоотношения. Крузий проявил топла грижа за Атанасий и Йеремия, като осигурил тяхното материално съществуване. Така по негово застъпничество и препоръка Тюбингенският универ-

---

[99] E. Legrand. Une bulle inédite de Gabriel. . ., p. 183.

[100] B. A. Mystakides. Notes sur Martin Crusius, ses livres, ses ouvrages et ses manuscrits. — Revue des études grecques, t. XI, Paris, 1898, p. 279—306.

[101] Ibid., p. 297—299.

ситет им отпуснал освен по три или четири флорина и някои други неща. Когато тръгнали на път за Нюрнберг, Крузий отново им събрал средства, като им дал 10 флорина, препоръчителни писма и пр.

От своя страна Атанасий и Йеремия изказали голяма благодарност на Крузий за проявените грижи и внимание, пожелали му дълъг и спокоен живот и всякакво щастие. Атанасий заявил, че името на Крузий е известно в цяла Гърция. На раздяла двамата митрополити обещали на тюбингенския професор да му пишат, когато стигнат в Нюрнберг. В знак на приятелство Крузий подарил на всеки от тях по един свой портрет.[102]

В дневника на Крузий има и други факти, които разкриват отношенията между митрополитите от българските земи и немските протестанти.[103] Така в него се отбелязва, че във връзка с революционното движение Атанасий и Гавриил били в Неапол, после в Рим, Прага, Швейцария и пр.[104]

Заслужава да се спомене, че архиепископ Йеремия написал за Крузий биографията си на гръцки език, която обхващала три страници.[105] Между другото Крузий съобщава, че Атанасий често казвал, че го познават навсякъде, дори и в Гърция.[106] Подробностите, предадени от Крузий, показват, че Атанасий и Йеремия ще да са се сближили с големия немски учен. Между него и двамата православни митрополити се установили тесни дружески връзки.

Един интересен момент от отношението на немската реформационна интелигенция към българските земи е свързан с написването на Магдебургските центурии,[107] първата протестантска църковна история, насочена срещу господството на католическата църква. Както е известно, организатор на Магдебургските центурии бил хърватинът Матей Флаций Илирик (1520—1575), лутеранин по вероизповедание.[108] Той бил добре запознат с историята на нашия народ. За написването на центуриите Флаций изпращал свои сътрудници да търсят материали в библиотеките на Германия, Англия, Франция, Дания, Унгария, Италия, Влахия и България.[109] Нашата страна ще да е привличала вниманието на немските протестанти като някогашна люлка на богомилството. Неслучайно на българското богомилство било отделено почетно място в центуриите. В плана на тринадесеттомната църковна история, разделена, както показва и самото название, на векове, Флаций включил в зависимост от географското разпределение цялостното разпространение на християнската църква.

На първо място авторът се спира на историята на църквата в Азия, след това в Африка, в района на Средиземно море и накрая в Европа. Историята на църквата в Европа се разделя на пет групи. В първа група се включват

---

[102] B. A. Mystakides. Notes sur M. Crusius. — Revue des études grecques, XI, 1898, p. 297, 299—301.

[103] Ibid., p. 299.

[104] За пътешествията на архиепископ Атанасий вж. подробно Н. Милев. Охридският патриарх Атанасий. — ИИД, кн. 5, С., 1922; срв. и Ив. Снегаров. История на Охридската архиепископия-патриаршия, II, с. 96—103.

[105] B. A. Mystakides. Ibid., p. 301.

[106] Ibid., p. 301.

[107] Mijo Mirković. Magdeburske centurije, RAD Jugoslovenske akademije znanosti umjetnosti, kn. 306, Zagreb, 1955, p. 5—74.

[108] A. Twesten. Matthias Flacius, Berlin, 1844; Tomaso Luciani. Mattia Flacio di Albona notizie e documenti, Pula, 1869; Mijo Mircović. Flacius. Zagreb, 1939.

[109] J. Wilh. Schulze. Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Magdeburger Centurien, Neisse, 1877, S. 75, 80, 82, 83, 92.

Атина, Коринт, Пелопонес, Ахайа и нейният район, Тесалия, Македония, Тракия, Горна и Долна Мизия, Илирия, Склавония, Каринтия, Италия, Галия и Испания. Във втората група се поставя Германия в нейните граници до Галия и Илирия, в трета група — останалата част на Германия, а също и чешките земи. Четвърти раздел обхваща норвежките земи и последната пета част — Сарматия и Скития, Британия и пр. Както се вижда, Македония, Тракия, Долна и Горна Мизия заемат средищно място в центуриите. Това навярно се обяснява с наличието на мощни еретически традиции, възникнали в българските земи.

В центуриите намират осветление редица първостепенни въпроси от историята на българския народ. Между другото в една от центуриите се споменава, че през IX в. българите, русите, поляците, славяните, моравците, чехите, саксонците, сърбите, датчаните, шведите и британците почитали своите стари езически богове като че ли били езичници, а не християни и живеели по езически начин.[110] Не по̀ друго било положението и през X в., когато руси, българи и маджари не били напуснали още своите религии.[111]

Особено внимание в центуриите е отделено на делото на славянските просветители Кирил и Методий. В IX центурия се изтъква, че Кирил и Методий пристигнали със своето славянско писмо в Далмация и Илирик, съветвайки славяните да изоставят католическата църква заедно с употребявания от нея латински език, а църквата да употребява славянски език.[112] В своята книга „Catalogus testium veritatis" Флаций отделя цяла глава за делото на Методий. Тук обаче като хърватин той проявява пристрастие и обявява славянския просветител за илириец, какъвто е сам Флаций. При все това той говори с любов за Методий, споменава, че бил учен мъж, изтъква, че бил превел на славянски език богослужебните книги. Заслужава внимание твърдението на автора, че Методий призовавал свещениците да служат в църква на народен език. След като привежда редица подробности от биографията на Методий, които историческата наука значително по-късно установи, Флаций разкрива мястото на този голям славянски просветител в историята на славянските народи.[113]

Както може и да се очаква, Флаций се спира и на богомилското движение. В XI центурия той цитира византийския хронист Зонара, който казва, че богомилите са секта, която била разпространена по времето на византийския император Алексий Комнен. В тази връзка Флаций се спира на известния процес, организиран от императора срещу богомила Василий, който бил българин по рождение. Той говори с възторг за Василий като лекар и еретик, който заради идеите си изгаря на кладата.[114]

Преди да разгледа богомилството̀, Флаций изтъква, че то имало предходници в лицето на манихеите и павликяните. За манихеите пише, че се появили през III в. в Месопотамия, след това преминали в Палестина, по-нататък в Гърция и Македония и в Романия (Тракия).[115] Според него през X в. сектата на манихеите проникнала във Филипопол.[116] През XI в., както и през след-

---

[110] Centuriae Magdeburgenses, IX, 615, 618.
[111] Centuriae, X, p. 697—698.
[112] Centuriae, IX, p. 491.
[113] Matija Vlacić. Katalog svedoka istine. Zagreb, 1960, p. 42—43.
[114] Centurio XI, 247—248.
[115] Centurio III, 117—118.
[116] Centurio VIII, 330—351.

ващите столетия била разпространена богомилската ерес, която проникнала в останалите европейски страни.

Макар Флаций да се отнасял, общо взето, отрицателно към всички ереси, освен само към онези, които според него били предшественици на лутеранството, към богомилството, изглежда, се отнасял по-другояче. Неслучайно, когато влязъл в противоречие с протестантската църква, сам Флаций бил наричан „манихейско-богомилски сектант".

Освен Матей Флаций от нашия народ се интересували и други хърватски, а наред с тях и словенски протестантски дейци. Те си поставили за задача да снабдят всички южни славяни, включително и българите, със славянския превод на Библията. Те смятали, че „такъв превод на божието слово ще бъде разбран и полезен в цяла Далмация, по цялото Адриатическо море, също така от хърватите, бошнаците и сърбите до Цариград. Такъв превод ще може лесно да бъде отпечатан на кирилица и по такъв начин спасителните знания ще бъдат пренесени надалече"[117]. Това пожелание било осъществено. В предговора към кирилското издание на Новия завет, отпечатан през 1563 г., авторите се обръщат към хърватите, далматинците, бошнаците, безяците и българите.[118] Преводачи на това издание са Антон Далматин и Стипан Истриянин. Ако и да няма запазени засега екземпляри от този превод в нашата страна, той свидетелствува, че протестантите се интересували от българския народ и се стремели да го снабдят с кирилски превод на Новия завет.

Ако от славянския превод на Новия завет, направен от хърватските протестанти, не разполагаме сега в нашата страна, до нас са достигнали три екземпляра от известната лутеранска Острожка библия,[119] два екземпляра от която се пазят в Народната библиотека „Кирил и Методий"[120] и един в Църковно-археологическия музей.[121] Острожката библия била отпечатана в руския град Острог през 1581 г.,[122] осемнадесет години след отпечатването на хърватския Нов завет. Напечатана била от Константин Острожки в типографията на родоначалника на руското книгопечатане Иван Федоров.[123] В началото на Библията се дават в стихове отрицателни характеристики за католическата църква. Стиховете са написани от редактора на Библията Герасим Данилович Смотрицки. Не е трудно да бъдат разбрани тенденциите на автора, който осъждал опората на отмиращото средновековие — католическата църква.

Изглежда, проникването на Острожката библия в нашата страна ще да се е намирало във връзка с проникването на лутеранството в нея. От някои откъслечни данни може да се заключи, че онези райони на България, които

---

[117] Fr. Chr. Schnurrer. Slavischer Bücherdruck in Würtemberg im 16. Jahrhundert Tübingen, 1799. S. 49.

[118] Един екземпляр от това рядко издание има в Любляна. Едва през 1956 г. постъпва и в Загреб, където можах да го прегледам.

[119] Reformation in Europa, Edition Leipzig, 1967, S. 313, 318.

[120] Б. Цонев. Опис на ръкописите на старопечатните книги в Народната библиотека, София. Т. I. С., 1910. 465 (288); срв. П. Атанасов. Книги на първите руски печатари в Народната библиотека „Кирил и Методий", София. — Известия на Народна библиотека „Кирил и Методий", V (XI), С., 1965, с. 33—43.

[121] Е. Спространов. Опис на ръкописите в Библиотеката на Св. синод. С., 1900. № 9.

[122] Вж. У истоков русского книгопечатания, Москва, 1959, с. 193—194.

[123] С. Л. Пташицкий. Иван Феодоров. Издания Острожский библии в связи с новым данным о последных годах его жизни. Спб., 1903.

граничели с румънските предели, където лутеранството имало силни позиции, протестантската пропаганда имала известно влияние. Това се вижда от обстоятелството, че в началото на 1582 г. в Търговище (Влашко), в диоцеза на който се намирали някои райони на Северна България, бил изпратен католическият свещеник Целестин, обслужващ силистренските католици. Неговото идване се намирало в зависимост от борбата, която католическата църква се готвела да поведе срещу лутераните.[124] Значително по-късно, през 1732 г., епископ Марко Андриаши изразил опасение да не би лутеранството да проникне сред павликяните от Никополска и Пловдивска област,[125] които папските мисионери покатоличвали. А епископ Марко не би се опасявал, ако не е имало причини за това. Толкова повече, че, както гласи един католически извор от 1581 г., „оттатък Дунава в Трансилвания, Влашко има множество лутерани от немска народност, които постоянно търсят да спорят за вярата и подаряват книгите на своята извратена вяра"[126].

Без да могат да се посочат конкретни данни за протестантско отражение в богослужебните книги, употребявани в България, все пак намират се данни, свидетелствуващи за това, че протестантските западноевропейски държави по някакъв начин са спирали върху себе си вниманието на църковните идеолози. Така в един требник от XVI в., сръбска редакция, след като се изброяват разни светци, се казва: „М сто стого сімеона столь немьчкы." Все в тази богослужебна книга се говори за „сасин конь"[127]. Това свидетелствува, че немците са проникнали в българските предели и са принуждавали православните теолози да проявяват отношение към тях.

* * *

Такива са някои от данните, които свидетелствуват за отношението на немската реформационна общественост към нашата поробена от турските завоеватели родина, както и за връзките на някои църковници с немските общественици. Разбира се, те не са единствените. Освен тях могат да бъдат посочени и някои други немаловажни вести, но малкото място, с което разполагаме, не позволява това.

В заключение трябва отново да се подчертае, че отношенията между немските реформационни дейци и някои представители на митрополитските центрове в нашите земи имат важно значение. Те разкриват неизвестни страници от миналото на немци и българи, от техните връзки през една от най-забележителните епохи в историческото развитие на средновековна Европа — епохата на Реформацията. Те са свързани с потребността на прогресивните сили от преодоляване на феодалната ограниченост.

Немско-българските връзки по това време, макар и ограничени до голяма степен от типичните за феодалния строй особености на вътрешна самозатвореност, са безспорно положително явление. В резултат от тези връзки били преодолени пречките, издигани от ретроградните сили. Немци и българи

---

[124] Eusebius Fermendzin. Acta Bosne potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab a. 925 usque ad a. 1752, p. 316, 320, 324.

[125] E. Fermendzin. Acta Bulgariae ecclesiastica ab a. 1565 usque ad a. 1799, p. 352.

[126] Ibid. , p. 7.

[127] Б. Цонев. Славянски ръкописи и старопечатни книги на Народната библиотека в Пловдив. С., 1920, с. 58.

намерили общ език по пътя на своето икономическо, политическо и културно развитие.

Проникването на немската реформационна мисъл в източните страни, включително и в България, има прогресивен характер. Поради това, че то не било свързано с колониалния девиз „напор на Изток", плод на по-други тенденции, а отразява един процес на културно проникване, то е положителен факт.

За съжаление немската Реформация имала ограничено влияние в България. Това се обяснява главно с обстоятелството, че в нашата страна нямало господствуваща католическа църква и основната борба на немските лутерани не могла да бъде популярна. Дотолкова, доколкото борбата срещу католицизма била актуална, тя намира отзвук сред някои висши духовници. Сред широките народни маси тя не могла да проникне по редица причини.

При все това немско-българските връзки през време на Реформацията отразявали общите интереси на нашите два народа през XVI в., които намерили общ език и си подали братски ръце през мрака на една епоха и на едни условия, които не побратимявали, а разделяли хората. Ето защо тези връзки, колкото и да били откъслечни, бележат етап във вековната дружба между немци и българи.

DIE DEUTSCHE REFORMATION UND EINIGE KIRCHENVERTRETER AUS DEN BULGARISCHEN GEBIETEN IM 16. JH.

JORDAN NIKOLOV

(Zusammenfassung)

In dieser Arbeit versucht der Verfasser, eine wichtige, bisher nicht untersuchte Frage aus der Geschichte der deutsch-bulgarischen Beziehungen während der vielen Jahrhunderte zu beleuchten, und zwar die Beziehungen zwischen einigen Vertretern der deutschen Reformation und den Metropoliten in den unter türkischer Herrschaft befindlichen bulgarischen Gebieten. Die Klärung dieser Frage hat eine wesentliche wissenschaftliche, kulturelle und politische Bedeutung.

Die Arbeit zeigt, daß die aufgenommenen Kontakte auf gemeinsame Interessen zurückzuführen sind. Die Metropoliten in den bulgarischen Gebieten, besonders einige von ihnen, suchten die Unterstützung der westlichen protestantischen Staaten im Kampf um die Unabhängigkeit von den osmanischen Feudalherren und um die Befreiung der Balkanvölker. Sie interessierten sich auch für die Entwicklung der protestantischen Wissenschaft und Kultur. Die Vertreter der deutschen Reformation wollten sich ihrerseits über die Vergangenheit und Gegenwart der östlichen orthodoxen Kirche unterrichten und sogar eine Union schließen. Manche von ihnen waren ausgesprochene Verehrer der Griechen sowie der griechisch-hellenischen Literatur und Kultur.

Die gegenseitigen Beziehungen zwischen den Vertretern der deutschen Reformation bzw. den Anhängern Luthers und den Metropoliten in den bulgarischen Gebieten unter türkischer Herrschaft wurden durch unmittelbare persönliche Kontakte, Besuche und Briefwechsel gepflegt. Es besteht die begründete Annahme, daß der erste Vertreter der östlichen orthodoxen Kirche, der mit den Vertre-

tern der Reformation aus dem Kreis Martin Luthers Fühlung aufgenommen hat, der aus Saloniki stammende Bulgare Dimitar Misos gewesen ist.

Der Verfasser verweist auch auf den Besuch einiger Lutheraner in Bulgarien, wobei er vor allem auf die Reise von Stephan Gerlach dem Älteren durch Bulgarien und auf sein «Tage-Buch» als unersetzliche Quelle für die bulgarische Geschichte eingeht. Dabei betont er auch die Tatsache, daß Matthias Flacius zur Niederschrift der Centuriae Magdeburgenses seine Mitarbeiter nicht nur nach Deutschland, England, Frankreich, Dänemark, Ungarn, der Walachei, sondern auch in die Bibliotheken Bulgariens entsandt hat, um Material für die Centuriae zu suchen. Besondere Aufmerksamkeit bringen die Centuriae Magdeburgenses der Bogomilenbewegung entgegen.

РУСКО-ГЕРМАНСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ И ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ (1877—1878 г.)

КОНСТАНТИН КОСЕВ

В резултат на закономерното историческо развитие, въпреки чуждия национален и феодален гнет, около средата на XIX в. и особено през 60-те и 70-те години в нашите земи се наблюдава голям икономически, политически и културно-просветен подем. Благодарение на това се създават сериозни обективно-материални условия за прерастване на вековната стихийна съпротива срещу поробителите в организирано, широко националноосвободително движение. Стремежът за национално-църковна независимост, усилията за изграждане на народна просвета и размахът на въоръжената. политическа борба за освобождение са изява на съзряваща българска национална буржоазнодемократична революция през Възраждането. Тъкмо този процес има най-важно определящо значение за все по-задълбочаващата се политическа криза в Турската империя. Растящото българско националноосвободително, антифеодално движение, както и борбите на останалите подвластни народи за независимост поставят остро на дневен ред въпроса за ликвидиране на вековното отоманско господство.

Естествената развръзка и радикалното уреждане на т. нар. Източен въпрос се оказва неимоверно много усложнено от користолюбивата политика и вмешателството на големите империалистически държави от Европа. В съперничество за влияние в този важен стратегически район се сблъскват интересите на Русия, от една страна, с тези на Англия, Франция и Австрия, от друга. Интересите на Русия диктували да упражнява непрекъснато политически и военен натиск върху Турция с цел да осъществи контрол върху Босфора и Дарданелите, да утвърди здраво влиянието си на Балканския полуостров, като осигури стратегическия хинтерланд на Проливите. Тази именно перманентна стратегическа ориентация в близкоизточната политика на Русия срещу Турция я превръща в естествен съюзник и покровител на борещите се за освобождението си християнски народи от Балканския полуостров.

На руската експанзия срещу Турция се противопоставили Англия, Франция и Австрия (Австро-Унгария). Тези големи капиталистически държави, особено Англия и Франция, постепенно успели да си осигурят широко икономическо и политическо влияние в Турция, като я превърнали в полузависима страна, здраво уплетена в пипалата на западноевропейския капитал. Така че отстоявайки своите големи икономически интереси в изнемощялата империя, тези държави се стремели да запазят нейната цялост и принадлежността към тяхната сфера на политическо влияние. Ръководейки се от такива користни подбуди, поменатите западни държави провеждали си-

стемно враждебна политика спрямо справедливата борба на българския народ за освобождение, а заедно с това с всички средства се противопоставяли на руската освободителна мисия на Балканите.

Ясно е следователно, че наред с ожесточената борба на угнетените народи срещу феодално-деспотичния режим в Османската империя едновременно се водела друга, не по-малко ожесточена, дипломатическа и политическа борба между големите държави за хегемония и надмощие на Балканите. Така че Източният въпрос, който през целия XIX в. представлява невралгично звено в европейската политика, се обуславя от размаха на вътрешния националноревюционен подем в Турската империя, а това, доколко и как ще се реши този въпрос, зависи от извънредно сложен комплекс политически обстоятелства, но преди всичко от съотношението на силите на международната арена, от степента на интересите на великите държави в Турция и взаимоотношенията им една към друга. Стратегическите перспективи на българската национална революция през Възраждането били неразривно, съдбоносно свързани с политиката на големите европейски държави по Източния въпрос. Оттук произтича необходимостта да се проучи цялостно политиката на всяка една от заинтересованите страни, за да се осветлят всестранно проблемите на българското националноосвободително днижение през Възраждането.

Една от държавите, която проявила заинтересованост в Източния въпрос и взела активно участие при неговото решаване, е Германия. Германските интереси по онова време, за разлика от тези на Русия и западните държави Англия, Франция и Австро-Унгария, имали по-своеобразен характер. Затова и позицията на Германия относно конфликта на Балканите през 1875—1878 г. се различава от позициите на останалите империалистически държави. Възникнала едва в началото на 70-те години на XIX в., Германия била изправена пред свои проблеми. Но в хода на събитията скоро тя се очертала като важен фактор в европейската политика с определено въздействие и по Източния въпрос. В общия комплекс от взаимоотношенията на Русия със западните страни във връзка със съперничеството в Югоизточна Европа руско-германските отношения имат по-различен, не така ясно изразен антагонистичен облик. При това освен със своеобразието си руско-германските връзки и политиката на Германия през разглеждания период са от интерес за нас и поради обстоятелството, че те придават нов отпечатък върху борбите на традиционните съперници в хроническия Източен въпрос за наследството на Османската империя. Ето защо в настоящата работа ще се опитаме да проследим по-характерните моменти от руско-германските отношения, имащи пряка връзка с нашето освобождение през 1877—1878 г.

* * *

След Кримската война всички усилия на царска Русия били насочени за преодоляване унизителните разпоредби на Парижкия мирен договор от 1856 г., които сковавали всяка руска инициатива по Източния въпрос. Характеризирайки политиката на новия руски император Александър II, по-късно имперският канцлер Н. Гирс пише: „Цялата политика на Александър II преследваше една цел: да се анулира Парижкият договор от 1856 г.“[1] Ръководен

[1] Русско-германские отношения, секретные документы, Красный архив, т. I, Москва, 1922, с. 6.

от тази основна цел, Александър II започнал да възлага надежди на Прусия. Според него главната грешка на предшественика му Николай I била късогледата политика спрямо Прусия, която довела тази държава до политическо безсилие, неспособна да се използува като опора на руската политика нито срещу Франция, нито даже срещу Австрия. Затова Александър II решил да съдействува за превръщането на Прусия в силна германска държава, с помощта на която ще може да измени съотношението на силите на международната арена и с това да респектира и неутрализира своите съперници Франция и Австрия по Източния въпрос. И наистина през 60-те години Русия започнала да следва именно такава политика по отношение на Прусия. И все пак начертаната линия се провеждала твърде непоследователно. Това се дължало както на известна доза скептицизъм у руското правителство към възможностите на Прусия като равноправен и пълноценен партньор, така и на различията в политическите концепции сред руските управляващи среди по това време. За първи път новата ориентация в политиката на Русия се проявила през 1863 г. във връзка с въстанието срещу царския режим в Полша.

В началото на 60-те години пруският крал Вилхем I с помощта на своя канцлер княз Ото фон Бисмарк се заел да обедини Германия под върховенството на Прусия. Канцлерът Бисмарк станал главен изпълнител на тази основна цел. Според него това можело да се осъществи не с речи и решения на болшинствата, а с желязо и кръв. Затова Бисмарк започнал трескаво да се готви за война. Същевременно пруският канцлер търсел подходящ момент за действие. Той се опасявал най-много от противодействуващата реакция на главния си съперник в германските земи Австрия, а също и от Франция, чиито интереси като доминиращ фактор в Западна Европа били несъвместими с германското обединение, със създаването на голяма и силна Германия. Очаквайки противодействие от Франция и Австрия, Бисмарк потърсил благоразположението на Русия. Най-удобен повод за това му се предоставил с въстанието в Полша през 1863 г. Пруският канцлер подпомогнал Русия да смаже полското въстание. Твърде доволен от това, Александър II в унисон с намеренията си да търси сближение с Прусия предложил на Вилхелм I Русия и Прусия да действуват заедно срещу Англия, Франция и Австрия дори и в случай, че се стигне до война.[2] Бисмарк обаче преценил, че с оглед на предстоящите задачи Прусия не е заинтересована да разваля отношенията си с Англия, която по това време имала доста остро съперничество с Франция. Затова той разубедил Вилхелм I относно навременността и целесъобразността от едно по-тясно руско-пруско сътрудничество.

Междувременно след смъртта на датския крал Фридрих VII Бисмарк провокирал датско-германския конфликт за областите Шлезвиг и Холщайн. На 20. I. 1864 г. Прусия и Австрия нападнали Дания. Руският канцлер Горчаков заявил, че Русия съчувствува на Прусия и Австрия в борбата с Дания за германските земи Шлезвиг и Холщайн. Горчаков дори изразил готовност в случай, че Швеция се намеси в полза на Дания, Русия да изпрати войска във Финландия.[3] С това Александър II се отплатил на Прусия за под-

---

[2] С. С. Татищев. Император Александър II. Его жизнь и царствование. Т. II. Спб., 1903. с. 45.

[3] Пак там. Т. II, с. 48.

крепата ѝ при потушаването на полското въстание. Пруско-датската война завършила с успех за Прусия, която се възползувала от победата, за да получи териториални придобивки на Запад и да наложи надмощието си в Германския съюз за сметка на Австрия. По този начин Бисмарк подготвил следващата стъпка по пътя към германското обединение — Австро-пруската война.

Развоят на събитията в Централна Европа и пруската политика за обединение на Германия били изгодни за Русия и отговаряли на възприетата от нея линия, целяща да се превъзмогне Парижкият договор. Затова Русия се обявила по начало на страната на Прусия. В хода на събитията обаче царското правителство проявило колебания. Така например още веднага след победата над Дания в 1864 г. Бисмарк предявил претенции да присъедини германските херцогства по р. Елба към Прусия. Русия обаче се противопоставила на това. Александър II изказал пред Вилхелм I опасения, че премахването на монархическите династии в малките приелбски херцогства е опасен прецедент срещу монархическия институт в Европа. Така Русия осуетила анексирането на тези области към хохенцолернската държава. Но въпреки това Бисмарк продължил домогванията си за пруска хегемония в Германския съюз, подготвяйки непосредствена разправа с главния си съперник — Австрия. В 1866 г. той направил предложение пред германския съюзен сейм във Франкфурт на Майн за преобразуване на германския съюз на нови начала, естествено в духа на пруските претенции. Австрия се почувствувала засегната и войната станала неизбежна. Руският канцлер Горчаков не одобрил пруските намерения като противни на консервативния порядък в Европа. Той заявил, че съюзната немска конституция е общо дело на страните участнички във Виенския конгрес и може да се промени само със съгласието на всички заинтересовани държави. Горчаков апелирал към Англия и Франция за съвместна дипломатическа интервенция в Берлин с оглед да се предотврати австро-пруското въоръжено стълкновение.

За да избегне руско-английско-френско вмешателство в германския въпрос, Бисмарк решил да ускори събитията, като постави силите пред свършен факт. Само за няколко дни Прусия сломила австрийската съпротива и на 14 юли 1866 г. в Николсбург продиктувала на победена Австрия условията на предварителния мирен договор. Междувременно Александър II поискал незабавно да се свика европейска конференция на силите във връзка с Австро-пруската война, защото били накърнени общи интереси. Русия дори подела инициатива за организирането на такава конференция и изпратила покани до Англия, Франция и Прусия. Бисмарк бил раздразнен от реакцията на руското правителство. Той отговорил чрез пруския военен аташе в Петербург лично на Александър II, че Прусия не може заради страха от революция да се откаже от достигнатите победи и да се подчини на решенията на европейския конгрес. Германският канцлер заплашил, че ако европейските страни се намесят във вътрешните работи на германските държави, Прусия ще бъде принудена да мобилизира всички национални сили и ще потърси съдействието на Полша и Унгария. Този ултиматум накарал руския цар да заеме по-примирителна позиция.

Освен със заплаха Бисмарк си послужил и с други средства, за да спечели благоволението на руския монарх. В Петербург бил изпратен пруският кралски пълномощник Мантойфел. Същият получил инструкции от Бисмарк да предаде на руския император, че жизнените интереси на хохенцолернската монархия ще бъдат застрашени, ако Прусия не се възползува от плодовете на

победата срещу Австрия. Мантойфел бил натоварен да внуши на царя, че само под скиптъра на силна Прусия ще се запазят спокойствието и монархическият консервативен ред в Европа, само така ще се осуетят всякакви революционни брожения. Пруският пратеник получил също инструкция, ако забележи, че в Русия желаят да се избавят от стеснителните задължения, наложени от Парижкия договор, да заяви, че Прусия не е никак заинтересована от запазването на тези условия и е готова да съдействува на Русия за премахването им. Както изглежда, мисията на Мантойфел донесла добри резултати. В специално послание до Вилхелм I руският император с примирителен тон помолил своя родственик да уважава монархическия строй в Европа, но все пак го уверил, че Русия няма да се присъедини към враговете на Прусия. В отговора си Вилхелм I убеждавал руския самодържец, че малките династии са хилави и нежизнеспособни, вредни и опасни. Той обещал, че и за в бъдеще ще се бори срещу всяка революционна проява и винаги ще зачита руските интереси в своята политика, защото виждал в лицето на Русия свой най-верен съюзник.[4]

Така Прусия успяла да спечели руското благоволение. Русия престанала да й пречи за утвърждаване на пруската власт в Германския съюз. Според Пражкия мирен договор от 11. VIII. 1866 г. всички държави на север от р. Майн влезли в Северногерманския съюз под върховенството на Прусия заедно с Шлезвиг, Холщайн, Хановер, Хесен, Касел, Насау и Франкфурт. Само Бавария, Вюртенберг, Баден и Хесен-Дармщад останали независими, в митническа връзка със Северногерманския съюз.

Австрия претърпяла голям удар във войната. Хабсбургската монархия едва не се сгромолясала под напора на националните движения на подвластните народи в империята. Но Бисмарк преценил, че Хабсбургската монархия, макар и доста отслабнала, би могла да му бъде полезна в бъдеще, особено след като Русия се проявила като толкова несигурен съюзник. Затова германският канцлер потърсил начин да запази и укрепи Австрия, като спомогнал за създаването на австро-унгарската дуалистична монархия. Така в резултат на Австро-пруската война един от съперниците на Русия и гарантите на Парижкия договор се оказал извън строя. Но това било събитие с двустранно въздействие спрямо руската политика в Близкия Изток. Изгонена от Германия, Австрия се принудила да отправи поглед на юг към Балканите. Самият Бисмарк, за да се избави от евентуални реваншистки настроения у победена Австро-Унгария, непрекъснато се стараел да внуши на нейните управници, че разложената Турска империя на Балканския полуостров е особено подходяща естествена сфера за австро-унгарската експанзия. За да насърчи Хабсбургите в тяхната нова ориентация към Югоизточна Европа, Бисмарк им обещавал съдействие и подкрепа. Така че Австрия, която преди имала големи икономически интереси в Турция, обявявайки се в защита на нейната цялост, сега под натиска на Прусия почнала да проявява териториални претенции. Следователно тя също била вече заинтересована от промяна на статуквото на Балканите. Тези нови тенденции в австро-унгарската политика по Източния въпрос обаче още повече усложнили и без това заплетения конфликт в този район.

---

[4] С. С. Татищев. Цит. съч., Т. II, с. 60—61.

* * *

Междувременно Прусия се готвела да преодолее последното препятствие по пътя на германското обединение. В ход била подготовката на Френско-пруска война. Главната грижа на Бисмарк във връзка с това се заключавала да обезпечи австро-унгарския неутралитет и благоразположението на Русия. След Австро-пруската война сред руските управляващи среди постепенно се засилвало доверието към Прусия, която все повече се харесвала на руския цар като силен политически партньор и стожер на реакцията и консерватизма в Европа. Затова Русия проявявала склонност да съдействува на Прусия. Между двете страни зачестили външни демонстрации за приятелство и сближение.

В това време Франция също усилено се готвела за война срещу Прусия. Наполеон III се стараел да привлече на своя страна Австро-Унгария и Италия. Бисмарк обаче успял да разстрои плановете за антипруска коалиция с помощта на Русия. През юни 1870 г. в навечерието на Френско-пруската война Александър II и канцлерът Горчаков се срещнали в Емс с Вилхелм I и Бисмарк. Срещата получила чрез Бисмарковата пропаганда широка гласност като манифестация на руско-пруското сътрудничество. Канцлерът целял с това да парализира реваншистките настроения в Австро-Унгария, а също да сплаши Франция. На тази среща Александър II получил уверения, че Прусия ще поддържа руските интереси в Близкия Изток, в замяна на което царят обещал, че ще гарантира австро-унгарския неутралитет в случай на Френско-пруска война и че Русия няма да възразява, ако Прусия проникне към Рейнската област.

Въпреки тези уговорки обаче Русия проявила известна резервираност към пруските планове за война срещу Франция. Още веднага след завръщането си от срещата с Вилхелм I царят научил за избухналия конфликт между Прусия и Франция заради кандидатурата на принц Леополд Хоценцолерн за испанския престол. Бисмарк искал да наложи свой поставеник в Испания, като застраши Франция от две страни. Наполеон III реагирал остро. Спорът се превърнал веднага в международен въпрос. Но докато другите сили — Англия, Австро-Унгария и Италия — пасивно изчаквали събитията, без да вземат становище в полза на една от страните, руският цар заявил, че не одобрява пруския претендент за испанския престол. Александър II апелирал за благоразумие и умереност към двете страни. Той дори се нает като посредник да помири скараните. Бисмарк бил силно разтревожен от миролюбивите настроения на руския монарх и затова решил да изпревари всяка помирителна инициатива. Той провокирал Франция, в резултат на което Наполеон III обявил война на Прусия. Няколко дни по-късно Александър II направил декларация, че Русия съжалява за крайните мерки, но ще пази строг неутралитет по отношение на воюващите страни дотогава, докато събитията не засегнат интересите на Русия. Същевременно царят заявил чрез свой пълномощник в Париж, че ако Австро-Унгария нападне Прусия, Русия ще бъде принудена да се намеси в полза на Прусия. По този начин Русия гарантирала австро-унгарския неутралитет и обезпечила въздържанието на Италия. Целта на Бисмарк за еднолична разправа с Франция била достигната.

Още в началото на войната станало ясно, че Франция ще я загуби. През септември 1870 г. пруските войски нанесли катастрофално поражение на

Наполеон III при Седан и пътят към Париж останал открит. Още един силен съперник на Русия в Източния въпрос, един от най-активните поддръжници на Парижкия договор излязъл от строя. Едва сега, след разгрома на Австрия при Кьонигрец в 1866 г. и поражението на Франция при Седан в 1870 г., Русия могла да се избави от кошмара на нов Севастопол.[5]

На 21. IX. 1870 г., веднага след битката при Седан, Бисмарк съобщил на Александър II, че пруският крал Вилхелм I счита за справедливо желанието на Русия да анулира Парижкия договор от 1856 г. От своя страна Прусия била готова да направи всичко възможно не само Франция, но и другите държави да го признаят за невалиден.[6] Реакцията на Русия не закъсняла. На 19 октомври с. г. канцлерът Горчаков изпратил циркулярна нота до всички руски дипломатически представителства, като ги натоварил да съобщят на съответните правителства, че Русия едностранно денонсира Парижкия договор от 1856 г. Нотата до английското правителство била съпроводена с писмо от Горчаков до граф Русел, в което руският канцлер го успокоявал, че с това Русия не застрашава нито английските интереси в Близкия Изток, нито целостта на Османската империя. По-нататък той добавил, че ако евентуално пак възникне криза на Балканите, изход от нея ще се търси само чрез общото съгласие на великите сили.[7] Нотата до германското правителство била съпроводена с писмо на Александър II до пруския крал. Царят припомнял на Вилхелм I за неговото обещание от 1866 г. и изразявал надежда, че е дошло време той да докаже добрите си намерения, като подкрепи Русия и употреби влиянието си върху другите правителства и те да не се противопоставят на руското желание за денонсиране решенията на Парижкия договор.

Руската циркулярна нота предизвикала силна буря от негодувание сред кабинетите на западните държави. Англия, Австро-Унгария, Италия, Турция и дори разгромена Франция реагирали отрицателно. Англия почнала даже военни приготовления и била готова да воюва. Преди това обаче английското правителство, респектирано от нарасналата германска военна мощ, решило да сондира настроението и отношението на Бисмарк във връзка с руското решение. В Англия се опасявали, че може би Русия действува в тайно съглашение с Прусия. За тази цел пълномощникът Одо Русел се явил в пруската главна квартира във Версайл при канцлера Бисмарк. Междувременно пруското правителство реагирало на руската инициатива по принцип положително, обаче с известно раздразнение заради прибързаността на тази стъпка. Бисмарк се опасявал, че това може би ще усложни международните отношения и великите сили могат да попречат на Прусия да сключи мирния договор с победена Франция според грабителските си претенции. Пред своите приближени Вилхелм I заявил: „Аз знаех, че се готви нещо подобно, но при сегашното положение на нещата, когато още нищо не е решено (т. е. няма мирен договор с Франция, б. а. — К. К.), тази мярка на Русия идва в неудобна за нас минута. Сама по себе си декларацията е съвършено правилна. Пита се само как ще я приемат в Англия и Австро-Унгария."[8] Все пак въпреки колебливата реакция Прусия подкрепила по същество рус-

---

[5] Русско-германские отношения, с. 7.
[6] С. Горяинов. Босфор и Дарданелы. Сб., 1907, с. 136.
[7] С. С. Татищев. Цит. съч., с. 75.
[8] Пак там, с. 78.

ката страна. Мисията на Русел да противопостави Прусия на Русия завършила неуспешно. Бисмарк заявил на английския пълномощник, че Прусия не участвува в Парижкия договор, не се счита обвързана от него и не смята да коментира и осъжда постъпката на Русия. Според Бисмарк този договор бил неестествен за Русия и затова Прусия винаги била склонна да съдействува за преодоляването му. Пруският канцлер посъветвал Англия да прояви търпение, като не изостря положението с излишна полемика. Той предложил на Русел спорът да се уреди чрез преговори между силите на една обща конференция, която да се свика в Петербург. По време на разговора си с Бисмарк Русел запитал дали Германия ще остане неутрална, ако Англия нападне Русия. Канцлерът отговорил, че зависи от обстоятелствата, но положението на Германия засега не позволявало тя да услужва на други, без да е уверена, че ще ѝ се отплатят за услугата с услуга. Този двусмислен отговор вдъхнал известни надежди на английския пълномощник, който направо запитал: каква услуга би могла Англия да направи на Германия? Последвал обаче изненадващ, но категоричен отговор: „Да открие Босфора и Дарданелите за военните кораби на всички страни. . .“[9] С това мисията на Одо Русел приключила. Англия се разколебала да воюва срещу Русия и склонила спорът да се уреди на европейска конференция, но не и в Петербург, както предложил Бисмарк, а в Лондон.

Лондонската конференция била открита на 5. I. 1871 г. Заседанията продължили близо два месеца в обстановка на остри дипломатически борби между Русия, от една страна, и западните държави Англия, Австро-Унгария и Франция, от друга. Едва на 4. III. 1871 г. била подписана Лондонската конвенция, според която Русия окончателно се избавила от сковаващите клаузи на Парижкия договор. Заветната цел на руския император Александър II била достигната. Пътят на Русия към Балканите останал отново открит. „На нас ни се струва обаче, отбелязва Горянов, че достигнатата победа стана възможна преди всичко в резултат на това, че пруският крал Вилхелм застана открито на наша страна и поиска от германския канцлер Бисмарк да съдействува с целия си авторитет на руския император Александър II . . . По време на преговорите граф Бернсдорф в Лондон и граф Кайзерлинг в Константинопол по заповед на канцлера Бисмарк оказваха на барон Брунов и генерал Игнатиев активно съдействие, а когато те проявяваха отстъпчивост и колебание, инструкциите на Бисмарк ги вкарваха в пътя, начертан от кайзера. Независимо от някои недоразумения съдействието, оказано ни от германския канцлер и дипломатически представител, беше най-осезателно. Пруският крал удържа дадената дума и може смело да се каже, че без неговото дейно участие едва ли Александър II би могъл по мирен път да отмени стесняващите го клаузи на Парижкия договор.“[10]

* * *

Докато вниманието на европейските сили било погълнато от сложните перипетии около Източния въпрос на Лондонската конференция, Прусия бързала да завърши делото на германското обединение. Разгромът на Франция означавал пълна хегемония на Прусия в германските земи. На 18. I. 1871 г.

---

[9] С. С. Татищев. Цит. съч., с. 78.
[10] С. Горянов. Цит. съч., с. 263—264.

във Версайлския дворец при тържествена церемония пруският крал Вилхелм I бил провъзгласен за германски император. Възникването на германската империя, появата и присъствието на още един империалистически хищник с големи амбиции съществено променило съотношението на силите и цялата международна обстановка. Германия станала важен фактор в европейската политика. Тя предизвикала нови огнища на сътресения и конфликти, които рефлектирали при решаването на редица други наболели проблеми, в това число и върху съдбоносния за нас Източен въпрос.

Непосредствено след Френско-пруската война между Русия и Германия започнали да се установяват особено добри отношения въз основа на благоприятните резултати, постигнати в съвместното сътрудничество на двете страни по време на войната и Лондонската конференция. Както Германия, така и Русия гледали на германо-руското сближение като средство за постигане на своите цели. Германия се надявала да използува съдействието на Русия в острия конфликт с Франция през 1871—1875 г., а пък Русия разчитала на Германия в своите домогвания по Източния въпрос и за осигуряване покорството на Полша. На тази база започнали низ от любезни послания, срещи, взаимни официални посещения на царски особи и държавници, уверения във „вечна" и „традиционна" дружба между двете страни. Кулминационната точка на тази манифестация било посещението на Вилхелм I и канцлера Бисмарк в Петербург през май 1873 г. След блестящо посрещане и импозантни тържества в името на „дружбата" на 6. V. 1873 г. била подписана тайна руско-германска военна конвенция. Договорът имал отбранителен характер и предвиждал твърде неясни взаимни задължения за военна помощ в случай, че една от страните се окаже застрашена от друга държава. След блестящия прием в Петербург Бисмарк заявил на прошаване: „Ако само допусна мисълта, че някога ще се отнеса враждебно към императора и към Русия, то бих се счел за изменник."[11]

Макар по принцип да било изгодно и за двете страни, руско-германското сближение не давало възможност на Русия и Германия да извлекат максимална полза от него с оглед своите интереси поради нееднаквата степен на заинтересоваността на двете сили. Докато за Германия руско-германското сътрудничество било належащо през време на френско-германския конфликт от 1871 до 1875 г., то за Русия германската подкрепа станала необходима едва след това — от 1875 до 1878 г. Поради тази причина и двете страни въпреки платоничните демагогски уверения за съюзничество и подкрепа проявили нелоялност една към друга.

След разгрома на Франция във Френско-пруската война Германия ѝ продиктувала един тежък и унизителен мир. Според мирния договор, сключен на 10. V. 1871 г. във Франкфурт на Майн, Германия получила богатите области Елзас и Лотарингия, а отгоре на това Франция се задължила да заплати 5 милиарда франка репарации. Този грабителски мир фактически се превърнал в източник на продължителна френско-германска вражда, която доминирала в европейската политика до 1875 г., създавайки непрестанно опасност от нов военен пожар. Разгромена и унизена, Франция естествено не могла да се примири с положението си. Френските управници полагали големи усилия да превъзмогнат по-бързо силния удар, като възстановят въоръжените сили на страната и потърсят разплата със своя противник. Но същевременно те

[11] С. С. Татищев. Цит. съч., с. 99.

разбирали добре, че при съществуващото съотношение на силите Франция не е в състояние сама да воюва против Германия. Затова френското правителство започнало да търси съюзници. То се стремяло да привлече за такива Русия, Австро-Унгария и Англия. Най-големи надежди френското правителство възлагало на Русия, която единствена от силите би била в състояние да респектира силната Германска империя. Обаче растящото руско-германско сближение през това време предизвиквало загриженост и скептицизъм във Франция. При това германският канцлер вземал всички мерки да предотврати всички френски опити за спечелване на съюзник, особено пък що се касае до Русия. Той считал по принцип, че една война срещу Русия при нейните огромни пространства, материални и човешки ресурси би означавало катастрофа за Германия. Затова канцлерът се стараел да запази приятелски отношения с Русия и по никакъв начин да не допусне сближението ѝ с Франция.

С голямо безпокойство Бисмарк следял възстановителния процес във Франция и реваншистките настроения сред нейните управляващи среди. Той бил напълно убеден, че рано или късно Франция ще се опита да си възвърне загубеното. Затова канцлерът решил, докато неговият потенциален противник е още слаб, да не му нанася още едно военно поражение. Германската пропаганда, по инструкции на Бисмарк, предприела силна агитация за шантаж и заплахи срещу Франция под предлог, че тя се готви за война. Почувствували опасността, надвиснала над Франция, нейните управници се обръщали многократно с настойчиви молби към Русия като германски съюзник да възпре агресивните кроежни на германския канцлер. Царска Русия се оказала в деликатно положение. По принцип Русия вървяла към сближение с Германия, защото това изисквали нейните преки интереси в Полша и по Източния въпрос. Но заедно с това в Русия почнали да проявяват загриженост и безпокойство от непрестанното засилване на западната си съседка. И тъй като през периода от 1871 до 1875 г. източният конфликт се намирал в момент на затишие, руската близкоизточна политика не проявявала почти никакви активности, а значи и германската подкрепа не била така належаща, сред руските управляващи среди започнала постепенно да си пробива път антигерманска, профренска политическа ориентация. Тези настроения в Русия водят началото си още от момента, в който проличало надмощието на Прусия във Френско-пруската война. В едно писмо до кайзер Вилхелм I по време на войната руският цар го моли в случай, че Прусия спечели, да не предявява към Франция унизителни условия, които ще бъдат опасност за бъдещето.[12] По време на френско-германските мирни преговори френският премиер Тиер се озовал в Петербург да моли за застъпничество. Горчаков го уверил, че той ще намери в Русия живи симпатии към Франция и че Александър II, макар да не е готов да воюва заради Франция, ще направи всичко, което зависи от него за това, тя да понесе най-малко териториални и парични жертви.[13]

Този политически флирт на руските държавници с Франция продължил и след войната, дори когато руско-германското сближение достигнало най-висока изява. Синът на руския канцлер — Михаил Горчаков, пребивавайки като временно завеждащ посолството в Берлин, заявил в края на 1871 г.,

[12] С. С. Татищев. Цит. съч., с. 70.
[13] Пак там, с. 71.

пред Бисмарк по повод антифренската кампания в Германия, че дори ако Франция не изплати останалите 3 милиарда франка от репарациите, Германия не бива да я нападне. Това разтревожило Бисмарк, който незабавно инструктирал своя посланик в Петербург Ройс да провери дали изказаното становище е частно мнение или официална линия.[14] И най-малките профренски тенденции на руската политика предизвиквали в Германия болезнена реакция и тревога. Отчитайки тези настроения в Русия, Бисмарк почнал да гледа със скептицизъм на съюза си с нея. Това го подтикнало да потърси по-сигурна опора, възлагайки надежда на Австро-Унгария.[15] Намеренията му да установи приятелски връзки с Хабсбургската империя обаче се натъкнали на известни затруднения. В Австро-Унгария след катастрофата в Австро-пруската война през 1866 г. преобладавали антипруски и антигермански настроения. Нейните управници следели зорко развоя на събитията по време на френско-пруския конфликт с надеждата да си възвърнат загубените позиции в Германия. След разгрома на Франция обаче реваншистките сили в Австро-Унгария загубили всяка надежда и почнали да отслабват. През есента на 1871 г. в управлението на Хабсбургската империя получили надмощие прогерманските партии. За министър на външните работи бил назначен граф Дюла Андраши. От този момент започнало да се засилва сближението между Германия и Австро-Унгария.

Първи официален акт на това сближение било набелязаното посещение на императора Франц Йосиф като гост на Вилхелм I в Берлин. Бисмарк съзнателно не уведомил официално руския император за предстоящата среща и искал по този начин да предизвика респект в Русия. Неговият трик сполучил. Уведомен по частен път за набелязаната визита на Франц Йосиф в Берлин, Александър II се почувствувал уязвен от своя съюзник. Царят се обърнал към германския посланик в Петербург и запитал дали в Берлин нямат желание да видят и него. Веднага последвала любезна покана от германския император и Александър II се озовал в Берлин. През септември 1872 г. се състояла известната среща на трите императори на Германия, Австро-Унгария и Русия. Срещата на трите императори и възникналият в резултат на нея т. нар. Съюз на трите императори били един вид възкресяване на Свещения съюз от 1815 г. за борба срещу революционните, прогресивно-либерални движения в Европа, за консолидация на монархизма и реакцията. Това бил единственият пункт, който обединявал участниците на тази среща. Що се отнася до външнополитическите интереси на трите държави, тяхната хищническа империалистическа природа не им позволила да постигнат единство.

Съюзът на трите императори от 1872 г. бил Бисмарково изобретение. Чрез него германският канцлер целял, като използува страха от революция, размахвайки плашилото на Парижката комуна и Интернационала, да превъзмогне разногласията между Австро-Унгария и Русия и да ги спечели с оглед на своите агресивни намерения срещу Франция. От друга страна, както Русия, така и Австро-Унгария били заинтересовани да спечелят приятелското разположение на силната Германска империя, но всячески се стремели да притъпят антифренската насоченост на Съюза на три-

---

[14] Ю. В. Борисов. Русско-французские отношения после Франфуртского мира. Москва, 1951. с. 80.

[15] Felix Rachfal. Bismarcks englische Bündnispolitik. Freiburg, 1922, S. 5.

мата императори. От гледна точка на руските интереси съюзът трябвало да попречи на едно прекомерно двустранно сближение между Германия и Австро-Унгария за сметка на руските аспирации по Източния въпрос. Австро-Унгария пък целяла да предотврати двустранно руско-германското сътрудничество в ущърб на своите домогвания на Балканите. Следователно и трите държави имали противоположни интереси, преследвали различни цели.

В това време френско-германският конфликт все повече се изостря. Твърде напрегнато станало положението през февруари 1874 г. Над Франция надвиснала сериозна заплаха от германско нападение. Френското правителство апелирало към Русия, Австро-Унгария и Англия за помощ. И трите държави се отзовали благоприятно. Горчаков и Андраши (последният пребивавал в Петербург на официална визита заедно с императора Франц Йосиф) посетили френския посланик в Петербург и го уверили, че Австро-Унгария и Русия няма да допуснат германско нападение. По такъв начин агресивните намерения на Бисмарк срещу Франция временно били осуетени.

Но германският канцлер не се отказал от своите замисли. Бисмарк преценил, че в същност Русия с нейната военна мощ е единствената сила в Европа, която може сериозно да му се противопостави в случай на германска офанзива срещу Франция. Затова той решил да обезпечи нейното благоволение чрез пряко двустранно споразумение. За тази цел през февруари 1875 г. в Петербург бил изпратен специалният пълномощник Радовиц с тайно поръчение. В редица разговори с Горчаков Радовиц заявил, че ако Русия прояви дружески неутралитет в случай на война между Германия и Франция, германското правителство е готово да подкрепи Русия в Източния въпрос дори с военна сила.[16] Мисията на Радовиц обаче завършила без резултат. Горчаков отговорил, че Русия нямала никакви претенции нито на Запад, нито на Изток и желае само да се запазят мирът и статуквото в Европа. Въпреки това Бисмарк решил все пак да нападне Франция. Военната подготовка в Германия се извършвала интензивно. През пролетта на 1875 г. напрежението достигнало най-висока степен.

И този път, изправено пред грозяща опасност, френското правителство се обърнало с молба към руския цар да възпре агресивните кроежи на Бисмарк. На 17. IV. 1875 г. чрез посланика Льо Фло на царя било връчено дълго изложение-молба за спасителна интервенция в Берлин. Александър II заявил на френския посланик, че ще направи всичко възможно, за да се избегне германско нападение срещу Франция. Руското правителство веднага установило контакт с Англия и уговорило съвместни мерки за запазване на мира. В края на април 1875 г. Александър II и Горчаков пристигнали в Берлин. Царят се срещнал с Вилхелм I и категорично го предупредил, че грижата на Франция за своята безопасност не може да служи като повод да бъде нападната. Енергичната намеса на Русия в полза на Франция отново разколебала германското правителство да воюва. Бисмарк дори стоварил вината за военната психоза върху началника на немския генерален щаб Молтке и военната партия около него. Канцлерът и Вилхелм I се престорили, че изобщо нямат намерение да нападат Франция и че също са заинтересовани от запазването на мира.

---

[16] Deutsche Geschichtsquellen des 19. Jahrhunderts. Bd. 15 Aufzeichnungen und Erinnerungen aus dem Leben des Botschafters Joseph Maria von Radowitz, Bd.I, Berlin—Leipzig, 1925, S. 298; Вж. също: Русско-германские отношения, с. 73; С. С. Татищев. Цит. съч., с. 110.

Особено доволен от своята миролюбива мисия, Горчаков изпратил телеграма до всички руски дипломатически представители, че в Берлин господствуват миролюбиви настроения, което обезпечава мира.[17] Тази телеграма и особено видоизмененият й текст, получил гласност в печата, в смисъл, че именно от сега нататък, т. е. след посещението на Александър II и Горчаков в Берлин, мирът е обезпечен, твърде много раздразнила германския канцлер. Както отбелязва Татишчев, личната разправа между Бисмарк и Горчаков по този повод дълбоко се врязала в злопаметната душа на германския канцлер и малко по малко водела към изменение на неговото отношение към Русия, към злобна и постоянна, но дълбоко стаена омраза.[18] С нескрита досада Бисмарк заявил на Горчаков: „Вие, разбира се, няма да имате повод да се радвате на това, че сте рискували да загубите нашата дружба заради празното удоволствие на собственото си щеславие. Ще Ви кажа откровено: „Аз съм добър приятел на моите приятели и враг на моите врагове.“[19] Така зловещо прозвучали думите на канцлера точно в навечерието на политическата криза в Близкия Изток, която поставила Русия пред сериозни изпитания.

* * *

Едва постихнало напрежението от френско-германския конфликт, и ето че в Европа възникнало ново, ожесточено стълкновение на империалистическите държави. В средата на юни 1875 г. въстанието в Босна и Херцеговина разпалило пожара на Източния въпрос. Главни съперници били Русия, от една страна, Англия и Австро-Унгария, от друга. Русия в съгласие с традиционната си политика и този път се обявила в подкрепа на народите на Балканския полуостров в борбата им за независимост. Англия, напротив, с всички сили отстоявала целостта на Турция както поради своите големи икономически интереси, така също и за стратегическо обезпечаване на подстъпите към Суецкия канал, неутрализирайки руското проникване в този район. Австро-Унгария била прекият съперник на Русия, но с твърде малки възможности, за да й се противопостави сама. Хабсбургската империя била готова да пожертвува целостта на Османската империя с цел да заграби от нея територии. Франция по начало вървяла с Англия, още повече, че тя също имала големи икономически интереси в Турция и поради това била против нейното разрушаване. Изтощена обаче в продължителния френско-германски конфликт, тя не била в състояние да бъде фактор при решаването на Източния въпрос през 1875—1878 г. Следователно и в новата близкоизточна криза Русия била изправена пред сериозно противодействие от традиционните си съперници. От особено важно значение в какво направление ще се развият събитията, се оказала позицията на Германия.

Германската империя имала в Източния въпрос преки и косвени интереси. Затова нейното участие било много активно независимо от това, че германското правителство давало вид за безпристрастност в конфликта. След обединението на страната се създали най-благоприятни условия за бърз подем на германската икономика. Към средата на 70-те години въпросът за осигуря-

---

[17] Красный архив, 1938, т. 6 (91), с. 135.
[18] С. С. Татищев. Цит. съч., с. 113.
[19] Пак там, с. 112.

ване на пазари и за доставки на суровини придобивал все по-голяма важност. Балканският полуостров представлявал в това отношение твърде съблазнителен обект за бързо нарастващата мощ на германския монополистичен капитал. По това време Турската империя била до голяма степен в сферата на английското, френското и австро-унгарското икономическо влияние.

Следователно, за да си осигури благоприятни позиции в Турция, германският капитал трябвало да преодолее конкуренцията на другите западни държави. От такава гледна точка Германия била пряко заинтересована за промяна на статуквото в Балканския полуостров. Един евентуален разгром на Османската империя от Русия разкривало благоприятни перспективи за Германия да придобие по-добри икономически позиции в този район за сметка на утвърдените дотогава там държави. Още веднага след избухването на Източната криза в 1875 г. правителството натоварило съответни експерти да изготвят подробен доклад за положението на Балканите с оглед на германските интереси. Към лятото на 1877 г. германското външно министерство вече разполагало с обширен доклад за състоянието на нещата в Османската империя. Документът е озаглавен недвусмислено: „Нашите интереси в Източния въпрос.“[20] Както личи, германското правителство се погрижило своевременно да си изработи своя перспективна политическа концепция по събитията на Балканите. През време на източната криза от 1875—1878 г. Германия открито се обявила против целостта на Турската империя. С всички възможни средства тя съдействувала за изостряне на конфликта и непрекъснато насърчавала Русия към активна политическа и военна намеса на Балканите. Следвайки системно тази именно политическа линия, Германия се ръководела и от други съображения.

Още преди Източният въпрос да избухне с такава сила, до лятото на 1875 г., имайки пред вид руските интереси на Балканите, германското правителство не един път се опитвало да използува това обстоятелство като примамка да спечели Русия на своя страна във френско-германското съперничество.[21] Негативната позиция на царското правителство по този въпрос обаче карала Бисмарк да търси начин, за да се освободи от парализиращото въздействие на Русия. Ето защо събитията на Балканите дошли тъкмо навреме и се посрещнали със задоволство в Германия. Те открили пред Бисмарк чудесна възможност да отклони руското внимание от Западна Европа към Балканския полуостров, да въвлече Русия в конфликт с Англия и по този начин да си осигури свобода на действие срещу Франция.[22]

Преценявайки внимателно изгодите от източната криза за Германия, германското правителство почнало да действува целенасочено според набелязаната линия. Затова не е случайно, че разгневеният германски канцлер след острата разправа с Горчаков през май 1875 г. твърде скоро дал вид, че е забравил пресния спомен от неприятния инцидент и отново започнал

---

[20] A. A. Bonn. Türkei ABq 108 Bd. 16; За икономическите интереси на Германия в Югоизточна Европа вж. също: Iohan Albrecht von Reiswitz. Belgrad—Berlin, Berlin—Belgrad 1866—1871, München und Berlin, 1936, S. 80; Max Zenz, Deutschland im Kreis der Grossmächte 1871—1914, Berlin, 1925, S. 17; Das Staatsarchiv, Sammlung der officiellen Actenstücke zur Geschichte der Gegenwart, Leipzig, 1878, Bd. 34, S.20; Reden von Ernst. Freichern von Plener, Stuttgart, Leipzig, 1941, S. 38.

[21] Hajo Holborn. Deutschland und die Türkei, 1878—1890. Berlin, 1926, S. 4. Вж. също: Heinrich von Treitschke. Deutschland und die orientalische Frage, in: Preussische Jahrbuch, Berlin, 1876, S. 670.

[22] Franz Ronneberger. Bismarck und Südosteuropa. Berlin, 1941, S. 75.

да дефилира руско-германското приятелство. Този път обаче приятелството с Русия канцлерът поддържал изключително в рамките на съюза на тримата императори. Германските интереси изисквали да се поддържат добри отношения както с Русия, така и с Австро-Унгария. Но тъй като двете държави се намирали в остро съперничество помежду си за подялба на политическото наследство на болния човек, то Бисмарк трябвало ловко да балансира между двете сили.[23] В сложната дипломатическа борба, която се разгаряла около Източния въпрос, канцлерът винаги се стремял, от една страна, да заглажда противоречията между Русия и Австро-Унгария за сметка на Турция, а, от друга, да не допусне прекомерно сближаване между тях в ущърб на Германия. Външното и вътрешното политическо положение на Германия през 1875—1878 г. не допускало едностранна ориентация на страната само в съюз с Австро-Унгария или само с Русия. Двустранният съюз с Австро-Унгария предполагал неминуем конфликт с Русия. И, обратно, двустранният съюз с Русия означавал вражда с Австро-Унгария. Бисмарк се стремял на всяка цена да избегне конфликта с Русия. Той смятал това за основен принцип на германската политика и стриктно го спазвал даже когато руско-германските отношения временно се помрачавали.[24] Но същевременно канцлерът не искал да допусне стълкновение с Австро-Унгария. В Германия имало силни проавстрийски политически групировки с пангермански настроения, които респектирали Бисмарковата политика и остро критикували всяко сближение с Русия.[25] Освен опозиционните сили в страната самият германски канцлер се убедил по време на френско-германската криза, че не може да разчита в своите планове на Русия. При това той все повече виждал в размаха на панславистката пропаганда антигерманска насоченост, което го принуждавало постепенно все повече да търси съюза на Хабсбургската монархия.[26]

* * *

Събитията на Балканите от 1875—1876 г. заварили Русия неподготвена. Страната била с разстроено стопанство и финанси, армията се намирала в процес на превъоръжаване, а революционното брожение добивало все по-остри форми и широк размах. Изправено пред сериозни вътрешни и външни политически затруднения, царското правителство реагирало нерешително през време на Източната криза. Естествено основната традиционна насока на руската политика за натиск срещу Османската империя и проникване на Балканите и този път се проявила. Обаче вътрешната слабост на Русия, съперничеството и противодействието на западните държави, както и неизживеният комплекс от поражението в Кримската война принуждавало царското правителство да действува предпазливо. В първия етап на кризата от въстанието в Босна и Херцеговина през юни 1875 г. до Априлското въстание в България през 1876 г. и поражението на Сърбия в Сръбско-турската война през октомври същата година Русия реагирала крайно сдържано.

---

[23] Wolfgang Windelband. Bismarck und europäischen Grossmächte 1879—1885, Essen, 1940, S. 60—61; Hans Plehn. Bismarcks auswärtige Politik nach der Reichsgründung. München und Berlin, 1920. S. 58.

[24] Е. В. Тарле. Сочинения. Т. 5. М. 1958. с. 109.

[25] Das Staatsarchiv, Bd. 34, S. 18—19.

[26] Franz Ronneberger. Цит. съч., с. 83.

Руското правителство през този период възлагало всички надежди за уреждане на конфликта на така наречения „европейски концерт", т. е. за колективна намеса на европейските сили в интерес на подвластните народи в Турция. Алтернативата за едностранна военна интервенция срещу Турция изобщо не стояла пред руските управници. Всички усилия на царската дипломация били насочени да ангажира западните държави за съвместен политически натиск върху Османската империя. В това отношение Русия разчитала особено на Съюза на трите императори. Резултатите от тази политика обаче се оказали незначителни поради противоположните интереси и съперничеството на Русия и Австро-Унгария на Балканите. И двете страни проявили склонност за съвместни стъпки по Източния въпрос, но не толкова с цел за едно действително и резултатно уреждане на проблема, колкото от страх да не би единият от съперниците да вземе инициативата в свои ръце и да доминира върху хода на събитията. Още щом научили за въстанието в Босна и Херцеговина, руските управници предложили да се създаде един „център на съглашението" във Виена от страните, влизащи в Съюза на трите императори. Целта на съглашението трябвало да бъде — да се търсят средства за ограничаване на конфликта и прекратяване безпорядките в Турция, които заплашват мира. Временният заместник на Горчаков барон Жомини, изразявайки руското становище по въпроса, заявил: „Става дума не да се бъркаме във вътрешните работи на Турция, но да въздействуваме на двете страни: да подтикнем въстаниците към покорство, а турците към милосърдие и справедливи преобразования."[27]

В духа на руско-австро-унгарските компромисни настроения била нотата на Андраши до турското правителство от 30. XII. 1875 г. В нея се предлагал проект за реформи в Турция, засягащи въстаналите провинции. Всички държави изразили съгласие с предложения реформен проект. включително и Русия. Макар формално силите да излезли с единно становище, като се солидаризирали с австрийските предложения, в интерпретацията на реформите се очертали в зародиш бъдещите конфликтни разногласия между Русия и Австро-Унгария. Австро-Унгария разчитала на реформите като средство за укрепване на султанската власт и неделимата принадлежност на Босна и Херцеговина към Турската империя. Русия пък, напротив, виждала в тях стъпка по пътя за автономия на тези области.

Междувременно събитията през следващите няколко месеца се развили така, че нотата на Андраши останала без резултатни последствия. Турция отказала да удовлетвори предложения реформен проект. Тогава руската дипломация предприела следващата стъпка за колективен натиск върху Портата. По инициатива на Горчаков през май 1876 г. в Берлин се събрали ръководителите на правителствата от Съюза на трите императори. На това съвещание Горчаков предложил нов проект за „подобряване на статуквото" в Турция според руското разбиране. Андраши направил „дребни" поправки и допълнения в духа на австро-унгарските искания. По такъв начин бил изготвен т. нар. Берлински меморандум от 13. V. 1876 г., който по същество представлявал ново издание на нотата на Андраши от 30. XII. 1875 г. Този път представителите на страните от Съюза на трите императори отправили едно твърде безобидно предупреждение до Портата, че ако тя не изпълни исканията за облекчение положението на християните в империята,

[27] С. С. Татищев. Цит. съч., с. 293.

то трите императорски двора ще се договорят за предприемане на действени мерки ... „за предотвратяване по-нататъшното зло“[28]. Франция и Италия одобрили меморандума, но Англия отказала да го подкрепи. Очевидно английското правителство е било в течение за подготвяния преврат в Цариград, извършен две седмици по-късно на 30 май 1876 г. Много е възможно именно Англия да стои в дъното на преврата, особено като се има пред вид безпокойството сред английските управници от близките контакти на руския посланик в Цариград генерал Игнатиев с великия везир Махмуд паша, султана Абдул Азис и растящото влияние на Русия върху турското правителство. Така или иначе, но след преврата от 30. V. 1876 г. новият султан Мурад V и неговото правителство, поощрявани от английската дипломация, заемат рязко непримирима позиция срещу всички опити на силите от Съюза на тримата императори за колективен натиск върху Портата.

Така завършил първият етап от източната криза. През този етап Германия възприела пасивна позиция на изчакване хода на събитията, но със стаена надежда за по-нататъшно разпалване на конфликта. За германското правителство Източният въпрос, който пламнал с нова сила на Балканите, бил безспорно от голямо значение, но Бисмарк, имайки пред вид руско-австро-унгарското съперничество, действувал крайно предпазливо. Германската дипломация била заинтересована да предотврати евентуален конфликт между Русия и Австро-Унгария, което би принудило Германия да подкрепи една от страните и следователно да развали отношенията си с другата. Това било нежелателно в тогавашния момент за германския канцлер. Ето защо той полагал големи усилия да внушава на руските и австро-унгарските държавници да действуват съвместно срещу Турция, но да бъдат сдържани в отношенията помежду си. Същевременно Бисмарк още от самото начало и особено по време на съвещанието на тримата канцлери в Берлин схванал, че Русия вижда в лицето на Австро-Унгария сериозна бариера за осъществяване на своите хегемонистични претенции на Балканите. Усещайки зреещия потенциален конфликт между своите партньори, той целял да отклони обекта на руското раздразнение от Австро-Унгария към Турция и респективно срещу Англия.[29]

Априлското въстание в България и неговият кървав погром, както и последвалата неуспешна война на Сърбия против Турция още повече изострили Източния въпрос, като поставили началото на нова фаза в развитието му. Новото турско правителство, поощрявано от Англия, отхвърлило Берлинския меморандум. Дошло време държавите от Съюза на тримата императори да пристъпят към „действени мерки за предотвратяване на злото“, както заявили в меморандума. Обаче се оказало, че това предупреждение имало характер на политически шантаж срещу Портата. Нито Австро-Унгария, още по-малко пък Германия смятали да предприемат каквито и да били действия срещу Османската империя. Даже и самият Горчаков, по чието настояване в Берлинския меморандум се отправя ултиматум срещу Портата за „действени мерки“ от страна на „европейския концерт“, добре знаел, че всичко това е само блъф, и затова очаквал с безпокойство отказа на Турция. И все пак Портата отхвър-

---

[28] Русско-германские отношения, с. 48—49.

[29] Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914, Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes, Bd. 2, S. 54, 105; Bismarck. Die gesammelten Werke, Bd. 8, S. 181, № 141 — Gespreche mit dem Botschafter Fürsten Chlodwy zu Hohenlohe.

лила меморандума. Това означавало, че ще последват или унизително отстъпление, или рискувани, едностранни действия на Русия срещу Турция.

Последиците от Априлското въстание и сръбската катастрофа при Джунис все повече тласкали Русия да възприеме втория вариант, т. е. за едностранна интервенция срещу Османската империя. И така, докато през първия етап на източната криза Русия проявявала пълно въздържание от въоръжена намеса, обявявайки се само за „подобрение на статуквото" чрез колективни действия на силите за натиск върху Портата, то през втория етап ходът на събитията изправил руските държавници пред алтернативата за самостоятелна военна разправа с Турция, за промяна на статуквото. Този нов курс обаче срещал много сериозни възражения сред най-висшите руски управляващи кръгове. Против една война срещу Турция се обявили военният министър Милютин и министърът на финансите Рейтерн. Дори царят изказвал опасения от една рискована война. Пред военния министър Александър II споделил загрижено: „Не е изключено да се повтори същото, както в Кримската война — пак цяла Европа да се нахвърли срещу нас."[30]

Въпреки всички контрааргументи срещу руска едностранна военна интервенция нещата се развили така, че Русия постепенно все повече се ангажирала в съдбоносното за нас въоръжено стълкновение срещу Османската империя. Но това било твърде мъчителен процес на колебание, съпроводен с тежка дипломатическа борба на руските със западните дипломати и държавници. Борбата се водела в две направления едновременно. Първо: основната задача на руската дипломация от лятото на 1876 г. до самото навечерие на Руско-турската война през април 1877 г. била да се направи всичко възможно за уреждане на Източния въпрос по мирен път, като се извоюва автономия на подвластните народи в рамките на Турската империя и се гарантира тяхната сигурност спрямо произвола на турската власт. И второ: в случай, че всички опити за мирно уреждане на Източния въпрос се изчерпят, без да се постигне резултат, то да се обезпечи в дипломатическо и политическо отношение руската военна интервенция. По отношение на първото направление в усилията на Русия за уреждане на конфликта по мирен начин Германия давала вид, че я подпомага. В действителност обаче Бисмарк се стараел да усложнява нещата и съгласно германските интереси искал да въвлече Русия във война срещу Турция. Що се отнася до втората цел на царското правителство, за политическо обезпечаване на Руско-турската война, Германия наистина била готова да оказва и оказвала съдействие на царското правителство. Именно чрез такова съдействие Бисмарк поощрявал и насърчавал Русия към война, което отговаряло на германските интереси за поголямо изостряне на източната криза. В този смисъл обективно Германия допринесла значително, за да може Русия да превъзмогне своите колебания и се реши да обяви война на Турция.

Първият опит на руската дипломация за подготовка на евентуална война срещу Турция било руско-австрийското споразумение в Райхщад от 8. VII. 1876 г. На срещата в Райхщад Александър II и Франц Йосиф разменили мнения по повод развоя на Сръбско-турската война за съгласуване реакцията на своите страни при положение, че военните действия се развият в полза на Турция или на Сърбия. В случая интерес предизвикват уговорките при положение, че Сърбия спечели. В дадения вариант Русия фактически сондирала пози-

[30] Дневник Д. А. Милютина, т. II, М., 1949, с. 58.

цията на своя съперник за евентуална реакция при една бъдеща Руско-турска война. Според комюникето на водените разговори, без да се ангажират с договор, двете правителства се условили, че ако Турция загуби войната и империята се разпадне, Австро-Унгария ще анексира Босна и Херцеговина, според австрийската версия на комюникето, или само части от Хърватско и Босна без Херцеговина, според руската версия. Русия пък щяла да си възвърне Югозападна Бесарабия и Батум. Що се отнася до България, по настояване на Австро-Унгария се решило тя да се раздели на две части: според руския вариант на две независими княжества, а според австро-унгарския — на две автономни области. По принцип на срещата двете сили се уговорили да не се допуска създаването на голяма славянска държава на Балканите. В случая се визирали Сърбия и България.

Райхщадското съвещание било първата крачка по пътя за обезпечаване на военна кампания против Турция. Но споразумението, което постигнали силите на него, имало фатално значение. За да си осигури австро-унгарското благоразположение, царското правителство тръгнало по пътя на концесиите за сметка на балканските народи. Райхщадското споразумение и руските концесии по отношение на Австро-Унгария били резултат от политическата и военна слабост на самодържавна Русия. Но за него немалко повлияли внушенията от страна на германската дипломация, която насочвала царското правителство да действува по Източния въпрос в сътрудничество с Австро-Унгария, както диктували германските интереси.

Райхщадската среща и уговорките на нея се посрещнали враждебно от славянофилските кръгове в Русия, които имали силно влияние в двореца. Славянофилите предприели агитация за по-твърди и решителни действия по Източния въпрос и се обявили против отстъпките в полза на Австро-Унгария.

Атакувано от славянофилите, но същевременно съзнавайки тежкото финансово състояние и военната слабост на страната, царското правителство търсело изход от положението. Горчаков все още възлагал надежди за мирно решаване на Източния въпрос чрез колективен натиск на Европейските сили върху Портата. За тази цел през август 1876 г. той подел инициатива за свикване на европейска конференция за обсъждане на положението в Турция. Бисмарк обаче се обявил против такава конференция под предлог, че тя ще бъде безполезна.[31] Същевременно канцлерът изпратил фелдмаршал Мантойфел при руския цар с послание от германския кайзер, в което се обещавало от германска страна пълна поддръжка на Русия по Източния въпрос.[32] Това вдъхнало големи надежди на Александър II и събудило у него войнолюбиви настроения. В отговор на посланието царят съобщил в началото на септември на Вилхелм, че макар да желае мирно уреждане на Източния въпрос, може да се види принуден да заеме особена, сепаративна позиция. Затова той искал да узнае може ли да разчита на германска помощ. Германският отговор обаче многозначително се забавил. Към средата на септември руският посланик в Берлин отново напомнил пред германското правителство за запитването на царя и повторил въпроса: „Каква позиция ще заеме Германия, ако Русия предприеме едностранни действия срещу Турция.“[33] И този път от

[31] Die Grosse Politik, т. II, с. 31.
[32] Пак там, с. 38.
[33] Пак там, с. 234.

Берлин отговорили с мълчание. Тогава царят се обърнал направо към германския военен аташе в Петербург генерал Вердер и го помолил да запита в Берлин дали Германия ще заеме същата позиция в случай на война между Русия и Австро-Унгария, както Русия през Френско-пруската война.

Очевидно руското правителство, след като не получило отговор, че Германия ще подкрепи Русия в една война срещу Турция, искало да разбере дали тя е готова поне да запази неутралитет в случай на война срещу Австро-Унгария. В Русия ясно си давали сметка, че пътят за Цариград минава през Виена, защото един толкова претенциозен партньор като Хабсбургската монархия, както показала това Райхщадската среща, едва ли щял да стои безучастно в руския тил при една руско-турска война. Само ако Австро-Унгария бъде извадена от строя, ще се гарантира успешният поход към Балканите. Руското запитване хвърлило в голяма тревога Бисмарк.[34] Такава развръзка била неизгодна за него. Ето защо този път той побързал да отговори. В писмото си до руското правителство Бисмарк най-напред изтъкнал, че Германия е готова да убеди Австро-Унгария да пази неутралитет в случай на руско-турска война, но под предлог, че ще се нарушат равновесието в Европа и общият мир, тя не е съгласна да види разгромена хабсбургската държава.

Така че по същество германското правителство отговорило отрицателно. Разговорите по тези въпроси продължили по-нататък по дипломатически път. Бисмарк възложил на посланика си в Петербург Швайниц да посъветва царското правителство в смисъл, че Русия може да обезпечи австро-унгарския неутралитет, като се съгласи с анексирането на Босна от Хабсбургската монархия. Но Швайниц имал и друга инструкция. Той трябвало да повтори безуспешната мисия на Радовиц от пролетта на 1875 г. В духа на своите стари амбиции Бисмарк продължавал да счита, че при усложнението на Източния въпрос единствената изгода за Германия може да бъде руската гаранция на Елзас. Само по този начин той смятал, че ще може да осъществи своя план за повторна разправа с Франция.[35] Съгласно указанията на Бисмарк Швайниц заявил на Горчаков, че Германия е готова активно да подкрепи Русия с отпускане на паричен заем и една 100-хилядна армия за война против Турция, но само при положение, че царското правителство е готово да гарантира принадлежността на Елзас и Лотарингия към Германия. С други думи, Русия трябвало да даде съгласие на Бисмарк за нов разгром на Франция. Швайниц изтъкнал пред Горчаков, че само тогава може да последва коренен обрат в позицията на Германия по Източния въпрос в полза на Русия, само тогава тя ще се съгласи да пожертвува Австро-Унгария.[36] Руският канцлер окачествил германското предложение като политическо изнудване и го отхвърлил категорично. Така Франция била спасена, но Източният въпрос още повече се усложнил. Руското правителство било по-склонно да възприеме първото германско предложение: чрез териториални концесии за сметка на Босна и Херцеговина да си осигури неутралитета на Австро-Унгария.

---

[34] Die Grosse Politik, т. II, S. 54, 57, 63; вж. също: Gedanken und Erinnerungen von Otto von Bismarck, Bd. II, Stuttgart und Berlin, 1919, S. 239—204.

[35] Lucius von Ballhausen. Bismarck-Erinnerungen. Stuttgart—Berlin, 1921, S. 93.

[36] H. L. Schweinitz. Denkwürdigkeiten des Botschafters General von Schweinitz. Bd. I, Berlin, 1927, S. 361—362. вж. също: Deutsche Geschichtsquellen des 19. und 20. Jahrhunderts, Staatssekretär Graf Herbert von Bismarck (Aus seiner politischen Privatkorrespondenz), Berlin—Leipzig, S. 93.

Интересно е, че почти по същото време, докато Александър II искал терманската благословия за война срещу Австро-Унгария, Франц Йосиф замислял подобна комбинация, само че срещу Русия. Специалният пратеник на австро-унгарското правителство барон Мюнх се явил при Бисмарк и започнал да го убеждава, че евентуално руска окупация на България представлява голяма опасност за Хабсбургската монархия. Мюнх се опитвал да склони Германия за антируски военен съюз. Германският канцлер обаче възразил, че не вижда никаква опасност за хабсбургската държава от руска окупация на България. Освен това той дал на австро-унгарския пратеник ясно да разбере. че Германия не е съгласна заради австро-унгарските интереси на Балканите да си развали отношенията с Русия.[37] Така че опитите на Русия и Австро-Унгария да спечелят съюза на Германия, за да воюват една срещу друга с оглед на своите хегемонистични претенции по Източния въпрос, завършили безуспешно.

При това положение както Русия, така и Австро-Унгария предпочели да послушат съветите на Бисмарк и почти едновременно предприели стъпки за сключване на съответно споразумение относно действията на двете държави в случай на война между Русия и Турция. Още повече, че след разгрома на Сърбия при Джунис положението на Балканите станало критично. Царското правителство рискувало целия си престиж и влияние сред балканските народи, ако изостави Сърбия на турския произвол. Затова въпреки всички трудности Русия реагирала решително. На 31 октомври царското правителство изпратило ултиматум на Портата за незабавно сключване на примирие и заплашило със скъсване на дипломатическите отношения. Турция се видяла принудена да отстъпи и Сърбия била спасена.

По повод на критичната ситуация на Балканите през октомври 1876 г. и руския ултиматум до Портата в Петербург се събрали най-отговорните руски държавници начело с царя, за да обсъдят позицията на страната по събитията на Балканите и как да се реагира по-нататък. На това съвещание отново се сблъскали двете основни мнения, едното било за мирно решение на въпроса, а другото за енергични действия. В края на краищата се взело компромисно становище: да се търси решение на Източния въпрос на предстоящата Цариградска конференция с участието на Великите сили за обсъждане бъдещото устройство на християнските области в Османската империя на Балканите. Руските управници разчитали, че ще успеят да склонят и убедят останалите правителства, участници в конференцията, за колективен натиск върху Портата, за реорганизация и реформи в империята.

По това време Русия имала сериозни основания да разчита на успех, понеже в цяла Европа се създало силно антитурско обществено мнение във връзка с кървавите погроми в България след Априлското въстание. Вълната на негодуванието заляла особено силно и Англия. Дори английското правителство, главният покровител на Османската империя, под натиска на общественото мнение показало склонност да се присъедини към страните, настояващи за реформиране на Турция.

Така че царското правителство възлагало надеждите си главно за уреждане на конфликта по мирен път на Цариградската конференция. Все пак на съвещанието в царския двор през октомври 1876 г. се решило да бъде извършена мобилизация в Русия за всеки случай, ако евентуално конференцията

[37] История дипломатии, т. II, М., 1963, с. 103—104.

не доведе до успех. Решение за обявяване на война обаче не се взело. Следователно етапът на нерешителност и колебание от страна на руското правителство все още не бил изживян. Изходът от Цариградската конференция се превърнал в решаващ възлов момент за развоя на събитията в Близкия Изток. От това зависело дали Русия ще воюва или не. Този въпрос, както видяхме, твърде много интересувал Германия. Ето защо Бисмарк взел живо участие в дипломатическите перипетии в навечерието и по време на самата конференция.

Важен момент в политическата активност на германския канцлер са срещата и разговорът му с английския пълномощник на Цариградската конференция Солзбъри, който минал през Берлин и държал много да чуе германската позиция по събитията в Турция. Руското правителство специално уведомило германската страна още преди срещата на двамата държавници, че настоява пред Солзбъри да се продемонстрират здравите съюзнически връзки между Русия и Германия. С това руското правителство хранело надежди да подтикне Англия към по-примирителна позиция, за да се присъедини и тя към колективния натиск на силите върху Портата. По този начин Турция, лишена от своя покровител и изправена сама пред силите, би се съгласила да приеме предложенията за преобразования. Или, с други думи, руското правителство се надявало да обезпечи мирното решение на въпроса. Бисмарк изпълнил руското искане, само че му придал по-различен смисъл, в духа на германските замисли. Той наистина заявил на Солзбъри, че Германия държи на съюза си с Русия и при никакви обстоятелства не е съгласна да действува против нея. По-нататък обаче той изразил своя скептицизъм към Цариградската конференция и предрекъл нейния провал. При това канцлерът убеждавал Солзбъри, че войната между Русия и Турция е неизбежна и необходима, че английските интереси няма да бъдат накърнени от нея. Според него Англия трябвало да прояви хладнокръвие и да не пречи на Русия, която ще действува като изпълнител на волята на цяла Европа. Когато Солзбъри възразил, че за Англия е опасно Русия да завладее Цариград, Бисмарк го успокоил, че Александър II не желае това, но даже и да го окупира временно по стратегически съображения в хода на войната, след това ще го освободи.[38]

Както виждаме, германският канцлер твърде много се престарал, демонстрирайки приятелските си отношения към Русия. В същност престараването имало своите съображения и не съответствувало на руската позиция в момента. Докато Русия полагала максимални усилия за мирно решаване на източната криза, възлагайки надежди на Цариградската конференция, и търсела германското сътрудничество в това направление, германският канцлер далеч надхвърлил искането от нея и вече уговарял как да реагира Англия в случай на руско нападение срещу Турция, и то при положение, че Русия още не е взела такова решение. Ясно е, че германският канцлер се стараел да тласне хода на събитията в желаната от него насока. Както видяхме, Бисмарк по начало се обявил против свикването на европейска конференция. По-късно по настояване на Русия той се съгласил тя да се състои, но германската дипломация, формално подкрепяйки Русия, действувала за провала на конференцията.[39] Именно в този смисъл канцлерът разговарял със Солзбъри.

---

[38] Die Grosse Politik, т. II, с. 105.

[39] Записки графа Н. П. Игнатьева 1875—1877, Спб., 1914, с. 458—459.

Дали това е повлияло върху английската дипломация, не можем да твърдим, но във всеки случай не е било без значение.

Втора съществена проява, която характеризира германската позиция по Източния въпрос в навечерието на Цариградската конференция, е речта на Бисмарк в Райхстага от 5. XII. 1876 г. Отговаряйки на опозицията, канцлерът заявил: „Русия не иска от нас нищо друго освен на първо място нашето съдействие за една кауза, която е и наша кауза, благословена лично от негово величество кайзера, а също убеден съм от цялата германска нация: за подобро положение на християните в Турция, за да се вземат необходимите мерки за в бъдеще да не се повтарят такива неща като кървавите злодеяния на черкезите в България. Или, накратко, ние сме за подобряване положението на християнските поданици на Портата и против сегашния произвол, който буди единодушния протест на цяла Европа. Става дума обаче как да направим единодушния протест на европейското обществено мнение ефикасно за промяна на нещата в Турция. Ние сме единодушни с Русия относно целта на конференцията. Но оказвайки полезна и резултатна помощ на Русия, не ще рече, че ние вършим нещо за чужди цели и чужди интереси, защото същото ние сме длъжни да го правим и от нашите собствени интереси като християни, от симпатии към нашите едноверни приятели.“[40] Разбира се, че християнското милосърдие и човеколюбие на железния канцлер са чиста демагогия, обаче следва да отчетем, че за онова време публичната солидарност на Бисмарк, като авторитетен държавник на Германската империя с руската политика по Източния въпрос и каузата на балканските народи, обективно направила силно впечатление в Европа и съществено допринесла за създаване на благоприятно обществено мнение. Това било също една хитроумна маневра на Бисмарк, с която той спечелил доверието на руското правителство. Речта на канцлера направила отлично впечатление в Петербург. Царят и Горчаков веднага му изпратили гореща благодарност чрез посланика Убри. От този момент Бисмарк много често се срещал с руския посланик и станал нещо като душеприказчик на руското правителство.

Междувременно от своя посланик в Париж Бисмарк научил, че Англия не е готова сериозно да настоява за реформения проект на силите в случай, че Портата го отхвърли.[41] По този начин Бисмарк твърдо се убедил, че Портата ще отхвърли исканията на конференцията и тя ще пропадне. С оглед на това Бисмарк дал съответна инструкция на германските представители на Цариградската конференция. Те трябвало да стоят винаги на заден план, да не предприемат инициатива по какъвто и да е въпрос, да покажат незаинтересованост от Източния проблем и при всички случаи да действуват формално в съгласие с руските представители.[42] В това време руското правителство извършило демонстративна мобилизация, но не толкова с намерение да воюва, а главно за да сплаши Турция и да я подтикне към отстъпчивост по време на конференцията. Бисмарк побързал да изтълкува тази мярка в смисъл, че Русия се готви за война. Затова пред българските делегати Марко Балабанов и Драган Цанков, които го посетили в Берлин, канцлерът заявил: „Ние като приятели на Русия не можем да не одобрим онова, което върши тя

---

[40] Bayerische Staatsarchiv, MA I PA,№ 720, док. № 121, с. 583. Протокол от заседанието в Райхстага на 5. XII. 1876 г.

[41] Die Grosse Politik, т. II, с. 269.

[42] Dr Busch. Die Botschafterkonferenz in Konstantinopol und der Russisch-Türkische Krieg 1877—1878, in Deutsche Rundschau, Berlin, 1909, S. 15.

и ще върши за вас в този случай. Аз ще ви кажа открито, че ние ви съчувствуваме и в кръга на дипломатическите действия ще направим каквото можем, за да се измени вашето положение, но няма да обявим за това война. Ако войната стане необходима, тази война ще я прави Русия, а ние сме приятели на Русия. И доколкото зная, Русия вече се занимава с мобилизирането отсега още на три корпуса."[43]

Още по време на самата конференция Бисмарк системно се стараел да внуши на руския посланик в Берлин, че тя е обречена. Според него единственото решение на въпроса било военната намеса на Русия. Бисмарк уверявал, че руското правителство няма защо да се страхува, тъй като Англия не би се наела да защищава с оръжие Турция. Що се отнася до Австро-Унгария, той заявил, че ще окаже натиск върху нея, ако виенският двор напусне почвата на съглашението между тримата императори и започне враждебни действия срещу Русия.[44]

* * *

В края на декември Портата отхвърлила исканията на силите и конференцията наистина се провалила. Бисмарк бил явно доволен от такава развръзка. Когато руският посланик изразил пред него загриженост и тревога по повод на създалото се положение, канцлерът оптимистично отговорил: „В резултатите не може да се съмняваме: Русия ще тръгне напред, тя е длъжна да тръгне." И по-нататък: „Може би аз не бих отишъл толкова далече, както отидоха у вас. Аз навярно бих мобилизирал армията, без да съобщавам това, без да алармирам цяла Европа за намерението да вземем турски области. Допускам, че по този начин у вас искаха да повлияят на Портата и на силите, но отидоха твърде далече. . . Сега Русия трябва да действува. Не бива да се допусне да кажат, че Русия е отстъпила пред Турция. . . Какво ще стане, ако Русия не извади меча? Това ще се отрази на вътрешното положение. . . ще се урони престижът на правителството и руската чест. . . Не искам, в интереса на Европа, една 70-милионна държава да бъде недоволна и оскърбена. . . Като вземете нужните мерки, вие ще осигурите успеха си. . . Желая той да бъде блестящ . . ., за да се покажете спокойни и уверени в победата. . ."[45] Увлечен от силното желание да въвлече Русия във война с Турция,Бисмарк не подбирал високопарни думи, „загрижен"за честта и доброто на Русия. Естествено тези слова на германския канцлер се тълкували в Русия благоприятно, в смисъл на морална подкрепа от страна на Германия. Същевременно декларациите на Бисмарк предизвиквали известна доза скептицизъм. Никак не е било трудно на руските управници да прозрат злонамерените користни цели на германския канцлер. Съзнавайки това, Бисмарк заявил на Убри: „Аз не смея повече да говоря, защото мене и без друго ме обвиняват за подстрекателство на война. Но аз съдя за нещата не като

---

[43] Марко Балабанов. Страница от политическото ни Възраждане, София, 1904, с. 357. Бисмарк открито заявявал, че симпатиите в Германия към християнските народи под игото на султана не могат да бъдат повод да предприеме някакви действия в ущърб на германските интереси. Вж. у Arnold Oskar Mayer. Bismarks Orientpolitik. Festrede, Göttingen, 1925, S. 14.

[44] Alois Hajek. Bulgariens Befreiung und Staatliche Entwicklung unter seinem ersten Fürsten, München—Berlin, 1939, S. 7; също у: С. С. Татищев, цит. съч., с. 348.

[45] С. С. Татищев. Цит. съч., с. 350.

редактор, а като държавник. С такава превъзходна армия, вече съсредоточена, едно енергично, бързо и обширно предприятие е напълно възможно и би било спасително за вас."[46]

Под влияние на събитията, общественото мнение, внушенията на Германия и преди всичко преследвайки целите си, царското правителство започнало да се готви за война. Едно от важните условия на бъдещата въоръжена кампания било да се постигне споразумение с Австро-Унгария. Още през декември по дипломатически път започнали тайни разговори между Русия и Австро-Унгария. На 15 януари била подписана секретна конвенция между Русия и Австро-Унгария, която трябвало да обезпечи австро-унгарския неутралитет. Конвенцията почивала на основата на Райхщадското споразумение, според което България се разделя на две части: Северна България и Румелия, които щели да станат независими княжества. Специално в конвенцията се упоменава, че по принцип се изключва създаването на голяма славянска държава на Балканите. Русия получавала Югозападна Бесарабия и Батум, а Австро-Унгария — Босна и Херцеговина. Цената на австро-унгарския неутралитет се оказала твърде висока. Русия можела вече да почне войната, но резултатите от бъдещата победа били предрешени и сведени до минимум.[47]

Разчитайки, че Русия е достатъчно ангажирана в източната криза, Бисмарк решил, че е дошло време да се разправи с Франция. През февруари 1877 г. той отново предприел кампания против нея. Тъкмо по това време германският канцлер бил най-щедър в обещанията си не само към Русия, но и към Англия. Призовавайки Русия час по-скоро да започне войната против Турция, той обещавал, че е готов да я подкрепи дори при положение, че завладее Цариград.[48] От друга страна, на Англия Бисмарк предложил да окупира Египет с цел да разпали англо-френски конфликт. И тъй като в дадения момент Англия била силата, която единствено могла да защити Франция, канцлерът се показал особено благоразположен към нея. Той предложил на английското правителство в замяна на „благожелателен неутралитет" да ѝ съдействува в турските работи и дори проявил готовност да сключи англо-германски отбранителен и настъпателен съюз.[49]

Но очевидно Бисмарк избързал с новата офанзива срещу Франция. Английският премиер Биконсфилд разбрал интимните замисли на Германия и в беседа с руския посланик Шувалов заявил, че интересите на Русия и Англия не допускат превръщането на Франция във второстепенна държава.[50] Англия отхвърлила германските предложения за съюз. Дори нещо повече, обезпокоена от агресивните намерения на Германия против Франция, но нежелаейки да поеме риска сама да я защищава, Англия потърсила съдействието на своя главен съперник в Източния въпрос — Русия. Именно на тази основа през февруари 1877 г. започнали преговори между руския посланик в Лондон Шувалов и английския външен министър Дерби. Англия се решила на компромис, подкрепяйки руските предложения за колективен

---

[46] С. С. Татищев. Цит. съч., с. 354.

[47] История дипломатии, т. II, с. 112.

[48] Maximilan von Hagen. Bismarcks Orientpolitik, in: Bismarcks Jahr, Hamburg, 1915, S. 237—238.

[49] С. Горяинов. Цит. съч., с. 310—311; също: Helmut Böhme. Deutschlands Weg zur Grossmacht, Köln—Berlin, 1966, S. 442.

[50] История дипломатии, т. II, с. 114.

натиск върху Портата с цел за осъществяване на реформена програма в империята. За руското правителство създалото се положение и компромисните настроения на английския кабинет били чудесна и последна възможност за мирна развръзка на източната криза. Руското правителство веднага изпратило генерал Игнатиев с мисия да обходи европейските столици, за да съгласува мнението на силите от „европейския концерт" върху основата на последните англо-руски споразумения. Изпълнявайки възложената му задача, в началото на март Игнатиев се озовал в Берлин, където му устроили подобаващ ласкав прием. Бисмарк естествено одобрил новата инициатива за колективна дипломатическа акция срещу Турция и приел руския проект за реформи. Но и сега германският канцлер не изпуснал момента да агитира за активна военна намеса на Русия. Той например обещал пред Игнатиев, че ще гарантира австро-унгарския неутралитет в случай на война и ще застави виенското правителство да изпълни поетите ангажименти според Будапещенската конвенция. При това Бисмарк още веднъж се опитал да съблазни Русия с активна военна помощ по Източния въпрос. Той заявил, че би желал тясно сътрудничество и дружба с Русия, но за съжаление Германия не можела да поеме по-големи задължения, докато Русия си запазва свободата за право на избор между Франция и Германия в случай на конфликт между тях.[51]

На 31. III. 1877 г. бил подписан Лондонският протокол на базата на постигнатото споразумение между Англия и Русия. Останалите сили единодушно се присъединили към него. Така се извършил последният опит да се настои пред Портата за прокарване на реформи в Османската империя. Турция обаче отхвърлила Лондонският протокол. Етапът на колебания за руското правителство приключил. Русия възприела курс към активна въоръжена интервенция. Руско-турската война била вече неизбежна.

В това време завършили най-после преговорите между Русия и Австро-Унгария, които се проточили няколко месеца. Будапещенската конвенция била допълнена на 18 март с нова конвенция със стара дата. Преговорите между Русия и Австро-Унгария се водели тайно. Бисмарк знаел, че се водят такива преговори, но не бил уведомен точно по какви въпроси се договарят двете страни. Това разпалвало неговата подозрителност. Сам той отбелязва в спомените си, че призракът на враждебна коалиция против Германия не му давал покой нито на сън, нито на яве. Той започнал да се плаши, че и Русия, и Австро-Унгария, озлобени от това, че Германия отхвърлила техните предложения за сепаративен съюз по Източния въпрос, могат да се съюзят срещу нея, а към тях начаса ще се присъедини и Франция.[52] Бисмарк наистина желаел руско-австро-унгарско сътрудничество, но под негов контрол, с негово посредничество, и то само що се касае до Източния въпрос. Той обаче бил против прекалено сближение на двамата си партньори, без Германия или против германските интереси. Бисмарк не могъл да се помири още с обстоятелството, че Австро-Унгария, която желае да получи Босна и Херцеговина, ще достигне това направо посредством уговорка с Русия. Неговото желание било да създаде впечатление у виенския двор, че исканите територии могат да се добият изключително с германско съ-

---

[51] Marko Danailow. Bismarck und die Befreiung Bulgariens, in: Berliner Monatshefte № 12, Dez. 1936, Berlin, S. 949; вж. също: История дипломатии, т. II, с. 115.

[52] Gedanken und Erinnerungen. . ., Bd. II, S. 224, 233.

действие. По този начин канцлерът целял във Виена да забравят за загубените земи в Германия и нанесените рани в Австро-пруската война.

За да разстрои в зародиш евентуално руско-австро-унгарско сближение, Бисмарк си послужил с интрига. Той уведомил Андраши за руските намерения от есента на 1876 г. за нападение срещу Австро-Унгария и не пропуснал да изтъкне, че именно той е спасил Хабсбургската империя от надвисналата заплаха. Естествено този донос постигнал целта си. Австро-унгарското правителство било обхванато от подозрение и негодувание към Русия. Това било една от причините за прекомерното протакане на преговорите.[53]

Междувременно Бисмарк взел мерки да поправи грешката си относно прибързаното ново изостряне на френско-германския конфликт. Той се убедил, че тази негова инициатива само предизвикала примирение между Русия и Англия; а с това Руско-турската война се поставяла под въпрос. Ето защо Бисмарк своевременно заел помирителна позиция към Франция. И наистина веднага щом отминала опасността от френско-германско стълкновение, английското правителство начело с Биконсфилд отново възприело твърд курс към Русия. Това пък вдъхнало кураж на Портата да отхвърли Лондонския протокол.[54] Но още преди турската реакция да стане известна, германският канцлер уверявал Убри, че за Русия има само една възможност за уреждане на Източния въпрос — войната. Той обстойно анализирал пред него благоприятната политическа, международна обстановка за Русия, ако се реши да воюва. Бисмарк заявил пред руския посланик, че в случай на руско-турска война действията на Русия ще бъдат гарантирани от Германия. Силната германска империя нямала да допусне, докато той е канцлер, нова измяна на Хабсбургите, както на времето в Кримската война. Когато Убри изразил загриженост, че ще бъде трудно на Русия да почне война при разстроеното си финансово състояние, Бисмарк охотно обещал да ходатайствува пред германската банка Блайхрьодер за отпускане заем на Русия в размер на 100 милиона рубли.[55] Както виждаме, германският канцлер полагал всички старания, за да подтикне Русия към война с Османската империя.

* * *

На 24. IV. 1877 г. Александър II подписал манифест за обявяване война на Турция. Това известие се посрещнало със задоволство в Германия. Вилхелм I и Бисмарк в специални послания до царя и Горчаков изразили пълно одобрение към предприетата решителна стъпка от Русия.[56] Разбира се, тази реакция на германското правителство била полезна и окуражителна за Русия, още повече като се има пред вид, че Англия, Австро-Унгария и Франция посрещнали Руско-турската война с открита враждебност.[57]

Започвайки войната, Русия възнамерявала да действува в духа на предварителните уговорки с Австро-Унгария. За да се предварди от враждебни

[53] С. С. Татищев. Цит. съч., с. 358—359.

[54] История дипломатии, т. II, с. 116.

[55] С. С. Татищев. Цит. съч., т. II, с. 367.

[56] Bernhard Schwertfeger. Die Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes 1871—1914. Berlin, 1924, Bd. 2, S. 234.

[57] Хр. Христов. Освобождението на България и политиката на западните държави 1876—1878 г. С., 1968. с. 115—122; С. Дамянов. Франция и българската национална революция. С., 1968, с. 179—196.

настроения и действия от страна на своите западни съперници, канцлерът Горчаков уведомил европейските кабинети в Лондон, Виена, Берлин, Париж и Рим, че Русия ще се ограничи с военни действия до Балкана, ако Портата поиска в това време да сключи примирие. За себе си Русия искала само присъединяването на Южна Бесарабия и Батум. Царското правителство също така обявило, че няма нищо против, ако Австро-Унгария пожелае да анексира Босна и Херцеговина. Но даже и при тези скромни претенции Англия и Австро-Унгария проявили недоволство. А междувременно, точно в навечерието на руската офанзива през юни 1877 г., царското правителство под натиска на славянофилите дошло до убеждението, че за радикалното уреждане на Източния въпрос се налага цяла България да получи независимост, и то в границите, одобрени от силите на Цариградската конференция. За това свое ново становище Русия уведомила европейските кабинети по дипломатически път. Фактически руското правителство започнало и водило войната съобразно с новата стратегическа концепция.

Англия, Австро-Унгария и Франция осъдили действията на Русия, но отначало проявявали сдържаност и запазили неутралитет поради неблагоприятния първоначален развой на военните действия за Русия. За разлика от останалите държави Германия запазила благосклонно отношение към царското правителство. Руско-турската война отговаряла на основната германска стратегическа концепция по Източния въпрос за промяна на статуквото на Балканите. Не случайно Бисмарк положил толкова старание да предизвика войната. Доволен от развоя на събитията, германският канцлер непрекъснато давал вид, че действува като руски съюзник и доброжелател. Той уведомил руското правителство, че е наредил руските интереси и руските граждани в Османската империя да бъдат под покровителството на германските дипломатически и консулски представителства. Същевременно официалната германска преса възвеличавала руските военни успехи. По случай падането на Плевен Бисмарк и кайзерът поздравили руския император за блестящата победа. Вилхелм I дори на параден, официален обед в присъствието на дипломатическия корпус, включително и турския посланик, вдигнал демонстративно тост в чест на съюзническа Русия.[58]

Падането на Плевен предизвикало паника и объркване в Лондон и Виена; Англия и Австро-Унгария трескаво обмисляли мерки за противодействие на Русия. В това време руската армия прехвърлила Балкана и се насочила към Цариград. Турция поискала мир. На 31. I. 1878 г. в Одрин Портата подписала примирие, което съдържало руския проект за прелиминарен мирен договор. Според този проект България получавала освобождение в своите естествени граници. Англия и Австро-Унгария направили остър протест. Андраши заявил, че руският проект за мирен договор е грубо нарушение на Райхщадското споразумение и Будапещенската конвенция. Австро-Унгария, подкрепена от Англия, предложила да се свика европейска конференция и да се обсъди на нея руският мирен проектодоговор. Александър II се обърнал към германския император с молба да ходатайствува пред австро-унгарското правителство за по-въздържана позиция, за изглаждане на възникналите недоразумения в интереса на Съюза на тримата императори. Горчаков добавил също, че запазването целостта на България повеляват честта и интересите на Русия.[59]

[58] С. С. Татищев. Цит. съч., т. II, с. 423.
[59] Пак там, с. 459.

Германското правителство обаче никак не било склонно да си разваля отношенията с Австро-Унгария заради Русия. Бисмарк заявил на руския посланик, че Германия желае добри отношения както с Русия, така и с Австро-Унгария: „С Русия тя (Германия—б. м., К. К.), казал Бисмарк, има династически връзки, исторически, традиционни. С Австро-Унгария я свързват стари спомени, търговски и научни интереси, обща литература и език. Никой в Германия не ще разбере една война с Австро-Унгария. Тя ще бъде невъзможна и непопулярна.“[60] На 19. II. 1878 г. в известната си реч пред Райхстага Бисмарк официално изложил германското становище по положението на Балканите. Той заявил, че Германия е заинтересована главно от запазване свободата на корабоплаването по Дунав и през Проливите. Що се отнася обаче до постановленията на руския проектодоговор, засягащи България, Черна гора, Румъния, Сърбия, Босна и Херцеговина, това не засягало германските интереси дотолкова, че да става нужда Германия да постави на карта добрите си отношения със съседните държави. Бисмарк изтъкнал по-нататък, че Германия не може да остане безучастна към съдбата и положението на християнските народи в Турция. Затова тя одобрявала по същество условията на руския проектодоговор, но нямала да натрапва другиму своето мнение, а ще играе само ролята на „честен посредник“ за съгласие и споразумение между държавите. Бисмарк също препоръчал спорните въпроси да се обсъдят на европейска конференция с участието на заинтересованите страни.[61]

През следващите няколко дни руският посланик Убри се срещал няколко пъти с Бисмарк, за да сондира пряко, по неофициален път становището на канцлера. Бисмарк му разяснил подробно германската позиция по създалото се напрегнато положение на Балканите. Той открито заявил, че ако Русия е променила намеренията си и иска да се възползува от обстоятелствата, за да реши окончателно Източния въпрос, то тя трябва да действува твърдо, като заеме Цариград своевременно. Германия нямала да възразява на това. Само завземането на Цариград ще усили позициите на Русия за защита на своята кауза. Но ако Русия не е решила да действува по този начин и иска мирно решение на спора, тогава трябва да се съгласи за свикване на конференция. При това още предварително тя трябва да се споразумее с Австро-Унгария, да ѝ направи съответни концесии, за да се отцепи от Англия. Само тогава ще се избегне войната, защото Англия сама без Австро-Унгария няма да се реши да нападне Русия. Германия, заявил Бисмарк, при всички случаи ще остане неутрална. По-нататък канцлерът добавил, че изобщо не си струва да се води война за по-големи или по-малки граници на България. Според него резултатите от войната за Русия и без друго били достатъчно големи.[62]

Прави впечатление, че руският посланик до голяма степен се повлиял от Бисмарковите аргументи. В своя рапорт до Горчаков за разговорите си с германския канцлер Убри заявява, че той лично също не намира въпроса за

---

[60] Хр. Христов.Цит. съч., с. 142. В същото време Бисмарк наистина се опитал да убеди Австро-унгарското правителство да приеме руските условия за проектодоговор. Пред посланика на Австро-Унгария граф Кароли той изтъкнал, че дали България ще бъде малка или голяма, не е от значение за хабсбургската държава; E. C. Corti. Alexander von Batemberg, Sein Kampf mit dem Zaren und Bismarck. Wien, 1920. S. 32.

[61] Das Staatsarchiv, Bd. 34, S. 1—13, № 67—12, Протокол от заседанието на Райхстага на 19. II. 1878 г.

[62] С. С. Татищев. Цит. съч., т. II, с. 463.

една по-голяма или по-малка трибутарна и автономна България като причина за всеобщ конфликт. Обобщавайки германското становище, той информирал Горчаков, че Германия няма да воюва за неща, които не засягали нейната вътрешна независимост, спокойствие и единство.

Докато се водели ожесточени дипломатически спорове, на 3. III. 1878 г. бил подписан Санстефанският мирен договор въз основа на руския проект. Обаче, смутено от реакцията на западните държави и заплахите на Англия и Австро-Унгария, руското правителство придало на Санстефанския договор временен, прелиминарен характер и дало съгласието си той да бъде обсъден на общоевропейска конференция. По същество това било голямо дипломатическо поражение, прелюдия към фаталния Берлински конгрес.

Санстефанският мирен договор ознаменувал края на третия етап от развоя на източната криза. Оттук нататък започнал заключителният етап от нейната развръзка. Този етап се характеризира с компромисната и отстъпчива позиция на Русия под натиска на Англия и Австро-Унгария. Англия се обявила против Санстефанския договор. Тя се опасявала, че една голяма България под руско влияние ще бъде заплаха за Проливите и английската хегемония в Средиземно море. Австро-Унгария също била против Санстефанския договор. Виенското правителство се страхувало от голяма славянска държава на Балканите, която можела да стане притегателен център за славянските народи под властта на Хабсбургската династия. Освен това в голяма и силна България под руско влияние Австро-Унгария виждала опасен съперник и пречка за агресивните си цели на Балканския полуостров. Макар и от различни подбуди, позициите на Англия и Австро-Унгария се доближили в единно антируско становище. Руското правителство било сериозно обезпокоено от надвисналата военна опасност. По начало икономически слаба, с разстроени финанси, изтощена от продължителната война против Турция, Русия не била в състояние да воюва отново, и то срещу по-силни противници. Пък и самото руско правителство, обзето от паника, нямало единно становище за позицията, която ще следва и отстоява. Военният министър, министърът на финансите, главнокомандуващите Балканската и Кавказката армия и дори канцлерът Горчаков се обявили против нова война и я считали за крайно нежелателна. Това било използувано от Австро-Унгария, но най-вече от Англия за силен военен шантаж върху царското правителство. Германия отказала да окаже на Русия военно съдействие. При това положение руското правителство последвало съветите на Бисмарк за едностранно споразумение с Австро-Унгария. В края на март 1878 г. граф Игнатиев пристигнал във Виена да преговаря с Андраши. Целта била, като се направят отстъпки на Австро-Унгария, да се откъсне тя от Англия, която да остане изолирана на бъдещата конференция. Виждайки затруднението на Русия, австро-унгарското правителство предявило нови още по-големи претенции, които надхвърлили дори Будапещенската конвенция. Австро-Унгария поискала не само Босна и Херцеговина, но претендирала да контролира цялата западна част на Балканския полуостров. Мисията на Игнатиев за споразумение с виенското правителство се провалила.[63] Положението станало критично. Боейки се от война, царското правителство само започнало да настоява за по-скорошно свикване на европейска конференция. Обаче английското прави-

[63] Дневник Д. А. Милютина, т. III, 1878—1880 г., М., 1950, с. 32.

телство начело с Дизраели Биконсфилд, използувайки руската отстъпчивост, прибягнало до политическо изнудване.

Претенциите и контрапретенциите на Русия, Англия и Австро-Унгария във връзка със Санстефанския договор достигнала такава степен на обърквание, че липсвала всяка основа за свикване на обща конференция. Нямало единодушие дори по въпроса, къде да се свика конференцията. Руското правителство се обърнало към Бисмарк с молба конференцията да се проведе в Берлин, но да бъде във форма на конгрес, с участието на първите държавни министри, под личното председателство на германския канцлер. Германското правителство съзнавало, че положението, в което се намира, е много сложно и деликатно, затова най-напред отказало да се нагърби с тази задача. След известно колебание, по настояване на Русия, Бисмарк дал своето съгласие. Това предизвикало оптимизъм в Петербург. Скоро възникнала обаче друга трудност. Английското правителство, възприело политиката на военен шантаж и политическо изнудване спрямо Русия, отказало да участвува в предстоящия конгрес. Работите по уреждане на източната криза достигнали мъртва точка. Царското правителство пак се обърнало към Германия с молба да упражни влиянието си върху английския кабинет и да го склони за участие в конгреса. Бисмарк обаче под предлог, че е болен, не предприел нищо в тази насока.

Бидейки в тежко напрегнато положение, Русия се видяла принудена да започне преговори направо с главния си съперник Англия. Руският посланик в Лондон Шувалов запитал английското правителство какви са английските претенции и възражения по Санстефанския договор. Отговорили му, че Англия иска българското княжество да се простира до Балкана, Южна България или Румелия да стане автономна област под върховенството на султана, а Македонската област да остане в Турската империя. Английското правителство добавило, че не възразява срещу присъединяването на Бесарабия, Батум и Карс към Русия. Шувалов известил руското правителство за английските претенции. Александър II бил крайно учуден от умерените искания на Англия, които до голяма степен съвпадали с първоначалната руска стратегическа концепция по отношение на Руско-турската война. Царят заявил на Шувалов, че и за него било все едно дали България ще бъде разделена на две или на три. Доволен от добрите новини, той упълномощил Шувалов да подпише тайно руско-английско споразумение въз основа на така предявените английски претенции. На път за Лондон Шувалов се отбил в Берлин и посветил Бисмарк за англо-руските преговори. Канцлерът също се изненадал и изразил задоволство: „В такъв случай вие направихте добре, че се договорихте с Англия, защото тя и сама би решила да ви обяви война, докато Австро-Унгария не би посмяла без съюзници.“[64] Бисмарк взел за сведение договорената формула в Лондон като база и условие за провеждането на конгреса в Берлин. Той обещал на Шувалов, че ще окаже пълна поддръжка на Русия по време на конгреса.

На 30. V. 1878 г. Русия и Англия подписали тайно споразумение, с което Източният въпрос и съдбата на България били по принцип предрешени.[65]

---

[64] С. С. Татищев. Цит. съч., т. II, с. 486; П. А. Шувалов за Берлинския конгрес през 1878 г., Българска историческа библиотека, г. V, 1932—1933, т. II, с. 133.

[65] Сборник договоров России с другими государствами 1865—1917, М., 1952, № 26, с. 176.

На Берлинския конгрес останало само да се узаконят и доуточнят нещата. Но все пак трудностите за руската дипломация на Берлинския конгрес били големи. На 6 юни, в навечерието на конгреса, Англия и Австро-Унгария подписали друго споразумение за съгласувани действия на предстоящия форум. Австро-Унгария се съгласила с английското гледище по териториалното деление на България. И двете правителства се договорили за съвместни действия при решаването на детайлните въпроси, особено за срока на временната руска окупация в България и включването на земи южно от Балкана към българското княжество.[66]

На 13. VI. 1878 г. започнал да заседава злополучният Берлински конгрес. Въпреки че по същество всичко било предрешено, на него се разгоряла ожесточена дипломатическа борба между представителите на Русия, от една страна, и Англия и Австро-Унгария, от друга. Германският канцлер като председател на конгреса разигравал ролята на „честен посредник". блюстител на европейския порядък, мира и спокойствието. В действителност Бисмарк следвал неотклонно възприетата политическа линия в угода на германските интереси. Той лавирал непрекъснато между силите и щедро правил концесии на едната или другата от заинтересованите страни, но винаги за чужда сметка. В интерес на Англия и Австро-Унгария Бисмарк направил процедурни концесии за сметка на Русия, като изправил нейния делегат сам да се бори срещу съюзните английски и австро-унгарски представители в подкомисиите на конгреса.[67]

Канцлерът удържал думата си към Австро-Унгария. Чрез негово съдействие Хабсбургите осъществили отдавнашната си цел да турят ръка на Босна и Херцеговина. Бисмарк изпълнил поетото задължение и към Русия. Той подкрепил всички възражения и искания на руските представители по най-възловите, спорни въпроси на пленарните заседания. Германската поддръжка се оказала от съществено значение за Русия, особено като се има пред вид, че английските представители пренебрегвали споразумението от 30. V. 1878 г. и предявявали нови претенции. Чрез съдействието на Бисмарк на руския представител граф Шувалов се удало да защити руската позиция относно присъединяването на Варна и Софийския санджак към българското княжество, за присъединяването на Батум към Русия, по въпроса за статута на Източна Румелия, срока на руската окупация в България и др.[68]

Берлинският конгрес от 1878 г. ознаменувал печалния завършек на източната криза, която продължила с най-голяма острота цели три години. Кризата на Балканите от 1875 до 1878 г. била резултат и следствие от борбите на нашия и другите балкански народи за национална независимост. Обективно, исторически погледнато, колкото се разпалвал пожарът на Източния въпрос, толкова се увеличавали изгледите за неговото радикално уреждане в интерес на нашата освободителна кауза. И наистина тъкмо в перипетиите на борбите между големите империалистически държави стана възможна Руско-турската война през 1877—1878 г., която донесе освобождението ни. Но от момента, в който българската национална революция запали Из-

---

[66] История дипломатии, т. II, с. 129.

[67] П. А. Шувалов за Берлинския конгрес, с. 140.

[68] Пак там, с. 140—143; вж. също: Т. Икономов. Протоколите на Берлинския конгрес, София, 1885, с. 14, 38—39, 40, 44, 52, 54, 112; Г. П. Генов. България и Европа, Сан-Стефано и Берлин 1878, София, с. 49—53.

точния конфликт, нашият народ изпусна инициативата в освободителното дело и предостави съдбата си на чужди сили, без да е в състояние да ги контролира. И тъй като през това време в Европа настъпваше епохата на ранния стадий на монополистическия империализъм, България стана жертва на борбите между големите държави — хищници за подялба на света, за осигуряване сфери на влияние и господство. Жестоко разпокъсан на Берлинския конгрес, българският народ се изправи пред нови тежки борби и изпитания.

* * *

Проследявайки развоя на руско-германските отношения през 60-те и 70-те години във връзка с нашето националноосвободително движение, бихме могли да изтъкнем следните няколко по-главни момента.

Преди всичко особено ясно е, че Източният въпрос се явява като пробен камък във връзките и отношенията между двете сили по това време. Политиката на Германия и на Русия по Източния въпрос определя до голяма степен отношението им една към друга. От своя страна пък отношенията между Германия и Русия оказват голямо отражение в развоя на Източния конфликт и в немалка степен влияят в положителна насока върху националноосвободителните движения на балканските народи.

Руско-германските отношения се явяват същевременно като функция от френско-германския конфликт и руската хегемония в Полша. Ето защо политиката и на Германия, и на Русия на Балканите следва да се разглежда в неразривна връзка с тези две невралгични звена в европейската политика по това време.

Източният въпрос заема централно място във външнополитическата концепция на канцлера Бисмарк. Канцлерът гледа на него през призмата на френско-германския конфликт и го използува максимално като тактическо средство за привличането на Русия на германска страна или поне за неутрализирането ѝ с оглед агресивните намерения на Германия срещу Франция. Освен по тактически, конюнктурни съображения, Източният въпрос има и стратегическо, далечно перспективно значение в германската политика. Германия проявява заинтересованост за промяна на статуквото на Балканите с оглед да проникне икономически на мястото на онези западноевропейски държави, които дотогава имаха монополна сфера на влияние в този район.

Както по тактически, така и по стратегически съображения Германия била силно заинтересована: 1) от непрестанното изостряне и разпалване на източната криза и 2) от разрешаването на кризата посредством пряка руска въоръжена интервенция срещу Османската империя. По такъв начин германската политика коренно се различава от традиционната политика на западните велики сили, насочена към запазване на статуквото на Балканите и целостта на Турция.

Обединението на Германия в 1871 г. и нейното израстване като велика сила в Европа се извършва при активното съдействие на Русия. Царското правителство преднамерено спомогнало за създаването на Германската империя в Централна Европа, надявайки се с нейна помощ да измени съотношението на силите в Европа, да се избави от ограниченията на Парижкия договор и опекунството на западните държави от Кримската коалиция. Възникването на Германия наистина допринесе чувствително в това отношение.

След поражението на Австрия и Франция във войните срещу Прусия двама от гарантите на Парижкия мирен договор и активни поддръжници на Османската империя излизат от строя. Това избавя Русия от ограниченията в Черно море и ѝ дава възможност да възвърне своята традиционна политическа активност по Източния въпрос. В това отношение се налага да подчертаем едно твърде важно обстоятелство, характерно за руско-германските отношения през 70-те години, в навечерието и по времето на източната криза 1875—1878 г. Става дума за това, че след Кримската война руското правителство променя чувствително своята тактика и стратегия по Източния въпрос. Запазвайки предишното си положение на покровител и съюзник на националноосвободителните движения на балканските народи против Турция, руското правителство същевременно възприема позиция на изчакване на събитията, като се стреми да упражнява само дипломатически и политически натиск върху Портата, но колективно, в сътрудничество с останалите велики сили, разчитайки особено на Съюза на тримата императори. Опасявайки се от нова Кримска коалиция на западните държави, през 70-те години в руските управляващи среди, начело с императора и канцлера Горчаков, изобщо не фигурира алтернативата за разрешаването на Източния въпрос чрез едностранна военна интервенция. Така че в този пункт руските и германските интереси съществено се разграничават. Ето защо, както видяхме, Бисмарковата дипломация полага неимоверни усилия, използувайки всевъзможни средства, да предизвика руско-турско въоръжено стълкновение, което било в угода на германските интереси.

Осъществяването на съдбоносната за нас Руско-турска освободителна война е съпроводено от редица трудно преодолими препятствия както поради противодействието на западните държави, така и от нерешителността на руското правителство, което съзнавало добре вътрешната слабост и неподготвеност на страната и сложната политическа обстановка в Европа. Благодарение на цял комплекс от стечение на обстоятелства обаче в края на краищата войната станала възможна. Като един от факторите, допринесъл в значителна степен за нейното осъществяване, е активната политическа роля на германската дипломация по Източния въпрос. В този смисъл Германия не само че не оказала противодействие в разрушаването на Османската империя, но обективно съдействувала за ускоряване развоя на събитията.

DIE RUSSISCH-DEUTSCHEN BEZIEHUNGEN UND DIE BEFREIUNG BULGARIENS (1877—1878)

KONSTANTIN KOSSEV

(Zusammenfassung)

Die Regierung Deutschlands mit dem Kanzler Bismarck an der Spitze hat der Orientalischen Frage große Bedeutung beigemessen, sie geschickt und weitgehendst für die Zwecke der deutschen Einigung und die Durchsetzung des Deutschen Reiches als Großmacht in Europa genutzt. Bismarck erblickte in der Entfachung der Orientalischen Frage eine günstige Bedingung zur Aufrechter-

haltung einer ständigen Feindschaft zwischen Rußland und den westlichen Staaten, die, im Hinblick auf die bevorstehenden Aufgaben und Absichten Preußens, eine geeignete Atmosphäre schufen. Dies trug einerseits zur Ablenkung der Aufmerksamkeit der Mächte Mitteleuropas gegenüber dem Balkan bei; die wohlwollende Einstellung Preußens und Deutschlands zu Rußland in dieser Frage erweckte, anderseits, einen guten Eindruck in Petersburg, wo die deutsche Einigung wohlwollend verfolgt wurde. Durch die Unterstützung der russischen Politik in der Orientalischen Frage und die erwiesene Mitwirkung an der Unterwerfung des polnischen Aufstands im Jahre 1863 gewann Preußen die dauernden Sympathien und das Wohlwollen des russischen Monarchen. Mit russischem Beistand erreichte Preußen 1864 rasche militärisch-politische Erfolge in Dänemark, 1866 in Österreich und 1870 in Frankreich. So wurde der Weg zur deutschen Einigung bereinigt.

Die guten Ergebnisse der Zusammenarbeit mit Rußland erhärteten Bismarcks Überzeugung, daß die Pflege guter Beziehungen zu Rußland erforderlich und lebensnotwendig ist, um die Existenz des neu gebildeten Reiches und seine Entwicklung zu einem politischen Faktor Europas zu sichern. Diese Überzeugung entwickelte sich zum Grundsatz der Politik des deutschen Kanzlers, der auf wesentliche strategische Erwägungen im Hinblick auf die deutschen Interessen und Ambitionen zurückzuführen ist. Die Orientalische Frage wurde ein Prüfstein der russisch-deutschen Beziehungen in den siebziger Jahren. Bismarck betrachtete sie durch das Prisma des französich-deutschen Konflikts. Die Position Rußlands des französich-deutschen Konflikts bestimmte das Verhalten Deutschlands zur Zeit der Ostkrise von 1875—1878. Die von eigenen politischen Erwägungen zur Bewahrung des europäischen Gleichgewichts der Mächte geleitete Regierung Rußlands befürchtete die übermäßige Erstarkung Deutschland und verhielt sich daher gegenüber den neuen deutschen Bestrebungen gegenüber Frankreich in den Jahren 1874 und 1875 zurückhaltend. Dies verärgerte Bismarck. Er betrachtete Rußland bereits nicht nur als unsicheren Bundesgenossen, sondern sogar auch als Hindernis für die Durchführung seiner aggressiven Pläne gegen Frankreich. Als Gegenreaktion suchte Deutschland auch andere Bundesgenossen und wandte sich an die Habsburger Monarchie. Unter den Umständen der 1875 entstandenen Lage war Deutschland an einer neuen Zuspitzung der Orientalischen Frage am meisten interessiert. Trotz seiner traditionellen Politik des Drucks gegenüber dem Osmanischen Reich, wünschte Rußland in diesem Zeitpunkt keine Komplikationen auf dem Balkan. Der Aufstand in Bosna und der Herzegowina im Juni 1875 entfachte aber mit großer Kraft die Orientalische Frage. Die Regierung Rußlands fürchtefe eine einseitige Aktivität und erhoffte einen gemeinsamen Druck mit Deutschland und Österreich-Ungarn auf die Hohe Pforte, um die Krise möglichst rasch auf friedlichem Wege beizulegen. Deutschland bezog aber eine andere Position. Von konjunkturhaften politischen Erwägungen, in Anbetracht der französisch-deutschen Feindschaft, geleitet, begrüßte Bismarck mit großer Genugtuung die Ereignisse auf dem Balkan und bemühte sich mit allen Mitteln, die Aufmerksamkeit der Großmächte, vor allem Rußlands, von Mitteleuropa nach dem Osten, dem Balkan abzulenken. Nicht nur aus den bereits erwähnten, von der Konjunktur bestimmten Erwägungen, sondern auch grundsätzlich setzte sich Bismarck für die Veränderung des Status quo auf dem Balkan auf Kosten des Osmanischen Reiches ein, wobei er fernere Ziele im Hinblick auf die Eindringung Deutschlands in dieses Gebiet und die Verdrängung der westlichen Staaten verfolgte, die sich bis dahin eine Einflußsphäre in diesem Raum gesichert hatten.

Aus den erwähnten Überlegungen trug die deutsche Diplomatie in der Person des Kanzlers Bismarck wesentlich zur Zuspitzung der politischen Krise auf dem Balkan und zur Verleitung Rußlands bei, einen einseitigen unmittelbaren militärischen Zweikampf mit der Türkei aufzunehmen und zu einem politischen Konflikt mit England zu gelangen. In diesem Sinn förderte Deutschland sehr wesentlich die Beschleunigung und Durchführung des russisch-türkischen Krieges von 1877—1878, durch den Bulgarien zu seiner nationalen Befreiung gelangte.

ВЪНШНОПОЛИТИЧЕСКА КОНЦЕПЦИЯ И ДЕЙНОСТ НА РЕВОЛЮЦИОННАТА ГЕРМАНСКА СОЦИАЛДЕМОКРАЦИЯ ПО ВРЕМЕ НА БЪЛГАРСКАТА КРИЗА ОТ 1885—1886 г.

ХАЙНЦ ВОЛТЕР

„Полуреволюция, полупреврат“[1], така окачестви в първия си коментар централният орган на германската социалдемокрация прокламираното след народното въстание в Пловдив и извършено на 6/18. IX. 1885 г. от княз Александър Батенберг съединение на Източна Румелия с България, което означаваше формално нарушение на Берлинския договор от 1878 г. То предизвика конфликт, променящ международното съотношение на силите и предизвика жив интерес в Европа. „Че договорите не са създадени, за да се спазват, това днес знае всеки и че Берлинският договор няма да бъде изключение, сигурно е било известно на създателите му“, прецени веднага „Социалдемократ“, но отбеляза: „Въпросът се състои само в това, дали е в интерес на тези създатели или в интерес на някои от тях делото им още сега да се пропука.“[2] Покрай принципната и самостоятелната външнополитическа позиция и предпазливото опипване на актуалните световнополитически и националнореволюционни проблеми това първо становище на германското работническо движение по време на българската криза от 1885—1886 г. води непосредствено до важни моменти при преценката на външнополитическата концепция и дейност на революционната германска социалдемокрация през 80-те години на XIX в.

Първо, въпреки тежките условия на борба за своето съществуване срещу антисоциалистическия извънреден закон на Бисмарк партията на германската работническа класа доказа, че не възнамерява да се затвори в себе си и да оказва само вътрешнополитическа съпротива срещу юнкерско-буржоазната реакция в пруско-германския райх, а с оглед на добре разбрания интерес на националната ѝ борба срещу Бисмарковия режим и съзнавайки своите интернационални задължения, тя внимателно следи хода на външната политика. Изхождайки от принципния протест срещу кабинетната политика на господстващите класи и от марксистката теория за обществото,чрез критичен анализ партията успя да достигне до една градивна външнополитическа програма.

Освен това европейската политика през последните тридесет години на XIX в. със своите реакционни съперничества, когато интриги и конфликти

[1] Der Sozialdemokrat, Nr. 39, 24. IX. 1885, Sozial-politische Rundschau (по-нататък съкратено: SPR).

[2] Пак там.

на капиталистическите велики сили се свързаха с буржоазно-демократични, национално-революционни прогресивни тенденции с най-различни оттенъци в един почти неразрешим и трудно разбираем комплекс от проблеми и противоречия, пред германската социалдемокрация се поставиха сложни политически задачи. Решаваща мярка при преценката на събитията и явленията в международната политика бяха социалните и националните интереси на работническата класа и принципите на пролетарския интернационализъм. За отделните въпроси обаче партията нямаше вечно важими разрешения, които биха направили излишен постоянния, задължителен и конкретен подход към многостранните и променящи се събития. В това се състоеше голямата отговорност при изработването и осъществяването на пролетарската стратегия и тактика в областта на външната политика.[3]

* * *

Още при основаването им пред революционно-марксисткитѐ партии на работническата класа стоеше задължението да третират националните и международните моменти в политическата стратегия на класовата борба като диалектическо единство, което да съблюдават на практика. Карл Маркс и Фридрих Енгелс посочиха това още в 1848 г., когато обосноваха историческата мисия на работническата класа и нейната революционна партия. В „Манифеста на комунистическата партия" те подчертаха, че „при различните национални борби на пролетариите комунистите са тези, които изтъкват и придават значение на общите, независими от националността интереси на целия пролетариат"[4]. Основоположниците на научния комунизъм изразиха обективната общност на основните интереси и цели на работническата класа от всички страни с мобилизиращия лозунг: „Пролетарии от всички страни, съединявайте се!", който от 1848 г. стана основен принцип в политиката и идеологията на революционната работническа класа в борбата ѝ за събаряне на капиталистическото общество и победата на социализма, което същевременно определя и външнополитическата програма на работническата класа.

Когато през 1878 г. след историческия опит от Първия интернационал и Парижката комуна Фридрих Енгелс изтъкна създаването на национални работнически партии като решаващо условие за напредъка на работническото движение, той подчерта и необходимостта от един общ план за действие, „който, въпреки че се нагажда свободно според различните условия на всяка нация и място, все пак остава навсякъде един и същ и с това гарантира еднаквите намерения и общата съгласуваност на средствата, които се прилагат, за да се достигне общата цел — еманципацията на работническата класа от самата работническа класа"[5].

Исканата от Енгелс „общност в действията и политиката" като израз на пролетарския интернационализъм в пряк контакт между отделните партии още не можеше да се прояви непосредствено в отделните страни поради

---

[3] Срв. H. Wolter. Die Stellung der deutschen Sozialdemokratie zur Außenpolitik des preußisch-deutschen Reiches unter Bismarck (1878—1890), phil. Diss., Leipzig, 1966. Настоящият принос представлява преработен откъс.

[4] Marx/Engels. Manifest der Kommunistischen Partei; Marx/Engels, Werke (понататък съкратено: MEW), Bd. 4, Berlin, 1959, S. 474.

[5] Fr. Engels. Die europäischen Arbeiter im Jahre 1877, в: MEW, Bd. 19, Berlin, 1962, S. 124.

различните обективни и субективни предпоставки. Независимата от господствуващите класи външнополитическа концепция обаче беше решаващо средство, с помощта на което революционно-марксическата работническа партия на една страна можеше да защищава единството на националните и интернационалните задачи в политическата борба.

Искането, изразено при основаването на Международната работническа асоциация през 1864 г. — да се проникне в тайните на международната политика, да се контролират дипломатическите постъпки на съответните правителства и ако е необходимо, да им се противодействува, да направим обикновените закони на морала и правото между хората да се превърнат във върховен закон при общуването между народите[6] — се отнасяше до голяма степен за германската социалдемокрация.

След разгромяването на Парижката комуна през 1871 г. центърът на работническото движение се премести в Германия и на германската социалдемокрация като на първа, организирана на национална основа работническа партия се поставиха важни задачи за провеждане както на програмните, така и на стратегическо-тактическите принципи на марксизма в международни рамки. От друга страна, международното положение на създадената през 1871 г. Пруско-германска империя и външнополитическият курс на нейните господствуващи юнкерско-буржоазни класи дадоха на германската работническа класа повод и подтик за външнополитическа дейност.[7]

Вилхелм Либкнехт пое това изпитание, когато на 12 май 1875 г. в уводна статия на „Фолксщат" подчерта, че е крайно време пролетариатът „на тази страна, която днес с право бива мразена като най-опасен побойник в европейския дом на народите", да изтъкне пред целия свят, „че няма нищо общо с насилствените и немиролюбиви домогвания на своите властници и своите господствуващи класи"[8]. Като отхвърлиха решително военните провокации и политиката на национално подтисничество на пруско-германската милитаристична държава и се застъпиха за мирно и равноправно съжителство на всички народи, германските работници изпълниха своята национална отговорност и интернационално задължение.

В съответствие с искането на Маркс и Енгелс при изработването на своята революционна стратегия и тактика социалистическите работнически партии трябваше винаги да изхождат от класовите интереси на пролетариата и да разгледат всички въпроси на класовата борба от гледна точка на завладяването на политическата власт. Този принцип важеше естествено и за външнополитическата концепция за отношението на работническата класа към националноосвободителните движения на различните народи.

При тази предпоставка една система от независими национални държави бе „нормалното политическо състояние на европейската буржоазия", както и едно „също така необходимо предварително условие за установяване на хармонично международно взаимодействие на народите, без което не може да съществува господството на пролетариата"[9]. Историческото право на един

---

[6] K. Marx. Inauguraladresse der Internationalen Arbeiter-Assoziation, в: MEW, Berlin, 1962, S. 13.

[7] За преместване тежестта на международното работническо движение в Германия и за борбата на германската работническа класа против пруско-германския милитаризъм вж. Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd. 1, Berlin, 1966, S. 315 ff.

[8] Der Volksstaat, Nr. 54, 12. V. 1875, Über den Programmentwurf.

[9] Fr. Engels. Die Rolle der Gewalt in der Geschichte, в: MEW, Bd.21, Berlin, 1962, S. 407.

подтиснат народ на национална независимост и самоопределение не е по принцип в противоречие с интернационалните социални интереси на пролетариата. Водени от опита, че „за един голям народ е исторически невъзможно да разисква сериозно каквито и да било вътрешни въпроси, докато липсва национална независимост“[10], Маркс и Енгелс поставяха борбата за социална еманципация и национална независимост в обща връзка с политическата стратегия.

Решаващо за свързаната с определена национална проблематика конкретна външнополитическа ориентация на революционно-марксистките работнически партии трябваше да бъде при всеки определен случай точната преценка, доколко съответното национално движение подкрепя социалното освобождение на даден народ и засилва целия лагер на революцията, като влияе върху хода на интернационалното революционно движение. Изтъкнатото съобразяване показва сложното съотношение между националните и социалните въпроси по принцип, което беше особено мъчно в объркани балкански проблеми. Не на последно място при признаване на комплексния характер на отделните правилни решения Фридрих Енгелс изтъкна предимството на социалния принцип като в крайна сметка решаващ за работническата класа. На 22. II. 1882 г. Едуард Бернщайн писа до редактора на в. „Социалдемократ“: „Ние трябва да съдействуваме за освобождението на западноевропейския пролетариат и да подчиним всичко друго на тази цел.“[11]

Следователно тези стратегически и тактически условия за една революционна пролетарска политика трябваше да бъдат задължителни за позицията на германската социалдемокрация към националната и интернационалната балканска и източна политика.

Резултатът от Берлинския конгрес през 1878 г. постави ново начало на този проблем както по отношение на позицията на участвуващите европейски велики сили, така и по отношение на интересите на национално-освободителното движение на южнославянските народи.[12] Докато национал-либералните и консервативните вестници на господствуващите в Германия класи възхваляваха Берлинския конгрес като връхна точка на външнополитическото превъзходство на Германската империя и честуваха „честния маклер“ Бисмарк като въплъщение на благословената и миролюбива роля на дипломацията, партията на германската работническа класа не изпадна в това всеобщо ликуване. С положителното си изказване по националните проблеми на балканските народи по време на кризата от 1875 до 1878 г., макар то да не отговаряше на всички аспекти на сложното положение,[13] германската

---

[10] Engels an Kautsky, 7. II. 1882 ; MEW, Bd. 35, Berlin, 1967, S. 269.

[11] Engels an Bernstein, 22. XII. 1882: пак там, S. 279/280.

[12] Срв. Kossev (Christov) Angelov. Bulgarische Geschichte, Sofia, 1963, S. 218 f. За събития и взаимоотношения на международните отношения, както и на германската външна политика вж. общо E. Engelberg. Deutschland von 1871 bis 1897, Berlin, 1965; Istorija diplomatii, Bd. 2: Diplomatija v novoe vremja 1871—1914, Moskau, 1963; Al. Schreiner. Zur Geschichte der deutschen Außenpolitik 1871—1945, Bd. 1: 1871—1918. Von der Reichsgründung bis zur Novemberrevolution, Berlin, 1952.

[13] Вж. за становището на германското работническо движение по време на източната криза през 70-те години на XIX в. изследвано от гледна точка на марксизма, J. Bochinski, Die deutsche Arbeiterbewegung, 1875—1878, phil. Diss., Leipzig, 1959, S. 116 ff. — от буржоазни позиции вж.: C-D. Möhrke. Deutsche Presse und öffentliches Meinen während der orientalischen Krisis 1875—1879. Eine Untersuchung über das Verhältnis von Staat, Presse und Aussenpolitik im Bismarck-Reich, phil. Diss.,Münster, 1954, както и по-стари изложения от H. Wen-

социалдемокрация от 1878 г. показа преди всичко безкомпромисната си враждебност срещу незачитащата народните интереси антидемократична и егоистична политика на сила на големите капиталистически държави.

Още от самото начало социалдемократическият печат не възлагаше големи надежди на изкуството на буржоазно-реакционната кабинетна политика. „Може би ще им се удаде да възстановят временно мира", писа на 15. VI. 1878 г. в. „Берлинер фрайе пресе", „но надали ще бъдат в състояние да предотвратят бъдещи конфликти. След като веднъж се започна с разкъсването на Турция, тя ще остане ябълката на раздора, докато Европа стане казашка — или докато народите завоюват правото си на самоопределение."[14] Социалдемокрацията недвусмислено даде да се разбере, че само в едно социалистическо общество международната политика може да се намеси полезно и благодатно в съдбините на държавите и народите. И така цитираният вече социалдемократически вестник стигна до следното заключение в публикуваната на 14. IX. 1878 г. програмна уводна статия: „Банкрутът на дипломацията": „Разрешението на Източния въпрос е неразривно свързано с това на европейския въпрос, т. е. с установяването на разумни държавни и обществени порядки в културните държави на Европа. Но тъй като нашата дипломация няма никаква представа от такова разрешение на европейския въпрос и поради това систематически му противодействува, то логично е, че тя не е в състояние да разреши и Източния въпрос."[15]

Ръководена от това ясно очертано противоречие между застъпваните от работническата класа принципи на социалистическата народна политика и кабинетната политика на господствуващите в европейските велики сили класи, германската социалдемокрация констатира, че на Берлинския конгрес „Източният въпрос, макар и навлязъл в нов стадий, в никакъв случай не се е приближил към разрешение"[16]. Под критичния девиз „плячката се дели"[17], социалдемокрацията подробно изложи несъгласието си с решенията на конгреса, засягащи България,[18] отхвърли окупацията на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария[19] и се противопостави на сключения от Англия Кипърски договор.[20] Съмненията, породени от решенията на Берлинския конгрес, бяха изложени на 29. VI. 1878 г. във в. „Берлинер фрайе пресе", където се изтъкваше, че „всеки един от членовете (на договора — бел. пр.) е белязан със зародиша на недъгавостта и нетрайността"[21]. Партията на германската работническа класа противопоставяше на първо място широки изисквания за бъдещо здраво политическо изграждане на Балканския полуостров.

Формулираната от социалдемокрацията критична преценка за Берлинския конгрес отговаряше на историческо-политическото положение, при което през 1878 г. традиционната европейска кабинетна политика можа за по-

---

del. Der Marxismus und die Südslawenfrage, в: Die Gesellschaft. Internationale Revue für Sozialismus und Politik, Jg. 1924, Nr. 2,S. 153—177 и Fr. Hertneck. Die deutsche Sozialdemokratie und die orientalische Frage im Zeitalter Bismarcks phil. Diss., Berlin, 1927.

[14] Berliner Freie Presse, Nr. 137, 15. VI. 1878.

[15] Пак там, Nr. 214, 14. IX. 1878, уводна статия (Leitartikel) по-нататък съкратено: LA), Der Bankerutt der Diplomatie.

[16] Пак там, Nr. 125, 30. V. 1878.

[17] Vorwärts, Nr. 84, 19. VII. 1878.

[18] Berliner Freie Presse, Nr. 147 v. 27. VI. 1878.

[19] Пак там, Nr. 151, 2. VII. 1878.

[20] Пак там, Nr. 158, 10. VII. 1878.

[21] Пак там, Nr. 149, 29. VI. 1878.

следен път да уреди „по мирен начин“ противоречията, възникнали между интересите на капиталистическите велики сили в източната политика. Понеже буржоазната дипломация можеше само временно да балансира тези противоречия, но не и да ги отстрани окончателно и понеже преди всичко основателните национални претенции и жизнените интереси на южнославянските балкански народи бяха оставени на заден план от европейските велики сили, и след 1878 г. Балканският полуостров остана постоянно огнище на криза в европейската политика, а историята на балканските народи през следващите десетилетия бе само борба за освобождаване от клаузите на Берлинския договор, които пречеха да се създадат действително независими национални държави. Поради това съвсем правилно на 17. VII. 1878 г. в. „Форвертс“ писа за резултатите от Берлинския конгрес: „Семето на недоволството е посято във всички посоки и то ще поникне кърваво.“[22]

За разлика от предвиденото в Санстефанския договор справедливо разрешение на българския национален въпрос като резултат от Руско-турската война от 1877—1878 г. намесата на Англия и Австро-Унгария, както и посредничеството на германския райхсканцлер Ото фон Бисмарк на Берлинския конгрес през 1878 г. създадоха, особено за България, непоносими и неудържими условия, които не можеха да се запазят дълго време. Вътре в своите етнографски граници България беше разкъсана от европейската дипломация на три части: ограничена върху територията между Дунава и Балкана, включително и София, България беше превърната в самостоятелно турско васално княжество; Южна България като автономна провинция под името Източна Румелия продължаваше да бъде подчинена на султана, а Македонската област остана изцяло под турска власт. Съединението на Северна с Южна България като ревизия на наложеното разделение беше за българските патриоти оттук нататък само въпрос на време и благоприятни обстоятелства.[23]

Развитието на освободеното от турско господство Княжество България вътрешнополитически се определяше през първите години от водената между консервативната и либералната партия ожесточена борба за власт на едрата и дребната буржоазия; външнополитически същото се характеризираше с намесата на стремящите се към предоминиращо икономическо и политическо влияние в страната съперничещи си европейски велики сили. Противоречивите тенденции изпъкнаха рязко и отчетливо, когато българският княз Александър Батенберг, опирайки се на едробуржоазните консервативни сили и използувайки авторитета на царска Русия, отмени през април 1881 г. прогресивната Търновска конституция, за да може да изгради в България здрав реакционен режим.

Самовластните действия на Батенберг, които предизвикаха вълна от недоволство в цялата страна и подкопаха в Петербург доверието в благонадеждността на някогашното протеже, насочи за първи път след 1878 г. вниманието на германското работническо движение отново към положението в България.

На 19. VI. 1881 г. в. „Социалдемократ“ използува случая, за да разкритикува продължаващата експанзионистична политика на Австро-Унгария, Русия и Германия, чийто общ интерес се състоеше в това „да не допуснат на Изток да се създадат нормални отношения“[24]. Същевременно социалдемократическият централен орган осведоми германските работници за съ-

[22] Vorwärts, Nr. 83, 17. 7. 1878.
[23] Срв. Kossev (Christov) Angelov. Bulgarische Geschichte, S. 234.
[24] Der Sozialdemokrat, Nr. 25, 19. VI. 1881, SPR; срв. пак там, Nr. 26, 26. 6. 1881, SPR.

противата на българския народ срещу установения антидемократичен терористичен режим. В. „Социалдемократ“ възмутено отбеляза как Батенберг се стреми да оправдае пред европейската общественост държавния преврат: „Той (Батенберг) иска да отмени конституцията за седем години, „тъй като народът още не е достоен за такава полурепубликанска конституция“. С какво може той да докаже, че конституцията е дала лоши плодове? Какво разбира той под думите дезорганизиран и дискредитиран, кой, къде, и кога? Едва три години след като е свободна, България вече била дезорганизирана!“[25] Социалистическата информация за събитията в България достигна върхната си точка с призива от 17. VII. 1881 г.: „Българите, които 500-годишното робство запази будни и много внимателни, сигурно ще покажат на света, че не могат да търпят такива лица като негово височество княз Батенберг. Те ще покажат, че мина времето, когато съдбата на един народ може да се повери в „опитните“ ръце на един невежа.“[26]

Но само искрената обща симпатия към справедливите национални искания на българите не можеше и не биваше да бъде достатъчна, за да определи външнополитическата ориентация на германската социалдемокрация без връзка с всички по-важни взаимоотношения и принципни становища. Не трябваше да се забравя и предупреждението на Фридрих Енгелс, че „по всички въпроси на международната политика“ германската социалдемокрация е длъжна „чрез критиката си да докаже теоретическото си превъзходство, което вече имаме в тази област“[27].

В първата половина на 80-те години германската работническа класа беше изправена пред заплахата натрупаните от дипломатическите им интриги поводи за конфликти между великите сили — особено между Петербург и Виена — за господство на Балканския полуостров да се разширят във военна заплаха за Европа, която би засегнала и Германия. Под заглавието: „Държавниците-жонгльори действуват“ на 2. III. 1882 г. в. „Социалдемократ“ разкри криещите се в международното положение обективни възможности

„Никога държавническото изкуство, наречено дипломация, не е показало по-блестящо пълната си неспособност, отколкото в настоящия момент. Измежду достопочтените „държавници“ сигурно ще се намерят такива с по-голяма обиграност, с по-голяма или по-малка далновидност, но дипломацията като такава търпи в момента пълно корабокрушение . . . Руският цар, комуто благодарение на неуморната дейност на руските революционери ножът е опрял до гърлото, пародирайки във високопоставената си личност принципа на самовластния абсолютизъм в класическа форма, е безволево оръдие в ръцете на онази дворцова клика, която е в състояние да крещи най-силно. Този „самовластен“ цар може всеки момент да бъде принуден — за да запази самодържавието — да се отдаде изцяло на панславизма, което значи, с цел „освобождението“ на подтиснатите славянски „братя“ да обяви война на Австрия. Панславистите обаче подразбират под заклет враг германеца, войната с Австрия за тях означава — както Скобелев открито призна това — война с германците. Война на Германия с Русия обаче означава също и война на Франция с Германия, така че Германия е изправена пред утешителната перспектива въпреки, или по-добре, благодарение на гениалното държавно ръководство да бъде въвлечена в една много по-кървава война,

[25] Der Sozialdemokrat, Nr. 29, 14. VII. 1881.
[26] Пак там.
[27] Engels an Bernstein, 9 VIII. 1882, в: MEW, Bd 35, S 349 350

отколкото тази през 1870—1871 г. Нито миролюбив камбанен звън, нито официозни успокоения ще помогнат да се отбегне това."[28]

След българските събития от 1881 г. въстанието в Босна и Херцеговина от началото на 1882 г. повдигна наново Източния въпрос. „Незначителна Херцеговина" — преднамерено пренебрежителен официален израз, решително отхвърлен от социалдемокрацията, можеше да предизвика искрата, „която да запали световния пожар"[29]. Тогава Фридрих Енгелс разясни на германското работническо движение международното значение на балканските събития. Енгелс характеризираше панславизма от 80-те години на XIX в. като „измама за постигане на световно господство под прикритието на една несъществуваща славянска националност"[30]. Като „изкуствен продукт на образованите слоеве" на градовете и университетите, на армията и чиновниците"[31] той го считаше за опасен враг на социалистическото движение. Една панславянска война, която се желае като „спасителен пояс на руския царизъм и за руската реакция"[32] и „която създава главоболия на Австрия и Бисмарк"[33], можеше да доведе, както изтъкна Енгелс, само до един резултат — „така прекрасно осъществяващото се в революционна насока развитие на Германия, на Австрия и на самата Русия да бъде напълно разстроено и тласнато в други съвсем непредвидени релси"[34].

При избухването на въстанието в Босна и Херцеговина отделни представители на германското работническо движение, борейки се срещу реакционния режим на Хабсбургите, заеха „становище, симпатизиращо на бунтовниците", като смятаха за вероятно засилващият се дипломатически и дори военен конликт да се ограничи само между Австрия и Русия.[35] Фридрих Енгелс обаче предупреди, че националните проблеми на южнославянските балкански народи не бива да бъдат разглеждани изолирано от европейската политика. Тогавашното убеждение на Енгелс, повлияно в действителност от все още запазилото се схващане от 1848—1849 г. за разграничаване на народите като революционни и контрареволюционни, както и от погрешните тези за историческата нежизнеспособност на южните славяни,[36] бе, че връзката на националните стремежи на южните славяни с панславистичните великодържавни планове обективно ще направи южните славяни помагачи на царизма и врагове на буржоазно развития Запад. Това убеждение накара Енгелс да въздържи германската социалдемокрация от необмислено становище в полза на въстаниците.

---

[28] Der Sozialdemokrat, Nr. 10, 2. III. 1882, SPR.

[29] Пак там, Nr. 6, 2. II. 1882, SPR; срв. също: Osterreich und das „bischen Herzegowina", в: Die Neue Welt. Illustriertes Unterhaltungsblatt für das Volk, hg. unter der Red. v. Bruno Geiser, Jg. 7, Stuttgart, 1882, S. 303 f.

[30] Engels an Kautsky, 7. II. 1882, в: MEW, Bd. 35, S. 271.

[31] Вж. съвпадащата преценка на Ленин за панславизма: „Поддържане на реакцията вътре и на колониалния, империалистическия грабеж навън — такава е същността на тази група „патриотическа", „славянска" политика."

[32] Engels an Kautsky, 7. II. 1882, в: MEW, Bd. 35, S. 271.

[33] Пак там, S. 270.

[34] Пак там, S. 272.

[35] Kautsky an Engels, 11. V. 1882, в: Friedrich Engels' Briefwechsel mit Karl Kautsky. Zweite, durch die Briefe Karl Kautskys vervollständigte Ausgabe von „Aus der Frühzeit des Marxismus". Hg. u. bearbeitet v. Benedikt Kautsky, Wien, 1955, S. 55. — срв. също: Die Briefe von Friedrich Engels an Eduard Bernstein, hg. v. Eduard Bernstein, Berlin, 1925, S. 54, Anmerkung.

[36] Срв. за това: MEW, Bd. 6, Berlin, 1959, S. XI f. (Vorwort) und Bd. 8, Berlin, 1960, S. IX f. (Vorwort).

За Енгелс, който подчиняваше националните въпроси на интересите на общото пролетарско движение, от решаващо значение беше твърдото намерение на всяка цена да се избегне прерастването на конфликта на Балканите в опасност за европейския мир. „Да се запали една световна война заради няколко херцеговци, която ще струва живота на хиляди пъти повече хора, отколкото живеят в Херцеговина — това не е моето мнение за политиката на пролетариата“ — писа Енгелс на 22. II. 1882 г. в писмо до Бернщайн.[37] Енгелс застъпваше мнението, че работническата класа на южните славяни ще бъде едва тогава „свободна да действува, когато националните ѝ стремежи се освободят чрез рухването на царизма . . . от тяхната връзка с панславистките тенденции за световно господство“[38].

Енгелс в никакъв случай не желаеше избухването на световна война.[39] Определяща за този безспорен интерес от запазването на мира, който от началото на 80-те години на XIX в. представляваше повече от всякога най-висшият принцип във външната политика на социалистическото движение, беше, от една страна, увереността, че ограничаването на руско-австрийското съперничество на Балканите не би било възможно и че изходът от един произтичащ от него всеобщ конфликт никак не може да се предвиди. От друга страна, от голяма важност беше съображението, че една европейска война покрай всички материални щети и ужаси ще върне преди всичко работническото движение назад. На 22. XII. 1882 г. Енгелс недвусмислено се застъпи пред Бебел за една пролетарска мирна политика: „Една европейска война аз бих счел за нещастие. Този път тя ще бъде страшно сериозна, навсякъде ще разпали шовинизъм за години напред, защото всеки народ ще се бори за съществуването си. Цялата работа на революционерите в Русия, които са пред прага на победата, ще се окаже безполезна, унищожена, в Германия нашата партия моментално ще бъде заляна и разбита от шовинистичната вълна, същото ще стане и във Франция . . . Една такава война, вярвам, ще отложи революцията за десет години, след което, разбира се, тя ще бъде толкова по-радикална.“[40]

* * *

Грижата за мира, предизвикана от общите класови интереси на пролетариата, беше в края на краищата за германската социалдемокрация стоящият над всичко лайтмотив, когато през есента на 1885 г. дългоочакваното Съединение на Северна и Южна България постави отново Източния въпрос в центъра на европейската политика.

Още от самото начало германското работническо движение следеше развиващите се през 1885 г. в България събития, свързвайки ги с дипломатическите интриги на европейските велики сили. Когато се получиха първите съобщения от Пловдив и София, социалдемокрацията помисли, че „Русия . . . точно сега започва . . . да лъже на Балканите“[41]. Тъй като през 1878 г.

---

[37] Engels an Bernstein, 22. II. 1882, в: MEW, Bd. 35, S. 280.
[38] Engels an Kautsky, 7. II. 1882, в: Пак там, S. 272.
[39] Engels an Bernstein, 22. II. 1882, в: Пак там, S. 283.
[40] Engels an Bebel, 22. XII. 1882, в: Пак там, S. 416.
[41] Der Sozialdemokrat, Nr. 39, 24. IX. 1885, SPR. — За връзките и причините на българското съединение, както и политическата криза през 1886—1887 г., вж. прегледа на Kossev (Christov) Angelov. Bulgarische Geschichte, S. 234 ff.

в Сан Стефано Русия се показа като радетелка на една велика България, а на Берлинския конгрес се опълчи безуспешно срещу разкъсването на България, през 1885 г. можеше съвсем спокойно да се предположи, че царската дипломация е ръководната сила в настъпилите събития. Несъгласието на царя с извършеното съединение в. „Социалдемократ“ обясни на 22. IX. 1885 г., като изтъкна тактически причини — първо, защото в Англия било на власт консервативно правителство и царизмът трябвало „да спазва повече благоприличие . . ., отколкото по времето, когато Гладстон разгласяваше ужаси“, и, второ — „откритото съгласие на Русия със събитията в София и Филипопол би означавало да се разреши на Австрия да превърне окупацията на Босна в анексия“[42]. Социалдемокрацията беше обаче убедена че интригите на руския царизъм сигурно са изиграли голяма роля в българския прелом: „Същественото обаче е и остава, че зад целия този шум на Балканите стоят агентите на царизма.“[43]

Продължаващото раздразнение на Петербург, който не искаше да допусне признаването на Съединението да заздрави престола на изпадналия в немилост Батенберг, скоро обаче доведе до предположенията,че „извършеният от недоволни чиновници и с позволението на Русия преврат във Филипопол не е протекъл според предвидената програма“[44]. Така на 8. X. 1885 г. в. „Социалдемократ“ призна, че „. . . Батенберг, който не е гледан добре от батюшката и поради това трябваше да бъде отстранен, изпревари събитията и сам отиде сред революционерите. . . Смелият удар на Александър Батенберг е само един епизод в освободителната комедия, шаване на муха в мрежата на паяка.“[45]

За външнополитическата преценка на социалдемокрацията от меродавно значение беше мнението, че докато в Русия властвува реакционният царизъм, руската политика ще продължава да насочва погледа си към Цариград и ето защо царизмът няма да търпи една самостоятелна и независима България. „Българите мислят, че се борят за своята независимост, в същност обаче те се борят само за сменяването на своите подтисници — на мястото на турското господство идва царизмът“, заяви в. „Социалдемократ“ на 8. X. 1885 г. Обаче изрично бе подчертано: „От само себе си се разбира, че като се борим срещу руските интриги, ние не искаме да се застъпим за увековечаването на турското господство. Ние не можем да се въодушевим от едно освобождение, което в същност не е такова, а само подготовка за едно по-тежко робство.“[46]

През октомври 1885 г. централният печатен орган на социалдемокрацията трябваше да спори обаче и с отделни гласове, които в сравнение със стихийното българско народно движение искаха да придадат на дипломатическите комбинации на царизма една второстепенна роля и да отъждествят национално-революционните събития в България с целите на революционното социалистическо движение на европейския пролетариат.[47] Против това гледище в. „Социалдемократ“ изтъкна марксисткия основен принцип по националния въпрос, според който решаващо за становището на работническата

---

[42] Der Sozialdemokrat, Nr. 39, 24. IX. 1885, SPR.
[43] Пак там, Nr. 41, 8. X. 1885, SPR.
[44] Пак там, Nr. 45, 5. XI. 1885, SPR.
[45] Пак там, Nr. 41, 8. X. 1885, SPR.
[46] Пак там.
[47] Вж. дописките на „Велтбюргер“ от Женева в: Der Sozialdemokrat, Nr. 41 und 43, 8. und 22. X. 1885, SPR.

класа е дали съответното национално движение поощрява социалната еманципация и заздравява целия лагер на революцията. Още през 1882 г. в писмата си до Бернщайн и Кауцки Фридрих Енгелс свърза изрично тези критерии с въпроса за южното славянство.

В съгласие с това схващане на 22. X. 1885 г. в. „Социалдемократ" писа относно становището на революционната работническа класа по Съединението: „Нямаме никакво намерение да даваме нареждане на българите да им заповядваме да си скръстят ръцете и т. н. . . . Нито пък препоръчваме на западноевропейския пролетариат да се „противопостави" на съединението на две части на един и същ народ. Ние само се стараем да изложим положението така, както е. Ние искаме и пожелаваме на българите пълна независимост, но докато у нас съществува съмнението, че тази независимост може да бъде само една измама, не можем да се въодушевим от нея. . . Ние искрено ще се радваме, ако нашите опасения се окажат преувеличени. Но смятаме за наше право и задължение да разглеждаме събитията на Балканския полуостров от гледна точка на общото световно положение и да разсеем надежди, които, поне за момента, преценяваме като илюзорни."[48]

Според мнението на революционните марксистки сили през 80-те години и „въпреки всичките симпатии към напредничавите елементи на Балканите и цялото човешко съчувствие към всеки подтиснат"[49], общите интереси на социалистическото движение налагаха събитията в България да се разглеждат въздържано, докато не бъде разбито господството на царизма. Според германските социалдемократи само победата на западноевропейския пролетариат ще „освободи балканските славяни, както и другите още подтиснати националности, действително и по необходимост . . ., а не привидно и „временно", както го прави днес „цар-освободителят"[50]. Във връзка с това от политическа гледна точка беше важно, че през 1885 г. германската социалдемокрация обърна внимание и на засилващата се мощ на революцията в Русия.[51]

Положението на Балканите стана още по-сложно, когато през ноември 1885 г. сръбският крал Милан, който завиждаше на засилилата се с Източна Румелия България, поиска териториални компенсации и обяви на България война. „Докато господата в Цариград провеждат конференции, за да постигнат мирно разрешение по спорните въпроси, писа на 19. XI. 1885 г. в. „Социалдемократ" в критична бележка за ефикасността на европейската. дипломация, пред очите ѝ избухна война, за която всеки знае, че се подклажда от две прочути империи."[52]

Фридрих Енгелс, който следеше внимателно развоя на събитията, веднага съзря каква опасност се крие зад българската криза: „Европейската война започва сериозно да ни заплашва", писа той на 17. XI. 1885 г. на Август Бебел.[53] Енгелс подчерта, че воюващите балкански народи решават дали ще има мир или война в Европа: „При Драгоман беше даден първият изстрел, но къде и кога ще бъде даден последният, никой не може да каже."[54] Поради

---

[48] Der Sozialdemokrat, Nr. 43, 22. X. 1885, SPR.
[49] Пак там, Nr. 41, 8. X. 1885, SPR.
[50] Пак там.
[51] Пак там.
[52] Пак там, Nr. 47, 19. XI. 1885, SPR.
[53] Engels an Bebel, 17. XI. 1885, в: MEW, Bd. 36, Berlin, 1967, S. 390.
[54] Пак там.

опасността от разширяване на локалната война в европейска, която вероятно би предизвикала всеобщ регрес в обнадеждаващо засилилото се социалистическо движение, както и не на последно място поради заплахата от неизброимите загуби на човешки и материални ценности, при създалото се положение Енгелс потвърди като върховна външнополитическа повеля на работническата класа своето искане за борба против войната и за опазване на мира.

Макар на Енгелс да беше ясно, че следващата война вероятно ще бъде последната и „ще повлече след себе си пълното политическо, военно, икономическо (и финансово) и морално поражение на класовата държава“[55], той отхвърли всякакъв авантюристичен риск. „Значи всичко остава, както беше: Каквото и да се случи, то ще ни даде средството нашата партия да дойде на власт и да сложи край на старите лъжи. Признавам обаче, че искам това да стане без клане, тъй като то не е необходимо“, писа Енгелс на 17. XI. 1885 г. на Бебел.[56] Тази марксистка мирна политика, основаваща се на анализа на социаликономическото и политическото съотношение на силите през 80-те години на XIX в., се подкрепяше напълно от водачите на германската социалдемокрация.[57]

На първо време настъпи известно успокоение, след като сръбската армия понесе тежки поражения в края на ноември 1885 г. и беше сключено примирие, което прекрати откритията военен конфликт между българи и сърби. С това събитията взеха такъв обрат, който според откровеното мнение на в. „Социалдемократ“ „при съществуващите условия всеки обикновено мислещ човек трябваше да желае“[58]. На 26. XI. 1885 г. социалдемократическият орган призна: „Българите се сражаваха с такава храброст, че изведнъж спечелиха симпатиите на „цивилизована“ Европа. Ние им се радваме за този триумф още повече, че той беше спечелен не само срещу недодялания бик на сръбския престол, а и срещу страдащия от величие деспот на Русия. За руския абсолютизъм Сливница представлява втори Плевен — едно морално поражение, каквото само можем да му пожелаем.“[59] Удивителната справедлива национална отбрана на българския народ срещу с нищо непредизвиканото от него нападение спечели признанието на германската работническа класа. И Фридрих Енгелс, който още на 17. XI. 1885 г. писа много невъздържано за „жалки останки на някогашни нации . . ., за които либералният филистер мечтае в интерес на русите“[60], скоро се присъедини към „уважението“ и удивлението на учудена Европа“ към българите.[61]

Обаче въпреки военните успехи, след които последваха дълги преговори на европейската дипломация, в този стадий международното положение на обединена България далеч не беше осигурено. Царизмът, който мислеше само за възстановяване на руския престиж и руското влияние в България,

---

[55] Engels an Bebel, 17. XI. 1885, б: MEW, Bd. 36, Berlin, 1967, S. 391.

[56] Пак там.

[57] Срв. Bebel an Engels, 7. XII. 1885, в: August Bebels Briefwechsel mit Friedrich Engels, hg. v. Werner Blumenberg, London—Den Haag—Paris, 1965, S. 249; Bebel an Julie Bebel, 15. XII. 1886, abgedr.: H. Gemkow, Briefe August Bebels aus den Jahren 1886/1887, в: Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Jg. 1960, H. 1, S. 143; Der Sozialdemokrat, Nr. 50, 10. XII. 1886, LA-Die Kriegszettelungen der Diplomatie und die Sozialdemokratie.

[58] Der Sozialdemokrat, Nr. 48, 26. XI. 1885, SPR.

[59] Пак там.

[60] Engels an Bebel, 17. XI. 1885, в: MEW, Bd. 36, S. 390.

[61] Fr. Engels. Die politische Lage Europas, в: MEW, Bd. 21, Berlin, 1962, S. 312.

само чакаше да предприеме нещо. Това дебнене от страна на царизма беше ясно разбрано от германската социалдемокрация. На 3. XII. 1885 г. в. „Социалдемократ" настоятелно го посочи: „И тъй като батюшка ще разреши съединението на българите само тогава, когато те го получат от него като подарък и при наложени от него условия, то въпреки успехите им по бойните полета българите са в по-неизгодно положение, отколкото техните бити противници."[62] Като съзираше в своенравния, подкрепян от Англия и Австро-Унгария, Батенберг причината за недоволството на Русия, в. „Социалдемократ" още на 8. X. 1885 г. предупреди: „Руското правителство разполага и с други средства, за да се отърве от неудобни лица."[63]

При това напрегнато положение в Европа за партията на германската работническа класа, разбира се, беше от голям интерес да разбере каква е политиката на Германия по отношение на борбата, която се водеше между Русия и нейните противници за господствуващо положение в България. През 1885—1886 г. райхсканцлерът Ото фон Бисмарк се намираше в много несигурно положение. От една страна, отговорният ръководител на пруско-германската външна политика не искаше, въпреки че в Петербург и във Виена очакваха това, да вземе страната на един от своите съперничещи си договорни партньори и по този начин да претовари и без това нездравия Троен съюз с Русия и Австро-Унгария и така сам да ускори рухването на една от основите на своята външна политика. Подтискан от кошмара на очертаващата се руско-френска коалиция, Бисмарк, от друга страна, беше принуден да прави големи отстъпки на руския царизъм. Това доведе до един привидно въздържан курс на официалната германска външна политика, която отричаше какъвто и да било материален интерес на Германия от развоя на събитията в България, като обаче напълно признаваше претенцията на Русия да има господствуващо положение в България.

Германската социалдемокрация, която не беше съгласна с тази програма, тъй като тя обективно помагаше на външната политика на царизма, започна да напада остро Бисмарковата политика по отношение на българската криза. Началото даде в. „Социалдемократ" в броя си от 19. XI. 1885 г. „Големият държавник, чийто глас е първият в европейския ареопаг" — писа вестникът, — „железният канцлер, без чието съгласие в Европа не може да бъде даден един изстрел", „роденият арбитър на Европа" — мълчи. Вместо да се противопостави на интригите на Русия, за което сега има прекрасен случай, той спокойно наблюдава как крал Милан наново тика българите в ръцете на Русия. Би било нечувано да се иска най-големият германец измежду германците да се противопостави на източната политика на Русия."[64]

Социалдемокрацията подкрепяше това схващане за отношението на Бисмарк към Русия със забелязаната дейност или съответно бездействие на германската дипломация по време на българската криза. Най-важното за германското работническо движение се състоеше в това, да докаже пряката отговорност на пруско-германската политика за външнополитическия акционен радиус на царизма. За тази цел Енгелс предаде на ръководителите на социалдемокрацията през декември 1885 г. обширен материал за хроническата финансова криза на Русия и отбеляза, че царизмът можа да прео-

[62] Der Sozialdemokrat, Nr. 49, 3. XII. 1885, SPR.
[63] Пак там, Nr. 41, 8. X. 1885, SPR.
[64] Пак там, Nr. 47, 19. XI. 1885, SPR.

долее това тежко положение само благодарение на прокарания от Бисмарк през 1884 г. сред германските финансови среди руски държавен заем. „От това между другото се вижда, писа на 1. XII. 1885 г. Енгелс до В. Либкнехт, когато изостряното на международното положение от българската криза стана ясно, че Русия не може да започне война без разрешението на Бисмарк, защото само с неговата протекция може да събере пари. . . Затова, ако тя започне война или заплашва сериозно, за туй е пряко виновен Бисмарк.“[65] В реч, произнесена на 8. II. 1886 г. пред Райхстага, Либкнехт разкри тези връзки. Неговата реч предизвика голям интерес и политическото ѝ значение беше подчертано от обстоятелството, че социалдемокрацията я отпечата в специално издание с голям тираж.[66] С това партията на работническата класа още веднъж наруши практиката на буржоазните партии, които считаха външната политика на Бисмарк за непогрешима.

* * *

Настъпилият нов обрат в българската криза даде през втората половина на 1886 г. нов тласък на политическата офанзива на германската работническа класа срещу Бисмарковата външна политика. Борбата за една проруска или антируска външна политика на България, която се водеше сред господствуващата българска буржоазия и се подклаждаше активно отвън, доведе на 21. VIII. 1886 г. до свалянето на Александър Батенберг чрез един широко разпространен заговор на русофилски настроени офицери. Завърналият се след контрапреврата княз трябваше обаче в началото на септември да абдикира още веднъж окончателно. При цялата неизвестност от политическата криза, която щеше да избухне в България, както и в борбата на великите сили за новия кандидат за българския престол, за германската работническа класа при това положение имаше само една неизменна величина. Както отбеляза тревожно на 25. VIII. 1886 г. в. „Социалдемократ“, акцията срещу Батенберг означаваше „особено голямо разширяване на руската сфера на влияние на Балканите и оттам в Европа въобще“[67].

За разлика от много буржоазни сили в либералния лагер, за социалдемокрацията личността на Батенберг беше съвсем безразлична и ако българският народ се беше отървал от него по собствена инициатива, тогава германското работническо движение нямаше да каже и дума по този въпрос. Но одобреният от Бисмарковия печат държавен преврат срещу законния княз на България даде на социалдемокрацията на първо време удобната възможност да разобличи неофициалната аргументация срещу революционните цели на социализма: „На подтиснатите се проповядва законност, а господарите плюят на законите, когато и където им е удобно.“[68]

Международното значение на държавния преврат в България, изразеният чрез него стремеж на царизма за господство и съгласието на Бисмарк бяха главната причина, която предизвика социалдемокрацията да вземе становище и да определи своята външнополитическа аргументация. „Нас, разбира се,

---

[65] Engels an Liebknecht, 1. XII. 1885, в: MEW, Bd. 36, S. 397 s. a. Engels an Liebknecht, 3. XII und 28. XII. 1885, в: Ebenda.

[66] W. Liebknecht, Deutschland und die russischen Anleihen. Rede des Abg. Liebknecht in der Reichstags-Sitzung vom 8. Februar 1886, в: Vier Reichstags-Reden, Nürnberg, 1886.

[67] Der Sozialdemokrat, Nr. 35, 25. VIII. 1886, SPR

[68] Пак там. Срв. също: Engels an Bernstein, 5. V. 1887, в: MEW, Bd. 36, S. 650/651.

може да ни е безразлично кой е княз на България, ако тази страна беше наистина самостоятелна. Но да се отстрани Батенберг заради едно руско оръдие, тази политика би трябвало да накара всеки истински национално мислещ германец да се зачерви от срам. Поради това именно тази политика се одобрява в Германия само от националliбералите, протестира на 25. VII. 1886 г. в. „Социалдемократ“[69]. Когато Александър Батенберг се завърна в България, на 1. IX. 1886 г. в. „Социалдемократ“ писа: „В настоящия момент в него се въплощава един принцип: този на независимостта на България от руското попечителство . . .“[70] Безмилостната борба срещу царизма не позволи обаче на германската социалдемокрация да открие тесните връзки между българските буржоазни кръгове, които залагаха на Батенберг, и западноевропейския капитал, да съзре в тяхната антируска ориентация и прякото политическо влияние на Австро-Унгария и Англия.

Въпреки продължаващите разногласия между руския наместник Каулбарс и назначеното след абдикацията на Батенберг регентство в България германската социалдемокрация не споделяше тезата, поддържана както от Бисмарковия, така и от независимия германски печат, че в същност Русия не била спечелила и постигнала много“. „Безнаказаното, за да не кажем славното използуване на превратчето от 21 август доближи Русия с години към целта, към която тя с желязно постоянство се насочва: завладяването на Константинопол, „свещения Цариград“, заяви на 15. IX. 1886 г. в. „Социалдемократ.“[71] От решаващо значение беше, че царизмът можа „по най-блестящ начин да демонстрира своята мощ на балканските народи“ и „че всеки, който се опита да застане срещу Русия, ще бъде рано или късно безвъзвратно погубен“[72].

В този стадий на българската криза противоречията между Австрия и Русия се изостриха до такава степен, че Енгелс изрази на 13. IX. 1886 г. опасението, че „войната е по-вероятна, отколкото запазването на мира“[73]. Пред тази опасност Енгелс наново подчерта мирните интереси на европейското революционно, социалистическо движение.[74] Успоредно с това обаче водачите на работническото движение забелязаха, че и сред самите европейски правителства все повече се разпространява мнението, че господствуващите класи няма да позволят да се стигне до една голяма война. Така на 7. IX. 1886 г. Бебел писа: „Това обстоятелство накара Бисмарк да вземе крайно осъдително становище към Русия. Този човек изпитва истински страх от една война с Русия и Франция, въпреки че надали съществува съмнение, в съюз с Австрия и Турция, Германия евентуално ще бъде достатъчно силна, за да окаже съпротива. Но главната грижа е: какво ще стане с вътрешното положение?“[75]

Вътрешнополитическото напрежение и преди всичко яснията отговор на социалдемокрацията на засилващата се реакция направиха впечатление на властниците. На 24. VI. 1886 г. в. „Социалдемократ“ припомни, че при едно положение, когато всеки момент може да избухне европейска война и когато

---

[69] Der Sozialdemokrat, Nr. 35, 25. VIII. 1886, SPR.
[70] Пак там, Nr. 36, 1. IX. 1886, SPR.
[71] Пак там, Nr. 38, 15. IX. 1886, SPR.
[72] Пак там.
[73] Engels an Bebel, 13. IX. 1886, в: MEW, Bd. 36, S. 525.
[74] Срв. Пак там, S. 526; Engels an Laura Lafargue, 13. IX. 1886, в: Пак там, S. 530/531.
[75] Bebel an Engels, 7. IX. 1886, в: August Bebels Briefwechsel mit Friedrich Engels, S. 281.

„за управляващите съществува пълното основание да са добре с управляваните, народът не е чак дотам безсилен, за да си въобрази, че е настъпил моментът, когато цялото им съществуване и цялото им величие зависи от това, какво отношение ще вземат спрямо тях широките народни маси“[76].

Същите съображения за предпазливост безсъмнено важеха и за господствуващите класи в други страни, най-вече за царска Русия.[77] И Енгелс не греши, когато смяташе, като твърдеше пред Бебел на 23. X. 1886 г., че „всички се въоръжават за война, въоръжени до зъби са застанали един срещу друг и всеки го е страх да започне“[78]. При това тежко положение Енгелс виждаше само едно последно „спасително средство“ за дипломацията, което да уреди българската криза. Особено Бисмарк той считаше за представител на една политика, която би дала на съперничещите си велики сили наново „план, съдържащ взаимни отстъпки и поглъщането на малки държави“[79].

Германската социалдемокрация, която напълно признаваше, че в Берлин се противопоставяха „с най-голямо недоволство“[80] на изострянето на международното положение, решително отказа да признае на германското правителство, и с това на Бисмарк, заслугата, че българският въпрос тръгнал по пътя на дълги, но мирни спорове между великите сили. „Това не е нищо друго освен празно самохвалство“, отбеляза в. „Социалдемократ“ в уводната си статия от 28. X. 1886 г., озаглавена „Кабинетната политика и интересите на народите“: „Първо, още никак не е сигурно дали няма да се стигне до война, второ, батюшката само гледа колкото е възможно да избегне войната и, трето, Бисмарк, дотолкова допринесе за мира, доколкото демонстративно даде предимство на руските искания и с това по безобразен начин компрометира бъдещето на Германия.“[81]

С това наново се повдигна въпросът за положението на Бисмарк, когото още от първия ден на новия обрат в българската криза социалдемокрацията обвини, че е станал последовател на царизма: „Независимо от това, дали той даде доброволно или като съучастник съгласието си на предизвиканите с руски рубли събития, Бисмарковата политика винаги се е отличавала по този въпрос като много жалка. Или пък да не би да не е жалко, когато представителят на германските интереси обяви веднага чрез своите вестници на света: „Германските интереси не са засегнати от това или онова българско движение?“[82]

Германската социалдемокрация считаше, че преди всичко от две гледни точки българската политика на Бисмарк от 1886 г. е несъвместима с интересите на работническата класа и на германската нация.

Първо, социалдемокрацията смяташе, че подпомогнатият от Бисмарк натиск на царска Русия през България към Цариград заздравява положението на руския царизъм. Защото при дилемата, която стоеше пред царизма, „или успех към Цариград, или революция“[83], всяка постъпка срещу българската независимост отлагаше оповестения в труда на Енгелс „Външната политика

---

[76] Der Sozialdemokrat, Nr. 26, 24. VI. 1886, LA — Eine Antwort.
[77] Срв. Der Sozialdemokrat, Nr. 44, 28. X. 1886, LA — Kabinettspolitik und Völkerinteressen.
[78] Engels an Bebel, 23. X. 1886, в: MEW, Bd. 36. S. 555.
[79] Пак там; срв. също Bebel an Engels, 2. XI. 1886, в: August Bebels Briefwechsel mit Friedrich Engels, S. 300/301.
[80] Пак там.
[81] Der Sozialdemokrat, Nr. 44, 20. X. 1886, LA — Kabinettspolitik und Völkerinteressen.
[82] Der Sozialdemokrat, Nr. 35, 25. VIII. 1886, SPR.
[83] Fr. Engels. Die politische Lage Europas, a. a. O., S. 314.

на царизма“ (1890) ден, „когато обратът в положението в Русия ще позволи на руския народ да сложи дебела черта под традиционната завоевателна политика на своите царе и да се занимае със своите собствени, крайно опасни, вътрешни интереси, вместо с фантазии за световно господство“[84]. Очакваната буржоазно-демократична революция в Русия щеше да открие не само на народите на Русия нови перспективи, но събарянето на царизма се свързваше с надеждата, че то ще доведе до промяна в положението в цяла Европа и покрай това и в Германия. Като непосредствена последица във външната политика Енгелс смяташе, че за сметка на Франция Бисмарк ще жертвува Австрия и Италия като съюзници. Само руската заплаха беше накарала канцлера да се съюзи с тях. Поради съответното положение на двете страни и общото положение в Европа[85] сближаването на революционна Русия с републиканска Франция в този случай беше дори безопасно.

Особено решаващи щяха да бъдат обаче вътрешнополитическите последици на една революция в Русия върху развоя на събитията в Германия. В публикувания към края на 1886 г. анализ „Политическото положение на Европа“ Енгелс убедително изтъкваше: „Революцията в Русия означава рухване на Бисмарковия режим. Без Русия тази огромна резервна армия на реакцията — властта на селските юнкери в Прусия — няма да издържи дори и един ден. Революцията в Русия веднага ще измени положението в Германия; с един удар тя ще разруши онази сляпа вяра във всемогъществото на Бисмарк, което му осигурява подкрепата на господствуващите класи и ще ускори назряването на революцията в Германия.“[86]

Тези прекалени очаквания за един революционен обрат в Русия, в който по начало се включваше и съдбата на балканските народи, придаваха илюзорен характер на упражняваната от германската социалдемокрация критика срещу Бисмарковата политика по време на българската криза.

Второ, германската социалдемокрация се ръководеше от схващането, че отстъпките, които правеше Бисмарк на руската политика на Балканите и на Изтока, отклоняват в момента царизма от провеждането на антигермански курс, но не гарантират трайно сигурността на Германия. Това схващане се основаваше на убеждението, че „всяко нарастване на политическата мощ, която придобива Русия от завладяването на Балканския полуостров“, я прави господар на Европа и ѝ дава възможност „да осъществи всички свои планове, включително и тези по отношение на Германия“[87]. В своята статия „Германия, Русия и Източният въпрос“, публикувана през 1886 г., Август Бебел смяташе, че след като Русия „стане господар на Балканския полуостров и победи Австрия, тя заедно с Франция ще нанесе последния удар на Германия“[88].

Горното предположение не отразяваше достатъчно вярно усилията на Бисмарковата политика, която съдействуваше за заздравяване на балканските позиции на Русия, но не за сметка на целостта на Австро-Унгария и само ако се запази независимата роля на Пруско-германската империя. То беше

---

[84] Fr. Engels. Die auswärtige Politik des russischen Zarentums, в: MEW, Bd. 22, Berlin, 1963, S. 45.

[85] Пак там.

[86] Fr. Engels. Die politische Lage Europas, a. a. O., S. 314.

[87] A. Bebel. Deutschland, Rußland und die orientalische Frage, в: Die Neue Zeit, Jg 4 (1886), S. 509.

[88] Пак там

дотолкова оправдано, доколкото руската политика през 1886 г. искаше Берлин да подкрепя експанзионистичните ѝ цели на Изток, като същевременно на Запад създаваше настроение за общи руско-френски действия. Социалдемокрацията изтъкваше, че поощряваните от Бисмарк общи германско-руски действия никак не са попречили на царизма да намеква за един съюз между Русия и Франция. Нещо повече, според социалдемокрацията нарастването на френския шовинизъм, който се изразяваше в Патриотичната лига на Дерулед и в назначаването на Буланже през януари 1886 г. за министър на отбраната, беше в пряка връзка с руските интереси.

Намеквайки за организираните от руските панславистки кръгове агитационни посещения на френски реваншистки политици, в. „Социалдемократ" заяви на 29. VII. 1886 г.: „Голяма част от подстрекателите срещу Германия и пропагандаторите за реванш във Франция са платени от верния източен съсед на Германия и задачата им е да бъдат особено активни, когато този съсед е замислил нещо лошо срещу Германия."[89] „Прозорливите и честните френски републиканци обаче — подчертава пак „Социалдемократ" — много добре чувствуват нездравото в един съюз между републиката и царизма. Доказателства за това се срещат всеки ден във френския печат."[90]

Голямо значение за развоя на политическото положение в Германия изигра обстоятелството, че българската политика на Бисмарк постави същия „за първи път... в противоречие с чувствата на цялата нация"[91]. За първи път от години насам в Германия се надигна обща опозиция срещу външната политика на Бисмарк. На 7. VIII. 1886 г. Бебел съобщи за това на Енгелс: „Трудно можете да си представите възбуждението, което предизвикаха в Германия българските събития. От времето на конфликта досега общественото мнение никога не е било така общо и единно срещу Бисмарк, както в този случай. Консервативните кръгове се възмутиха от ролята, която играе Бисмарк спрямо Русия. Досега германският филистер беше свикнал да вижда в Германия арбитъра на Европа, както и да се удивлява от гения на Бисмарк, пред когото всичко се кланяше. Изведнъж грижливо пазените и подхранваните представи рухнаха дори и за най-простия ум. Това беше тежко. На Бисмарк ще бъде трудно да заличи ударите, които бяха нанесени на престижа му през последните седмици."[92]

Енгелс веднага съзря възможните последици от тази вълна на възмущение, която можеше да принуди германските бюргери отново да се намесят активно в политиката и обективно да тласне развоя на събитията към завършване на буржоазната революция. „Тъй като между социалистическата република, която ще бъде нашето първо стъпало, и днешния пруски бонапартизъм, изграден на полуфеодална основа, ще трябва да бъдат изминати още много междинни стъпала — писа на 13. IX. 1886 г. Енгелс до Бебел, — за нас може да бъде само от полза това, че германският бюргер най-сетне е принуден да изпълни политическия си дълг и да се противопостави на сегашната система, за да могат нещата да се придвижат малко напред."[93] В писмо от 16. IX. 1886 г. до Ф. А. Зорге Енгелс изрази в същия дух надеждата: „Най-после буржоазията в Германия ще се раздвижи малко. Нейната подла стагна-

[89] Der Sozialdemokrat, Nr. 31, 29. VII. 1886, LA Der Störenfried.
[90] Пак там, Nr. 39, 22. IX. 1886, SPR.
[91] Пак там, Nr. 37, 8. IX. 1886, SPR.
[92] Bebel an Engels, 7. IX. 1886, в: August Bebels Briefwechsel mit Friedrich Engels, S. 281.
[93] Engels an Bebel, 13. IV. 1886, в: MEW, Bd. 36, S. 526.

ция става за нас опасна. От една страна, скорошната смяна на престола ще разтърси всичко, от друга — коленопреклонничеството на Бисмарк пред царя раздруса и най-големите заспаланковци."[94]

Въпреки тези обективни възможности за едно политическо раздвижване Бебел не залагаше много на тях и като се имаше пред вид, че винаги когато се е стигало до пряко сблъскване на германската буржоазия й е липсвало субективната готовност да действува, по време на българската криза политиката на социалдемокрацията беше нагодена към общото опозиционно настроение. „Германският бюргер е най-големият страхливец и слабак в света, страхът от нас го сковава"[95], писа на 12. X. 1886 г. Бебел на Енгелс.

Като се стремеше да докаже, че актуалните затруднения на германската външна политика се коренят в погрешно поставените през 1870/1871 г. основи, поради което на социалдемократическата критика трябва да се отдаде голямо национално значение, социалдемокрацията искаше да профилира и насочи опозиционните настроения сред германската общественост. „Все по-ясно се вижда, че най-добрите приятели на германския народ бяха онези, които на времето се провикнаха: „Никакви анексии! Евтин мир с френския народ!" и които заради това бяха разобличавани и съдени като безотечествени предатели", писа на 25. VIII. 1886 г. в. „Социалдемократ"[96]. Няколко седмици по-късно, на 3. XII. 1886 г., същият вестник пак писа: „Колко по-различно щеше да бъде сега положението на Германия спрямо Русия, ако през 1870 г. се беше отнесла към Франция така, както искаха „безотечествените" социалдемократи."[97]

Характерно за претенцията на работническата класа за национално водачество беше обстоятелството, че на 15. IX. 1886 г. в. „Социалдемократ" наново публикува писмото на Маркс и Енгелс до комисията на социалдемократическата работническа партия и го свърза със следната констатация: „Още много пъти ще видим, че именно оплютите безотечествени германски социалдемократи са най-добрите приятели на германския народ."[98]

Германската социалдемокрация продължаваше да застъпва мнението, че изразеното общо възмущение на германската общественост нито ще помогне на българите, нито ще навреди на царизма, докато протестът не бъде насочен срещу Бисмарк. „Да се говори срещу Русия днес е много лесно и всеки може да прави това, и колкото по-груби изрази употребява, на толкова по-големи аплодисменти може да разчита", заяви на 12. XI. 1886 г. в. „Социалдемократ"[99]. От значение можеше да бъдат единствено превърнатите в политически акции протести против Бисмарк: „Ако искаме да сложим край на нахалството на Москва, тогава трябва да имаме смелостта да осъдим тези, които действуват като хора, купени от Русия или на които от по-раншни подкупи са останали още пари в джобовете."[100]

Подхващайки голямото недоволство, което предизвикаха събитията на Балканския полуостров сред германския народ, социалдемокрацията подготви в началото на септември в Райхстага интерпелация със следното съдържание:

[94] Engels an Sorge, 16. IX. 1886 в: Пак там, S. 534.
[95] Bebel an Engels, 12. X. 1886, в: August Bebels Briefwechsel mit Friedrich Engels, S. 294.
[96] Der Sozialdemokrat, Nr. 35, 25. VIII. 1886, SPR.
[97] Пак там, Nr. 49, 9. XII. 1886, SPR.
[98] Пак там, Nr. 38, 15. IX. 1886, SPR.
[99] Пак там, Nr. 46, 12. XI. 1886, SPR.
[100] Пак там.

„1. Вярно ли е, че това лято в Кисинген и Гащайн чрез райхсканцлера от името на съюзните правителства са били одобрени споразумения, с които в интерес на Русия се цели отстраняването на българския княз Александър, както и засилването на руската мощ на Балканския полуостров?

2. Вярно ли е, че след завръщането на княз Александър в България имперското правителство е направило постъпки, според които тези, които отнеха управлението на споменатия княз и го изгониха от страната и според монархическото схващане извършиха държавна измяна, да не бъдат наказани?

3. Какво смятат да предприемат съюзните правителства, за да запазят сериозно застрашените германски интереси от непрестанно растящото влияние и разширение на сферата на влияние на Русия на Балканския полуостров?“[101]

Въпросите, съдържащи се в социалдемократическата интерпелация, особено вторият, в който се наблягаше за Батенберг, беше съзнателно така редактиран, че към интерпелацията да могат да се присъединят и представителите на буржоазните опозиционни партии. Бисмарк разбра напълно положението и по-късно се оплака от социалдемократическия произход на „интерпелацията срещу правителството... в полза на принц фон Батенберг и България, която се стовари като лавина“[102].

Слабоватата и късогледа класова политика на буржоазните партии, които се плашеха от нарастващото влияние на социалдемокрацията, попречи обаче на опозицията да предприеме в парламента същото единно настъпление по българския въпрос, както през януари 1886 г. при разискванията за Полша. Нито един депутат от Народната партия и центъра на поляците, датчаните, елзасците или велфите не беше готов да сложи подписа си под интерпелацията. Така не можаха да се съберат още шест подписа към тези на 24-та социалдемократически депутати, за да може да бъде внесена интерпелацията. „Бурята от възмущение на буржоазната опозиция срещу казашката политика на Бисмарк бързо се разнесе“[103], отбеляза на 22. IX. 1888 г. в. „Социалдемократ“, когато антисоциалистическата ориентация на буржоазната опозиция наново прегради пътя за решителни съвместни акции срещу режима на Бисмарк.

До каква степен правителствената политика, както и становището на буржоазните партии противоречеха на мнението на народа в Германия, беше доказано от социалдемокрацията на 6. X. 1886 г. на едно събрание в Централната зала в Дрезден, което беше посетено от близо 4000 души. В една обширна историческа реч за източната политика Август Бебел обоснова необходимостта германският народ да издигне предупредителен глас срещу политиката на царизма и Бисмарк и да протестира за отношението им по българския въпрос: по начина, по който се разрешава българският въпрос, се крие отговорът на въпроса, дали царска Русия ще заповядва в Европа или не.[104] В единодушно приетата резолюция, в подкрепа на която се изказа и Паул Зингер, събранието заяви, „че счита всяко разширяване на позицията на Русия на Балканския полуостров като сериозно на-

---

[101] Der Sozialdemokrat, Nr. 39, 22. IX. 1886, SPR.

[102] O. Bismarck, v. Die gesammelten Werke, Bd. 13, Berlin, 1930, S. 249.

[103] Der Sozialdemokrat, Nr. 39, 22. IX. 1886, SPR.

[104] August Bebel. Deutschland und die orientalische Frage. Ein Vortrag, в: Der Leipziger Belagerungszustand vor dem Reichstag. Stenographischer Bericht über die Reichstagssitzung vom 18. IX. 1886, Nürnberg, 1886, S. 30; Der Sozialdemokrat, Nr. 42, 14. X. 1886, SPR; Berliner Volksblatt, Nr. 236, 9. X. 1886, Vereine und Versammlungen.

кърняване на германските интереси, както и опасност за общото западноевропейско културно развитие. Поради това то счита, че главна задача на германската политика е да се противопостави с всички разполагаеми средства на стремежите на Русия да разшири позициите си на Балканския полуостров"[105]. Когато централният орган на социалдемокрацията съобщи за събранието в Дрезден, той изрази и следното убеждение: „Ако свободата на събранията в Германия не зависеше от произвола на полицията, тогава цялата страна щеше да последва примера на Дрезден и срещу руските предизвикателства щеше да избухне истинска буря. На господа държавните ръководители обаче никак не им е изгодно да се чуе народният глас, най-малко изгодно е това за Бисмарк."[106]

* * *

Когато социалдемократическата критика изтъкваше грешките в българската политика на Бисмарк и се застъпваше за енергични мерки срещу вмешателството на Русия на Балканския полуостров, това не означаваше в нито една фаза на българската криза от 1885/1886 г., че германското работническо движение одобряваше политическите и военните авантюристични планове на пруския генерален щаб за превантивна война или че социалдемокрацията настояваше да бъде провокирана война срещу Русия. Такива неоснователни обвинения срещу социалдемокрацията бяха отправени от отделни политици на господствуващите класи,[107] каквито днес ѝ се приписват от буржоазната историография.[108]

Вярно е, че германската социалдемокрация, която смяташе запазването на мира за върховен закон, трябваше да се съобразява с политическото съотношение на силите, такова каквото беше то през 80-те години. Политиката на работническата класа, на която беше чужд откъснатият от действителността пацифизъм, трябваше обаче да бъде морално-политически подгот-

---

[105] Der Sozialdemokrat, Nr. 42, 14. X. 1886, SPR.

[106] Пак там.

[107] Срв. Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Reichstags, vl. Legislaturperiode, 2. Sess. 1885/1886, Bd. 2, S. 921 (8. II. 86). За това през 1890 г. се разгърна полемика между Кордорф и Либкнехт, срв. Reichstag, VIII. LP, 1 Sess. 1890/1891, Bd. 1, S. 46, 51 65 66, 72 (12 и 13. V. 1890).

[108] Срв. K.-E. Jeismann. Das Problem des Präventivkriegs im europäischen Staatensystem mit besonderem Blick auf die Bismarckzeit, München, 1957, S. 135 ff. Авторът твърди клеветнически и от гледна точка на източниците доста слабо аргументирано, че социалдемокрацията принадлежала към „фронта на тези, които през 1886 и 1887 г. желаеха с вътрешно задоволство войната срещу Русия и предлагаха да не бъде отлагана. Също: Er. Dörzbacher. Die deutsche Sozialdemokratie und die nationale Machtpolitik bis 1914, Gotha, 1920, S. 21; M. Die Stellung der deutschen Sozialdemokratie zu den Fragen der auswärtigen Politik (1869—1914), в: Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, Bd. 60. H. 1, Tübingen, 1928, S. 158. За присъединяването на опортюнистите към империалистическия курс на войната през 1914 г. вж. W. Maehl. The Role of Russia in German Socialist Policy 1914—1918, в: International Review of Social History, Bd.4—1959, T. 2,S. 177 ff. В антисъветски дух, като принос към „атлантическата културна общност" и „единството на Запада", това схващане е в пълно противоречие с външнополитическата концепция на революционната социалдемокрация от XIX в., която в предимпериалистическата епоха считаше, при определени предпоставки, една отбранителна война срещу реакционна Русия за напълно оправдателна. Аргументацията на опортюнизма за „отбрана на отечеството" означаваше през 1914 г. явна злоупотреба със социалдемократическата традиция. „Цялата тази аргументация — писа Ленин — представлява възмутителна фалшификация на представите на Маркс и Енгелс в полза на буржоазията и опортюнистите". (W. I. Lenin. Sozialismus und Krieg, в: Werke, Bd. 21, S. 309).

вена да посрещне една евентуална война, предизвикана от правителствата на европейските велики сили. „Ако Русия посмее да обяви война", писа Бебел през октомври 1886 г., Германия единодушно, както никога, ще се противопостави и в съюз с Австрия и балканските държави и евентуално с Турция ще може да води с най-добри изгледи за успех война срещу Русия и Франция, която, ако ще трябва да води по-късно, ще бъде принудена да осъществ'1 при много по-неблагоприятни условия."[109]

Енгелс също не изключваше избухването на война от кръга на политическите възможности. „Най-изгодното за нас ще бъде, ако Русия може да бъде сразена по мирен или военен начин, защото тогава революцията ще избухне" поясни той през септември 1886 г. на Август Бебел очакванията на социалдемокрацията от българската криза. Все пак Енгелс изрично изразяваше нежелание[110] това да стане чрез военния вариант. Много погрешно би било от такива изявления да се прави извод, че социалдемокрацията била настоявала за взимане на пряка инициатива или пък сама поела такава, за да бъде предизвикана война срещу Русия. Против това могат да се приведат най-напред общите принципи на пролетарската мирна политика, неколкократно обосновани през 80-те години от Енгелс, които водачите на германското работническо движение приеха безрезервно. Твърдението, че социалдемокрацията желаела, войната се опровергава и от създалите се у социалдемокрацията като пряка последица от събитията през 1885/1886 г. специални външнополитически представи за премахване на господствуващото положение на Русия на Балканите.

Алтернативната концепция, която германската социалдемокрация противопостави срещу външнополитическия курс на Бисмарк по време на българската криза, изхождаше от това, че „всичко, което може да отслаби Русия на Балканския полуостров. . ., трябва да радва Германия"[111]. Интересите на германската работническа класа съвпадаха с желанието на балканските народи да изградят националното си развитие при пълно самоопределение и независимост. Енгелс изясни тази връзка, като на 9. X. 1886 г. се обърна към Бернщайн: „Ако подкрепим южните славяни, ако и докогато те са против Русия, тогава те ще бъдат за европейското революционно движение."[112]

Още през 60-те години прозорливите български патриоти разбираха, че при освобождението от турското феодално иго национално-революционното освободително движение не трябва да разчита на чужда намеса и помощ, а да се осланя преди всичко на собствените си сили.[113] Като извод това означаваше създаване на федеративна балканска република като единствен правилен път за освобождение на балканските народи. За него в началото на XX в. се застъпваше и Българската социалдемократическа работническа партия, а В. И. Ленин приветствува това искане като „последователно демократично разрешение на националния въпрос на Балканите"[114]

---

[109] A. Bebel. Deutschand, Rußland und die orientalische Frage, a. a. O., S. 513.

[110] Engels an Bebel, 13/14. IX. 1886, в: MEW, Bd. 36, S. 527. Така и забележката на Ленин за статията на Бебел — „Статията пропагандирала една (тъй да се каже) „превантивна" война на Германия срещу Русия и Франция — не издържа на критичната проверка. (W I. Lenin. Hefte zum Imperialismus, in: Werke, Bd. 39, S. 765).

[111] A. Bebel. Deutschland, Rußland und die orientalische Frage, a. a. O., S. 509.

[112] Engels an Bernstein, 9. X. 1886, в: MEW, Bd. 36, S. 546.

[113] Срв. Kossev (Christov) Angelov. Bulgarische Geschichte, S. 184.

[114] W. I. Lenin. Ein neues Kapitel der Weltgeschichte, в: Werke, Bd. 18, Berlin, 1962, S. 361.

Каква експлозивна сила криеше концепцията на социалдемократите за федеративно републиканско държавно обединение на Балканите в сравнение с буржоазно-реакционната държавна система, беше признато между другото още през 1886 г. от официалната пруско-германска дипломация. Тя се опитваше да обясни на Петербург, че „ако на мястото на Хабсбургската монархия изникнат малки или радикални републики като Сърбия, то Русия ще почувствува скоро отражението, което това ще даде върху вътрешните ѝ институции“[115].

Извънредно голям принос за разрешаване на сложните балкански проблеми представляваше схващането, прокарано през средата на 80-те години във външнополитическата концепция на германската социалдемокрация, според което единственият начин да се пресекат завоевателните планове на руския царизъм бе създаването и укрепването на независими балкански държави. В статията си „Германия, Русия и Източният въпрос“ Август Бебел се оплакваше, че макар на Берлинския конгрес през 1878 г. да беше направен опит да се намали превесът на Русия, би било постигнато повече, „ако новосъздадените балкански държави, особено България, бяха откъснати от руското влияние и бяха убедили тези държави да сключат помежду си съюз“[116].

Когато събитията през 1886 г. показаха, че както България, така също Сърбия и Румъния не са заинтересовани от засилването на царизма, Бебел смяташе, че се създава нова възможност на Балканите да бъде формиран „независим съюз от държави, който да се обляга на Австрия и Германия“[117]. Тази програма, застъпена от Август Бебел през 1886 г., бележеше крачка напред в сравнение с застъпваната през 1876—1878 г. от Вилхелм Либкнехт концепция, която разглеждаше събитията на Балканите изключително от аспекта на царската експанзионистична политика и произтичащите от нея общи опасности, но проявяваше широко неразбиране към националните интереси на балканските народи. Отделни точки от проекта на Август Бебел, който допълняше социалдемократическата аргументация за създаване на съюз от балкански държави, разбира се, не бяха достатъчно издържани и обмислени, особено що се отнася до „облягането“ на Германия и Австрия, но, общо взето, този проект представляваше едно конструктивно предложение на социалдемокрацията по отношение на международната политика по време на българската криза.

Както изтъкна Грилембергер на 4. XII. 1886 г. в Райхстага, социалдемокрацията считаше, че тази програма може да бъде изпълнена без риск от военни действия при международно взаимодействие на дипломатическо равнище на всички контрагенти на Русия. „Ние вярваме, каза той, че ако всички велики сили, които имат интерес от това, се противопоставят енергично срещу този размирник, срещу казацината, и се срещнат и кажат например: ние няма да търпим повече такива безчинства, каквито ги вършеше наместникът Каулбарс в България, Русия, с нейната полуготова армия и необучените ѝ хора, ще премисли десет пъти подобни действия, преди да се опълчи срещу нас.“[118] Според убеждението на социалдемокрацията по този начин „чрез една действително мъдра външна политика“, войната с Русия „можеше да бъде

[115] Die große Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914, Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes, Bd. 5, Nr. 980, S. 53.

[116] A. Bebel. Deutschland und die orientalische Frage, a. a. O., S. 513.

[117] Пак там.

[118] Reichstag, VI. LP., 4. Sess. 1886/1887, Bd. 1, S. 101.

отложена за дълго време“[119]. В социалдемократическия манифест за изборите за Райхстага през 1887 г. се заявяваше в същия дух, че опасността от руския царизъм трябва да бъде отбита успешно „чрез съюз на културните народи“[120].

Основавайки се на такава външнополитическа концепция, в. „Социалдемократ“ потвърди изрично в уводна статия, озаглавена „Социалдемокрацията и военните приготовления на дипломацията“, мирната политика на работническата класа спрямо Русия. След като призовава германските и френските работници „със своя глас и със своята маса“ да принудят управляващите да запазят мира между двете нации, вестникът продължава: „И срещу една война с Русия ще трябва да се борим по същия начин и поради същата причина. Дори автократична Русия да завладее няколко страни, то близкият социален обрат в Германия и Франция, както и искреният съюз на тези нации и на всички социалистически организирани нации, лесно ще бъде в състояние да освободи руския и всички поробени европейски народи. Колкото повече дипломатите насъскват народите едни срещу други, толкова по-ревностно работниците от всички страни, независимо от тяхната националност, трябва да си подадат ръка.“[121]

За интересите на германската работническа класа, както и за националните очаквания на балканските народи, които възприеха алтернативните предложения на германската социалдемокрация, изходът на българската криза от 1885/1886 г., така както се очертаваше вследствие интригите на официалната дипломация на европейските велики сили, общо взето, не беше многообещаващ. „Никога в борбата си за самостоятелност един народ не е бил по-позорно предаден, както българският“, гласеше заключителната преценка на в. „Социалдемократ“ от 5. XI. 1886 г. за тогавашните събития в България.[122] В борческия протест срещу буржоазно-реакционните „държавници“ обаче се криеше основателната увереност, че победоносната работническа класа ще извърши основен поврат: „Един ден един народ ще подаде ръка на друг, едни други народите ще се подкрепят в своите стремежи и организация и обединеният съюз на европейските народи, на всички културни народи на света, ще бъде окончателният резултат на тези големи усилия. Тогава делегатите на всички нации и народи ще могат да се съберат в един голям парламент на народите, за да уредят всички свои въпроси по мирен и взаимно поощряващ се начин.“[123]

Тази картина, която Август Бебел нахвърли през 1879 г., познавайки добре законите на общественото развитие на социалистическите отношения между народите, беше осъществена от борбата на работническата класа в братската дружба между Германската демократична република и Народна република България в съюз със Съветския съюз в социалистическата световна система.

---

[119] Reichstag, VI. LP., 4. Sess. 1886/1887, Bd. 1, S. 102.

[120] Aufruf der sozialdemokratischen Fraktion zur dritten Reichstagswahl unter dem Sozialistengesetz (21. II. 1887) в: Die Sozialdemokratie im Deutschen Reichstag, Tätigkeitsberichte und Wahlaufrufe aus den Jahren 1871 bis 1893, Berlin, 1909, S. 250 ((Neu hrsg. Berlin, 1966).

[121] Der Sozialdemokrat, Nr. 50, 10. XII. 1886, LA Die Kriegszettelungen der Diplomatie und die Sozialdemokratie.

[122] Der Sozialdemokratie, Nr. 45, 5. XI. 1886, SPR.

[123] A. Bebel. Die Frau und der Sozialismus, Zürich-Hottingen, 1879, S. 164.

DIE AUßENPOLITISCHE KONZEPTION UND AKTIVITÄT DER REVOLUTIONÄREN DEUTSCHEN SOZIALDEMOKRATIE WÄHREND DER BULGARISCHEN KRISE 1885/1886

HEINZ WOLTER

(Zusammenfassung)

Der Verfaser untersucht und beurteilt kritisch die Strategie und Taktik des Proletariats der revolutionären deutschen Sozialdemokratie auf dem Gebiet der Außenpolitik sowie ihre Tätigkeit, durch die sie die Orientalische Frage aufwirft, und die Aufmerksamkeit der europäischen Diplomatie, anläßlich der politischen Krise in Bulgarien während der Verkündung der Vereinigung von 1885—1886, auf den Balkan lenkt.

In der Arbeit wird die komplizierte Entwicklung der politischen Aufgaben der deutschen Sozialdemokratie auf dem Hintergrund der europäischen Politik während der letzten dreißig Jahre des 19. Jahrhunderts verfolgt, in denen die Konflikte zwischen den Großmächten und den bürgerlich-demokratischen und national-revolutionären progressiven Tendenzen mit verschiedensten Abstufungen zu einem fast unlösbaren und schwer verständlichen Komplex von Problemen und Widersprüchen verbunden werden. Die Einflechtung der bulgarischen Krise in diese Beziehungen erschwert noch mehr die Probleme und erfordert von der deutschen Sozialdemokratie eine rechtzeitige kritische Untersuchung der Außenpolitik Deutschlands und der übrigen europäischen Mächte gegenüber der bulgarischen Frage.

Die deutsche Sozialdemokratie bestimmt ihre außenpolitische Konzeption und die konkrete Lösung der Fragen auf Grund der möglichen objektiven Beurteilung der Ereignisse und Erscheinungen in der internationalen Politik zu diesem Zeitpunkt im Hinblick auf die klassenbedingten sozialpolitischen und nationalen Interessen der deutschen Arbeiterklasse und der Grundsätze des proletarischen Internationalismus. Die Sozialdemokratie läßt sich von dem Grundsatz der dialektischen Einheit der nationalen und internationalen Momente in der politischen Strategie der Arbeiterklasse leiten, beurteilt kritisch die momentane Politik der herrschenden Klassen und stellt erfolgreich ein aufbauendes außenpolitisches Programm zur Lösung der europäischen diplomatischen Probleme und darin der Einzelfrage des Balkans auf.

Dieses Programm stützt sich auf die von Fr. Engels dargelegte marxistische Auffassung, wonach unabhängige nationale Staaten als «normaler politischer Zustand der europäischen Bourgeoisie» und die «notwendige Vorbedingung zu einer harmonischen Wechselbeziehung zwischen den Völkern, ohne die keine Herrschaft des Proletariats bestehen kann» geschaffen werden müssen. In diesem Sinn weist die deutsche Sozialdemokratie das durch den Berliner Kongreß von 1878 auf dem Balkan geschaffene politische System zurück und äußert Sympathien für den Kampf des bulgarischen Volkes um die nationale Vereinigung.

Die deutsche Sozialdemokratie widersetzte sich von dieser Position der Einmischung der imperialistischen Mächte in die bulgarische Krise anläßlich der Vereinigung sowie der Gefahr eines Kriegsausbruchs auf dem Balkan und richtete ihre Kritik vor allem gegen den russischen Zarismus. Die Arbeit enthält auch eine kritische Untersuchung der reaktionären Tätigkeit der übrigen Großmächte, vor allem Bismarck-Deutschlands, gegenüber der bulgarischen Krise. In Verbindung damit werden interessante und wichtige Aspekte der russisch-deutschen diplomatischen Beziehungen in der Balkan- und Europa-Politik sowie in den Wechselbeziehungen mit der Politik Österreich-Ungarns, Englands und Frankreichs aufgedeckt.

АНГЛИЯ, ГЕРМАНИЯ И БЪЛГАРСКИЯТ ВЪПРОС (АВГУСТ 1887 — МАРТ 1890 г.)

АНДРЕЙ ПАНТЕВ

В рамките на една неголяма работа естествено не е възможно да се разгледат всички страни на англо-германските интереси и противоречия в България. В тази статия се прави опит да се осветли само един аспект на проблема, а именно: мястото и значението на българския въпрос в англо-германските отношения. Това ще ни позволи да видим някои специфични особености в политиката на двете държави през визирания период. Този въпрос е засегнат само частично в някои произведения на българската буржоазна и марксистка историография[1] и по същество не е осветлен в чуждестранната историческа литература.

* * *

В средата на 80-те години на XIX в. за ръководните кръгове на английската промишлена буржоазия ставало ясно, че техен най-могъщ и перспективен съперник представлява германският търговско-промишлен капитал. Именно през 80-те години Германия заема и първите сериозни позиции в Югозападна и Източна Африка. Англо-германските колониални спорове все по-често губели своя предишен локален характер.[2]

Въпреки това състоянието на англо-германските отношения било още далеч от установения в началото на XX в. антагонизъм от световен мащаб. Дотолкова, доколкото през настоящия период още не бил поставен въпросът за създаването на германска колониална империя, Германия не била така опасна за Англия, както Франция. Що се отнася до стремителния ръст на

---

[1] По-важни от тях: д-р Ив. Панайотов. Русия, великите сили и българският въпрос след избора на княз Фердинанд (1888—1906). С., 1914; Ив. Панайотов. Руско-немските отношения и българският въпрос през 1887 г. С., 1934; Кр. Крачунов. Дипломатична история на България (1886—1915). Т. I. С, 1928; K. Kirkoff. La politique Allemande et les problèmes balkaniques. Vol. I. Genève, 1940; в новата българска марксическа историография: Г. Тодоров. Към въпроса за дипломатическата история на съединението на България — И пр., 1965, кн 6. с. 22—26. Уводната част на Z. Todorowa. Die deutsch-bulgarischen Handelsbeziehungen in den 80-er und 90-er Jahren des XIX. Jh. — Etudes Historique, т. III, p. 253—261.

[2] За характера и развитието на англо-германските колониални конфликти вж. Ф. А. Ротштейн. Международные отношения в конце XIX в. Москва, 1959. с. 105—122; A. P. Tayler. Germany's First Bid for Colonies. Oxford, 1938. p. 29—41; B. Schmitt. England and Germany 1870—1916, Princeton, 1916, p. 81—89.

германската промишленост,[3] то Англия отдавна престанала да извлича своите основни доходи от външната търговия и поради това в случая била застрашена само част, при това не най-влиятелната част от английската буржоазия. Нещо повече. Острите противоречия с Франция на колониална почва и съперничеството с Русия в Източното Средиземноморие и Средна Азия принуждавало Англия да държи курс на сътрудничество с Германия. По силата на сключените през 1887 г. Средиземноморски съглашения[4] Англия поемала конкретни задължения към Австро-Унгария и Италия — страни, членки на Тройния съюз. Това неизбежно водело към сближение с Германия, тъй като тя оглавявала тази агресивна групировка.

Иначе стоял въпросът с фактически установената след 1871 г. политическа хегемония на Германия на европейския континент. Тази хегемония била в противоречие с един от вековните принципи на английската външна политика, изразяващ се в недопускане засилването на една държава в Европа и поддържане на „равновесието" на силите. Реализацията на този принцип била главната предпоставка на прословутата блестяща изолация на Англия. Именно поради това в Лондон гледали с нарастващо безпокойство хазяйничеството на Бисмарк в Европа. Когато той говорил в Райхстага за „засилването на отбранителната способност на германската армия в Европа", в Англия това било окачествено като „най-неприятната част от речта на канцлера"[5]. Но понеже Германия още не заплашвала с опасност колониалното и морско господство на английския империализъм, англо-германските отношения и противоречия засега се развивали в този континентален смисъл.

Както е известно, основните принципи във външната политика на германския канцлер Бисмарк също били насочени към запазване на „равновесието" в Европа, което обаче имало тъкмо обратна на английските стремежи цел. Главната предпоставка на германската общоевропейска политика тогава представлявали противоречията между Англия, Франция и Русия. Канцлерът обезпечавал господството на Германия чрез поддържане на стари и създаване на нови конфликти между тези европейски държави. В тази връзка Бисмарк разчитал твърде много на стария англо-руски антагонизъм, понеже той противопоставял страните, които евентуално биха могли да бъдат най-опасните противници на континента. „Има едно благо за Германия — писал канцлерът — това е англо-германското съперничество."[6] Този самодоволен афоризъм на Бисмарк имал непълнотата, че отразявал само едната страна на въпроса. В Лондон също разчитали на различията и противоречията между Русия и Германия в Югоизточна Европа. Скритият зад мъглявите дипломатични фрази мълчалив двубой Бисмарк—Солзбъри фактически имал твърде просто съдържание: и двамата политици се опитвали с обещания, взаимни поощрения и заплахи да тикнат другата страна в конфликт и дори във война с Русия. Германия се опитвала да използува нуждата на Англия от съюзник в Европа, за да я прикове към колесницата на Тройния съюз. В интерес на англо-германското сътрудничество срещу Русия Солзбъри поддържал тия

---

[3] За развитието на германската промишленост през периода вж. The Cambridge Economic History of Europe. vol. VI, part II, Cambridge University press, 1966, p. 358—421.

[4] Вж. W. N. Medlicott. The Mediterrenean Agreements, of 1887, Slavonic Review No CCVI, 1927; L. Israel. England und der orientalische Dreibund, 1887—1896. Berlin, 1938.

[5] The Times, 28. XII. 1887.

[6] Цит. по Е. В. Тарле. Княз Бисмарк и цареубийство первого марта 1881 года, в Сочинения, том XI, М., 1961, с. 485.

надежди, но се оправдавал с „парламентарните отношения в Англия“[7]. За всеки случай той съобщавал тези предложения в Париж,[8] за да сплаши Франция и Русия. Такъв бил главният, но не единствен аспект на англо-германските отношения в Европа.

Застрашителните икономически постижения на Германия не могли да не окажат известно влияние върху глобалната стратегия на английската външна политика. Приблизително от средата на 1888 г. в речта на лорд Солзбъри редом с традиционните нападки срещу „руската опасност“ се прокрадвали все по-забележителни нотки на желание за подобрение на отношенията с Русия. Няма съмнение, че скрит израз на това желание била и неофициалната среща на бившия член на консервативното правителство Р. Чърчил с руския император Александър III в началото на 1888 г.[9] На тази среща проличал зле прикритият стремеж на английското правителство да търси нови пътища и средства в провеждането на една политика, съобразена и отговаряща на извършващите се сериозни изменения в европейската политическа система.

Показателен в това отношение бил и фактът, че при цялата острота на възникналите тогава англо-руски конфликти в района на Проливите и Памир те не довели до онова опасно стълкновение между двете държави, както през 1885—1887 г.

Поради засилването на германския империализъм отношенията между Англия и Австро-Унгария все по-определено се развивали в зависимост от динамиката на англо-германските противоречия. Австро-Унгария изцяло подкрепяла Германия в Турция, която станала първата арена на сблъскване между германския и английския империализъм, водещи борба за икономическо господство в Близкия Изток под формата на съперничество за получаване на жп. концесии.[10] Само този факт бил достатъчна причина за постепенното отслабване на здравия австро-английски съюз на Балканите и в Югоизточна Европа, който има определено антируски смисъл.

Вследствие на това се проявили общи австро-германски действия не само срещу Русия, но понякога и срещу Англия. Още на Берлинската конференция по въпросите за границата на Гърция и Черна гора, открита на 18. VI. 1880 г., Австро-Унгария и Германия протежирали Турция срещу Англия, която подкрепяла балканските държави.[11]

Утвърдилата се в историографията версия[12] за прословутия картбланш, даден от Бисмарк на Русия в България и съветите за умереност, адресирани към Австро-Унгария,[13] били в същност главната съставна част на политиката на Бисмарк, насочена към противопоставяне на Англия и Русия.

---

[7] F. Stieve. Deutschland und Europa. 1890—1914, Berlin, 1928. S. 27.

[8] Documents diplomatiques français, 1871—1914 I-ère série (1871—1900), vol. VII, No 313, Paris, 1945.

[9] За тази среща вж. W. S. Churchill. Lord Randolhp Churchill. Vol. II. London, 1906. p. 158—161.

[10] Г. Д. Бондаревский. Багдадския дорога и проникновения германского империализма на Ближний Восток (1888—1903). Ташкент, 1955, с. 48—64.

[11] J. Larmeroux, La politique extérieure de l'Autriche-Hongrie, 1875—1914. Vol. I. La Marche vers l'Orient 1875—1908. Paris, 1936. p. 49.

[12] В нашата литература тази теза е прокарана най-праволинейно в K. Kirkoff. Цит. съч., с. 338.

[13] За каква умереност в същност ставало дума, личи от едно писмо на Бисмарк до германския посланик във Виена княз Х. Ройс през декември 1887 г., в което Австро-Унгария била съветвана „да не напада (Русия — А. П.), докато не бъде напълно уверена в сътруд-

От своя страна английското правителство също разчитало на противоречията между Австро-Унгария и Русия на Балканите и се стремяло по всякакъв начин да вплете в антируските си интриги в България и австрийския съюзник Германия. Още по време на детронацията на княз Александър Батенберг (1886) английският посланик в Букурещ, известният У. Уайт, успокоявал българския дипломатически агент Гр. Начович, че „Русия ще се опита да окупира България, но не друг, а Германия няма да позволи това“[14]. Това изявление провокационно игнорирало официалната позиция на Бисмарк във въпросния случай.

През разглеждания период обаче българската политика на Бисмарк не случила само на целта да ангажира едновременно Русия и Англия и се поставят тези държави в зависимост от решението на Германия. В тая политика се появили нови допълнителни фактори с не по-малко политическо значение.

Първо. Германското икономическо и политическо проникване в Османската империя, чийто деен авангард и оръдие представлявала военната мисия на фон дер Голц в Истанбул и първите контракти за доставка на немско оръжие за турската армия.[15] По-нататък концесията за строежа на Багдадската жп. линия (септември 1888 г.), пътуването на кайзер Вилхелм II в Истанбул (октомври 1889 г.), германските заеми на Турция (1888—1890 г.), германо-турският търговски договор (1890 г.) трасирали новата линия на Берлин към Османската империя. Достатъчно е да имаме пред вид, че България стояла на главното направление по пътя на Германия към Близкия Изток, за да се съгласим с констатацията за неизбежната зависимост между нейната политика спрямо Турция и България.[16]

Второ. Прогресивното усложнение на преките германо-руски отношения, което за разлика от предишния период нямало само епизодичен характер.[17] Това влошаване действувало като допълнителен катализатор за активизацията на германската политика към Турция. Бисмарк откровено признал на френския посланик в Берлин Ж. Ербет, че „новото германо-турско приятелство е насочено против Русия“[18]. Това естествено не могло да не влияе върху политиката на Германия към българския въпрос.

Трето. Нарастващият от средата на 80-те години интерес на германския монополистичен капитал към Турция засягал България не само косвено, както бе отбелязано, но и непосредствено и пряко. Установяването на германските позиции на българския пазар,[19] въпреки че още не могло да се сравни с Австро-Унгария, Англия и Франция, правело своите първи решителни крачки.

ничеството на Англия“.Вж. Die grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871—1914, Berlin, 1922—1927. B. VI, Nr. 1163.

[14] НБКМ, БИА, ф. 14 (Гр. Начович), оп. 5, а. е. 4868, л. 29.

[15] А. С. Силин. Германская военная миссия фон дер Гольца в Турции в 1892—1895, Ученые записки по новой и новейшей истории. Выпуск II, М., 1956, с. 318—397. Германски офицери на турска служба били назначавани още по времето на султана-реформатор Махмуд II (1808—1839).

[16] Z. Todorowa. Цит. съч., с. 253.

[17] Вж. Ив. Панайотов. Руско-немските отношения . . . , с. 135, 137, 145, 148.

[18] Вж. DDF, S. I, vol. VIII, No 40; същата констатация била съобщена в Лондон от английския посланик в Берлин. У. Малет, вж. Public Record office, 65 (Germany), 6412, 6414.

[19] Констатацията в посочената работа на Цветана Тодорова относно размерите на германските военни доставки в България може да бъде споделена с известни ограничителни уговорки.

Този факт също оказвал значително влияние върху германската политика в България и представлявал съставна част на общия Дранг нах Остен. От началото на 90-те години този фактор играл първостепенна роля в провеждането на германската политика към България.

Всичките тия знаменателни явления представлявали обаче само прообраз на причините за настъпилата крайна промяна в политическата обстановка на Балканите през първото десетилетие на XX в. До средата на 90-те години всяко английско правителство третирало Франция и Русия като свои главни съперници на световната политическа арена. При всичките си нови съображения и опасения — резултат на стремително разпространяващата се австрийска и германска експанзия, през този предпериод на англо-германския антагонизъм английската политика на Балканите може да се окачестви като последователно антируска.

Основна цел в настоящата работа е да проследим противоречията и взаимоотношенията, общото и различното в политиката на Англия и Германия спрямо българския въпрос, към което сега пристъпваме.

* * *

Годините 1887—1894 са определени в българската историография като режим на Ст. Стамболов. Диктаторският характер на Стамболовото управление бил обусловен от два основни фактора — липсата на широка социална база на българската промишлена буржоазия и продължаването и задълбочаването на първоначалното натрупване на капитала в България.[20]

Антидемократичната и деспотична система на това управление обаче наред с главните социално-политически причини била до известна степен следствие и от напрегнатия характер на борбите около българския въпрос и възможностите за намеса, каквито давал на великите сили Берлинският договор. В стремежа си да осуетят тази намеса Стамболов и неговите най-близки сподвижници допуснали известни политически грешки, които поставяли страната в услуга на австрийската и английската политика на изтласкване влиянието на Русия от Балканския полуостров.

Неустановеното положение на избрания през август 1887 г. български монарх за известно време изпълвало главното съдържание на широко дискутирания в Европа български въпрос. Пред вид конкретните обстоятелства това не било само един формален, династически проблем. Признаването на Фердинанд имало значение за затвърждаването на международното положение на България след Съединението и Сръбско-българската война. То определено влияело върху характера и насоките във вътрешните борби между буржоазните партии в България. От него до голяма степен зависела и реализацията на предстоящите задачи на българската външна политика, доколкото непризнаването на Фердинанд затруднявало тяхното непосредствено поставяне.

Отношението на силите към този въпрос се диктувало от перспективната възможност Фердинанд да бъде използуван за или против реализацията на техните планове спрямо България.

Русия и Австро-Унгария били естествено на крайно противоположно становище относно този въпрос. В позициите на Германия и Англия се

---

[20] Вж. История на България. Второ издание. Т. II, С., 1965. с. 109.

откривала една обща по своята сложност специфика, която отразявала специалните намерения на тези държави, в случая Фердинанд.

След като вече създал една силна антируска коалиция чрез организираното от него Средиземноморско съглашение, Бисмарк спокойно могъл да продължи своята „русофилска" позиция към българския въпрос.

Позовавайки се на договора за презастраховка,[21] Германия официално обявила, че не признава новия княз.[22] Но това било всичко. Състоялата се почти веднага след избора на Фердинанд среща между Бисмарк и Калноки (септември 1887)[23] не донесла очакваната в Петербург пасивност на Австро-Унгария в българските събития. В същото време вечерният брой на близкия до Бисмарк вестник „Берлинер Тагеблат" писал: „Княз Фердинанд много добре разбира своето положение и затова няма защо да излиза от България."[24] От срещата Бисмарк — Калноки било ясно, че Германия фактически отказала дори да посредничи между Русия и Австро-Унгария.

Подобни прояви будели растящото недоволство в Русия от „подкрепата" на Бисмарк в България. Неефикасността на тая подкрепа била очевидна. Бисмарк използувал възникналия през септември 1887 г. инцидент в България с германския вицеконсул фон Льопер, за да разсее тия подозрения.

Формална причина за възникването на този конфликт била една остра статия на русенския вестник „Българин", която осъждала германската политика и допуснала невъздържан език спрямо германския вицеконсул. Неговите протести били грубо отхвърлени от русенския управител Д. Мантов. Този не чак толкова значителен случай бил обаче добър повод за Бисмарк. Канцлерът не искал да бъде дешифриран антируският смисъл на неговата българска политика, още повече, че това вече ползувало англичаните.[25] Канцлерът търсил една нищо некостваща проява на благоразположение спрямо руската политика в България, което да заличи лошото впечатление от формалния характер на постъпките на Германия против Фердинанд. Това трябвало да ограничи силните англо-германски настроения в руската преса.[26]

Използувайки личния конфликт между фон Льопер и Д. Мантов, Германия внезапно се обърнала към Портата с искане три немски кораба да блокират българските морски пристанища.[27] Тази неочаквана и допускаща сериозни усложнения проява на Германското външно министерство сериозно обезпокоила не друг, а именно английското правителство. Неговият представител в София Николас О'Конор енергично настоял пред българския външен министър Гр. Начович България да направи всичко за разрешаването на конфликта.[28] В Цариград У. Уайт съветвал българския дипломатически агент д-р Г. Вълкович „да се дадат всички възможни удовлетворения

---

[21] Вж. преговорите и текста на този договор в Русско-германские отношения 1873—1914. Секретные документы. М., 1922. с. 14—21.

[22] Die Grosse Politik, B. VI, Nr. 1343, 1344, 1345.

[23] Антируският характер на тая среща бил посрещнат с ликуване от в. Свобода, бр. 82, 9 септ. 1887.

[24] Berliner Tageblatt, 8 септ. 1887.

[25] Тъкмо по това време един английски вестник не без доза ехидност писал: „Бихме били много изненадани, ако Бисмарк отново заяви, че българският въпрос не интересува Германия." The Daily News, 25 септ. 1887.

[26] Ан. Манфред. Из предистории франко-русского союза. — Вопросы истории, 1947, кн. 1, с. 50—51.

[27] ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 266, л. 1—2. вж. и НБКМ, БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 76, л. 1.

[28] Ч. Хардинг до Начович, НБКМ, БИА, ф. 14, а. е. 3660, л. 2, 10, 18; О'Конор до Начович. Пак там, а. е. 33, л. 377.

на Берлин“[29]. Едновременно с това Англия не пропуснала да използува съществуващото тогава напрежение в отношенията между Германия и Франция. Като коментирал случая, органът на Солзбъри вестник „Стандарт“ напомнял, че „Германия е заинтересувана от събитията, които могат да възникнат в Елзас и Лотарингия, и затова тя трябва да бъде внимателна в България“[30].

След приемане условията на Германия[31] конфликтът набързо приключил. Стремежът на Бисмарк да заблуди Русия в своята подкрепа бил единственото обяснение на тази неочаквана инициатива. Въпросното искане било така бързо изоставено, както и поставено. Този инцидент не бил нещо повече от един Бисмарков фарс на немско-руското приятелство. Важното в него било безпокойството, с което Англия гледала на перспективата за немско-руско единство в България. Забележителна била и чувствителността, с която реагирала тя, понеже този случай засягал повече правителството, отколкото княза. Именно заради това, докато У. Уайт и О'Конор усилено работели за приключването на този конфликт, австрийските представители в Цариград и София Каличе и Буриян обезпокоително мълчали.

При тия провокации на Бисмарк Англия била принудена да защищава Фердинанд. Тя правела това обаче само когато неговото отстраняване би могло да доведе до реставрация на руското влияние в България. В други случаи английското правителство съвсем не държало лично на Фердинанд Когато обяснявал позицията на Англия спрямо Фердинанд, Солзбъри подчертавал, че държи „не на оставането на княза, а на това, кой ще го наследи“[32]. Той се изразил още по-определено в едно изложение до замествуващия О'Конор Джон Кенеди, че „Фердинанд не трябва да бъде принуден да напусне, преди да се постигне удобно за нас съгласие за неговия заместник“[33].

Съпротивата, оказана от Англия срещу първите постъпки на Русия срещу Фердинанд,се дължала на основателното предположение, че неговото отстраняване би могло да създаде условия за поставяне на една желана от Русия кандидатура. Изразявайки тези опасения, в. „Стандарт“ предварително обявил. „Принцът, поставен от московските байонети, би бил също така незаконен, както незаконен е сега Фердинанд.“[34] Още в края на 1887 г. същият вестник категорично предупредил Портата: „Каквито и да бъдат следващите предложения на г-н А. Нелидов (руския посланик в Цариград — А. П.), Лондон, Виена и Рим ще ги отхвърлят.“[35]

Последвалият в началото на 1888 г. дипломатически натиск от страна на Русия срещу Фердинанд принудително държал английската политика в този курс, макар че той в перспектива не отговарял на английските интереси в България и на Балканския полуостров.

На 25. II. 1888 г. руският посланик в Цариград А. Нелидов връчил нота на турското правителство, в която се искало незабавно отстранение на Фердинанд и сформиране на ново регентство и правителство.[36] Руската инициа-

---

[29] ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 266, л. 3.

[30] The Standard, 10 септ. 1887 ставало дума за надигащата се германо-френска криза

[31] Д. Мантов бил уволнен, а вестникът спрян. Вж. ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 266, л. 10

[32] Correspondence respecting the affairs of Bulgaria and Eastern Roumelia, Turkey, No 3 (1889), No 59, вж. и No 60, 63.

[33] Turkey, № 3, 1889, № 41.

[34] The Standard, 28 февр. 1888.

[35] The Standard, 27 дек. 1888.

[36] Целия текст на нотата вж. в ЦДИА, ф. 321 (БДА в Цариград), оп. 1, а. е. 218, л. 45

тива била предварително координирана с правителствата на Германия и Франция. Три дни преди връчването на нотата, на 22. II, френският посланик в Петербург съобщил на шефа си в Париж, че Н. Гирс — министърът на външните работи на Русия, „бил уверен в подкрепата на Германия към руските искания в Цариград по българския въпрос“[37]. Увереността на руския външен министър била основателна. Германия, заедно с Франция, действително подкрепила официално нотата на Нелидов.[38] Дали тая подкрепа се дължала единствено на потвърдената в речта на Бисмарк от 6. II. 1888 г. готовност за подкрепа на руската политика в България или това било ново проявление на неговия стар прийом на провокационно поощрение на руската активност на Балканите? Отговорът би могъл да ни даде прозорливият началник щаб на германската армия А. Валдерзее, който в спомените си за месец февруари 1888 г. пише: „Канцлерът отново се старае да пусне в ход българския въпрос. Явно, той иска да заблуди Русия и да я сблъска с Англия.“[39] Необяснимо ли е тогава поведението на германския посланик в Цариград Радовиц, който уж активно подкрепял Нелидов и дори отказал да приеме д-р Вълкович, но едновременно с това чрез италианския си колега уведомил българите, че „Русия няма да предприеме никакви допълнителни мерки“[40], което представлявало едно косвено окуражение към софийския кабинет?

Тази нищо некостваща и, както видяхме, съмнителна подкрепа на Бисмарк удивително наподобявала неговата „подкрепа“ на Русия по време на Съединението на България, която едва ли би могла да бъде полезна с нещо освен да изостри отношенията между Русия, Англия и Турция.

В качеството си на сюзерен на 4. III. 1888 г. в отговор на руската нота Портата обявила избора на Фердинанд за незаконен.[41] Тази постъпка на султана се диктувала от желанието да се даде едно формално удовлетворение на руските постъпки. Въпреки това още на 5. III У. Уайт пръв от посланиците посетил великия везир и заявил, че горното съобщение било направено „против традиционния приет начин за третиране на подобни въпроси на Изток“. Той добавил, че „само съгласието на три сили не е достатъчно за решението на подобни въпроси и английското правителство привлича вниманието на Портата върху това“[42].

За чисто формалната реакция на Портата в този случай допринесло обаче не само твърдото поведение на Англия. За султанското правителство не останало незабелязано двуличието на Бисмарк. Неговата интрига в България действувала.

Турската нота била окачествена от правителствения орган в София като „крупна грешка от страна на цариградското правителство“[43]. Малко по-късно в. „Стандарт“ напълно одобрил и потвърдил това определение.[44]

---

[37] DDF, т. VII, № 50, 53, p. 60.

[38] ЦДИА, ф. 321, оп. 1, а. е. 218, л. 64; срв. и M. M i l e f f, La Bulgarie et les Detroits. Paris, 1927, p. 94.

[39] A. Waldersee. Denkwürdigkeit des General-Feldmarschalls Alfred Grafen v. Waldersee. B. I, Stuttgart—Berlin, 1923, S. 358.

[40] ЦДИА, ф. 321, оп. 1, а.е. 218, л. 64.

[41] DDF, т. VII, № 21, p. 18; вж. и т. VII, № 68. p. 74—75.

[42] ЦДИА, ф. 321, оп. 1, а. е. 218, л. 93—94.

[43] В. Свобода, бр. 132, 9 март 1888.

[44] The Standard, 11 март 1888; ЦДИА, ф. 3, оп. 6, а. е. 121, л. 47.

Недоволно и неудовлетворено от формалния характер на постъпката на Портата, недонесла желания в Петербург резултат, царското правителство поискало свикването на конференция на посланиците, която да вземе решение Фердинанд посредством сила да напусне България.[45] Това станало причина английското правителство да изрази категорично несъгласие с подобна мярка. В една реч в Нюкасъл Солзбъри открито отхвърлил руската идея за свикване на конференция.[46] Английският посланик в Цариград У. Уайт уведомил д-р Вълкович, че „Англия, Австро-Унгария и Италия ще се бият с Русия, ако тя се опита да завземе България или напредне в друго направление в Средиземно море"[47]. По сведения на френския посланик в Цариград Г. Монтебело именно Уайт проявил най-голяма активност в усилията на Англия и Австро-Унгария да провалят новите руски предложения.[48]

Очевидно и през 1888 г. антируските намерения в крайна сметка надделявали в съображенията на английките управляващи кръгове. Въпреки всички антипатии и подозрения, с които гледали в Лондон на този немски принц, оттам защищавали неговата кауза. Този очебиен факт още веднъж убедително илюстрира колко трайно бил вкоренен във Форин офис традиционният начин на мислене по въпросите на английската източна политика.

За продължаването на този курс съществували обаче и други допълнителни причини. През февруари 1888 г. Бисмарк демонстративно публикувал тайния австро-германски договор от 1879 г., посрещнат с негодувание от цялата руска преса.[49] Промяната в отношенията между Русия и Германия върху базата на германо-руските икономически противоречия се отразила и върху политическото „единодействие" на тези държави. В неизменното желание да сблъска Русия с Англия канцлерът внезапно променил тактиката и поел курс на заплахи срещу Русия. Бисмарк изведнъж започнал да изтъква „традиционната дружба между Германия и Англия"[50]. Същият Бисмарк, който през 1885—1886 г. непрекъснато заплашвал тогавашния английски премиер У. Гладстон, сега произнесъл цяла реч в Райхстага, за да обоснове „традиционното приятелство между Германия и Англия"[51]. В Лондон германският посланик П. Хацфелд напомнил на лорд Солзбъри за „общността на интересите между нашите държави"[52]. Вследствие от това било и изложението на Бисмарк до император Франц Йосиф, което предизвикало едва ли не сензация. Месец след като Германия подкрепила руските искания пред Портата за Фердинанд от февруари 1888 г., Бисмарк бързал да уточни: „Германия може да поддържа Русия и България дотолкова, доколкото това води до узаконяване на положението (? — А. П.), но. . . главно е да не се накърняват интересите на Австро-Унгария"[53].

Тези изявления се посрещали с голямо задоволство в Лондон, защото те били таксувани като началото на края на германо-руското сътрудничество. Когато обяснявал причините за изчакателната позиция на Англия към

[45] Вж. пълния текст на предадените чрез А. Нелидов руски предложения в ЦДИА, ф. 321, оп. 1, а. е. 218, л. 52—54.
[46] В. Свобода, бр. 126, 12 февр. 1888.
[47] ЦДИА, ф. 321, оп. 1, а. е. 218, л. 31.
[48] DDF, т. VII, № 33, p. 31.
[49] Ф. А. Ротштейн. Цит. съч., с. 157.
[50] Die Grosse Politik, B. VI, Nr. 942; срв. и DDF, I-ère série, vol. VII, № 83.
[51] Пак там, № 943.
[52] Пак там, № 945.
[53] Correspondence de l'East, № 77, 17 март 1888.

Фердинанд, Солзбъри изразявал надеждата, че „се очаква промяна в мнението на Бисмарк по този въпрос“[54].

Първоначалната резервираност на Англия към Фердинанд преследвала и целта да принуди Германия да подкрепи открито своя съюзник Австро-Унгария. Сега английската дипломация имала основание да се надява, че именно чрез Фердинанд ще доразвие създалите се недоразумения в отношенията между трите империи. Фердинанд бил особено удобен и подходящ случай за постигане на тази постоянна английска цел. Англия се стремяла да тласне колкото е възможно по-далеч Австро-Унгария срещу Русия заради Фердинанд и главно да въвлече в тоя конфликт и Германия. Особено задоволство предизвикало в Англия сведението на близкия до Бисмарк вестник „Кьолнише цайтунг“: „В един конфликт между Русия и Австрия, при всички случаи Германия ще вземе страната на Австрия.“[55]

В речите на Солзбъри, отнасящи се до политиката на Австро-Унгария в България, непрекъснато се изтъквала общността на интересите между Хабсбургите и Хоенцолерните.[56] Именно поради това в Лондон били недоволни от предпазливата политика на Австро-Унгария към Фердинанд. „Едва ли някой сериозно предполага — раздразнено писал „Таймс“, — че Русия ще приеме като казус бели, ако австрийският агент установи официални връзки с Фердинанд, вместо да му прави тайни визити през задната врата на двореца.“[57]

Освен това от английските политически наблюдатели не избягнало важното обстоятелство, че в първоначалните атаки срещу Фердинанд руското правителство избягвало да напада самия Стамболов. Това било също причина за частичната подкрепа на Англия към Фердинанд, който в английските планове трябвало да стане ябълката на раздора между Стамболов и Русия и така да направи невъзможно всякакво споразумение в бъдеще между тях.

Но наложената тактическа подкрепа от страна на Англия към Фердинанд не била единствено израз на желанието да се поддържа разединението между трите империи. Тая подкрепа имала и друг, не по-маловажен политически аспект.

Английското правителство се надявало да парира или притъпи австро-германската предориентация на Фердинанд чрез поддържане на здравите си връзки с българското правителство и специално със Стамболов, чиито политически убеждения и прояви били високо ценени в Лондон.[58] Там все посигурно се убеждавали, че тогавашното българско правителство е свързало своята съдба, престиж и политика с името на Кобурга.[59] Възниквала естествената възможност отстраняването на Фердинанд да бъде предшествувано или последвано от смъкването на тогавашното правителство, на чиято антируска политика Англия тепърва смятала да разчита. От Цариград и София пристигали тревожни сигнали, че „отношението на Англия към Фердинанд

---

[54] Blue Books, Turkey, № 3, 1889, № 589.

[55] Kölnische Zeitung, 25 май 1888.

[56] R. W. Seton-Watson. Britain in Europe. 1789—1914. A Survey in Foreign Policy, Cambridge, 1938, p. 408.

[57] The Times, 1 юли 1890.

[58] Вж. Дописките на А. Биман и Дж. Баучер в The Nineteenth Century № CCI XI—CCI XIV, 1889.

[59] Turkey, № 3, 1889, № 56, 58, 62; в. Свобода, бр. 190, 23 авг. 1888.

се отразява върху нейното влияние пред българското правителство“[60]. Поради тая констатация в Лондон допускали респективно спадане на английското влияние в София, което при присъствието на Фердинанд би довело до изгубване на българската карта от арсенала на английската дипломация.

Все в това отношение се отнасяли и вечните опасения от евентуално австро-германо-руско споразумение за България. Италианският посланик в Лондон Л. Каталани съобщавал на правителството си, че във Форин офис се боели да не би Австро-Унгария да се споразумее с Русия и в България да се състави ново правителство, което да влезе във връзка с царя.[61]

Пред вид успеха на австро-германската политика с изпращането на Фердинанд в България желанието на Англия да запази влиянието си пред българското правителство добивало все по-голямо значение. Форин офис се изправял пред необходимостта да провежда такава дипломатическа линия, при която България да бъде полезна в борбата срещу Русия, без това да води до затвърдяването на постигнатия чрез избора на Кобурга австро-германски успех. Този двойнствен стремеж довел до един твърде странен парадокс в дипломатическата процедура — английските представители в София, Варна, Пловдив и Русе официално не признавали Фердинанд, но поддържали тесни приятелски връзки с отговорното и подчинено на него правителство. Желанието на английското правителство да балансира засилването на Австро-Унгария чрез използуване на старите си връзки с българските политически дейци придобило конкретно проявление при отношението на Англия към вътрешнополитическите събития в България през първите години от управлението на Ст. Стамболов.[62]

Двустранното направление на английската политика към България било потвърдено и на тайната среща между Солзбъри и д-р К. Стоилов, състояла се на 17. IX. 1888 г. във френския курорт Диеп.[63] Тая среща била част от голямата дипломатическа мисия на Стоилов в средата на 1888 г. във Виена, Рим и Женева. Нейната цел била да получи точна и вярна информация за политическата обстановка в Европа след смъртта на германския кайзер.[64] Срещата Солзбъри — Стоилов била предшествувана от едно полутайно пътуване на Уайт до Варна, където разговарял с пристигналия там О'Конор. Колкото и необичайно да изглежда, на тая среща О'Конор бил придружен от германския си колега фон Радовиц.[65]

---

[60] C. L. S m i t h. The Embassy of sir William White at Constantinople. London, 1957. p.103.

[61] Documenti diplomatici italiani, presentati el Parlamento Italiano, Bulgaria, Roma, 1890, p. 218.

[62] Поради липса на място тук не разглеждаме този въпрос. Той е частично коментиран в А. П а н т е в, Политиката на Англия към България 1880—1894 г., Дис. 1967, с. 208—212.

[63] Вж. ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 65, л. 82.

[64] На цяла Европа били известни антируските и проанглийски настроения на бъдещия кайзер Вилхелм II. Този факт засилва предположенията за задълбочаване на недоразуменията между Германия и Русия, настъпили през 1887 г. Вж. сведенията на д-р Г. Вълкович до Ст. Стамболов за подобни предположения в Цариград в ЦДИА, ф. 32, оп. 1, а. е. 218, л. 25; срв. същото и в DDF. T. VII, № 178, p. 191.

[65] За съдържанието на този по всяка вероятност важен разговор нямаме никакви сведения. Известно е само, че О'Конор поканил на тая среща фон Радовиц по бързо предписание от Английското външно министерство. Вж. ЦДИА, ф. 321, оп. 1, а. е. 218, л. 177.

* * *

Проведената в пълна дискретност среща се състояла в Hotel Royal в Диеп. Най-важен момент в нея било заявлението на английския премиер, че английският флот ще навлезе в Черно море, ако Русия се опита да окупира България. Това негодкрепено с никакъв конкретен ангажимент уверение преследвало целта да тласне в краен, авантюристичен курс българската политика спрямо Русия. Солзбъри се опитвал да убеди Стоилов, че сегашната антируска политика на Стамболов намира оправдание в благоразположението, което печели България в Англия и Австро-Унгария. Той непрекъснато лукавствувал, че позицията на Германия към България „става все по-благосклонна"[66].

Много интересен момент от разговора Солзбъри—Стоилов бил, че първият се стремял да представи ставащата все по-благоприятна позиция на Германия като резултат на английска подкрепа и внушение. Той твърдял, че Австро-Унгария възпира Сърбия от действия срещу България[67] само поради непрекъснатите предупреждения от Лондон. Солзбъри уверил Стоилов, че „само след две години с българските трудности ще бъде свършено"[68]. Той дал съгласието си за отпускане на заем на България от английските банки.

Новото в тази среща било, че Солзбъри за пръв път след идването на Фердинанд насочвал българското правителство срещу Русия по един категоричен начин, макар че в същото време започнал необичайните си миролюбиви речи, в които стигнал дори до признаването „на историческите права на Русия в България"[69]. Както виждаме, от тая среща английският премиер употребявал оръжията и прийомите на Бисмарк не по-зле от самия канцлер.

Едва ли е случаен фактът, че от известните документи за въпросната среща не личи да е било дори споменавано името на Фердинанд и от двете страни, макар че неговото признаване тогава много интересувало българското правителство. Очевидно Солзбъри не криел многобройните си резерви спрямо княза, а представителят на правителството дипломатично отбягвал този деликатен въпрос.

Разговорите Солзбъри — Стоилов заели важно място в развитието на англо-българските отношения. След тях настъпил най-активният период в дейността на английската дипломация в България по времето на Стамболовия режим. Тази активизация се дължала не само на естествения стремеж на Англия да задържи България в своята орбита. Една евентуална реставрация на руското влияние там или превръщането на България в цитадела на австрийското влияние на Балканите, както Сърбия, в еднаква степен безпокоела Сентджеймския кабинет.

Реална изява на този стремеж представлявало отпускането на заем от Англия и сключването на първата англо-българска търговска конвенция. Българското правителство отдавна остро чувствувало нуждата от външен заем и непрекъснато търсело пътища и начини за получаването му. Не минавал разговор с политическо значение в София, на който да не се изтъквали сериозните финансови проблеми и затруднения, в които се намирала България.

[66] ЦДИА, ф. 600 (д-р К. Стоилов), оп. 1, а. е. 675, л. 53.

[67] За сръбско-българските отношения през този период вж. Ив. Панайотов. Цит. съч., с. 126, 131; АБАН, ф. 19 (Ст. Стамболов — необработен), 14, 99; Turkey, № 6, 1891, № 2, 64, 66, 68, 85.

[68] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 675, л. 54, 58.

[69] The Standard, 19 авг. 1888.

Основна пречка за отпускането на заем била сложността на тогавашната политическа обстановка. При крайно отрицателната позиция на Русия спрямо България отпускането на заем от друга държава автоматически означавало, че страната-заемодател признава, одобрява и подкрепя създаденото положение в България. Изпратеният в началото на 1888 г. във Виена Г. Странски не без основание констатирал, че „главните причини за трудностите при сключването на заема са политически"[70]. Пред вид реакцията, която би предизвикало сключването на заема в Петербург,[71] виенското правителство не се решавало първо на една открита демонстрация на своето отношение към тогавашния режим в България. След безуспешния опит на Странски да склони виенските банкери българското правителство обърнало очите си към Лондон. Там се възползували от молбата на София за заем за доуреждането и на някои практически въпроси. Още в началото на разговорите от английска страна било поставено условието, че по отпускането на заем може да се преговаря само „след окончателното уреждане на изплащането линията Варна—Русе"[72]. Едва след като българското правителство било принудено през юли 1888 г. да изпълни това искане,[73] Англия се съгласила да приеме български представител по въпроса за заема в Лондон.

След пребиваването си във Виена, Париж и Берлин по предписание от София Г. Странски се срещнал с представителите на голямата Bank of England. Още преди да замине за София, Странски постигнал споразумение с Oriental Bank, която притежавала филиал в Лондон, да се приеме сконтирането на българските държавни бонове.[74] Това споразумение било постигнато чрез активното посредничество на генералния директор на Имперската отоманска банка англичанинът Е. Винсент. Не дълго след пристигането на Странски в Лондон там пристигнал и главният секретар на Министерството на финансите Христо Белчев. Мисията на Белчев имала целта да обезпечи конкретната подкрепа на английското правителство за сключването на заема, поради което имала таен характер. Вероятно българското правителство имало сериозни основания да разчита на ходатайството на Форин офис, защото Белчев, докато не влезел в контакт с неговите представители, изобщо не установявал никакви връзки с финансовите среди в Лондон.[75]

По инициатива на правителството и лично на Солзбъри въпросът бил решен задоволително за България. Контрактът за заема бил сключен в Лондон с търговската къща Robarts Lublock в края на ноември 1888 г. През април следващата година Странски и представителят на Anglo-Foreign Bank У. Садърленд подписали контракт за заем, отпуснат на софийската община от 10 милиона лева при 6% лихва.[76] И двата заема били с явно

---

[70] НБКМ, БИА, ф. 14, а. е. 3440, л. 2.

[71] Странски се оплаквал, че „някои лица спъват" неговата мисия, имайки пред вид чиновниците от руското и френското посолство във Виена. Вж. повече сведения в НБКМ, БИА, ф. 14, а. е. 3440, л. 23, 27.

[72] О'Конор до Начович, НБКМ, БИА, ф. 14, оп. 5, а. е. 2895, л. 57; срв. и пак там, а. е. 3399, л. 377.

[73] Линията била откупена за 44,5 милиона златни лева, вж. Сборник от действуващите закони в Княжество България по М-вото на финансите, София, 1896, с. 302.

[74] НБКМ, БИА, ф. 14, а. е. 3340, л. 20.

[75] За мисията на Хр. Белчев вж. НБКМ, БИА, а. е. 590, л. 30, 31, 34.

[76] Вж. подробно преговорите по двата заема, НБКМ, БИА, ф. 14, а. е 4207, л. 1—7; М. Тенев. Живот и дейност. С., 1941. с. 91, 99.

политическо значение.[77] Съгласието на английските финансисти за отпускането им при тогавашното състояние на България бил почти необясним без активната намеса на правителството.[78] Известни финансови изгоди за Англия в тези заеми наистина имало, но те едва ли биха могли да бъдат сериозна причина за отпускането им. Сключването на заема на първо време оставало в тайна. Английското правителство не бързало да му даде гласност, без да е подготвило за това Портата. Англия съзнателно протакала ратифицирането на контракта, за да държи в ръцете си по-дълго време софийския кабинет.

Сключването на този заем станало известно най-напред във Виена и Берлин, където било посрещнато с одобрение.[79] Около 6 месеца по-късно, през есента на 1889 г., българското правителство успяло да сключи нов заем този път с известната австрийска Лендербанк.[80] Правителственият орган на България побързал да обяви, че отпускането на заем от Англия и Австро-Унгария представлява „косвено признаване на княза"[81].

Акцията на българското правителство за получаване на външен заем се провеждала паралелно с неговите усилия да сключи търговска спогодба. В един редовен търговски договор българското правителство търсело още едно признание на съществуващото положение в страната. Успехът на България да сключи заем с Англия бил окуражителен. Като се стремяло да привлече Англия към сключване на спогодбата, българското правителство създавало улеснение и специални привилегии при внасяне на английски стоки в България. Цяла година преди сключване на спогодбата, от края на 1887 г., Министерският съвет незабавно се отзовавал на претенциите на О'Конор, който искал пристигащите във Варна и Бургас английски стоки да бъдат оценявани по стойност, а не по установените през 1883 г. автономни тарифи.[82]

Започнатите през август 1888 г. преговори по търговската спогодба завършили през средата на декември 1889 г.[83] С протокол № 95 Министерският съвет одобрил временната търговско-митническа спогодба между Англия и България. Наистина тя имала за база предишното адвалорно 8% мито, но Англия приела да плаща полупроцентов сбор и общински налози в княжеството, както и особени налози върху солта, спиртните напитки и др. Спогодбата частично осигурила и пласирането на български хранителни стоки (овче месо, птици и яйца) на английския пазар.[84] Привилегиите на Англия като в търговско отношение най-облагодетелствувана нация в България засега не се отнасяли до никоя друга държава. Вестник „Стандарт" изтъквал, че с тая отстъпка „симпатиите на Англия към България се увеличават"[85].

---

[77] За политическия характер на заема вж. А. Пантев. Цит. съч., с. 218—221. Сключването на заема било одобрено от двете камари на Английския парламент, НБКМ, БИА. ф. 14, а. е. 590, л. 32.

[78] Чиновникът от Английското външно министерство Джеймс Фергюсън откровено говорил за това на Хр. Белчев; НБКМ, БИА, ф. 14, а. е. 590, л. 31.

[79] The Daily Chronicle, 25 септ. 1889.

[80] Вж. цялата преписка по този заем в НБКМ, БИА, ф. 14, а. е. 3967, л. 159—164.

[81] В. Свобода, бр. 32, 29 ноем. 1889.

[82] ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 30, л. 6, 8, 10, 18.

[83] Хода на преговорите вж. в ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 30, л. 5 — 81; Цв. Тодорова. Обявяване на българската независимост и политиката на империалистическите държави. С., 1960. с. 14—16; А. Пантев. Цит. съч., с. 221—224.

[84] Т. Кънев. Митническата ни политика и търговските договори. С., 1926. с. 4.

[85] The Standard, 30 ян. 1890.

Срещу англо-българската търговска конвенция първа протестирала Русия, което още веднъж показвало нейното политическо значение. Протестът на Н. Гирс бил веднага използуван от Англия. „Политиката на Русия в България — напомнял по този повод „Стандарт“ — си остава непроменена. Целта на тая политика е установяване на господство на Балканския полуостров.“[86]

Интересно и показателно било обаче поведението на Германия в този случай. Докато се развивали англо-българските преговори по заема и конвенцията, станало едно важно събитие в историята на германската политика в Близкия Изток.

* * *

На връщане от Атина за Берлин новият германски кайзер Вилхелм II пристигнал на 1. X. 1889 г. на официално посещение в Цариград. Това посещение открито засвидетелствувало отбелязаното в началото на нашата работа ново направление в германо-турските отношения. То било признак за засилването на антируските тенденции във външната политика на Германия. Руската преса открито осъждала намерението на кайзера да посети Турция.[87] Колкото и усърдни да били опитите на Бисмарк да отнеме каквото и да било политическо значение на тая визита,[88] в дипломатическите салони се заговорило дори за присъединяването на Турция към Тройния съюз.[89] Английското правителство проявило недалновидността да насърчава германо-турските контакти поради тяхното антируско съдържание. В Цариград Уайт получил инструкции да използува срещата, за да настрои кайзера срещу Русия.[90]

При тия обстоятелства изменението на отношението на Германия към руската политика на Балканите било неизбежно. Още на 3. X. 1889 г. вестник „Стандарт“ си позволил да подхвърли, че „Германия не би възразила на признаването на Фердинанд, ако Турция и Австро-Унгария са готови да направят това“[91]. Няколко дни по-късно „Таймс“ със задоволство констатирал, че „тонът на Дойче алгемайне пресе (органът на Бисмарк — А. П.) е твърде различен от този по времето, когато Бисмарк казваше, че България не струва костите на един померански гренадир“[92]. Какво точно е говорено на срещата Вилхелм II — Абдул Хамид по българския въпрос, не е известно. Няколко дни обаче след заминаването на кайзера от Истанбул Вълкович незабавно телеграфирал на Стамболов: „Портата е убедена, че Германия няма да подкрепя занапред руските претенции в България.“[93] Като че ли в потвърждение на това мнение на Вълкович „Таймс“ съобщил, че „германският император говорил пред султана в полза на Фердинанд“[94]. Френският посланик

---

[86] The Standard, 24 дек. 1889.

[87] А. С. Силин. Германо-турецкие отношения в конце 80-х годов XIX века и русская дипломатия в Исследования по истории стран Востока. Сборник статей, Ленинград, 1964, с. 5—6.

[88] Die Grosse Politik, VI, Nr. 955.

[89] DDF, т. VII, № 440, 471.

[90] C. L. Smith. Цит. съч. с. 122—123; вж. и инструкциите на Солзбъри до У. Уайт в Publi:c Record Office, 78 (Turkey-Diplomatic), No 3849, 3854, 3859.

[91] The Standard, 3 окт. 1889.

[92] The Times, 10 окт. 1889.

[93] ЦДИА, ф. 321, оп. 1, а. е. 218, л. 25; вж. и НБКМ, БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 76, л. 1.

[94] The Times, 14 окт. 1889.

в Цариград уведомил Париж за някакви „нови надежди на Фердинанд в Берлин“[95].

Всички тези предположения засега оставали непотвърдени. Вярното обаче било, че засилването на германското влияние в Цариград вследствие на тая среща било последвано от активизацията на политиката на Германия и Турция към България. На другия ден след заминаването на германския император великият везир обещал на Вълкович отново да постави на обсъждане българския въпрос.[96] Малко по-късно същият Вълкович съобщил, че Германия държи „крайно предпазливо поведение към всички руски начинания на Изтока [97]. По същото време известният Рихард фон Мах получил едно писмо от Германското външно министерство, в което се одобрявала русофобската политика на българското правителство.[98] През февруари 1890 г. султанът заявил, че възнамерява да даде на Германия правото да реши избора на български княз, „защото поради интересите ѝ в Африка тя е в добри отношения и с Германия“[99].

Бисмарк открито недоволствувал за тази демонстративна враждебност към Русия, която според него тласкала и заангажирала Германия твърде далеч. Налице били първите прояви на недоразумения по въпросите на външната политика между канцлера и неговия монарх. Бисмарк отново търсел един „благороден“ жест на подкрепа на Русия в България, който да има две направления: да спечели разклатеното доверие на Александър III към Германия и едновременно с това да бъде полезен на непосредствените икономически интереси на Германия в България. Тъкмо такъв случай била посочената малко по-горе англо-българска търговска конвенция.

На 19. I. 1890 г. пред турския посланик в Берлин Тефик паша Бисмарк изразил „неудовлетворението“ си от сключената англо-българска конвенция.[100] Пет дни по-късно германският консул в София уведомил Стамболов: „Германия иска да бъде третирана в търговско отношение, както в конвенцията с Англия.“[101] Германският посланик в Цариград И. Радовиц повторил пред Кямил паша това искане.[102]

Освен защита на германските търговски интереси тази реакция на Бисмарк представлявала една формална политическа солидарност с протеста на Русия. Видяхме, че в балканската си политика Бисмарк неведнъж нанасял удари във въздуха, за да предотврати едно нежелателно сближение между Франция и Русия. У. Уайт много добре виждал това и увещавал Вълкович България да не се поддава на мнимия германски натиск, тъй като искането на Бисмарк „няма никакво перспективно политическо значение“[103]. Недълго след това българското правителство обявило, че засега не може да удовлетвори германското искане, „понеже това ще докачи много Англия“[104]. То по

---

[95] DDF, т. VIII, № 460, p. 527.
[96] ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 363, л. 7.
[97] Пак там, а. е. 422, л. 3—4.
[98] БИА, НБКМ, ф. 14, оп. 6, а. е. 4241, л. 101—104.
[99] Документи за българската история. Т. IV. Документи из турските архиви, С., 1942, с. 115—116.
[100] ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 390, л. 1.
[101] Пак там, л. 4.
[102] Пак там, л. 8, 15, 17.
[103] Пак там. л. 13.
[104] Пак там.

бързало да изрази готовност в близко бъдеще „Германия да бъде третирана на равна нога с Англия“[105].

Неуспехът на руската дипломация да постигне каквото и да било в този случай за пореден път демонстрирал все още високата степен на английското влияние в Цариград, където султанът бил принуден да санкционира постъпки, фактически ограничаващи авторитета и пълномощията му на сюзерен. Тогава това било обяснимо с още несмутеното англо-турско приятелство.

Но въпреки това Англия имала за какво да се тревожи в тоя случай. Коментираната по-горе проява на Бисмарк била приета и одобрена от австрийското правителство. Буриан настойчиво действувал за нейното удовлетворяване.[106] За първи път след Съединението Австро-Унгария и Германия открито действували в България за провала на едно английско начинание, въпреки че то било насочено против руската политика. В такъв смисъл горната постъпка на Бисмарк не била една платонична демонстрация на подкрепа към Русия. Тъкмо в тоя дирижиран от Бисмарк малък инцидент Англия и Австро-Унгария за пръв път открито проявили различно отношение към мярка, която заздравявала българското правителство и стимулирала неговата антируска политика. Този епизод показва и колко съмнителна е била прословутата „незаинтересованост“ на Бисмарк както в политическо, така и в икономическо отношение.

Тук се налага да отбележим, че дълго след абдикацията на Александър Батенберг английското правителство не изоставило идеята и надеждите си за неговото връщане в България. Смъртта на германския император вероятно е дала някакви основания Лондон отново да поеме тази никога не изоставяна инициатива. До средата на 1890 г. английските вестници рядко пропускали възможност да отбележат, че „макар и способен управител, принц Фердинанд не притежава престижа, който имаше княз Александър“[107]. През юни 1888 г. кралица Виктория за кой ли път подновила амбициозните си усилия по прословутия въпрос за женитбата на Батенберг с германската принцеса Виктория — брак с явно антируско политическо съдържание. Но поредната енергична намеса на Бисмарк осуетила тази възможност,[108] която имала известна реална перспектива. Канцлерът не искал да влошава отношенията си с Русия заради английските кроежи на Балканите, още повече, че тези кроежи били насочени и срещу Фердинанд. На другия месец с. г. със специална мисия за Дармщад заминал вторият секретар на британската агенция в София Роберт Грейвс. Той „поздравил Батенберг от неговите приятели в София“ и го уверил, че „не е забравен в България“. В същия тон Батенберг отговорил, че „има известни надежди за в бъдеще“[109].

През есента на 1888 г. българското правителство по частен път се осведомява за „опити на Батенберг да заеме мястото на Фердинанд“[110]. В частните си писма Батенберг си позволявал да се титулува „управител на България“[111].

Бисмарк бил силно обезпокоен от всичко това. Германският посланик във Виена граф Х. Ройс предупредил чиновника от австрийското външно ми-

[105] ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 390, л. 13.
[106] Пак там, л. 10.
[107] Times, 31 юни 1890. L. Stachey. Queen Victoria, New York, 1921. p. 388—389.
[108] Вж. за този случай повече в О. Бисмарк. Мисли и воспоменания. Т. III. ГИС. Москва, 1941. с. 106—107.
[109] R. Graves. Storm Centres in the Near East, London, 1923, p. 101.
[110] НБКМ, БИА, ф. 14, а. е. 4012, л. 38—40.
[111] Сп. Дума, год. I, 1890, кн. 5—6, с. 447.

нистерство барон Пазети за тези действия на английската дипломация.[112] Тревогата на берлинския кабинет била напълно обяснима. Един ангажимент на Германия, в случая Батенберг, не само би служил на английската политика, но би донесъл и излишно напрежение в руско-австро-германските отношения. „Нашите врагове — писал Бисмарк, обяснявайки своята непримирима позиция по въпроса за женитбата на Батенберг — правят немалко опити от всякакъв род, за да ни изолират. Всяка наша грешка би съдействувала на тези стремления. Към такива грешки аз бих отнесъл каквото и да е покровителство на Батенберг."[113]

Всичко това показва, че като поощрявало антируската политика на Стамболов и одобрявало политиката на Австро-Унгариия в България, английското правителство преследвало свои собствени намерения в своята българска политика, които съвсем невинаги били удобни за Австро-Унгария и Германия. В Лондон си давали сметка, че неуспехът на руската политика в България, за което до голяма степен допринесла и Англия, намалявало значението на Русия като велика сила, което улеснявало германското господство в Европа. За английските дипломати не останал незабелязан фактът, че в завоевателната програма на Хабсбургите по отношение на Балканския полуостров прогерманската дипломация вземала все по-активно съюзническо участие.[114]

Това изправяло Англия пред възможността да бъде изместена от влиятелна политическа сила в София в момент, когато българската карта била твърде необходима за нейната близкоизточна политика специално с оглед на египетския въпрос.

До средата на 80-те години на XIX в. английското правителство приемало сравнително спокойно австрийското икономическо проникване в България. Това проникване, което представлявало главното звено от широкото настъпление на Австро-Унгария на Балканския полуостров, придобивало все понежелателно за английските интереси съдържание. В края на 1887 г. английското правителство се добрало до сигурни сведения относно тайния австро-сръбски договор от 1881 г.[115] Това естествено засилвало значението на България за балканската политика на Англия. Едва сега английските политически кръгове с тревога търсели причините за изместването на Англия от българския пазар от страна на Австро-Унгария.

Особено показателен в това отношение бил дългият рапорт на новия английски дипломатически агент в София Хенри Невил Деринг относно англо-българските търговски връзки за годините 1887—1890. Същият отбелязвал „извънредно бързото напредване на Австрия към положението на основна износителка — позиция, която по-рано бе завземана от Великобритания"[116]. В специално обръщение до Солзбъри той наблягал на обстоятелството,

---

[112] Вж. препис от изложението на граф Ройс в НБКМ, БИА, ф. 14, оп. 5, а. е. 4180. л. 1—2.

[113] О. Бисмарк. Цит. съч., т. III, с. 109.

[114] Такава констатация личи от рапортите на Стоилов за разговорите му в Балплац, август 1888 г. в НБКМ, БИА, ф. 14, а. е. 3399, л. 407—408.Вж. и тайния меморандум на българското правителство до Калноки, съставен от Гр. Начович в НБКМ, БИА, ф. 14, а. е. 152, л. 1—3.

[115] Q. Phyllis. Необијављени документи енглеског министарства спољних послова у Србији, 1837—1922. — Историјски часопис, кн. XII—XIII, Београд, 1936, с. 432.

[116] Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, No 1110, Annual Series, Bulgaria, 1892, p. 12—13.

че „година след година австро-унгарските стоки изместват английските дори и във Варна и Бургас, където доставените по море британски стоки са специално фаворитизирани в сравнение с техните континентални съперници“[117].

Подобна тревожна констатация направил и виенският кореспондент на „Таймс“ Р. Мейн, който упреквал английските търговци, че не използуват създадените привилегии и улеснения за британските фирми.[118] Мълчаливото австро-английско съперничество, което дълги години имало второстепенно значение, постепенно се превръщало във важен политически фактор. В Англия се страхували, че политическите резултати от експанзията на Австро-Унгария могат да доведат до господство на тази страна в България, което означавало в перспектива господство на нейния много по-опасен съюзник — Германия. Английските вицеконсули в Русе и Варна—Бургас Дазиел и Брофи също съобщавали за конкуренцията на германските стоки.[119] Когато съобщавал за икономическото проникване на Австро-Унгария в България, споменатият Деринг определил като „много важен факт, че Германия прави също широки крачки в това направление“[120].

Тази сериозна загриженост сред английската политическа общественост била наистина нещо ново. Англия търсела средства да ограничи и неутрализира преимуществата, които носели за Австро-Унгария и Германия установените през 1888 г. комуникационни връзки с българския пазар. Английското правителство се стремяло да поощрява строежа на нови български жп. линии, които осигурявали по-преки стратегически и търговски пътища за Дунавските земи през Босфора.[121] С намерението да ограничи ефекта от транспортната връзка Берлин—Виена—София Англия настоявала за ускоряване на строежа по линията Ямбол—Бургас[122] и предполагала финансирането на нова линия, свързваща София с Егейско море.[123] Тези проекти били насочени явно срещу интересите на Източните железници, контролният пакет акции на които вече се намирал в касата на Дойче банк.[124] Самото откриване на линията Ямбол—Бургас през лятото на 1889 г. било превърнато в претенциозна манифестация на англо-българското сближение. Присъствуващият там английски журналист Дж. Баучер наблягал на факта, че за пръв път в подобни случаи не бил вдигнат тост за царя освободител и едновременно с това на откриването не присъствувал никой от австрийската дипломатическа агенция.[125] Осуетяването на тези две церемонии отговаряло на най-съкровените желания на английската дипломация.

Англия действувала в посоченото направление и със задкулисни средства. Тя давала да се разбере, че подкрепя стремежа на българското правителство да се освободи от опеката на барон Хирш. Английският посланик в Цариград Уайт тайно поощрявал намерението на България да установи самостоятелен финансов и административен контрол върху дейността на Източните железници на българска територия.[126] Англия първа от силите на-

[117] Diplomatic and Consular Reports, p. 23.
[118] The Times, 21 авг. 1890.
[119] Diplomatic and Consular Reports, p. 19.
[120] Пак там, с. 21.
[121] T. Evans. Economic aspects of the Eastern Question, London, 1925. p. 11.
[122] О'Конор до Начович, НБКМ, БИА, ф. 14, а. е. 2895, л. 1—2.
[123] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 140, л. 72; Turkey, № 3, 1889, № 93, 95.
[124] Г. Д. Бондаревский. Цит. съч., с. 67.
[125] Nineteenth Century, CCI XXI, July 1889.
[126] Вж. повече в ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 334, л. 6 и а. е. 429, л. 4.

стояла пред Портата да отстъпи на българското правителство експлоатацията на участъка Белово—Вакарел въпреки всички турски протести.[127] С такива действия Англия се стремяла да тласне българското правителство към понататъшни подобни тенденции и да създаде недоразумения в отношенията му с Австро-Унгария и Германия.

* * *

След идването на Фердинанд антируският характер на английската политика в България постепенно добивал траен оттенък на все по-често изразявано опасение спрямо засилването на австрийското влияние в България, зад което очевидно стояла могъщата Германия. И ако въпреки това характерът на тази политика за периода си оставала по същество непроменена, това се дължало на появяването на нови огнища на стария англо-руски антагонизъм. Когато през август 1891 г. Русия открито се съюзила с най-големия колониален съперник на Англия — Франция,[128] английската политика на Балканите запазила за известно време своята традиционна насоченост и развитие.

Стремежът на германската буржоазия да води по-агресивна и настъпателна външна политика предизвикал край на дългогодишната ярка кариера на граф Бисмарк.[129] Тази оставка била последвана от отказа на Германия да продължи договора за презастраховка в края на март 1890 г.[130]

След падането на Бисмарк (март 1890 г.) интересите на Англия и Германия външно като че ли станали еднакви, както никога досега. Преходът на Германия от континенталната политика на Бисмарк към световно-империалистическа политика включвал кратък момент на първоначална относителна пасивност. Германската буржоазия съсредоточила вниманието си върху вътрешното развитие на икономиката на страната и борба срещу работническото движение. В първите месеци на новия германски канцлер Г. Каприви настъпили „стоте дни“ на англо-германското приятелство. Английското правителство се стремяло да се споразумее с Германия за компромис в спорните райони и съвместни действия срещу Франция и Русия в Африка и Азия.[131]

Временното и относително затишие в англо-американските отношения било обаче един твърде несигурен и временен палиатив, зад който се криел

---

[127] ЦДИА, ф. 321, оп. 1, а. е. 218, л. 176; вж. и ф. 600, оп. 1, а. е. 834, л. 375; подобни сведения и във ф. 322, оп. 1, а. е. 218, л. 240.

[128] Тази на пръв поглед неестествена политическа комбинация на две враждебни в миналото държави била наложена от образуващата се общност на стратегическа позиция и икономически интереси между тях в Европа и света. Още преди сключването на договора Н. Гирс откровено писал на А. Рибо, че „само Франция и Русия са останали вън от съюзи и затова трябва да помислят за своята безопасност“. DDF, т. VIII, № 515.

[129] За причините на това събитие вж. Е. В. Тарле. Сочинения в дванадцати томах Т. V, М., 1958, с. 114—118.

[130] Die Grosse Politik. B. VII, Nr. 1931.

[131] Конкретно проявление на тая компромисна политика представлявали: англо-германският договор за Конго 1886 г., установяване на англо-германски протекторат 1889 г., съглашение между Германия и Англия за Хелголанд и Занзибар 1890 г., споразумението за Уганда с. г. и преговорите между двете държави в Лондон 1898—1899 г. за раздел на Източна Африка и островите на Тихия океан. Франция, поддържана от Русия, не признала нито един от тези договори. Вж. J. Saintoyant, Un aspect de la politique anglaise. Paris, 1942, p. 163.

потенциалният взрив на бъдещи сериозни разногласия. Като изразявал задоволство от постигнатото през май 1890 г. англо-германско споразумение за Уганда, официалният правителствен печатен орган изразявал дълбоко съмнение дали в бъдеще Англия ще бъде в състояние да приема подобни компромиси по отношение на германското проникване в Близкия Изток.[132] В същото време този договор бил посрещнат с негодувание сред колониалните кръгове на германския империализъм.[133]

Налице били първите сериозни причини и предпоставки за бъдещата принципна преориентация на английската външна политика както в тактическо, така и в стратегическо отношение и направление.

* * *

Краткият очерк, който се опитахме да направим, ни позволява да твърдим, че англо-германските отношения по българския въпрос имали главно три аспекта:

1. Българският въпрос в еднаква степен и еднакво успешно бил използуван от двете държави срещу Русия, като за Германия той имал допълнителното предназначение да обезпечава руския неутралитет при евентуална германо-френска война.

2. Този въпрос представлявал едно от главните средства в провежданата политика от Англия и Германия, насочена към тласкане на другата страна срещу Русия. Един евентуален успех в това отношение имал за Германия подчертано континентален смисъл, докато за Англия реализацията на този стремеж служела на нейната колониална програма.

3. Новият и най-важен елемент в германо-английските отношения през настоящия период в България представлява фактът, че тази държава постепенно преставала да бъде единствено разменна монета или инструмент в отношенията на Англия и Германия с Русия. С оглед настъплението на германския монополистичен капитал в Близкия Изток България заела непосредствено и конкретно място в англо-германските противоречия. Тази държава все по-определено ставала пряк обект на германската и английската политика.

Този факт намерил пълно развитие в началото на XX в. и бил частично свързан с последвалата драматична съдба на младата българска държава.

---

[132] St. James Gazette, 21 юни 1890; срв. и Die Grosse Politik, B. XIV, № 3965, B. VIII Nr. 1733.

[133] У. С. Ерусалимский. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века. М., 1951, с. 45.

ENGLAND, DEUTSCHLAND UND DIE BULGARISCHE FRAGE (AUGUST 1887 — MÄRZ 1890)

ANDREJ PANTEV

(Zusammenfassung)

Die Arbeit versucht, die Stellung und die Bedeutung der bulgarischen Frage in den Beziehungen und Gegensätzen zwischen England und Deutschland in dem untersuchten Zeitraum zu beleuchten. Aus den vom Verfasser angeführten Tatsachen und Feststellungen sind folgende allgemeine Schlüsse zu ziehen:

England und Deutschland nutzten in gleichem Maße und mit demselben Erfolg die bulgarische Frage gegen Rußland aus, wobei Deutschland damit die russische Regierung auch zum Abschluß eines Bündnisses zwingen wollte.

Die bulgarische Frage war eines der Hauptmittel der Politik Englands und Deutschlands, um das andere Land gegen Rußland auszurichten. Ein etwaiger solcher Erfolg wäre für Deutschland von ausgesprochen kontinentaler Bedeutung, während England damit sein koloniales Programm fördern wollte.

Die neue und wichtigste Erscheinung in den deutsch-englischen Beziehungen während dieses Zeitraums äußert sich in der Tatsache, daß Bulgarien nicht mehr einzig und allein als Tauschobjekt in den Beziehungen Deutschlands und Englands zu Rußland behandelt wird. Bulgarien nimmt immer mehr die Stellung eines bestimmten unmittelbaren Objekts der deutschen und englischen Politik ein.

Diese neue Tatsache äußert sich eindeutig in der Entwicklung zu Anfang des 20. Jahrhunderts. Zum Teil hing auch die Entfaltung der darauf folgenden dramatischen Ereignisse im jungen bulgarischen Staat mit diesen Erscheinungen zusammen.

ФРЕНСКО-ГЕРМАНСКОТО СЪПЕРНИЧЕСТВО В ЗАЕМНАТА ПОЛИТИКА С БЪЛГАРИЯ И КОМБИНАЦИЯТА „КАРЛСБАД 1898 г.“

ЦВЕТАНА ТОДОРОВА

Конфиденциалните преговори на министър-председателя д-р Константин Стоилов да сключи конверсия през 1898 г. на външния държавен дълг на страната са свързани с така наречената Стоилова комбинация „Карлсбад 1898 г.“[1] Тя бележи един от най-драматичните моменти в дипломатическата история на външните държавни заеми на България и в напрегнатото съперничество по заемната политика на империалистическите сили в Югоизточна Европа и частно в България към края на деветнадесетия век.

За тази дейност на българския министър-председател и за поведението на заинтересованите външни сили не е писано досега в историографията. По предмета обаче е запазена цяла една голяма папка документи в личния фонд на д-р К. Стоилов, съхранен в Централния държавен исторически архив в София.[2] Подредени са оригиналните документи на проведената от Стоилов тайна дипломация за издействуване на конверсията в Берлин. Между тях само една откъслечна бележка и един доклад на финансовия министър Теодор Теодоров до министър-председателя са написани на български. Останалата документация е съставена на немски език с условен шифър. За слука, ключът на шифъра се оказа запазен и ние разчетохме документите.[3] Същите

---

[1] Цв. Тодорова. Външните държавни заеми на България 1888—1912. София, 1969 (ръкопис, Институт за история), с. 345—377.

[2] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1602.

[3] Дешифровката е, както следва:

Diskontogesellschaft, Berlin	Concordia
Generalkonsul Russel	Ehrlich
Firma Krupp	Antonius
Geheimrath Jencke	Albert
Deutsche Bank, Berlin	Waldgebirge
Direktor Siemens	Georg
Banque de Paris et des Pay-Bas	Felsenriff
Convertierung	Blumenkohl
Anleihen	Gewächshaus
Schatzbonds	Romane
$4^1/_2$ prozentig	vierbändig
5 „	fünfbändig
6 „	sechsbändig
Verfallzeit	Termin
Bankiersprovision	Gedächtnis
Monat	Flasche

разкриха непознати страници от историята на държавните заеми на някогашното Княжество България, които възпроизвеждаме за читателя и историка.

* * *

През 1902 г. Джон Хобсон констатира, че участието във всеки обществен (държавен) заем е „изгодна сделка" с оглед на печалбата на кредитора и в същото време е средство за упражняване на „важно политическо влияние в критически моменти"[4]. Поради това съперничеството и надпреварата за предоставяне на заеми и особено на външни държавни заеми не е само пряка грижа и интерес на финансовия капитал. Тя е едновременно и първостепенен политически въпрос — основна съставка на държавната политика и дипломацията. Става дума за външната заемна политика на кредитоспособните в областта на международните отношения.

Държавата-кредитор и действителният кредитор — банковите финансови кръгове, фактически работят в тази област като едно лице. „Например френското правителство и Креди Лионе — пояснява Шулце-Геверниц. — Например приятелството на Едуард VII със сър Е. Касел. Като заемодавец Франция прикова към себе си Испания и Италия и в Алжезирас[5] те ѝ оказват услуги като клиенти. Излизайки извън пределите на вътрешноимперските връзки, британският кредитор направи Япония свой политически васал, държи Аржентина в колониална зависимост, Португалия — в неприкрито робство за дългове. Украсените със златни галони губернатори на Португалска Африка са британски марионетки."[6] И още много и много подобни връзки и отношения

Garantie	Speicher
Bulgarien	Ostland
Bulgarische Regierung	Freundin
bulg. Finanzminister	Otto
Berl. Auswärtiges Amt	Berberis
Karlsbad	Maiennacht
Berlin	Fahrbahn
Kaufmann	August
Dr. Stoiloff K.	Leopold
Deut. Generalkonsul in Sofia	Iskar
Firma Landau interessiert sich für das Geschäft	Trabeluca
Es kommt einer der Herren von — zu Ihnen	Vibroners
Berliner Diskontogesellschaft interessiert sich für das Geschäft	Triumph
Deutsche Bank stellt sich feindlich	Concurrent
Länderbank, Wien	Haselrute
Delegierter	Radspeiche
Sophia	Hochplateau

Ключът е уговорен между д-р К. Стоилов и Паул Кауфман, представител на Фр. Круп в София. Впрочем шифърът сам по себе си подсказва характера и значението на отношенията по заемната комбинация, която разкриваме.

[4] J. A. Hobson, Imperialismus. London, 3 ed., с. 1938, с. 108.

[5] Има се пред вид международната конференция в Алжезирас през 1906 г. по уреждане на мароканската криза.

[6] С. Айхман, К. Бюхер и др. Основи на социалната икономика. V раздел, II част: Банки (Schulze-Geaverniz und Edgar Jaffé), с. 165 (цит. по В. И. Ленин. Съч. Т. 39. Тетрадки по империализма, с. 42—43).

Светът се обогати с разнообразие от форми на зависими страни, „политически формално самостоятелни, но в действителност оплетени в мрежите на финансова и дипломатическа зависимост“[7] именно като следствие до най-голяма степен на ефективната заемна политика на доминиращите европейски империалистически държави. Възможността държавата чрез предоставяне на заеми на правителствата на други държави да постави същите под свое политическо влияние и зависимост определя и най-съществената черта на обществено-политическото съдържание на дейността на финансовия капитал. И частно: икономическата обвързаност и политическите цели се явиха двете исторически категории, двата фактора в диалектическо единство, образуващи заемната политика на империализма.

В обхвата на тази политика неизбежно попадна и България. Към края на 80-те години (1888) тя става длъжник на британския кредитор. Той обаче твърде скоро се оттегля от сферата на заемната политика с княжеството. Конкурентната борба спечелва Виена, която достига своето тържество със сключване на най-големия заем до края на XIX в. — този от 1892 г. Ходът на нещата се преплита с нарастващите и все по-непосредствено насочващите се към България близкоизточни интереси на германската политика, която действува в тази област, следвайки курс на съдружие с виенската.[8] Също с активизирането на френската заемна политика на Балканите.[9]

Със сключването в Париж през 1896 г. на заема Земеделски каси настъпва залезът на предоминиращото политическо и държавно-финансово влияние на Австро-Унгария в България. Въпреки положените усилия Вилхелмщрасе и Балплац не успяват да възпрат настъпващата промяна. Обратният процес се изразява в поставяне началото на прякото обвързване на България с френския финансов капитал и ускореното ѝ преминаване в орбитата на заемната политика на Франция.[10]

На новия етап развитието на отношенията тръгва под знака на нови съотношения. В дипломатическата дейност на европейските сили в Югоизтока главното стават френско-германското финансово съперничество и сътрудничество.

Началната история на тези отношения обхваща събитията около големите политически конфликти през 1897—1898 г. с компанията на Източните железници заради паралелната линия в Южна България и с Дет пюблик отоман вследствие прекратяването от страна на българския кабинет на вноските по турския държавен дълг.[11] Извънредните финансови затруднения, в които изпада, принуждават правителството към решение за конвертиране на вече застрашително натрупания външен заемен дълг на страната. В тези събития пряко се пречупват интересите на Франция и Германия, което не става без връзка с развитието на международните отношения към 1898 г.

Характеризиращи се със засилване на колониализма и възникване на опасни конфликти в многобройни невралгични пунктове в Азия, Африка и Америка, тези отношения се кондензират преимуществено със силно изостряне

---

[7] В. И. Ленин. Соч. М., 3-ое изд., т. 22, с. 250.

[8] Вж. Цв. Тодорова. Външните държавни заеми на България 1888—1912 г., гл. I и II, с. 66—222.

[9] Пак там, с. 246—267.

[10] Вж. пак там, гл. III, с. 267—345.

[11] Пак там, с. 289—316.

на англо-френските и англо-германските противоречия.[12] Във връзка с балканските и малоазиатските проблеми обаче и частно със заемната политика тук особено значение придобиват френско-германските противоречия.

През пролетта на 1898 г. германската дипломация разгръща настойчиво борбата си за осъществяване на плана за издействуване на главната част от концесията за построяване на Багдадската линия като продължение на Анатолийската, което засяга твърде чувствително британските интереси. При това положение, обратно на растящия англо-германски антагонизъм в световната политика, германо-френските противоречия притъпяват острота си, бележейки съществени признаци на сближение в Югоизтока. Противно на държавните и национални права и интереси на България, френската дипломация оказва, макар и с умереност, подкрепа на германската страна в конфликта с Източните железници, а германският финансов капитал на френската позиция по конфликта с Дет пюблик отоман.

Зад поведението на дружеска поддръжка обаче — нека отбележим това веднага — остава в сила същинската империалистическа политика. Действувайки в посочения смисъл, Франция фактически поощрява берлинските кръгове към изостряне на отношенията със София, желаейки по такъв начин да види опасния си съсед и съперник заплетен в повече конфликти, което да разпръсне силите му и омаломощи експанзията му в други застрашени пунктове на френските колониални интереси. Едновременно с това Париж форсира добиването на нови преимущества в емисионните работи на княжеството и утвърждава своето господство в правителствените военни доставки[13] — в този най-важен паралелен и постоянно сливащ се със заемната политика поток на проникване на финансовия капитал на кредитиращата в заемополучаващата страна.

Д-р Константин Стоилов разчита конверсията да се поеме от Българския синдикат в Париж, т. е. френските банки кредиторки на правителството начело с Банк Ентернасионал дьо Пари и Банк дьо Пари е де Пеи-Ба. През февруари 1898 г. по дипломатически път се урежда специална среща по този въпрос в Будапеща между Ернест Мей от страна на Синдиката, и финансовия министър Т. Тодоров, оторизиран от правителството. Постига се съгласие и се изработва проект за конверсионен заем.[14] Два месеца по-късно обаче следва уведомление за отказ на Париж да изпълни ангажимента. Аргументацията е несъгласието на Франция с поведението на българското правителство в конфликта с Компанията на Източните железници. В отговор на неколкократните постъпки на дипломатическия агент в Париж Ив. Ст. Гешев синдикатът се изказва категорично за запазване „законните права и интереси“ на Компанията на Източните железници[15] и фактически на Дойче банк

---

[12] Вж. В. М. Хвостов. История на дипломацията. С., 1965. Т. II, с. 389—504; А. С. Ерусалимский. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века. Москва, 1957. гл. VI, VIII, IX.

[13] Вж. Zw. Todorowa. Die deutsch-bulgarischen Handelsbeziehungen in den 80-er und 90-er Jahren des 19. Jhts.—Etudes historiques, v. III, Sofia, 1966, S. 266—270; с. а., Външните държавни заеми на България 1888—1921, с. 323—345.

[14] ЦДИА, ф. 176, Външно министерство, ок. 1, а. е. 1159, л. 56, шифр. тел. на Ив. Ст. Гешев, Париж, до Т. Тодоров, София, 5/17. II. 1848 г.

[15] Пак там, л. 57, л. 62, шифр. тел. на Ив. Ст. Гешев. Париж. до Т. Тодоров, София, 21. III./2. IV. 1898; ф. 568, Ив. Ев. Гешов,оп. 1, а. е., 198, л. 1, писмо на А. Дюрастел, Париж, до Ив. Ев. Гешов, София, 24. V. 1898 г.

като главна фигура в Компанията, а също и на интересите на френските финансови среди, заангажирани с нея.[16]

Междувременно, виждайки че губи в Париж, министър-председателят се обръща за помощ в Петербург, използувайки частно посещение на неотдавна напусналия поста финансов министър Иван Гешов. Русия не е в състояние да направи заем на България, но финансовият министър граф Витте обещава „морална подкрепа" на кабинета, насочвайки го с непосредственото си посредничество към Берлин.[17]

Установяването на контакти и склоняване на германските банки да направят конверсия на българския държавен дълг е трудно изпълнима задача в обстановка на острия конфликт на Дойче банк с българското правителство. Кръгът на най-силните — „9-те големи" германски банки[18] — сътрудничи на първата в Югоизтока и поддържа действията ѝ срещу паралелната линия. Освен това на берлинската борса е наложено от страна на имперското правителство запрещение на всякакви български финансови операции.[19]

Но министър-председателят залага на провокирането на заинтересоваността на германския банков свят да разшири своите позиции във финансовите отношения и особено във военните доставки на княжеството, като парира френските заемни гешефти. На 19 март Ив. Ев. Гешов пристига в Берлин под благовидното алиби на препоръката на граф Витте, но съответно инструктиран от К. Стоилов: да лансира във висшия берлински финансов свят подчертаното желание на българското правителство да предостави конверсията на държавния дълг на германските банки. Инструкцията е изпълнена успешно. Поражда се известно разположение за евентуално сключване на банкова сделка в Берлин. Разбира се, всичко това се извършва строго конфиденциално, за да се пазят резерви към Българския синдикат в Париж.

През април се получава окончателният отказ на синдиката и малко по-късно в първите дни на май 1898 г. министър-председателят и външен министър д-р Константин Стоилов заминава на „ранна почивка" в Карлсбад, нагърбил се с нелеката задача да сключи конверсията с германските банки.

Пред заминаването Стоилов посвещава в намеренията на кабинета представителя на Фр. Круп в София Паул Кауфман, комуто възлага ролята на секретен посредник на правителството с германските финансови кръгове. П. Кауфман заминава екстрено за Берлин и оттам чрез него по всички правила на тайната дипломация се завързва голямата Стоилова комбинация „Карлсбад 1898 г.".

Заангажирването на П. Кауфман в секретните задачи на кабинета и по-специално лично на К. Стоилов е продиктувано от точни съображения. Тъкмо пролетта на 1898 г., месец април, е време на тежко изпитание на позициите на Фр. Круп в българските военни доставки вследствие на пред-

---

[16] G. W. F. Hallgarten. Imperialismus vor 1914. Die soziologischen Grundlagen der Aussenpolitik europäischer Grossmächte vor dem ersten Weltkrieg, München. Bd. I, II, 1963, Bd. I, S. 245.

[17] Пак там, ф. 176, оп. 1, а. е. 1159, л. 60 и 61, шифр. телеграми от Д. Станчов, Петербург, до К. Стоилов, София, 19 и 26 март 1898; вж. също А. Мартыненко. Русско-болгарские отношения в 1894—1902 г. Киев, 1967, с. 217—218.

[18] Вж. Dr. J. Riesser. Die deutschen Grossbanken und ihre Konzentration im Zusammenhang mit der Entwicklung der Gesamtwirtschaft in Deutschland, Jena, 1910, S. 324, 325.

[19] G. W. F. Hallgarten. Пос. съч. Т. I. с. 328.

приетия успешен ход на френската заемна политика за сключване 10-милионен аванс на княжеското правителство. Същият нанася извънредно чувствителен удар върху Круп и затвърдява постигнатата през февруари 1897 г. решаваща победа на френската военна индустрия в лицето на синдиката на Шнайдер от Крьозо във военните доставки за България.[20] При тази обстановка К. Стоилов логично разчита, че въпреки напрежението поради конфликта с Компанията на Източните железници княжеското правителство би могло да получи съдействие тъкмо от страна на влиятелния в работите на Вилхелмщрасе и в берлинския финансов свят „есенски оръдеен крал". Именно той в името на запазването на българския пазар за военната си продукция би направил необходимото за преодоляване на наложеното запрещение на български финансови операции на берлинската борса и би довел работите до сключване на конверсията с германски капитал. В духа на това, намирайки се в Карлсбад, Стоилов изпраща писмо до Кауфман в Берлин, което той да предаде на фирмата на Круп с молба да се подготви по-нататък почвата „за третиране на българските проекти от финансов характер" в германската столица.[21]

На 6 май Паул Кауфман пристига на дине, устроено от брат му, на което присъствуват капитан лейтенант фон Брауншвайг, посветен в делата по доставките на Германското военно министерство, двама господа от фирмата на Круп вместо Фридрих Алфред, който се намира с яхтата си в Средиземно море, и свързаният със същата фирма и таен съветник в Търновско-политическия отдел на Външното министерство Йенке. Нему Кауфман предава писмото на К. Стоилов.

Капитан лейтенант фон Брауншвайг се обръща с молба към Кауфман да предаде неговите „най-горещи и приятелски чувства на К. Стоилов", както и на княз Фердинанд и неговото пожелание-покана българският министър-председател да дойде в Берлин „да се срещне със своите стари приятели"[22]. Йенке е изключително разположен и информира Кауфман, че посветен в работите на българското правителство още по време на мисията на Ив. Евст. Гешов, той е довел „работата официално до знанието на фирмата Круп"[23]. Изяснява се, че въпросът за конверсията по начало е поставен от бившия финансов министър[24] пред германския финансов свят в непосредствена връзка с доставката на пушките и други военни търгове, като авантаж, предложен от българска страна, срещу компенсация на Берлин с конверсията. Удовлетворен от новото потвърждение на желанието на българското правителство да се обърне за големи финансови сделки към берлинската борса, Йенке уверява Стоиловия посредник, че при първа открила се възможност той ще направи всичко, за да подготви терен в Германия и по-специално в Берлин „за третиране на българските проекти от финансов характер"[25].

След динето Йенке праща лично писмо на К. Стоилов, съобщавайки му, че изпраща П. Кауфман със съответни препоръчителни писма за преговори

---

[20] Вж. Цв. Тодорова. Външните държавни заеми на България 1888—1912. с. 316—345.

[21] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1602, л. 24.

[22] Пак там, писмо на П. Кауфман, Берлин, до К. Стоилов, Карлсбад, 7. V. 1898 г.

[23] Пак там.

[24] Ив. Ев. Гешов е на поста финансов министър до 26. VIII. 1897. Наследява го Т. Тодоров.

[25] Пак там, л. 4—10, писмо на П. Кауфман, Берлин, до К. Стоилов, Карлсбад, 7. V. 1898 г.

по конверсията при един от главните директори на Берлинер Дисконтогезелшафт — Е. Русел, имащ ранга на генерален консул във Външното министерство, откъдето предварително е запознат обстойно с въпроса. Впрочем сам Кауфман по своя инициатива се среща с Русел още на 5 май, преди динето.[26]

Разговорът с Русел протича в приятелски тон, но генералният консул и отговорен банкер на една от „9-те големи" от съдружието на Дойче банк е категоричен, че „преди да се постави въпросът за конверсията, респективно за приемане на германския пазар на български ценни книжа, ще бъде необходимо да се уредят различията между българското правителство и германските банки във връзка с Източните железници". Необходимата предпоставка за сключване на българска финансова сделка в Берлин трябва да бъде „ликвидиране на паралелната". „Русел — съобщава Кауфман на Стоилов в Карлсбад — съветва този въпрос да се уреди възможно най-бързо, защото той хвърля сянка в най-различни направления и при това положение поставянето на въпроса в Германското външно министерство би имало съвсем малка стойност."[27]

Едновременно със сондажа при Русел, по инструкция на К. Стоилов П. Кауфман се среща и захваща преговори с още една от кръга на „9-те големи" и от консорциума на Дойче банк, със заангажираната в българския заем от 1892 г. чрез клона си в Амстердам и принадлежаща на Бреслауер Дисконто банк, берлинска къща на Ландау.[28] Шефът на тази къща Хуго Ландау се намира в най-добри отношения „по всички линии" както с Дойче банк, така и с Дисконтогезелшафт. Същевременно като таен търговски съветник той се интересува пряко и проучва финансовите дела на България, Румъния, Сърбия и Гърция. Пред вид на това и на съществуващата стара връзка в разговора си с Кауфман той без колебание заявява, че е готов да участвува в нови български финансови операции.[29]

Като Стоилов посредник Кауфман посещава и самата Дойче банк и разговаря по въпросите с генералния директор д-р Георг Сименс и с други отговорни лица от управлението на банката. Той декларира, че българското правителство „прави всичко възможно да види уреден конфликта с Ориенталските линии"[30]. След такова изявление Сименс и другите проявяват също така подчертано внимание към мисията на Круповия представител и фактически делегат на българското правителство. Направената декларация се приема с по-голямо от очакваното задоволство и разположение.

На 7 май неуморният Кауфман се представя като специален пратеник на българското правителство на вечеря в семейството на новия райхсканцлер Хлодвиг Хоенлое — Шилингфюрст. Княз Фердинанд и министър-председателят д-р К. Стоилов стават почетният предмет на разговорите. Хоенлое се осведомява подробно за смисъла на пребиваването на Стоилов в Карлсбад

---

[26] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1602 л. 11, препис от писмо на Е. Русел, Берлин, до П. Кауфман, Берлин, 10. V. 1898 г.

[27] Пак там.

[28] Вж. Цв. Тодорова. Външните държавни заеми на България 1888—1912, с. 264.

[29] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1602, л. 4—10, писмото на П. Кауфман, Берлин, до К. Стоилов, Карлсбад, 7.V. 1898. В това дълго писмо Кауфман предава много подробна и извънредно важна информация за отношението на висшите финансови и политически среди в Берлин към въпроса за българската конверсия.

[30] Пак там.

и оторизирва Кауфман да го поздрави най-сърдечно и го покани да се отбие и в Берлин.[31] С това райхсканцлерът в същност преследва не само определена правителствена цел. Той се интересува лично от България и нейните представители, търсейки пътища към тях в името на големите непосредствени интереси на своята княжеска династия Хоенлое, чиито членове, привлечени от магнетизма на багдадската германска политика, са едни от първите трескави „откриватели на Ориента“[32].

Междувременно Фридрих Алфред Круп се обажда, че ще отплува с яхтата си в Италия, където желае да получи картичка лично от Константин Стоилов.[33]

Стоиловата „комбинация Карлсбад 1898 г.“ се завързва успешно. Нелеката задача се удава не лошо на министър-председателя дори въпреки непрекъсващата кампания на германските вестници срещу България по повод на Източните железници[34] и продължаващата официална забрана на берлинската борса да приема български ценни книги. Но едно е общественото мнение и неговата ангажираност с конфликта за паралелната линия, друго са непосредствените задачи на дипломацията.

Проявеното внимание и разположение към България чрез свързаните с Вилхелмщрасе кръгове има своите сериозни причини. След удара на френската заемна политика върху позициите на Круп в България през февруари 1897 г., тъкмо сега, през април—май 1898 г., германската дипломация с тревога забелязва симптоми на нови демарши на Париж за по-нататъшното изместване на германските военни доставки за княжеството. Нещо повече. По същото това време във Външното министерство в Берлин се получават конфиденциални сведения от Константинопол за разпукване внимателно подготвяното и твърде нужно за плановете на Дойче банк френско-германско финансово сътрудничество по железопътните концесии в Турция. „Както напоследък Ви бях разказал — съобщава Кауфман в писмото си от 7 май до К. Стоилов — за предприетите в Константинопол при Високата порта усилия, изглежда напълно да се оправдават.“

Във високопоставените си разговори в Берлин Кауфман се добира до сърцевината на тревогата на Вилхелмщрасе. Той узнава, че в Берлин вече знаят, че наред с успешните ходове в заемната политика Франция готви удар върху германския, респективно Круповия монопол във военните доставки и в Турция. През май Леон Берже[35] след успешна намеса в Париж зи уреждане на конфликта с Дет юблик отоман, което много разчиства пътя за десетмилионния аванс и победния авантаж за Шнайдер в Българияа предприема конкретни стъпки пред Портата за отклоняване на военните, поръчки от Германия, т. е. от Фридрих Круп — към Франция в ръцете на Шнайдер.[36]

---

[31] ЦДИА, ф. 609, оп. 1, а. е. 1602, л. 4—10.

[32] Вж. G. W. F. Hallgarten. Imperialismus vor 1914. Die soziologischen Grundlagen der Aussenpolitik europäischer Grossmächte vor dem ersten Weltkrieg. Bd. II, S. 177.

[33] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1602, л. 4—10, писмо на П. Кауфман, Берлин, до К. Стоилов, Карлсбад, 7. V. 1898.

[34] Вж. пак там.

[35] Леон Берже е полковник от френската армия. Освен мисията в Дет юблик отоман като представител на френските бонхолдери изпълнява длъжността френски военен аташе и упълномощен представител на Шнайдер—Крьозо в Цариград. Вж. D. C. Blaisdell. European Financial Control in the Ottoman Empire. New York, 1929, p. 226 a. f.

[36] Вж. G. W. F. Hallgarten. Цит. съч. Т. I, с. 475; вж. също индекс 4 на същата страница.

Естествено при такава ситуация Германското външно министерство се ориентирва към използуване намерението на К. Стоилов да сключи финансова сделка в Берлин. Чрез това би могло да се парират опасните френски действия в София и Константинопол. И наистина резултатите от извършените сондажи от Кауфман не закъсняват. Преди всичко екстрено се изпращат нови инструкции на германския генерален консул в София фон Райхенау за друг подход към конфликта с Източните железници.

Вследствие на това, докато само два дни преди започване изпълнението на мисията на Кауфман, т. е. на 21. IV/3. V фон Райхенау по нареждане на своето правителство заедно с австро-унгарския представител барон Кал адресират ултимативна декларация до министъра на обществените сгради и съобщенията Михаил Маджаров за искането на Германия да се спрат работите по постройката на паралелната линия,[37] вече на 7 май вечерта райхсканцлерът Хоенлое изтъква пред Кауфман положените усилия от консула Райхенау за постигане споразумение с княжеството по железничния конфликт.[38] По време на посещението в Дойче банк пък Георг Сименс уверява Стоиловия пратеник, че представителят на Източните железници в София за разлика от по-рано вече докладва на своите началници в по-малко пристрастен смисъл и по-добре помага да се постигне споразумението, което от всички страни се разглежда като желателно.[39]

Едновременно с дипломатическите мерки от Търговско-политическия отдел на Външното министерство се отправя внушение до заинтересования от Югоизтока влиятелен финансов кръг на Дисконтогезелшафт—Дойче банк—Ландау да намерят форма за сключване на българската конверсия на берлинската борса. Фактически запрещението се заобикаля от най-официално място. На 10 май Кауфман получава от Русел твърде заангажиращо писмо. „Съобщенията, които Вие ми направихте в нашия устен разговор на 5 май, направих достояние на моите колеги и мога сега да Ви потвърдя устно дадената декларация, че онези принципни колебания, които по-рано съществуваха за Дисконтогезелшафт, при сегашното международно положение на България не съществуват повече. Дисконтогезелшафт — продължава генералният консул — ще проучи с удоволствие работата и ще се заеме с повдигнатите от Вас финансови въпроси, които, както Ви казах вече, ни бяха предложени на вниманието от друга страна (т. е. от Външното министерство в Берлин — б. Цв. Т.)." Е. Русел прави към това малка уговорка, че за съжаление испано-американската война все още предизвиква компликации и това пречи на Дисконтогезелшафт на часа да се заеме с българския въпрос, но уверява, че „веднага, щом това позволи едно по-голямо изясняване на отношенията", неговата банка ще се обърне към работата.[40]

Веднага след получаване на писмото, още същия ден, Кауфман препраща копие от него и свое писмо на К. Стоилов в Карлсбад. „Вие ще се съгласите с мене — енергично подчертава Кауфман, — че съответно изявления в писмена форма на ръководителя на Дисконтогезелшафт изобщо и за понататъшното оформяне на отношенията между княжеското правителство и споменатия институт не е без интерес и стойност. Касае се сега, според моето

---

[37] Архив Внешней Политики России, ф. ПА, д. 1305, л. 87. Цит. по А. К. Мартыненко. Цит. съч., с. 213—214.

[38] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1602, л. 4—10, писмото на П. Кауфман от 7. V. 1898 г.

[39] Пак там.

[40] Пак там, л. 13.

виждане, главно за това, придобитото в този вид разположение да не се пропусне и без много загуба на време да се покаже точно на господата, към какво собствено се стреми България и какво желае да получи."[41] Аргументирвайки се така, Кауфман настоява министър-председателят в един непродължителен срок да представи на заинтересованите в Берлин меморандум върху конверсията, включително бъдещите намерения на правителството за нови заеми, условията и гаранциите по тях. Отбелязва още, че той поддържа непрекъснат контакт чрез Йенке с фирмата на своя шеф Круп. Последният в близките няколко дни ще да се завърне от Италия и тогава с него пряко ще могат да се уредят въпросите.

До вечерта на 10 май „Леополд" — К. Стоилов, шифрира на „Аугуст" — Кауфман, голямото си удовлетворение и благодарност.[42] Заедно с това обаче той допълва телеграмата си с още няколко . . . изненадващи изречения. „Главното е, че гешефтът се приема по принцип. Но тази година би било достатъчно само един аванс срещу бонове. Целият гешефт (т. е. конверсията — б. Цв. Т.) може да се направи след това, когато пожелаят господата, защото няма належаща нужда." И почти иронично високомерно завършва: „Жалко, ако Вилхелмщрасе и другите господа пропуснат благоприятната възможност."[43] Очевидно в основата на Стоиловата комбинация лежат по-сложни съображения и гъвкавост в използуване на обстоятелствата.

С пресметливостта и самочувствието на дипломат, който се вижда в положение да държи в ръцете си най-силните козове, българският министър-председател и външен министър преценява, че е в негова власт да даде едно или друго направление на нещата. По негов замисъл в Париж строго конфиденциално продължават усилията да си подготви сделката с аванса и доставката на пушки. От друга страна, благодарение на френския антикрупов натиск в Цариград моментът става твърде удобен в завързаните вече финансови преговори при една твърда българска позиция да се спечелят отстъпки от Германия по Източните железници. „Двойнствената игра" на Стоилов е в разгара си.

Доволен от извършеното, на 11 май К. Стоилов заминава за София, за да приготви въпросния меморандум.

На 13 май с пристигането си в столицата министър-председателят получава ново подробно и конструктивно писмо от своя съветник и агент в Германия. Той изразява преди всичко тревогата си от съдържанието на телеграмата от 10-и и предава настоятелно съвет на Йенке в никакъв случай да не се прави каквато и да било декларация в посочения смисъл нито пред Дисконтогезелшафт, нито пред която и да било друга германска банка, тъй като те имат „по-сериозни намерения към българското правителство, отколкото един аванс съкровищни бонове"[44]. Към това Кауфман бърза да съобщи, че Ландау, този път още по-определено, проявява интерес към българската конверсия, заявявайки, че е готов да поеме българската операция в консорциум с Дойче банк и Дисконтогезелшафт стига само ако българското правителство не се натовари с някакви задължения към французите. Банковата къща Ландау — пояснява Кауфман, — „стояща в центъра

---

[41] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1602, л. 12—14.
[42] Пак там, л. 9.
[43] Пак там, л. 20.
[44] Пак там.

на всички най-големи гешефти тук" (т. е. Берлин — б. Цв. Т.) би могла да склони и Дойче банк, и Дисконтогезелшафт да отстранят окончателно формалната забрана срещу българските книжа на Берлинската борса и пак под тяхно покровителство да се направи аванс, а по-нататък и конверсията.[45] Както се вижда, в края на краищата Йенке—Кауфман—Круп мислят и за по-малките текущи интереси на своята фирма: сключването на един аванс в Берлин при затрудненията на българското държавно съкровище би осигурило плащанията по направените военни доставки от Есен.

Вестите от Берлин подсилват козовете в ръцете на Стоилов и на 3/15 май той изпраща искания меморандум в Берлин.[46]

Снабден с документа, Кауфман предприема едноседмична обиколка в Есен, Кьолн, Брюксел, Висбаден, за да се срещне и преговаря със заинтересованите от въпроса лица. Преговорите се развиват успешно и К. Стоилов отново заминава на Запад, за да продължи започнатата комбинация. На път за Карлсбад той отсяда за малко във Виена в българското дипломатическо агентство, откъдето на 31 май телеграфира на Кауфман във Висбаден да побърза да се яви при него във Виена.[47]

Как разговарят двамата във Виена, каква информация получава Стоилов от своя посредник, не е известно. От документацията се вижда обаче, че веднага се урежда лична среща между министър-председателя и тайния съветник Йенке.[48]

Както Стоилов, така и Йенке проявяват голяма заинтересованост от една строго лична, двустранна среща помежду им без присъствието дори на Кауфман.[49] Тя става на 4 юни в Карлсбад.[50] Резултатите от тази среща остават секретни, но няма съмнение, че разговорът се посвещава на деловите връзки, респективно осигуряването на плащанията по старите и очакваните нови доставки от Круп. Ако се съди по косвени данни обаче, именно не конверсията е предмет на разговорите, а възможността от сключване с подходяща германска банка на конкретна финансова сделка със съкровищни бонове, чрез които се извършват плащанията към Круп. В духа на неотдавна направените внушения от Кауфман за сделката се завербува берлинската Ландау.

На 5 юни, след среща с Йенке в Берлин, Паул Кауфман, узнавайки адреса на българския министър-председател, телеграфира в Карлсбад изцяло шифровано: „Фирмата Ландау се интересува от гешефта. Хуго Ландау[51] иска да знае каква добавъчна гаранция се получава за съкровищните бонове, също така безусловно е необходимо гарантирано предимство при бъдещи заеми."[52] След телеграмата същия ден до вечерта Кауфман съставя обстойно

---

[45] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1602, л. 20—21.

[46] Пак там, л. 18.

[47] Пак там, л. 29.

[48] Вж. пак там, л. 30, 32, 34, 35, кореспонденция между К. Стоилов, П. Кауфман и Йенке, Виена—Берлин—Есен, 1. VI, 2. VI, 5. VI. 1898.

[49] Вж. пак там, срв. л. 32 и 34—35. На 4 юни Стоилов и Йенке се срещат в Карлсбад без участието на Кауфман, който се намира в Берлин и до 5 юни не знае, че министър-председателят е напуснал Виена и че се намира от два дни в Карлсбад.

[50] Пак там, л. 10.

[51] В копието на шифрованата телеграма очевидно е допусната грешка в името. В нея е отбелязано „Алберт", което според ключа на условния език означава „тайният съветник Йенке". В случая обаче се касае за Хуго Ландау. Това се потвърждава от текста на същата телеграма, съставена на немски език от Кауфман като чернова, която след това била шифрирана. Вж. ЦДИА, ф. 600, а. е. 1602, л. 36. Срв. с лист 10.

[52] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1602, л. 10.

писмо за Стоилов, в което излага подробностите по работата. Изяснява се, че в изпълнение на договарянията в срещите във Виена и Карлсбад търговският съветник Ландау, поканен от Кауфман, се съгласява да даде аванс на българското правителство в смисъл на формулираното становище от Стоилов от 10 май. Но срещу това необходимо е българското правителство да гарантира предимства за германската страна при бъдещите сделки на княжеството по държавните заеми.[53]

Няма съмнение, че това, което се подготвя в Париж, все по-силно тревожи берлинския финансов свят и той бърза да противодейства с добиване на авантажи за своя сметка. Хуго Ландау употребява много усилия да разясни на Кауфман неизгодата за България от обвързването ѝ с французите. Той изтъква с пожелание да се предаде на Стоилов, че французите се отказват да дадат аванс, а българите със своите ангажименти към тях „при наличните обстоятелства не ще получат отникъде пари и при всички случаи ще трябва да им се подчиняват“[54].

За да окаже непосредствено въздействие върху Стоилов, Хуго Ландау заедно с жена си и децата си пристига в Карлсбад, настанявайки се в най-близко съседство с министър-председателя. И на обедите и вечерите в хотел „Бристол“ започват преговори за сключване на аванса. В делото неизменно продължава да е посвещаван тайният съветник Йенке, който неколкократно, „пътувайки по работа“, посещава Карлсабд, поддържайки непосредствен контакт с договарящите.[55]

От своя страна успоредно с непосредствената работа на Стоилов в Карлсбад Кауфман продължава усилията за реализиране на комбинацията за спечелване на Дисконтогезелшафт и Дойче банк за поемане на конверсията. Но времето отива към средата на юни. От Париж въпреки съблюдаваната секретност достигат сведения за договарянията на дипломатическия агент Гешов с Българския синдикат, а това силно влияе в Берлин. За да попречат на хода на работите в Париж, на заинтересованите берлински банки не остава друго освен да си послужат с конверсията за натиск върху Стоилов.

На 7 юни Кауфман пристъпва към третиране по същество на меморандума с Е. Русел. На свой ред обаче Русел отклонява работата. Той заявява: „Сега едва ли би могло нещо да се направи, особено поради това неясно и объркано положение“, създадено от френските кредитори и техните „задкулисни вдъхновители“[56]. Тогава Кауфман се опитва да склони Русел да съдействува за участие на Дисконтогезелшафт поне в уговаряния аванс с Ландау. На 10 юни заедно с Йенке той посещава повторно Е. Русел във връзка с това, но и по този въпрос получава отрицателен отговор. Генералният консул и главен директор на Дисконтогезелшафт повтаря, че неговата банка „по принцип не се противопоставя на мисълта по-късно да установи гешефти с българското княжеско правителство по отношение на заемните дела, обаче не желае да взема участие в никакви транзакции, ако най-напред не се направи ясна и безостатъчна корекция на съществуващите отношения

---

[53] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1602, л. 37—38.
[54] Пак там.
[55] Вж. пак там, л. 41, 45, 49, 59.
[56] Пак там, л. 40, писмо на П. Кауфман, Берлин, до К. Стоилов, Карлсбад, 7 юни 1898.

с групата на Банк дьо Пари е де Пеи-Ба (т. е. Българският синдикат — б. Цв. Т.).[57] Информирайки Стоилов за направената декларация, Кауфман пояснява още, че Дисконтогезелшафт не ще поеме български гешефти в своите операции, „ако предварително не е твърдо установено дали финансовите отношения с Княжество България ще могат да се окажат възможни в бъдещето". Той завършва с изричната забележка, че Русел е на мнение, че неговата банка не е ненаклонна да влезе във финансови отношения с България, но България трябва да заеме „дефинитивно ясна позиция" в отношението си с Българския синдикат и отстрани затрудненията с групата на Дойче банк, произхождащи от въпроса за Ориенталските линии.[58]

На 13 юни Кауфман напомня на Стоилов, че на 1 юли следва да се изплати на Дойче банк и Дрезденер банк съкровищен бон на Круп за военни доставки на княжеството. В споменатите банки се поставя дори на обсъждане евентуалното принудително уреждане на плащането.[59] Дойче банк действува по-крайно, отколкото Дисконтогезелшафт. Пътищата за третиране на конверсията се оказват прекъснати.

Но какво се разкрива от документите? — В същност сам К. Стоилов не държи повече на действителното уреждане на конверсията на берлинската борса. Изяснява се, че този въпрос му служи като повод за финансови преговори с Берлин и контакти с Външното министерство, за да се уредят текущите плащания към Круп и се намери изход от конфликта по Източните железници. По-нататъшните занимания с конверсията са прекратени и Стоилов се заема изключително с Ландау.

На 12 юни тайният съветник Йенке, придружен от частния си секретар, заминава за Карлсбад при Стоилов, а Кауфман заедно с пристигналия в Берлин германски генерален консул в София фон Райхенау отпътува за Есен, за да се срещнат с Фр. Круп и обсъдят въпросите във връзка със сделката с Ландау.[60] Набелязва се база за сключване на заем-аванс от $4^1/_2$ милиона фр. срещу съкровищни бонове.

На 16 юни Кауфман се завръща в Берлин и посещава генералния консул Ойген Ландау, за да конферира с него по българския въпрос. Ландау заявява, че е писал вече на брат си в Карлсбад да приеме базата $4^1/_2$ милиона срещу съкровищни бонове за 6—8 месеца, като вярва, че сделката ще бъде изпълнена с успех, ако обаче от страна на българското правителство се положат усилия контрактът да се сключи за срок от 2 дни. Ойген Ландау припомня неприятния опит от лятото на 1896 г., когато пред групата на Ландау се разкрива възможността да поеме Земеделския заем, но този заем изведнъж се дава на групата на Банк дьо Пари.[61] Незабавно след срещата неуморният посредник съобщава с шифър за горното на Стоилов: „Фирмата Ландау се интересува от гешефта, обаче изисква твърда оферта, за да не стане един ден, както в 1896 г., да вади за другите кестените от огъня."[62]

Къщата Ландау е предпазлива, защото тъкмо в същия ден, 16 юни, се узнава по информация от Дисконтогезелшафт, че в Париж също е постиг-

[57] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1602, л. 42—45, писмо на П. Кауфман, Берлин, до К. Стоилов, Карлсбад, 10 юни 1898 г.

[58] Пак там.

[59] Пак там, л. 49—50.

[60] Пак там, л. 45, 50.

[61] Пак там, л. 52; вж. за тези събития Цв. Тодорова. Външните заеми на България. 1888—1912, с. 267—289.

[62] Пак там, л. 51.

писмо за Стоилов, в което излага подробностите по работата. Изяснява се, че в изпълнение на договарянията в срещите във Виена и Карлсбад търговският съветник Ландау, поканен от Кауфман, се съгласява да даде аванс на българското правителство в смисъл на формулираното становище от Стоилов от 10 май. Но срещу това необходимо е българското правителство да гарантира предимства за германската страна при бъдещите сделки на княжеството по държавните заеми.[53]

Няма съмнение, че това, което се подготвя в Париж, все по-силно тревожи берлинския финансов свят и той бърза да противодейства с добиване на авантажи за своя сметка. Хуго Ландау употребява много усилия да разясни на Кауфман неизгодата за България от обвързването ѝ с французите. Той изтъква с пожелание да се предаде на Стоилов, че французите се отказват да дадат аванс, а българите със своите ангажименти към тях „при наличните обстоятелства не ще получат отникъде пари и при всички случаи ще трябва да им се подчиняват“[54].

За да окаже непосредствено въздействие върху Стоилов, Хуго Ландау заедно с жена си и децата си пристига в Карлсбад, настанявайки се в най-близко съседство с министър-председателя. И на обедите и вечерите в хотел „Бристол“ започват преговори за сключване на аванса. В делото неизменно продължава да е посвещаван тайният съветник Йенке, който неколкократно, „пътувайки по работа“, посещава Карлсабд, поддържайки непосредствен контакт с договарящите.[55]

От своя страна успоредно с непосредствената работа на Стоилов в Карлсбад Кауфман продължава усилията за реализиране на комбинацията за спечелване на Дисконтогезелшафт и Дойче банк за поемане на конверсията. Но времето отива към средата на юни. От Париж въпреки съблюдаваната секретност достигат сведения за договарянията на дипломатическия агент Гешов с Българския синдикат, а това силно влияе в Берлин. За да попречат на хода на работите в Париж, на заинтересованите берлински банки не остава друго освен да си послужат с конверсията за натиск върху Стоилов.

На 7 юни Кауфман пристъпва към третиране по същество на меморандума с Е. Русел. На свой ред обаче Русел отклонява работата. Той заявява: „Сега едва ли би могло нещо да се направи, особено поради това неясно и объркано положение“, създадено от френските кредитори и техните „задкулисни вдъхновители“[56]. Тогава Кауфман се опитва да склони Русел да съдействува за участие на Дисконтогезелшафт поне в уговаряния аванс с Ландау. На 10 юни заедно с Йенке той посещава повторно Е. Русел във връзка с това, но и по този въпрос получава отрицателен отговор. Генералният консул и главен директор на Дисконтогезелшафт повтаря, че неговата банка „по принцип не се противопоставя на мисълта по-късно да установи гешефти с българското княжеско правителство по отношение на заемните дела, обаче не желае да взема участие в никакви транзакции, ако най-напред не се направи ясна и безостатъчна корекция на съществуващите отношения

---

[53] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1602, л. 37—38.
[54] Пак там.
[55] Вж. пак там, л. 41, 45, 49, 59.
[56] Пак там, л. 40, писмо на П. Кауфман, Берлин, до К. Стоилов, Карлсбад, 7 юни 1898.

с групата на Банк дьо Пари е де Пеи-Ба (т. е. Българският синдикат — б. Цв. Т.).[57] Информирайки Стоилов за направената декларация, Кауфман пояснява още, че Дисконтогезелшафт не ще поеме български гешефти в своите операции, „ако предварително не е твърдо установено дали финансовите отношения с Княжество България ще могат да се окажат възможни в бъдещето". Той завършва с изричната забележка, че Русел е на мнение, че неговата банка не е ненаклонна да влезе във финансови отношения с България, но България трябва да заеме „дефинитивно ясна позиция" в отношението си с Българския синдикат и отстрани затрудненията с групата на Дойче банк, произхождащи от въпроса за Ориенталските линии.[58]

На 13 юни Кауфман напомня на Стоилов, че на 1 юли следва да се изплати на Дойче банк и Дрезденер банк съкровищен бон на Круп за военни доставки на княжеството. В споменатите банки се поставя дори на обсъждане евентуалното принудително уреждане на плащането.[59] Дойче банк действува по-крайно, отколкото Дисконтогезелшафт. Пътищата за третиране на конверсията се оказват прекъснати.

Но какво се разкрива от документите? — В същност сам К. Стоилов не държи повече на действителното уреждане на конверсията на берлинската борса. Изяснява се, че този въпрос му служи като повод за финансови преговори с Берлин и контакти с Външното министерство, за да се уредят текущите плащания към Круп и се намери изход от конфликта по Източните железници. По-нататъшните занимания с конверсията са прекратени и Стоилов се заема изключително с Ландау.

На 12 юни тайният съветник Йенке, придружен от частния си секретар, заминава за Карлсбад при Стоилов, а Кауфман заедно с пристигналия в Берлин германски генерален консул в София фон Райхенау отпътува за Есен, за да се срещнат с Фр. Круп и обсъдят въпросите във връзка със сделката с Ландау.[60] Набелязва се база за сключване на заем-аванс от $4^1/_2$ милиона фр. срещу съкровищни бонове.

На 16 юни Кауфман се завръща в Берлин и посещава генералния консул Ойген Ландау, за да конферира с него по българския въпрос. Ландау заявява, че е писал вече на брат си в Карлсбад да приеме базата $4^1/_2$ милиона срещу съкровищни бонове за 6—8 месеца, като вярва, че сделката ще бъде изпълнена с успех, ако обаче от страна на българското правителство се положат усилия контрактът да се сключи за срок от 2 дни. Ойген Ландау припомня неприятния опит от лятото на 1896 г., когато пред групата на Ландау се разкрива възможността да поеме Земеделския заем, но този заем изведнъж се дава на групата на Банк дьо Пари.[61] Незабавно след срещата неуморният посредник съобщава с шифър за горното на Стоилов: „Фирмата Ландау се интересува от гешефта, обаче изисква твърда оферта, за да не стане един ден, както в 1896 г., да вади за другите кестените от огъня."[62]

Къщата Ландау е предпазлива, защото тъкмо в същия ден, 16 юни, се узнава по информация от Дисконтогезелшафт, че в Париж също е постиг-

[57] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1602, л. 42—45, писмо на П. Кауфман, Берлин, до К. Стоилов, Карлсбад, 10 юни 1898 г.

[58] Пак там.

[59] Пак там, л. 49—50.

[60] Пак там, л. 45, 50.

[61] Пак там, л. 52; вж. за тези събития Цв. Тодорова. Външните заеми на България. 1888—1912, с. 267—289.

[62] Пак там, л. 51.

нато съгласие за сключване на български аванс. Генералният консул Е. Русел пребивава в Париж на 15 юни и се добира до сведенията, че в този ден Банк дьо Пари е де Пеи-Ба се е съгласила да даде 5 милиона аванс на княжеското правителство.

Наистина заинтересованите германски среди следят извънредно внимателно какво става в Париж и се ориентират в основата си правилно.

Налице е и обратното наблюдение и заинтересованост. През април—май—първата половина на юни Българският синдикат замразява финансовите преговори с княжеството. Развитието на Стоиловата комбинация „Карлсбад" обаче оказва своето въздействие и в Париж избързват да подготвят контраудара.[63]

Парижката вест е посрещната с голямо неудоволствие в Берлин. Сам Кауфман, силно раздразнен, „поздравява" Стоилов „от сърце" за постигнатия успех и като счита, че при създаденото положение неговите усилия в Берлин следва да се преустановят, заявява, че се връща в София.[64]

Работата на К. Стоилов се усложнява. На 16 юни следобед Хуго Ландау напуска Карлсбад, с което почти готовата сделка с неговата фирма се оказва пред провал.

Наближава обаче 1 юли, когато трябва да се плаща на Фр. Круп. Французите наистина обещават аванс в момента, но все още няма гаранция, че една такава сделка ще се изпълни навреме в Париж. Пред Стоилов има едно решение — да доведе докрай комбинацията си — и той телеграфира на Кауфман: „Никаква вест от Париж за аванс. Моля внимавайте да завършите работата с Ландау и тогава пътувайте обратно."[65]

От поведението на Стоилов проличава, че българското правителство ще държи на подготвения гешефт с Ландау. Тогава Круповият представител и доброволен сътрудник на министър-председателя, като изказва благодарност за запазеното към него доверие, отлага заминаването си и се заема да въздействува за възпиране на френския ход.

На 17 юни се провеждат две срещи с Ойген Ландау, на които Кауфман енергично настоява да не се скъсва със Стоилов въпреки съобщенията от Париж. Ландау се съгласява, за което Стоилов е незабавно уведомен.[66] До вечерта целеустременият посредник пише на Стоилов и за „личното си мнение" по възникналата ситуация: „В случай, че се е отишло твърде напред, то добре би било Лендербанк[67] и французите без всякакво протакане да изложат намеренията си. По мое мнение Лендербанк е съобщила в Париж принципното си съгласие да се дадат евентуално 5 милиона аванс на българското правителство, за да може след това до последния момент да си играят с Вас всичките, както котката с мишката, и да може да Ви поставят под принудителни задължения."[68] Същия ден на Стоилов телеграфира сам Ландау: „За да може да се дойде до резултат, Вие, Екселенц, трябва веднага да декларирате (решението си) да сключите."[69]

---

[63] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1602, л. 53.
[64] Пак там, л. 51, 52, 53.
[65] Пак там, л. 54.
[66] Пак там, л. 57.
[67] Виенската Лендербанк работи от 1895 г. нататък в консорциума на Банк дьо Пари е де Пеи-Ба.
[68] Пак там, л. 58.
[69] Пак там, л. 56.

От своя страна Стоилов, следвайки своята тактика, телеграфира на Ландау, че е съгласен да сключи[70] и още същия ден, 17 юни, иска среща с тайния съветник Йенке, с когото обсъжда въпроса за подкрепата, която Германското външно министерство би могло да окаже по въпроса. Оформя се мнение, че в това отношение би следвало да се издействува от Външното министерство да възложи и да проведе чрез генералния консул фон Райхенау бързи мероприятия в София.[71] Действувайки извънредно експедитивно, на 16 юни чрез Йенке генералният консул фон Райхенау е инструктиран, а той съответно разпорежда телеграфически до консулството в София какво е необходимо да се направи пред кабинета, респективно пред финансовия министър, за да се уреди възможно най-бързо формалното сключване на сделката.[72]

Междувременно на Вилхелмщрасе става известно, че французите се готвят срещу обещания аванс да наложат на княжеството условия за изключителни предимства на френската военна индустрия на българския пазар[73] и Външното министерство, за да осигури сделката, заема позата на партньор. Преди всичко обаче то прави необходимото да доведе до знанието на българското правителство, че за разлика от французите Германия ще урежда отношенията си с княжеството без принудителни, неравноправни условия. На фон Райхенау се възлага да съобщи това в София, което да се предаде на кабинета като изрична декларация на Германското външно министерство в смисъл, че при възникналия въпрос от негова страна ще се съблюдават напълно коректни отношения.[74] На 19 юни по поръчение на Йенке Кауфман телеграфира на Стоилов още по-определено: „Тайният съветник Йенке видях, недопустима монополна претенция, същото съобщение фирмата Круп. Външното министерство в Берлин уведомява коректно отношение с българското правителство.“[75]

При създалото се положение както от българска, така и от германска страна еднакво твърдо е решението да се сключи сделка и най-сетне на 20 юни тя е възложена на Бреслауер Дисконто банк, в синдикат с която и в името на която банкерската къща Ландау поема външните си държавни заемни гешефти. Директорът на банката Ернст Фридлендер заминава за Карлсбад, отнасяйки със себе си текст на конкретните условия на сделката, по които веднага се започват преговори.

Бреслауер Дисконто банк приема по същество българското предложение за сключване на аванса срещу съкровищни бонове, предявявайки едно единствено условие — да бъде гарантирана със залог продажба по 60% на облигации от заема 1892 г. или от заема Земеделски каси на стойност, равна на сумата на аванса.[76] Наистина едно елементарно осигуряване на сделката на банката е естествено и необходимо. При това, тъй като авансът се

---

[70] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1602, л. 56.

[71] Пак там.

[72] Пак там.

[73] Вж. пак там, л. 54, 55, 67. На Вилхелмщрасе се интересуват извънредно много от действията на французите за поемане на българските военни доставки. В това отношение информацията на берлинското Външно министерство е твърде прецизна и най-важното — съвсем навременна. В Берлин узнават още на 17 юни онова, което е съобщено в Париж на Ив. Ст. Гешов на 12 юли.

[74] Пак там, л. 54.

[75] Пак там.

[76] Пак там, л. 60, 61, 63.

предвижда като краткосрочен, очаква се облигациите много скоро отново да се върнат в разпореждане на княжеското държавно съкровище. Но . . . тук работата се сблъсква с неприятно затруднение: българското държавно съкровище не разполага с търсеното количество облигации нито от заема 1892, нито от този от 1896 г. Те са заложени у кредиторите.[77] От тях само една част се освобождава на 18/30 юни, но на стойност под 4 милиона франка.[78]

Изправен пред това затруднение, К. Стоилов, без да споменава нищо на Ернст Фридлендер, приключвайки първите преговори с него на 20 юни, телеграфира екстрено на Кауфман да се помъчи да склони Ландау да намали количеството на исканите облигации.[79] Кауфман веднага се отправя при Фридлендер, току-що завърнал се от Карлсбад в Берлин, и заедно с него посещава генералния консул Ойген Ландау, поставяйки на обсъждане въпроса за залога от облигациите. Тримата се съгласяват, че без допълнителна гаранция към съкровищните бонове би било абсурдно да се сключва сделката, но от бюрото на Ландау телеграфират обратно в Карлсбад, че в края на краищата тази гаранция-залог може да се изрази в депониране на каквито и да било други държавни ценни книжа, носещи лихва. Проявявайки „великодушие", тримата представители на германския финансов свят не пропускат заедно с това още един път изрично да подчертаят на Стоилов, че германските банки „не ще пожелаят и никога не ще поставят такъв род условия", каквито се подготвят вече в Париж за отдаване на абсолютни предимства на френската индустрия в българските доставки. „Тукашното Външно министерство — додават те — би отказало евентуална подкрепа на едно такова дръзко искане."[80]

На 24 юни сутринта Фридлендер, придружен от Кауфман, пристига в Карлсбад и К. Стоилов подписва формално споразумение за отпускане на аванса от Бреслауер Дисконто банк. Без да въвежда кредиторите в подробностите по състоянието на княжеското държавно съкровище, К. Стоилов подписва предварителен договор за 5 милиона.[81] Веднага след подписването Кауфман отпътува за Есен при Круп, където трябва да се види с фон Райхенау, който на 25 юни приветствува телеграфически К. Стоилов за постигнатия успех.[82] Пак на 25 юни на Стоилов телеграфира и Фридлендер от Бреслау, съобщавайки, че двама упълномощени делегати от Бреслауер Дисконто банк — Шюц и Билшовски — са заминали за София, за да им се предадат титрите по гаранцията, срещу което българският финансов министър ще получи платежните ордери за незабавното получаване на аванса в Берлин.[83]

На 26 юни, след посещението в Есен, от Ерланген П. Кауфман изпраща писмо на К. Стоилов със съвет при финансовото оформяне на споразумението в София да се поиска по-голяма сума на аванса. По това вероятно е

---

[77] Вж. Цв. Тодорова. Външните държавни заеми 1888—1912, с. 369 и пр.

[78] ЦДИА, ф. 600, а. е. 1602, л. 94—105, доклад на Т. Теодоров, София, до К. Стоилов, Карлсбад, 19. VI/1. VII. 1898.

[79] Пак там, л. 67.

[80] Пак там.

[81] Пак там, л. 69, 70.

[82] Пак там, л. 75, телеграма от фон Райхенау, Висбаден, до К. Стоилов, Карлсбад, 13/25. VI. 1898.

[83] Пак там, л. 76.

уговорено нещо в Есен. Кауфман припомня, че докъм края на годината на княжеството ще бъдат нужни повече пари за посрещане плащанията по държавния дълг.[84]

Вместо уголемяване на сумата обаче в София се разкриват такива затруднения, щото сумата се свежда под 4 милиона. Въпреки споразумението, сключено от министър-председателя, финансовият министър Т. Теодоров не успява да осигури повече от възможните да се освободят на 30 юни облигации от Земеделския заем и след мъчителни четиридневни преговори с банковите делегати[85] на 18/30. VI подписва необходимите книжа за един аванс от 3 689 700 фр.[86] — толкова, колкото е възможно да се гарантира. Делегатите отнасят окончателния текст на договора в Карлсбад и на 2 юни той е подписан от министър-председателя.[87]

На 3 юли К. Стоилов изпраща, все още от Карлсбад, дълго писмо до тайния съветник Йенке в Берлин. „Аз се нуждая да не скрия от Вас, че тежък камък падна от моите гърди, след като тук вчера с Вам добре познатите берлински банкери подписах договора за доставяне на аванса на нашето правителство. Макар условията да не са най-добрите, то ние все пак трябва да сме доволни и трябва преди всичко да не забравяме, че направената ни услуга в настоящия момент е от най-значителна важност. Господин Кауфман, както това е негов навик, не приема каквито и да било изрази на благодарност. Затова аз мисля, че мой двоен дълг е чрез Вас да изкажа на госп один тайния съветник Круп колко силно и от сърце съм благодарен на неговия представител, който наистина при тежки условия се зае да ни окаже тази неоценимо голяма услуга. Също така на Вас и на г-н Круп изразявам моята сърдечна благодарност, че вие разрешихте така искрено на г-н Кауфман да се посвети необезпокоявано на нашия интерес."[88]

Наред с горното в писмото си от 3 юли К. Стоилов съобщава на Йенке, че към края на юли ще бъде в Петербург и на връщане оттам, „следвайки" (неговия, на Йенке — б. Цв. Т.) превъзходен и добре обмислен съвет, иска да дойде в Берлин, за да се запознае с господата от Дисконтогезелшафт и да разговаря с тях по българските финансови въпроси. В края отбелязва, че заминава за Виена и бърза да се върне в София.

Фактически К. Стоилов остава в Карлсбад още няколко дни. В София се завръща на 11 юли.[89] През това време и Кауфман продължава да бъде в Германия, посещава често Стоилов и остава чак до края на юли, сношавайки се с Дисконтогезелшафт по българските въпроси.[90] Очевидно К.

---

[84] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1602, л. 77.

[85] Вж. пак там, л. от 79 до 91.

[86] Пак там, л. 92, 94.

[87] Пак там, л. 108.

[88] Пак там, л. 108—109. Цитираме писмото по черновата, която е запазена. Тя е написана с почерка на Кауфман, а от ръката на Стоилов тук-таме са направени незначителни поправки. Текстът е написан върху бланка на хотел в Карлсбад, но не този на Стоилов, а на „Хотел Кьонигсвила", където вероятно отседнал Кауфман, за да се срещне със Стоилов. Като се има пред вид цялото съдържание на писмото, очевидно става колко близко Кауфман е стоял до конфиденциалните държавни въпроси на българското правителство.

[89] Вж. пак там, л. 100 и сл.

[90] Пак там, л. 112 и сл. Освен услугите към К. Стоилов,както и някои други българско-германски търговски сделки, Кауфман изпълнява отговорни задачи, възложени му от Фр. Круп, във връзка с деловите отношения на фирмата с Бразилия. В началото на юли в Берлин пребивава бразилският президент Салос и Кауфман е аташиран към него за участие във водените преговори.

Стоилов се стреми да запази отворена вратата към германските финансови кръгове. В края на краищата все още не е решен конфликтът с Източните железници, а и всяка възможност за сключване на заемна сделка със западния капитал при големите парични нужди и затруднения на държавното съкровище не бива да се пренебрегват.

След като се преодоляват трудностите по транзакциите,[91] авансът на Бреславската банка е реализиран окончателно докъм 10—11 юли. Впрочем още на 30 юни при подписването на книжата от финансовия министър Т. Теодоров банката брои на българското правителство във Виена сумата 3 000 000 фр. Сумата покрива излязъл купон от заема 1892 г., както и дълга към Фр. Круп от 1 юли и още някои военни доставки от германската индустрия.[92]

Възприетите финансови условия осигуряват на Бреслауер Дисконто банк изключително голяма печалба от 18½ % годишна лихва.[93]

В Берлин—Бреслау са доволни. Налице е не само високата печалба, но и още по-важното обстоятелство, че княжеството чрез тази сделка отново се свързва с германския заемен капитал.

Задоволството обаче е краткотрайно. Скоро всичко се свежда до един ефимерен успех на германската заемна политика. В разгорялото се френско-германско съперничество през 1898 г. победата пак се оказва на страната на Франция.

Вълнението сред заинтересованите берлински кръгове от онова, което се подготвя в Париж, продължава да ги гложди и след реализиране на аванса. След подписване на договора на 3 юли Кауфман се опитва да разузнае в какво състояние се намират българско-френските заемни отношения с оглед на българското становище по възникналия вече въпрос за монополизиране на българските доставки от френската индустрия. Той съставя съответно предпазливо писмо до Стоилов, изразявайки своето „лично" мнение, че както във Виена (т. е. Лендербанк — б. Цв. Т.), така и в Париж вероятно са извлекли необходимите поуки от станалото в Карлсбад и сигурно вече са направили своите предложения за по-нататъшни финансови гешефти.[94] Паул Кауфман се надява да получи някакъв отговор, който да подскаже какви са намеренията на българското правителство. Но министър-председателят премълчава повдигнатите въпроси, завръща се в София и моментално се договаря с французите за 10-милионния аванс.

В Париж са добре информирани за развоя на Карлсбадската Стоилова комбинация[95] и в подходящия момент осъществяват офанзивата си. След

[91] ЦДИА, ф. 609, оп. 1, а. е. 1602, л. 110, 111.

[92] Пак там, л. 97, доклад на Т. Теодоров, София, до К. Стоилов, Карлсбад, 19. VI/1. VII. 1898; вж. също СтДн XI ОНС, I р. с., 3. 30. XI. 1901, с. 965; също ЦДИА, ф. 254, оп. 1, а. е. 23, л. 2, бележки относно аванса, сключен с Бреслауер Дисконто банк, Берлин, 17. VII. 1898.

[93] Изчерпателно за условията и характера на аванса вж. доклада на Т. Теодоров до К. Стоилов от 19. VI/1. VII. 1898 (ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1602, л. 104). Срв. също ЦДИА, ф. 173, оп. 1, а. е. 994; също ф. 254, оп. 1, а. е. 23; също СтДн IX ОНС, 1898, III, р. с., кн. 2, с. 234. Според М. Тенев. Живот и дейност. С., 1942. с. 132, реализираната печалба достига 30% годишна лихва. Вж. също Б. Боев. Един нов държавен заем. — Сп БИД, т. V, 1901. Самонарасналата стойност на аванса според Н. Стоянов възлязла на 3 950 262 лв.

[94] Пак там, л. 112. За растящата тревога в Берлин вж. също телеграмата на Фридлендер от Берлин до К. Стоилов в София от 30. VI/12. VII и 1/13. VII. 1898.

[95] Вж. Маджар Оршагос Левелтар (Унгарски държавен архив), Будапеща, IV. 1275а, Болгар, 10 милионо фр. кьолчонсиндикатус 1898, 1899, писмо на Банк Ентернасионал

неочаквано голямото предложение от 12 юли, направено на Ив. Ст. Гешов, на 19 юли френският делегат Фредерикс, един от директорите на Банк Ентернасионал дьо Пари, пристига в София и подписва със Стоилов договор за 10-милионния аванс с изключителни авантажи за френската военна индустрия.[96]

Успехът на германския финансов капитал с аванса на Бреслауер Дисконто банк се свежда до минимум и което е най-важно — изгубва всякакъв политически смисъл във връзка с положените усилия от берлинското Външно министерство и заинтересованите големи банки да задържат България в орбитата на германската заемна политика в Югоизтока. В края на юли княз Фердинанд посещава инкогнито Берлин и стремейки се да демонстрира задоволство от сключената авансова сделка с Бреславската банка, поканва на закуската си в хотела Паул Кауфман и неколцина представители на берлинския финансов свят. Настроението обаче е депримирано. Всички присъствуващи се намират „под впечатлението на тъжната новина" за действителния завършек на гешефта.[97]

Противно на писмения ангажимент към Йенке Константин Стоилов въобще не се връща в Берлин за по-нататъшни преговори с германските банки за конверсията.

Българският синдикат в Париж тържествува. След удара през 1897 г. сключването на новия заемен договор през 1898 г. затвърдява постигнатото през 90-те години политическо надмощие в заемните отношения и на френската индустрия във военните доставки на княжеството. От 1897—1898 г. и чак до избухването на Първата световна война, осъществявайки успешно заемната си политика в България, Франция става главният неин доставчик за въоръжаването и превъоръжаването на армията ѝ. В това отношение първенствуваща роля поема и играе Шнайдер и неговите монополистични обединения.[98]

Благодарение на усилията на германското правителство Фр. Круп и след 90-те години си запазва, макар и немного обширен, но все пак сигурен дял от външните военни доставки на княжеството. Според статистическите данни за вноса на военни материали в страната[99] германският военен внос нараства от 0,55% от общата стойност на германския внос в България през 1896 г. на 1,2% през 1912 г. Френският внос обаче съответно от 0,06% на 1,52%. Германският военен внос запазва едно постоянство, движейки се от началото на XX в. все около 1—1¼ % от общата стойност на вносната търговия в България, докато френският внос варира в много резки граници — 0,06% — 1,36% — 15,9%. По-съществено обаче е обстоятелството, че Франция внася главно модерно артилерийско въоръжение, а Германия бива принудена да се задоволява в значителна степен с второстепенни доставки на

дьо Пари, Париж, до Ланси, директор на Унгарската търговска банка, Будапеща, 7. VII. 1898 (Микрофилм, Институт за история при БАН).

[96] Вж. пак там, писмо на Банк Ентернасионал дьо Пари, Париж, до Банк Комерсиал Онгроас дьо Пест, Будапеща, 19. VII. 1898 г.; срв. ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1602, л. 117; вж. М. Тенев. Цит. съч., с. 132; вж. Цв. Тодорова. Външните държавни заеми, с. 338—346.

[97] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1602, л. 123, писмо на П. Кауфман, Берлин, до К. Стоилов, София, 31. VII. 1898 г.

[98] Вж. пак там, ф. 176, Външно министерство, оп. 1, а. е. 1165, секретна документация за военните доставки на Шнайдер 1898—1899—1900—1901.

[99] Статистически годишнини на Царство България, С., т. IV, 1912, с. 206—207, 238.

барут и патрони. Германската военна индустрия и частно Фр. Круп фактически се оказват под ударите на най-остра конкуренция от страна на Франция.[100]

Заемодавците на България Банк дьо Пари и Банк дьо Пари е де Пеи-Ба установяват неразкъсваемо сътрудничество с командуващите върхове на френската военна индустрия в сношенията си с българското правителство и така преодоляват по-старите преимущества на Фр. Круп. След залеза на австро-унгарската заемна политика в България и на свързаното с нея проникване и влияние на германския финансов капитал в областта на външния държавен дълг на страната последният се лишава от възможността да поддържа предимствата със санкцията на нови и нови заемни договори. Напротив, такива преимущества завоюва за френската военна индустрия френската заемна политика. Под крилото на Ке д'Орсе френската военна индустрия успява да си създаде почти монополно положение в сектора на военните доставки на българския пазар.

Общата позиция с Германия по конфликта за Източните железници и очертаващите се в по-нататъшното развитие тенденции за установяване на сътрудничество между германския и френския финансов капитал не препятствуват на това развитие на нещата. В същност заемната политика на империалистическите сили се проявява в момента и по-нататък като твърде комплицирано и противоречиво изменящо се явление вследствие на сложното само по себе си взаимодействие на базисните и надстроечните явления — финансовия капитал с военната индустрия и дипломацията.

DER FRANZÖSISCH-DEUTSCHE WETTBEWERB IN DER ANLEIHENPOLITIK GEGENÜBER BULGARIEN UND DIE KOMBINATION «KARLSBAD 1898»

ZWETANA TODOROVA

(Zusammenfassung)

Die Arbeit ist eine originelle Untersuchung der Anleihenpolitik, die von der Regierung der Narodna Partija (Volkspartei) durchgeführt wurde, und des Wettbewerbs zwischen dem französischen und deutschen Finanzkapital in Verbindung mit der Konversionsanleihe im Jahre 1898. Als Ergebnis einer anderen umfangreicheren Untersuchung bestimmt die Verfasserin allgemein den Charakter der Anleihenpolitik Bulgariens sowie der großen Finanzgruppen in den verschiedenen europäischen Ländern gegenüber Bulgarien und geht besonders auf die deutschen und französischen Banken ein. Dabei werden die Momente der Zusammenarbeit zwischen den beiden miteinander wetteifernden Mächten sowie die unter ihnen bestehenden Widersprüche aufgedeckt, die auf bulgarischem Boden in Erscheinung treten, ohne in dem einen und anderen Fall den imperialistischen Charakter in der Aktivität des deutschen und des französischen Kapitals zu übergehen.

Untersucht werden die Maßnahmen der bulgarischen Regierung unter K. Stoilov zur Sicherung der Konversion, die ursprünglichen Absichten, die französischen Banken als Kreditgeber zu gewinnen, die Erkundungen in Petersburg und die

[100] Вж. Zw. Todorowa. Die deutsch-bulgarischen Handelsbeziehungen, S. 257.

Hinwendung zu den deutschen Finanzkreisen nach dem Mißerfolg in Frankreich und Rußland. Auf das außerordentlich reiche Urkundenmaterial aus dem Archiv des Ministerpräsidenten K. Stoilov sowie auf andere Archivquellen gestützt, verfolgt die Verfasserin den Weg, auf dem die Vertreter des deutschen Kapitals für die bulgarische Anleihe gewonnen wurden, obwohl zwischen der Deutschen Bank und der bulgarischen Regierung ein scharfer Konflikt bestand. Aus überzeugenden Archivquellen zieht die Verfasserin den argumentierten Schluß, daß einer der Hauptgründe, aus denen die deutschen Kapitalisten die Anleihe gewährten, auf das Bestreben zurückzuführen ist, den Einfluß Frankreichs in Bulgarien auszuschalten. Die von der Verfasserin sogenannte «Kombination Karlsbad», die von der Regierung K. Stoilov in Verbindung mit der notwendigen Konversion zur Tilgung der Staatsschulden durchgeführt wurde, ist in der Arbeit eingehend geklärt. Dabei wird auch Stoilovs Taktik aufgedeckt, die Frage der Konversion zur Regelung auch von anderen wesentlicheren Fragen der bulgarisch-deutschen Finanzbeziehungen wie Zahlungen an Krupp und die Auseinandersetzung mit der Gesellschaft der Orientalischen Eisenbahnen auszunutzen. In Verbindung mit diesen Fragen tritt von neuem die Bedeutung und der Einfluß der französisch-deutschen Widersprüche, die geschickte Einmischung der Vertreter des französischen Kapitals in die bulgarisch-deutschen Finanzbeziehungen und ihre Offensive im letzten Augenblick in Erscheinung, die das Endergebnis des Vorstoßes der deutschen Finanzkreise in Bulgarien einschränkt.

Die Untersuchung klärt einerseits die Verbindung zwischen der Anleihenpolitik des deutschen und des französischen Kapitals und anderseits zwischen den Interessen der Kriegsindustrie und der Diplomatie der beiden europäischen Staaten.

ВТОРОТО СТАМБОЛОВИСТКО ПРАВИТЕЛСТВО И ИКОНОМИЧЕСКОТО СЪПЕРНИЧЕСТВО МЕЖДУ ГЕРМАНИЯ И АВСТРО-УНГАРИЯ ЗА БЪЛГАРСКИЯ ПАЗАР (1903—1908 г.)

ХРИСТО КЬОСЕВ

От май 1903 г. до януари 1908 г. на власт в България била народно-либералната (стамболовистката) партия. Кабинетът, излъчен от щаба на партията, бил оглавяван последователно от запасния генерал Рачо Петров, от шефа на партията Димитър Петков и накрая от д-р Петър Гудев.

Стамболовистката партия представлява интересите на прозападно ориентираната част на българската търговско-промишлена буржоазия. Във вътрешната си политика правителството следвало антидемократичен политически курс, но заедно с това режимът енергично провеждал прогресивна стопанска политика.[1]

Две важни обстоятелства предопределили значителната роля на правителствената политика в развитието на българската икономика. Българската буржоазия се добрала до властта в една изостанала страна, която поради турското робство била загубила твърде много време. И само извънредни мерки могли да поддържат народното стопанство на България в ожесточената конкурентна борба на континента. Но това обстоятелство се допълвало и от ограниченията, които великите сили наложили на страната чрез Берлинския договор и които също били пречка за интензивно стопанско развитие за модернизация на българската икономика. По силата на този договор националният пазар бил не само изкуствено ограничен, но и лишен от правото на защита чрез протекционизъм. По такъв начин вътрешната и външната стопанска политика на българските правителства придобила по-съдбоносно значение за развитието на страната в сравнение с другите европейски държави.

Сред политическите кръгове в София и сред българските икономисти било разпространено мнението, че специалното законодателно насърчаване на индустрията е изключителна мярка, наложена от изключителното международно положение на княжеството. Базирайки се на опита на напредналите страни, те считали за нормален и естествен пътя на митническото протекциониране на икономическото развитие. Това разбиране изхождало от гле-

[1] Вж. по-подробно Хр. Кьосев. Стопанската политика на второто стамболовистко правителство (1903—1908 г.). — Годишник на Софийския университет, Идеологически катедри, т. 69, 1967, с. 263—300.

дището, че гарантирането на привилегированото ползуване на националния пазар от националната буржоазия е главното условие за просперирането ѝ. И въпреки че в тези възгледи прозира малка доза архаизъм, те са показателни за значението, което се удало на външностопанската политика на българската държава.

Разбира се, стопанските отношения на България с другите страни зависели в твърде голяма степен и от политическите им отношения. Външнополитическата ориентация напълно логично наложила отпечатък не само върху заемната политика на българските правителства, но и върху икономическите отношения с чуждите страни.

Външностопанската политика на стамболовисткия режим се анализира между другото от двамата съвременни български историци Цветана Тодорова[2] и Петър Горанов.[3] В няколкото страници, които авторката отделя на тази политика, има непрецизирани оценки. П. Горанов пък явно надценява „икономическата васалност" на България от Турция, за да обоснове априорната си теза за икономическата необходимост от обявяването на независимостта през 1908 г. В същност върху икономиката на България тегнела не „васалността", а несправедливите клаузи на Берлинския договор, които правителствата на България никога не спазвали стриктно и преодолявали постепенно още преди провъзгласяването на независимостта.

На фона на общата външностопанска политика на втория стамболовистки режим авторът прави опит да проследи отношението на България към икономическото проникване на Германия и Австро-Унгария в страната, тъй като тези две държави съставлявали по-съществена грижа на българското Министерство на външните работи в Министерството на финансите. Стамболовисткият кабинет имал диференцирано отношение към двете страни, поддържащи помежду си тесен политически съюз. И правителството имало основание за това, тъй като между тях съществувало определено, макар и не остро икономическо съперничество за балканските пазари.

При написването на тази работа са използувани сведенията, извлечени от стенографските дневници на Народното събрание, от официоза и останалия периодичен печат, и то предимно от икономическите издания, от документите на неполитическите организации на българската буржоазия, от фондовете на Министерството на външните работи и на монарха, както и някои лични фондове (Михаил Сарафов, Христофор Хесапчиев, Димитър Станчов, Димитър Ризов).

* * *

Едно от най-крупните мероприятия на кабинета Рачо Петров — Димитър Петков, насочено към най-пълна подкрепа на българската търговско-промишлена буржоазия, било безспорно приемането на обща митническа тарифа и сключването на свързаните с нея търговски договори.

Защитата на българската индустрия чрез създаване на митническа бариера за стоковия импорт била сериозно затруднена от клаузите на Берлинския

---

[2] Цв. Тодорова. Обявяването на независимостта на България през 1908 г. и империалистическите държави. София, 1960.

[3] П. Ст. Горанов. Икономически предпоставки за обявяване независимостта на България през 1908 г. — Годишник на ВФСИ—Свищов, т. XV, 1959.

договор. Както е известно, според него „търговските и мореплавателни договори, както и всички конвенции и спогодби, които са сключени между великите сили и Портата, и днес са в сила, запазват силата си и за Княжество България и никакво изменение в тях, спрямо която и да е държава, не може да се прави, ако тази последната не даде съгласие за това. В България няма да се взема никакво транзитно мито за стоките, които минават през княжеството. Поданиците и търговията на всички държави ще се ползуват с еднакви права. Правата и привилегиите на чуждите поданици, както и правата за съдене и консулска защита, както са установени с капитулациите и обичаите, остават в пълна сила, докато не бъдат изменени със съгласието на заинтересованите страни.“[4] Търговските договори, които Турция сключила през 1861 и 1862 г., постановили ad valosem мито 8%. При тези договори обаче била изработена оценка на стоките, определени били техните цени в съответствие със съществуващите по онова време международни цени. До края на XIX в. съществувала тенденция на постепенно неголямо спадане на цените на международния пазар, докато митото оставало в същия размер и достигнало около 10% от фактическата цена на стоките. Това изменение направило големите капиталистически страни по-сговорчиви при уреждането на търговските им връзки с България.[5] Използувайки това обстоятелство, народняшкото правителство начело с Константин Стоилов успяло да увеличи размера на вносните мита на около 14%. За отбелязване е обаче, че Турция не могла да се възползува от създалата се ситуация и направила своите опити за изменения в митническото облагане по-късно.

Постигнатият успех на българската буржоазия не бил достатъчен, не бил от естество да осигури българската индустрия срещу конкуренцията на големите и напреднали европейски държави. Ето защо правителствата на буржоазна България, подготвяйки се за действия към времето на изтичане срока на търговските договори, решили да подготвят и приемат обща митническа тарифа, на базата на която да водят преговори за сключване на нови търговски договори и конвенции.

Още по времето на радослависткия режим Михаил Тенев и цялото финансово министерство започнали подготовка за приемане на обща митническа тарифа. Дори бил изготвен проект, който, изглежда, не бил удовлетворителен за българската буржоазия. По повод на този проект Юрдан Тодоров заявил в Народното събрание: „Аз видях там много неуместни работи, които бяха прокарани вътре уж да дадат подтик на индустрията.“[6] Независимо от оценката на този опит явно е, че още в края на миналия век митническата тарифа била вече един от проблемите на българската политика.

През 1903 г. правителството на цанковистите, начело с д-р Ст. Данев, разработило и прокарало през камарата закон за митническа тарифа. Внезапното падане на кабинета в началото на май с. г. попречило за нейното осъществяване. Новият Министерски съвет в разрез с парламентарните норми не поднесъл на княза за подпис приетия от законодателното тяло закон за митническа тарифа и по този начин го осуетил.

---

[4] Международни актове и договори, 1864—1918 г., съставила Сл. Стефанова, редактор П. Георгиев, София, 1958, с. 157—158.

[5] Ст. дн. на XIII ОНС, II р. с., кн. 1, с. 78.

[6] Ст. дн. на XI ОНС, I изв. с., кн. 3, с. 1551.

Макар и нереализирана, по своя замисъл тарифата, подготвена от прогресивно-либералната партия, била важна крачка към един откровен, но умерен протекционизъм и поради това имала подкрепата на търговско-индустриалните камари. Още през юли 1903 г. Софийската търговско-индустриална камара ходатайствувала пред министъра на финансите за утвърждаване и публикуване на приетата митническа тарифа, сочейки, че тя била „износна за княжеството и дава реална протекция на народното производство“[7].

На втората редовна сесия на XIII Народно събрание била приета изготвената от стамболовисткия кабинет обща митническа тарифа, която въвела изцяло специфичното мито, т. е. обмитяването се извършвало върху чистото тегло. По своя характер тази тарифа била издържана в дух на открит и последователен протекционизъм.

Марксистки анализ на новата обща митническа тарифа направила БРСДП (т. с.) в своите печатни органи. „Покровителствените мита, писал в. „Работнически вестник“, ползуват галените деца на „националната ни индустрия“ в две отношения: първо — запазват „националната ни индустрия“ от чуждата капиталистическа конкуренция и, второ — правят възможно общо повишаване на цените на местните произведения, което излива нови грамадни печалби в джобовете на българските индустриалци“[8]. Същият вестник разкривал, че с развитието и усилването на капитализма в нашата страна се разширяват и усилията на буржоазните партии „да му слугуват“ да го насърчават.[9]

Приемането на общата митническа тарифа било само началото в пътя на правителството към осигуряването на покровителствена система за деловата дейност на българската буржоазия. Предстояла трудна и упорита работа за сключване на търговски договори на базата на приетата вече специфична митническа тарифа. Правителството съзнавало своята отговорност и се подготвило да изпълни своята мисия.

Действуващите търговски договори били сключени през 1897 г. При сключването им правителството на народната партия се стремяло да защити българската промишленост и постигнало известни успехи. Но една по-ефикасна защита на българската икономика била трудно осъществима и, както отбелязал Лазар Паяков, „навсякъде. . . личи влиянието на по-силната контрактуваща страна, в ущърб на по-слабата“[10], т. е. на България. Особено ясно проличали тези наложени недостатъци на договорите в периода след 1900 г., когато вносната търговия на княжеството отбелязала значителен напредък. Нарастването на вноса по всички пера можело „да се обясни с ниските наши вносни мита, които не дават възможност да се развие вътрешното производство“[11].

Българската буржоазия добре разбирала голямото значение на новите търговски договори. Софийската търговско-индустриална камара считала, че „предстоящите търговски договори. . . представляват най-важна работа“ на правителството и изисквали от управляващите кръгове „голямо държавническо умение“, защото това било „творчество в националната икономика“[12].

---

[7] В. Български търговски вестник, бр. 127, 13 юни 1903.
[8] В. Работнически вестник, бр. 14, 26 септ. 1907.
[9] Пак там, бр. 29, 20 ноем. 1904.
[10] Ст. дн. на XIII ОНС, II р. с., кн. 1, с. 79.
[11] В. България, бр. 81, 25 окт. 1904.
[12] Съкратени протоколи на Софийската търговско-индустриална камара, сесия XI, XII, XIII през 1902, 1903 и 1904 г., С., 1905, с. 176.

В уводна статия на сп. „Народно стопанство“ се поставяла задачата да се положат големи старания, за да се свържат „политическата с икономическата ни независимост“[13]. В Народното събрание пък Т. Теодоров казвал: „Не мога да си представя нещо по-важно, нещо по-мъчно и по-съществено от това: сключването на едни сгодни за България“ търговски договори и разбирайки големите трудности, добавял „При релативно сгодни условия“[14].

Преди сключването на договорите Министерството на финансите предприело широка анкета сред търговците и индустриалците в България, понеже желаело „да се осветли по-добре в някои точки върху положението и нуждите на нашата индустрия и търговия“. В анкетния лист били включени въпроси за това, от коя страна „се внасят артикулите, които най-много ви конкурират“, за влиянието на действуващите търговски договори и за желаните от промишлениците и търговците изменения в новите договори относно размера на митата. Една втора група въпроси обхващала някои проблеми на българския износ и мерките, които „би трябвало да се вземат. . . за отстраняване спънките в това отношение“[15]. Тази анкета още веднъж потвърждава неприкритият стремеж на народно-либералната партия да се съобразява единствено с интересите на българската буржоазия по въпроси, засягащи цялата нация. Но това проучване говори и за сериозната подготовка на кабинета за предстоящите преговори.

Но правителството си поставило и по-широки задачи. Преди всичко било решено при преговорите да се постави за решение въпросът за поне частичната отмяна на режима на капитулациите и по-специално да се премахнат ограниченията на самостоятелността на митническата полиция и отменянето на привилегиите на чуждите поданици да ползуват консулска защита при нарушение на законите на страната ни. Правителството си поставило също така задачата да сключи търговските договори във формата, по която се сключвали те между независими държави.

В трудната си мисия българското правителство получило първа подкрепа от Русия. Още през октомври 1904 г. българският представител в Петербург започнал сондажи по сключването на руско-български търговски договор. И въпреки че получил внушения от меродавни кръгове да не избързва със започването на преговорите,[16] Димитър Станчов заедно с пристигналия специално за целта проф. Борис Боев започнали преговорите за сключване на договора. Преговорите протичали в бурната руска действителност след „Кървавата неделя“ от 9 януари 1905 г. В донесението си до правителството Станчов отбелязва: „Не е лесно да се сключва в сегашно време „тука“ договор — всеки мисли за друго, — а пък да му се говори за мито, акциз, октроа, монопол на цигарените книги, консуларна юрисдикция“ било почти отегчително.[17]

На 28. II. 1905 г. бил сключен търговски договор и за мореплаване между Руската империя и Княжество България. Обективно българските интереси били зачетени напълно. В икономическо отношение договорът бил напълно равноправен. И двете страни не получили никакви отстъпки от съществу-

[13] Сп. Народно стопанство, год. I, 1904, бр. 10, с. 6.
[14] Ст. дн. на XIII ОНС, II р. с., кн. 1, с. 91.
[15] Сп. Народно стопанство, год. I, 1904, бр. 10, с. 19.
[16] БИА, НБКМ, ф. 13 (Димитър Станчов), арх. ед. 21, л. 86.
[17] Пак там, арх. ед. 22, л. 43.

ващите митнически тарифи, разбира се, при спазване клаузата на най-облагодетелствуваната страна.[18]

Обяснението на този факт трябва да се търси в ограничената заинтересованост на руската индустрия и търговия от българския пазар. За 1905 г. руският внос в нашата страна представлявал около $^1/_{10}$ от австро-унгарския, $^1/_6$ от английския и $^1/_7$ от германския импорт в България.[19] От друга страна, Русия по онова време не била урегулирала още търговските си отношения с големите капиталистически страни и дори „незначителни отстъпки на нашите вносове... могат да навлекат грамадни загуби за руските интереси по отношение на другите държави“[20]. Освен това българското правителство било принудено като условие за подписването на договора да направи декларация, че няма да сключи митнически съюз с Румъния.[21]

Димитър Станчов и проф. Борис Боев, резюмирайки съдържанието на договора и направените във връзка с него тайни декларации от двете страни, посочили следните по-важни придобивки за България: „Принципите са: автономна митническа тарифа; текстът на конвенцията е оня на германоруския договор и България се поставя на равна нога с другите държави в търговско и политическо отношение; в политическо отношение Станчов получи заявление чрез писмена декларация (за) невмешателство занапред в съдебните дела, касателно до търговия и промишленост, а също така невмешателство в нашата митническа полиция.“[22] Ясно е впрочем, че с търговския договор с България Русия направила ценна, но не безкористна услуга на българската държава.

Наскоро след руско-българския договор България уредила своите отношения и с Великобритания, и с Германия. Видимо тези страни се оказали също сравнително благосклонно настроени към българските искания при запазване обаче на твърде значителни привилегии за произведенията на своята промишленост. Така в конвенцията с Великобритания[23] били уговорени намалени мита и за такива стоки като сапун и вълнени и памучни платове, които представлявали безсъмнен интерес за българския индустриалец.[24] Направени на Англия, тези отстъпки автоматически обхващали всички страни, с които България имала договорни отношения поради прилагането на клаузата на най-облагодетелствуваната нация.

По този начин и без това умерените мита за текстилните произведения, които в тарифата рядко превишавали 30—40% от стойността, били силно редуцирани, в ред случаи дори наполовина. В новия си размер те били недостатъчни за защитата на местната текстилна индустрия срещу силната чуждестранна конкуренция и поради това прогресът на този бранш след 1905 г. бил сравнително по-бавен.[25] От друга страна обаче, текстилната промишленост у нас била вече укрепнала и, общо взето, конкурентноспособна и поради това тези отстъпки нямали някаква фатална роля за нейното развитие.

---

[18] Ст. дн. на XIII ОНС, III р. с., кн. 5, с. 1553—1557.

[19] Статистически годишник на Българското царство, год. II, София, 1911, с. 282—283.

[20] Ст. дн. на XIII ОНС, III р. с., кн. 5, с. 156.

[21] ЦДИА, ф. 176, оп. 1, арх. ед. 1993, л. 263. При оценката на този договор Цв. Тодорова елиминира тези факти и поради това едностранчиво осветлява позицията на Русия (вж. Цв. Тодорова. Цит. съч. с. 28).

[22] БИА, НБКМ, ф. 13, арх. ед. 23, л. 49—50.

[23] Ст. дн. на XIII ОНС, III р. с., кн. 5, с. 1537—1541.

[24] В. Демократ, бр. 21, 3 февр. 1906.

[25] Р. Аш. Бехаров. Индустриалният протекционизъм у нас. София, 1927, с. 54.

Въпреки благоприятния за Англия договор през първите години от неговото приложение (до 1907 г. включително) английският внос в България не отбелязал значителен прогрес и останал в границата около 20 милиона лева, с едно отклонение до 1 млн., докато българският износ за Великобритания от 12,8 млн. лв. през 1905 г. (по стария договор) нараснал на над 20 млн. лв.,[26] като почти балансирал вноса ни оттам.

Началото на нашия век било характерно със засиленото икономическо проникване на Германия на българския пазар. В едно съобщение на Централното управление за приготовление на търговските договори се посочвало, че германският внос в България напоследък направил голям напредък и достигнал 21 млн. лв., което представлявало увеличение за 15 години с около 500%. Представа за усилената икономическа експанзия на германския капитал у нас дал в интервю пред „Торговско-промышленая газета" българският консул в Одеса. „По цяла България, писал той, непрекъснато снуват енергични и зорки германци, изучават нашия край, нашите нужди, нашите привички и даже слабости и като се приспособяват към тях, създават цял ред фабрикати, които леко намират пазар у нас."[27]

Германската икономическа експанзия не била насочена единствено към България, а към овладяването на целия балкански пазар. Позовавайки се на търговската статистика, радикал-демократическата партия предупреждавала, че „балканските страни, а частно ние ставаме пазар на германските фабрики. Германия постепенно, но сигурно изтиква австрийската индустрия из нашето тържище, както е станало с Румъния"[28].

Процесът на икономическото проникване на Германия у нас, изглежда, бил непредотвратим поради обстоятелството, че немският пазар се оказал достъпен за българския експорт. Вярно е, че почти всичко, което България внасяла от Германия, било възможно да се достави и от други напреднали икономически страни, но за тях нашата страна имала ограничени възможности за износ. Ето какви цифри сочи органът на деловата буржоазия: за пет години, от 1900 до 1904 г., българският експорт за Германия бил нараснал от скромната сума 1,6 млн. марки на 138 млн. марки.[29] Независимо от изключително селскостопанския характер на изнасяните за Германия стоки очевидно е, че за деловите среди в България германските капиталисти били партньор, а не кредитор. Поради това никак не е случаен фактът, че представителите на търговско-индустриалните кръгове не икономисват суперлативи при оценката на ролята на своя партньор: „Германия досега не е никога насилствено експлоатирала балканските държави, а германската прилежност, германският творчески дух и германската солидарност са подготвили поле за обширна деятелност, и доколкото германците остават верни на тоя принцип, те ще минават в България за добри приятели."[30]

Само няколко години преди 1905 г. германското правителство отказвало да сключи търговски договор с България, като считало, че в съответствие с Берлинския договор нашата страна нямала право да сключва самостоятелни търговски конвенции. През 1904 г. Берлин вече признал правото на България да сключва самостоятелни договори и съобщил, че „гледа със симпатии на

---

[26] Статистически годишник на Българското царство, год. II, София, 1911, с. 282—283.
[27] Цит. по сп. Народно стопанство, год. III, 1906, кн. 8—9, с. 17.
[28] В. Демократ, бр. 5, 13 окт. 1905.
[29] В. Български търговски вестник, бр. 147, 14 юли 1905.
[30] Пак там, бр. 247, 10 ноем. 1904.

предложението за сключване на търговски договор", направено от българското правителство,[31] а в началото на 1905 г. вече настоявало за по-бързото започване на преговорите.[32]

Договорът между Германия и България бил подписан в Берлин на 1. VIII. 1905 г. Освен намаленията, дадени на Великобритания и Италия (по-късно), германското правителство поискало и получило специално намаление на митото при вноса на снаряди и барут и за произведенията на металургичната и машиностроителната промишленост.[33] Тези български отстъпки обаче фактически не затруднявали развитието на съществуващите у нас индустриални предприятия.

Договорът срещнал значителен отзвук както в България, така и в Германия. Според едно съобщение на БТА от Берлин подписването му „произвело превъзходно впечатление"[34]. Изглежда обаче, че берлинският кореспондент на телеграфната ни агенция поукрасил отзвука, който договорът предизвикал сред различните среди на германската столица.

Макар и със сдържан тон, но все пак одобрително се изказал за конвенцията и тежкият берлински вестник „Neue gesellschaftliche Correspondenz", според който „търговско-политическите отношения между двете държави ще бъдат повече оживени, отколкото досега" и че „големите финансови институти на Германия обръщат внимание върху стопанските богатства на България"[35].

За това, че Германия била, общо взето, доволна от постигнатото търговско споразумение, може да се съди от някои, макар и протоколни данни. При връчването на акредитивните си писма германският дипломатически агент в София говорил главно за договора и при това изключително ласкаво,[36] а германският император наградил министъра на финансите Лазар Паяков с орден „Пруската корона"[37].

От друга страна, не трябва да се отрича, че съществуват и тъкмо противоположни оценки. В германския парламент депутат от опозицията заявил, че „по-лош от тоя договор — българският — не сме могли да сключим"[38]. Обаче критиката, на която бил подложен договорът в Райхстага, изхождала от различни мотиви.* Юнкерската десница била особено недоволна от отстъпките, направени за селскостопанските произведения на България. Граф Равентло, след като изтъквал, че българските селскостопански култури са облагодетелствувани чрез договора, заявил: „Всичко това са моменти, които ни дават правото да видим в договора една лоша сделка за немското селско стопанство."[39] Отстъпките, които България получила за земеделската си продукция, били от една митническа тарифа, която имала за

---

[31] Ст. дн. на XIII ОНС, II р. с., кн. 1, с. 290; вж. също в. Нов век, бр. 969, 19 юли (1 ян.) 1905.

[32] ЦДИА, ф. 3, оп. 8, арх. ед. 635, л. 56.

[33] Ст. дн. на XIII ОНС, III р. с., кн. 5, с. 1481—1504.

[34] В. Български търговски вестник, бр. 152, 20. авг. 1905.

[35] Пак там.

[36] Пак там, бр. 261, 4 дек. 1905.

[37] В. Нов век, бр. 1040, 12/25 юни 1906.

[38] Ст. дн. на XIII ОНС, III р. с., кн. 5, с. 1579.

[39] Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Reichstages. XI. Legislaturperiod, II. Session, Bd. 1, S. 267.

* Материалите за разискванията в Райхстага ни бяха предоставени от Кирил Ежков (Берлин), за което авторът му изказва искрената си благодарност.

цел да огради селското стопанство на Германия от чуждестранна конкуренция. Отхвърляйки самата тази система, германските социалдемократи се обявили против договора, който според тях съдействувал за увеличението на цените на хранителните продукти.[40] Тази критика собствено разкрива, че германските отстъпки били строго дозирани с оглед да не изменят смисъла на провежданата от германското правителство политика на известно ограничаване на селскостопанския импорт.

Интересно е, че при първото четене на договора Райхстагът взел решение да се даде договорът на една бюджетна комисия, която да го разгледа и да излезе с препоръка пред депутатите. Комисията препоръчала да се гласува договорът, но в нейния доклад липсвал ентусиазъм. Председателят на комисията д-р Землер казал: „Резултатът за нас (от договора — б. м.) и особено за нашите индустриални продукти . . . не е радостен за Германия. Въпреки това бюджетната комисия е на мнение, че ние трябва да захапем горчивата ябълка, за да можем на първо време изобщо да стигнем до договорни отношения."[41]

Тези разисквания показват, че при преговорите за подписването на търговския договор с България германската буржоазия не успяла да постигне максималните си цели. В този смисъл германско-българският договор от 1905 г. представлявал успех на външностопанската политика на втория стамболовистки режим.

Противоречива била и оценката на договора и от антиправителствените сили в България. Андрей Ляпчев нарекъл договора доста добър,[42] а БРСДП (т. с.) считала, че Германия прокарала всички свои искания, без да направи отстъпки на България.[43] В същност обаче и двете страни, в стремежа си да разширят своето стопанско сътрудничество, направили известни облекчения на другата страна, като нашите делегати при преговорите, изглежда, са били принудени от обстоятелствата да бъдат по-отстъпчиви. В хода на преговорите Паяков наредил на българската делегация: „да бъдем и този път по-щедри в отстъпките си за германската индустрия, срещу известни политически и културни облаги"[44], като видимо имал пред вид облекчения в системата на капитулациите и признаване правото на България да сключва митнически съюзи.

Договорът се отразил твърде благоприятно върху стокооборота между България и Германия. Докато през 1886 г. германските делови кръгове били на седмо място сред вносителите на българския пазар, то през 1902 г. те излезли вече на второ място. Това показва, че развитието на търговията между двете страни било обективно и независимо от договорността между правителствата. Сключването на договора само облекчило този процес.

По години стокооборотът между двете страни се характеризирал със следните цифри в хиляди левове:

години	внос	износ
1901	9 828	8 799
1905	21 030	11 709

[40] Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Reichstages. XI. Legislaturperiod, II. Session, Bd. 1, S. 215 d.

[41] Пак там, S. 210 d.

[42] В. Български търговски вестник, бр. 17, 22 ян. 1906.

[43] Сп. Ново време, год. X, 1906 г., кн. 2, стр. 13. Това мнение на нашата партия тогава се определя и от някои съвременни историци (вж. Цв. Тодорова. Цит. съч., с. 29).

[44] ЦДИА, ф. 176, оп. 1, арх. ед. 1955, л. 28.

1906	16 225	15 410
1907	19 660	17 022
1908	20 847	11 626[45]

Таблицата разкрива не само нарастване на търговията между двете държави, но и една тенденция за 1906 и 1907 г. на приближаване на българския износ до размера на вноса. Както се вижда от данните за 1908 г., тази тенденция не се оказала трайна. Доколкото това излиза вън от хронологическите рамки на тази работа, авторът не е изследвал причините за рязкото спадане на българския износ за Германия по време на режима на Демократическата партия, но допуска, че това се дължи на нормализирането на българо-австро-унгарските търговски отношения.

Българското правителство, ръководено от стамболовистите, успяло да сключи и търговски договори и с Италия,[46] и с Франция.[47] При внасянето му във френското Национално събрание докладчикът на договора отбелязал интереса на Франция „да разширява своите отношения с България". Според него „представената конвенция има именно тая цел" и той се надявал, че френските търговци и индустриалци ще имат полза от него.[48]

Сключването на търговски договори с големите европейски държави било безспорен успех на българското правителство въпреки отстъпките, които било принудено да направи. Не трябва обаче да се мисли, че стамболовистското правителство не проявило възможната твърдост при преговорите. Поскоро трябва да се приеме оценката, че „в преговорите за новите търговски договори през 1905/1906 г. българското правителство застава на неотстъпчиви позиции"[49]. Така например българските делегати в Рим отказали исканите от италианците отстъпки дори когато италианците заплашили с връщането в търговските отношения към 8% ad valorem мито. Българската страна в преговорите основателно възразила, че такова връщане е невъзможно, защото със сключената през 1897 г. конвенция Италия фактически се отказала от правата си по Берлинския договор.[50] При преговорите с Англия представителите на българската държава заявили открито, че считат за свой дълг ограждането на местната индустрия с умерено покровителство.[51]

Като се сумират отстъпките, които българските делегации направили при воденето на преговорите за търговски договори с Великобритания, Германия, Франция и Италия, се получава следната картина. От общо 562 статии с приблизително 830 позиции в гласуваната от Народното събрание митническа тарифа били повече или по-малко намалени 202 статии с 334 позиции, т. е. малко повече от една трета.[52] За да се разберат тези цифри, трябва да се вземе под внимание и обстоятелството, че редица пунктове на тарифата били нереални и, както открито се изтъквало при дебатирането ѝ

---

[45] Статистически годишник. . ., г. II, София, 1911, с. 282—283.

[46] Ст. дн. на XIII ОНС, III р. с., кн. 7, с. 2352—2367.

[47] Пак там, с. 2310—2331.

[48] Цит. по в. България, бр. 46, 7 апр. 1906.

[49] П. Ст. Горанов. Цит. съч., с. 346—347.

[50] Интересно е да се отбележи, че чл. VIII на Берлинския договор, който не бил включен в Санстефанския прелиминарен договор, бил приет от великите сили по предложение на Италия (вж. Хр. Христов. Освобождението на България и политиката на западните държави. 1876—1878 г., София, 1968, с. 215).

[51] П. Ст. Горанов. Цит. съч., с. 346—347.

[52] Д-р Г. К. Свраков. Българската митническа тарифа за вносните стоки в нейното развитие. Варна, 1938. с. 30.

в камарата, тази нереална ставка била предложена, за да може в хода на преговорите българските делегати да правят отстъпки. Въпреки неравноправното си положение срещу тези отстъпки България също получавала известни облекчения за своя износ.

Усилията на кабинета били положително оценени още тогава. В доклада на парламентарната комисия за търговските договори се казвало, че „българското правителство освен като е постигнало важни успехи в политико-икономическо естество, но е и добре запазило занаятчийско-индустриалните интереси на страната“[53]. А официозът още по-самоуверено заявявал, че те „защитават най-ефикасно вътрешното индустриално развитие и промишлен напредък от чуждата конкуренция.“[54] Тези правителствени коментари не били само празни пропагандни фрази. В резултат на новите търговски договори и, разбира се, на закона за насърчение на местната промишленост и търговия, индустриалните заведения, покровителствувани по този закон, нараснали от 166 с вложен капитал 31 млн. лв. през 1904 г. на 206 с вложен капитал 54 млн. лв. през 1907 г.,[55] а през 1909 г. достигнали 266 с вложен капитал 61 млн. лв.[56] Чрез своя теоретичен орган тесните социалисти също така положително оценили търговските договори, защото „въпреки направените отстъпки има едно общо повишаване на митата и. . . най-важните клонове на „народното производство“ са защитени задоволително“[57].

Със сключените през 1905/1906 г. търговски договори България постигнала и външнополитически успех. Използувайки балканските противоречия на европейските сили, стамболовисткото правителство се домогнало до фактическото обезсилване на клаузите на Берлинския договор,засягащи стопанската независимост на страната и на някои привилегии на чуждите поданици. Били ликвидирани привилегиите на чуждите търговци и индустриалци, получени по капитулациите и наследени, както вече бе отбелязано, от България по постановленията на Берлинския договор. Както констатирал Лазар Паяков, „всички процеси, които могат да бъдат възбудени, ще се уреждат от нашия търговски закон и от българските съдилища без посредничеството на консулската власт“[58].

В съвременната българска историография има автори, които отричат този факт. Отбелязва се по-специално, че в германско-българския търговски договор било предвидено запазването на капитулациите,[59] което е невярно по същество. А известно е, че промени в режима, установен чрез Берлинския договор, придобивали законна сила само при положение, че всички страни, подписали договора, ги признаят. Достатъчно било една от тях да ги отхвърли, за да не могат да се приложат.

---

[53] Ст. дн. на XIII ОНС, III рс. с., кн. 5, с. 1481.

[54] В. Нов век, бр. 1116, 3/16 ян. 1907.

[55] Ст. дн. на XIII ОНС, V р. с., кн. 3, с. 873.

[56] Ж. Натан. Стопанска история на България. София, 1957, с. 343. Трябва да се отбележи, че по отношение размера на вложения капитал има различия в източниците, които авторът е ползувал.

[57] Сп. Ново време, год. X, 1906, кн. 6, с. 331.

[58] Ст. дн. на XIII ОНС, III рс., кн. 5, с. 1576. Друг е въпросът, че българските правителства винаги се стремели да не се считат с тези постановления на Берлинския договор и в практиката на българските съдебни власти често били заобикаляни (вж. С. Пенков. Борбата на българския народ против Берлинския договор и международното право, 1878—1886 г София, 1968. с. 58).

[59] Цв. Тодорова. Цит. съч., с. 29—30.

В германско-българския търговски договор съществувала ал. II на чл. 2, която гласяла: „Поданиците на двете договарящи страни ще имат право при съблюдаване на местните закони да се явяват като ищци и ответници“[60]. Тази алинея била приета по предложение на българската делегация и имала за „задача да направи още една междина в консулската юриспродукция“[61]. Самият смисъл на този пункт поставял равни условия за поданиците на двете държави, въпреки че се касае за право, а не за задължение.

Що се касае до искането на германското правителство за упоменаване на капитулациите в договора или протокола към него, то било категорично отхвърлено. В това отношение стамболовистите следвали утвърдената вече политика на българската дипломация да приема Берлинския договор като наложен на страната без нейно участие. Никога и никъде български представители не са подписвали документ, в който да съществува позоваване на договора. Специално в Берлин било заявено, че с упоменаването на Берлинския договор в търговския договор или в протокола към него последните се обричат на ратифициране от Народното събрание.[62]

Всички съвременници тогава схващали въпросните параграфи със смисъла, който им давало правителството и респективно финансовият министър Лазар Паяков, т. е. като успех на българската дипломация в борбата ѝ за постепенно премахване на капитулациите. Ще приведа два примера. В парламента депутатът Величко Кознички отправил питане, в което се казвало: „с тия договори, както е известно, силите направиха по отношение на режима на капитулациите известни отстъпки“ (Кознички имал пред вид Русия, Германия, Англия, Франция и Италия). Че той коментирал тъкмо алинея II на чл. 2, става ясно от следващия текст на питането: при старото положение „се правят сериозни спънки на правосъдието в ущърб на местните поданици, които капитулациите изоставят на произвола и недобросъвестността на често пъти недостатъчно скрупульозните в сделките си чужди поданици“[63]. Руският посланик във Виена княз Урусов осъдил Австро-Унгария за нейното „непризнаване даже на частичното премахване на капитулациите в България“[64]. Вижда се, че руският дипломат схващал договорите в смисъла, който им давало и българското правителство.

До излизането си в оставка през януари 1908 г. правителството не сключило търговски договор с Австро-Унгария, но това било по-скоро успех, отколкото несполука на стамболовистите. Подкрепяно от значителна част на българската търговска и промишлена буржоазия, кабинетът отстоявал икономическата независимост на България от непрекъснатите и брутални австро-унгарски посегателства.[65] Трябва да отбележим, че това било извършено не без чувство за такт и мярка.

В някои общи курсове стамболовисткото правителство се сочи като австрофилско, а партийният щаб като съставен от хора, едва ли не платени агенти на Виена.[66] През 1903 г. подобни обвинения били отправяни към народ-

---

[60] Ст. дн. на XIII ОНС, III р. с., кн. 5, с. 1482.

[61] ЦДИА, ф. 176, оп. 1, арх. ед. 1955, л. 92.

[62] Пак там, л. 149—151.

[63] ЦДИА, ф. 173, оп. 2, арх. ед. 7127, л. 5—6.

[64] Архив на БАН, ф. 17 (М. Сарафов), арх. ед. 157, л. 252.

[65] Цв. Тодорова поставя в това отношение Германия и Австро-Унгария наравно (вж. цит. съч., с. 29), което по наше мнение противоречи на фактите.

[66] История Болгарии, т. I, Москва, 1954, с. 473.

но-либералната партия и от нейните политически противници в страната,[67] но тези обвинения не били повтаряни по-късно. Една точна оценка в това отношение може да се направи само след проучване на външната политика на България по онова време, но все пак данните, с които разполагаме за стопанските отношения с Виена, я поставят под съмнение. С риск да се отклоним от темата ще отбележим, че в една чернова на писмо до българските дипломатически представители в чужбина Димитър Станчов след поемането на Министерството на външните работи написал за отношенията между Австро-Унгария и България следното: „С нищо, особено при ролята, която играе в Македония и при становището, което си е усвоила по повод на нашите старания да се сдобрим със Сърбия, тя не е добила правото, поне засега на сърдечни излияния от нашата страна."[68] И въпреки че в окончателния текст на инструкцията този пасаж отпаднал, той е показателен за отношението на българските правителствени кръгове към Виена.

Симеон Дамянов в интересна студия, изследвайки военните доставки на българската държава в края на миналия и началото на нашия век, също стига до аналогични изводи. Той пише: „Налага се преди всичко да се помисли сериозно върху някои широко разпространени схващания за абсолютната зависимост на българската буржоазия от Германия и Австро-Унгария. Фактите показват, че политиката на българските правителства през този период била твърде гъвкава и подвижна, в редица случаи те маневрират умело с цел да извлекат максимални изгоди от засиленото съперничество между великите сили."[69] След анализа на фактическия материал авторът заключава: „Държейки сметка за съотношението на силите на международната арена, българските правителства считали за възможно през посочения период да се опрат на Русия, Франция и Англия, за да постигнат стоящата пред тях голяма цел."[70]

Българското правителство съзнавало важността на търговския договор с Австро-Унгария и изобщо на стопанските си отношения с географски най-близката до Балканите велика сила. Вероятно поради това правителството изпратило като дипломатически агент във Виена Михаил Сарафов. Това говори, че то държало за изпращането там на компетентно лице по финансовите и икономическите въпроси, а освен това Сарафов бил член и виден деец на прогресивно-либералната партия, която винаги била против австро-унгарското проникване у нас. А за да го изпрати във Виена, възможно е правителството да е преодоляло мнението на монарха, който, ако се съди от едно писмо на Александър Радев, имал отрицателно отношение към Сарафов.[71]

---

[67] Ст. дн. на XIII ОНС, I р. с., кн. 2, с. 820.

[68] ЦДИА, ф. 176, оп. 1, арх. ед. 2147, л. 37. За отношението към Виена, господствуващо в българските дипломатически среди, говорят и изразите,които употребил в едно донесение Хр. Хесапчиев: „Подлите интриги на австрийската политика, традиционното коварство на която е възведено на степен на една твърде рафинирана система" (вж. ЦДИА, ф. 176, оп. 1, арх. ед. 2011, л. 7). Логично е да се предположи, че едно австрофилско правителство би се отказало от услугите на дипломат с подобни възгледи. Но по времето на цялото стамболовистко управление Христофор Хесапчиев бил на отговорна дипломатическа работа — до лятото на 1905 г. бил български дипломатически агент в Белград, а след тази дата — в Букурещ.

[69] С. Дамянов. Френските военни доставки в България в края на XIX и началото на XX в. — ИИИ, т. 18, 1967, с. 5.

[70] Пак там, с. 49.

[71] Архив на БАН, ф. 17, арх. ед. 202, л. 6.

Но София не бързала със започването на преговорите. Първоначалният претекст бил, че „между Австрия и Унгария още въпросът не е уреден в митническо отношение“[72]. През 1904 г. въпросът за договора бил предмет на разисквания в близките до правителствата печатни органи. Будапещенският в. „Pester Lloyd“, който „често бива инспириран от унгарското правителство“, съветвал факторите във Виена да защитят „по-добре интересите на страната“ (от българска конкуренция — ?! — б. м. Хр. К.) и заявявал, че „иначе би предпочел да не се сключва никакъв договор“[73]. В. „Български търговски вестник“, позовавайки се на български правителствени среди, съобщавал, че сред тях преобладавало мнението, че „по-добре било да се води с Австро-Унгария митническа война, отколкото да се види принудено българското правителство да се откаже от ония справедливи искания, които от икономически и фискални съображения съставляват жизнен интерес“[74].

В информационния печат също се изказвали предположения по въпроса за забавянето на българското правителство със започването на преговорите с Виена. „Изоставането (на) сключването (на) търговски договор с Австро-Унгария, писало стопанското приложение на в. „Вечерна поща“, след като такъв бъде сключен с другите държави, не ще да е случайно — да не кажем, че това е може би в политиката на сегашния министър на финансите.“[75] Предположението, че София, познавайки позицията на Австрия, решила да добие първо известни резултати при преговорите с другите страни и после на тази база да преговаря с Виена,[76] е наистина примамливо. В интервю пред редактор на „Български търговски вестник“ Паяков също намекнал за това, като се изказал за започването на преговорите в „сгоден момент“, но заедно с това съобщил, че „по официален път узнахме, че Австро-Унгария е твърде разположена да уважи нашите дела“[77]. Разбира се, той като официално лице не желаел да даде основание на виенското правителство да прехвърли вината за провалянето на преговорите върху България.

Няколко месеца преди започването на преговорите официозът намекнал за нелюбезните стопански отношения между нашата страна и Австро-Унгария. Вестникът писал, че България, а и другите балкански страни имат нужда за своето „икономическо възраждане“ да се освободят от „гнета на силните си съседи“. Че под силните съседи авторът на статията визирал Австро-Унгария, личи в следващия текст, който осъждал „постоянните усилия на някои от силните съседи на Балканския полуостров да турят ръка върху съобщителните средства на балканските държави, за да може чрез това да засилят панеграционното си движение на Изток“[78]. Доста внимателно официозът осъдил стремежа да се спре „икономическото развитие на слабите в икономическо отношение народи“ чрез безпрепятствено откриване на техните пазари за чуждите индустриални произведения. Споменавайки по-късно вече открито Австро-Унгария, вестникът писал, че не е възможно да се обяснят тези стремежи освен с „мотиви от друго (неикономическо) естество“[79].

---

[72] Ст. дн. на XXI ОНС, I р. с., кн. 2, с. 858.
[73] Цит. по в. Български търговски вестник, бр. 51, 6 март 1904.
[74] Пак там.
[75] Сп. Финансово-икономически преглед, г. I, 1905, бр. 1, с. 84.
[76] Пак там, бр. 6, с. 136.
[77] В. Български търговски вестник, бр. 118, 3 юни 1904.
[78] В. Нов век, бр. 889, 3/16 септ. 1905.
[79] Пак там, бр. 906, 18/31 юли 1905.

Впрочем Австро-Унгария се почувствувала засегната още в началото на 1905 г., когато българското правителство предложило на редица страни сключването на търговски договори и заплашило, че към страните, които не уредят договорните си отношения с България, ще бъде приложена автономната митническа тарифа. Граф Голуховски запитал по този повод брутално Сарафов: „Вашите в София ума ли са си загубили" и специално натяквал, че България „без съгласието на силите въвеждала монополи, повишавала акциза"[80]. Раздразнението на виенския външен министър, изглежда, било предизвикано по-скоро от изявата на българска самостоятелност, отколкото от засегнати икономически интереси, още повече, че мерките, взети в София, се отнасяли в равна степен и за другите страни.

На 29. IX. 1905 г. заминала за австрийската столица българска делегация за преговори за сключване на търговски договор.[81] Официалните кръгове в Австро-Унгария могли да констатират, че в състава ѝ бил включен и проф. Борис Боев, който преди време бил заявил в Белград пред сръбски студенти, че трябва да се обяви митническа война на монархията.[82] Освен това една година по-рано той публикувал статия в полза на сближението между Сърбия и България,[83] към което австрийската дипломация била твърде чувствителна.

Указанията, които Сарафов получил от Димитър Петков, говорят, че Министерският съвет добре разбирал, че преговорите ще срещнат значителни трудности. Петков в писмото си прямо писал: „В тия преговори ние няма да гледаме да се харесаме на австрийците, а ще гледаме, доколкото е възможно, да защитим и оградим България от експлоатацията на тази държава."[84]

На 4 октомври с. г. във Виена преговорите започнали. Още след първото заседание ръководителят на българската делегация отбелязал в дневника си: „Австро-унгарските делегати се държат съвсем резервирано."[85] Видимо делегацията на монархията не е имала никакви илюзии. Това личи и от разговора на Голуховски с българските делегати Боев, Германов, Чакалов и Станчов. На 13 с. м. той прибързано констатирал, че българите искали много и ги съветвал да намалят претенциите си. В същност по това време тарифите още не били подложени на разисквания и австрийската страна не могла да знае официално българските искания.[86]

Българските искания били доста твърди и това накарало Сарафов да изкаже опасения пред министър-председателя Рачо Петров, че чрез тях „ние ще дадем повод за прекъсване на преговорите"[87]. Българският дипломат искал да избегне прехвърлянето на вината за неуспешния край на преговорите върху страната си. Но този израз показва и обстановката на преговорите. Всеки повод могъл да доведе до тяхното преустановяване. Още повече, че на Сарафов в австрийското външно министерство му натяквали за неотстъпчивостта, проявена специално към тях, докато „английският договор им показвал какви големи отстъпки правим на другите"[88]. Отбелязахме вече

[80] Архив на БАН, ф. 17, арх. ед. 161, л. 25.
[81] В. България, бр. 99, 30 септ. 1905.
[82] Архив на БАН, ф. 17, арх. ед. 157, л. 122,
[83] Сп. на Българското икономическо дружество, год. VIII, 1904, кн. 2.
[84] Архив на БАН, ф. 17, арх. ед. 195, л. 4.
[85] Пак там, арх. ед. 157, л. 144.
[86] Пак там, л. 149.
[87] Пак там, арх. ед. 161, л. 130.
[88] Пак там, арх. ед. 157, л. 194.

последователността на правителството и в този смисъл приведеното австрийско изказване било пресилено. Вярно е също, че такива аналогии са обикновени в дипломатическата практика. Но то съдържало и истина.

Главният въпрос, който спъвал преговорите до обявяването на Сръбско-българския митнически съюз, била проблемата за ветеринарната конвенция. Михаил Сарафов така записал указанията на министър Паяков: „М-р Паяков настоява да ни се даде ветеринарна конвенция, като е готов да отиде до митническа война."[89]

Започнали и водени при такава обстановка, преговорите не можели да завършат успешно и скоро действително били прекратени. Предлогът бил сръбско-българският договор за митнически съюз, но действителната причина трябва да се търси в противоположните икономически интереси на двете страни. Официозът информирал българската общественост за декларацията на австрийския министър на търговията след прекъсването на преговорите. Според вестника в тази декларация „личи страхът на австрийците от прокарания в автономните тарифи на Сърбия и България протекционизъм, който има за цел да създаде местни индустрии". В същата статия авторът писал: „Австро-Унгария няма интерес да губи пазарите в България и Сърбия, защото има държави, които само това чакат, за да прокарат етикета „Made in Germany". Този етикет добиват пазарите не със средновековно благоволение. . ., а с правото, модерното и разумното do ut des"[90] (Давам, за да дадеш — б. м. Хр. К.).

Стремежът на правителството да разширява търговските връзки на България с Германия за сметка на Австро-Унгария, изглежда, бил предизвикан от безцеремонността на Австро-Унгария и от желанието му българският пазар да бъде по-достъпен по възможност за географски по-отдалечените напреднали в икономическо отношение страни.

От друга страна, не е изключено да се касае по-скоро за схваната икономическа тенденция, отколкото за опит за направляване на външностопанските отношения на България. Във всеки случай статистическите данни потвърждават изместването на Австро-Унгария от Германия в международния търговски баланс на нашата страна. И още нещо, което било характерно. Германия се оказала удобен пазар, който поел значителна част от българския селскостопански износ, чието експортиране за Австро-Унгария било затруднено. Сравнителните цифрови данни, извлечени от официалната българска статистика, показват следната картина:

Български износ на зърнени храни

	1905 г.	1906 г.	1907 г.
За Австро-Унгария	7192,9	2215,4	1200,5 х. лв.
За Германия	6087,8	6065,9	9336,8 „ „

Български износ на хранителни произведения от животни

	1904 г.	1905 г.	1906 г.	1907 г.
За Австро-Унгария	6638,7	5791,2	1867,5	3108,9 х. л.
За Германия	1353,7	3027,0	6834,0	6373,8 х. л.[91]

[89] Архив на БАН, ф. 17, арх. ед. 157, л. 191.
[90] В. Нов век, бр. 994, 24 февр./9 март/1906.
[91] Статистически годишник на Българското царство, год. II, София, 1911, с. 284—285.

Таблицата недвусмислено показва, че успоредно с намаляването на българския износ по тези две основни негови пера за Австро-Унгария растял износът за Германия.

Не така категорична е обаче статистиката, когато става дума за българския внос от тези две страни. Германия успяла да се възползува от кризата във външностопанските отношения между България и Австро-Унгария само за да разшири своя внос у нас на продукцията на машиностроителната си индустрия.

Български внос на машини, инструменти и апарати

	1904 г.	1905 г.	1906 г.	1907 г.
От Австро-Унгария	6671,3	1909,6	1968,3	2831,2 х. лв.
От Германия	2554,1	4277,3	3043,8	3683,2 „ „.[92]

Временен успех постигнала и германската оръжейна индустрия. Но Франция, която отпуснала два заема на българската държава, успяла скоро да измести и двете държави. Сравнението показва, че само за една година (за 1905 г.) германската военна промишленост се наложила над австрийската. И тъй като в случая клиент била държавата, трябва да се допусне, че се касае за еднократна сделка. Но ето и самите цифри:

Български внос на огнестрелни оръжия

	1904 г.	1905 г.	1906 г.	1907 г.
От Австро-Унгария	4 904 447	60 950	42 723	59 395
От Германия	3 071	1 260 438	11 027	7 037 лв.[93]

По другите пера на българския внос от тези страни през изследвания период аналогична тенденция не се забелязва.[94]

Интересен е и анализът, който официозът прави на причините и последствията на австро-унгарското проникване, още повече, че той е направен с една почти марксистка терминология. „Силният натиск на Австро-Унгария. . . се обяснява от капиталистическото ѝ развитие, както и от обстоятелството, че по липсата на колонии тя, по силата на закона за най-малкото съпротивление, хвърли погледите си върху Балканския полуостров. Почти безпрепятственото тържество на австро-унгарския капитализъм в България лиши страната ни от много национални промишлени предприятия и което е по-главно — не им даде възможност да еволюират към по-съвършени форми на производства.“[95]

Резкият тон на официоза предизвикал остра реакция във Виена по повод на статията в бр. 999 от 3/16 март 1906 г. Австрийското правителство заплашило, че „австро-унгарският пълномощен министър и дипломатически агент нямало какво да прави по-нататък в София“. Към България било отправено искане да опровергае статиите на официоза и при това опровержението да бъде публикувано в „Държавен вестник“[96].

Отговорът на българското правителство бил, че то било съгласно със съдържанието на статията и не можело да я опровергава. „Употребените

---

[92] Статистически годишник на Българското царство, год. II, София, 1911, с. 298.
[93] Статистически годишник. . . Цит. изд., с. 305.
[94] Пак там, с. 284—298.
[95] В. Нов век, бр. 997, 27 февр. (12 март) 1906.
[96] ЦДИА, ф. 176, оп. 1, арх. ед. 2436, л. 108.

изрази на „Нов век“ може би да са неуместни и обидни за австро-унгарското правителство, но те не изхождат от самото правителство, а от съчувственици“, които в „една полемична статия отговарят на много по-недостойни нападки на австрийските органи против България, между които и официозът „Pester Lloyd“[97]. Острият тон на българския официоз бил действително предизвикан. Добре информираният проф. Боев, позовавайки се на меродавни правителствени източници, в едно лично писмо отбелязва: „За Нов век. Сега ще се почнат ред статии с легално и меко критикуване на А/встро-Унг/ария/ и с тенденция да се даде да разбере, че бълг/арското/ правителство ще отиде със Сърбия в борбата.“[98] Ясно е, че изостряното на тона на органа на народно-либералната партия не било предварително планирано.

Българската кауза намерила защита и във виенския Райхсрат, където Вацлав Ковач, чех по националност, излязал в защита на справедливите искания на България. „Ние чехите, писал той, протестираме против тази политика. Икономическите и митническите интереси на нашата държава изискват да оставим балканските народи в спокойствие, да не пречим на тяхното политическо развитие, на тяхното икономическо усилване. . . Обаче днешната австрийска политика е едно престъпление, защото се стреми към систематическо отслабване и ощетяване на балканските славянски държави, с което нанася вреда и на икономическите интереси на Австрия.“[99]

Политиката на българското правителство по отношение на Австро-Унгария била поддържана от значителната част на българската буржоазия. Бюрото на Софийската търговско-индустриална камара молело правителството „да не се допускат абсолютно никакви отстъпки“ на тази държава чрез търговския договор.[100] Но в края на стамболовисткия режим XV редовна сесия на Русенската търговско-индустриална камара (6—15. XII. 1907 г.) приела решение, с което настоявала за уреждането на търговския договор с Австро-Унгария.[101] Този акт на русенските делови кръгове видимо отразявал неблагополучните последици от спадането на българо-австро-унгарския стокооборот за Русе специално, тъй като р. Дунав била главната транспортна артерия между България и Австро-Унгария.

Последователността на българското правителство не била без реално основание. Без да сключи търговски договор с Виена, то успяло да се добере до известни успехи, главно по отношение на частичното премахване на капитулациите. През април 1906 г. Австро-Унгария направила първата си отстъпка, когато граф Голуховски прочел декларация пред Сарафов, според която „Австро-Унгария приема всичко каквото другите страни отстъпили на България по консулската юрисдикция и пр. и ще оформи това в договора, който скоро ще приключи“[102]. Впрочем в случая се касаело не толкова до отстъпка, колкото до дипломатически ход, целящ срещу едно неизбежно признаване на достигнатото да се добият икономически изгоди. Освен това с този ход Виена целяла и по-нататъшното влошаване на отношенията между Сърбия и България. Но в първата си част поне този ход не успял. През есента същата година австрийският представител в София изпратил нота

---

[97] ЦДИА, ф. 176, оп. 1, арх. ед. 2436, л. 109.
[98] БИА, НБКМ, II В 7905, писмо на Б. Боев до Д. Ризов от 13 ян. 1906.
[99] Цит. по в. България, бр. 27, 20 ян. 1906.
[100] СГОДА, ф. 29 К, оп. 1, арх. ед. 2, л. 83.
[101] ЦДИА, ф. 176, оп. 1, арх. ед. 2649, л. 69—70.
[102] Архив на БАН, ф. 17, арх. ед. 161, л. 207.

до българското външно министерство, чрез която безусловно признал завоюваното от България премахване на консулската намеса в съдебното производство по делата на чужденци. В нотата се казвало: „Имперското и Кралевското правителство, желаейки да засвидетелствува добрите чувства, които го въодушевяват спрямо България, реши без всякаква компенсация да даде съгласието си за незабавно прилагане по отношение на австро-унгарските поданици на отстъпките по капитулациите, които великите сили направили при сключването на последните си търговски договори с Княжеството."[103]

С този акт Австро-Унгария видимо подчертавала стремежа си за възобновяване на преговорите. В отговор Димитър Станчов посетил Виена и разговарял с Ерентал, приемник на Голуховски, между другото и за търговския договор.[104] Но и през 1907 г. стамболовисткото правителство не бързало с подновяването на преговорите с Австрия, защото „сегашното положение е по-благоприятно за нея (за България — б. м., Хр. К.), отколкото за монархията" и наредило на Михаил Сарафов да протака и отлага подновяването на преговорите.[105]

Така до края на стамболовисткия режим търговски договор между България и Австро-Унгария не бил сключен. Двете правителства се договорили да си предоставят правото на най-облагодетелствуваната нация, но Виена не допуснала внос на български животни за месо и следователно не ни предоставила напълно това право.[106]

В последната сесия на Тринадесетото Народно събрание Лазар Паяков посочил, че „отстъпки спрямо Австро-Унгария при един бъдещ договор стават почти невъзможни" по следните причини: първо — фискални, второ — срещу отстъпки от българска страна тя нямала какво да предложи (Австро-Унгария главно импортирала в България при незначителен български експорт за нея) и трето — „нашата зараждаща се индустрия има нужда от протекционизъм и наш дълг е да я протежираме"[107].

Сблъскването на външностопанските политики на двете правителства се отразило неблагоприятно на търговските отношения между тях. Впрочем до 1905 г. включително стокооборотът нараствал и достигнал до 33 млн. лв. внос в България и 18,8 млн. лв. български износ. Но следващата година, във връзка с конфликта около сръбско-българския митнически съюз и прекъсването на преговорите между Виена и София, той спаднал на 27,8 млн. лв. за вноса и 8,2 млн. лв. за износа. През 1907 г. имало известно съживяване на австрийския внос в България, но българският износ продължавал да спада. Австро-унгарските търговци успели да възстановят позициите си във външнотърговския баланс на България едва към края на управлението на демократическата партия през 1910 г., когато техният внос достигнал до голямата вече сума 47,5 млн. лв., т. е. за пет години се увеличил с около 20 млн. лв.[108] Приведените цифри обаче свидетелствуват, че българските стопански интереси също страдали от неуреденото търговско положение между двете държави и в този смисъл оптимизмът на правителствените среди, изглежда, бил пресилен.

---

[103] БИА, НБКМ, ф. 13 (Димитър Станчов), арх. ед. 30, л. 14.
[104] В. Български търговски вестник, бр. 20 и 21, 26 и 27 ян. 1907.
[105] ЦДИА, ф. 176, оп. 1, арх. ед. 2436, л. 95.
[106] В. Демократ, бр. 18, 13 ян. 1906 г.
[107] Ст. дн. на XIII ОНС, V р. с., кн. 3, с. 870.
[108] Статистически годишник... Цит. изд., с. 282—283.

Въпреки спадането на относителния дял на Австро-Унгария в българ - ския внос през 1906—1907 г. тя продължавала да заема първо място сред импортьорите в страната. Но както преди, така и по-късно търговският баланс с монархията бил с отрицателно салдо за България.

Стопанският просперитет, който България изживявала по онова време, и енергичната вътрешна и външна стопанска политика на стамболовисткото правителство се отразили благоприятно на търговския баланс на страната с чуждите държави. Външната търговия нараснала значително, като до края на режима на народно-либералната партия той приключвал с положително салдо за България. В сравнение с 1901 г. данните за общото увеличение на външния стокооборот са следните (в хиляди левове):

година	внос	износ
1901	70 044	82 770
1905	122 250	147 960
1906	108 474	114 573
1907	124 661	125 595
1908	130 151	112 857[109]

Към мероприятията на правителството, насочени към увеличаване на експорта, влизат и договорите, сключени с чуждестранни параходни дружества. И в това отношение стамболовистите продължили традициите на предшествуващите кабинети, като подновили договорите на българската държава с германското параходно дружество „Deutsche Levante Linie“ и с френското „La compagnie Marsiloise de Navigation a Vapeur fraissiment“. Същността и на двата договора се заключава в отпускането на субсидии за редовно поддържане на морски линии между българските черноморски пристанища и западноевропейския пазар. Германското дружество получавало определена субсидия и свързвало с редовни търговски рейсове България с Хамбург и Анверс,[110] а френското получило субсидия под формата на премия за всеки тон българска стока, превозена по френски и италиански пристанища.[111]

Още при първоначалното сключване на договорите Варненската търговско-индустриална камара приела молба да не се субсидира никакво параходно дружество, защото според камарата те пречат на Българското параходно дружество, в което главен акционер била българската държава и защото чрез тези договори се насърчавал вносът, а не износът.[112] Данните, които се изнасят след влизането в сила на тези договори, не оправдали страховете на Варненската камара.[113]

Тези съглашения били показателни и за насоките на външнотърговската политика на кабинета. Субсидирайки износа за Германия, Франция и Италия, той вероятно считал именно тези страни за най-износни за българския експорт. Тези субсидии вероятно са компенсирали поне частично българските търговци срещу сравнително по-ограниченото използуване на транспорта по Дунава за Австро-Унгария.

---

[109] Статистически годишник. . ., цит. изд.,, с. 282—283.
[110] Ст. дн. на XIII ОНС, II р, с., кн. 6, с. 2399.
[111] Пак там, IV р. с., кн. 3, с. 1305—1306.
[112] Пак там, II р. с., кн. 6, с. 2400.
[113] Вж. пак там, IV р. с., кн. 3, с. 1305. Вж. също в. Български търговски вестник, бр. 175, 12 авг. 1903.

Що се касае до Българското параходно дружество, то не ще да е било твърде ощетено, тъй като разполагало с незначителен тонаж и не било по силите му да поддържа редовни международни търговски линии. Затова пък чрез законодателни мерки на него било осигурено фактическо монополно право за превоз на пътници и стоки от едно българско пристанище до друго. Приемането на закона за крайбрежната служба станало възможно, тъй като при сключването на новите търговски договори българското правителство сполучило да запази крайбрежната служба само за кораби, плаващи под български флаг.[114]

Управлението на стамболовистите съвпаднало със засиленото проникване на чужд капитал в България. Пласирането на германски и австро-унгарски капитали у нас било коментирано от пресата също като израз на австро-германската икономическа конкуренция.

Една от най-крупните банки, открити по това време в нашата страна, била германската Кредитна банка (Bangue de Credit) с капитал 3 000 000 лв.[115] Главни акционери били Дисконтовото дружество (Disconto Gesellschaft), банкерската къща С. Блайхрьодер (S. Bleichröder) и Норддойчебанк (Norddeutsche Bank) от Хамбург.[116] В ръцете на българската буржоазия били оставени само една шеста част от акциите.[117] Съвършено справедливо органът на радикал-демократическата партия, коментирайки създаването на банката, писал: „Германия постепенно, но сигурно изтиква австрийската индустрия из нашето тържище. . . Мисията на новата банка е да пробие път на германската индустрия у нас.“[118]

Икономическото проникване обикновено не остава само. Както разкривала българската преса, една от подбудите да се основе германската Кредитна банка било да спомага да се правят българските военни поръчки в Германия. В това се търси и обяснението на голямата активност на представителя на Круповите заводи в София при конструирането на банката.[119] Впрочем това се отнася по-скоро за плановете в перспектива, тъй като до края на стамболовисткия режим заводите „Круп“ били почти елиминирани като доставчик на военни материали за България, въпреки че те положили усилия да извлекат полза от ускореното въоръжаване на българската войска.[120]

Важно е да се отбележи, че германските капиталисти привлекли като акционери и като членове на управителния съвет на банката видни български политически мъже, между които Иван Евстатиев Гешов (народняк), д-р Стоян Данев (прогресивно-либерал), Иван Салабашев (демократ), д-р Петър Гудев (народно-либерал), Петър Пешев (либерал) и др.,[121] като с това си осигурявали влияние сред управляващите кръгове в момента и за в бъдеще. Прави впечатление, че част от тези дейци имали репутация на русофили и последвалата им политическа дейност била с пруска ориентация. Следователно от участието им в банката не трябва да се правят изводи за външнополитическите им симпатии.

---

[114] Ст. дн. на XIII ОНС, III р. с., кн. 7, с. 2304.

[115] В. Български търговски вестник, бр. 150, 17 юли 1905.

[116] Пак там, бр. 147, 14 юли 1905, вж. също в. Демократ, бр. 5, 13 окт. 1905.

[117] В. Български търговски вестник, бр. 223, 18 окт. 1905.

[118] В. Демократ, бр. 5, 13 окт. 1905.

[119] Пак там.

[120] С. Дамянов. Цит. съч., с. 26, 27.

[121] В. Демократ, бр. 5, 13 окт. 1905; вж. също в. Български търговски вестник, бр. 223 и 246, 18 окт. 1905 и 16 ноем. 1905.

Откриването на Кредитната банка предизвикало бърза реакция във Виена. Влиятелният виенски вестник „Neue freie Presse" посветил на разглеждането на въпроса за новооткритата банка в София специална статия и според българския коментар на тази статия не успял да прикрие уплахата по повод на „новото и ярко доказателство, че българският пазар и въобще България престава да бъде един вид традиционно тържище на австрийските артикули"[122]. В борбата за пазари австрийските капиталисти направили опит да неутрализират нарастващото влияние на Германия, като Винер Банк Ферайн (Wiener Bankverein) веднага решила да основе банкова институция в България, която получила името Балканска банка с основен капитал 3 000 000 лв., но половината от вложения капитал бил от български фирми и делови дейци.[123]

Умереното съперничество между Австро-Унгария и Германия проличало и при обявяването на сръбско-българския митнически съюз.[124] Виена остро се противопоставила на опита за стопанско и политическо сближение между Сърбия и България и успяла да провали съюза. Берлин обаче проявил умереност към опита за създаването на общ пазар между двете съседни страни.

След публикуването на договора за съюза виенските вестници „се нахвърлиха с ярост върху Сърбия, обвинявайки я в коварство и неблагодарност спрямо Австро-Унгария"[125]. По повод на митническия съюз австроунгарската преса повдигнала „такава трескава публицистична кампания и такъв извънреден шум", че това дало основание на софийския официоз да иронизира „Нойе Фрайе Пресе", загдето му отделял място „едва ли не на едно мирово събитие" и му посвещавал по 6—7 колони в брой, толкова, колкото отделял на Руско-японската война в най-големия ѝ разгар.[126]

Разбира се, ролята на една вестникарска кампания не бива да се надценява, но в случая тя е важна, тъй като в нея участвували инспирирани от австрийското правителство вестници. Освен това Мереи от Министерството на външните работи на Австро-Унгария направо заявил на Сарафов, че „писаното във вестниците по сръбско-българския договор, особено в „Нойе Фрайе Пресе", може да подпише" и добавил, че писаното в пресата било „доказателство, че общественото мнение е съгласно с мен"[127].

Виена предприела и санкции. Прекъснати били търговските преговори с България и Сърбия, а за Сърбия била затворена и границата за сръбския износ в Австро-Унгария. Виенската дипломация успяла да привлече и Турция за оказване натиск върху двете съюзени икономически страни.

Германия обаче предпочела да започне една двойнствена игра: от една страна, тя официално поддържала своята политическа съюзница Австро-Унгария, а, от друга, се стремяла да проникне по-сигурно на Балканите, като използува затрудненията на съюзницата си. Както съобщила българската легация в Берлин „официално и в официозните си органи", германското правителство се показало споделящо становището на Виена в кон-

---

[122] Сп. Финансово-икономически преглед, год. I, кн. 7, 29 юли 1905, с. 99.

[123] В. Български търговски вестник, бр. 267, 14 дек. 1905.

[124] За самия съюз вж. Хр. Кьосев. Сръбско-българският митнически съюз от 1905 г. ИБИД, кн. XVI, 1968.

[125] В. Нов век, бр. 978, 28 дек. 1905 (10 ян. 1906).

[126] Пак там.

[127] Архив на БАН, ф. 17, арх. ед. 161, л. 195.

фликта. Заедно с това представител на Външното министерство на Германия уверил българския представител, че германското правителство „де факто съвсем не удобрява поведението на австро-унгарското правителство“ и добавил, че „правото на Българското княжество да сключва митнически съюзи със съседните държави не може да се оспорва, то ясно е признато с чл. 7, т. 2, от сключения с България търговски договор“[128].

Деловите кръгове в Германия побързали да се възползуват от създалата се ситуация и след затварянето на сръбско-австро-унгарската граница „Deutsche Loydgesellschaft“ сключила сделка за внос от Сърбия на едър рогат добитък.[129] В интервю пред главния редактор на меродавния „Български търговски вестник“ главният директор на „едно голямо берлинско банково учреждение“ анонимно заявил, че било „естествено. . ., щото малките съседни държави да чувствуват нужда да се съюзяват на стопанското поприще“[130].

Но тази двусмислена позиция на германското правителство не била тайна за дипломатическите среди, проявяващи интерес към балканските проблеми. Френският посланик във Виена информирал Голуховски, че германският пълномощен министър в Белград не само знаел и не съобщил на съюзниците си за сръбско-българския митнически съюз, но дори че бил го насърчил.[131]Без да се ангажира, но все пак и „само като интересна мълва“ Сарафов рапортувал до София, „че и сръбските делегати във Виена смотрели (разглеждали — б. м., Хр. К.) Германия като вдъхновител на договора, за да се възползува уж от евентуалното несключване договора между двете държави и Австро-Унгария, за да замени със своите произведения досегашния износ на последната в балканските земи“[132].

Впрочем тези слухове стигнали и до виенските търговски и промишлени дейци. Пак Сарафов съобщил: „Трябва да спомена едно мнение в тукашния търговски свят, според което Германия може и да работи за скъсване на търговските отношения измежду България и Австро-Унгария, за да може по-удобно да заеме мястото, което монархията има сега във вносната търговия на княжеството.“[133]

Трудно е да се докаже, че всички тези слухове имали реално основание, но безспорно те отразявали страха на австро-унгарските търговци и индустриалци от германска конкуренция. Тази мисъл се потвърждава и от едно изказване на виден виенски промишленик, който заявил, че Австро-Унгария „не трябва да забравя, че макар и да има политически приятели и съюзници, тия същите нейни съюзници са нейните най-големи икономически противници“[134].

Разбира се, конкурентната борба за пазари между австрийските и германските капиталисти не ни дава основание да причислим Германия към приятелите на сръбско-българското сближаване, но тя откривала, изглежда, една вратичка за лавиране с оглед спасяването на съюза, която не била използувана. Във всеки случай германските дипломати в балканските страни проявявали жив интерес към развитието на стопанско-политическите отно-

---

[128] ЦДИА, ф. 176, оп. 1, арх. ед. 2223, л. 30.
[129] Пак там, л. 131.
[130] В. Нов век, бр. 9, 13 ян. 1906.
[131] Архив на БАН, ф. 17, арх. ед. 161, л. 160.
[132] Пак там, л. 217.
[133] Пак там, 143.
[134] ЦДИА, ф. 176, оп. 1, арх. ед. 2223, л. 102—102-а.

шения тук и недопускали да бъдат изненадани от събитията. Така щом в Букурещ започнали да циркулират слухове за присъединяването на Румъния към митническия съюз, към тях особен интерес проявили дипломатите от германската легация.[135]

* * *

Външностопанската политика на втория стамболовистки режим преследвала същите цели, както и вътрешностопанската — насърчението на българската индустрия и търговия. Но тук средствата били по-други и което е особено важно, успехите в тази насока били по-трудно достижими. Защото интересите на българската буржоазия се сблъсквали с конкуренцията на буржоазията от икономически напредналите и с голяма стопанска мощ страни. Правителството поставило държавния апарат в услуга на националната индустриализация, правителството на народно-либералната партия завоювало и тук известни, макар и не максимални успехи.

При защитата на утвърдената на Народното събрание протекционистическа митническа тарифа по време на преговорите с европейските сили кабинетът проявил настойчивост, но и такт, и добил едни относително изгодни търговски договори. Русия, Германия, Англия, Франция и Италия признали замяната на адвалорното мито със специфично и не попречили за реализирането на тарифата. Но западните държави успели да наложат на България едно смекчаване на новия митнически режим, с което осигурявали икономическите си интереси у нас. Ала отстъпките, направени от българското правителство, не били от характер да изменят покровителствеността на тарифата.

Осигуряването на по-благоприятни условия за ускоряване на закъснялата капиталистическа индустриализация на България не минало без сблъсквания със заинтересованите държави. Австро-Унгария не схванала добре духа на времето и новите настроения на Балканския полуостров и направила опит да запази неограничен достъпа си до българските пазари. Правителството, подкрепяно от мнозинството на българската буржоазия, дало отпор на австро-унгарските домогвания. Стопанският конфликт между София и Виена не се отразил отрицателно върху развитието на българската икономика, а само способствувал на започналия вече процес на изместване на австро-унгарската индустрия от германската на българския пазар. Така австрийският консерватизъм направил неволна услуга на германската буржоазия, която от този период насетне започнала все по-интензивно да се настанява на българското тържище. С времето Берлин започнал да събира плодовете на проявената гъвкавост в отношенията с една немощна балканска държава.

Нелюбезните стопански отношения между България и Австро-Унгария дават основание да се помисли за ревизия на широко разпространената концепция, че народно-либералната партия била едва ли не австро-унгарска креатура у нас. В своята външностопанска политика кабинетът служел единствено на българската кауза, само на българската буржоазия.

Така чрез тарифата и новите търговски договори българската буржоазия получила една твърде важна подкрепа в усилията ѝ да обезпечи по-благоприятни условия за модернизирането на страната и, разбира се, да си осигури

---

[135] Архив на БАН, ф. 42 (Христофор Хесапчиев), инв. № 230, л. 39.

необезпокоявана огромни печалби. И с тази си дейност стамболовистите отговорили на една повеля на времето и извършили едно прогресивно дело.

DIE ZWEITE REGIERUNG STAMBOLOVS UND DER WETTBEWERB ZWISCHEN DEUTSCHLAND UND ÖSTERREICH-UNGARN UM DEN WIRTSCHAFTLICHEN EINFLUß AUF BULGARIEN (1903—1908)

CHRISTO KJOSSEV

(Zusammenfassung)

Die Arbeit untersucht die Außenpolitik der zweiten Regierung Stambolovs (1903—1908), die Wirtschaftsbeziehungen Bulgariens mit Deutschland und Österreich-Ungarn während dieser Zeit sowie die wirtschaftlichen und politischen Gegensätze zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn auf dem Balkan- und dem bulgarischen Markt. Der Verfasser vertritt die Ansicht, daß die zweite Regierung Stambolovs eine gegenüber den westlichen Ländern und nicht gegenüber Österreich freundliche Politik entwickelt, wie gewöhnlich angenommen wird. Die Volksliberale Partei bemühte sich, wie die Untersuchung zeigt, die wirtschaftlichen Gegensätze zwischen den beiden Staaten auszunutzen, um eine günstigere wirtschaftliche Position Bulgariens und seiner kapitalistischen Entwicklung zu erreichen.

Die Hauptmomente in den Wirtschaftsbeziehungen Bulgariens mit Deutschland und Österreich-Ungarn während der Regierungszeit Stambolovs äußern sich im Handelsvertrag Bulgariens und Deutschlands vom August 1905, in den Wirtschaftsbeziehungen mit Österreich-Ungarn und im Widerstand der Regierung gegenüber den Bemühungen Österreich-Ungarns um einen Einfluß auf die bulgarische Wirtschaft.

ТРАНЗИТЪТ НА АВСТРО-ГЕРМАНСКО ОРЪЖИЕ ЗА БЪЛГАРИЯ И ТУРЦИЯ В НАЧАЛОТО НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

НИКО НИКОВ

Предлаганият на вниманието на читателя труд представлява опит за изследване на въпроса за транзита на австро-германско оръжие за България и Турция в началото на войната от 1914—1918 г. Изследването на този въпрос позволява да се изяснят някои още недостатъчно проучени страници от историята на отношенията на България с Централните държави и с някои от съседите ѝ. На тази тема няма посветени специални проучвания, но в някои общи трудове по история на Първата световна война мимоходом са отбелязани в една или друга връзка и степен отделни аспекти на третирания тук въпрос.

В основата на предлаганата студия сме положили както обнародвани, така и архивни документи. Частично сме използували и сведения, извлечени от тогавашната преса и мемоарна литература.

* * *

През първата половина на 1914 г. събитията явно се развиваха по посока на голяма война. Убедени, че предстоящите общоевропейски усложнения ще предизвикат политически и териториални промени и на Балканите, управляващите среди в балканските страни положиха големи усилия за попълване пропуските във военната подготовка. Веднага след изнурителните балкански войни не можеше обаче да става и дума за значително запасяване с оръжие. Малките балкански държави, които нямаха собствена военна промишленост, можеха да си набавят оръжие само чрез внос от чужбина. Опитите за снабдяване с оръжие и муниции обаче опираха във финансовите и валутни възможности. България и Турция, които в случая ни интересуват, се намираха в по-неизгодно положение в това отношение от останалите балкански страни: ориентацията на тяхната външна политика към Централните сили намаляваше вероятността за котирането на български и турски заем на най-оживеното парично тържище — парижката борса.

В навечерието и началото на войната управляващите кръгове в империалистическите държави с високо развита оръжейна индустрия се придържаха към правилото да снабдяват с оръжие онези страни между неутралните, на чиято помощ или благосклонен неутралитет можеха да разчитат. Централните държави неохотно изпълняваха военни поръчки за България и Турция

в началото на военните действия. В разгара на войната, когато запасите от оръжие бързо се топяха, отговорните фактори в Берлин и Виена не можеха да отделят по-значителни количества оръжие за съюзниците си — действителни или предполагаеми. Като се позоваваха на извънредните обстоятелства и нарасналите потребности от оръжие, правителствата на воюващите империалистически страни прибягнаха към екстрени мерки: те анулираха голяма част от военните поръчки, направени преди започването на войната от страна на други държави. На 7. IX. 1914 г. австро-унгарският военен министър Кробатин доложил на Министерския съвет, че е дал нареждане да бъдат реквизирани поръчаните от България и Румъния пушки, „доколкото те още не са приети от изпратените за това комисии“[1].

Тези мероприятия на австрийското правителство дошли много насгода за Радославов, който, като се позовал на секвестирането на българските военни поръчки в Австрия, отклонил призивите за незабавна намеса. На 29. XI. 1914 г. Радославов натоварил българския пълномощен министър в Берлин да заяви: „Още не е време България да нарушава неутралитета си, защото, първо, материално е слаба, и, второ, защото нашите военни поръчки не ни се дават дори от Австро-Унгария, която секвестира поръчаните там пушки.“[2] Като обяснявал пред германците колебанието на България да се намеси веднага във войната с недостатъчната ѝ военна подготовка, Радославов се стремял да форсира военните доставки от Германия и Австро-Унгария.

Докато в навечерието и началото на военните действия Централните сили скъпернически подхвърляха някоя и друга пушка на Турция и България като подаяние на досаден просител, със затягането на войната те започнаха по-щедро да им отпускат военни материали, понеже нуждата от съюзници започна да расте. Едва след намесата на Турция във войната Централните държави решиха да ускорят военните доставки за своя турски съюзник. След разясненията на министъра на външните работи Берхтолд Министерският съвет на монархията се присъединил към неговото мнение, като констатирал, че „въпросът за снабдяването на България и Турция с муниции и други военни материали стана особено неотложен след започването на враждебни действия между Русия и Турция. . .“[3]. При създаденото положение Министерският съвет сметнал за целесъобразно да препоръча на военното министерство „да не се спира пред материални жертви, за да разреши този въпрос“[4].

Поради превъзходството на Антантата по море австро-германското оръжие за Турция и България можеше да стигне до местопредназначението си само по суша. Що се отнася до България, тя предпазливо пристъпваше към обновяване на въоръжението си, защото всяка по-значителна стъпка в това отношение будеше опасения у съседите. Извозването на австро-германско оръжие за България минаваше през територията на страни като Сърбия (до войната) и Румъния, които гледаха с лошо око на превъоръжаването и засилването на България.

Въпросът за транзита на австро-германското оръжие за България и Турция повдигна редица проблеми и нескончаеми преговори между заинтересованите страни.

---

[1] Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914—1918), Budapest, 1966, S. 175 (съкратено: „Protokolle. . .).

[2] Дипломатически документи, т. I, София, 1920, с. 303; док. № 593 (съкратено: ДД).

[3] Protokolle. . ., S. 186.

[4] Пак там.

* * *

Военните действия в началото на август 1914 г. откриха нова страница в отношенията между България и Централните сили. Като реши да изчака развоя на събитията, българското правителство заяви, че ще се придържа към „строг и лоялен" неутралитет. Тази декларация налагаше известни задължения на правителството и държавата. На практика обаче правителството започна системно да нарушава неутралитета в полза на Централните държави още от деня на издаването на декларацията. В тази връзка от значение е да бъдат показани отношенията на България с Централните сили и по-специално с Германия през фокуса на транзита на австро-германско оръжие за Турция.

При проучване на материалите по този въпрос веднага се хвърля в очи различното отношение на тогавашното българско правителство към двете воюващи коалиции. Докато всички постъпки на руската дипломация в полза на преминаването на муниции за Сърбия бяха отклонени под предлог, че свободният транзит на оръжие за воюваща страна през територията на България е несъвместим със задълженията и правата на неутрална страна, германските ешелони с оръжие и санитарни материали ежедневно минаваха за Турция. За да парира евентуални възражения, германската дипломация неуморно твърдеше пред българските си събеседници, че бъдещето на българско-германските отношения зависи от отношението на българското правителство към този въпрос.

Когато българското правителство биваше уличавано в подпомагане на Централните сили, то уверяваше, че разрешението за извозване на германско оръжие за Турция не трябва да се схваща като израз на определени политически предпочитания. При това то се позоваваше на международното право, което не забраняваше сношенията на неутралните с воюващите. Просъглашенските буржоазни опозиционни партии се придържаха към същия възглед по този въпрос: като критикуваха правителството, че отказало да влезе в преговори „с една от воюващите страни" (Русия, б. м.), те поддържаха аналогична теза: „Съображението, че с влизането му в такива преговори правителството щяло да наруши неутралитета, не издържа критика, защото никаква международна норма не запрещава на една неутрална държава да влиза в преговори с коя и да било от воюващите страни."[5] Това становище на опозицията принципиално не се отличаваше от онова на правителството и то улесни неговата игра. Поради това упреците по адрес на правителството, че нарушава едностранно неутралитета в полза на Централните сили, биеха мимо целта.

Формално буквата на международното право не беше нарушена от тогавашното българско правителство. Състоянието на неутралитет означаваше неучастие във военните действия и неоказване военно съдействие на воюващите. Хагската конвенция от 1907 г. задължаваше неутралните държави да не доставят на воюващите оръжие, боеприпаси и др. подобни материали. Наистина V хагска конвенция допускаше транзита на боеприпаси, но изрично изискваше от неутралната държава да прилага еднакво към всички воюващи ограничителните или запретителни мерки по отношение на тези предмети.

[5] Обвинителен акт против бившите министри от кабинета на д-р В. Радославов през 1913—1918 г. София, 1921, с. 95 (съкратено: Обвинителен акт. . .); Из „Манифест към българския народ" на опозиционните партии от 7 септ. 1914 г.

Сезиран в началото на август 1914 г. от германския пълномощен министър в София Михаелес с искането да разреши минаването на „много милиони патрони“ за Цариград, Радославов наредил на съответните служби в Министерството на външните работи да направят международноправна справка по въпроса. Ще приведем отговора на Г. Радев — началник на политическото отделение при същото министерство, който е автор на справката: „Хагската конференция за мира не запрещава транзита на подобни материали (чл. 7), особено че Турция не е belligérente (воюваща — б. м., Н.), а неутрална.“[6] Запасил се с тази справка, Радославов веднага отговорил положително на германското искане. След като уведомява Михаелес, че е наредил свободното минаване на въпросния транспорт, Радославов обяснява своето поведение така: тази мярка не противоречи „на правилата на неутралитета и това толкова повече, че пратката е предназначена за една сила, която не е воюваща“[7].

Обстоятелството, че съюзният договор между Турция и Германия от 2. VIII. 1914 г. се пазеше в тайна, поради което Турция формално минаваше за неутрална, облекчи много българското правителство в старанията му да поддържа впечатлението, че то постъпва в случая съобразно изискванията на международното право. Външно правителството се стремеше да поддържа илюзията за безпристрастие към воюващите.

На дело правителството стоеше твърде далеч от строгия неутралитет; под прикритието на неутралитета то оказваше всестранна помощ на Централните държави и техния съюзник Турция. Позицията на България може почти да се характеризира като позиция на фактически съюзник и съдружник на Централните сили.

Като се вземе пред вид, че в разгара на Пограничното сражение (август 1914 г.) общественото мнение и правителството се намираха под впечатлението на германските победи, даже този пристрастен неутралитет беше положително оценен от съглашенската общественост и дипломация, която гледаше през пръсти на нарушенията му. До намесата на Турция във войната извозването на германско оръжие през територията на България за тази „неутрална“ страна не можеше да се смята за акт, който противоречи на Хагските конвенции. Все пак транзитът на германско оръжие през България се преценяваше от съглашенската общественост като проява на недружествен спрямо силите от Антантата акт.

Проучването на дипломатическата преписка между Радославов и германския дипломатически представител в София Михаелес относно транзита на австро-германско оръжие за Турция позволява да се направят някои изводи. В началото, докато все още съществуваха в Берлин известни съмнения във възможната позиция на България в световния конфликт и доколкото германците предпазливо се домогваха да изтръгнат от българското правителство съгласие за свободно минаване на немско оръжие за Турция, Михаелес действуваше предпазливо. Писмото-нота от 10. VIII. 1914 г., с което Михаелес съобщаваше на Радославов, че германска оръжейна къща възнамерява да изпрати в Цариград патрони, завършва по следния начин: „По заповед на моето правителство имам чест да помоля Ваше превъзходителство да благо-

---

[6] ЦДИА, ф. 176, оп. 3, арх. е. 163, л. 3.

[7] Пак там, Писмо на Радославов до Михаелес от 31 юли 1914 г. — чернова на фр. език. Датите на българ. документи са дадени в ст. стил.

воли да ми съобщи дали царското правителство ще разреши транзита на тази пратка и дали би формулирало възражения против избора на линията Русе—Търново—Ст. Загора—Мустафа паша—Одрин за изпращането на тази пратка."[8]

Тези уговаряния се повтарят още в 1—2 писма на Михаелес. Като съобщаваше например на Радославов, че оръжейната къща Круп възнамерявала да изпрати две „пратки" — всяка от по 30 вагона — с муниции за Турция, Михаелес молеше Радославов да го уведоми „дали царското правителсво е съгласно да разреши транзита на тези две пратки през територията на царството и разтоварването на казаните транспорти върху Дунава близо до Гюргево.

Аз същевременно съм натоварен да запитам Ваше превъзходителство, в случай на утвърдителен отговор, дали царското правителство би било склонно да държи готов, на горепомената гранична станция, необходимия подвижен състав с оглед редовното продължаване на тези две пратки през българска територия."[9] В по-нататъшната преписка Михаелес се ограничаваше с изрази като тоя: „имам честта да се обърна към обичайната любезност на Ваше превъзходителство" и т. н. Уверил се, че може да разчита на „услужливото" българско правителство, германският пълномощен министър смяташе за напълно нормално минаването през неутрална България на германски пратки с оръжие за Турция. По-нататък той не се стесняваше от никакви съображения на дипломатическо приличие — Михаелес не само съобщаваше броя на пратките, датата на тяхното пристигане, но и определяше по свое усмотрение жп. линии, по които следваше да бъдат извозвани германските материали.[10]

Въпреки очевидните затруднения при транспортирането, лесно обяснимо с недостатъчния подвижен състав, германското правителство използуваше за своите „пратки" не само територията на България, но и вагонния и локомотивен парк на БДЖ. В престараването си пред немските власти Радославов дори не се „сетил" да се възползува от случая, за да поиска от германското правителство да му предостави вагони или други някакви компенсации срещу оказваните на германските транспорти улеснения. Сам Михаелес загатнал за възможността да бъдат използувани турски вагони при липсата на достатъчен български подвижен материал (състав).[11] В отговора си от 9. VIII. 1914 г. Радославов изказал готовност да се възползува от турските вагони.[12] По-сетне вероятно в резултат на преговори с БДЖ германците обещали да поставят немски вагони на разположение на българското правителство за извозване на неговите „пратки", по-специално на кокс, за Турция. Тези книжни обещания, изглежда, не правеха впечатление дори на прогерманското българско правителство. Извозването на германското оръжие продължи да се извършва с български влакови композиции. След като уведомил Радославов, че около 1000 т кокс, нужен за производството на военни муниции в Турция, е на път за Цариград, Михаелес настоявал пред него да бъдат предоставени български вагони за извършването на тази операция срещу неопределе-

---

[8] ЦДИА, ф. 176, оп. 3, арх. ед. 163, л. 2; Преписката е на френски език.
[9] Пак там, л. 7; Писмо на Михаелес от 5/18 авг. 1914 г.
[10] Пак там, л. 13.
[11] Пак там, л. 5.
[12] Пак там, л. 10; Ръкописна черновка.

ното обещание България да получи известен брой немски вагони.[13] В отговора си (4/17. IX. 1915 г.) Радославов уведомил Михаелес, че са взети мерки „съобразно изказаните в писмото желания. . .“ Той завършва писмото до Михаелес с думите, че си е взел акт от неговите уверения относно „германските вагони, които ще бъдат турени на разположение на българската администрация в Олтеница. . .“[14].

Общоизвестните факти за нарушаване на неутралитета в полза на Централните сили поставяха българското правителство в деликатно положение пред съглашенската дипломация. Правителството предпочиташе да съдействува на Централните сили безшумно както по външнополитически, така и по вътрешнополитически съображения. Тези намерения на българското правителство съвпадаха напълно с аналогичното желание на германците да се избегне на този етап от войната всякаква гласност около транзитното движение на военните транспорти. Почти във всички писма и ноти Михаелес неизменно настояваше за спазване на строга тайна. Германското правителство явно се страхуваше от разгласяването на сведенията относно военните доставки на Турция, което можеше да предизвика политически усложнения и да достави предлог на румънското правителство, та даже и на българското да забранят или ограничат германския транзит през своя територия. Освен това германската дипломация очевидно се опасяваше, че разгласяването на тайната около германските военни доставки на Турция ще засили още повече подозренията на Антантата към лоялността на турския „неутралитет“.

Уведомявайки Радославов за предстоящото изпращане от концерна Круп на муниции за Турция, Михаелес завършва своето съобщение с молба към него да счита „настоящото съобщение като строго поверително“ и да даде „необходимите за тази цел инструкции на компетентния митнически и железопътен персонал . . .“[15]. В друго поверително писмо от 27 авг. 1914 г. Михаелес съобщаваше за изпращането на пратки с мини и друг военен материал; той завършва с призив към Радославов да се разпореди за запазване на необходимата дискретност от страна на компетентните власти.[16] Върху това писмо Радославов сложил следната резолюция: „Тайно! Да се съобщи по принадлежност!“ При друг повод, като съобщаваше на Радославов (на 29. VIII. 1914 г.), че фирмата Круп изпратила 12 вагона военни муниции за Турция, Михаелес повтаряше молбата към своя кореспондент да нареди на съответните власти да запазят „цялата желана дискретност“[17]. Изпълнявайки предявеното от Михаелес искане, както и по собствени съображения, Радославов информирал министрите на войната и железниците относно германските пратки от 26 август с указание да вземат „нужните мерки за запазване тайната на пратката“[18]. Същото се повтаря в друго писмо на Радославов до въпросните министри, с което ги призовавал да вземат „същевременно мерки за запазването на тайната на пратката“[19].

---

[13] ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. ед. 163, л. 201; Писмо на Михаелес 2/15 септ. 1915 г.
[14] Пак там, л. 203.
[15] Пак там, л. 5; Писмо на Михаелес до Радославов от 5/18 авг. 1914 г.
[16] Пак там, л. 13.
[17] Пак там, л. 15.
[18] Пак там, л. 16.
[19] Пак там, л. 17; Собственоръчна черновка на Радославов от 18 авг. 1914 г.

През септември 1914 г. след подобряването на военно-дипломатическото положение на Антантата Радославов стана много щедър на изявления, че ще се придържа към „строг и лоялен" неутралитет спрямо воюващите. С тези изявления той целеше да разсее подозренията на заинтересованите държави и да приспи бдителността на българската общественост. Сега за правителството необходимостта да пази тайна около германските транспорти с оръжие стана още по-настоятелна. Отговорните фактори развиха големи усилия в тази насока. В подкрепа на това ще приведем следния пример. Върху съобщението на Михаелес относно германска пратка с материали за построяването на станция за безжичен телеграф близо до Цариград Радославов сложил резолюцията: „Г. Р. Косеву. Да се направи без шум (подчертано от нас, Н.) нужното."[20]

На същата цел — да се скрие от обществеността и съглашенското разузнаване характера на германските транспорти за Турция — служеше и маскировката, до която прибягнаха заинтересованите в запазването на тайната страни. Починът за това принадлежеше и този път на германците. Още в съобщението от 18. VIII. 1914 г. относно двете Крупови експедиции Михаелес информира Радославов, че въпросните военни материали ще пътуват под безобидното наименование „машинни части"[21]. Начиная от този момент, по-голяма част от германските военни материали за Турция пътуваха като „машинни части"[22]. В други случаи пък инициативата за щателното маскиране изхождаше от другите заинтересовани съдружници в това предприятие: като информирал Радославов с поверително писмо от 9. IX. 1914 г., че пратка с патрони за отоманското правителство е на път за Цариград, Михаелес добавил „съдържанието бе обявено в документите, които я придружават, като „медни плочи" съгласно изказаното от румънското правителство желание"[23]. Тези старания на румънското правителство да потули своето съучастничество при извозването на германските транспорти за Турция се обясняваха с настъпилата промяна във военното положение през септември 1914 г. В някои други случаи предназначеното за Турция германско оръжие пътуваше под марката „инструменти"[24]. Не може да отречем на германците известна изобретателност: материалите, които изпраща фирмата Манесман-Мулаг например, били декларирани като „части за земеделски машини"[25].

Мащабите на германските военни доставки за Турция, за които ще стане дума в по-нататъшното изложение, създаваха големи затруднения в българския жп. транспорт. Германците използуваха безцеремонно българския локомотивен и вагонен парк за извозването на оръжие, муниции, санитарен персонал и санитарни материали. Поради това, че се даваше предимство за извозването на германския военен материал, обикновеният стоков трафик бе затруднен и битовите нужди на българското население не можеха да бъдат нормално задоволявани.

Нещо повече, при съучастническата „услужливост" на Радославов германските санитарни мисии от по няколко десетки вагона със санитарен материал си узакониха правото да пътуват безплатно по БДЖ от румънската

---

[20] ЦДИА, ф. 176, оп. 3, арх. ед. 163, л. 31.
[21] Пак там, л. 5.
[22] Пак там, л. 13, 14, 15, 29, 31, 40, 42, 43, 46 и т. н.
[23] Пак там, л. 27.
[24] Пак там, л. 52, л. 72.
[25] Пак там, л. 61, 82 и т. н.

граница до турската и обратно. На 19. I. 1915 г. Радославов наредил на дирекцията на железниците и пристанищата „да се разпореди щото вагонът (с волни пожертвувания за германските моряци в Цариград, б. м., Н.) и придружаващите го лица да бъдат пренесени безплатно до границата и за резултата да яви своевременно“[26]. По повод на същия вагон Министерството на финансите получило указание от Радославов да нареди на митническите власти да пропуснат вагона и придружаващите го лица да минат „свободно и без всякакви формалности през България . . .“[27]. Скоро бе намерена и подходяща формула, за да се обоснове безплатното извозване на германските санитарни материали за турската армия. Тя бе подсказана на Радославов от германците: като съобщава, че мисия на германския Червен кръст, състояща се от 11 вагона материали и един пътнически вагон, е на път за Турция, Михаелес ходатайствува да ѝ бъде предоставено „безплатно минаване през българска територия“, понеже „се касае за една благотворителна пратка“. По повод на тази санитарна мисия Радославов пише „лично поверително“ писмо до съответните министри на финансите и железниците: „Чест имам да Ви помоля, господин министре, да дадете до надлежните власти всички разпореждания за обезпечаване свободното и безплатно превозване през царството на тази мисия, като същевременно имате пред вид, че всички експедиции на Червения кръст ще се пренасят даром през България.“[18]

В отговор на горното писмо Главната дирекция на железниците и пристанищата уведомила министъра на външните работи, че е наредила на началник гара Русе да композира специален влак за безплатното превозване до Свиленград на германската санитарна мисия начело с принц Хохенлое.[29] Този случай послужи за прецедент. Начиная от тази дата, узаконява се режим за безплатно пътуване на всички германски санитарни мисии по БДЖ. За да може читателят да получи известна представа за размерите на тези т. нар. „санитарни“ мисии, ще приведем един пример. Една такава санитарна мисия, за която Михаелес „ходатайствува“ пред Радославов да ѝ бъде разрешено да пътува безплатно, е мисията под ръководството на проф. Хилдебранд. Тя се състояла от един пътнически и петдесет и пет товарни вагона със санитарен материал и медикаменти.[30] Радославов се разпоредил пренасянето на мисията по БДЖ да стане „безплатно, тъй като се касае за една благотворителна пратка“[31]. За друга пратка обаче от 48 вагона, за безплатното пренасяне на която по БДЖ ходатайствувал турският пълномощен министър, Радославов дал указания до Министерствата на финансите и железниците да проверят най-щателно дали този транспорт е наистина санитарен и дали не съдържа военни материали, преди да бъде взето решение за безплатното ѝ извозване.[32] Върху писмото на турския пълномощен министър Радославов сложил резолюцията: „След като се провери добре този транспорт да не бъде с муниции, които не се пропущат, нека се пренесе за Червен кръст безплатно.“[33] Публична тайна беше, че турците под формата

---

[26] ЦДИА, ф. 176, оп. 3, арх. д. 163, л. 124
[27] Пак там, л. 125.
[28] Пак там, л. 134.
[29] Пак там, л. 141.
[30] Пак там, л. 151.
[31] Пак там, л. 152.
[32] Пак там, л. 159, 160.
[33] Пак там, л. 161.

на санитарни пратки вършеха военна контрабанда. По повод на едно съобщение на Талаат българският дипломатически представител в Цариград Колушев казал: „Турският министър не прави разлика между военни материали и обикновени стоки“[34]. Като се има пред вид това и обстоятелството, че натискът на опозиционното обществено мнение върху политиката на правителството във връзка с нарушенията на неутралитета в полза на Турция се бе особено засилил през април 1915 г., ще ни стане ясна предпазливостта на Радославов.

По повод на друга германска санитарна мисия начело с д-р Ньобс, състояща се от един пътнически вагон за персонала и 60 товарни вагона със санитарни и военни материали, Радославов наредил: понеже експедицията е „едно благотворително предприятие, транзитирането ѝ ще стане — съгласно по-раншните наредби — безплатно“[35]. С една подобна мисия от 45 товарни вагона и един пътнически вагон се случило обаче непредвидено — „непредупредени“, железопътните власти в Русе започнали да разтоварват вагоните. Като узнал за това, Радославов веднага наредил да се предпише телеграфически на властите да преустановят разтоварването и да оставят експедицията да замине свободно и безплатно за Цариград.[36] След този „инцидент“ Радославов веднага уведомил германския дипломатически представител, че всичко необходимо е сторено за свободното и безплатно отпътуване на мисията. Едновременно с това съобщение той поднесъл извинения на Михаелес: „Същевременно аз моля Ваше превъзходителство да благоволи да приеме моите извинения за съвсем случайно предизвиканото закъснение при изпълнението на тази формалност, както и за неприятностите, които са могли да произлязат от това.“[37]

Само в един-два случая българските митнически власти, непредупредени своевременно, решили да съберат „статистическо и товарно право“ от германските санитарни транспорти.[38] Като се позовава на „правото“ за безплатно пътуване по БДЖ на германските санитарни мисии, германската легация повдига в Aide-mémoire от 28. IX. 1915 г. въпроса за възстановяването на сумата от 1004 лв., събрана от германската санитарна мисия от страна на българските жп. власти. Германските рекламации за връщане на въпросната сума били изпълнени от българското правителство веднага и без възражения. Описаните събития се разиграват през септември 1915 г., когато България беше вече обвързана към колесницата на Централните държави. В специална вербална нота от 18. XI. 1915 г. Министерството на външните работи уведомило германската легация, че са взети мерки за връщане на сумата. Нотата завършвала с унизително покаяние: след като поднася извинения за станалото „недоразумение“, министерството уверило германската легация, че „този случай не ще се повтори“[39]. Езикът на нотата е език на сателит, който се бои да не разгневи своя могъщ „съюзник“.

За да се види колко значителни бяха мащабите на германските транспорти за Турция, достатъчно ще бъде да припомним, че „пратките“ с оръжие и санитарни материали възлизаха на десетки и стотици вагони и влакови

---

[34] ЦДИА, ф. 176, оп. 3, арх. ед. 163, л. 118; Телеграма на Колушев от 9 ян. 1915 г.
[35] Пак там, л. 181.
[36] Пак там, л. 199.
[37] Пак там, л. 200.
[38] Пак там, л. 173.
[39] Пак там, л. 217.

композиции. Почти не минаваше ден да не бъде извозен германски транспорт с оръжие или санитарни материали за Турция. В рамките на тази студия не сме в състояние да дадем подробен опис на извозените материали. Ще се задоволим само да изтъкнем, че кръгът на доставените на Турция военни материали беше много широк. Германското правителство и германските оръжейни фирми, за които доставянето на оръжие и санитарен материал за Турция беше извънредно доходен гешефт, не пренебрегнаха нищо, за да снабдят турската армия с нужното оръжие за воюване.

Между доставените стоки фигурираха следните материали: топове, картечници, разни видове пушки, патрони, мини, пионерни съоръжения, брадви, лопати, кирки, далекогледи, части за безжичен телеграф, телени мрежи, ножици за рязане на телени заграждения, части за монтиране на подводници, кокс, походни палатки, походни кухни, медикаменти, подкови за турската конница и много др. материали, които бяха необходими за турската армия и флота. Поради слабото развитие на турската промишленост, включително и военната, турските сухопътни и военноморски сили можеха да воюват само благодарение на навреме доставеното им германско оръжие. Но даже и това оръжие не бе достатъчно поради мащабите, които взеха военните операции в Близкия Изток.

Със съдействието на германски военни експерти бе организирано в Турция производство на муниции, нуждата от които непрекъснато растеше. Дори това производство частично се извършваше с внесени от Германия суровини като кокс и др. Затова с известно право Лиман фон Сандерс отбелязва, че германците имали най-значителни заслуги за организиране военните усилия на Турция.

Без съдействието на Фердинанд и Радославов германците не биха могли ефикасно да подпомогнат своя турски съюзник. Като оказваха съдействие на германците да въоръжават Турция, Фердинанд и Радославов отлично разбираха своята роля в тази неблагодарна история. По повод на съглашенския десант при Дарданелите Радославов се е изказал по следния начин пред австро-унгарския пълномощен министър Тарновски: „Целта на това безнадеждно начинание е да принудят турците да изразходват муниците. Турция обаче разполага с много повече муниции, отколкото предполагат англичаните и французите.“[40] Като улесняваше германците да доставят редовно муниции на турците, правителството начело с Радославов даваше своя принос за затвърдяване на турската съпротива и за проваляне на Дарданелската операция. Съглашенската дипломация много добре разбираше кому дължат турците възможността да воюват.

Ще отбележим, че транзитът на германско оръжие и муниции за Турция взе такива мащаби, които изключваха запазването на тайната. За това допринасяше и широкият кръг лица, които бяха посветени в аферата с транзита. Когато в началото на войната „светкавичните“ победи на германското оръжие вселиха увереност у отговорните фактори в България в близката победа на австро-германския блок, правителството гледаше през пръсти на въпроса за запазване на тайната. Но нещата се значително измениха с настъпилия обрат в положението през септември 1914 г. Сега се налагаха срочни мерки да се избегне всяка гласност относно нарушенията на неутралитета, която

[40] Református Egyház konventi levéltára,, Bp Burián iratok, csomó 59, old. 228; Телеграма на Тарновски от 1 май 1915 г. (съкратено: Burián iratok).

можеше още повече да подкопае доверието на Антантата към това правителство. Като донася във Военното министерство (на 27. VIII. 1914 г.), че са взети „всички мерки за запазване на абсолютна тайна", началникът на 8-а Тунджанска дивизионна област ген.-майор Кирков добавя: „Обаче разпорежданията, давани по същия въпрос до железопътните чиновници и митнически власти, са правени съвсем открито, даже без никакво предупреждение за запазване секретността.

Дори и чиновници от междинните железопътни станции знаят съдържанието на пратките и не се стесняват да споделят новините с външни лица. Моля да се вземат съответните мерки, защото, вижда се, някои от чиновниците от тези ведомства съвсем не съзнават особената важност за пазене пълна тайна в случая."[41]

След като получил препис от този рапорт, Радославов веднага наредил: „Поверително да се съобщи на министъра на железниците."[42] Той не се задоволил само с тази резолюция. На 6. IX. 1914 г. Радославов написал лично поверително писмо до министъра на железниците „с молба да се вземат зависящите от Ваша страна мерки за запазване секрета на транзита на тия материали, обстоятелство, което не се сръчно съблюдава от страна на надлежните чиновници"[43]. Към писмото бил приложен препис от рапорта на ген.-майор Кирков. Аналогични опасения от разгласяване на тайната изказвали и румънските отговорни фактори. Резюмирайки тези опасения, австроунгарският посланик в Букурещ Чернин заключава: „Въпросът за муниците не стои благополучно, защото вече премного хора, изглежда, че знаят за това."[44]

Опозиционните среди в България (и Румъния) нямаха интерес от запазване на тайната относно транзита на германското оръжие. Напротив, те снабдяваха, повече или по-малко редовно, съглашенската дипломация със сведения относно миналите през България германски транспорти. В своите печатни органи и обръщения към народа буржоазните опозиционни среди дадоха гласност на някои известни на тях факти за нарушение на неутралитета. В обръщението си от 23. VIII. 1914 г. партиите от опозиционния блок разобличаваха лицемерието на правителствения неутралитет с думите: „Днес се дават най-успокоителни уверения, а утре се пропускат германски матроси за Цариград и се прекарват военни припаси за Турция."[45]

Осведомителните служби и печатът в съседните страни правеха всичко, което бе по силите им, за да злепоставят неутралитета на България пред съглашенската общественост и дипломация. Нарушенията на неутралитета бяха добре дошли за тях. Те обнародваха охотно сведения — верни или преувеличени — относно германските военни транспорти, които минаваха през България за Турция и улесненията, които им оказваха българските митнически и жп. власти. „Тукашните вестници съобщават, че на Пловдивската гара имало вагони с припаси, предназначени за Турция", телеграфира българският пълномощен министър Пасаров от Атина (25. I. 1915 г.).[46] Правителството се зае да опровергава; колкото по-изобилни и настойчиви бяха опроверженията, толкова по-малко им вярваха.

[41] ЦДИА, ф. 176, оп. 3, арх. ед. 163, л. 38; Заверен препис от рапорта на ген. майор Кирков.
[42] Пак там, л. 37.
[43] Пак там, л. 45.
[44] Burián iratok, csomó 59, old. 33; Телеграма на Чернин от 11 март 1915 г.
[45] Обвинителен акт. . ., с. 94.
[46] ЦДИА. Пак там, л. 132.

Голословните обещания на Радославов да съблюдава еднакво безпристрастен неутралитет към воюващите нямаха голяма стойност в очите на съглашенската дипломация. Естествено за това допринасяше и възприетият от Радославов безогледен маниер да отрича най-очевидните и всеизвестни нарушения на неутралитета. В цитираното и по-горе обръщение на опозиционните партии изявленията на Радославов за мир и неутралитет се характеризират като „една измама . . . , когато думите не се съпровождат със съответни дела. . .“[47].

В началото на войната съглашенската дипломация се задоволяваше устно да обърне вниманието на правителството върху някои по-явни нарушения на неутралитета в полза на централните държави. Тя се въздържаше от енергични официални постъпки по този повод по най-различни съображения. В условията на германските военни успехи през август 1914 г., които правеха известно впечатление на отговорните фактори в София, пристрастно практикуваният в полза на Централните сили неутралитет беше максимумът от онова, което можеше да се постигне от България тогава. Ето защо съглашенската дипломация предпазливо сондираше почвата в България и Турция с оглед да парира домогванията на германската дипломация да въвлече тези страни във войната.

Военните събития през септември 1914 г. обаче възвърнаха самочувствието на съглашенските държави. При новите условия естествено те не можеха да останат безучастни зрители на системните нарушения на неутралитета от България (и Румъния) в полза на Централните сили. След намесата на Турция съглашенската дипломация започна особено настойчиво да напомня на българското правителство за честите нарушения на обявения от самото него неутралитет. Тези напомняния бяха най-често устни. При връчването на акредитивните писма от новия български пълномощен министър в Петроград М. Маджаров „императорът се оплакал, че България е враждебна на Русия, понеже пропущала муниции за Турция“, отбелязва П. Пешев в Дневника си на 9. XI. 1914 г.[48] Като се вземе под внимание, че турците използуваха доставеното им от Германия оръжие на Кавказкия фронт, лесно е да се разбере колко обосновано бе твърдението на руската дипломация, че улесненията за транзита на германско оръжие за Турция е изява на недружелюбен акт спрямо Русия.

Във връчените на Радославов протестни ноти съглашенската дипломация грижливо изброяваше сведенията за известните ней нарушения на неутралитета чрез свободното извозване през България на немски военни материали за Турция. В заключението на тези ноти съглашенската дипломация обикновено изказваше увереност, че българското правителство ще вземе всички необходими мерки за лоялното изпълнение на поетите от него задължения по неутралитета. Като загатваше за евентуални контрамерки, съглашенската дипломация изказваше надеждата, че българското правителство ще си вземе добър акт от това предупреждение, с което ще направи „излишно“ предприемането на репресалии. Състоянието на бойните театри обаче често принуждаваше съглашенската дипломация да проявява повече умереност по отношение на съдържанието на протестните ноти.

---

[47] Обвинителен акт. . ., с. 94.

[48] Пак там,. . ., с. 451; Същият доклад е обнародван в ДД, т. I, с. 274—276; Телеграма на Маджаров от 7 ноем. 1914 г.

Не можем да устоим на изкушението да не приведем съдържанието на нотата, която британският пълномощен министър Бакс-Айронсайд връчил на Радославов на 27/9. I. 1915 г. По нареждане на държавния секретар на външните работи Бокс-Айронсайд бил упълномощен да заяви, че „получените рапорти относително характера и количеството на стоките, отправени напоследък за Дедеагач и предадени транзит за Турция, не оставят никакво съмнение, че Турция си служи с това пристанище като база на своите доставки. Правителството на Негово Величество, следователно, се съгласи с предложението на правителството на френската република да се обяви България като страна, чрез която отоманското правителство черпи доставки за своите въоръжени сили и като последствие от това да се приложи доктрината на продължителното пътуване (continous voyage), съгласно чл. 2 от горепоменатото решение на Министерския съвет по отношение на пратки от условна военна контрабанда, предназначени за български пристанища. Правителството на Негово Величество обаче ще бъде твърде доволно, ако би било възможно да се избегне неудобството за България, произходящо от въпросната мярка, и следователно, преди да даде нареждания за нейното приложение, то ми даде още веднъж инструкции да привлека сериозното внимание на българското правителство върху желателността последното да възприеме мерки, които действително биха турили един край на транзитната контрабандна търговия през Дедеагач за Турция . . .“ Накрая в нотата се изказва надеждата, че българското правителство ще вземе необходимите мерки, за да направи „излишни постъпките“, които възнамерявали да предприемат британските морски власти.[49]

Решението на британския Министерски съвет, за което се загатва в нотата, предвиждаше задържането на кораби, които пренасят условна контрабанда за пристанищата на неутрална страна, от или чрез която неприятелското правителство си доставя оръжие. За пълнота ще отбележим, че още в началото на войната френският вицеадмирал Леперейр, командуващ обединените военноморски сили на Антантата в Средиземно море, предлагаше блокирането на Дедеагач под предлог, че това пристанище се използува за снабдяването на Турция. По-сетне относителното значение на Дедеагач като снабдителна база намаля поради пълното надмощие на съглашенския флот в Средиземно море.

Русия и нейните съюзници не желаеха и не можеха да се примирят с оказваното от българското правителство съдействие на Централните сили и Турция. Германското оръжие, което се извозваше през територията на Румъния и България, се използуваше от турците след намесата им във войната против съюзните войски на Кавказкия, Месопотамския и Палестинския фронт, както и в района на Проливите. С цел да отсрочи намесата на Турция във войната съглашенската дипломация влезе в преговори с турското правителство, като изказа готовност да гарантира териториалната неприкосновеност на страната. През същото време Антантата сондираше почвата за привличането на България. Поради всичко това съглашенската дипломация проявяваше сдържаност по въпроса за военната контрабанда. Нейното поведение в това отношение се определяше от грижата да не навреди на преговорите с тези страни.

---

[49] ЦДИА, ф. 176, оп. 3, арх. ед. 163, л. 136—137; Същата нота е обнародвана с някои стилови промени в ДД, т. I, с. 314—315.

Българското правителство в лицето на Радославов невъзмутимо твърдеше, в разрез с истината, че то най-лоялно изпълнява задълженията си на неутрална страна. По нареждане на Радославов шефът на печата Хербст непрекъснато опровергаваше обвиненията в нарушение на неутралитета. Безогледността, с която правителството отричаше приписваните му нарушения, се обясняваше с неговата увереност в германската победа, която се засили още повече под впечатлението на германските военни успехи през лятото на 1915 г. Военната обстановка не беше следователно благоприятна за поврат в българо-немските отношения и за ревизиране на правителственото становище по въпроса за транзита на германско оръжие за Турция.

Под впечатлението на военните събития на Източния фронт правителствените кръгове все повече се проникваха от увереност в окончателното тържество на австро-германския блок; преодолявайки колебанията, правителството пристъпи към уточняване на условията за присъединяването на България към Централните сили. Демонстративните приятелски жестове на българското правителство към тези държави и техните представители — улеснения за свободно извозване на германско оръжие, безплатно превозване по БДЖ на германските санитарни мисии и др. — бяха външен израз на окончателното обвързване на България с централните държави. Към това трябва да прибавим, че опасенията, които все още внушаваше Турция на управляващите среди в София, постепенно изчезнаха с успешното напредване на преговорите между двете страни относно Маришкия басейн; в тези условия българското правителство започна още по-акуратно да съдействува за превъоръжаването на бъдещия съюзник. Опряна на военните успехи, германската дипломация разполагаше с мощни средства за давление и въздействие — всеки път, когато констатираше колебания у потенциалния си съюзник, тя не се стесняваше да заплаши, че ще прекрати изпълнението на българските военни поръчки.

За съюзниците отношението на българското правителство към германските транспорти за Турция стана мерило за неговата искреност. В този ред на мисли ще отбележим, че улесненията, оказвани на германските военни транспорти за Турция, отровиха още повече атмосферата на българо-съглашенските отношения. Това естествено не можеше да не се отрази отрицателно върху преговорите на българското правителство със съглашенската дипломация относно териториалните придобивки. Въпиющите отстъпления от неутралитета и явно прогерманската позиция на тогавашното българско правителство не можеха да не влошат отношението на съглашенската дипломация към България и нейните национални въжделения. Прогерманското поведение на Фердинанд и Радославов не предразполагаше широките обществени кръгове в съглашенските страни в полза на българската териториална програма. В разгара на „преговорите“ между България и Антантата съглашенските дипломатически представители непрекъснато сигнализираха пред българското правителство за минаването на германски ешелони през България. На 12. VI. 1915 г. например английският пълномощен министър обърнал вниманието на Министерството на външните работи върху пристигнали в Харманли вагони „съдържащи аероплани, предназначени за Турция“[50]. Нарушенията на неутралитета, обект на въпросните дипломатически постъпки,

[50] ЦДИА, ф. 176, оп. 3, арх. ед. 163, л. 175; Из поверително писмо на Министерство на външните работи до Дирекция на железниците.

разкриха нелоялността на тогавашното българско правителство в преговорите с Антантата.

Опозиционните партии основателно изказваха опасения, че политиката на Радославов ще затрудни преговорите с Антантата. Особено настойчиви станаха протестите на опозицията против прогерманския курс на правителството след сраженията при Марна и в Галиция (1914) и през пролетта на 1915 г. във връзка с настъпилото активизиране на военните действия. Критикувайки външната политика на правителството като такава, която не предвещава нищо добро за България, опозицията излезе публично с обвинения по конкретни случаи на нарушаване на „строгия и лоялен" неутралитет: превозване на германски матроси и офицери, свободно пропускане на германско оръжие за Турция и др. Критиката на тези нарушения постепенно прерасна в критика на целия прогермански курс на правителствената политика. Широка гласност получиха в печата многобройни случаи за едностранчиво нарушение на неутралитета от българското правителство. Това извиква на живот в цялата страна протестно движение; натискът на опозиционното обществено мнение върху политиката на правителството бързо нарастваше под впечатлението на германските несполуки по бойните полета.

В обръщението си от 23. VIII. 1914 г. просъглашенската опозиция подчертаваше, че „Такава политика, която ражда подозрения и съмнения. . ., не може да ползува страната в тоя критически момент; тя би ни изправила пред големи затруднения и непредотвратима опасност"[51]. А в „Манифеста към българския народ", като потвърждава своята мнима привързаност към политиката на „пълен и строг" неутралитет, опозицията пледира за формирането на „общопартиен кабинет", с което щяло да се премахне „подозрението" към искреността на неутралитета на България. С помощта на „общопартийния кабинет" буржоазната опозиция се надяваше да измени външната политика на България, като прегърне открито каузата на Антантата. Убедена, че събитията се развиват в полза на Съглашението, опозицията изказваше опасения да не би реорганизацията на кабинета „да закъснее"[52] и победата на Антантата да завари България с германофилско правителство.

Отношението на правителството и опозицията към въпроса за транзита на австро-германско оръжие за Турция се намираше в най-тясна връзка със състоянието на бойните театри. Едно или друго отношение към този въпрос беше непосредствено отражение на военнодипломатическото положение на двете враждуващи империалистически коалиции.

За да се изясни правилно отношението на правителствените органи и обществеността у нас и в Румъния към транзитното минаване на оръжие за Турция, необходимо е да се вземе под внимание цялата съвкупност от условия на един или друг етап от въоръжената борба. Ще се задоволим тук само с констатацията, че през пролетта на 1915 г., когато временно се подобри положението на Антантата, румънското правителство ограничи и дори преустанови транзита на германско оръжие. Без да последва примера на съседа отвъд Дунава, българското правителство прояви по-голяма предпазливост при избора на средствата, с които продължи да подпомага австро-германската коалиция. През лятото на 1915 г. обаче настъпи обрат на военните действия в полза на

---

[51] Обвинителен акт. . ., с. 94.
[52] Пак там, с. 96.

Германския блок, който повлече ревизия на взетите марки по отношение на германските военни транспорти. Постепенно бяха отменени и дори напълно анулирани ограниченията за германския транзит.

* * *

Нека хвърлим бегъл поглед върху българо-турските отношения във връзка с изследвания тук въпрос. Поради размерите на тази студия ние сме принудени да се ограничим само с това, което има пряко отношение към нашата тема.

Към средата на 1914 г. превъоръжаването и реорганизацията на турските въоръжени сили още не бяха завършени. Затова в началото на войната особена острота за централните държави придоби въпросът за снабдяването на Турция с оръжие. След като на 2. VIII. 1914 г. сключи съюз с Германия, турското правителство лицемерно заяви, че Турция ще се придържа към политика на неутралитет; едновременно с декларацията за неутралитет то обяви мобилизация. До намесата на Турция във войната (края на октомври 1914 г.) Германия сравнително лесно преодоляваше пречките при доставянето на оръжие за „неутрална" Турция.

След намесата ѝ границите на Турция се озоваха под контрола на противния лагер. Само през територията на България можеше да се извозва германското оръжие за Турция. Това предполагаше урегулирането на отношенията между двете съседни страни. След реокупирането на Одрин от турците обаче нормализирането на тези отношения въпреки усилията на австро-германската дипломация не вървеше гладко. Към посочената тук причина за това положение трябва да прибавим и основателните подозрения в София, че лидерите на тогавашна Турция, под един или друг предлог, се стремят да завземат Западна Тракия. Ще припомним само за по-голяма прегледност някои факти. В навечерието на австрийската въоръжена акция против Сърбия австрийският посланик Палавичини внушавал на Тошев, че ако България се намеси във войната против Сърбия, тя няма какво да се опасява от Турция, защото съгласно уверенията на великия везир Турция щяла да запази най-голяма „коректност" по отношение на България. На това Тошев възразил, че „мимо въпросните уверения на великия везир на Турция не може да се вярва"[53]. По повод на внушението на Палавичини за споразумение между България и Турция Тошев запитал „какви гаранции може да имаме, че при едно споразумение с нас Турция ще напусне Тракия и Македония, през които би минала . . ."[54]. Когато Тошев уведомил (на 26. VII. 1914 г.) министъра на външните работи, че Палавичини настоявал за настаняването на турски войски в Западна Тракия, Радославов сложил резолюцията: „За настаняване на турски войски в Западна Тракия и дума не може да става, защо ще трябва да чакат там!"[55] Радославов отклонил австро-германските домогвания за настаняване на турски войски на българска територия по различни съображения. Положителното отношение към това предположение щеше да постави в опасност неутралитета на България, където отговорните фактори предпочитаха да изчакат развоя на събитията, преди да се определят. Тук играеше определена роля и недоверието, което българското пра-

[53] ДД, с. 111.
[54] Пак там, с. 118; Телеграма на Тошев от 9 юли 1914 г.
[55] Пак там, с. 166—167.

вителство хранеше към близките намерения на младотурците. Сам Радославов неведнъж е изказвал опасенията си по този повод пред Тарновски.

Въпреки взаимното недоверие правителствата от двете съседни страни, подпомогнати от ориентацията им към централните държави, намериха общ език. Управляващите кръгове в София, които бяха положително настроени към Централните сили, заеха благосклонно изчаквателно отношение и към техния съюзник. Урегулирането на отношенията с Турция бе значително облекчено от обстоятелството, че Македония, главен обект на българските въжделения, беше минала във владение на Сърбия и Гърция. Като обяснява в спомените си как се е стигнало до споразумение между България и Турция, Радославов отбелязва: „Враждата между тях за Македония не съществуваше вече и едно турско-българско приятелство за улеснение на търговските, стопански и политически отношения беше колкото естествено, толкоз и желателно."[56] Българските управляващи среди ги привличаха не турските области, които им обещаваше съглашенската дипломация, а Македония; това ги тласкаше към съюз с противниците на Сърбия — Централните сили.

Сближението с Турция, за което съдействуваше и австро-германската дипломация, обективно означаваше постепенно преминаване на България във враждебния на Русия лагер. Това беше една причина повече, поради която сближението между България и Турция не можеше да се осъществи безболезнено, тъй като широката българска общественост ратуваше за разбирателство и съюз с голямата славянска страна. На временната „политическа комбинация" с Турция сигнализира българският пълномощен министър в Петербург Р. Димитриев, Сазонов гледа като на покушение срещу Русия и дори срещу цялото славянство. По този начин България рискувала, по думите на Р. Димитриев, да хвърли окончателно ръкавица на Русия и Тройното съглашение.[57]

При вестта за намесата на Турция във войната съглашенският флот незабавно блокира бреговете на Турция. Блокадата изолира Турция от външния свят и затрудни снабдяването ѝ с оръжие. Доставянето на германско оръжие за Турция можеше занапред да става почти изключително по суша през територията на Румъния и България. Докато съюзниците упражняваха натиск върху Румъния и България с цел да парализират снабдяването на Турция, Централните сили, напротив, полагаха усилия да отворят път за свободен транзит на оръжието, предназначено за съюзника им — Турция.

Сходното външнополитическо верую на тогавашните правителства в България и Турция не отстрани напълно взаимното недоверие и противоречията между тях. Завладяването на Турска Тракия беше един от възможните обекти на българската външна политика; към това я тласкаше и съглашенската коалиция, която имаше много привърженици в България. Младотурските лидери от своя страна не се бяха отказали, въпреки многократните уверения, от въжделенията си отвъд Марица. Турция, по думите на българския дипломатически представител в Цариград Колушев, щяла да влиза във всички политически комбинации, които могат да бъдат насочени против нас, „защото ние сме първата непосредствена бариера за нейното разширение"[57а].

В атмосферата на взаимно недоверие съсредоточаването на големи турски сили след мобилизацията в района на Проливите и Тракия засили

---

[56] В. Радославов. България и световната криза. София, 1923. с. 120.
[57] ДД, т. I, с. 92
[57а] Пак там, т. I, с. 712.

подозренията на управляващите среди в София спрямо намеренията на турските отговорни фактори. При това положение мнозина си задаваха въпроса, дали България има изобщо интерес да съдействува за укрепването на Турция, като улеснява германските военни доставки за тази страна. В приведената погоре справка отговорният чиновник в Министерството на външните работи Г. Радев писа: „Въпросът е дали ние имаме интерес да допуснем такъв транзит (с германско оръжие — б. м. ,Н.) за Турция."[58] В замяна на услугите, които България оказваше на Турция, като пропускаше транзитното минаване на германските ешелони с оръжие, възникна идеята да бъдат предявени към турското правителство насрещни искания. В същия документ Г. Радев продължава: „Въпросът (за транзита на германско оръжие, б. м., Н.), може да се постави във връзка с материалите, които ние искахме да се прекарат през Турция и Дарданелите."[59]

Дори тогавашното прогерманско българско правителство не пропускаше случая да заплаши, че ще спре транзита на германско оръжие, за да упражни натиск върху Турция по възникнали спорни въпроси. В някои случаи, когато явно рискуваше да изложи „неутралитета" си с улесненията за германските военни транспорти, правителството ограничаваше транзита. Това бяха онези случаи, когато съществуваше опасност, по думите на С. Радев, „да бъдем компрометирани спрямо Съглашението, като помагачи на Турция"[60]. На този въпрос се спираме подробно в по-нататъшното изложение.

В софийските ръководни кръгове съществуваше разноезичие относно насоките, които трябваше да вземе българската външна политика. Правителствената коалиция внимателно насочваше българския държавен кораб във водите на австро-германската политика. Под впечатлението на военните събития през септември 1914 г. правителството стана още по-предпазливо. Окуражена от вестта за съглашенските успехи при Марна и в Галиция, проантантовската опозиция пък открито се застъпваше за намеса на страната на Русия и нейните съюзници. За да противостои на течението в полза на Антантата, правителството застана в позата на защитник на неутралитета. То побърза да потвърди решението си за безпристрастен и „лоялен" неутралитет. Онези български дипломати, които съчувствуваха на съглашенската кауза, се активизираха под впечатлението на съглашенските успехи. В дипломатическите донесения те доказваха предимствата за България да се определи поясно на страната на Съглашението, което се очертаваше в тяхното съзнание като бъдещ победител.

В тази изменила се в полза на Съглашението обстановка руската дипломация излязла със следната инициатива: Савински сезирал Радославов с искане за свободен транзит през България на транспорти с оръжие и снаряжения за Сърбия. Той се надявал, че правителството, подложено на силен натиск от просъглашенската опозиция, не ще се осмели да откаже. Преди да отговори, Радославов обещал да занимае Министерския съвет под предлог, че въпросът бил извън компетенцията на Министерството на външните работи. На 18 септември той връчил отговора на правителството — разбира се, отрицателен, скривайки се зад неутралитета. Искането на руското правителство било отхвърлено под предлог, че приемането му би означавало на-

[58] ЦДИА, ф. 176, оп. 3, арх. е. 163, л. 3.
[59] Пак там.
[60] Пак там, л.1; срв. ДД, т. I, с. 551, док. № 944.

рушение на неутралитета; българското правителство трябвало да се въздържа „от всяко действие, което има характер на косвена помощ, оказана на единия против другия". За по-голяма убедителност Радославов се позовал на постановленията на чл. 2 от Хагската конвенция от 1907 г. относно правата и задълженията на неутралните държави, според които било „забранено на воюващите да прекарват транзит през територията на една неутрална страна войски или пратки с муниционни или продоволствени материали"[61].

Този отговор не може да ни изненада: той отговаря на прогерманската насоченост на неговата политическа линия; управляващите среди в София горяха от нетърпение да си отмъстят на Сърбия за злополучната Междусъюзническа война, а не да ѝ помогнат да излезе от беда. Това отношение на правителството към предявеното от Савински искане не срещна съпротива дори в проантантовските опозиционни среди, които споделяха общата неприязън към западния съсед. Най-многото, на което настояваха тези среди в разгара на битката при Марна, беше проявяването на еднакво отношение към воюващите, за да не бъдат компрометирани шансовете на страната пред съглашенската коалиция, показала на бойните полета своята боеспособност.

Просъглашенски настроените български дипломати, като М. Маджаров и др., смятаха, че България би спечелила в очите на съглашенската дипломация, ако успее да я убеди, „че благодарение на нейните усилия Турция е останала неутрална, заслугата ще бъде много значителна и нашето право за компенсация ще бъде разширено"[62]. И други български дипломати подсказваха необходимостта нашата дипломация да си припише пред представителите на Антантата заслугата за неутралитета на Турция, за да подобряла шансовете си за възнаграждение. Тези настроения очевидно се насърчаваха от меродавните съглашенски кръгове. Безспорно е, че известни опасения на турските лидери от възможното поведение на България ги караха да проявят повече благоразумие. Като донася за твърдението на турското правителство пред Вангенхайм, че се бояло от България, Тошев отбелязва, че това е вярно; „същевременно обаче, то е и претекст, за да се оправдае пред Германия нерешителността на Турция да действува съгласно желанието на Берлин"[63].

На идеята да бъде представена българската политика в най-изгодна светлина пред Съглашението пречеше едно обстоятелство: улесненията за германските военни транспорти и някои други нарушения на неутралитета отнемаха възможността за провеждане на препоръчваната от Маджаров политика, а и правителството не смяташе да възприеме подобен курс, защото беше убедено, че Германия още не е казала своята последна дума на бойните театри.

Съглашенската дипломация си даваше сметка, че поведението на Турция ще зависи до голяма степен от това на България. Очевидно беше за всички, че без тайните или явни полуобещания на българското правителство Турция не би посмяла да хвърли жребия. Ще припомним, че преди намесата си във войната Талаат сондирал поверително д-р Николов (Македонския комитет) дали България ще „мирува", ако Турция нападне Русия. „Николов се постарал да успокои Талаата в това отношение."[64] В навечерието на намесата

[61] ДД, т. I, с. 232—233, док. № 446.
[62] Пак там, с. 35; Телеграма на Маджаров от 18 септ. 1914 г.
[63] Пак там, с. 241.
[64] Пак там, т. I, с. 246; Телеграма на Тошев от 29 септ. 1914 г.

на Турция държавният подсекретар изтъкнал пред управляващия легацията в Лондон Минков, че Турция „няма да се реши на една авантюра, без да разчита на нашето активно или пасивно съучастие. Ето защо, ще държат в голяма степен нас отговорни, ако Турция се намеси във войната, тъй както нам ще припишат главната заслуга, ако тя остане мирна". Същият не скрил пред Минков недоволството „на английското правителство, че позволяваме пренасянето по нашите железници на военни припаси за Турция"[65].

След намесата на Турция във войната съглашенската дипломация дала на българските представители ясно да разберат, че на улесненията за германския транзит ще гледат като на неприятелски акт спрямо Антантата. Посочихме вече по-горе, че при връчването на акредитивните писма от Маджаров цар Николай му говорил с огорчение за българското съучастничество при снабдяването на Турция с оръжие. Веднага след аудиенцията при царя Маджаров се срещнал с френския посланик в Русия Палеолог, който му заявил: „Политиката на увъртливост няма да ви донесе нищо добро. Вие говорите, че сте неутрални, а пропущате военна контрабанда за Турция; на вашия военен министър вече са доставени писмени доказателства за тая контрабанда."[66] След като донася горното, Маджаров настоява пред Радославов: „По него (въпроса за контрабандата — б. м., Н.) нашето поведение не може да намери извинение, затова или да се опровергае, или да се спре."[67]

И двата воюващи лагера гледаха на „военната контрабанда" като на косвено участие във войната. От радушния прием например, който гръцките власти начело с Венизелос оказваха на предназначените за Сърбия съглашенски транспорти с военни материали, австро-унгарският министър на външните работи съдеше за симпатиите на Гърция към Антантата.[68] Съглашенските транспорти за Сърбия подхранвали у българския представител в Атина Пасаров аналогични мисли. На 21. IX. 1914 г. Пасаров телеграфирал: „. . .Гърция обяви неутралитет, ала тя не го спази по отношение на Сърбия, защото последната се снабдяваше с всичко необходимо за война през Солун, при участието на властите, на правителството. Германия и Австрия имат пълно право да считат, че Гърция е била противна тям и помощник на Сърбия." Това твърдели политическите противници на Венизелос.[69]

Двете воюващи коалиции използуваха в интерес на империалистическата си политика стремежа на българската общественост да постигне националното обединение на народа и користните външнополитически планове на двореца и буржоазията. Те не се скъпяха на уверения, че съчувствуват на българските искания за ревизиране на Букурещкия мирен договор. С подобни уверения те се надяваха да подтикнат България да се определи на тяхна страна.

Австро-германската дипломация разполагаше с по-силни козове: още до намесата на Турция тя обещаваше на България Сръбска Македония, при условие обаче българските войски да навлязат в пределите на Сърбия и заемат Македония, с което сме щели да получим, по думите на граф Форгач, „реално право на владение"[70]. Управляващите проавстро-германски среди в България обаче не бързаха да последват примера на Турция: те

[65] ДД, т. I, с. 248; Телеграма на Минков от 9 окт. 1914 г.
[66] Пак там, с. 279—280; Телеграма на Маджаров от 10 ноем. 1914 г.
[67] Пак там.
[68] Protokolle. . ., S. 174.
[69] ДД, с. 238, док. № 459.
[70] Пак там, с. 240; Телеграма на Н. Станчов от 22 септ. 1914 г.

бяха крайно озадачени и смутени от военните несполуки на Австрия. Основателно беше подозрението, че австрийците, за които сръбският боен театър беше второстепенен в сравнение с руския, се стремят да тласнат България в единоборство със Сърбия, при подозрителното държане на Румъния и Гърция, а самите те да останат настрана от борбата на Балканите.

Съглашенската дипломация, която до намесата на Турция беше твърде резервирана, стана по-щедра на обещания след влизането на Турция във войната. Тя използува всички поводи, за да покаже, че проявява широко разбиране на българската политическа и териториална програма. От името на Съглашението английският пълномощен министър в София връчил вербална нота на правителството, уверявайки го, че ако България се намеси срещу Турция, Съглашението й гарантира линията Енос — Мидия и част от Македония — на изток от Вардар.[71] Не само поради неопределеността и неудовлетворителността на направените предложения, но и поради военната обстановка, която в момента не бе благоприятна за Съглашението, българското правителство отклони сделката, която му бе предложена. През ноември 1914 г., когато положението на съюзника на Съглашението Сърбия стана твърде критично, българското правителство можеше да се поддаде на изкушението да нападне Сърбия. За да парира тази опасност, Съглашенската дипломация побърза да обяви на всеослишание, че „при крайното уреждане" ще държи сметка за поведението на България, като й гарантира „значителни териториални придобивки", които щели да бъдат още по-големи, ако България се реши да нападне Турция или Австро-Унгария.[72] Тези, както и посетнешните предложения на съглашенската коалиция носеха твърде неопределен и условен характер и затова не произведоха в София очакваното впечатление.

В пазарлъците с българските управляващи кръгове двете империалистически коалиции се ръководеха изключително от своите интереси: България ги интересуваше преди всичко като доставчик на пушечно месо, което в зависимост от стратегическото положение се котираше ту по-високо, ту по-ниско на военнодипломатическата борса. Българското правителство предпазливо сондираше заинтересованите страни какво ще предложат за неутралитета. Неговите представители изтъкваха пред австро-германската дипломация, че благосклонният спрямо Централните сили и Турция неутралитет на България е особено полезен и изгоден за тези държави. За по-голяма убедителност добавяха, че неутрална България възпира Румъния от необмислени действия срещу Австро-Унгария. За всичко това България следвало да бъде възнаградена.

Централните сили си правеха оглушки. Тях неутралитетът на България не ги задоволяваше. Особено настойчиви станаха централните държави да вкарат България във войната след настъпилия през месец декември 1914 г. обрат във военните действия на Белградския фронт. Като скриха от българските си събеседници сведенията относно започналото отстъпление на австрийските войски, австро-германските дипломати умишлено представяха военното положение блестящо, а военната намеса на България като безопасна военна разходка. На 26. XI. 1914 г. Палавичини посетил Тошев, за да му съобщи, че от Виена настоявали „България да воюва"[73]. На другия ден,

[71] ДД, с. 327.
[72] Пак там, с. 329.
[73] Пак там, с. 301.

27 ноември, германският държавен подсекретар настойчиво увещавал българския пълномощен министър Марков: „Сега е моментът България да се намеси.“ При това фон Ягов дал да се разбере, че само съдействието на България за по-бързото ликвидиране на Сърбия, „ще ѝ даде право да предяви основателно всичките си претенции“[74]. В тези думи се крие недвусмислена заплаха, че в противен случай Централните сили могат да оттеглят обещаната от тях поддръжка на българските външнополитически цели. В отговор на тези призиви за намеса Тошев изтъкнал, че със сегашното си поведение България прави голяма услуга на Централните сили, като държи Румъния „в респект“ и я възпира от нашествие в Трансилвания. Марков на свой ред изтъкнал пред Ягов, „че досегашното държане на България е толкова благоприятно за тях, щото ѝ дава право да очаква с доверие справедливата оценка за заслугите ѝ и надлежно удовлетворение“[75].

В края на 1914 и началото на 1915 г. австро-германската дипломация оставаше глуха към доводите на Радославов и българските дипломатически представители при Централните сили за необходимостта да бъде компенсиран българският неутралитет. Като повтаряше неизменно, че България може да се надява да получи съществени придобивки само ако вземе участие във войната, тя се ограничаваше нейните обещания да бъдат по-съблазнителни от тези на противната коалиция.

Като се вземат пред вид домогванията на австро-германската дипломация, която изкушаваше България да последва примера на Турция, ще разберем защо главните усилия на Съглашението бяха насочени към закрепването на българския неутралитет. Значението, което придоби българският неутралитет за Съглашението след намесата на Турция, не убягна от погледа на нашата дипломация, която се опита да изясни облагите, на които може да разчита България срещу това си държане при евентуална победа на този блок. Като изтъкнал пред Грей „голямата услуга“, която българският неутралитет оказва на Съглашението, Хаджимишев изказал надежда, че при ликвидацията на войната ще бъдат отменени извършените спрямо България „миналогодишни несправедливости“[76].

Русия и нейните съюзници започнаха да проявяват по-значителен интерес към България и като към възможен съюзник против Турция, срещу което ѝ обещаваха, както отбелязахме вече, допълнителни придобивки. С цел да накарат България да се определи на тяхна страна съглашенските меродавни кръгове заговориха по-определено за изправяне на „грешката“, извършена спрямо нея. Освен предприетите от тях официални постъпки в София те действуваха в същото направление пред българските дипломатически представители в чужбина, макар и в по-малко задължаваща форма. „Ние, русите, убеждавал Демидов нашия пълномощен министър в Атина Пасаров, имаме най-голям интерес да се унищожи Букурещкият договор.“ Демидов знаел „положително, че Сазонов дири случай да задоволи българския народ“. Английският посланик в Атина Елиът пък обещавал на България цяла Турска Тракия до линията Мидия — Родосто — Сароския залив. . . Като увещавал Пасаров България да потегли срещу Турция, Венизелос го уверявал, че Гърция ще пази спрямо нея „благосклонен неутралитет“[77]. На свой ред Маджаров

[74] ДД, с. 302.
[75] Пак там.
[76] Пак там, с. 271; Телеграма на Хаджимишев от 1 ноем. 1914 г.
[77] Пак там, с. 255.

съобщил за изявления на Сазонов пред него, че „Русия е готова“ да ни гарантира най-широки придобивки. Психологическият момент бил според Маджаров много благоприятен да си върнем „една велика България“[78]. Дори Пашич заговорил пред Чапрашиков за отстъпки в Македония, „но не сега“, по израза на руския шарже д'афер в Ниш Щрандман.[79] С тези неопределени намеци Пашич се стремял да печели време. По думите на Йован Йованович „Пашич бил отстъпчив само при устните преговори, но той постъпвал като Кунктатор“[80].

Когато положението на Сърбия се влоши, съглашенската дипломация разбра нереалността на усилията си да въвлече България във войната; затова тя отново най-настойчиво се залови да изтръгне от българското правителство недвусмислено потвърждение на обещанието да пази неутралитет. Пред някои български дипломатически представители обаче тя беше по-откровена. При всеки удобен повод им даваше да разберат, че България може да разчита на сериозно възнаграждение само срещу участието си във войната, че може да предяви претенции за възнаграждение само ако даде принос за общата победа. Отразявайки тези настроения и внушения, управляващият легацията в Лондон Минков застъпва мисълта да се определим на страната на Антантата, „когато за нашето приятелство силите от Тройното Съглашение са готови да дадат най-висока цена“. Намесата на Турция създавала за нас „идеален случай“, който едва ли друг път щял да се повтори.[81] Английският посланик в Петроград Бъкянан уверил Маджаров, че искрено желае уголемяването на България, „но само с неутралитет или само със заплашвания не ще добиете много нещо; затова трябва да помогнете срещу Турция, която е предназначена да изчезне от Европа, и то преди да е станала излишна вашата помощ“[82].

Но тъкмо причините, които караха Съглашението да търси помощта на България, като й обещаваше щедро възнаграждение, не предразполагаха българските управляващи кръгове да свържат съдбата си с този империалистически блок: поради неблагоприятното военно положение на Антантата те считали неизгодно и дори рисковано да приемат в такъв момент направените им предложения. Само настъпилото подобряване на положението на Сърбия на Белградския фронт към края на 1914 г. внесе известен коректив в настроенията в София. Сега пък сръбските ръководители, опиянени от победите си над австрийците, сметнали, че отпада необходимостта да се правят концесии на България. След настъпилия обрат във военните действия влиятелните военни кръгове в Ниш не искали и да чуят за отстъпки на България. С. Радев телеграфирал на 13. XII. 1914 г. сведенията, които Поклевски узнал от Трубецкой, че „Сърбия след своите победи била още по-непримирима по отношение на даваните от Петроград съвети за отстъпки на България“[83].

Неотстъпчивостта на съседите на България, разбира се, се отрази твърде неблагоприятно на дипломатическата акция на Съглашението пред българското правителство, което не закъсня да я използува, за да убеди българ-

---

[78] ДД, с. 264; Телеграма на Маджаров от 23 окт. 1914 г.
[79] Пак там, с. 260; Телеграма на Чапрашиков от 22 окт. 1914 г.
[80] Ј. Јовановић. Борба за народно Јединьење, 1914—1918. Београд, с. 64.
[81] ДД, с. 257; Телеграма на Минков от 19 окт. 1914 г.
[82] Пак там, с. 318; Телеграма на Маджаров от 30 дек. 1914 г.
[83] Пак там, с. 308.

ската общественост в несъстоятелността на възлаганите на тази коалиция надежди за обединението на българския народ.

До намесата на Турция във войната българските управляващи среди настойчиво се стремяха да поддържат у съглашенската дипломация впечатлението, че само страхът от България възпира Турция от участие във войната. В това отношение тонът беше даден от Радославов, който лицемерно уверяваше Савински, че неутралитетът на България е полезен и за неговата страна — Русия. След намесата на Турция обаче тези доводи се обърнаха против нас. Щом Турция се е престрашила да воюва, тази съдбоносна стъпка очевидно тя е направила след като е получила от България уверения да съблюдава благосклонен неутралитет спрямо нея. В съглашенските дипломатически среди не без известно основание смятаха, че поведението на правителствените среди в София е развързало ръцете на младотурските лидери. Управляващият легацията в Букурещ телеграфирал на 18 октомври 1914 г., че тамошният руски дипломатически представител вярвал в съществуването на тайно споразумение между България и Турция, „което ѝ (на Турция — б. м., Н.) е осигурило поне нашия неутралитет“[84].

За съществуването на аналогични подозрения в Англия свидетелствува телеграмата на Минков от 19 ноември с. г. Английските управляващи кръгове обяснявали намесата на Турция с поведението на България. В Англия „всички гледат на нас явно с недоверие и ни подозират в интригуване с Турция и нейните вдъхновители. . .“. При наличието на подобни подозрения улесненията, които българското правителство оказваше на германските военни транспорти за Турция, само можеха да потвърдят основателността на изказаните опасения. Просъглашенски настроените български дипломати увещаваха правителството да достави убедителни доказателства за безпристрастието на нашия неутралитет и за непричастността на България в решението на Турция да воюва. „Ако не побързаме да разсеем съмнението в искреността на нашия неутралитет, никой впоследствие не ще ни го счете за заслуга.“ Англия щяла да „претълкува всяка наша пряма и косвена намеса в полза на Турция като неприятелски акт“[85].

Въпросът за транзита на германско оръжие за Турция през територията на България стана много злободневен след вероломното нападение на германо-турската флота на Черноморското руско крайбрежие. Разиграли се събития направиха много деликатно положението на българското правителство, което продължи да съдействува на германците да снабдяват своя турски съюзник със средства за воюване. Сега, когато младотурците най-сетне свалиха булото на мнимия си неутралитет, руското правителство развиваше пред българските дипломатически представители същите доводи, с които Радославов отклони искането на Савински за свободно минаване на руски транспорти с оръжие за Сърбия. Като припомняше, че свободното минаване на германски военни транспорти през България означава на практика косвена помощ на Централните сили, руската дипломация настояваше пред отговорните фактори в България да спрат транзита на германско оръжие за Турция. Почти нямаше свиждане на български дипломати с представители на съглашенската дипломация, на което последните да не повдигнели този въпрос. Веднага след влизането на Турция във войната Сазонов засегнал пред Мад-

---

[84] ДД, с. 255.
[85] Пак там, с. 257.

жаров въпроса за пренасянето на подводна лодка през България с думите: „Нима е възможно това?". В отговор на това Маджаров заявил, че може да гарантира какво „подводната лодка не е минала през България. . ."[86].

При наличието на достоверни сведения относно транзита, които Съглашението получаваше от своите дипломатически представители и разузнавателни служби, тези голословни опровержения бяха от естество още повече да подкопаят доверието на тази коалиция към лоялността на българския неутралитет. Ето защо българските дипломати използуваха дори най-незначителните поводи, за да неутрализират домогванията на управляващите среди от съседните страни да злепоставят неутралитета на България. Хаджимишев например, който ратуваше за ориентация към Съглашението, взел повод от отказа на Австрия да достави на България обещаните военни материали, за да информира държавния подсекретар за това с думите: „Нека този факт. . . послужи като доказателство, че не е имало нищо подозрително в поведението ни и че сръбско-гръцките интриги против нас са неоснователни."[87] Българската дипломация експлоатираше пред Съглашението в своя полза някои случаи на отказ или мудност при изпълнението на българските военни поръчки от Австрия и Германия.

Акредитираните при съглашенските правителства български дипломатически представители, известни със своите просъглашенски убеждения, като Маджаров, Хаджимишев, Станчов, Греков, Минков и др., оказваха голяма услуга на правителството. Влизайки в ролята на гаранти за лоялността на следваната от правителството политика на неутралитет, те служеха като параван, зад прикритието на който прогерманските правителствени среди у нас си уплитаха кошницата. Радославов ни дава поразителен пример на държавник, който водеше дипломатическата игра през главата на по-голяма част от своите представители в чужбина. С оглед на интересите на котерията си той съзнателно заблуждаваше и злепоставяше „облечените" с неговото доверие дипломати. По въпроса за германските транспорти за Турция Радославов изхождаше не толкова от военнополитически съображения, колкото от интересите на намиращата се на власт котерия. Страхувайки се, че поражението на Турция ще повлече падането на прогерманския кабинет в София, той се стремеше да осуети тази неприятна за него перспектива чрез оказване осезателна помощ на Турция.

След сраженията при Марна и в Галиция правителството и опозицията в България си размениха ролите: правителството застана в позата на защитник на неутралитета, докато просъглашенските опозиционни кръгове настояваха за намеса на страната на Антантата. Като продължаваше да се придържа към австро-германската ориентация, правителството стана по-предпазливо поради очевидната неопределеност на военното положение. При силното впечатление, което направиха на българската общественост съглашенските военни сполуки, „всяко друго поведение в днешния момент може да отслаби позициите на правителството и да засили ония политически течения в страната, които са явно в полза на Тройното съглашение", подчертал Тошев в отговор на увещанията на Вангенхайм за незабавна намеса на България във войната.[88]

---

[86] ДД, с. 257; Телеграма на Маджаров от 19 окт. 1914 г.
[87] Пак там, с. 360; Телеграма на Хаджимишев от 20 ян. 1915 г.
[88] Пак там, с. 241; Телеграма на Тошев от 24 септ. 1914 г.

Принудено да спазва неутралитет, българското правителство не седеше със скръстени ръце. Каква е била истинската стойност на неговите уверения, че държи да остане и занапред неутрално, се вижда от факта, че едновременно с изявленията за неутралитет то реши да изясни възможната позиция на Румъния и Гърция при евентуална намеса на България във войната. Радославов натоварил С. Радев да провери на какво се дължи „обратът" в румънските работи и да му съобщи мнението си върху настроенията на Букурещ.[89] Още до намесата на Турция Радославов се обърнал към българския пълномощен министър в Атина да му разясни в какво се състоят задълженията на Гърция спрямо Сърбия. На 22. X. 1914 г. Пасаров резюмирал изявленията на Венизелос в гръцката камара с думите „Поведението на Гърция ще бъде съобразно с това на България"[90]. Изявленията на Венизелос, че Гърция няма да остане безучастен зрител на българско нападение срещу Сърбия, действуваха отрезвяващо в София.

Намесването на Турция във войната послужи като повод за усилена дипломатическа дейност. Румънското правителство се възползува от настъпилите усложнения, за да спечели признателността на Съглашението и поддръжката му на териториалната си програма. За разлика от предишните уверения, че Румъния няма да се намеси в евентуалния конфликт между България и Сърбия, Братиану дал на С. Радев да разбере, че ако България тръгне „сега с Турция и в услуга на Германия и Австрия, Румъния ще се обяви против нас"[91]. Като се убедил, че при намеса във войната не може да разчита на безразличието на Румъния и Гърция, Радославов намерил за целесъобразно да потвърди неутралитета на България. Още на 21. X. 1914 г. той уверил Бордо и Букурещ, че България и занапред остава „строго неутрална"[92].

С. Радев веднага съобщил на представителите на Австрия и Германия в Букурещ „декларацията на Братиану, че Румъния не може да допусне едно нападение срещу Сърбия"[93]. От своя страна и румънското правителство нищо не пренебрегвало, за да злепостави България пред австро-германската коалиция. Познавайки своите румънски събеседници, С. Радев считал безпредметно да предлага на Братиану „съюз срещу отстъпването на Добруджа". Той се страхувал, че Братиану „ще отиде веднага при германския пълномощен министър, за да му обади, че искаме да продадем неутралността си на Румъния, за да може последната да нападне Австрия. Значи ще се компрометираме без никаква полза за нас."[94]

Същевременно донесенията на българските дипломатически представители (Маджаров, Хаджимишев, А. Тошев и др.) от европейските столици не оставят никакво съмнение относно усилията на румънската дипломация пред съглашенските меродавни фактори да обясни бездействието на Румъния със страха от българско нападение в гърба. Тя експлоатираше някои заплашителни намеци на С. Радев, който по нареждане на Радославов заявил, че България си запазва свободата да определи своето поведение в случай на румънска намеса. Румънците ловко използуваха и взетите от време на време

[89] ДД, т. I, 245.
[90] Пак там, с. 261.
[91] Пак там, с. 259; Телеграма на С. Радев от 21 окт. 1914 г.
[92] Пак там, с. 259, док. № 501, 502.
[93] Пак там, с. 263; Телеграма на С. Радев от 23 окт. 1914 г.
[94] Пак там, с. 242.

мерки срещу австро-германските транспорти за Турция и България като доказателство за положителното си отношение към съглашенската кауза. Балансирайки между двата воюващи лагера, пресметливият румънски държавник се стремял по думите на С. Радев да изчака развръзката „на сраженията, които се водят в Полша“[95].

Едновременно с авансите, които Антантата направи на България с цел да я привлече на своя страна, съглашенската дипломация се зае да увещава правителствата в Гърция и Сърбия да направят териториални отстъпки на България. Съглашението започна да си дава сметка, че за успеха на преговорите с България то трябваше да ѝ предложи осезателни придобивки. Внушенията на Съглашението пред меродавните кръгове в тези страни обаче само засилваха позициите на привържениците на германската ориентация в Гърция, т. нар. неутралисти германофили, а в Сърбия подхранваха настроения в полза на сепаративен мир с Централните сили. Пък и противоречивите интереси на силите от тази коалиция пречеха за съгласувана и резултатна акция в Белград и Атина. Затова усилията на съглашенската дипломация не се увенчаха с успех. Българските управляващи среди гледаха с известни опасения на идеята за споразумение с Антантата при такива неопределени обещания.

Безрезултатността на тези опити се посрещаше със злорадство от австро-германските и турските управляващи среди. Австро-унгарският посланик в Цариград Палавичини изрази пред Тошев своето задоволство от провалянето в Букурещ на мисията на Гирс, комуто Братиану заявил, че „Румъния ни педя земя не може да отстъпи“ на България. „Палавичини мъчно скри своята радост, задето пропаднал в случая руският опит за постигане на едно румънско-българско споразумение под закрилата на Русия.“[96] Цариградските управници изразяваха още по-бурно и непринудено радостта си от неуспеха, който претърпял дипломатическият почин на Антантата в Белград и Атина. Талаат се изказал пред Тошев с едва скривана радост, че в Атина и Букурещ „не искат да правят никакви жертви за увеличаването на България“. Като съобщава горното, Тошев отбелязва „естествено туй радва турците“[97]. Разбира се, австро-германските и турските отговорни фактори имаха основание да потриват ръце от удоволствие при зрелището на постигналата Съглашението несполука да спечели България чрез обещания за съблазнителни териториални облаги за сметка на съседите ѝ.

Проявяваното от българското правителство пристрастие към Централните сили въпреки официално декларирания „строг и безпристрастен“ неутралитет означаваше в разгара на войната, особено след намесата на Турция, манифестация в полза на австро-германския блок; това не предразполагаше към откровеност в преговорите между представителите на Съглашението и България. Невъзможно бе наистина да се водят преговори със съглашенските държави за условията, при които България би се намесила, доколкото у съглашенската дипломация възникнаха основателни подозрения към намеренията на управляващия екип в София във връзка с улесненията, оказвани на германските военни транспорти за Турция. Тези подозрения се подхранваха и от много други „услуги“, които тогавашното българско

---

[95] ДД, т. I, с. 309.
[96] Пак там, с. 265; Съобщение на Тошев от 25 окт. 1914 г.
[97] Пак там, т. I, с. 299; Телеграма на Тошев от 26 ноем. 1914 г.

правителство оказваше на централните държави в очакване, че те ще бъдат оценени по заслуга от облагодетелствуваните. Съглашенската дипломация естествено не можеше лесно да бъде подведена с фрази за „лоялен" неутралитет; тя разполагаше с неопровержими факти за съучастничество на българските управляващи кръгове във военната контрабанда за Турция. Българското правителство се позоваваше на неутралния статут обикновено тогава, когато трябваше да отхвърли съглашенските постъпки за пропускане оръжие за съюзниците на тази коалиция. Поведението на българското правителство по този въпрос предопредели различни реакции у двата воюващи блока.

Антантата и нейните съюзници — действителни или потенциални — започнаха да създават с всички възможни средства пречки за доставянето на стоки и въоръжение за България, за да я застават към по-стриктно спазване на неутралитета. На 10. XI. 1914 г. българският пълномощен министър във Франция Станчов съобщил, че френското правителство в лицето на Делкасе обещало да не пречи на превоза на военните материали за България, ако българското правителство даде уверения, „че въпросните материали няма да паднат във владение на турците и че Турция няма да може да вземе силом тоя материал по железницата през турска територия". Делкасе не пропуснал случая да подчертае, че френското правителсво нямало „да се противи на превоза", защото било уведомено от френския пълномощен министър в София за декларацията на Радославов, че България ще пази строг и лоялен неутралитет; освен това българското правителство било поело ангажимент да не напада Румъния, ако тя се присъедини към Съглашението, както и да се въздържа от нападение срещу Сърбия.[98]

В случая „готовността" да пропусне по море муниции за България е цената, която Съглашението беше съгласно да ѝ плати срещу нейния неутралитет. Съглашенската дипломация използува въпроса за муниците като средство за упражняване натиск върху поведението на България. Заслужава да обърнем внимание върху момента, който бе избран от Делкасе за този „жест". Показаните отстъпки бяха предназначени да възпрат българското правителство от прибързана акция срещу Сърбия, която се озова в тежко положение на Белградския фронт.

След отстъплението на австро-унгарските войски отвъд Дунава, обаче съглашенската дипломация завиши цената на своето „съгласие" за пропускане на българските материали през Дедеагач. Държавният подсекретар информирал Хаджимишев, че съглашенските държави най-сетне след дълги преговори „се споразумели" да разрешат превоза по море на австрийските военни материали за България. Съгласието се давало при условие да бъдат получени необходимите гаранции, че въпросните материали няма да попаднат в турски ръце и че българското правителство изрично ще се задължи да заеме „по-определено положение спрямо Тройното съглашение"[99]. В пазарлъците по този въпрос Съглашението се стремеше да повлияе върху държането на България.

След намесата на Турция темата за транзита на муниците стана най-злободневният предмет на дипломатическите разговори и срещи. В свиждане на Хаджимишев с посланиците на Франция и Русия в Лондон бил разискван и въпросът за транзита. „Докато Камбон призна нашия неутралитет за полезен

---

[98] ДД, с. 278.

[99] Пак там, с. 359; Телеграма на Хаджимишев от 20 ян. 1915 г.

тям, Бенкендорф го намира вреден, понеже Русия не може да изпрати помощ на сърбите през България. Заслужава специално да отбележим тоя последния възглед."[100] При среща на Маджаров със Сазонов, която се състояла на 8 ноември, веднага след аудиенцията при царя, разговорът съвсем „непринудено" минал към въпроса за пренасянето през България на муниции за Турция. „При щателна проверка в самото министерство узнах, че донесенията идат от Букурещ и се касаят за някаква поръчка в Австрия, направена от Вас, която щяла да дойде в две барки, но половината от която била уж предназначена за Турция." Маджаров направил от това следния извод: ето средствата, с които се борят срещу нас и срещу какви закоренели предразсъдъци ние трябва да се опълчим.[101] Два дни по-късно английският посланик в Петроград Бюкънан повдигнал пред Маджаров въпроса за транзита: „той ми говори, че както Румъния, тъй и България пазят един много своеобразен неутралитет. За доказателство ми прочете две телеграми, в които се казва, че в Русчук били натоварени 8 вагона с флотски материал и изпратени в Цариград. Дирекцията на железниците издала заповед да се приготвят още 83 вагона, в които щели да се натоварят изпратените от Германия за Турция, пак през Румъния, военни материали."[102]

Поради временно неблагоприятното за Антантата състояние на бойните театри към края на 1914 г. съглашенската дипломация правеше всичко възможно да избегне усложнения в отношенията си с българското правителство на почвата на дискусията по въпроса за германския транзит. Протестните ноти на Антантата до София обаче валяха като из рога на изобилието. На 21 ноември например френският пълномощен министър в София връчил нота на Радославов, с която протестирал против превръщането на пристанището Дедеагач в продоволствена база за турската армия и флот. Той настоявал българското правителство да вземе мерки „за да прекрати употребата на пристанището Дедеагач от Турция"[103]. В противен случай, заплашвал пълномощният министър, щял да бъде приложен чл. 6 от декрета от ноември 1914 г., като бъде дадено указание за залавянето на параходите, пренасящи условна контрабанда за България.

Голямо беше и в Петроград раздразнението от враждебното отношение на българското правителство към руските транспорти с военни материали за Сърбия по Дунава. Когато руската дипломация изтълкувала като проява на враждебен към Русия акт обстрелването на руски параход от български граничен пост при Вардим, Радославов взел под защита пикета, който само бил, по неговите думи, „изпълнил дълга си". Уведомявайки българския пълномощен министър в Петроград за този „инцидент", Радославов изказал увереност, че Маджаров, който се ползувал с доверието на официална Русия, ще съумее да парира руските „обвинения"[104].

По същото време румънското правителство, съобразявайки се с изменчивостта на военното щастие, действуваше по-предпазливо и ловко. На постъпките на австрийския пълномощен министър в Букурещ по въпроса за руския транспорт по Дунава Братиану отговорил, че „Дунавът е свободен международен път" и че Румъния не може „нито да позволява, нито да забранява

[100] ДД, с. 273; Телеграма на Хаджимишев от 4 ноем. 1914 г.
[101] Пак там, с. 277.
[102] Пак там, с. 279.
[103] Пак там, с. 287.
[104] Пак там, с. 248—249.

плуването по него на чуждестранни параходи“[105]. Нещо повече, румънското правителство преднамерено си закриваше очите, когато руски параходи на път за Сърбия се отбиваха в румънските дунавски пристанища. То само се ограничаваше да изкаже пред русите пожелание това посещение да се извършва безшумно, за да се избегнели излишни дипломатически усложнения с Централните сили.

Австро-германската дипломация и разузнаване обаче разполагаха с убедителни доказателства, че руски речни военни транспорти на път за Сърбия се отбиват в румънските дунавски пристанища. Буриан телеграфически информирал граф Тарновски за появяването към края на април 1915 г. на две руски торпедни лодки при Турну-Северин. Военното положение на Централните сили по това време не бе благоприятно за предявяване към Румъния на ултимативни искания във връзка с руските военни транспорти. Вместо да поиска от румънските власти задържането и разоръжаването на руските параходи, австро-германската дипломация се задоволила да предяви по-скромни искания. „С оглед на обстановката ние можем да се задоволим, телеграфирал Буриан на Чернин на 8. V. 1915 г., торпедните лодки да бъдат заставени да напуснат Дунава“.[106]

Австрийският посланик в Букурещ протестирал устно пред Братиану. Отричайки присъствието на руски параходи в румънски пристанища, Братиану се отървал с обещанието да ги разоръжи, щом влязат в румънски териториални води. „Вследствие на моето настояване поне да не се пропускат по Дунава никакви по-нататъшни торпедни лодки, съобщава Чернин от 11 май 1915 г., господин Братиану обеща още веднъж да говори с руския посланик“[107]. Като обещал да стори нужното, румънският министър-председател не пропуснал обаче да намекне за своята заслуга, че „с напрягане на всички сили възпрял Румъния от война“ и че от него не бива да се иска повече от това.[108] Румънските управляващи кръгове в лицето на Братиану привидно афишираха готовност да вземат мерки против накърняването на румънския суверенитет от чуждестранни военни транспорти. Обещание без реално покритие, пък и австро-германската дипломация, виждайки паднал военния престиж на Централните сили в Букурещ, не се решаваше да изостря отношенията си с Румъния заради руските военни кораби. Чернин естествено съобразил своето поведение с това положение на нещата. „Пред вид на крайно обтегнатата обстановка аз трябваше да постъпвам необикновено предпазливо и да избягвам да настроя зле нервния министър-председател.“[109]

Буриан възложил на Тарновски да уведоми българското правителство за „готовността“ на Братиану да накара руските торпедни лодки да напуснат Дунава. Това уведомление бе равносилно на подсещане на българското правителство да последва румънския пример. Едновременно с това Буриан натоварил Тарновски да запита правителството дали „руски военни параходи са навлезли в български териториални води и дали тамошното правителство е взело срещу това всички необходими мерки“[110]. Подстрекателски звучат тези думи към българското правителство, което и без това се озова в кон-

---

[105] ДД, с. 251; Телеграфическо съобщение на Нейков от 16. X. 1914 г.
[106] Burián iratok, old. 311.
[107] Пак там, с. 328.
[108] Пак там.
[109] Пак там.
[110] Пак там, с. 311.

фликт с руската дипломация заради транспортите по Дунава. Българското правителство, което правеше всичко за облекчаване транзита на германските ешелони през България, постъпваше много пристрастно с престараването си да затрудни движението на руските речни транспорти по Дунава.

* * *

През пролетта на 1915 г. съглашенската дипломация започна да изоставя проявяваната от нея в началото на войната предпазливост в отношенията си с българските управляващи фактори. Обяснението на този факт трябва да се търси във временното изменение на военнодипломатическата обстановка в полза на Антантата. Имайки достоверни сведения, че българското правителство продължава да оказва на централните държави едностранни „услуги", като пропуща през територията на страната „ежедневно", по думите на английския посланик в Петроград Бюкънан, „всевъзможни военни припаси" за Турция, съглашенската дипломация засили натиска върху България. Бюкънан заявил пред Маджаров „неофициално", че „за услугите, които прави България на Турция, се държи от нас точна сметка". След като го уверил, че е доброжелател на България, английският посланик завършил с думите: „Това е, може би, последното ми предупреждение. " Като предава тези изявления на Бюкънан, Маджаров добавил, че счита „неговите предупреждения за много важни"[106а].

Прогерманското правителство начело с Радославов отиваше твърде далеч, като предоставяше на Турция възможност да използува „неутралния" статут на България за снабдяването си с оръжие от централните държави. В началото на войната съглашенската дипломация се задоволяваше да изкаже увереност, че българското правителство ще си вземе акт от направените му предупреждения. След започването на операцията за форсиране на Дарданелите англо-френската дипломация не можеше да гледа вече безучастно как българското правителство нарушава в полза на Турция декларирания от него неутралитет. Военната обстановка през пролетта на 1915 г. не предразполагаше Антантата към отстъпчивост по този въпрос. Ето защо тя не се задоволи този път само с приведеното по-горе „неофициално" предупреждение на Бюкънан. Форин офис връчил на Хаджимишев „дълъг меморандум", в който се говорело за „систематическите улеснения", оказвани от българските власти на превоза за Турция. В него се изброяват, докладва Хаджимишев, случаи на транзит на аероплани, автомобилни части, бензин и пр., „представяни първоначално като предназначени за България. Пред вид на това английското правителство съобщава, че ще бъде принудено да измени досегашното си поведение спрямо стоките за България, докато не получи задоволителни обяснения за допуснатите нарушения"[107а].

Този път заплахата от репресалии в отговор на военната контрабанда за Турция не се изчерпва само с разговори. Съглашенските държави все по-определено се ориентираха към мисълта да блокират пристанището Дедеагач. Снабдяването на Турция чрез Дедеагач със стоки и оръжие достави на Съглашението формален предлог да приведе в изпълнение заплахата си. Значението на замисленото военноморско мероприятие срещу Дедеагач не убягна от вниманието на българската дипломация. С. Радев например изказал опасе-

---

[106а] ДД, т. I, с. 527; Телеграма на Маджаров от 29 май 1915 г.
[107а] Пак там, т. I, с. 544; Телеграма на Хаджимишев от 17 юни 1915 г.

нието, че блокирането на това пристанище ще означава на практика затварянето на България „отвсякъде, защото транзитът през Румъния не е сигурен, както се вижда от досегашния ни опит“[108a].

И наистина наскоро след описаните дипломатически събития съглашенските държави минаха от думи към дела. Англо-френската флота получи нареждане да блокира Дедеагач. Българското правителство оспори законността на тази мярка, която обаче беше ответна реакция срещу системното нарушаване на неутралитета от правителствените органи в полза на централните държави, както това личи и от изказванията на някои представители на българската дипломация.[109a] По повод на българската нота до английското правителство относно блокадата на Дедеагач държавният подсекретар заявил на Хаджимишев, че „операциите срещу Дарданелите им налагали напоследък малко по-строг контрол“[110a].

Във връчения на Хаджимишев меморандум недвусмислено се намекваше за ролята на България като съучастник на Централните сили при снабдяването на Турция със стоки и муниции. Трикът на прогерманските български власти, които представяха за български предназначените за Турция муниции, не остана дълго време скрит не само от Съглашението, но и от румънското правителство. От срещите, които имал с Братиану и ген. Илиеску, за С. Радев станало ясно, „че румънското правителство знае точно какво една част от муниците, които ще минат за България, са предназначени за Турция. Без съмнение това ще стане известно и на силите от Съглашението, защото най-напред Турция има интерес да им ги съобщи, за да ни тури в конфликт с тях.“[111]

В твърдението на С. Радев, че Турция била заинтересована да издаде на Съглашението тайната относно съучастничеството на България при снабдяването ѝ с германско оръжие, едва ли има преувеличение; то се потвърждава и от Колушев, който на 15 юли с. г. сигнализира на Радославов вероятността турците да злепоставят България пред съглашенските сили, „та да ни отнемат всяка възможност да преговаряме с тях, чрез което се надяват да ни направят по-малко взискателни“[112].

Германската дипломация в лицето на своя влиятелен представител Вангенхайм също се домогваше до подобни резултати. Пред българските делегати в Цариград той се изразил с присъщия на този дипломат цинизъм, „че целта на Германия е да компрометира неутралитета на България и ѝ отнеме всяка възможност да преговаря със Съглашението, та макар и да струва това много на турците“[113]. Желанието на германската дипломация да компрометира България пред Съглашението убедително говори за загрижеността, с която тя следеше българско-съглашенските преговори на онзи етап от развоя на събитията. Изказаната от Вангенхайм готовност чрез териториални жертви от страна на Турция да предотврати едно споразумение между България и Съглашението беше в разрез с противоположния стремеж на турците да ни компрометират, за да ни направят „по-малко взискателни“.

[108a] ДД, т. I с. 547; Телеграма на С. Радев от 19 юни 1915 г.
[109a] Пак там, с. 557; Телеграма на С. Радев от 1 юли 1915 г.
[110a] Пак там, с. 567; Телеграма на Хаджимишев от 14 юли 1915 г.
[111] Пак там, с. 547; Телеграма на С. Радев от 19 юни 1915 г.
[112] Пак там, с. 731.
[113] Пак там, с. 723; Доклад на Жеков и Колушев от 30 юни 1915 г.

И в този случай германската дипломация действуваше безцеремонно, като се съобразяваше само със своите интереси.

След като Съглашението най-недвусмислено предупреди за последиците от нарушаването на неутралитета, което щяло да го принуди да прибегне към репресалии, много български дипломати се стъписаха пред отговорността, която поемат. Като се има пред вид „леснотата", с която Съглашението узнава всяко движение по БДЖ, немислимо е, продължава С. Радев в цитираната телеграма, „минаването на муниции за Турция да остане тайно". „Вследствие на това неминуемо разобличение на нашата роля в такъв случай трябва да очакваме репресалии от страна на Съглашението, защото да снабдяваме Турция с муниции е днес равносилно с това да вземем вече позиция в европейската война. Най-малкото, което трябва да чакаме, е блокирането на Дедеагач . . ."[114]

Когато С. Радев споделил с Радославов тези си опасения от прекалено явното подпомагане на Централните сили, прогерманските управляващи среди в София още не бяха направили своя избор и те трябваше да проявяват известно благоразумие. Улесненията за германския транзит поставяха при дадените условия „неутрална" България в един лагер с противниците на Русия и съюзниците ѝ. Това не можеше да не се отрази на отношението на Съглашението към България и нейните искания. Разбирането, че при продължаване на фактическото сътрудничество с Централните сили България се излага на риск от ответни мерки от страна на Антантата, обаче не попречи на С. Радев да отговори положително на въпроса на Братиану „дали българското правителство е готово да даде декларация, че военните материали, които ще минат през Румъния, ще бъдат изключително за България". „Казах му, продължава С. Радев, че мога да му дам подобна декларация, като добавих, че материалите, за които се касае, са действително за България. Очевидно Братиану не е очаквал подобно изявление от моя страна, защото прояви голямо учудване. Той не пожела да се произнесе веднага, но обеща да ми даде отговора си в началото на идущата седмица, след като се съветва с Костинеску."[115] Уведомен от С. Радев за станалото, Радославов одобрил неговата постъпка.[116] Въпросът за връчване на писмено уверение на Братиану относно муниците бил предрешен от обещанието, което Радославов дал на Михаелес и за което Радев бил информиран навярно от своите австро-германски колеги. Като се съобразявал с прогерманската насоченост на политиката на правителството, С. Радев бил уверен, че неговата постъпка ще бъде одобрена. Да твърдим това ни дават основание следните думи на С. Радев: „. . . Без да получа инструкциите, които Вие сте обещали на Михаелес, аз, ръководим от общите принципи на вашата политика и от целесъобразността на момента, изразих пред Братиану готовност да дам декларация, че материалите, които ще минат през Румъния, са предназначени за България."

За по-голяма яснота ще се спрем върху предисторията на декларацията Преди намесата на Турция във войната Русия и нейните съюзници с цел да възпрат тази страна от съдбоносната стъпка се въздържаха от резки дипло-

---

[114] ДД, т. I, с. 547; Телеграма на С. Радев от 19 юни 1915 г.

[115] Пак, там, с. 547.

[116] Пак там; Резолюция на Радославов върху полето на телеграмата на С. Радев от 23 юни 1915 г.

матически постъпки във връзка с транзита на германското оръжие за Цариград. За такива постъпки те не можеха да намерят формално основание в тогавашното международно право, понеже Турция минаваше за „неутрална". Намесата ѝ във войната обаче им достави убедителни доводи против военната контрабанда за този сателит на Германия. Румънското правителство от своя страна съобрази, че може да извлече определени облаги и от двата воюващи лагера, които се домогваха да решат въпроса за транзита съобразно с преследваните от тях цели. Като взе някои мерки срещу явната военна контрабанда за Турция, румънското правителство настояваше пред Централните сили да изпращат оръжието за съюзника си под формата на стоки. Румънските отговорни фактори навярно щяха да разрешат свободното извозване на муниции за Турция, ако биха могли да стоварят върху България отговорността за този враждебен към Съглашението акт. Най-приемливото разрешение за Румъния би била една декларация, с която българското правителство признава за свои муниците, извозвани през нейна територия.

В самото начало на 1915 г., по собствен почин или след сговаряне с австро-германската дипломация, турските отговорни фактори започнали да настояват пред българското правителство да обяви за български военните материали, предназначени за Турция. Талаат и Енвер уверили българския дипломатически представител в Цариград, „че румънското правителство било съгласно да пропусне през Румъния турските военни материали, ако българското правителство се съгласи да ги обяви за български. Вследствие на това те молят да се съгласим, щото тия материали да минат като наши"[117]. Като обещал да доложи на българското правителство тяхната молба, Колушев възразил, че той не знае дали въобще Румъния пропуска българските военни материали. Според Колушев с този демарш младотурските лидери искали да узнаят „как стои въпросът за пренасянето на нашите военни материали". Той предлагал да им се отговори уклончиво: „Ако одобрявате, ще им дам отговор, че румъните не пропущат нашите материали и че следователно няма възможност да им услужим, макар че по принцип да имаме желание да им услужваме въобще." На това донесение Радославов сложил резолюция: „Румъния още не пропуща нашите муниции."[118] Както се вижда, дори Радославов не проявяваше излишна готовност да отиде насреща на турските искания. Резервираното отношение на българското правителство към турските постъпки в началото на 1915 г. очевидно се намираше в тясна връзка с общото положение на бойните театри. Изчаквайки по-нататъшния развой на военно-дипломатическите събития, българското правителство не желаеше да се компрометира пред Съглашението като „помагач" на Турция. Върху поведението на българските управляващи кръгове влияеше и позицията на румънското правителство, което почти преустанови германските транспорти за Турция, та дори и тези за България.

Акцията за форсиране на Проливите изостри бдителността на англо-френската дипломация към военната контрабанда за Турция. Затова българското правителство все още проявяваше известна предпазливост. През лятото обаче, когато немците получиха надмощие на Източния фронт, то започна да действува по-безогледно, защото беше уверено в предстоящата победа.

[117] ЦДИА. л. 142.
[118] Пак там.

на австро-германския блок. Сега управляващите среди в София станаха по-податливи към немските внушения. От своя страна австро-германската дипломация в стремежа си да склони правителството на Радославов да приеме предлаганата му „комбинация" засили натиска върху София. Австро-германската дипломация се обърна към отговорните фактори в София с искане да увеличат своя принос за победата на Централните сили, като дадат на румънското правителство уверение, че муниците за Турция са български. Радославов обещал на Михаелес да изпълни това тяхно искане. Поемането на подобно задължение от българска страна означаваше по-нататъшното обвързване на България към колесницата на Централните сили.

За ролята на австро-германската дипломация в тази история можем да съдим и по донесението на С. Радев от 15. VI. 1915 г.: „Граф Чернин ми каза вчера, че имал надежда да склони румънското правителство да приеме една комбинация, за да минат муниците за България и Турция. При тая комбинация срещу всеки вагон за Турция би минал и един вагон за България. Той обаче се съмнява дали Вие бихте се съгласили да пуснете при днешните обстоятелства да преминат турски муниции." Независимо от „насърчителните обещания" на ген. Илиеску Братиану заявил на Радев, че „разрешението на въпроса трябва да се отложи за по-благоприятно време. Въпреки това австрийският пълномощен министър се показа оптимист и иска да знае дали няма да има спънка от ваша страна." Надвил страха си пред възможните репресалии от страна на Антантата след отстъплението на руската армия в Галиция и Буковина, Радославов дал своето съгласие „да минат турските муниции, но да бъдат изпратени с нашите заедно, като наши"[119]. Притискани от австро-германската дипломация да определят отношението си към поставения им въпрос, правителствата на двете съседни страни се стремяха да извлекат всичката възможна изгода от създалото се положение.

Какви сметки си е правело румънското правителство, когато Братиану сондира С. Радев относно въпросната декларация, не е трудно да се разбере: ако българите не се съгласят да дадат на румънското правителство исканата от него декларация, на немската дипломация ще може да се каже, че германският проект относно транзита на муниции за Турция пропада изключително по вина на българските дипломати. Ако пък българите приемат румънското искане, което Братиану почти не очаквал по думите на Радев, тогава румънските отговорни фактори ще могат да скрият от Съглашението своята съучастническа роля при снабдяването на Турция с оръжие, като се позоват пред представителите на Антантата на даденото от българска страна уверение, че муниците са предназначени за България. Това съображение имаше голямо значение за румънското правителство, което всячески се стремеше да предразположи съглашенската дипломация в полза на своите искания в преговорите, които бяха по това време в разгара си.

За сметките, които пък си е правела българската страна, може да се съди по следните думи на С. Радев: „Братиану, когото току-що видях, ми каза, че не може още да ми отговори относително транзита на муниците, но че вероятно отговорът му ще бъде отрицателен. След като добихме правото на признателност на централните монархии, чрез нашата готовност да дадем исканата от тях декларация, отказът на Братиану иде да ни освободи от опасността да бъдем компрометирани спрямо Съглашението като пома-

[119] ЦДИА, л. 177.

гачи на Турция. По този начин въпросът се приключва засега благоприятно за нас и твърде неблагоприятно за Братиану, който ще носи всичкия гняв на Австрия и Германия, задето е осуетил техния проект. Отговорът на Братиану съобщих на австрийския пълномощен министър, който в мое присъствие го телеграфира във Виена."[120] От цитираните думи на С. Радев се открояват няколко положения: първо, отговорните фактори от двете съседни страни се стремяха да се злепоставят пред великите сили и доносничеха с цел да усложнят отношенията на съперника с тях, и, второ, инициативата за декларацията явно принадлежи на австро-германската дипломация, която беше вече сондирала румънското правителство със своя „проект". Братиану сезирал С. Радев с проект, който му беше подсказан от австро-германската дипломация, но който много му допадна поради посочените по-горе съображения. Като търсеха начин за преодоляване на възникналите при снабдяването на Турция затруднения, заинтересованите страни, между които найнапред Германия, решиха, че най-целесъобразно и най-изгодно за тях би било България да обяви за свои („наши") извозваните през Румъния за Турция муниции. Вместо да упражнят натиск върху Румъния, който на този етап от развоя на събитията можеше да доведе до обратни резултати, Централните сили предпочетоха на първо време да поискат от България да успокои Румъния, като ѝ даде гаранция, че муниците са български.

Открит остава въпросът, дали изложените от С. Радев съображения са се покривали напълно с намеренията на Радославов. Едно обаче е вън от всяко съмнение: опасението да се компрометираме пред Съглашението, когато развоят на събитията оставаше неопределен, е подбудило С. Радев, който знаеше, че декларацията ще стане достояние на съглашенската дипломация, да изтъква мнимите предимства за България от тази рискована стъпка. Едновременно с това той формулирал някои опасения с цел да прикрие проявената от него ревност в тази неблаговидна история.

Не можем да не отбележим изобретателността на австро-германската дипломация, която лансира идеята за смесените влакови композиции, като предлагаше срещу всеки вагон с муниции за Турция да пусне по един вагон и за България. В преговорите с българското правителство в полза на своята „комбинация" австро-германската дипломация разполагаше с убедителни доводи: в случай на отказ тя загатваше да преустанови снабдяването на България с оръжие — средство, което вече бе изпитано по отношение на Румъния.

За успеха на замислената „комбинация" оставаше да се преодолее една „незначителна" пречка — опасенията на румънските отговорни фактори да влязат в играта съобразно с намерението им да изчакат по-нататъшния развой на конфликта. В заключение към донесението си от 19 юни с. г. С. Радев признава, че не храни „голяма надежда, че Братиану ще приеме проектираната комбинация"[121]. Братиану започнал да протака работите въпреки изявената от С. Радев готовност да му даде исканата декларация; навярно причината за това трябва да се търси в обстановката и в смътното съзнание, че съглашенската дипломация щеше рано или късно да отгатне двойната игра на Братиану.

---

[120] ДД, с. 551; Телеграма на С. Радев от 24 юни 1915 г.
[121] Пак там, с. 548.

Изказаната от С. Радев надежда, че с дадената на Братиану декларация ще си осигурим „признателността“ на немците, не се потвърди. След уклончивия отговор на Братиану и насърчени от военните си сполуки на Източния фронт, австро-германските управляващи сфери предявиха нови, още по-безцеремонни искания към потенциалния си съюзник — България. Австрийският пълномощен министър в Букурещ Чернин грубо настоял пред С. Радев да поиска ултимативно от Братиану „бърз отговор по въпроса за транзита на муниците“[122]. С. Радев обаче бил на друго мнение: „Като се съгласихме да дадем на Румъния декларация, че всички муниции са за нас, ние дадохме на Германия и Австрия едно очевидно доказателство за нашите приятелски чувства, обстоятелство, което впрочем представителите на тия две сили в разговорите си с мене признаха сами с най-ласкави за вас думи. Остава сега те от своя страна да употребят върху Румъния нужното давление, за да обезпечат успеха на предначертаната комбинация. Моята роля в тия преговори не е да наблягам на Братиану и ако одобрите тоя ми възглед, аз ще се ограничa само да чуя отговора на румънското правителство, без да правя никакъв опит да му влияя. Всяка ревност от моя страна би послужила като средство на Румъния да ни компрометира пред Съглашението, без да можем в замяна на това да бъдем полезни ни на себе си, ни на Централните сили.“[123] Радославов „одобрил“ през зъби поведението на С. Радев: „Декларацията е достатъчна. Може само да се попита няма ли още решение по тоя въпрос.“[124]

За българското правителство още не бяха настъпили условията да излезе от неутралитета. Към началото на лятото никоя от воюващите коалиции не беше получила убедително надмощие на бойните полета. Ето защо на онзи етап от въоръжената борба дори някои представители на прогермански настроените среди в България схванаха в какво неизгодно положение поставя България едно тъй явно съучастничество при снабдяването на Турция с германско оръжие. Поради това българските отговорни фактори предпочитаха „приноса“ на България в това отношение да се излее в по-прикрити форми. Дори най-отявлените прогермански среди се страхуваха от преждевременното прекъсване на преговорите с Антантата, които те се стремяха да използуват като карта в предстоящата сделка с Централните сили. Та нали правителствените среди ловко използуваха контактите с представителите на Съглашението като параван, зад който те се надяваха по-лесно да се сговорят с Берлин и Виена. Към това трябва да добавим и опасението, че предизвиканият по вина на българското правителство разрив с Антантата щеше да завари българската общественост неподготвена да приеме съюза с Централните сили като единствено възможна алтернатива.

Изразявайки тези настроения, С. Радев направил плах опит да отклони новите домогвания на австро-германската дипломация, която гледаше на България като на пионка в своята дипломатическа игра. Той увещавал австро-германските си събеседници да вземат „пред вид рисковете, на които се излагала България, като става съучастница на една контрабанда в полза на Турция“. Събеседниците му уж се съгласили, че неговите „опасения са прави . . .“[125]. Тези лицемерни уверения не възпряха Чернин от нови по-

[122] ДД, с. 550; Телеграма на С. Радев от 23 юни 1915 г.
[123] Пак там, с. 551; Телеграма на С. Радев от 25 юни 1915 г.
[124] Пак там, с. 551.
[125] ДД, с. 556—557; Телеграма на С. Радев от 1 юли 1915 г.

стъпки пред С. Радев с цел да го склони да упражни натиск върху Румъния за уреждане на въпроса за транзита.

След като отбелязва плачевните за България последици, които би имало едно негово брутално намесване в Букурещ съгласно внушенията на Чернин, С. Радев посочва: „Такова едно мое поведение, като стане достояние на Съглашението, рискува да докара блокирането на Дедеагач като отговор на нашата роля на контрабандисти в полза на Турция.“[126] Това е рискована политика, продължава С. Радев. „Да отидем по-далеч, следвайки съвета на Австрия, би значило да подвергнем България на опасност. Ако обаче вие сте решили да тръгнете активно с Централните монархии и поемете риска за едно енергично действие заедно с тях, с цел да снабдите Турция с муниции, моля изрични наставления, за да съобразя своето поведение с вашите намерения. Позволете ми обаче да кажа, че ще бъде голяма беда за България, ако ние се компрометираме в полза на Австрия и Германия, преди тия сили да са отворили път през Сърбия до нас.“[127] С тези думи предпазливият С. Радев не само искаше да се застрахова при един нежелателен обрат на работите, но и да застави Радославов да изтръгне от Централните сили категорично задължение да предприемат многообещаваната и толкова пъти отлагана акция против Сърбия в замяна на българското съдействие при снабдяването на Турция.

От своя страна дипломатическият представител в Цариград Колушев настойчиво препоръчваше при преговорите с Турция да „държим известен контакт със силите от двете групировки“[128]. Тогава дори у много привърженици на германската ориентация липсваше увереност в шансовете на Германия да спечели убедителна победа. Освен това управляващите среди в София още не бяха успели да получат от Централните сили твърди обещания относно своите въжделения.

С. Радев, изглежда, също е споделял съмненията във военното превъзходство на Централните сили през пролетта и началото на лятото на 1915 г. В полза на това предположение говорят и заключителните редове на телеграмата му от 23.VI. 1915 г. В тях той изказва пред Радославов впечатлението си относно критическото положение на Дарданелите, което се потвърждавало от „крайната тревога, която владее в австро-германските кръгове“ за съдбата на Проливите“[129]. Като се има пред вид, че съглашенските отговорни кръгове възлагаха надеждите си за изваждането на Турция от строя главно върху „липсата на припаси“[130], ще разберем колко основателна беше тревогата у някои софийски съучастници на Германия от евентуалното отмъщение на Антантата, чиято воля за победа не бе сломена въпреки тактическите успехи на германците на Изток.

Разбира се, никой от споменатите дипломати не бе против предпазливото подпомагане на централните държави. Австро-германската дипломация обаче по-иначе си представяше нещата. На оправданата осторожност, проявявана от българската дипломация по въпроса относно транзита на турските муниции, австро-германските империалисти гледаха като на опит от страна на България да си остави отворена вратичка за преговори със Съглашението при евенту-

[126] ДД, т. I, с. 557.
[127] Пак там.
[128] Пак там, с. 702, Телеграма на Колушев от 19 май 1915 г.
[129] Пак там, с. 551.
[130] Срв. ДД, т. I, с. 550; Телеграма на Хаджимишев от 20 юни 1915 г.

ален обрат на събитията в полза на тази коалиция. В сметките на австро-германската дипломация обаче не влизаше намерението да улеснява успеха на политиката, към която се придържаха тогава софийските управляващи среди. Напротив, тя стори всичко, за да затвори пътя на споразумяването със Съглашението. Ролята на България като съучастница при снабдяването на Турция ѝ предоставяше възможност да я постави в неудобно положение пред Съглашението, като умишлено направи публично достояние готовността на българското правителство да се притече на помощ на Турция.

Преследвайки целите, които си бе поставила, германската дипломация прояви голяма изобретателност. След като обрисувал положението при Дарданелите като „мъчно" „поради недостатъка на муниците", фон Ягов най-невъзмутимо поискал от Ризов България да даде от своите муниции на Турция. „Ние настояхме пред Румъния, заявил фон Ягов, да пропусне задържаните от нея турски муниции и топове и вярваме, че тя ще стори това наскоро, но сега засега не склонява — вероятно още не счита руската офанзива за окончателно сломена, забелязах аз — та, продължи Ягов, ако България се реши да даде на Турция свои муниции, тя ще направи две големи услуги и нам, и на Турция, и на себе си, тъй като тогава Цариград и Дарданелите няма да паднат в ръцете на съюзниците, па и Турция лесно ще склони да ви направи повече териториални отстъпки." Изглежда, поведението на някои български германофили беше вселило у германците убеждението, че те всичко могат да поискат и да постигнат от своите привърженици в България. Наистина какви своеобразни представи имаха германските империалисти за тогавашната българска политика, щом така безцеремонно предлагаха на България стъпки, несъвместими с нейните интереси. Почувствувал може би, че не е бил достатъчно убедителен, Ягов привел нови доводи в подкрепа на своето искане: „Вие няма да се боите, че временно ще останете без достатъчно муниции, защото наскоро Румъния ще допусне транзита и ние ще ви набавим всичко, а дотогава никакво нападение не заплашва България, нито от Русия, нито от други врагове, па и ние няма да го допуснем." И за по-голяма убедителност загатнал за всевъзможни ужасни последици, ако сме оставели да паднат Дарданелите и Цариград.[131]

Като изслушал доводите на Ягов, Ризов възразил, че това би било много „рискован жест" не само защото България ще остане за неопределено време без муниции, но и защото всичко това не можеше да остане скрито от Русия. Ягов се опитал да обезсили възраженията на Ризов с твърдението, че Русия „сама неспособна да вземе участие във вземането на Цариград и Дарданелите, не желае падането им в ръцете на своите съюзници", затова от Русия нямало защо да се боим в случая. В това твърдение на Ягов имаше известна доза от истина: призракът Дарданелите и Цариград да паднат в ръцете на съюзниците не е можел да радва царската дипломация, за която заменяването господството на германците на бреговете на Босфора с онова на англо-френските съюзници беше също неприемливо. Това обаче не ни дава основание да твърдим, че руските отговорни кръгове са гледали снизходително на транзита през България на германско оръжие за защитниците на Проливите, във форсирането на които те като че ли не бяха твърде заинтересовани. Влиятелни представители на управляващите среди в Русия, като Трубецкой

[131] ДД, т. I, с. 549; Телеграма на Ризов от 20 юни 1915 г.

и др., изказваха опасението, че провалянето на Дарданелската операция ще повлече прехвърлянето на значителни турски сили на Кавказкия фронт и ще има неблагоприятни отражения върху дипломатическото състезание на Балканите. Освен това приемането от българското правителство на предложението на Ягов щеше да означава открито предизвикателство към Съглашението и фактическа намеса във войната. След като още веднъж посочил опасността „за България от подобно нарушение на неутралитета", Ризов подхвърлил на Ягов мисълта, че „най-целесъобразното решение на въпроса би било да се направи натиск над Румъния, за да пропусне транзита на турските муниции и топове. . ."[132].

След Ягов в играта влязъл и имперският канцлер. Бетман-Холвег „настоява, съобщава Ризов от 25. VI. 1915 г., да дадем наши муниции на Турция за избягване на тази опасност, която ще бъде „непоправима" за България"[133]. Като размахвал на свой ред плашилото на ужасните последици за България от падането на Дарданелите, канцлерът повторил, малко видоизменени, внушенията на Ягов: „България може да даде на Турция от ония свои муниции, които са задържани в Румъния и които ще бъдат скоро освободени в замяна на румънските муниции, задържани в Дедеагач; колкото до риска, той ще бъде много по-малък от онзи, що очаква България (разбирай прогерманските управляващи среди в България — б. м., Н.), ако Дарданелите паднат, па и без риск нищо не може да се спечели."[134] За да накара българското правителство да се съгласи с това неприемливо предложение, канцлерът изявил готовност да се задоволи с отстъпването на Турция само на задържаните в Румъния муниции.

Натискът, който упражнили Ягов и имперският канцлер чрез Ризов върху поведението на управляващите кръгове в България, не беше банален епизод в българско-германските отношения от онзи период. Техният демарш пред Ризов беше съставна част от един хладнокръвно обмислен план, насочен срещу свободата на действие, с която все още разполагаше управляващата върхушка в София.

Преднамереният оптимизъм и успокоителните уверения на Бетман-Холвег целяха да разсеят опасенията на българското правителство, което, колкото и да желаеше да съдействува за победата на централните държави, не можеше да приеме тези тъй неизгодни за България внушения на германската дипломация. Когато австро-германските сили бяха сковани на руския фронт, рискът от подобна стъпка от българска страна беше твърде очевиден. Прогерманските управляващи кръгове в София имаха да отстояват свои интереси и не желаеха да бъдат само пионки в играта на австро-германската дипломация. Наред с опасенията, че предлаганата от Ягов и Бетман-Холвег стъпка можеше да предизвика ответни мерки от страна на Съглашението, съществуваше основателен страх и от вътрешнополитически усложнения веднага щом аферата получи гласност.

Моментът за явна намеса във войната на страната на Централните сили през май—юни 1915 г. не се считаше още за благоприятен дори от найревностните германофили. Такъв отявлен привърженик на ориентацията на България към Германия като Ризов не жалеше усилия пред Радославов с

---

[132] ДД, с. 549.
[133] Пак там, с. 554.
[134] Пак там.

цел да бъде предотвратена опасността от „преждевременното“ ни въвличане „в страшната война, което би било, струва ми се, фатално за нас“[135]. При това, подобно на С. Радев, Ризов се позоваваше на невъзможността да се запази тайна от Русия. Анализът на описаните по-горе дипломатически събития потвърждава, че и плуващите в германски води кръгове на буржоазията схванаха предложениието на Ягов и Бетман като опит да въвлекат България във войната, след като предварително я компрометират пред Съглашението и ѝ задръстят пътя за отстъпление.

При внимателно проучване на материалите по този въпрос оставаме поразени от следната констатация. Докато турският посланик в Берлин уверяваше Ризов, че Дарданелите са вън от опасност,[136] а Радославов афишираше пред С. Радев умишлен оптимизъм относно съдбата на Проливите,[137] най-меродавните германски фактори, напротив, мотивираха необходимостта България да отпусне от собствените си запаси муниции на Турция с опасността, която заплашвала Дарданелите.

Мотивите на германските дипломати бяха съвсем прозрачни: с коварното си предложение те целяха да компрометират окончателно и безвъзвратно неутралитета на България и да я лишат от възможността да води понезависима политика. Освен непосредствената цел — оказване помощ на изпадналата в затруднение Турция — замисленият от германската дипломация ход целеше да предотврати вероятността България да се определи на страната на Антантата в случай, че същата вземеше надмощие на полесраженията.

Изразявайки готовност да окажат улеснения за транзита на германското оръжие за Турция, управляващите среди в София не си представяха тази помощ като безвъзмездна. Тошев, С. Радев, Колушев и др. отстояваха идеята да се използува като коз в пазарлъците с Централните сили нуждата от българска помощ на озовалата се в беда Турция. Обстоятелствата, че присъединяването на Македония беше главният предмет на техните въжделения, ги подбуждаше да изискват от Австро-Унгария и Германия изрично обещание да съдействуват за реализирането на тази им мечта. Към това ще добавим и следното важно обстоятелство: македонският произход и върховистките убеждения на много наши дипломати не можеше да не се отрази в една или друга степен върху тяхното отношение към големите въпроси на деня по това време. Като използуваха въпроса за транзита на муниците, те се стремяха да изтръгнат от Германия още веднъж да потвърди задълженията, които бе поела спрямо България по македонския въпрос. Съдействието за извозване на германските транспорти през България, от което Германия бе живо заинтересована, даваше в ръцете на българската дипломация козове за натиск върху Централните сили.

Политическите единомишленици на правителството сред българските дипломати, като Ризов и др., смятаха неизгодно за България да поеме военни ангажименти към централните държави, докато тези държави не се задължат да предприемат офанзива срещу Сърбия. Ризов бил на мнение, че не бивало да се влиза „в съюзно съглашение с Турция или с немските империи“ до сломяването на руската военна сила „и додето немските империи не се задължат да нахлуят в Сърбия, като предоставят нам завладяването триъ-

---

[135] ДД, т. I, с. 550; Телеграма на Ризов от 20 юни 1915 г.
[136] Пак там, с. 554.
[137] Пак там, с. 550—551; Резолюция на Радославов върху донесението на С. Радев.

тълника Неготин — Текия — Зайчар и, разбира се, цяла Сръбска Македония“[138].

В отговор на искането на австрийския посланик в Букурещ да бъде връчена българска нота на Братиану за пропущане на турските муниции, С. Радев заявил: „Лично аз съм против всяко заплашване спрямо Румъния, докато не видим една офанзива срещу Сърбия. За такава офанзива обаче австрийският пълномощен министър счита, че моментът не бил още дошъл.“[139] Като констатира, че във Виена и Берлин се забелязвало „растящо желание, щото Сърбия да бъде щадена“, С. Радев внушава на Радославов: „Във връзка с тези опасения, чини ми се, че няма да бъде зле, ако срещу услугата, която ще направим на Германия, като пропуснем турските муниции, поискаме от нея да се задължи, че няма да сключи мир, докато не постигне изпълнението на обещанието, което ни е направила срещу нашия благосклонен неутралитет.“[140] С последните думи С. Радев намекваше за писменото обещание на централните държави да осигурят на България владението на Македония — „безспорната“ и „спорна“ зона — срещу благосклонното ѝ държане спрямо тях.[141] Те звучат и като упрек към Радославов за това, че се е задоволил само с въпросната писмена декларация, а не е поискал изрични уверения от Германия да не сключва мир, докато не изпълни поетото от нея обещание.

Стремежът на някои влиятелни среди у нас да използуват въпроса за транзита на муниците като разменна монета в преговорите с Германия се обясняваше с основателното подозрение, че това германско обещание, дадено под давление на обстоятелствата, лесно можеше да бъде погребано при евентуална промяна на обстановката. Изказаното от С. Радев желание да бъде изрично уговорено, че Германия се задължава да не сключва мир, докато България не получи Македония, представляваше опит да се предотврати сепаративна сделка на Централните сили със Сърбия в ущърб на дадените на България обещания. Колко основателни са били тези опасения, се вижда и от готовността на германската дипломация в лицето на фон Ягов да влезе в преговори със Сърбия относно условията на евентуален сепаративен мир. За обезпечаване успеха на замислената от германската дипломация операция Ягов бил на мнение България да намали своите претенции спрямо Сърбия. В лицето на своя министър на външните работи кайзерова Германия бе готова да наруши и погази собствените си уверения и обещания.

Посочихме по-горе усилията, които положиха централните държави да разрешат злободневния за тях въпрос за транзита на муниции за Турция. Декларацията и другите съблазнителни обещания не можеха обаче да променят становището на румънското правителство по този въпрос, докато обстановката оставаше все така неопределена. След като бяха изчерпали мирните средства за въздействие в Букурещ, те решиха да прибягнат до заплаха. Ще напомним, че още в началото на войната австро-унгарската дипломация се стремеше да възпре Румъния от навлизане в Трансилвания, като спекулираше с жупела на българската опасност. Знаейки за страха на румънците от българско нападение, тя положи големи старания да при-

[138] ДД, с. 559.
[139] Пак там, с. 562—563.
[140] Пак там, с. 546—548; Телеграма на С. Радев от 19 юни 1915 г.
[141] Пак там, с. 514; Нота на Тарновски от 23 май 1915 г. Германците връчили нота с идентично съдържание.

влече и българския посланик в Букурещ към съвместна акция за давление върху Братиану. Страхувайки се да не би да разкрие преждевременно истинските си намерения, българското правителство неохотно се отзова на призива да участвува в замислената от австрийската дипломация акция. Раздиран от противоречиви чувства, Радославов дал взаимноизключващи се инструкции на С. Радев. Във всички случаи обаче той се стремял да разсее подозренията на мнителните австро-унгарски дипломати с твърдението, че С. Радев не бил изпълнил стриктно дадените му указания. В края на краищата Радославов се задоволил с указание до С. Радев да заяви пред Братиану, че българското правителство желае да узнае от какво естество е неутралитетът на Румъния, защото „от това в значителна степен ще зависи естеството и трайността на неутралитета на България“[142].

Германската дипломация отначало беше по-сдържана. Тя натискаше педала в Будапеща, за да изтръгне от унгарското правителство известни права за румънското население в Трансилвания, с което се надяваше да подобри шансовете на Централните сили в Букурещ. За свое огорчение германците трябваше да констатират, че унгарските управляващи кръгове начело с Тиса не искаха и да чуят за отстъпки в полза на румънците. Постепенно и немската дипломация се ориентира към онова средство, на което възлагаше своите надежди австрийската. През септември 1914 г., когато румънската общественост се намираше под впечатлението на руските успехи в Галация, Буше загатнал на Радев, че ако той „каже някоя заплашителна или загадъчна дума на Братиану относително бъдещото ни поведение, това могло да отслаби движението против Австрия“[143].

Българските управляващи кръгове бяха най-непосредствено заинтересовани от свободния транзит на муниции през Румъния. Тъкмо затова австрийската дипломация прояви голяма настойчивост да използува България като оръдие за натиск върху Румъния. Особено настойчива и безцеремонна бе австро-унгарската дипломация, която в лицето на Тиса разчиташе на българската заплаха, за да се отърве от „жертвите“ в полза на румънците, към което я увещаваха германците. През пролетта на 1915 г. Тиса виждаше главната задача на австро-германската дипломация в усилията да бъде „накарано българското правителство чрез своето държане да упражни натиск върху Румъния“[144]. От поведението на България по мнението на Тиса щяло да зависи и това на Румъния.[145] Преследвана от кошмара на българо-румънско споразумение в ущърб на двойната монархия, австро-унгарската дипломация се стремеше да усложни отношенията между двете съседки. Мерките на румънското правителство срещу транзита на стоки и оръжие за България й доставиха желаните в това отношение аргументи пред българските управляващи среди.

Австрийският пълномощен министър „пак надълго ми говори за транзита на военните материали, телеграфира С. Радев на 8 юли 1915 г. Той е на мнение, че ако аз подам до Братиану една нота със заплашителен тон, румънското правителство щяло да пропусне българските муниции, под прикритието на които щели да минат и турските“. С. Радев му отговорил, „че

---

[142] ДД, с. 150.
[143] Пак там, с. 231.
[144] Et. Tisza. Lettres de guerre. Paris, 1931, p. 161—162.
[145] Пак там, с. 166; Телеграма на Тиса до Чернин и Тарновски от 21 май 1915 г.

от една година непрестанните ми грижи са били българските муниции и че всичко, което е било възможно в това отношение, е направено от мене, но без полза. Вероятността за успех е още по-малка сега, когато се породи съмнение, че между българските ще има и такива за Турция. Добавих, че същия ден вчера правих пак постъпки пред министъра на финансите, който ми каза, че е изключена всяка вероятност да се пуснат под една или друга форма турските муниции, понеже Съглашението считало техния транзит през Румъния равностоен с фактическо участие във войната против него."[146] „Породилото се" в Букурещ съмнение, че германските муниции за Турция пътуват под български етикет, достави на румънското правителство предлог да преустанови транзита на муниции и за България.

Въпреки тези доводи против предприемането на опити за сплашване на Румъния Чернин настоявал на своето. Като обещал на Чернин да даде съвет на Радославов да отправи нота до Букурещ, С. Радев същевременно заявил, че лично той бил „против всяко заплашване спрямо Румъния, докато не видим една офанзива срещу Сърбия . . . Последният (Чернин — б. м., Н.) ми каза пак, че положението на Дарданелите било тревожно и че всеки ден може да се очаква някоя неприятна новина."[147] Върху това донесение Радославов сложил следната резолюция: „Още е рано за специална нота от наша страна, защото, ако се откаже, което е сигурно, ще трябва да се късат сношенията и България да се затвори съвършено."[148] Радославов отклонил австрийското домогване, защото в София още не считаха момента удобен за съдбоносни решения.

Правителствените кръгове в България обаче вече се намираха под силното впечатление на германските успехи. В разгара на немските военни сполуки през лятото на 1915 г. плъзнали слухове за предстоящо предявяване от Централните сили на ултиматум към Румъния, с който те щели да поискат от Братиану да пропусне муниците за Турция и България. Германците умишлено съдействували да се създаде в румънските ръководни фактори впечатление, че те и техните съюзници са готови да прибягнат и до по-ефективни средства, ако Румъния продължава да пречи на немските военни транспорти да минават през румънска територия. Силно впечатление направила инспирираната от германското правителство и обнародвана от „Франкфуртер Цайтунг" статия против Румъния. В телеграмата си от 25 юни с. г. Ризов предал изказването на министъра на маринатa, според което в германските меродавни военни среди се обсъждала възможността от акция против Румъния веднага след „сломяването" на Русия.

Естествено германската дипломация не пропуснала случая да сондира българското правителство дали то би се съгласило да се приобщи към усилията на централните държави за „вразумяване" на Румъния. Ризов телеграфирал по този повод следното: „. . . нека Ви съобщя пропуснатото в депешите ми запитване на германския министър на маринатa, дали ние бихме били готови да поддържаме един германски ултиматум против Румъния . . .". Ризов отговорил на своя немски събеседник, че не знае възгледите на българ-

---

[146] ДД, с. 562.
[147] Пак там, с. 563.
[148] Пак там, с. 563; Резолюцията била протелеграфирана на С. Радев на 9 юли с. г. — срв. ДД, с. 564.

ските меродавни кръгове по този въпрос, но че за българския народ една война против Румъния би била несъмнено популярна.[149]

Предполагаемият ултиматум бил замислен във връзка с нежеланието на румънското правителство да разреши минаването на муниции за защитниците на Проливите. В полза на това предположение говори и намекът на Хаджимишев от същата дата, че в Англия считали „последните действия на австро-германската дипломация в Букурещ" „като най-добро доказателство, че положението в Турция е критическо поради липсата на припаси"[150]. Очевидно като повод за засилване на дипломатическия натиск на централните държави в Букурещ послужили мероприятията на румънското правителство срещу транзита на „припаси" за Турция. Както от цитираните донесения на Радев и Ризов, така и от умишлено пуснатата версия за предстоящо предявяване на ултиматум ясно се откроява изводът, че на онзи етап от развоя на събитията румънското правителство благоразумно се въздържаше от стъпка, която би го компрометирала пред Антантата.

Куражът на румънското правителство да противостои на германския натиск може отчасти да се обясни с убеждението на букурещките отговорни фактори, че германската заплаха представлява пореден дипломатически блъф, защото въпреки заканването Германия не можеше да си позволи разкоша да увеличи броя на своите неприятели. А изострянето на конфликта заради муниците лесно можеше да се изроди във война с Румъния. Ето защо немската дипломация предпочиташе да действува в Букурещ чрез дипломатическата мисия на България, където правителствените среди бяха повече от всякога заинтересовани от свободното преминаване на германските военни материали през Румъния. При това австро-германските управляващи кръгове се надяваха, че окончателното въвличане на България в тяхната орбита на влияние ще се разреши от само себе си, щом българското правителство се поддаде на внушението им да предяви ултиматум към Румъния. Усложнила отношенията си с Румъния, България по необходимост щеше да бъде принудена да търси в по-тясното сближение с Централните сили опора срещу северната си съседка. С присъединяването на България към Централните сили австро-германската дипломация се надяваше да лиши Румъния от възможността да мине в лагера на Антантата. Прочее сами румънските отговорни фактори улесниха мирното разрешение на възникналия по повод на муниците конфликт, като частично ревизираха становището си по този въпрос.

* * *

Под въздействието на съглашенските успехи през пролетта на 1915 г. сред управляващите кръгове в София се наложи мнението да се използуват възникналите във връзка с транзита на муниците затруднения, за да се изтръгнат от Турция териториални облаги. Отговорните фактори не можеха да не проявят известна инициатива в това отношение и поради активизирането на опозицията, която, подтиквана от Съглашението, призоваваше към завземане на Турска Тракия. Като се позоваваше на общественото мнение, което можело да го принуди да излезе в оставка, правителството предяви към

---

[149] ДД, с. 559; Телеграма на Ризов от 2 юли 1915 г.
[150] Пак там, с. 560; Телеграма на Хаджимишев от 2 юли 1915 г.

Турция искане за териториални „компенсации". То инсинуира, че младотурските лидери трябва да направят този жест в свой собствен интерес, за да консолидират положението на приятелски настроения към Турция кабинет.

Една важна причина за предявяването на териториални искания към Турция беше „голямата вероятност", по думите на С. Радев, турските места „да останат единствената ни придобивка в тази война"[151]. През първата половина на 1915 г. на мнозина се струваше, че войната навярно ще завърши за България без осезателни придобивки. При такава обезкуражаваща перспектива правителството реши да действува, за да се яви пред обществеността с „актив", който би му позволил да обоснове претенциите си да остане и занапред на власт. Съществуваше реална опасност да му бъде предявено обвинение, че поради провеждания от него прогермански курс е изпуснало удобния момент да получи териториални облаги от Турция. Какви са били истинските мотиви на правителството, ще посочим в по-нататъшното изложение с оглед на мястото, което зае в тях въпросът за транзита на муниции.

Преговорите между България и Турция относно корекцията на границата на Маришкия басейн започнаха на 5. V. 1915 г. Българският дипломатически представител в Цариград Колушев получи указание от Радославов да изтъкне пред великия везир необходимостта от уреждане граничния въпрос по долното течение на Марица. Още при първите сондажи обаче великият везир поискал да знае „какво ще дадем" срещу евентуални териториални отстъпки.[152] От своя страна Талаат препоръчвал въпросът да бъде „третиран" при посредничеството на Германия и Австрия. Това внушение на Талаат се обясняваше, както ще видим, с онези предимства, които Турция очакваше от участието на Германия в преговорите. И наистина още при първите сондажи тя взе страната на Турция. Според Колушев германският посланик в Цариград, истинският вдъхновител на тактиката на турците в преговорите, бил „посветен във всичките подробности на въпроса от Талаат и великия везир". Германската дипломация изработи съвместно с турците програмата за насрещни искания, реализирането на която трябваше да ускори окончателното преминаване на България в лагера на централните държави.

В началото на преговорите, когато Антантата имаше някои военни предимства пред Централните сили, германската дипломация препоръчваше на турците да се въздържат от рязък отказ. Нещо повече, тя поддържаше у българите надеждата, че ще им помогне в предстоящия пазарлък с турците за получаването на териториални придобивки. На 14 май с. г. Радославов осведомил Колушев за полученото от Берлин уверение, че „германското правителство щяло да съветва Портата да отстъпи на България, срещу неутралитета на последната, долината на р. Марица"[153]. Намесата на Италия издигна в очите на австро-германската дипломация цената на неутралитета на България, където буржоазната опозиция ратуваше да последваме италианския пример. Опасността от обрат в българската политика под въздействието на създалата се през пролетта на 1915 г. обстановка налагаше на германските управляващи кръгове да се погрижат за укрепване на своето влияние в България, без да отслабят онова в съюзна Турция. Ето защо германската дипломация открито не се противопостави на предявяването от бъл-

---

[151] ДД, с. 547.
[152] Пак там, с. 702; Телеграма на Колушев от 19 май 1915 г.
[153] Пак там, с. 701.

гарска страна на искания спрямо Турция. Тя по-добре от всеки друг разбираше значението на турската териториална примамка за консолидиране на приятелски настроеното към централните държави правителство в София. В незначителните териториални отстъпки от страна на Турция в полза на България тя виждаше онова средство, чрез което се надяваше да предреши окончателно въпроса за присъединяването на България към Централните сили. На тази именно цел бе подчинена политиката на Германия по този въпрос.

В съответствие с преследваната от нея цел германската дипломация полагаше немалко усилия да покаже пред българите, че има положително отношение към техните стремежи. Тя обаче настояваше България да се определи окончателно на страната на Централните сили в замяна на турските териториални концесии. Тези настроения на германската дипломация най-добре е изразил Вангенхайм, който казал на Колушев, че България ще получи границата Марица „срещу задължение от наша страна да сключим отбранителен и нападателен съюз с Турция под гаранцията на Германия"[154]. Така Вангенхайм формулирал със съгласието на турците основата на преговорите. Следователно в сметките на германската дипломация не влизаше запазването неутралитета на България — поведението ѝ в българо-турските преговори убедително разкри неискреността на уверенията, че Германия държи на българския неутралитет. Съобразили се с германските планове, младотурските лидери непрекъснато повтаряха, че са за сделка с България на базата „do ut des"[155]. При друга среща германският посланик напомнил на Колушев, че Германия се е задължила пред Турция със съюзния договор от 2. VIII. 1914 г. да ѝ гарантира териториалната цялост и „да не сключва мир" без това условие. Все пак той щял да „съветва турците да направят една отстъпка, но не Одрин, защото това значело да искаме война с тях". При тези думи той отново намекнал за „цената", която България трябвало да заплати.[156] Австрийският посланик в Цариград Палавичини, без най-малко стеснение, определил пред Колушев тази цена по следния начин: „Ако ние се задължим да заплашваме Румъния, в случай, че тя иска да воюва против Австро-Унгария, или ако се съгласим да изпратим наши войски за защитата на Дарданелите, може би турците ще да ни направят по-големи отстъпки, но не и Одрин."[157]

Отначало австро-германската дипломация вярваше, че България лесно ще се хване в сложния ѝ капан. Обстановката по него време обаче не предразполагаше управляващите кръгове в София да поемат военни ангажименти към Централните сили. Участниците в българо-турските преговори се намираха под впечатлението на италианската интервенция. Германската дипломация започна да проявява по-голяма предпазливост. Дори безогледният Вангенхайм стана по-резервиран. В началото на юни 1915 г. Вангенхайм уверил управляващия легацията в Цариград Добрев, че споразумението с Турция относно изправянето на границата в полза на България можело да се осъществи „срещу задължение да пропуснем транзита на военните припаси за Турция, когато се постигне споразумение между Съюза и Румъния, което било на добър път"[158]. Германците в лицето на Вангенхайм косвено признаха

---

[154] ДД, с. 703; Телеграма на Колушев от 19 май 1915 г.
[155] Пак там, с. 736.
[156] Пак там, с. 507—508.
[157] Пак там, с. 516—517; Телеграма на Радославов до Тошев от 24 май 1915 г.
[158] Пак там.

„правото“ на България да използува като разменна монета в преговорите с Турция въпроса за транзита на муниците. Палавичини развил пред Добрев идентични мисли, като очаквал от „споразумението ни с Турция да въздействува за по-скорошното и успешно привършване на преговорите между Съюза и Румъния и с това да се ускори превозът на муниците за Турция през Румъния“[159]. В сравнение с искането да сключим военен съюз формулираното тук искане за пропущане на муниците за Турция изглеждаше по-скромно. Но това е само на пръв поглед така. Съучастничеството на България при снабдяването на Турция с муниции в разгара на битката за Проливите трябваше да доведе, макар и по околен път, до същия резултат — превръщането на съучастника в съдружник и съюзник.

Обстановката в България през пролетта на 1915 г. се развиваше под знака на активизиране на проантантовското опозиционно течение. Като се позоваваше на положението в България, българското правителство изтъкваше пред представителите на Централните сили, че само „доброволно“ направената от Турция жертва, „би парализирала окончателно днешната опозиция в България“. В инструкция до пълномощния министър във Виена Радославов се позоваваше и на „съблазнителните обещания“ от страна на Съглашението, пред които „отстъпването долината на Марица няма да задоволи дори най-отявлените противници на интервенцията против Турция“. Правителството, шантажираше Радославов, можело да се принуди да отстъпи „под натиска на общественото мнение, за да предотврати страната от вътрешни сътресения“. По собственото му признание той забавял отговора на предложенията на Съглашението, „докато видя какво можем да получим по приятелски и миролюбив начин от Турция и съюзниците ѝ“. Накрая Радославов дал указание на Тошев да обърне вниманието на своите австрийски събеседници върху гореизложеното и да поиска „бързо споразумение върху компенсациите, които Турция ни дължи като цена на неутралитета ни“[160]

Прогерманските правителствени среди използуваха пред австро-германската дипломация предложенията на Антантата, за да изтръгнат по-щедри обещания от нея въпреки усилията на Радославов да отрече това. За да противостои на течението в полза на Антантата, българското правителство се стремеше да постигне някои, макар и незначителни териториални „придобивки“ от Турция. Най-приемливи за българската общественост, която се намираше под впечатлението на засилената военнодипломатическа активност на Антантата, можеха да бъдат териториалните отстъпки срещу неутралитета. И в управляващите прогермански кръгове прибързаното ни обвързване с Централните сили при дадените условия се преценяваше като неизгодно Съобразявайки се с тези настроения в София, Колушев се домогваше да изтръгне от Талаат „максимума“, „без задължения (военни — б. м., Н.) от наша страна“[161]. Според него германо-турската идея за сключване на „отбранителен и нападателен съюз“ с Турция „не е в наш интерес“[162].

И така българското правителство предяви към Турция искане за териториални отстъпки в замяна на нашия неутралитет както по външнополитически, така и по вътрешнополитически съображения. Ще се спрем

---

[159] ДД, с. 532; Телеграма на Добрев от 5 юни 1915 г.
[160] Пакт ам, с. 517; Телеграма на Радославов до Тошев от 24 май 1915 г.
[161] Пак там, с. 704.
[162] Пак там, с. 507—508.

съвсем накратко на вътрешнополитическите мотиви. Подозрителното поведение на правителството не можеше да не предизвиква все по-голямо безпокойство сред широките народни маси, в паметта на които още беше пресен споменът за огромните жертви, дадени в неотдавна отшумелите балкански войни. Фердинанд и Радославов се тревожеха от широко разпространената сред масите мисъл, че в дадената война за България най-изгодна позиция е неутралитетът.

Искането на народните маси да останем вън от конфликта принуди правителството към различни маневри, за да скрие истинските си намерения Между тях известно място заемаха многообещаващите декларации на Радославов за „строг" и „лоялен" неутралитет, с които той се опитваше да обезоръжи народната опозиция, сред която ярко се открояваше антивоенната дейност на тесните социалисти. Разбирайки опасността от това състояние на духовете за провеждания от него курс, Радославов предприе ловка маневра: по негово указание официалната правителствена пропаганда се залови настойчиво да втълпява на обществеността, че под мъдрото ръководство на Радославов правителството щяло да постигне по мирен път, чрез преговори с Турция, онова, за постигането на което опозицията била готова да пролее реки от българска кръв. Предявеното към турците искане за териториални компенсации срещу благосклонния неутралитет спрямо Турция беше подчинено на тази задача. Пред българската общественост Радославов се стремеше да представи принудения „миролюбив" курс на правителството като голямо предимство пред опасните за страната внушения на просъглашенската опозиция. Правителствената пропаганда бе улеснена от обстоятелството, че срещу обещаните от Антантата на България придобивки съглашенската дипломация настояваше за нейната намеса във войната. В съревнованието с опозицията за спечелването на общественото мнение правителството се намираше в по-изгодно положение: поради неизяснената военна обстановка то не желаеше и не можеше да поеме обременителен ангажимент към Централните сили за незабавна намеса, а това му позволяваше да застава пред страната в миролюбива поза. Мистификацията на правителствената пропаганда, че уж преговорите между България и Турция се водели за осигуряване „неутралността" на България, звучат като издевателство над здравия смисъл в светлината на последвалите ги зловещи събития.

Стремежът на българското правителство да се споразумее с турците относно териториалните отстъпки не срещна очакваното разбиране в Цариград. Затягането на операциите при Дарданелите и междувременно постигнатите от австро-германските войски в Галиция и Буковина сполуки не предразполагаха младотурското правителство към отстъпчивост. Ободрени от тези успехи, турските ръководни фактори започнаха да протакат работите. Колушев вярно е отбелязал, че при едно изменение на общото положение в полза на Турция и съюзниците ѝ „отговорът на великия везир ще бъде още повече евазивен"[163].

Но българското правителство не губеше надежда да се споразумее с Турция. Едно от основанията за това беше интересът, който проявяваше австро-германската дипломация към успешното завършване на преговорите Като оказваха подкрепа на турското правителство да отбие неприемливите за него български териториални претенции, централните държави същевременно го съветваха, по думите на Радославов, „да не създава положение,

[163] ДД, с. 703; Телеграма на Колушев от 21 май 1915 г.

вследствие на което България да мине на страната на противната воюваща група“[164]. Най-авторитетните представители на германската дипломация използуваха всеки подходящ случай, за да уверят българските си събеседници, че съчувствуват на нашата кауза и че съветват турците към отстъпчивост. „Говорейки за нашите отношения с Турция, съобщава С. Радев от 19. VI. 1915 г., Буше ми каза в най-конфиденциална форма, че Германия няма да ни се сърди, ако си послужим с транзита на турските муниции през България, за да упражним натиск върху Портата и да я принудим да приеме нашите искания. Същото ми казаха фон Кол и Щаус (представители на Круп — б. м., Н.). Вижда се, че Германия иска, щото Турция да ни направи отстъпки, но предпочита принуждението да иде от нас, а не от нея.“[165] Буше подсказал и средството — транзита на турските муниции — за сломяване упорството на турците.

Друго основание на българските управляващи кръгове да се надяват, че турците ще отстъпят, беше възможността за въздействие върху поведението на младотурските лидери чрез заплахата да спрат извозването на германско оръжие за Турция през българска територия. Каква роля е играл този коз в дипломатическия арсенал на българското правителство в преговорите с турците? Въпреки умишлено афишираното безразличие турските управляващи фактори очакваха с тревога по-нататъшното решение на българското правителство по този въпрос: забраняването на германските военни ешелони за Турция не само щеше да се отрази върху изхода на Дарданелската операция, но щеше да подобри и климата на преговорите с Антантата, която би изтълкувала този жест на управляващите кръгове в София като доказателство за искреното желание на Фердинанд и Радославов за споразумение. Като заплаши, че ще забрани минаването през България на военните транспорти за Турция, българското правителство се надяваше да укрепи позициите си при преговорите с турците.

При поддръжката на австро-германската дипломация турците посрещнали привидно спокойно българските заплахи. Ето как Колушев предава впечатлението си от водения на 13.VI. 1915 г. разговор с великия везир: турците навярно пак ще се постараят да отлагат. „Само твърдостта от наша страна и евентуалните им неуспехи на Галиполи . . . ще ги направят по-отстъпчиви.“[166] Като отбелязва, че вече се чувствувала липсата на муниции, Колушев пише: „Турците негодуват против германците, които не са в състояние да изпълнят задълженията си спрямо Турция. Само по тоя начин се обяснява настойчивостта на германското правителство да търси с всички средства начин за превоза на поне малка част на муниците.“[167]

Колушев предлагаше да се възползуваме от това благоприятно за нас обстоятелство за натиск върху турците през време на преговорите: „За успеха на нашите преговори тук необходимо е да поставим като условие за минаването през България на всички предназначени за Турция припаси уреждането въпроса за териториалните компенсации. Това обаче не трябва да се свързва с нашите задължения спрямо Румъния, която, като знае, че муниците са турски, иска от нас декларация, че са български.“[168]

---

[164] В. Радославов. Цит. съч., с. 120.
[165] ДД, с. 547.
[166] Пак там, с. 716.
[167] Пак там.
[168] Пак там.

Насърчен от обещанията на германския посланик в Букурещ, С. Радев също препоръчвал на правителството да използува тази карта при преговорите с Турция: „Аз мисля, че ако турските муниции влязат в България, ще бъде голяма грешка да се задоволим с левия бряг на Марица. Ние трябва да искаме Лозенград, Люлебургаз, Виза и Бунар-Хисар Хаваса, защото има голяма вероятност, щото тия места да останат единствената ни придобивка в тази война. Една австро-германска офанзива срещу Сърбия, която би ни дала възможност да окупирамеМакедония, изглежда по много признаци невероятна."[169] Военнодипломатическите събития през първата половина на 1915 г. бяха разклатили у мнозина вярата в непобедимостта на Германия. В тази атмосфера на съмнения С. Радев гледаше на въпроса за муниците като на възможност и предлог за предявяване към Турция на широки териториални искания. В разгара на сраженията за форсиране на Дарданелите, които имаха голям резонанс на Балканите, въпросът за муниците отново стана крайно злободневен. На този етап от войната той играеше и не можеше да не играе значителна роля в преговорите на България с Турция и нейните съюзници. Може определено да се каже, че въпросът за транзита на муниците бе изтикан на преден план при преговорите между двете страни от обективния развой на събитията.

По време на официално започналите преговори турският делегат Халил бей повторил пред българските делегати казаното на Колушев относно готовността на турското правителство да направи териториални отстъпки по течението на Марица, „но срещу формалното задължение на България, че ще се определи на страната на Централните сили. . ."[170]. Подстрекавани от австро-германската дипломация, турците определиха дори за привържениците на германската ориентация в София, висока цена за предполагаемите териториални отстъпки. Отстъпките щели да бъдат направени само при определени условия. Между съобщените на българските делегати условия на предно място фигурираше задължението на България да разреши свободното минаване на военните материали за Турция: „1. България да пропуска муниции и всички припаси за турската армия."[171] „Отстъпката" се обуславяше от сключването на съюз, защото само след ангажирането ни във войната турското правителство „без риск можело да обяви тая отстъпка и да я направи фактически"[172]. Турците се нуждаели от „осезателен резултат", за да мотивират пред войската и народа отстъпването на територия.[173]

Българските делегати уверили Халил, че „лесно ще се споразумеем" относно искането за пропущане през България на турските муниции и припаси. На българските делегати обаче изглеждаше малко обещанието за пропускане на германски муниции за Турция. След като съобщили за същността на българското „контрапредложение", те споделили с Радославов следните съображения: „Ако срещу това искане предложим само готовността на България да услужи на Турция с превоза на муниции и други възможни улеснения, върху базата на най-благосклонен неутралитет, без други задължения и без да отговаряме на предложението за съюз не вече с Турция, но с Германия, влошаваме още в началото преговорите, внасяйки с това дух на не-

[169] ДД, с. 547.
[170] Пак там, с. 718; Телеграма на Колушев от 23 юни 1915 г.
[171] Пак там, с. 719.
[172] Пак там, с. 719; Телеграма на Колушев от 25 юни 1915 г.
[173] Пак там.

доверие. Край това ще покажем, че българското правителство далеч още не е определило своята линия на поведение. Прочее ние сме на мнение, че ако българското правителство е решено да докара до мирна развръзка преговорите, много добре ще бъде да се направи в Берлин от наша страна декларация, че България е готова да сключи съюз с Германия едновременно с приключването на преговорите в Цариград. . . В такъв случай ние увеличаваме шанса си за по-широки териториални концесии."[174] Посочихме по-горе, че Колушев отстояваше мнението да не поемаме военни задължения при преговорите. Сред българските делегати обаче явно надделяло мнението на Жеков, с когото сега се съгласил и Колушев. Възгледите на българските управляващи среди постепенно еволюираха под въздействието на военните събития, които се развиваха в полза на австро-германския блок. Българските делегати платиха дан и на убеждението, че ще получим по-енергичната подкрепа на германската дипломация в българо-турския спор, ако изявим готовност за съюз с Германия. Австро-германската дипломация от своя страна не жалеше усилия да поддържа у българите надеждата за по-широки териториални придобивки срещу готовността ни да сключим съюз с Германия. Под влияние на всички тези фактори българската делегация отстъпи от становището, което заемаше в началото на преговорите. На предявеното от турците искане България да се задължи да влезе във войната, срещу желаните от нея териториални отстъпки, Жеков и Колушев предлагаха да им се отговори, „че с влизането ни в съюз въпросът сам по себе си е разрешен и че за избиране момента да се остави свобода на България"[175]. Разбира се, договорът за съюз с Германия, когато Централните сили получиха явно надмощие на бойните театри в Източна и Югоизточна Европа, щеше да превърне свободата „за избор на момента" във фикция. Това се потвърди от настъпилите по-сетне събития.

Радославов одобрил контрапредложенията на българските делегати относно бъдещата граница „като цена на нашия благоволителен неутралитет спрямо Турция, която по този начин получава възможност да превозва муниции и снабдява армията си с припаси"[176]. В този документ с пределна яснота сам шефът на правителството е разкрил съдържанието, което българската дипломация влагаше в понятието „благоволителен" неутралитет; под доброжелателен неутралитет тя разбираше преди всичко улеснения за превоза на муниции. Като не се скъпеше на уверения пред представителите на Антантата, че е готов да преговаря „делово", Радославов същевременно изявяваше готовност да поеме задължения към Турция, равносилни на фактическо участие във войната против Съглашението. Съвършено очевидно е, че малко нещо би останало от „лоялния" неутралитет на България спрямо воюващите при подобни задължения към Турция. Прогерманското българско правителство негласно улесняваше снабдяването на Турция с оръжие и до изявената така готовност да сключи с Турция специално споразумение относно въпроса за транзита; при старото положение обаче то си оставяше вратичка да се изплъзне от изпълнението на турските искания, когато те бяха неизгодни за него.

В този ред на мисли ще напомним, че Вангенхайм в подкрепа на турската теза по изрично указание от Берлин се позовал пред Колушев на подписаното на 6/18 август 1914 г. съглашение между България и Турция.[177]

---

[174] ДД, с 720.
[175] Пак там, с. 720; Телеграма на Жеков и Колушев от 25 юни 1915 г.
[176] Пак там, с. 721; Телеграма на Радославов до българските делегати от 27 юни 1915 г.
[177] Пак там, с. 703.

Българските делегати парирали аналогичен опит на Халил да изтълкува мъртвородения съюзен договор от 6/18 август 1914 г. в изгоден за турците дух Халил се позовал на този документ, за да обоснове турската теза, че България щяла да получи териториални отстъпки само ако се ангажирала във войната, но не и срещу доброжелателния неутралитет, който бил вече гарантиран на Турция от въпросния договор. На тези разсъждения на Халил българските делегати отвърнали, че „нашият досегашен благосклонен неутралитет спрямо Турция трябва да се схваща като изражение на спонтанно приятелство към нея, но не като изпълнение на наше задължение"[178]. Твърдението, че оказваната на Турция помощ при снабдяването ѝ с оръжие не трябва да се схваща като изпълнение на поето в началото на войната към нея задължение, беше израз на стремежа на българските управляващи среди да си запазят развързани ръцете в преговорите с Турция и съюзниците ѝ. В по-нататъшните преговори турската делегация престана да се позовава на договора от 6/18 август 1914 г., с което косвено призна правомерността на българската версия за този акт.

Въпреки доводите на българските делегати Халил настоявал България недвусмислено да се определи на страната на Централните сили, ако искала нейните претенции да намерят разбиране в Цариград. В противен случай на младотурците щяло да бъде „невъзможно да направят териториални отстъпки, без да имат гаранция за нашето по-нататъшно поведение"[179]. Тезата, че преди да се пристъпи към отстъпването на територии, е необходимо да получат гаранции за бъдещото поведение на България, стана основен аргумент на турците и техните германски вдъхновители при преговорите.

След очерталия се през лятото на 1915 г. обрат във военното щастие отговорните фактори в София бяха готови да поемат и формални задължения по отношение на транзита. Изричното задължение да оказват улеснения на германските военни транспорти за Турция срещу териториални компенсации неизбежно щеше да доведе до още по-интимно обвързване на България с Централните сили. Българските делегати в преговорите с Турция си даваха ясна сметка какво можеше да означава поемането на подобно задължение към транзита на оръжие за Турция: фактически България щеше да се превърне в съдружник на германската коалиция и нямаше да бъде повече в състояние да убеди противната коалиция в лоялността на своя неутралитет. След като връчили на Халил контрапредложенията, българските делегати заявили, че срещу тая незначителна териториална отстъпка „България ще пази благосклонен неутралитет и ще пропуща през своя територия муниции и припаси за Турция — обстоятелство, значението на което трябва да се оцени във всичката му пълнота и с всичките му последствия, тъй като България фатално ще се натъкне на факта да не може да рекламира от страна на неприятелските на Турция държави правото да бъде третирана като неутрална държава."[180]

При тези условия в съглашенските среди се засили още повече съмнението в искреността на българския неутралитет и в готовността на тогавашното българско правителство да се споразумее с Антантата. Съглашенската дипломация подозираше не без основание, че българското правителство симулира желание за преговори с Антантата, за да печели време до настъпването на

---

[178] ДД, с. 721.
[179] Пак там, с. 722.
[180] Пак там, с. 721; Телеграма на Жеков и Колушев от 30 юни 1915 г.

удобен момент за намеса във войната на страната на Централните сили; това не предразполагаше съглашенската дипломация, както вече посочихме другаде, към делово обсъждане на българското искане за териториални придобивки. Ето как управляващият легацията в Париж Греков съобщава за тези опасения: „Интервюто Ви в „Тан“ произведе твърде благоприятно впечатление, при всичко, че опасността, какво България може би иска само да печели време и безпокойството от водените с Турция преговори, запазва всичката си сила.“[181] Хаджимишев от своя страна сигнализира за подобни опасения на Форин Офис във връзка с българо-турските преговори. Когато Хаджимишев обяснил пред Грей мотивите за турско-българско съглашение „за железницата Дедеагач“, държавният подсекретар възразил, „че те (англичаните — б. м., Н.) разбират всичко това, но не знаят срещу какви задължения от наша страна Турция се е съгласила“. Споделяйки опасенията на правителството си, френският посланик Камбон изказал пред Хаджимишев надеждата, че България не се е „лишила от свободата на действие“ заради горната отстъпка.[182] Тези опасения бяха навеяни от реалното положение на нещата: правителствените среди в София все повече изпадаха под хипнотичното въздействие на германските военни успехи. Наистина българското правителство все още твърдеше, че и занапред ще се придържа към политика на „строг“ неутралитет, но това бяха само думи. Под влияние на германските успехи управляващите среди постепенно преодоляваха страха си от „прибързаното“ присъединяване към Централните сили. Като манифестираха военното „превъзходство“ на германците, събитията на Източния фронт промениха условията на вътрешнополитическата борба в България: просъглашенските среди започнаха да свиват знамената, а някои привърженици на Антантата дори преминаха в лагера на нейните противници. Обстановката през лятото на 1915 г. не беше подходяща за изявяване на симпатии към каузата на съглашенската коалиция, нито пък благоприятна за отстояване на неутралитета.

В тези условия някои дипломати, обладани от нетърпение, се изказваха за незабавна намеса на страната на Централните сили. Правителството обаче намираше, че прибързаното изявяване на готовност за намеса ще навреди на пазарлъците с австро-германската дипломация относно условията за влизането и участието на България във войната. Освен това Радославов смяташе, че въпросите на голямата политика са прерогатива на короната и само правителството е компетентно да взема — в съгласие с короната — решения по тях. Като отстояваше за правителството правото на инициатива във външната политика, Радославов сдържаше нетърпеливите: „Встъпването във война и съюз са отделни въпроси, които правителството си запазва правото да третира отделно и направо с респективните държави, когато настъпи момент за разрешаването им.“[183] От цитираната фраза се вижда, че Радославов допускаше „встъпването във война“ като нещо твърде близко и неизбежно. Като използуваше българо-турските преговори, германската дипломация се стремеше да ускори настъпването на този съдбоносен за България акт. Подпомогната от военните успехи, тя ловко насочваше развитието на преговорите по такъв начин, че България да бъде злепоставена в очите на Съглашението и да не може да направи заден ход. Проникналите в печата

[181] ДД, с. 564; Телеграма на Греков до Радославов от 9 юли 1915 г.
[182] Пак там, с. 567; Телеграма на Хаджимишев от 15 юли 1915 г.
[183] Пак там, с. 721.

сведения относно съучастничеството на България при снабдяването на Турция с оръжие я облекчиха значително в това й домогване.

В стремежа да компрометират „неутрална“ България пред Съглашението интересите на австро-германските ръководни кръгове се покриваха с тези на турските; доколкото обаче турците трябваше да се разплащат за сделката с отстъпването на свои територии на България, те естествено неохотно посрещаха съветите на австро-германската дипломация да не заприщват с категоричен отказ пътя на споразумението. Турските отговорни фактори влагаха собствен смисъл в съвместно предприетите с германската дипломация маневри: те се стремяха да принудят българския „партньор“ да намали претенциите си. На това обърнал внимание и Колушев. Като отбелязваше, че по указание на Талат турският печат обнародва неверни сведения, които представят споразумението между България и Турция за свършен факт, Колушев предполагаше, че с това младотурските лидери се стремят не само да подготвят общественото мнение на Турция за евентуалните териториални отстъпки, но и да компрометират България пред Съглашението, за да ни направят „по-малко взискателни“[184].

За българското правителство беше по-лесно и по-изгодно да се определи на страната на Централните сили под акомпанимента на словоизлияния за неутралитет. При преговорите с Турция българските делегати се придържаха към същата линия на поведение. Когато в изпълнение на дадените им от правителството инструкции настояли пред Халил за бързо приключване на преговорите на базата на благосклонния неутралитет спрямо Турция, те получили отговора, „че превозът на муниците през България е във връзка с поведението на Румъния по тоя въпрос и че даже ако се постигне споразумение между Турция и България, това няма да даде полезни за Турция резултати“. Потребно било да се получи „морална и очевидна“ полза срещу териториалните отстъпки, които Турция би направила на България[185]. Турците претендираха, че евентуалната сделка с България няма да бъде равностойна: България щеше да получи веднага напълно осъществима „компенсация“, докато срещу това тя обещаваше на Турция проблематично пропущане на муниците, защото то практически зависело от „поведението на Румъния“.

Притискано от българската делегация да излезе с нови, конструктивни предложения, които да послужат като основа на по-нататъшните преговори, турското правителство обсъждало, по думите на Халил, възможността за споразумение с България „върху базата на нашия неутралитет и пропущане на турските муниции през България“[186]. Турските управници си даваха вид, че правят рязък завой, не желаейки да поемат пред германците отговорността за проваляне на техния замисъл. За тях обаче това беше нов предлог за протакане на преговорите: за да убедели населението и войската в необходимостта от споразумение с България, „потребно било, щото муниците да бъдат доставени най-късно едновременно с отстъпването на територията. Не било следователно достатъчно добрата воля и ангажиментът на България да пропусне тия муниции, но потребно било предварителното им пропущане през Румъния.“ Така турците отново се отметнаха. На възражението на българските делегати, че с поставеното от Халил условие преговорите навлизат в

---

[184] ДД, с. 431.
[185] Пак там, с. 725.
[186] Пак там, с. 728.

омагьосан кръг поради неопределеното поведение на Румъния и че само след постигането на споразумение ще се разреши въпросът за транзитното минаване на турските муниции през Румъния, Халил им предложил, „без да е взел предварителното съгласие на правителството си", да сключат споразумение при условие, „че отстъпените територии ще се окупират от България само когато турските муниции ще могат да минат в Турция"[187].

Спорът около сроковете за предаването на „отстъпваните" територии не беше само празна словесна дискусия. Като започваха спор кога трябва да се предадат териториите, които евентуално щели да отстъпят на България, турските дипломати се стремяха да печелят време, докато необходимостта от териториални „жертви" стане излишна. Това поведение на младотурските ръководни среди ще ни стане по-понятно, като вземем под внимание убеждението им, че „многократно обещаваната" акция против Сърбия „била повече от всякога предстояща. С нейното предприемане щяло неминуемо да последва нашето ангажиране във войната и следователно бързото споразумение между нас и Турция."[188] Халил бей изплюл камъчето: турските отговорни фактори се надяваха, че „неминуемото" ангажиране на България във войната ще направи безпредметен въпроса за транзита, а с него ще отпадне и необходимостта от териториални жертви в наша полза. С новата маневра цариградските управници преследваха двояка цел: от една страна, да въвлекат България в рискована за нея акция за упражняване натиск върху Румъния, а, от друга, да изтръгнат от ръцете на българската дипломация най-важния коз в българо-турския диалог — транзита на муниците.

Цариградските управници желаеха да отклонят вниманието на българската общественост на север — към Румъния, за да се избавят от потенциалната опасност, каквато представляваше за Турция спекулативният неутралитет на тогавашната българска политика. След реокупирането на Одрин в управляващите кръгове в София дълбоко заседна неизлечимо недоверие към намеренията на младотурските лидери. Посочихме вече, че С. Радев смятал за недопустима грешка пропускането на муниците, преди да сме получили реални гаранции от Турция за териториални придобивки. Веднъж получили муниците, турците лесно биха намерили предлог да отхвърлят българските искания.

Основание на българската дипломация за подобен извод й даваха военните събития към края на юли 1915 г., които направиха турците по-самоуверени. Българските делегати се намирали под впечатлението, че турските отговорни фактори се стремят да протакат преговорите, „защото ясно съзнават, че всеки ден общото военно положение се изменя в тяхна полза. Те ще намаляват нашите искания, като увеличават своите, защото мислят, че мимо волята на българското правителство положението в България се очертава все по-безопасно за тях."[189] Под влиянието на описаните настроения преговорите стигнаха до мъртва точка.

Българското правителство предприе обходна маневра, симулирайки, че се готви да отзове делегатите си от Цариград. „Фактическото преустановяване на преговорите стресна турците, които не мислеха и не желаеха да дойдат до тоя край, особено в сегашния момент, когато предложенията на Съглаше-

---

[187] ДД, с. 728; Телеграма на Жеков и Колушев от 10 юли 1915 г.
[188] Пак там, с. 725.
[189] Пак там, с. 729; Телеграма на Жеков и Колушев от 10 юли 1915 г.

нието са на дневен ред в София", докладва Колушев на 31. VII. 1915 г. Въпреки успокоителните уверения на посланиците на централните държави в Цариград турските управници не изключваха, че е „възможен обрат в нашата външна политика" и напрегнато следяха събитията в балканските столици. Ето как Колушев описваше чувствата, които будели у турците преговорите на България със Съглашението: „Известието, че българското правителство третира със Съглашението, тревожи и смущава турците, които се мъчат всячески да успокоят населението относително бъдещото поведение на България. Всяко загатване, че българите могат да тръгнат против Турция, произвежда потресаещо впечатление между турското население, което счита, че Турция е изгубена, ако България се обяви против нея. Германските успехи изгубват за миг всяко значение за тях."[190] Безрезултатността на тези преговори се посрещна с ликуване в Цариград: „Известията от Атина за възбуждението, предизвикано от последните постъпки на Съглашението, се посрещат с видимо удоволствие и облекчение, понеже турците схващат, че гръцката непримиримост ще попречи на сближението между България и силите от Съглашението и ще ни накара да се задоволим, щем не щем, с онова, което турците ни предлагат."[191] Може да ни се стори парадоксално твърдението, че желанието на турците да видят провалени преговорите между България и Съглашението съвпадна с позицията на гърци и сърби, които с непримиримостта си съдействуваха за осуетяването на „сближението" между България и Антантата, но такава е истината.

Ще отбележим и някои други странни на пръв поглед прояви при преговорите с Турция. Управляващите кръгове в България сами влошиха шансовете си в диалога с цариградските управници: като усложниха отношенията междуБългария и Антантата заради улесненията, които оказваха на германските военни транспорти, те се озоваха в неизгодно положение спрямо турците. Така беше проигран един от козовете на българската дипломация, който беше от голямо значение пред турците. Като внесоха своята лепта за заздравяване на турската отбрана при Проливите, управляващите кръгове в София сами направиха турците „упорити" и несговорчиви.

Важна причина за неотстъпчивостта на турските отговорни фактори беше уверението на германците, че ще ги подкрепят в спора с България. Скоро в София се убедиха, че без мълчаливото или явно одобрение на Берлин и Виена цариградските управници щяха да проявят повече сговорчивост. Отначало обаче австро-германската дипломация се държеше резервирано. Тя беше затруднена да вземе открито страната на Турция и от съображението, че с това можеше да подобри шансовете на Съглашението в България. С военните сполуки през лятото на 1915 г. Централните сили се отказаха от своята предпазлива политика и започнаха да настояват пред българската дипломация да прояви по-голяма умереност в преговорите с турците. Насърчени от съюзниците си, турците давали, по думите на Колушев, „един нищожен минимум в сравнение с нашите искания и права. . ."[192] Отначало те съдействуваха на турците да отбият максималните български искания, но в същото време съветваха и турците да направят някои жертви, за да не доведат работите до задънена улица, а оттам и до проваляне на усилията

[190] ДД, с. 739; Телеграма на Колушев от 30 юли 1915 г.
[191] Пак там, с. 741.
[192] Пак там, с. 736.

за привличането на България в австро-германския лагер. Постепенно Австрия и Германия се наложиха като арбитър в българо-турския спор. Ето и някои данни, от които се вижда, че Централните сили непосредствено участвуваха при решаването на включените в дневния ред на преговорите въпроси.

Австро-унгарският посланик Палавичини се опитал да убеди Колушев „да не настояваме за по-широки отстъпки", защото австрийският министър на външните работи „напълно споделял гледището на турците" относно размера на предложените от тях отстъпки. „С отстъпването линията по течението на Марица турците се отказали вече завинаги от своите въжделения оттатък тая река, а това ние трябвало да считаме за голяма наша придобивка." На Палавичини му била „неприятна" „една силна България". „Той даже съжалява, продължава Колушев, че виенското правителство се отказало от Западна Македония."[193] Палавичини оставил у Колушев впечатлението, че „е станал по-голям турчин от турците". Въпреки усилията на Колушев да го разубеди австрийският посланик останал „на своето гледище, уверен, че в София няма да настояват докрай, та с това да има славата пред турците, че спасил Лозенград"[194].

Новоназначеният извънреден германски посланик Хохенлое получил инструкции от Берлин, телеграфира Колушев от 27 юли 1915 г., „да не настоява вече пред турците за отстъпването на Лозенград. Това нещо Хохенлое съобщил на великия везир"[195]. След тези германски изявления турското правителство много добре разбираше предимствата на своето положение през заключителната фаза на преговорите. Затова то недвусмислено отхвърли българското искане за Лозенград.

Българската дипломация в лицето на Колушев си даваше сметка за това положение: „Убеден съм, че ако маркиз Палавичини продължава да се държи така по този въпрос (за Лозенград — б. м., Н.), нашето споразумение няма да се постигне лесно."[196] Три дни след това Колушев е още по-категоричен: „Обаче след горните инструкции на Хохенлое турците ще се възпротивят докрай и надеждата за Лозенград се осуетява."[197] Нещо повече, Колушев имал сведения, че в тези усилия на централните държави се впрегнали и техните посланици в София: „Граф Тарновски и Михаелес също така насърчавали турците с постоянните си съобщения, че българското правителство нямало да настоява за Лозенград. . ."[198] По този начин комбинираният натиск на австро-германската дипломация предопредели размера на турските териториални отстъпки и може би съдбата на спора за Лозенград. Всеки път, когато турците проявявали непримиримост, Колушев констатираше, че те са поощрявани от германците. Той си позволил да изкаже пред Радославов плахо пожелание: крайно време е да се действува енергично в Берлин, „отдето турците черпят силите си. . ."[199] Можели сме, твърдеше Колушев, да използуваме страха на турците от преговорите със Съглашението, ако не била намесата на Берлин в полза на Турция.[200]

---

[193] ДД, с. 735—736; Телеграма на Колушев от 24 юли 1915 г.
[194] Пак там.
[195] Пак там, с. 738.
[196] Пак там, с. 736.
[197] Пак там, с. 738.
[198] Пак там, с. 736.
[199] Пак там, с. 741; Телеграма от 31 юли 1915 г.
[200] Пак там, с. 739.

Междувременно военнодипломатическата обстановка се изменила в неблагоприятна за България при преговорите с Турция насока. Като се позоваваше на положението, австро-германската дипломация се опитваше да застави България да намали претенциите си. Палавичини съвсем откровено се изразил пред Колушев, „че сега общото положение се изменило, че успехът на германо-австрийските войски трябва да се счита за такъв и на турците и че последните нямали вече никаква причина да отстъпват част от своята територия“[201]. Германската дипломация не останала назад в усилията да принуди българската страна да спазва повече „умереност“ при преговорите. Държавният секретар на външните работи дал на Ризов да разбере, че „след предстоящото сломяване на Русия турците ще станат по-неотстъпчиви, та желателно е да свършим преговорите час по-скоро, за което било вече телеграфирано на германския пълномощен министър в София, па и мен моли да настоя пред вас“. В лицето на Ризов държавният секретар срещнал готов на всичко съучастник.

По това време Ризов се беше убедил, че „сега вече не може да има никакво съмнение, че Германия и Австрия ще победят“[202]. Ето защо той стана по-голям германец от германците. Със съобщение като онова на германския комендант на Дарданелите, че Проливите „са вече вън от всяка опасност“, той се превърна в проводник пред софийските отговорни фактори на нарочно афишираният от германците оптимизъм относно военните изгледи. Ризов препоръчваше да се откажем от Лозенград, като развиваше в подкрепа на германското становище своеобразна аргументация:Не трябвало да забравяме,„че ни предстои още да завладяваме цяла Македония, даже и част от Сърбия, а търсим и от Румъния част от Добруджа. Според мен по-важно от Лозенград е санкционирането и гаранцията на Германия и Австрия за тая наша спогодба с Турция.“[203] Този аргумент не беше оригинален патент на Ризов — той бе общ за всички проавстро-германски и върховистки македонски кръгове в България, които настояваха за необходимостта от разбирателство с Турция, за да сме си осигурели тила за война със Сърбия. Тази му позиция беше израз и резултат от антисъглашенската насоченост на неговото политическо кредо.

Германо-турската дипломация използуваше всички възможни лостове, за да даде на преговорите с България желания от нея обрат. Тя настояваше пред българите да не създават впечатление, че те се стремят да изнудят Турция поради безизходното положение, в което се намирала. Споразумението, внушавал Хилми паша на Тошев, трябва да се положи на „базата на обоюдността“ (взаимността); за целта България трябвало да поеме военни задължения към Централните сили.[204] Тази мисъл минава като лайтмотив през всички внушения и постъпки на Централните сили по време на преговорите. Всички немци пледирали, че в преговорите с Турция България трябвало „да бъде отстъпчива“[205]. От дотогавашните сондажи турците получиха ясно потвърждение за готовността на Централните сили да гарантират съюзника си срещу „прекалените“ български искания, откъдето и неотстъпчивостта им спрямо предявените към Турция искания; в най-добрия случай те бяха

---

[201] ДД, с. 735.
[202] Пак там, с. 738; Телеграма на Ризов от 29 юли 1915 г.
[203] Пак там.
[204] Пак там, с. 558; Телеграма на Тошев от 1 юли 1915 г.
[205] Пак там, с. 559.

готови да направят една незначителна корекция на границата. Германските „съвети“ към Турция за отстъпчивост се изчерпвали само със словесни обещания пред Радославов. По време на преговорите те даваха на турците не толкова съвети за сговорчивост, колкото поддръжка да се отърват с незначителни „жертви“.

Ловко насочвани от германската дипломация, турците не се съгласяваха да направят териториални концесии срещу неутралитета на България. Те приложиха подсказания им от германците план, като се надяваха по този начин „да отнемат свободата на царското правителство и лишат България от възможността да търси други политически комбинации освен оная на Турция и нейните съюзници“[206]. Политическите последици от евентуалния успех на набелязаната от германците комбинация бяха ясни и за българската дипломация. „Естествено, продължава Колушев, такава перспектива много се харесва на съюзниците на Турция и може би те са внушили на турците мисълта за нея. Ала не е никак в наш интерес да вземаме подобен ангажимент, който да бъде фатален за нашето по-нататъшно самостойно политическо развитие.“[207] Когато Колушев писа тези редове, българската дипломация се намираше под впечатлението на италианската намеса и смяташе за целесъобразно да се поддържа контакт с двете коалиции. В отговор на посочените домогвания на австро-германския блок Колушев препоръчваше следната линия на поведение: „. . . да се стремим да получим по възможност по-голяма цена за нашия неутралитет спрямо Турция“, без да свързваме нашата съдба с тази на обречената на изчезване Турция.[208] Посочихме вече, че на онзи етап от развоя на събитията дори най-отявлените германофили като Ризов се страхуваха от „преждевременното“ ни ангажиране във войната на страната на Централните сили.

Германската дипломация обаче не униваше: подпомогната от благоприятното развитие на военните събития, тя настойчиво преследваше набелязаната цел. При тези условия неутралитетът на България не я задоволяваше, той беше започнал да се изчерпва за Германия и нейните съюзници. Развоят на войната направи безпредметно поемането на ангажименти спрямо България срещу неутралитета ѝ. Австро-германската дипломация удвои усилията да поддържа у българските делегати впечатлението, че само като сключим съюз с Германия, ще увеличим шанса си за по-широки териториални „компенсации“[209].

Особено неуморим в това отношение беше Вангенхайм. Той най-откровено заявил пред българските делегати, „че от германска и австро-унгарска страна се поддържа гледището на турците, а именно: териториалните отстъпки могат да се правят само на определила се по отношение на воюващите страни България“. Към това той добавил, че желанието на Германия е България да бъде непременно ангажирана на нейна страна.[210] „Когато германците бъдат сигурни, че ние свързваме съдбата си с тях, тогава те можели не само да съветват, но даже и да принудят турците да ни отстъпят исканите територии. . .“[211] Вангенхайм уверил българските деле-

[206] ДД, с. 710—711; Рапорт на Колушев от 25 май 1915 г.
[207] Пак там, с. 711.
[208] Пак там.
[209] Пак там, с. 720.
[210] Пак там, с. 722.
[211] Пак там, с. 722—723.

гати, че съюзът с Германия нямало да означава незабавно участие във войната; България можела да се намеси само когато „намери това полезно за своите интереси".

Някои български дипломати се преструваха, че за тях не е ясна истинската стойност на тези уверения, които бяха призвани да неутрализират в София опасенията от „прибързаната" намеса във войната. Като обещавал да съветва турците да бъдат по-отстъпчиви и като изтъквал предимствата за България да се определи открито на страната на Централните сили, Вангенхайм давал да се разбере, че „само по този начин ще може да си гарантираме владението на Македония". Сърбия можела, инсинуирал германският посланик, да сключи сепаративен мир с Австрия, „когато силите от Съглашението ще се опитат да я принудят да ни отстъпи част от своята територия и когато за България, свързана със Съглашението, няма да има вече избор"[212]. Опитният германски дипломат ловко използува опасенията на софийските управляващи среди от сепаративен мир между Сърбия и Централните сили. Той се стремеше да засили в тях подозрението, че предложенията на Съглашението са обещания без реално покритие. Същевременно цитираните редове свидетелствуват за опасенията на германската дипломация от евентуалния успех на съглашенските предложения в България. Оттам и „настоятелните" съвети на Вангенхайм „да не скъсваме преговорите с Турция", оттам и обещанието, че ще „съветва турците да бъдат отстъпчиви, за да се избегне скъсването на преговорите"[213].

Турците знаеха, че България все повече затъва в сложената ѝ от германците мрежа; българското правителство беше утвърдило решението за изпращане на „висш офицер", за да се споразумее с германците относно бъдещите военни действия против Сърбия. Затова заплахата на българските делегати, че ще прекъснат преговорите, изглеждаше на турците плитко скроена хитрост. Според Вангенхайм все пак турците се помирили с мисълта да ни направят териториални отстъпки „само срещу нашия благосклонен неутралитет, при всичко, че продължават да настояват да сключим съюз с Германия". Българските делегати предполагаха, че Вангенхайм е настоял пред турското правителство да направи някакъв жест за спасяването на преговорите, след като узнал от тях, че ако Халил не се яви с предложение, „по-нататъшното преговаряне става излишно"[214].

Германската дипломация непрекъснато подсказваше на турците ходовете на един или друг етап от преговорите. Под впечатлението, че германците се страхуват от досадни последици за каузата на Централните сили при евентуалното прекъсване на преговорите, българските делегати дали израз на някои свои необосновани надежди: немската дипломация ще се намеси веднага в наша полза ,щом изплува на повърхността опасност от прекъсване на преговорите. „На мнение сме, съобщаваха те на 25. VII. 1915 г., щото със заминаването на Точков трябва преговорите да се преустановят временно, докато турците, натиснати от германците и австрийците, ще се явят с нови отстъпки."[215] С оглед на това било инсинуирано пред германците, че предстои отзоваването на българските делегати от Цариград. Не изглежда обаче

---

[212] ДД, с. 725; Телеграма на българските делегати от 6 юли 1915 г.
[213] Пак там.
[214] Пак там, с. 727.
[215] Пак там, с. 737.

тази заплаха да е стреснала Берлин, където знаеха по-добре намеренията на Фердинанд и Радославов.

Германските опити да използуват България като средство за давление върху Румъния не се изчерпват с отбелязаните по-горе. На предстоящото споразумение между България и Турция германската дипломация отреждаше важна роля в своите усилия за прегрупиране на силите на Балканите в полза на централните държави. Новоназначеният в Цариград германски посланик Хохенлое се изразил пред Колушев съвсем определено в този смисъл: „Той намира, че това споразумение ще повлияе за определянето на Румъния на страната на Централните сили.“[216] Германската дипломация водеше твърде сложна игра: тя очевидно се надяваше, че сключването на българо-турско споразумение ще стресне румънците и ще ги накара да засвидетелствуват пред немците по някакъв осезателен начин своята лоялност към тях. Най-малкото, което можеше да се очаква от Румъния при положителното развитие на българо-турските преговори (отношения), би било пропущането на турските муниции.

Посочихме вече как отначало германците си даваха вид, че намират обещанието на България да спазва благосклонен неутралитет спрямо Турция за приемлива база за преговори; същевременно обаче те подстрекаваха турците да настояват за ангажирането на България във войната. Пред българите те откровено напомняха, че влизането на България в съюз с Централните сили ще предразположи турците към по-широки отстъпки. Външно Германия разиграваше ролята на лоялен съюзник на Турция. Вангенхайм и Палавичини в надпревара си приписваха пред турците заслугата („славата“ по израза на Колушев), че са спасили Турция от големи „жертви“ с обуздаващото си въздействие върху България.[217]

Грижливото съпоставяне на фактите обаче ни рисува поведението на Германия по този въпрос в по-друга светлина. Преследвайки собствени цели в този район, германската дипломация беше готова „щедро“ да плати на България за преминаването ѝ в немския лагер с онова, което не ѝ принадлежеше — с турски територии. За да предотврати опасността от преговори между България и Съглашението, германската дипломация в лицето на Вангенхайм не се спираше пред никакви скрупули даже ако „струва това много на турците“. И от тези думи на Вангенхайм се вижда колко малко вълнуваше германците „жертвата“, която трябваше да понесе Турция в интерес на „общото“ дело. Не съществува съмнение, че германската дипломация не би се стъписала пред необходимостта от турски жертви, стига с това да постигнеше целта си — да привърже България към колесницата на Централните сили.

Впечатлението на С. Радев, че Германия искала Турция да ни направи отстъпки, подлежи следователно на известна ревизия. В същност германската дипломация вземаше непосредствено участие при изработването тактиката на турските дипломати. С внушение като това на Ягов, че преговорите се бавели по вина на България, която търсела от Турция „невъзможни отстъпки“[218], германската дипломация се стремеше да сведе българските претенции до приемливи за Турция размери. Сам Радославов характеризира в „спомените“ си мнимата отстъпка „като сравнително незначителна жертва“[219].

[216] ДД, с. 729; Телеграма на Колушев от 10 юли 1915 г.
[217] Пак там, с. 735—736.
[218] Пак там, с. 549; Телеграма на Ризов от 20 юни 1915 г.
[219] В. Радославов. Цит. съч., с. 120.

В съответствие с очаквания от Германия резултат от българо-турските преговори немската дипломация ту даваше съвети на турците да направят някои показни жертви, ту настояваше пред българите да спазват умереност. Сам канцлерът препоръчвал на Ризов да бъдем „повече умерени“[220].

Германската дипломация положи големи усилия да не достави на опозиционните среди в България материал за антинемска пропаганда. Незначителната корекция на границата, като покаже „предимствата“ на прогерманската политика на Фердинанд и Радославов, трябваше да продемонстрира пред българската общественост безплодността и ненужността на преговорите със Съглашението. За да се постигне набелязаната от германската дипломация цел, трябваше да се предотврати опасността от проваляне на преговорите било поради неотстъпчивостта на турците, било поради „прекалените“ български искания.

Съдбата на предявените от българска страна искания беше предрешена в полза на Турция до голяма степен от намесата на австро-германската дипломация. Не може да има две мнения, че младотурските управляващи кръгове се съобразяваха с внушенията на Берлин, чиито дипломатически акции високо се котираха в Цариград поради военните успехи на Централните сили. На един или друг стадий от преговорите от решаващо значение беше отношението на германците към спорните въпроси. Така или иначе, и двете страни апелираха към германската дипломация за поддръжка, което ѝ позволи да влезе в ролята на арбитър и да вземе в свои ръце преговорите. Опирайки се на своите военни сполуки и тясно свързаната с тях безрезултатност на българо-съглашенския диалог, германският „арбитър“ все повече засилваше натиска върху България. На 9. VII. 1915 г. Колушев уведоми Радославов, че на път за Берлин Вангенхайм щял да му представи проект за разрешаване на българо-турския спор. В своя „проект“ Вангенхайм, според Колушев, повтарял многократните внушения на германската дипломация: териториални отстъпки срещу благосклонния ни неутралитет, които щели да „бъдат много по-големи“, ако се задължим да влезем във война.[221] На другия ден — 10 юли — на свой ред Халил уверил българските делегати, „че Турция би могла да направи по-големи териториални концесии на България, ако последната се определи, като свърже съюз с Германия“[222]. Тези уверения, които следват веднага след аналогичните обещания на Вангенхайм, показват кой суфлираше на турските държавници поведението им. С настойчивост, достойна за по-добра участ, германо-турските дипломати неизменно повтаряха, че България може да се надява на по-широки концесии само ако се определи окончателно на страната на Централните сили. Натискът върху България се водеше по всички правила на дипломатическото изкуство. Тези обещания за по-щедро възнаграждение бяха призвани да укрепят сред управляващите среди в София позициите на привържениците на незабавното влизане във войната на страната на Централните сили.

Минавайки през София, Вангенхайм не обелил зъб за „своя“ проект. Узнал за отбелязания напредък в преговорите между Централните сили и България за съюз, той счел за целесъобразно да не поема от името на Германия никакви задължения към България срещу неутралитета ѝ, което само

---

[220] ДД, с. 555.
[221] Пак там, с. 728.
[222] Пак там.

би могло да засили неутралистките настроения в София и да навреди на „голямата комбинация". През време на престоя си в София Вангенхайм се задоволил да увери Тончев, че „Германия ще съдействува за споразумение на България с Турция, но под условие България да съдействува за прокарване муниции за Турция"[223]. Така, като заплашваше да се откаже от посредничество в преговорите между двете страни, немската дипломация чрез Вангенхайм изнудваше от България задължение да оказва и занапред улеснения за транзита на германските военни ешелони.

При тези условия никак не е чудно, че заплахата на Радославов да спре транзита на оръжие за Турция не направи очакваното впечатление на цариградските отговорни фактори. Те знаеха, че германците се страхуват от последиците от евентуално поражение на турците в района на Проливите и че германската дипломация ще стори всичко, за да не допусне привеждането в изпълнение на българската заплаха. Освен това на цариградските управници бяха известни опасенията на прогерманското българско правителство от възможния успех на Дарданелската операция, който неизбежно щеше да постави под въпрос управлението на либералската коалиция в България. Поради всичко това и този коз за въздействие върху държането на турския партньор не оправда възлаганите на него надежди, толкова повече, че транзитът на германското оръжие и без друго бе почти спрян поради заетата от Румъния позиция.

Не подействува на турците и заплахата, че българското правителство възнамерява да прекъсне преговорите и дори да отзове своите делегати от Цариград. Провалът на българо-съглашенския диалог, тясно свързан с германските военни успехи, укрепи позициите на прогерманските среди в София, за които отпадна необходимостта от по-значителни териториални „компенсации" в Тракия. В изменилата се в полза на Германия и нейните съюзници обстановка значително спаднаха акциите на Антантата пред българската общественост. В тези условия и за младотурските лидери стана очевидно, че България няма да се осмели да предприеме враждебни действия в отговор на турската несговорчивост. Военните успехи на австро-германския блок парализираха волята на привържениците в България на военното разрешение на българо-турския спор. Увереността на турците, че българското правителство няма да доведе работите до въоръжено сблъскване, се поддържаше в тях и от австро-германската дипломация, която редовно ги информираше, че в София няма да настояват за приемане на максималните искания. Това предопредели поведението на турците през заключителната фаза на преговорите. Те бяха уверени, че българите искат повече, за да получат малко.

Създалото се у турците убеждение, че за разлика от своите делегати в Цариград българското правителство няма да настоява за Лозенград и пр., ги настройваше в полза на протакането. Българските делегати обясняваха упорството на турците с даденото им „уверение от страна на германците и австрийците", че „българското правителство няма да прави въпрос от Лозенград"[224].

Естествено почерпил от такъв меродавен източник сведения за настроенията в София, Халил отказал да разисква въпроса за отстъпването на Лозенград.[225] От разговорите си с великия везир и Талаат Колушев извлякъл

---

[223] Обвинителен акт . . .; Дневник на Пешев, с. 473.
[224] ДД, с. 733; Телеграма на българските делегати от 21 юли 1915 г.
[225] Пак там, с. 734.

впечатлението, че „турците са насърчени да бъдат неотстъпчиви, уверени, че българското правителство в края на краищата ще отстъпи“[226]. По-специално те били насърчавани да не отстъпват от австро-унгарския посланик Палавичини, който узнал от Тарновски, че Радославов нямало да настоява за Лозенград.[227] Хохенлое също споделил с турците сведенията си, че от София нямало да настояват за удовлетворяването на всички предявени искания. За да ни отстъпят Лозенград, телеграфира Колушев, цариградските лидери „не трябва да се насърчават с телеграми като тая на граф Тарновски, които пречат на правилното схващане положението от страна на турците и ги правят крайно упорити и неотстъпчиви“[228]. Още в началото на преговорите А. Тошев бил изненадан от заявлението на Буриан, че българското правителство не било повдигало въпроса за Енос-Мидия и че недоразумението произлязло от погрешното поставяне на въпроса от Колушев.[229] С доверителните си изявления пред Тарновски Радославов фактически дезавуирал Колушев.

Навярно с цел да избегне възможни разобличения, Радославов наредил на Колушев на 23. VII. 1915 г. да настоява за двата бряга на Марица с Караагач и Лозенград.[230] Това бе крайно необходимо за Радославов, когото българските дипломати като Колушев обсаждаха с призиви да прояви повече твърдост, ако искаме турците да отстъпят. „Те (турците — б. м., Н.) ще отстъпят, ако от наша страна не се показват слабости като тая на Тюфекчиева, който телеграфирал на Енвер, че българското правителство няма да настоява и по. този въпрос“ (относно източния бряг на Марица — б. м., Н.).[231] Турците упорствували, защото от някои частни сведения, които получили от София, те „черпели надежда за сполука“[232]. Колушев явно визираше тук неофициалната дипломация на Радославов. Като действуваше чрез доверени „неотговорни“ лица — Калчев, Тюфекчиев и др. — зад гърба на официалните представители на България, Радославов оставил у турците и техните съюзници впечатлението, че лесно ще се откаже от предявените от упълномощените специално за преговорите делегати искания. Особено активен беше зловещият търгаш Тюфекчиев, който заминал за София по искане на Енвер, за да пледира турската кауза пред Радославов. Турските управници се постарали чрез Тюфекчиев да разузнаят истинските намерения на българското правителство и да установят непосредствени сношения с Радославов по спорните въпроси. Заплахата на българските делегати, че България може да спре транзита на оръжие през своя територия, нямайки твърдата поддръжка на правителството в лицето на Радославов, не постигнала очаквания резултат. Заинтересовано от ускоряването на „споразумението“ с Турция с оглед на участието на България в предстоящата акция против Сърбия, българското правителство се задоволи със скромните турски териториални подаяния.

Каква бе действителната позиция на правителството в преговорите с Турция и по въпроса за транзитното минаване на оръжие?

---

[226] ДД, с. 733. Телеграма на българските делегати от 21 юли 1915.
[227] Пак там, с. 734.
[228] Пак там, с. 735; Телеграма на Колушев от 22 юли 1915 г.
[229] Пак там, с. 528; Телеграма на Тошев от 30 май 1915 г.
[230] Пак там, с. 735.
[231] Пак там, с. 749.
[232] Пак там

Българската дипломация предяви териториални искания към Турция, когато тя се намираше в затруднено положение и когато Съглашението настойчиво съблазняваше България да завземе Турска Тракия. Правителството съобрази политическата полза, която можеше да извлече от предявяването на териториални претенции към Турция. Тогава то още не бе готово за участие във война, в която нито шансовете на двете коалиции бяха изяснени, нито страната бе гарантирана от вътрешни сътресения. Срещу известни, чисто показни отстъпки в Тракия, то бе готово да се споразумее с Турция.

В преговорите с Турция тогавашното българско правителство мислеше преди всичко за котерийните интереси на намиращите се при кормилото на властта либерални партии. Ще припомним, че управляващата коалиция се крепеше на власт благодарение на поддръжката, която ѝ оказваха в Народното събрание нарочно инструктираните от Цариград турски депутати от Беломорието. Въпреки шумната демагогия с „националните идеали" не е трудно да се разбере защо правителствените среди бяха най-безучастни към съдбата на българското население в Източна Тракия, което бе подложено от турските власти на денационализиране и физическо унищожение.

Като изхождаше от користните интереси на управляващите прогермански среди, правителството застана в преговорите с Турция на плъзгавата почва на „реалистичната" политика: то поиска от воюваща Турция, за която спокойният тил откъм България и транзитът на муниции имаше изключително значение, да направи териториалните отстъпки като цена за неутралитета спрямо нея. Българското правителство не можеше да си представи прекрояването на политическата карта на базата на принципа за самоопределение на заинтересованото население. Само по отношение на Македония правителствената пропаганда се позоваваше сегиз-тогиз на „принципа на националностите". В преговорите с Турция българското правителство дори не направи опит да се позове върху необходимостта да бъде предоставено на населението в Източна Тракия, българско в значителната си част, правото свободно да се произнесе върху своята съдба. Да придаде подобен обрат на работите тогавашното българско правителство не желаеше и не можеше, макар че това само би укрепило неговите позиции при преговорите с Турция. Управляващите прогермански кръгове в София мислеха преди всичко за сериозните последици от такова открито поставяне на въпроса. Тяхната първа и най-голяма грижа беше да обуздаят неудържимото движение против Турция, към война, с която зовеше съглашенската дипломация и на която пригласяха нейните привърженици в България. Правителствената пропаганда едва смогваше да неутрализира разобличенията на опозиционния печат относно изстъпленията на органите на турската власт в Източна Тракия, които изклаха, прокудиха, респ. подложиха на груби издевателства оцелелите българи.

При преговорите българското правителство не се позова и на нарушението от турците на сключения в Лондон мирен договор от 30 май 1913 г., според който Турция отстъпваше на победителите цялата територия до линията Енос-Мидия. Само веднъж-дваж българските дипломати се опитаха да обосноват предявяването на териториални претенции с международноправни съображения. По собствен почин Колушев изтъкнал пред австрийския посланик в Цариград и този аргумент: „Сега ние даваме всичко, когато турците, насърчени от него (Палавичини — б. н., Н.), дават един нищожен

минимум в сравнение с нашите искания и права, осветени чрез една война и един подписан от тях договор."[233]

Този довод в устата на Колушев се сливаше с антитурската агитация на опозиционния печат. Така или иначе, изтъкването му при преговорите би направило по-убедително предявяването на искания към Турция като израз на законното желание на българския народ да си възвърне териториите, които му бяха отнети от нея чрез реокупацията на Одрин. По този начин турското правителство щеше да бъде лишено от възможността да твърди, че българите искат да използуват затрудненията на Турция, за да изнудят от нея териториални отстъпки, аргумент, с който то охотно жонглираше както по време на преговорите, така и по-сетне. Българското правителство не пожела обаче в преговорите с Турция да застане на базата, че предявеното от него искане се отнася до територии, които по право му принадлежат. Тази позиция на управляващите кръгове в София най-естествено произтичаше от тяхната прогерманска ориентация.

* * *

В началото на българо-турските преговори управляващите среди в София действуваха предпазливо. Международното и вътрешното положение диктуваха благоразумно поддържане на допир с двете воюващи коалиции. Военно-дипломатическата обстановка през пролетта на 1915 г. застави и най-нетърпеливите германофили да си сложат временно сурдинка. Колебанията сред управляващите кръгове и опасенията от прибързаното определяне на България на страната на Централните сили се споделяха от такива представители на българската дипломация като Тошев, С. Радев и дори от ревностния германофил Ризов. Изразител на настроенията, характерни тогава за меродавните среди в София, стана Тошев, който препоръчваше да се изчака по-нататъшното („далнейшето") развитие на събитията и да се увеличават силите за евентуална намеса.

В съответствие с такова разбиране на задачите на българската външна политика управляващите среди отклониха коварните призиви за незабавна намеса. Когато в началото на 1915 г. Буриан загатнал на Тошев за евентуално сътрудничество между България и Турция, Тошев възразил: „Веднъж в Тракия, турците няма да искат да я изпразнят."[234] Недоверието към намеренията на цариградските управници ги караше да се стремят да получат от Централните сили сериозни гаранции срещу турските въжделения отвъд Марица. Колко далеч отиваха някои в подозренията си спрямо намеренията на съюзниците на Турция, личи например от следното изказване на Тошев. При евентуални преговори за компенсации срещу нашия неутралитет, препоръчваше Тошев, българската страна да поиска от австро-германската дипломация гаранция за неприкосновеността на територията ни „срещу нашия неутралитет. От отговора, който ще получим, ще може да се съди доколко е основателно подозрението, че Западна Тракия е обещана (от австро-германската дипломация — б. м., Н.) на Турция"[235]. Кошмарът от турско нашествие в Беломорието присъствуваше във всички решения на управляващите среди

[233] ДД, с. 736; Телеграма на Колушев от 24 юли 1915 г.
[234] Пак там, с. 353; Телеграма на Тошев от 17 ян. 1915 г.
[235] Пак там, с. 410; Рапорт на Тошев от 25 февр. 1915 г.

в София на дадения етап от развоя на войната. Само най-разпалените и обладани от нетърпение германофили не споделяха тази тяхна тревога и загриженост.

Постепенно обаче под въздействието на събитията на полесраженията започнаха да се изменят и настроенията сред управляващите кръгове в София. Привържениците на незабавното и открито преминаване в лагера на Централните сили повишиха тона. В очите на крайните германофили по-трезвите представители на българската дипломация минаваха за продажни оръдия на Антантата. Те откриха истинска словесна канонада срещу онези български дипломати като Маджаров и др., които бяха привърженици на ориентацията към Антантата. Препоръчваното от някои български дипломати благоразумие не беше повече по вкуса на окрилените от немските военни сполуки германофили.

Този завой в настроенията особено ярко личи у Ризов. Към средата на лятото на 1915 г. периодът на колебанията и на страха от „преждевременното" присъединяване към Централните сили беше свършил за него. България трябвало час по-скоро да се споразумее с Турция, за да си развържела ръцете за завладяване на „цяла Македония". Хипнотизиран от германските военни успехи, Ризов настояваше да оставим „колебанията и хитруванията", за да не се намерим „един ден между два стола". Като съобщаваше за увереността на германците, че в края на юли Русия щяла да бъде окончателно разгромена, а съюзните войски — изтласкани от Дарданелите, Ризов заявяваше с тон, който не търпи възражения: „А ако само първата от тия евентуалности настане, от Турция вече трудно ще получим и отстъпките, които сега ни прави."[236] Едно „неспоразумение" с Турция щяло да ни постави в неизгодно спрямо Германия положение. Станали самонадеяни, германците започнали да се дразнят от предпазливостта на българските делегати. България, внушаваха германските отговорни фактори, трябва да изпрати за свои делегати в Цариград „хора повече сериозни и по-малко ориенталци от сегашните". С рядко в летописите на дипломацията нахалство германският държавен секретар на външните работи поискал да сме изпратили за наши делегати в Цариград ген. Савов и Калчев.[237]

В обстановката на увереност в предстоящата победа на германския блок, обзети от нетърпение и страх да не изпуснат удобния момент за намеса, правителствените среди бълнуваха армии и сражения. Под впечатлението на немските успехи те смятаха неизгодно по-нататъшното отлагане намесата на България във войната. При наличието на подобни настроения управляващите прогермански среди в София загубиха интерес към турските придобивки, които им бяха необходими, за да парират враждебното проантантовско течение в България; пазарлъците относно размера на турските „отстъпки" през този заключителен етап можеха да затормозят уговарянето на условията за присъединяването на България към Централните сили. Затова те не виждаха повече необходимост да настояват пред турците за приемане на максималните им искания. Най-ярък изразител на тези настроения беше Ризов, който намираше, че трябва да побързаме да свършим преговорите с Турция „без утайка на озлобление в турската душа"[238], т. е. да се задоволим с по-скромни придобивки.

[236] ДД, с. 727.
[237] Пак там, с. 726.
[238] Пак там, с. 738; Телеграма на Ризов от 29 юли 1915 г.

Ето защо създалото се у турците впечатление, че „от София“ няма да настояват за приемането на всички предявени искания, почиваше на сериозни основания. От друга страна, при „смайващите“ германски военни успехи малка бе вероятността България да доведе работите до военно сблъскване. Всичко това бе добре известно на турците и те не проявиха готовност да се откупят от опасността от българско навлизане в Тракия с по-щедри отстъпки. Правителствените печатни органи обаче представиха и незначителната корекция на границата за сериозна териториална придобивка, която най-сетне България постигнала благодарение на мъдрата политика на държавния глава и на правителството. За тези смехотворни резултати несъмнено определен дял имаше своеобразният начин, по който правителството водеше преговорите; за него те бяха удобен параван, за да скрие от българския народ съдбоносните решения, които то се готвеше да вземе. Поведението на българското правителство в диалога с Цариград показа, че за него преговорите с Турция бяха предлог за печелене на време, докато настъпи моментът да разкрие картите си. Ето защо загатването на Радославов, че ще спре транзита на оръжие за Турция, което можеше да има съдбоносни последици за нея, противно на очакванията не доведе до съществени резултати.

* * *

Ще се спрем още на един въпрос, макар и само мимоходом. Външнополитическите разногласия сред управляващите кръгове в София имаха за последица отсъствието на единомислие между българските дипломати. Естествено по-голяма част от тях се стремяха да съобразят поведението си с намеренията на правителството. Ориентацията към Антантата обаче имаше влиятелни привърженици сред българските дипломати; на тях Радославов не се доверяваше, макар да ги използуваше за приспиване бдителността на съглашенската дипломация. Двуличната политика на тогавашното прогерманско българско правителство изискваше от неговия шеф и министър на външните работи твърде голяма извъртливост, за да не разкрие преждевременно намеренията си. Съдействието, което правителството оказваше за минаването на германските военни транспорти през България, обаче го изправи пред твърде деликатни външнополитически задачи и ходове. В отговор на постъпките на посланиците на Антантата в София по повод на германския транзит за Турция Радославов разигра плитко скроена маневра: той ту опровергаваше, ту твърдеше, че не знае нищо относно транзита. Като обещаваше да вземе мерки срещу виновните, ако се потвърдели сигнализираните случаи, Радославов се стремеше да остави впечатление, че нарушенията са дело на безотговорни чиновници, несъобразили се с правителствените указания. Принуден все пак да вземе някои мерки, той уверяваше германските си събеседници, че те му били наложени мимо неговото желание. Той не се посвени да злепостави облечените с неговото доверие дипломати. Радославов всячески се стараеше да поддържа у германците убеждението, че визираните дипломати са действували пред правителствата, към които бяха акредитирани, на своя отговорност, като са нарушили дадените им от правителството инструкции.

В някои случаи той дезавуираше българските дипломатически представители с тяхно знание и съгласие, а в други — мимо тяхното съгласие. Ще приведем някои примери в подкрепа на това. Посочихме вече, че в из-

пълнение на дадените му указания Колушев сезирал великия везир с въпроса за корекцията на границата. Разговорът протекъл в „най-приятелски" тон, съобщава Колушев, „и като моя лична инициатива, обстоятелство, което Ви дава право да ме дезавуирате"[239]. Като снемаше от себе си отговорността за направените по негово указание постъпки, Радославов поставяше в крайно неудобно положение въпросните дипломати. Той се домогваше да остави у австро-германските си събеседници впечатлението, че предявените към Турция от негово име искания са плод на инициативата на пълномощните ни министри, без предварително съгласуване с правителството. Ето един характерен в това отношение пример. По нареждане на Радославов пълномощният министър във Виена А. Тошев подчертал пред Буриан, че не отстъпването на долината на Марица, а онова на линията Енос-Мидия може да закрепи положението на кабинета. Като се позовал на получените от Тарновски сведения, Буриан му възразил, че Радославов „не е мислил сериозно да повдига въпроса за Енос-Мидия". Буриан дал на Тошев да разбере, че българският представител в Цариград се е престарал. Нещо повече, на Буриан било известно, че правителството изпратило в Цариград Калчев със задача да възстанови доверието на тамошните управляващи фактори към България. Очевидно изявленията на Радославов пред Тарновски са дали на Буриан повод и основание да мисли, че българското правителство не претендира сериозно за Енос-Мидия. Отговорът на Буриан, който „далеч не хармонира с въпросните ваши инструкции, ме изненада и постави в неловко положение". „Ще ви моля," обръща се Тошев в края на телеграмата към Радославов, „да денонсирате разногласието между инструкциите до мен и донесението на Тарновски по начин, щото да не излезе, че аз съм дезавоиран, иначе ми се създава едно крайно неудобно и фалшиво положение"[240].

Радославов приложил същия похват даже спрямо Симеон Радев, който беше един от признатите знаменосци на русофобството в България. Симеон Радев бил поставен в твърде двусмислено положение от извъртливия си шеф: „Ако немците мислят понякога, че имам симпатии за Съглашението, телеграфира Радев на 5. VII. 1915 г., това се дължи на факта, че в няколко случаи сте им казвали, че ще ми пратите инструкции, каквито не съм получавал." В замяна на проявения от него такт С. Радев се надявал, „че имам право да очаквам да бъда защитен против немските оплаквания"[241].

Тази тактика, до която Радославов прибягваше твърде охотно, беше много изгодна за прогерманското правителство: докато пред българската общественост то поддържаше илюзията, че отстоява добре разбраните национални въжделения и интереси, същевременно Радославов уверяваше немците, озадачени от постъпките на българската дипломация, че дипломатическите ни агенти са превишили правата си. То се стремеше да разоръжи германците и с версията, че предприетите постъпки са били продиктувани от вътрешнополитически съображения, за да парализират дипломатическите ходове на противната коалиция в България. Прикривайки се зад мнимото непослушание на българските дипломатически представители, правителството се опитваше да използува тази най-безопасна форма за сондажи, за да провери в чуж-

---

[239] ДД, с. 702; Телеграма на Колушев от 19 май 1915 г.
[240] Пак там, с. 528—529; Телеграма на Тошев от 30 май 1915 г.
[241] Пак там, с. 562.

бина възможната реакция към българските териториални искания. Правителството прибягваше до двойната дипломация, когато очевидно обстановката още не беше благоприятна за явното присъединяване към Централните сили.

Започнатите в Цариград с Турция преговори бяха пренесени в Берлин и София. Формално Колушев продължаваше да преговаря в Цариград, но фактически той бе елиминиран от Радославов. Вие, нарежда Радославов на Колушев, ще изслушате турските предложения, „без да влизате в разисквания". „Обаче, продължава Радославов, в това заседание ще изтъкнете, че българското правителство разчита върху незабавното, подир споразумението, окупиране на отстъпените територии, защото само по този начин може да се спечели в България общественото мнение в полза на делото."[242]

Шефът на правителството не счел за необходимо да посвети българския представител в Цариград в „подробностите" на преговорите. Напразно Колушев увещавал Радославов: „В наш интерес е да ме държите в течение на работите, за да мога с време да обяснявам и защищавам гледището на българското правителство . . ."[243] Това поведение на Радославов е безпрецедентно: българският дипломатически представител в Цариград, който по негово указание откри преговорите с Турция, научил от Палавичини „че Косев и Нойрат съставили вече текста на споразумението . . ."[244]. В деня, в който Радославов получил телеграма, и навярно след получаването ѝ, най-сетне той уведомил Колушев за постигнатата конвенция относно ректификацията на границата. „Нойрат, който тръгва тази вечер, ще ви донесе пълния и окончателен текст", гласяло уведомлението.[245]

От цитираните материали се вижда, че Колушев не само не бил привлечен да участвува в изработването на окончателния текст, но узнал от австрийците и немците за водените от Радославов преки преговори, плод на които била въпросната конвенция. Това странно наглед поведение на Радославов може да се обясни с недоверието му към официалния представител на България в Цариград и със страха от евентуална индискреция от негова страна. Ще припомним, че тъкмо когато положителният изход на преговорите за съюз с Германия бил вече предрешен, Колушев счел за свой дълг да обърне вниманието на Радославов върху риска, който поема: „не е в наш интерес да се бърза с обвързване в тоя момент, когато политиката на Гърция не е уяснена и когато Румъния не дава знак за онова, което мисли да предприеме на утрешния ден"[246].

Очевидно такъв посредник при преговорите с Турция и нейните съюзници не бе удобен за правителството, което се беше споразумяло с Германия относно преминаването на България в лагера на Централните сили. Наистина в стремежа си да изтръгне по-изгодни условия за намеса във войната правителството бавеше ратификацията на съгласувания вече текст. В германското министерство на външните работи, телеграфирал Ризов на 16. VIII. 1915 г., не са доволни, че съглашението с Турция още не е подписано от българска страна.[247]

---

[242] ДД, с. 729—730; Телеграма на Радославов до Колушев от 11 юли 1915 г.
[243] Пак там, с. 747—748; Телеграма на Колушев от 17 авг. 1915 г.
[244] Пак там, с. 751; Телеграма на Колушев от 21 авг. 1915 г.
[245] Пак там. Телеграма на Радославов от 21 авг. 1915 г.
[246] Пак там, с. 746; Телеграма на Колушев от 13 авг. 1915 г.
[247] Пак там. Телеграма на Ризов от 16 авг. 1915 г.

В пазарлъците относно условията за намесата на България германската дипломация натрапи на своите български контрагенти редица изгодни за Централните сили и Турция задължения, едно от които гласеше: „България се задължава да пропуска напълно безпрепятствено транзитното движение на материали и войски от Германия и Австро-Унгария за и от Турция, щом пътят през Сърбия или Дунавския път или транзитното движение през Румъния бъде открито."[248] Вмъкването на този текст във военната конвенция е много показателно: една от постоянните грижи на германската дипломация през разглеждания период беше да осигури на своя турски сателит възможност да воюва, като му гарантира свободното превозване през българска територия на германско оръжие.

* * *

Въпросът за транзита на германски военни ешелони за Турция беше въпрос за изхода на Дарданелската операция и дори за съдбата на войната. От това не е трудно да се разбере рискът, който пое прогерманското правителство в София като съучастник на Германия в снабдяването на нейния сателит Турция с муниции. В тази си роля българското правителство беше много облекчено от липсата на съгласуваност в балканската политика на противниците на Германия. Съюзниците на Русия например не подкрепиха достатъчно енергично постъпките на руската дипломация пред българското правителство за допускане транзита на муниции за Сърбия през българска територия. Русия от своя страна гледаше без особено съжаление на евентуалното проваляне на започнатата от съюзниците мимо нейното знание акция за форсиране на Дарданелите; поради това тя не вложи повече настойчивост в съвместно предприетите постъпки за осуетяване на транзита на муниции за защитниците на Проливите. Така или иначе, противоречивите интереси на съюзниците се отразиха отрицателно върху предприетите от тях мероприятия за парализиране размаха на военните и дипломатически усилия на Централните сили в този район на света.

В интересуващия ни тук аспект голямо значение имаше и следното обстоятелство. Посредствените военни успехи на Съглашението през първата година на въоръжената борба не импонираха достатъчно на отговорните фактори в България, които, като изчакваха удобен момент на намеса на страната на Централните сили, акуратно оказваха съдействие за транзита на германските военни транспорти. От друга страна, по-скромните съглашенски предложения в сравнение с тези на централните държави разочароваха дори онези обществени дейци в София, които ратуваха за ориентация на България към Антантата. Едновременно с нарастващото разочарование от преговорите с Антантата се засилваше течението за незабавно и окончателно преминаване в лагера на Централните сили. Ето защо правителството можá да преодолее широката и разнолика опозиция към провеждания от него външнополитически курс. В тези условия нарушенията на неутралитета в полза на Централните сили, считани за бъдещи победители, се приемаше дори като залог за това, че България ще се озове с определен актив пред бъдещата мирна конференция. Да се залага на тази карта, когато мнозина бяха убе-

---

[248] ДД, с. 686; срв. също Б. Кесяков. Принос към дипломатическата история на България (1878—1925), София, 1925. с. 71.

дени, че от победоносните Централни сили ще зависи следвоенното устройство, се представяше от заинтересованите среди като проява на политическа прозорливост.

Използуването от българската дипломация на въпроса за транзита на оръжие като коз в пазарлъците с цариградските управници не даде осезателен резултат, защото развитието на международното положение по това време влезе в разрез с предявените към Турция претенции. Към това трябва да добавим и поведението на тогавашното българско правителство, за което българо-турските преговори бяха средство да се изземе политическата инициатива от проантантовската опозиция. Крайните германофили горяха от нетърпение да се споразумеят с Турция, за да си развържат ръцете за незабавна намеса във войната против Сърбия. При такива настроения за споразумение на всяка цена те естествено не придаваха голямо значение на размера на териториалните отстъпки от страна на Турция, а следователно и на възможността да бъде използуван в диалога с Цариград въпросът за транзита на германски муниции за Турция.

* * *

През първата половина на 1915 г., когато военната обстановка прие благоприятни за Антантата очертания, напразни останаха усилията на немската дипломация в Букурещ да спечели румънското правителство в полза на своите „проекти" за положително разрешение на животрептущия въпрос относно транзита на оръжие за Турция и България. В отговор на извършените от австро-германската дипломация сондажи румънското правителство заяви, че желае да отложи окончателното разрешение на въпроса „за по-благоприятно време". Не желаейки да се компрометира пред Антантата, която продемонстрира своите възможности на бойните полета, румънското правителство използува въпроса за транзита като потвърждение за лоялността на следваната от него политика на „безупречен" неутралитет. Това негово отношение към въпроса за транзита произтичаше логично от цялата политика на румънските управляващи кръгове на лавиране между двете воюващи коалиции. Затова с пълно основание може да се твърди, че опасението на румънското правителство от военното засилване на България не беше единственият мотив, от който се определяше неговото уклончиво отношение към транзита на германските военни транспорти. Това съображение обаче безусловно е играло известна роля в поведението на румънското правителство, което навремето отбелязал и Симеон Радев. Той многозначително докладва в София, че румънското правителство по-охотно пропуска оръжие за Турция, отколкото за България.

Пресметливите румънски държавници се стремяха да изтръгнат различни облаги от заинтересованите при преговорите по този въпрос страни. Румънската политика бързо реагираше на всяко по-значително изменение в обстановката. Съсредоточаването на големи австро-германски войски недалеч от румънската граница, когато военното щастие през лятото на 1915 г. наклони към Централните сили, подействува отрезвяващо в Букурещ. Като се ръководеше от чувството за самосъхранение и под давлението на активизиралите се прогермански кръгове в страната, букурещкото правителство счете за благоразумно постепенно да анулира взетите или набелязаните ограничения за германския транзит през Румъния.

За разлика от румънското правителство управляващите прогермански кръгове в София се изказаха за даване свободен път на немските транспорти. Това им отношение към германските военни транспорти може отчасти да се обясни с тяхната заинтересованост от свободното минаване през Румъния на оръжие. След фактическото, а по-сетне и формално блокиране на Дедеагач Румъния се оказа единствената страна, през която немците можеха да доставят въоръжение на своя потенциален съюзник — България. Затова българското правителство, въпреки някои колебания, след като преодоля страха си от Антантата, се приобщи към маневрите на австро-германската дипломация в Букурещ, целящи да наложат на румънските отговорни фактори положително разрешение на въпроса за транзита.

В политиката на тогавашните правителства от двете съседни страни, които уверяваха по повод и без повод, че се придържат към строг и лоялен неутралитет, съществуваха и някои сходни черти. Отношението им към транзита на германските военни транспорти обаче разкри по най-недвусмислен начин несъвместимостта на техните цели и териториални претенции, респ. различната им политическа ориентация.

* * *

Приведените в това изследване данни и съображения относно транзита през България на германско оръжие за Турция потвърждават определението на естеството на българо-германските отношения в началото на Първата световна война като такива на фактически съюзници. И наистина между България и Централните сили възникна положение, близко до фактически съюз. Твърдейки това, ние обаче сме далеч от мисълта да си представяме тези отношения под формата на безоблачна идилия. Като взе курс към сътрудничество с централните държави по въпроса за транзита и др., българското правителство бе уверено в крайната победа на австро-германския блок и в доброжелателството на немците към българските национални искания. Това внесе и не можеше да не внесе напрегнатост в българо-съглашенските отношения; то не предразполагаше към откровеност в преговорите с Антантата, която настояваше за забраняване транзита на немските ешелони през България.

В началото на военните действия германската дипломация в желанието си да облекчи положението на приятелски настроеното към Германия българско правителство, както и по някои други съображения, настояваше за запазване на тайната около транзита. Същевременно обаче тя ловко използува получилите гласност случаи на нарушение на неутралитета от страна на българското правителство, за да засили недоверието на Антантата към намеренията на България и да ускори въвличането ѝ във войната на страната на Централните сили.

Че такива са били намеренията на германската дипломация спрямо България и Румъния, може да се съди и от следното изказване на кайзера пред австрийския дипломат граф Турн. Като узнал от него за нежеланието на румънското правителство да преговаря на дадения етап с Австро-Унгария за военно сътрудничество между Румъния и Дунавската монархия, кайзерът изтъкнал, че до същия резултат може да се стигне и по околен път. По негово мнение за целта достатъчно било австрийската дипломация да изтръгне от Румъния обещание да спазва благосклонен неутралитет спрямо Централните сили, по силата на които тя се задължава да пропуска муниции за Турция. Веднъж поела такъв анга-

жимент Румъния неизбежно щяла да се компрометира пред Антантата, „така че занапред тя не би могла вече лесно да направи завой и нейното по-сетнешно сътрудничество с Централните сили би било само въпрос на време“[249]. Мнението на кайзера се споделяло от Външното ведомство в лицето на неговия представител при главната квартира Тройтлер.[250] Изказаните от кайзера съображения относно Румъния запазват своята сила напълно и за България.

Следователно германската дипломация виждаше в евентуалната готовност на България и Румъния да дадат свободен път на немските военни транспорти проява, която щеше да ги злепостави пред Съглашението като съучастници на противната коалиция и щеше да предреши присъединяването им към Централните сили. Приведеното мнение на кайзера ни дава основание да считаме, че изказването на Вангенхайм пред българската делегация относно стремежа на Германия да дискредитира неутралитета на България в очите на Антантата беше само отражение на широко разпространеното сред меродавните германски военни и дипломатически среди настроение.

Но дори тогавашното българско правителство не желаеше в угода на своите фактически „съюзници“ да се хване за кървавото хоро на войната със завързани очи. То многократно отсрочваше съдбоносната стъпка. Събитията обаче си имаха своя обективна логика. Съдействието, което българското правителство оказваше за извозването през наша територия на германско оръжие за Турция, привърза още по-тясно България към колесницата на Централните сили; в този смисъл очакванията на германската дипломация, че съучастничеството на България в тази неблаговидна история ще я компрометира пред Съглашението, се потвърдиха. Настъпилият под впечатлението на германските успехи през лятото на 1915 г. и щедрите обещания на австро-германската дипломация прелом в настроенията в София в полза на незабавната намеса на страната на Централните сили ускори превръщането на българо-немския фактически съюз във формален съюз.

От казаното дотук определено се откроява ролята, която австро-германската дипломация отреждаше на съдействието, оказвано от „неутрална“ България на немския военен транзит през нейна територия. Доставянето и извозването на оръжие за Турция и България беше едно от средствата в дипломатическия арсенал на Централните сили за въвличането на България във войната.

DER TRANSIT ÖSTERREICHISCHER UND DEUTSCHER WAFFEN DURCH BULGARIEN NACH DER TÜRKEI AM ANFANG DES ERSTEN WELTKRIEGES

NIKO NIKOV

(Zusammenfassung)

Die vorliegende Arbeit versucht, die internationale Lage Bulgariens am Anfang des Ersten Weltkrieges bis zur Beteiligung auf der Seite der Mittelmächte zu untersuchen. Der Verfasser konzentriert seine Aufmerksamkeit auf die Beschrei-

[249] Burián iratok, ald. 465.
[250] Пак там.

bung und Untersuchung des Transits deutscher Waffen für die Türkei und dessen Bedeutung für die gegenseitigen Beziehungen Bulgariens mit den kämpfenden Koalitionen.

Der Balkankrieg von 1913 hob die Widersprüche zwischen Bulgarien und seinen ehemaligen Bundesgenossen nicht auf, sondern vertiefte sie noch mehr. Daher verbargen die verantwortlichen Kreise in Bulgarien beim Ausbruch des Weltkrieges im Jahre 1914 nicht ihre Absicht, die militärischen Komplikationen zu Revanchezwecken gegenüber den Nachbarn auszunutzen. Die damalige deutschfreundliche bulgarische Regierung mit Radoslavov an der Spitze wartete die Entwicklung der Ereignisse ab und erklärte, daß sie die Neutralität wahren wird. Die ersten Maßnahmen der Regierung zeigten aber, daß sie die verkündete Neutralität zu Gunsten der Mittelmächte verletzt, da sie den Transit österreichischer und deutscher Waffentransporte nach der Türkei zuließ.

Die Bedeutung dieser Tatsache ist nicht zu unterschätzen. Der Transport österreichischer und deutscher Waffen für den Bedarf dieses Satelliten der Mittelmächte erfolgte tatsächlich im Transitverkehr durch Rumänien und Bulgarien. Die Kampffähigkeit der Türkei hing von der rechtzeitigen Waffenlieferung ab. Die leitenden Kreise der im Krieg befindlichen Koalitionen erkannten unzweideutig, wem die Türkei ihre Kampffähigkeit verdankt. Während die Diplomaten der Alliierten damit begannen, einen Druck auf Rumänien und Bulgarien auszuüben, um die Versorgung der Türkei mit deutschen Waffen zu verhindern, scheute die österreichische und deutsche Diplomatie, dagegen, keine Bemühungen, um den freien Transit von Waffen für den Bundesgenossen der Mittelmächte, die Türkei, aufrecht zu erhalten.

Die Verschärfung des Krieges stellte die Diplomatie der kämpfenden Länder vor die wichtige Frage, neue Bundesgenossen unter den neutralen Staaten zu werben. Die etwaige militärische Unterstützung durch das neutrale Bulgarien stand im diplomatischen Wettbewerb, infolge seiner zentralen Lage auf der Balkanhalbinsel, hoch im Kurs. Dadurch wurde Bulgarien Gegenstand intensiver diplomatischer Bemühungen. In ihrem Wettbewerb um die Gewinnung Bulgariens kargten die imperialistischen Koalitionen nicht mit Versprechungen. Da die bulgarische Regierung noch nicht bereit war, sich am Krieg zu beteiligen, in dem die Aussichten der Kriegsführenden noch nicht geklärt waren, zog sie von den interessierten Ländern vorsichtig Erkundigungen über die Vorteile ein, die sie durch die Neutralität erreichen könnte. Bei jedem Gespräch über die Honorierung der Neutralität Bulgariens leiteten die Partner die Verhandlungen auf die Frage des Transits über, der nach der Aktion der Entente zur Bezwingung der Dardanellen eine durchaus aktuelle Bedeutung gewann.

Die bulgarische Regierung beteuerte umsonst ihre Loyalität vor den Vertretern der Entente. Ihre Bemühungen, die Beteiligung an der Versorgung der Türkei mit deutschen Waffen vor der Öffentlichkeit zu verbergen, mißlangen. Während der ersten Kriegshandlungen brachte die Diplomatie der Entente dem Waffenschmuggel für die Türkei keine besondere Aufmerksamkeit entgegen. Nach den Schlachten an der Marne und in Galizien, die ihre Selbstsicherheit von neuem stärkten, verlangte die Entente mit Nachdruck von der bulgarischen Regierung überzeugendere Beweise für die loyale Erfüllung der übernommenen Neutralitätsverpflichtungen. Sie begnügte sich nicht mehr mit den beteuernden Erklärungen der bulgarischen Regierung, wonach keine deutschen Transporte durch Bulgarien zugelassen werden. Die Diplomaten der Entente drohten mit Gegenmaßnahmen. Bald darauf wurde der Hafen von Alexandrupolis (Dede-Agač) blockiert.

Dabei versprachen sie Bulgarien bedeutende Vorteile, um sich seine Beteiligung am Krieg, vor allem an der Vernichtung der türkischen Abwehr der Dardanellen zu sichern. Die Entente setzte ihren Bundesgenossen Serbien unter Druck, um die Abtretung von Gebieten an Bulgarien zu erwirken. Die Unnachgiebigkeit Serbiens verbesserte in Sofia die Aussichten der österreichisch-deutschen Koalition, die Bulgarien den Besitz von Makedonien versprach und damit den Sieg davontrug. In den Verhandlungen über den Transit bediente sich die österreichisch-deutsche Diplomatie eines bereits erprobten Mittels: sie drohte mit der sofortigen Einstellung der Waffenlieferungen an Bulgarien, falls es den Transitverkehr deutscher Transporte nach der Türkei verbietet. Daher wurde der Transit fast unbeschränkt fortgesetzt. Im Sommer 1915, als die Mittelmächte die Überhand an der Front, vor allem an der Ostfront gewannen, kümmerte sich die bulgarische Regierung bereits nicht mehr um die Proteste der Entente-Diplomaten.

Die Diskussion über den Transit verschärfte noch mehr den innerpolitischen Kampf in Bulgarien. Das Verhältnis der Regierungs- und Oppositionskreise zu den von den beiden Koalitionen gestellten Anträgen bezüglich des Waffentransits nach der Türkei bot den unmittelbarsten Einblick in die militärisch-diplomatische Lage der Kriegsführenden. Sobald sich die Aussichten der Entente verbesserten, ging die bulgarische Regierung mit größerer Vorsicht bei der Unterstützung der österreichisch-deutschen Koalition vor. Sobald, dagegen, die militärischen Erfolge der Mittelmächte die Zuversicht Sofias in den deutschen Sieg stärkten, hoben die bulgarischen Behörden auch die völlig bedeutungslosen «Einschränkungen» des Transits nach der Türkei auf.

Die Frage des Transits wurde von der bulgarischen Regierung in den Verhandlungen mit den beiden kriegsführenden Koalitionen als Trumpf benutzt: die bulgarische Diplomatie betonte vor den Deutschen die «Verdienste», die sie sich durch die Übernahme des Risikos in Verbindung mit dem Transit nach der Türkei erworben hat; vor den Vertretern der Entente verwies Bulgarien auf die «Einschränkungen» des Transits nach der Türkei als Beweis für seine «Aufrichtigkeit» und den Wunsch, sich mit der Entente zu verständigen.

Während der Verhandlungen mit der Türkei verlangte Bulgarien eine Korrektur der Grenze sowie Gebietsabtretungen. Um auf die Politiker in Istanbul einen Druck auszuüben, erwähnte die bulgarische Delegation die Möglichkeit eines Verbots des Waffentransits durch Bulgarien nach der Türkei. Diese Verhandlungen sollten außerdem der bulgarischen Öffentlichkeit die «Vorzüge» der von der Regierung verfolgten Außenpolitik zeigen. Sie beschleunigten die Beteiligung Bulgariens am Krieg an der Seite der Mittelmächte.

Der Ausgang dieses Feilschens der Diplomaten der beiden kriegsführenden imperialistischen Koalitionen in diesem Raum bezüglich des Waffentransits für die Satelliten ist auf eine Reihe von objektiven und subjektiven Umständen zurückzuführen, die Gegenstand der Untersuchung der vorliegenden Arbeit sind.

ВОЕННОПОЛИТИЧЕСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И ГЕРМАНИЯ ПРЕЗ ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

ГЕНЧО КАМБУРОВ

В огъня на Първата световна война България влезе на страната на Германия и Австро-Унгария. За това съдействуваха няколко причини и обстоятелства. Централните държави обещаха на монарха Фердинанд и на правителството на д-р В. Радославов осъществяване на основните териториални претенции — цяла Добруджа, Македония и Източно моравско, населени предимно с българско население. Освен това след успехите на Германия в средата на 1915 г. на Източния фронт цар Фердинанд и В. Радославов окончателно се убеждават, че крайната победа ще принадлежи на Централните сили. Така България през август 1915 г. безрезервно се нареди сред воюващите страни на Централния блок.

За участието на България в Първата световна война е писано извънредно много. Българската буржоазна историография отдели нужното внимание за това най-тежко събитие в новата история на България.

В трудовете и мемоарите на буржоазните държавници и военни дейци[1] са описани всички събития във войната. В някои от тях е направен верен анализ на причините и последиците от националната катастрофа, но в повечето поради класовия подход те не успяха научно да обяснят съществените явления на войната като цяло и по-специално участието на България в нея.

Независимо обаче от тези идейни и методологически слабости буржоазната историография до значителна степен подпомогна марксистко-ленинската наука,[2] която се опря на описаните факти и отхвърляйки буржоазния субек-

---

[1] Обвинителен акт против министрите от кабинета на д-р В. Радославов през 1913—1918 г. София, 1921 г.; Дипломатически документи в два тома 1920—1921 г.; Протоколи на съдебните заседания на държавния съд по уг. д. № 1 от 1921 г. против бившите министри от кабинета на д-р В. Радославов през 1913—1918 г. Свитъци I, II, III, София 1922 г. Военноисторическа комисия „Българската армия в световната война", т. II, III, IV, V, VIII и IX (не са излезли I, VI, VII и X, както е било запланирано — б. а.), София, излезли до 1943 г.; Михаил Маджаров. Дипломатическата подготовка на нашите войни. София, 1932; В. Радославов. България и световната криза. София, 1923; ген. о. з. Н. Жеков. Българското войнство 1878—1928 г. София, 1928; ген. о. з. Ив. Фичев. Лични спомени. София, 1921; Ст. Нойков. Защо не победихме. София, 1922.; Л. Малеев. Принос към истината за катастрофата на България през 1918 г. София, 1921, и „Лудендорф клевети", София, 1931; ген. Ст. Тошев. Действията на III армия в Добруджа през 1916 г.; София б. г.; ген. о. з. Ат. Христов. Исторически преглед на Общоевропейската война и участието на България в нея. София, 1925; Ал. Ганчев. Войните през Третото българско царство. София б. г. и други

[2] История на България, т. III, БАН, София, 1964; Работата на БКП в армията. Документи и материали 1891—1918 г., изд. на Военноисторическия отдел — МНО, БКП

тивизъм, успя да покаже обективната истина за участието на България в Първата световна война. В марксистката историография недостатъчно са разработени въпросите относно военното сътрудничество между българската и германската армия, техните взаимоотношения по време на водене на военните действия. Ето защо наложително е да се спрем накратко върху проблема за военнополитическите отношения между България и Германия през Първата световна война. С това до известна степен ще се добие по-пълна представа за военнополитическата атмосфера, която се създаде тук на Балканите през войната.

Въпреки характера на Първата световна война нашата историческа наука е длъжна да признае, че германските и българските войници се биха храбро по бойните полета на Балканите. Изследвайки събитията през войната, не можем да премълчим, че германските синове геройски се сражаваха и мряха по чукарите на Македония. Обаче едновременно с това трябва винаги да се изтъква, че германското правителство и германското главно командуване провеждаха империалистическа политика спрямо България като техен съюзник, направиха фатални военнополитически грешки, от които пострадаха и Германия, и особено България. Независимо от неприятните за двете страни взаимоотношения, ние сме длъжни да хвърлим по-ярка светлина върху тях.

1. ВОЙНАТА СРЕЩУ СЪРБИЯ 1915 г.

Цялата външнополитическа линия на българското правителство беше подготвила сключването на договорите. И такива бяха сключени на 24 август (6 септември 1915 г.), както следва:

Договор за приятелство и съюз между България и Германската империя.

Тайна спогодба между България и Германия.

Военна конвенция между България, Германия и Австро-Унгария.

Във връзка с разкриване на военнополитическите отношения между България и Германия необходимо е да се спрем само на военната конвенция, която е най-важният документ, регулиращ правата и задълженията на двете воюващи страни.

Военната конвенция бе подписана на 6 септември 1915 г. в Плес, където беше германската главна квартира. Кои са най-важните военнополитически положения в конвенцията, въз основа на които България и Централните сили трябваше да водят войната срещу Сърбия?

Както договорът и спогодбата, така и военната конвенция се изготвя тайно не само от Министерския съвет, но и от Щаба на българската армия. Генерал-лейтенант Ив. Фичев, тогава военен министър, си спомня, че „случайно“ узнал, че подполковник Ганчев без негово знание е сключил военната конвенция с Германия.[3] Същото мнение изразява и тогавашният

София, 1966; Хр. Христов. Революционната криза в България през 1918—1919 г. София, 1957; Л. Панайотов. Борбата на БРСДП (т. с.) против завоевателната и авантюристична политика на българската буржоазия в периода на войните 1912—1918 г. Изд. БКП, София, 1956; Т. Влахов. Отношенията между България и Централните сили през войните 1912—1918 г. София, 1957; о. з. майор К. Янков. Добро поле и пробивът на фронта. София, 1919, и др.

[3] Ген. о. з. Ив. Фичев. Лични спомени за Всеобщата европейска война, София, 1921, съхранени във Военноисторическия, архив (ВИА), ф. 778, оп. 1, а. е. 132, л. 44.

началник на Генералния щаб ген. Кл. Бояджиев, който изтъква, че „аз като началник щаб на армията съм бил в неведение по всичките въпроси на тези преговори и нито един от документите не ми е даден, за да проуча или да си дам мнението“[4]. Когато му става известно съдържанието на конвенцията, ген. Бояджиев счита, че „в тая конвенция не са застъпени добре интересите на нашата армия. . .“ и че тя е съставена много прибързано, недостатъчно обмислено, вследствие на което са допуснати клаузи, „които излагат на тежки изпитания нашата армия и на риск да не бъде тя в състояние до края на войната да изпълни възложените ѝ задачи“[5].

Военната конвенция, копие от която не се изпраща в Щаба на действуващата армия,[6] определяше според чл. 1 целите за достигане и въоръжените сили, които всяка една от страните трябва да използува във войната срещу Сърбия. Германия и Австро-Унгария бяха длъжни да предоставят всяка една по 6 дивизии, а България „най-малко“ 4 пехотни дивизии. Но тъй като българските дивизии бяха почти двойно[7] по-големи по численост от германските и австрийските, то в действителност българската армия се равняваше на въоръжените сили на двете съюзни страни. Но както германското, така и българското правителство и особено техните главни командувания не можеха да не знаят, че войната на Балканите ще наложи пълно напрежение на материалните и моралните сили на Централния съюз.

Според конвенцията на общия началник на обединените съюзнически сили, генерал фелдмаршал фон Макензен, се възлагаше задачата „да бие сръбската армия, където я намери, и колкото може по-скоро да отвори и осигури свръзката по сухо между Унгария и България“[8]. От тази задача не личи определен стратегически замисъл за разгромяване на Сърбия, а само се изтъква да бъде бита сръбската армия, „където я намери“. По причина на тази неясна, некатегорична постановка България вместо 4 мобилизира 12 дивизии, почти цялата армия, на брой близо 700 000 души. А пресметнато заедно с опълчението и допълващите части, ще се види, че България бе сложила под бойните знамена 877 392 души, или близо 20% от общия брой на 5-милионното българско население. Това бяха наистина свръхусилия, които никоя воюваща страна не достигна.[9]

В чл. 7 на конвенцията се казва, че Германия е готова да дава на България военни материали от всякакво естество, доколкото това е възможно, „с оглед на собствените германски нужди. Щом се появят върху това някои разногласия, последните ще се решават окончателно от началник щаба на германската действуваща армия“[10]. От написаното се подразбира, че като че ли Германия е готова да снабдява България безвъзмездно с военни материали, без да се определя какво количество оръжие и бойна техника ще получи България и срещу какво обезщетение. Буди недоразумение и пунктът,

---

[4] Обвинителният акт против бившите министри от кабинета на д-р В. Радославов през 1913—1918 г., София, 1921, с. 613.

[5] Обвинителен акт . . ., с. 614.

[6] Ст. Нойков. Защо не победихме, София, 1922, с. 23; Лука Малеев. Моето адютанство, т. X, ръкопис, съхраняван в Библиотеката на БАН, с. 3.

[7] Karl Friedrich Nowak. Der Sturz der Mittelmächte. Georg D. W. Callwey Verlag für Kulturpolitik. München, 1921, S. 202. Той пише, че българските дивизии се равнявали на германски корпуси. — ГК.

[8] Дипломатически документи, т. I, с. 685.

[9] Ст. Нойков. Цит. съч., с. 24—25; Н. Жеков о. з. ген.-лейтенант. Българското войнство 1878—1928 г., София, 1928, с. 357.

че разногласията ще се решават от началник щаба на германската главна квартира. Този факт олицетворява продажната роля на Радославовото правителство, което с лека ръка възприема клаузите на конвенцията.

Неуясненото политическо положение на Румъния и Гърция хвърляше в тревога българското правителство и главното командуване. Но във военната конвенция не бе предвидено нищо за евентуални военни действия срещу Румъния и Гърция. Така българската армия бе заставена да воюва срещу Сърбия, без българското правителство да си осигури достатъчна военна помощ от Централните сили, ако възникне военен конфликт с останалите съседи — Румъния и Гърция.

* * *

Още преди започването на военните действия срещу Сърбия изникнаха различни гледища за нанасяне на главния удар срещу сръбската армия. Това обстоятелство признаха почти всички германски и български историци, които писаха за Първата световна война. Изготвянето на общия съюзнически стратегически план стана в германската главна квартира. Имаше основно различие между становището на ген. полк. Конрад и това на ген. Фалкенхайн, но се наложи гледището на Фалкенхайн. Възприето беше да се нанесе главен удар на сръбската армия от север, през долното течение на р. Сава и р. Дунав от двете страни на Белград, в южно направление по главните шосета по протежение на р. Морава.[11] От изток 1-ва българска армия трябваше да настъпи с основните си сили и средства северно от Стара планина, в направление на Ниш и южно от него, със задача да се съедини с австро-германските войски и съвместно да унищожат сръбската армия. Съобразно с това бе извършена и групировката на войските. Главният удар трябваше да нанесе 11-а германска армия, като форсира р. Дунав, източно от Белград при Рам и Смедерево и да настъпи в направление по долината на р. Морава. Трета австро-унгарска армия трябваше да форсира р. Сава при Белград и западно от него при Купеново, след което да настъпи на юг, вдясно до 11-а германска армия. Българската 1-ва армия трябваше да настъпи концентрично от изток към втората столица на Сърбия — гр. Ниш, — докато 2-а българска армия получи задача да настъпи от Кюстендил и Струмица и достигне долината на р. Вардар, за да отреже пътя за оттегляне на сръбската армия на юг и да прекъсне железопътната линия Ниш—Скопие—Солун.[12]

Този стратегически план в общи линии беше правилен, с изключение на оперативната задача, която получи 1-ва българска армия, която настъпи с основните си сили северно от Стара планина. При настъплението на съюзническите войски много скоро нашата 1-ва армия се вряза в частите на 11-а германска армия. По-добре би било, ако тя настъпеше по Софийско-Нишкото направление и тогава по-голяма бе вероятността от пълното разгромяване на сръбската армия. За този недостатък в плана обърна внимание ген. фон Конрад, който искаше 1-ва българска армия да бъде улеснена и да настъпи южно от Стара планина. Също така в своите мемоари генерал Хофман, бивш началник щаб на групата армии на Източния фронт, съжалява, че германското

[10] Дипломатически документи (ДД), т. I, с. 685.
[11] Gen. von Kuhl. Der Weltkrieg 1914—1918. Bd. I. Berlin, 1933. S. 256.
[12] Пак там, S. 257.

главно командуване е отхвърлило предложението за главния удар на 1-ва българска армия — да настъпи южно от Балкана.[13]

Развитието на военните действия срещу Сърбия показа недостатъците на стратегическия план. Германското командуване още при съставянето на плана имаше идеята, щом се нанесе първият решителен удар върху сръбската армия, постепенно да започне да изтегля своите войски и да ги изпраща по другите фронтове. И стана така, че основната тежест за разбиването на сръбската армия легна върху 1-ва и 2-а българска армия. За несъвършенството на плана се изказа и българският главнокомандуващ ген. Жеков в 1928 г. „По-добре щеше да бъде, ако центърът на тежестта беше преместен пò на юг, на главната посока, по която се развиваха и по-лесните съобщения."[14]

Военните действия от страна на 3-а австро-унгарска и 11-а германска армия започнаха на 6. X. 1915 г., а българската армия настъпи на 14. X с. г.[15] Благодарение на концентричните удари от изток и северозапад и на фронталния удар от север съюзническите войски имаха бързи успехи. Най-бърз темп за настъпление наложиха българските войски, които на 5. XI. 1915 г. овладяха Нищ и значително подпомогнаха австро-германските войски да настъпват на юг. Сръбската армия стремглаво отстъпваше към Косово поле със задача да се свърже с десантиралите при Солун англо-френски войски и настъпили по долината на Вардар. Преследването на сръбската армия продължи главно от 1-ва и 2-а българска армия. В средата на ноември 1915 г. сръбската армия се отбраняваше на фронта по реките Сръбска Морава, Българска Морава, планина Черна гора, Шар планина, а англо-френските войски бяха задържани на рубежа р. Черна — Криволак.

При тази оперативно-тактическа обстановка сръбското главно командуване реши да премине в настъпление през прохода Качаник и по долината на р. Вардар да се съедини с англо-френските войски при Криволак. Обаче българското главно командуване разгада замисъла на противника и за да му попречи да го осъществи, усили 3-а пех. балканска дивизия с една бригада от 5-а пех. дивизия, а 11-а македонска дивизия насочи към Криволак в помощ на 7-а пех. Рилска дивизия, която успешно отбиваше напора на съглашенците. В същото време българското командуване насочи 1-ва армия в Косово поле, за да унищожи остатъците на сръбската армия. Но понеже германските и особено австрийските войски изостанаха доста назад, не можа да се постигне окончателно разгромяване на сръбската армия. Нашата 2-а армия разби съглашенските войски и ги прогони в гръцка територия.

Така завършиха настъпателните действия на българските и австро-германските войски през есента на 1915 г. В тези бойни действия българската армия загуби 37 000 души, австро-унгарците 18 000 и германците 12 000 души.[16] От тези данни се вижда, че нашата армия даде един път и половина повече жертви от австрийците и германците, взети заедно. В следващите години на войната картината стана още по-грозна за нас и противоречията между „съюзниците" още повече се задълбочиха.

---

[13] Gen. von Kuhl, Op. cit., Bd. I, S. 257.

[14] Н. Жеков. Цит. съч., с. 355.

[15] Датите са дадени по нов стил (б. а.).

[16] О. з. полк. Ал. Ганчев. Войните през Третото българско царство 1878—1918 г. т. II. София, 1937. с. 36.

Кои бяха причините, които не позволиха да се постигне пълно стратегическо обкръжение и разгромяване на сръбската армия?

Главната причина за непълния успех във войната срещу Сърбия трябва да се търси във военнополитическата цел, която преследваха Централните сили. За германското командуване беше най-важно да се прегази територията на Сърбия и се осигури сушева връзка на Балканите, отколкото да се преследва докрай сръбската армия и се ликвидира като военна сила. Това определи и поведението на армейската група Макензен за настъпателния темп на австро-германските войски. Ген. Фалкенхайн и другите военачалници търсеха причините за ниския темп за настъпление в „езиковите трудности, които пречеха на учителите и учениците да се разбират помежду си“[17].

Този непривичен за германците начин на воюване учудваше и възмущаваше не само българската армия, но и българското командуване. „Към края на октомври — пише ген. Жеков — по-голямата част от войските на германската армия изостават назад, австро-унгарската остава някъде още по-назад и на запад и по-нататъшното преследване на отстъпващите сърби падна главно върху нашата войска.“[18] Този факт бяха принудени да признаят доста германски автори — генералите фон Кул, фон Хофман и др. Ген. фон Кул пише: „Накрая преследваха само българите, които към края на ноември още един път застигнаха противника в района на Призрен. . .“[19] Докато нашите войски напрягаха върховни усилия да догонят и ликвидират разбитите сръбски части, фон Макензен преустройваше оперативното построение на 11-а армия, забавяше колоните и изтегляше войски на север от Дунава. По този повод ген. Жостов, началник щаб на действуващата армия, пише в своя дневник: „Германците обаче не си дават зор, напредват слабо.“[20]

При водене на военните действия германското командуване така изготвяше оперативните задачи и заповеди, че на най-трудните теренни условия се вкарваха българските войски, въпреки че имаше германски алпийски корпус, специално обучен за действия в планинско-гориста местност. „Те при настъплението — пише ген. Жостов — запазиха шосетата за себе си. Нас оставиха в планините. . . Пак искат ний да вървим напред. . .“[21]

Друга причина, която попречи да бъде разгромена сръбската армия, бе липсата на единно оперативно командуване на всички действуващи войски срещу Сърбия. Втора българска армия и частите на австро-унгарската армия, които действуваха срещу Черна гора, не бяха подчинени на щаба на фелдмаршал фон Макензен. Оттук и нескончаемите разногласия между отделните командувания. Това най-вече почувствува нашата 1-ва армия, която получаваше заповеди и директиви от армейската група Макензен, на която беше подчинена в оперативно отношение, и от щаба на действуващата армия. През целия настъпателен период на войната срещу Сърбия бяха допуснати непростими тактически грешки от страна на фон Макензен и от българското главно командуване, които костваха много скъпо на съюзническите армии и най-вече на българската армия.

---

[17] Erich von Falkenhayn. Die Oberste Heeresleitung 1914—1916. Berlin, 1920, S. 162.
[18] Н. Жеков. Цит. съч., с. 366.
[19] Gen. von Kuhl. Op. cit., Bd. I, S. 263.
[20] Ген. К. Жостов. Дневникът на началник щаба на действуващата армия през I св. война, ВИБ III 568, с. 28.
[21] Пак там, с. 31.

2. ВОЕННИТЕ ДЕЙСТВИЯ НА МАКЕДОНСКИЯ И ДОБРУДЖАНСКИЯ ФРОНТ

В края на 1915 г. българската армия и някои австро-германски части достигнаха гръцката граница и спряха своето победоносно настъпление. Това събитие накара още тогава да се започнат трескави спорове за и против преследването на англо-френските войски. Печалният край на войната за Централните сили предизвика българските буржоазни историци и военачалници да вземат определено отношение към него, да го оценят от военнополитическо и военностратегическо гледище и да направят изводи за нашата национална кауза. След войната бяха написани множество книги и брошури, в които всички буржоазни автори с изключение на В. Радославов сочат Германия като главен виновник за спирането на българските войски на гръцката граница. Обаче буржоазните автори подценяват или прикриват вината на българското правителство и главното командуване. И това е лесно обяснимо, защото някои от тях, като ген. Жеков, носят определена вина за националната катастрофа.

По интересуващия ни въпрос има трудове и от германски автори. Едни от тях, като ген. Фалкенхайн, ген. Лудендорф[22], Фьорстер[23] и др., защищават тезата, че операциите на съюзниците срещу съглашенските войски щели да бъдат една „авантюра" и от политическа гледна точка неуместни за Централните сили, за да не си навлекат нов враг в лицето на Гърция. Други пък автори, като ген. фон Кул, полк. П. Кирх[24] и др., стоят на противното становище, подлагайки на остра критика поведението на ген. Фалкенхайн и германското правителство заради грубата им и фатална намеса по този въпрос.

Мнението обаче и на българските, и на германските историографи страда от фактически и методологически слабости, което налага да се хвърли по-обилна светлина върху този съществен въпрос от нашата военна история.

В началото на октомври 1915 г. в Солун бяха стоварени една френска и една английска дивизия, прехвърлени от района на Дарданелите. Подготовката за Солунския десант се извършваше още преди България да влезе във войната. За това свидетелствува и телеграмата на Михаил Маджаров, пълномощен министър в Петербург, до министъра на външните работи, изпратена на 14.IX. 1915 г. Руският министър на външните работи Сазонов му съобщил, че Съглашението ще изпрати през Солун в Македония 150 000 души войска, която да защищава Сърбия от българското нападение. В заключение на беседата Сазонов му казал: „Ние, които жертвуваме милиони хора, няма да оставим България да унищожи една наша съюзница, но нека в София знаят, че ще изгубят всичко, ако продължават да бъдат съзнателни или несъзнателни оръдия на немците и турците."[25] На това тревожно предупреждение Радославов поставил резолюция: „Вятър"[26]. Няма нищо чудно, че по-късно българското правителство остана глухо и сляпо към тази опасност и възприе безкритично откриването на Македонския фронт.

[22] Ер. Лудендорф. Спомени от войната 1914—1918 (извадки). София, 1920.

[23] W. Foerster. Graf Schlieffen und der Weltkrieg. Dritter Teil. Berlin, 1921.

[24] P. Kirch. Krieg und Verwaltung in Serbien und Mazedonien 1916—1918. Stuttgart, 1928

[25] М. Ив. Маджаров. Дипломатическа подготовка на нашите войни. София, 1932, с. 360.

[26] ДД — т. I, № 1140, с. 650.

Съглашението много добре оценяваше значението на Македонския фронт и затова вече към края на ноември то беше прехвърлило около 160 000 души, сведени в 6 френски и 3 английски дивизии.[27] Задачата на Източната армия на Съглашението бе не само да подпомогне сръбската армия, но и да окаже военнополитическо въздействие върху Гърция и Румъния. От друга страна. Съглашението целеше да нанесе окончателно поражение на българската армия, да я извади от войната и отново да насочи своите сили към Цариград и Проливите за установяване на пряка връзка с Русия, която воюваше изолирано с Германия и Австро-Унгария. Благоразположението на Гърция и Румъния към Съглашението го окуражаваше и затова то предприе решителни действия срещу България, която, притисната на север от Русия и Румъния и на юг от англо-французите и гърците, ще капитулира. Оттам вече се разкриваха оперативни простори за нанасяне по дунавското направление на съглашенски стратегически удар върху Австро-Унгария и Германия. Както ще видим по-късно, през 1918 г. Съглашението осъществи този свой замисъл.

На това съдбоносно откриване на Македонския фронт обърна внимание в своите доклади и телеграми Димитър Ризов, пълномощен министър в Берлин. Той изтъкна, че се налага „немедленото и безотлагателно изпъждане на французите и англичаните от Солун", тъй като за всяко закъснение българската армия ще плаща „с по-няколко хиляди жертви повече, а ако закъснеем, догдето числото на неприятелските войски в Солун надмине 400 000 души, тогава трябва да се простим вече с взетите с кръв земи, ако не изгубим и самата България"[28].

Какви бяха политическите и военните съображения на германското правителство и командуване за това фатално решение?

По заповед на германското командуване българските войски трябваше да спрат пред гръцката граница. Въз основа на това ген. фон Галвиц, командуващ 11-а германска армия, привежда в своите „Спомени" част от заповедта на ген. фелдмаршал Макензен по този повод: „Всяко минаване на гръцката граница от българските сили и от германските войски е забранено: преминаването на гръцката граница може да стане само по изрична моя заповед."[29]

Това нареждане дава възможност на съглашенските войски да се организират за отбрана и да очакват нови подкрепления от Солун. Според официалната версия българските войски трябваше да спрат на гръцката граница, за да не „накърнят неутралитета" и териториалната цялост на Гърция. Това твърдение бе абсолютно несъстоятелно, защото преди това Съглашението бе нарушило гръцкия неутралитет. Гърция нямаше моралното право да счита себе си за жертва, ако българските, германските и австро-унгарските войски бяха настъпили през нейна територия, за да ликвидират десантното предмостие в Солун.

От германското командуване най-страстен противник на преследването и разгромяването на Източната армия на Съглашението беше генерал фон Фалкенхайн. „По искане на германското главно командуване — пише той —

---

[27] ВИА, ф. 1915/18 г., оп. 4, д. 880, л. 133.

[28] Дипломатически документи, т. II, № 174.

[29] О. з. ген. фон Галвиц. Действията срещу Солун. Спомени (превод). ВИБ, III,. 6892, с. 9.

при преследване на противника българската 2-а армия не премина гръцката граница."[30] По време на войната, а после и в книгата си Фалкенхайн разви своята теза, като се опита да докаже, че Германия имаше право да вземе такова решение, за да не си създава нов враг в лицето на Гърция. Той винаги считаше действията срещу Сърбия за една второстепенна операция, но изпускаше из пред вид, че сега срещу съюзническите войски стояха пресните сили на Съглашението. В своите разсъждения и мотиви той изтъква, че за Съглашението беше по-лесно да изпрати в Македония една дивизия, отколкото Германия да изпрати един батальон. Фалкенхайн считаше за безотговорно оставането в Македония дори и на един германски войник в повече или за по-дълго време.[31] Той оценяваше действията на съюзническите войски само ако те са изгодни за Германия, защото признаваше, че „прогонването на съглашенските войски от Солун щеше да има за България твърде благоприятната последица да бъде освободена от всяка непосредствена заплаха"[32]. Но веднага добавя, че изтеглените съглашенски войски щяха да се използуват на други фронтове, докато това нямаше да бъде така с българските войски.[33] А тези други фронтове бяха Източният и Западният, където положението на Централните сили не беше стабилно. На Източния фронт руското главно командуване подготвяше в началото на 1916 г. крупни фронтови операции, а пък германското командуване подготвяше голяма операция при Вердюн срещу френската армия на Западния фронт. За тези две цели германското и австрийското командуване изтеглиха поголямата част от войските си от Балканския военен театър и ги прехвърлиха на двата фронта.

Въпреки че Фалкенхайн знаеше становището на българското правителство и на общественото мнение в България, които считаха, че не бива български войски да се използуват в чужбина, все пак той призна в своите доводи. „Ако с това — пише Фалкенхайн — българските войски биха приковали крупни съглашенски сили, те биха направили голяма услуга на общото дело."[34] Както действително стана, българската армия в продължение на три години прикова цялата Източна армия на Съглашението и направи голяма услуга на Германия и Австро-Унгария, а не на „общото дело" на Централния съюз.

Тези теоретически доводи на ген. Фалкенхайн напълно потвърждаваха неговата практика, когато той беше началник щаб на германската действуваща армия. На настойчивите опити на българското командуване да се организира операция срещу съглашенските войски Фалкенхайн не се съгласяваше. На 13 ноември в Парачин (Моравско) стана среща между ген. Жеков и ген. фелдмаршал Макензен. Бе решено два германски корпуса да настъпят по двата бряга на Вардар, а българските войски да образуват две големи крила на настъпващия съюзнически фронт. Разбира се, решението щеше да влезе в сила, когато бъдат възстановени разрушените съобщения.[35] На 24. XI с. г. Фалкенхайн, под давление на българското командуване, решава да действуват съюзническите войски срещу англо-френските войски на Македонския

---

[30] Erich von Falkenhayn. Op. cit., S. 154.
[31] Gen. von Kuhl. Op. cit., Bd. I, S. 266.
[32] Erich von Falkenhayn. Op. cit., S. 160.
[33] Пак там.
[34] Пак там, S. 161.
[35] Н. Жеков. Цит. съч., с. 375.

фронт. Бе предвидено да участвуват всички налични съюзнически сили. Основният удар трябваше да нанесат 1-а и 2-а българска армия. Но и това решение си остана само като идея.

Отново на 3. I. 1916 г. се прави съвещание в Плес между цар Фердинанд, Фалкенхайн, Макензен и ген. фон Сеект, началник щаб на групата армии Макензен. На това съвещание Фалкенхайн се съгласява да се проведе настъпление срещу Източната съглашенска армия с условието, „ако към момента, когато би могло да започне придвижването на германските и българските войски, все още има изгледи за постигане на успех в скоро време въз основа на съществуващото тогава съотношение на силите. Окончателното решение за настъпление може да бъде взето едва през последната третина на месец януари.“[36]

Обаче след съвещанието не се пристъпва към непосредствена подготовка от щаба на Макензен, защото самият ген. Сеект не бе убеден, че се налага такава операция. В доклада си от 12. I. 1916 г. ген. Сеект изтъква, че настъплението може да се счита за целесъобразно само тогава, когато съществува сигурност за „енергично влагане силите на България“, че настъплението може да се проведе едва след значително усилване на артилерията и след достатъчно подобряване на шосейните и железопътните съобщения. Ако няма изгледи за успех, то трябва да се организира надеждна отбрана, при което положение германските войски трябва да се изтеглят „постепенно, съобразно с обстановката“[37]. По този начин германските военачалници се стремяха да „оправдаят“ нежеланието си да действуват срещу съглашенските войски на Македонския фронт, водими от явната цел — да заангажират колкото се може повече съглашенски сили на Южния фронт, за да е по-лесно на тях на Западния и Източния фронт.

И най сетне Фалкенхайн изпраща на 6. III. 1916 г. писмо до фон Макензен, с което го уведомява, че германското командуване окончателно се отказва от настъпление срещу съглашенските войски при Солун.[38] Така бе наложено на българската армия да остане на позиционна война от р. Шкумба до р. Марица и да се отбранява почти сама срещу все повече засилващ се противник. За тази обреченост на българската армия главна вина носи германското главно командуване, което се оказва недалновидно да решава големите проблеми на войната, робувайки на противоречивата теза — едновременно да разпалва и да поддържа голям фронт на Балканите и същевременно да счита този фронт за нерешаващ, второстепенен в общата борба за спечелване на войната от Централния съюз.

Приемниците на ген. Фалкенхайн — фелдмаршал Хинденбург и ген. Лудендорф защищаваха становището на Фалкенхайн по този въпрос. В своите „Спомени“ ген. Лудендорф изтъква, че Солунската операция на Централните сили не би дала „нито един българин на Западния фронт, докато англичаните, французите и сърбите от Македонския фронт навярно биха попаднали във Франция срещу нас“[39] (разр. а. — Г. К.).

---

[36] Gen. von Kuhl. Op. cit., S. 269.
[37] Пак там.
[38] Пак там. S. 270.
[39] Ер. Лудендорф. Спомени от войната 1914—1918 (извадки). София, 1920, с. 3.

Това си схващане Лудендорф изразява и пред германския ген. фон Аймен на 19. I. 1917 г. „Със Солунската експедиция — казва той — Съглашението ни прави услугата да приковава към нас България."[40]

По този въпрос има обаче немски военни автори, които застъпват противно мнение, различно от това на Фалкенхайн, Лудендорф и др. Един от тях е ген. фон Кул, който счита „с каква трайна опасност се бе примирило германското главно командуване, когато през зимата на 1915/1916 г. трябваше да се откаже от прогонването на Източната армия от Солун"[41]. Той убедително подчертава, че българите са искали да преследват и завоюваната победа над Съглашението би дала превъзходство на Централните сили.

По признание на ген. о. з. Масов, който бе военен аташе в София и бе изкарал цялата война в България, германската политика към българите никога не е била великодушна.[42]

Същият фон Масов през 1937 г. отново се спира на този въпрос в статията „Войникът", поместена в „Юбилейна книга в чест на НВ Фердинанд I". „Ние знаем сега — пише той — от обективните резултати на неутралните военни представители, които са били в щабовете на съглашенските войски, че едно настъпление срещу Солун не би могло да бъде издържано от нашите врагове. Споменавам за всичко това днес, защото тъкмо това задържане пред гръцката граница стана повод за насъбирането на все повече и повече неприятелски сили на Балканския фронт, от който ние през есента на 1918 година[43] започнахме да оттегляме една след друга нашите военни части, за да засилим Западния фронт, като изоставихме българите на произвола на съдбата."[44]

Заслужава внимание и гледището на полковник П. Кирх, началник щаб на действуващата в Македония 11-а германска армия, разкрито в споменатата му книга. След като надълго оборва гледището на Фалкенхайн, Кирх пише, че „отказът от продължаване на настъплението бе от военна гледна точка една грешка". Той изтъква, че повече от съмнително би било дали през 1916 г. „Румъния щеше да се осмели да ни обяви война"[45]. Също така П. Кирх не е уверен и в обстоятелството, че Гърция щеше да влезе във войната на страната на Съглашението, тъй като, когато българското настъпление през лятото на 1916 г. се извършва, гръцкото правителство се държа неутрално.

Колкото и странно да е, на този въпрос се спира мимоходом и Хитлер в една от беседите си с българските фашистки държавници — Б. Филов, Ив. Попов и Драганов през 1940—1941 г. С нотка на съжаление Хитлер казва, че през „Световната война българският цар Фердинанд искал да попречи на образуването на Солунския фронт с енергично продължаване на сръбската кампания в Гърция. Обаче неговите предложения, които били

---

[40] Der Weltkrieg 1914 bis 1918. Zwölfter Band, Die Kriegsführung im Frühjahr 1917. Berlin, 1939, S. 520.

[41] Gen. von Kuhl. Op. cit., S. 271.

[42] Л. Малеев. Лудендорф клевети. София, 1931, с. 13.

[43] Това не е вярно. През септември 1918 г. германците имаха на Южния фронт само 3 дружини и няколко технически поделения. Изтеглянето на германо-австрийските части започна да се извършва от края на 1915 г. През есента на 1918 г. и Западният фронт вече бе се разпаднал, така че нямаше нужда да се изпращат германски войски от Балканския фронт (б. а.).

[44] Юбилейната книга в чест на Н. В. Фердинанд I, авторизиран превод от немски на д-р В. Б. Златарски, София, 1937, с. 45.

[45] P. Kirch. Op. cit., S. 4.

напълно изпълними (разр. а. — ГК), били осуетени от възражението на кайзера, който по семейни съображения не искал да настъпи против Гърция“[46].

Разбира се, Хитлер съвсем погрешно изтъква, че кайзерът поради семейни съображения е забранил на българската армия да преследва англо-френските войски. Важното в случая е, че Хитлер допускаше успешното завършване на солунската операция и осъжда погрешната позиция на германското главно командуване.

За разлика от позицията на германското правителство и командуване българското правителство и най-вече главното командуване стояха на становището, че трябва да се настъпи срещу съглашенците и да се ликвидира тази опасност от юг. От военнополитическо гледище настъплението имаше много предимства пред пасивната и обречена отбрана. Сръбската армия бе разбита и нейните остатъци бяха прехвърлени на о. Корфу. Българските и германо-австрийските войски се чувствуваха победители и този психологически момент трябваше да се използува за ликвидиране на новия противник. Със спирането на нашата армия на гръцката граница бе нарушен един важен принцип на военното изкуство — без отдих да се преследва и бие противникът, за да не може да се организира и подготви за нова борба. Противникът спечели време за организиране на позициите и получи нови подкрепления от Солун. За нашата армия се явиха нови непредвидени трудности по обмисляне стратегията и тактиката при водене на военните действия срещу по-опитен и по-добре екипиран противник. „Съглашенските войски на Македонския фронт — пише ген. Жеков — непредвидено затрудниха задачата на българската армия, създаде се Македонският фронт, на което нашите съюзници не можаха да погледнат сериозно нито в началото, нито по-късно . . .“[47]

Българското командуване схващаше, че спирането на нашата армия на отбранителния рубеж, като неизгоден от оперативно-тактическо естество, ще се окаже фатално за нея и затова настояваше пред германското командуване да се разреши на българската армия да настъпи срещу съглашенските войски. Главнокомандуващият ген. Жеков изразяваше устно и писмено много пъти недоволството си от фаталното решение на германското главно командуване. Това той изразява най-добре в телеграмата от април 1918 г. до полковник Ганчев, наш представител в германската главна квартира. Основното в телеграмата е съжалението от пропуснатата възможност за българската армия „да тури край на войната за нас на този фронт“. Изгонването на англо-френците от Южния фронт, твърди ген. Жеков, щеше да окаже въздействие и върху Румъния, която сама прие да остане неутрална, или щеше да тръгне с Централните сили. „Ето защо — завършва телеграмата — войната за България се проточи не по наша вина и не за наш интерес. . .“[48] (разр. а.— Г. К.). Ето защо българската армия остана срещу многочислените врагове в Македония по вината и желанието на Германия. Същото гледище изразяваше и ген. Ив. Луков, бивш началник щаб на действуващата армия и командуващ 2-а армия през войната. Той смята, че тогава съществуваха различия в оперативно-тактическите схващания между гер-

---

[46] Държавници и дипломати при Хитлер. Секретни записки за беседи с чуждестранни представители през 1939—1941 г. Военно издателство „Бернард и Грефе“, Франкфурт на Майн, 1967. Преведен ръкопис, съхраняван във ВИА, ф. 3, оп. 1, а. е. 66, л. 35—36.

[47] Н. Жеков а. з. ген. Цит. съч., с. 366.

[48] Обвинителният акт. . ., с. 620.

манското и българското командуване. „Германското главно командуване — казва той — беше усвоило метода на постепенното изтощаване на противника, а не метода на решителните действия“[49], какъвто безспорно имаше българското главно командуване.

Наистина германското главно командуване, след като се убеди, че със светкавична война не може да се справи с противниците на Централните сили, премина към стратегията на изтощаване и обезкървяване на съглашенските сили. Тази стратегия обаче бе гибелна за Централния съюз, който не разполагаше с достатъчен икономически и военен потенциал, докато силите и средствата на Антантата бяха значително по-големи. Интересни са и показанията на Спас Жостов, свидетел пред държавния съд за съдене на виновниците за втората национална катастрофа. Той разказва, че от брат си, ген. Жостов, научил, че се състоял разговор между него и германския кайзер, когато ген. Жостов бил на обиколка на Италианския и на Западния фронт. „Голяма грешка направихме, че не ви послушахме да продължите операциите към Солун.“[50] Без съмнение това е или височайше лицемерие, или осъзнаване фаталната намеса на кайзера в защита на Гърция с откриване на Македонския фронт. Ако приемем тези думи за осъзнаване, трябва да ги считаме за съжаление, че германската и австрийската армия претърпяха чувствителни неуспехи.

Изразеното становище на представителите на българското командуване напълно се подкрепяше от цялата българска войска. Сред редовия състав се създава впечатление, че той едва ли не е наемна войска на германските империалисти, които умишлено оставиха да гори Балканският фронт, за да се задържат колкото се може повече съглашенските войски.

Това е сърцевината на въпроса, тъй като германското главно командуване преценяваше всички въпроси през призмата на интересите на германския империализъм. Противоречивостта на интересите на Германската империя и България даваха отражение преди всичко във военните действия, където никога не се постигна пълно единомислие и единодействие. Затова създаденият от Германия блок на Централните сили се пропука още в началото на войната и до края, под ударите на Съглашението, съвършено се разпадна. Иначе не можеше да бъде. Оперативно-тактическата диаграма по фронтовете се променяше в зависимост от интересите на най-силния партньор в Централния съюз — Германия. Вследствие на това никога единство във воденето на бойните действия не можеше да има, невъзможни бяха хармонията и искрената дружба между армиите на Централния блок.

С откриването на Македонския фронт военнополитическите отношения между Германия и България значително се влошиха. От редника до генерала в нашата армия останаха покрусени от решението на германската главна квартира да се продължава войната. На дългия 600-километров фронт вече стоеше една обезверена армия, която започна по-трезво да гледа на войната, донесла толкова страдания и жертви на българския народ. Краят на войната не се виждаше, тъй като и двете империалистически групировки бяха решили да я водят до „победен край“.

В началото на 1916 г. нашата страна бе изчерпила до голяма степен своите резерви, а съседите Румъния и Гърция още заемаха изчаквателна позиция.

---

[49] Протоколи на съдебните заседания на Държавния съд против бившите министри от кабинета на д-р В. Радославов, София, 1921, т. I, с. 739.

[50] Протоколи на съдебните заседания. . . с. 809.

Именно за тяхното привличане към страната на Съглашението или Централните сили се води извънредно напрегната дипломатическа борба. В последна сметка Съглашението спечели и двете държави на своя страна, като с това бе нанесено чувствително поражение на Австро-Унгария и Германия. Така България остана сама срещу своите съседи (с изключение на Турция) и затова както нейното главно командуване, така и самата армия почувствуваха цялата угроза от по-нататъшното водене на войната.

Загрижеността на българското главно командуване идеше най-вече от засилващите се съглашенски войски на Македонския фронт. Към юли 1916 г. съглашенските войски достигнаха 189 дружини, 117 батареи и 35 ескадрона срещу 207 дружини, 210 батареи и 29 ескадрона на българската армия и германските части на Македонския фронт.[51] Като се има пред вид, че около 25 дружини бяха заангажирани по Беломорската отбрана, ще се види, че срещу съглашенските войски броят на нашата армия беше равносилен на този на съглашенската армия. При това положение българското главно командуване възприе идеята да се коригира отбранителният фронт на армията. Разбира се, германското командуване не се съгласяваше, изтъквайки на преден план интересите на „неутрална" Гърция, макар че тя беше допуснала съглашенците и държеше мобилизирана армия срещу българските войски.

През пролетта на 1916 г. по настояване на българското командуване се водиха преговори между германското и гръцкото правителство за коригиране на левия фланг на Македонския фронт — за овладяване на Рупелското дефиле от нашата 2-а армия. И действително на 26. V. 1916 г. 7-а пех. Рилска дивизия зае Рупелското дефиле, с което се внесе подобрение на отбраната, като фронтът бе изнесен няколко километра в гръцка територия, достигайки линията Ченгелдак—с. Ветрен.[52]

За спечелване на Румъния Съглашението беше й обещало да проведе голяма операция на Македонския фронт срещу българската армия, за да не може България да отдели никакви войски срещу Румъния. Още на 17. VII. 1916 г. ген. Жофр, френски главнокомандуващ, нарежда на ген. Сарай, че „съюзните сили в Солун и руско-румънските на Дунава ще имат за обект: разбиването на неприятелските сили и по-скорошното свързване на съглашенските сили.[53] На 17 август бе подписан договорът за съюз между Румъния, от една страна, и Англия, Франция и Русия, от друга. Затова на ген. Сарай бе заповядано да настъпи на 20 август.[54]

Българското главно командуване изпраща писмо на 15 август до ген. Фалкенхайн, в което пише, че от „няколко дни англо-френците атакуват" със значителни сили на фронта между Вардар и Дойранското езеро. . . За да се облекчат войските в долината на Вардар, ген. Жеков предлага да настъпят 1-ва и 2-а българска армия срещу съглашенците, за да се произведе голям политически ефект в Румъния.[55] В отговор на това ген. Фалкенхайн изпраща телеграма до ген. Жеков, в която го съветва да се проведе операция в Гър-

---

[51] О. з. ген. Ат. Христов. Исторически преглед на Общоевропейската война и участието на България в нея, София, 1925, с. 245—247.

[52] Пак там, с. 246. В бюлетина на ЩДА е посочена датата 27 май 1916 г. Вж. в. Военни известия, бр. 110, 29 май 1916, год. XXV. Всички други автори сочат 26 май 1916 г. (б. а.).

[53] О. з. полк. Ал. Ганчев. Войните през Третото българско царство. София, б.г.с.412

[54] Пак там, с. 412.

[55] ВИА, XXII, 65а, л. 51.

ция, но да не се преминава р. Места, за да не се създават в Гърция нови опасения за Кавала. Фалкенхайн казва, че „покрай събитията в Македония да не се забравя нито за момент най-опасният враг — оня, който стои и дебне на Дунава“[56]. Без съмнение става дума за Румъния.

Но нима по-малък враг бе съглашенската армия в Македония?! Затова на 16 август ген. Жеков отново изпраща телеграма до германската главна квартира. „Именно защото имаме пред вид — пише той — опасния противник на Дунава, ний не трябва да се ограничаваме в Македония с частични действия.“[57] Ето защо ген. Жеков предлага да се настъпи не само с 1-ва армия, но и с 2-а българска армия. На 19 август Фалкенхайн отвръща с шифрована телеграма до щаба на действуващата армия (ЩДА), с която се съгласява да се настъпи и с 2-а армия, но да не се овладяват градовете Драма, Серес и Кавала. . .“[58]

Това показва, че германо-българската дипломация и военни командувания бяха лошо информирани и затова планираха бойни операции, които следваха събитията и донесоха само страдания и жертви на българската армия и народа.

Бойните действия през есента на 1916 г. се развиха отначало много успешно за българските и германските части. Действията на 2-а армия по долината на р. Струма се развиха благоприятно и тя достигна Бяло море. Гръцкият 4-и корпус имаше заповед да не се съпротивлява на българските войски. Войниците от корпуса бяха обезоръжени и изпратени в Германия. Останалата част на гръцката армия бе демобилизирана.

Операциите обаче на 1-ва армия не можаха да се развият с по-траен успех. Към средата на септември положението стана много тежко. Беше сменен ген. Бояджиев с ген. Гешев, но и той не остана дълго на Битолския фронт. По предложение на армейската група ген. фон Белов стана размяна на командуванията между 1-ва и 11-а армия.[59] Разбира се, това не помогна. Срещу слабите български сили, около 65 дружини с 52 батареи, съглашенците разполагаха с две френски дивизии, една руска бригада и цялата сръбска армия от 6 дивизии — всичко около 84 дружини, снабдени с артилерия, превъзхождаща българската и други модерни технически средства.[60] Всичко това предвещаваше тежко поражение за нашата армия. И действително при завоя на р. Черна и Битоля нашите войници се сражаваха упорито, но бяха разбити.

По време на кръвопролитните боеве при Каймакчалан и Чеган нашето командуване искаше да насочи 3-а пех. дивизия в обход, обаче армейската група фон Белов го спираше. Генерал Жеков, намиращ се тогава на фронта, най-добре преценяваше положението и затова, след като не успя да убеди фон Белов, изпрати писмо до германската главна квартира с молба да се разреши използуването на 3-а пех. дивизия в обход. Но и главната германска квартира в Плес отказа. Така 1-ва българска армия изгуби много сериозни и важни в тактическо отношение сражения, а с това и гр. Битоля. В тези тримесечни боеве нашата армия даде близо 40 000 души убити и

---

[56] ВИА, XXII, 65а, л. 63.
[57] Пак там л. 66.
[58] Пак там, л. 69.
[59] Ст. Нойков. Цит. съч., с. 77.
[60] Пак там, с. 78.

ранени.[61] Това беше последната настъпателна операция на българската армия, която впоследствие цели две години стоя неподвижна на едни и същи позиции до есента на 1918 г., неспособна да направи каквото и да било сериозно настъпление.

* * *

Общата бойна обстановка на фронтовете през 1916 г. все още не предвещаваше поражение на Централния съюз, макар че Германия и Австро-Унгария отбиваха мощните удари на руската армия (Брусиловите атаки) на Югоизточния фронт. На Западния фронт Германия също нямаше успехи и напразно се стопяваха стотици хиляди германци при Вердюн.

А борбата за Румъния продължаваше от двата империалистически блока. При недостатъчно стабилното положение на Централните сили на Източния фронт естествено бе Румъния да се определи на страната на Съглашението. На 27. VIII. 1916 г. Румъния обяви война на Австро-Унгария. На Четворния съюз не му оставаше нищо друго освен да преглътне още един горчив хап и да напрегне пряко сили за разправа с новия си противник. В германския генерален щаб се изработи план за войната срещу Румъния. Неговата същност се изразяваше в следното: главният удар да се нанесе през Карпатите от 1-ва австрийска и 8-а германска армия; Трета българска армия, усилена с един турски корпус, да настъпи в Добруджа и след това да премине Дунава и съвместно с австро-германските войски да се разгроми противникът във Влашката равнина.[62]

При воденето на военните действия срещу Румъния германо-българските командни отношения също не бяха винаги лоялни. Още при назначаването на фелдмаршал Макензен за главнокомандуващ на нашите войски,[63] които ще действуват срещу Румъния, възниква сериозно възражение от страна на българското командуване. През юли с. г. на Макензен се съобщава от Германското главно командуване, че в случай на война с Румъния той ще поеме командуването на войските край Добруджанската граница и в района на Дунава.[64]

Между това Макензен сам изпраща телеграма до 3-а армия с копие до ЩДА, в която съобщава, че двамата монарси са го назначили за главнокомандуващ на всички въоръжени сили на Дунавския театър на военните действия. Следователно от 10 август 3-а българска армия влизаше в подчинение на фон Макензен.[65] По този повод ген. Жостов изпраща телеграма от ЩДА на ген. Жеков, който през август 1916 г. беше в Разград, в която между другото се казва: „Моля да употребите всички усилия за отмяна на това (за назначаването на Макензен за главнокомандуващ — б. а., ГК) по

---

[61] Ст. Нойков. Цит. съч., с. 78.

[62] О. з. ген. Ат. Христов. Цит. съч., с. 276.

[63] Имаше опити от германското главно командуване да постави в подчинение на Макензен цялата българска армия начело с ЩДА и австро-унгарските войски в Трансилвания. Но германското командуване използува в пълна мяра фактическото ръководство на военните действия срещу Румъния. Вж. Световна война 1914—1918 г. XI (извадки), Берлин, 1938, БИБ III 2085, с. 12.

[64] Erich von Falkenhayn. Op. cit., S. 235, 236.

[65] Военноисторическа комисия (ВИК). Българската армия в Световната война 1915/1918 г., т. 8, София, 1939, с. 291.

известните Ви съображения. Въпросът е от съдбоносно за страната значение. Говорете по това с министър Радославов."[66]

По всяка вероятност ген. Жеков осведомява В. Радославов, който пък написва писмо до Фердинанд. В него той изтъква, че фон Масов го молил да подкрепи пред Фердинанд предложението на германското върховно командуване за назначаване на фелдмаршал Макензен за главнокомандуващ на войските на Балканите. Радославов препоръчва този важен въпрос да се проучи добре от нашата главна квартира. Същият може да бъде разрешен, казва Радославов, „. . . ако Германия би изпратила на Балкана силна армия или ако поне би се запазила от нея военната конвенция от 1915 г., която е нарушена, както е нарушен и договорът от същата година, в наш ущърб от Германия"[67]. Но и по този въпрос германското главно командуване налага своята воля над българското правителство и командуване.

Командуващият 3-а армия ген. Ст. Тошев изпраща до ЩДА писмо, с което моли да му се дадат разпореждания да се подчинява ли на директивите на фон Макензен и къде да изпраща донесенията си. Българската главна квартира отговаря на ген. Тошев — донесенията да изпраща до ЩДА, но за изпълняване разпорежданията на фон Макензен категорично пояснение не получава.[68] На повторното запитване от страна на ген. Тошев да изпълнява ли разпорежданията на Макензен, ЩДА му отговаря, че ще ги изпълнява, ако са предадени чрез ЩДА или потвърдени от същия щаб. По този начин щабът на 3-а армия бе поставен под двойно командуване, което личи и от следната телеграма, изпратена от ЩДА до офицера за свръзка при щаба на фон Макензен: „Помолете щаба на групата Макензен до окончателното уреждане въпроса за командуването на войските на Северния фронт да не прави разпорежданита си направо до командуващия 3-а армия, но винаги чрез ЩДА."[69]

Съпротивата на нашето командуване продължава чак до започване на военните действия, след което с телеграма ген. Жеков известява на Фалкенхайн, че е съгласен Макензен да бъде главнокомандуващ войските на Добруджанския фронт.[70]

При уточняване на оперативния план за настъпление на 3-а българска армия също възникнаха различия между Макензен и нашето главно командуване. Отначало фон Макензен с директива № 6960 нарежда с разполагаемите сили 3-а армия да овладее пунктовете за преминаване на румънска територия. След това се възнамеряваше с едновременно настъпление да се завладеят с 1-ва и 4-а пех. дивизия крепостите Тутракан и Силистра.[71] Тази директива носеше чисто отбранителен характер, която обричаше нашата армия на бездействие край р. Дунав. Целта на нашето командуване бе с бързи настъпателни действия да се разгроми противникът в Добруджа, да се освободи и тогава да се мисли за преминаване през Дунава.

Директивата на Макензен страдаше и от една друга тактическа слабост — едновременното атакуване на Тутракан и Силистра. Нашето командуване

---

[66] ВИК. Цит съч., с. 292.
[67] ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 54, л. 4 гръб.
[68] ВИК. Цит. съч., т. 8, с. 293.
[69] Пак там.
[70] Пак там, с 294.
[71] Ген. лейт. о. з. Ст. Тошев — Действията на III армия в Добруджа, София, б. г., с. 13.

отхвърли и тази нецелесъобразност на Макензен, считайки основателно, че с едновременното настъпление с равни сили за двата града ще се разделят силите на 3-а армия и няма да може да се нанесе съкрушителен удар срещу противника. При един неуспех за Тутракан щяха да се компрометират действията и на 1-ва Соф. дивизия, която трябвало да превземе Силистра. Командуващият 3-а армия ген. Тошев прие следния план. С 1-ва и 4-а пех. дивизия да атакува отначало Тутракан, а с 3/1 Соф. бригада да заслони откъм Силистра всеки опит на противника да изненада главните сили срещу Тутракан.[72]

Разбира се, щабът на Макензен се противопоставя, но скоро самият Макензен възприема нашия план на действие като целесъобразен и дава указания в тоя дух, наблягайки обаче все още върху едновременното атакуване на Тутракан и Силистра.[73] Когато падат Тутракан и Силистра, Макензен „подтиква" 3-а армия да настъпи на север в Добруджа, без да се съобрази с големите загуби, понесени от 3-а армия. Само при Тутракан 3-а армия дава 9523 убити и ранени, а германците — 1 офицер убит, 6 души войници и подофицери и 28 души ранени.[74] Въпреки този очевиден факт ген. Лудендорф не се посрамява по-късно да пише, че благодарение на бойното участие на германски отряд атаката на Тутракан излязла сполучлива.[75]

За съжаление в официалната буржоазна германска историография е застъпено същото становище, че „храбрите германски и български войски" атакували и превзели Тутракан, но. . . „първи влязоха немски части"[76]. Понататък се пише, че победителите пленили 28 000 души и над 100 оръдия, а убитите и ранените — кръгло 7000 души. Но и загубите на „настъпващите войски" възлизали на 8000 души.[77] От тези общи фрази не може да проличи приносът и участието на българските и германските войски. Като че ли поравно са дадени жертви, когато в същност срещу Тутракан имаше само един германски отряд — на полк. Кауфман, равняващ се на около една пехотна бригада.

По-късно, през октомври 1916 г., командните отношения между Макензен и ген. Ст. Тошев още повече се изостриха. Макензен се чувствуваше засенчен още от първите дни на войната и особено след падането на Тутракан и Силистра почваше да протестира, че командуването на 3-а армия не му изпълнява заповедите. От своя страна ген. Тошев, енергичен и инициативен командир, окрилян от успехите на армията, настояваше да провежда на дело оперативните си планове и идеи и невинаги се съобразяваше с препоръките на натрапения му Макензен. Най-сетне отношенията станаха нетърпими и бе наложено на българското командуване на 22. XI. 1916 г. да смени ген. Тошев с ген. Ст. Нерезов.[78] Конфликтът между фон Макензен и руския възпитаник ген. Ст. Тошев беше неизбежен, тъй като те бяха обучавани и възпитавани в две различни военни доктрини и школи. Блестящите операции на 3-а армия в Добруджа, особено на конната дивизия, са израз на умелото командуване

---

[72] Ген. лейт. о. з. Ст. Тошев. Действията на III армия в Добруджа. . ., с. 14.
[73] Пак там,.
[74] ВИК, т. VIII, с. 679.
[75] Ер. Лудендорф. Цит. съч., с. 11.
[76] Der Weltkrieg 1914—1918. Elfter Band, Die Kriegführung im Herbst 1916 und im Winter 1916/1917. Berlin, 1938. S. 204.
[77] Пак там. А както видяхме по-горе, те са много повече (б. а.).
[78] Ал. Ганчев. Цит. съч., с. 448.

на ген. Тошев и ген. Ив. Колев, на неудържимия устрем на българските воини да освободят поробена Добруджа.

Благодарение на съвместните действия на войските от Четворния съюз румънската армия се оказа притисната от две страни и за 3—4 месеца почти напълно разгромена. Нейните остатъци отстъпиха до р. Серет и се включиха в руския фронт. Но подобно на сръбската армия, която бе спасена на о. Корфу, и румънската армия, макар и обезвредена, понесла страшния погром, се събра край р. Серет и така дочака края на войната.

* * *

На Македонския фронт, след несполучливото настъпление към Лерин и загубата на Битоля, настана относително затишие за дълго време. Съглашенското командуване не разполагаше с превъзхождащи сили, за да съкруши съпротивата на българската армия. Също така и нашето командуване, след успешното завършване на операциите в Добруджа, не считаше да предприема никакви сериозни действия на Македонския фронт за разбиване и изгонване на съглашенците.

През пролетта на 1917 г. съглашенското командуване се опита да проведе офанзива срещу дойранската позиция от англо-френските войски, а сръбската армия, която бе отпаднала духом, трябваше да настъпи от Мъгленско към долината на Вардар[79] с цел да се яви в тила на нашата 1-ва армия. Обаче настъпателната операция на съглашенската Източна армия се провали благодарение стоическия отпор на българската армия. Нашата главна квартира и най-вече германското командуване се задоволиха с отбиването на съглашенските атаки и в тях все по-дълбоко се вкореняваше погрешното схващане, че с пасивна отбрана ще могат да задържат позициите си до края на войната.

Германските военни теоретици и военачалници се опитваха да внесат нови моменти в тактиката на отбранителния бой. Тук-там съюзническите войски имаха частични тактически успехи, каквито бяха тия при Дойран септември 1918 г., когато 9-а пех. Плевенска дивизия спира настъплението на английски и гръцки дивизии и унищожава по-голямата част от тях. Но в другите случаи, като загубата на Яребична на 31. V. 1918 г. и най-вече пробива при Добро поле, разкриха цялата несъстоятелност и пагубност на тактиката на пасивната отбрана, наложена от германските щабове на Македонския фронт.

В тоя смисъл са и разсъжденията на о. з. майор Коста Янков, началник щаб на 1/8 бригада, която се сражава на Добро поле. В издадената си брошура той разкрива основните причини за пробива на Добро поле, като прави много верен анализ върху различията и схващанията между българските и германските офицери. „Никакво единство в доктрината. Расли в различни обществени среди и условия, синове на различни народи, чужди един на други по език и живот, култура, свързани в общото дело, което вършеха, чрез търговски договори без всякаква идейна подкладка, разнородните големи щабове на частите, които заемаха позиция на платото в невъзможност да се разберат и установят тъй необходимото единство в схващанията, бяха в най-неприязнени отношения едни към други.“[80] В подкрепа на

---

[79] О. з. ген. Ат. Христов. Цит. съч., с. 428.
[80] К. Янков. Цит. съч., с. 51.

това мнение авторът привежда следния факт, станал във 2-а пех. тракийска дивизия. Няколко дни преди атаката на Добро поле от щаба на 61-ви корпус[81] пристигат няколко германски офицери, които лично трябвало да се ориентират в обстановката. Но командирът на дивизията съзира в това изпращане „едно узурпиране на своите права“ и едва ли не „германска провокация“[82] и забранява да се допуснат германските офицери в частите, като бъдат третирани почти враждебно. Българските щабове и командири не дават никакви схеми, планове и карти на немците, не обменят никакви мнения относно предстоящия бой и така буквално ги изгонват от частите на дивизията.[83]

Пробивът на фронта при Добро поле бе извършен от 17-а и 122-а френска дивизия. Но веднага бяха хвърлени свежи съглашенски дивизии, за да развият успеха в дълбочина. До 18. IX щабът на армейската група ген. фон Шолц и българското главно командуване не можаха да разберат сериозния и решаващ характер на тактическия успех на пробива, който прерастваше в стратегически. Щабът на армейската група изпращаше резервите разпокъсано, на части, и не към Добро поле, а повечето към Битоля. Това показва, че съглашенското командуване хвърли в заблуждение щаба на армейската група, която отначало считаше, че спомагателният удар откъм Битоля е главен, а не този на Добро поле. И едва на 20 септември, когато пробивът се разшири и стана очевиден и за военнослепия човек, тогава чак щабът на фон Шолц взема решение да се отбранява всяка педя земя в Македония.[84] Това фатално решение обаче никой не можеше да изпълни, фронтът бе разстроен и българската армия тръгна на въстание. Също така това повлия за закъснението на 11-а армия и голяма част от 1-ва армия да се изтеглят, тъй като на 29 септември 1918 г. Солунското примирие ги заварва на запад от Вардар. Според Солунското примирие те останаха заложници. Така се стигна до втората национална катастрофа.

Сега, когато оценяваме причините за втората национална катастрофа, длъжни сме да изтъкнем, че до известна степен неравноправните отношения между българската и германската армия спомогнаха да се разстрои Балканският фронт. Германските офицери не се считаха винаги с договорните задължения и си вършеха онова, което бе изгодно за Германия. Още преди пробива при Добро поле българското командуване на няколко пъти се обръща към Германската главна квартира, за да се спазва военната конвенция за заздравяване на изтънелия Македонски фронт. Със строго поверително писмо от 18. VII. 1918 г. ген. Жеков запознава Министерския съвет със значението на Македонския фронт и съотношението на силите, което не бе вече в наша полза. Съглашенските сили възлизаха на 301 дружини, 1512 оръдия и 56 ескадрона, а българските дружини бяха 267, 1345 оръдия и 40 ескадрона.[85] Така че съглашенските сили надвишаваха нашите с 34 дружини, 44 батареи и 16 ескадрона.[86] Затова ген. Жеков изискваше да се изпрати подкрепа от съюзниците. Трябваше да се изтъкне пред германското правителство, че

---

[81] 11-а армия имаше два корпуса — 61-ви и 62-и с щабове, съставени само от германски офицери (б. а.).

[82] К. Янков. Цит. съч., с. 52.

[83] Пак там, с. 52.

[84] О. з. ген. Ат. Христов. Цит. съч., с. 506.

[85] ВИА, XXII, 73б, л. 5—6.

[86] Пак там, 73 г, л. 6.

българската армия може да „уравновеси най-много сръбската и гръцката армия", обаче ефикасната помощ, която тези последните получават от Съглашението, която бе равна на 13 дивизии с 15 000 оръдия, трябва да се уравновеси от германо-австрийците.[87]

Вместо очакваната подкрепа германското командуване непрекъснато изтегляше малобройните си войски от Македонския фронт и ги пращаше на Западния фронт или пък ги използуваше като окупационни сили в Украйна, Белорусия, където имаше 500 хиляди войници,[88] с които кайзерова Германия се опитваше да задушава съветската власт. По същото време в Румъния, с която имаше мирен договор, Централните сили държаха повече от 50 хиляди души войска, артилерия и конница.[89] Ако тези окупационни войски бяха разделени на Македонския и на Западния фронт, обстановката би придобила друг вид и изходът от войната вероятно щеше да бъде не толкова печален за Централния съюз. Не беше по силите на изтощена Германия да играе ролята на палач на революцията и да води империалистическа война до победен край.

На Македонския фронт германците бяха оставили само 3 егерски (опълченски) дружини и около 50 батареи.[90] Съглашенското командуване знаеше много добре, че германците бяха изтеглили войските си, а, от друга страна, българската армия бе вече революционизирана и затова то реши да нанесе решаващия удар върху Добро поле и извади България от войната. На Добро поле българските части от 2-а и 3-а дивизия се биха храбро, но четирикратното превъзходство на противника ги принуди да отстъпят назад и потърсят отговорност от българската буржоазия и царската династия. Така че предателство от страна на нашите доблестни бойци нямаше. Напразно някои буржоазни български и особено германски автори се силят да докажат, че на Добро поле българският войник не издържал, не останал верен на съюзническия дълг. Общото убеждение на българската буржоазна историография е, че няма предателство на Добро поле от страна на войниците. Немският автор Волфгант Фьорстер пише, че разгромът на Македонския фронт настъпва едва тогава, „когато вече се клатеше цялата сграда на нашата военна мощ"[91].

Македонският фронт не беше само български фронт. България никога не бе мислила да воюва против великите сили от Съглашението. И затова до края на войната тя не обяви война на Русия, Англия, Франция, Италия, Съединените щати, но воюва с техни войски по балканските фронтове. Така че Македонският фронт беше фронт на Централните сили и те трябваше да поддържат съответното количество войски. И когато на 15. IX. 1918 г. вечерта Хинденбург получава съобщение за пробива на Добро поле, той не вярва, че могат съглашенците да го разширят през планинските масиви, робувайки на тезата, че само по долината на Вардар и Дойранското езеро може да се проведат операции. Германското командуване не чувствуваше този фронт изцяло като свой и затова така безпомощно се отнесе към гибелната съглашенска опасност при Добро поле. Хинденбург все пак обещава една бригада, която щяла да пристигне от Севастопол.[92] Това идва да покаже, че гер-

[87] ВИА, XXII, 73б, л. 6 гръб.
[88] История на дипломацията, т. 3, БКП, София, 1967. с. 134.
[89] Централен военен архив (ЦВА), София, ф. 40, т. II, а. е. 749, л. 328.
[90] ВИА, XXII, 73б, л. 103.
[91] W. Foerster. Op. cit., S. 13.
[92] ВИА, XXII, 73б, л. 23.

манското командуване не познаваше истинското положение на Македонския фронт. Вина за това има най-много армейската група Шолц, която не информираше вярно Върховното командуване. Вина има и българската главна квартира, която мълчаливо понасяше ролята на помагач, който чака като обречен да се изсипят злините върху главата му.

За нещастие нашата главна квартира имаше един недостоен и корумпиран представител в лицето на ген. Петър Ганчев, който не се бореше за защита на българските интереси. Военният министър ген. Сава Савов преди пробива на Добро поле помолва ген. Ганчев да настоява за изпращане на германски войски, а той самоуверено му отговаря: „Не може, и аз съм военен, и ако има нещо опасно, 10 дивизии ще ви пратим."[93] А откъде ще ги вземе тези 10 дивизии изнемогваща Германия, ген. Ганчев не съобщава. Когато става наистина нужда от такава помощ, германското командуване (фон Хинденбург) обещава (този път) само 4 дружини и няколко батареи от Севастопол.[94] Това става на 17 септември, когато фронтът бе вече пробит. Същите „обещани" немски дружини пристигнаха едва на 28/29 септември, за да... потушат Войнишкото въстание.[95]

В телеграмата от 18. IX. 1918 г. Хинденбург съветва българското командуване да се справи само с положението с тези сили, с които разполага, които „не ще са по-малочислени от тези на противника, като с това се примирите с евентуално загубване на терен"[96]. В същия дух се изказва и ген. Лудендорф в телеграма от 28. IX до ЩДА, тогава, когато войната за нас вече не съществува. След като дава „съвети" на кои пунктове да се отстъпи и закрепи българската армия, изразявайки увереността си, че българските войски ще намерят в себе си „по-раншните сили и самоувереност", за да защитят родната земя, ген. Лудендорф гръмко обещава: „С всички наши свободни войски ний идем да помогнем и спасим."[97]

3. НЕДОРАЗУМЕНИЯ МЕЖДУ ГЕРМАНСКИ И БЪЛГАРСКИ ВОЕННИ ЧАСТИ В ЕТАПНИТЕ ЗОНИ

Империалистическият характер на Първата световна война предопредели взаимоотношенията между държавите, влизащи във военните коалиции. Естествено бе в такива коалиции да господствува най-силният партньор. В началото на войната, когато интересите на България и Германия съвпадаха, тогава различията не се чувствуваха и по-гладко протичаха взаимоотношенията. Но щом войната се затегна, нейните закономерности изискваха неимоверно напрежение на всички материални и духовни сили на страните, тогава отношенията се обтегнаха. Противоречивите интереси между двете страни най-ярко се откроиха в използуването на етапните зони в Моравско и Добруджа.

Почувствували се пълни господари в България и на Балканския полуостров, германските войски още със завземането на Сърбия и Македония сложиха ръка на главните жп. магистрали: Ниш—Скопие—Велес — гръцката

---

[93] Протоколи на съдебните заседатели..., т. II, с. 982.

[94] ВИА, XXII, 73б, л. 20.

[95] Хр. Христов. Революционната криза в България през 1918—1919 г. София, 1957, с. 312.

[96] ВИА, ф. XXII, 73б, л. 23.

[97] Пак там, 70а л. 419.

граница и Ниш—София.[98] Германското командуване в лицето на армейската група фелдмаршал фон Макензен разпредели според Нишкото споразумение[99] Сърбия на етапни зони, които даде на Австро-Унгария на запад от р. Морава, а на България на изток от Морава. За Германия то не определи етапна зона. Причина за това бе обстоятелството, че то не мислеше да оставя крупни германски войски на Балканския фронт, за да им е нужна етапна зона. С това то не искаше да се обвързва с определена малка територия от Балканите. За сметка на това българското главно командуване се задължаваше да доставя на германските войски срещу заплащане в брой или под разписки големи количества продукти.[100]

Изхранването на германските войскови ефективи в Македония и Моравско ставаше от Главното тилово управление на българската армия, на която Дирекцията „Стопански грижи и обществена предвидливост" (СГОП) предоставяше необходимите продукти.

Германските империалисти гледаха на България като на подчинена страна. Затова зачестиха беззаконията на германските етапни войски в Македония, Моравско и старите пределн на България.

Най-големи спорове между двете държави станаха по Добруджанския въпрос. Още със завладяването на Добруджа фон Хинденбург с телеграма от 24. X. 1916 г. обявява Северна Добруджа за окупирана военна област. Заедно с това обявяваха се за конфискувани всички налични селскостопански храни, течни горива и всички запаси. Бе създадено военно етапно управление начело с генерал Унгер.[101] От това етапно военно управление със седалище Кюстенджа произлязоха всички безчинства на германските войски в тила на българската III армия, която освободи Добруджа. Генерал Жеков с телеграма от 29. XI. 1916 г. до българския представител полк. Станчев при щаба на Макензен изтъква, че етапното управление в Кюстенджа не е германско, а съюзническо. Той настоява да се уведомят германските власти, че е необходимо „едно по-внимателно и почтително отношение към чувствата на българския народ"[102].

Разбира се, тези опити на българското командуване не повлияха на германската главна квартира. Напротив, на 4. I. 1917 г. в Плес се състоя среща между Хинденбург, Лудендорф, ген. Жеков и княз Борис, където се вземат решения напълно в духа на германското схващане за използуване средствата на Добруджа. Основавайки се на тези решения, германското главно командуване и щабът на Макензен искаха безусловно да се изпълняват от нашата 3-а армия. Тези решения изискваха: да се отзоват двама наши полковници, които бяха в етапното управление на ген. Унгер; българското пристанищно комендантство в Гюргево да се премахне; българското пристанищно комендантство в Кюстенджа да бъде подчинено на ген. Унгер; да се забрани на българските части да изнасят добитък от Северна Добруджа; да бъдат отменени ограниченията в продоволствието на германските части в Македония.[103]

---

[98] Обвинителен акт против бившите министри от кабинета на д-р В. Радославов през 1913—1918 г. София, 1921, с. 141.

[99] ВИА XXII 61а, л. 44.

[100] Пак там, л. 45.

[101] Пак там, 42а, л. 438—439.

[102] Пак там, 43б, с. 267.

[103] Пак там, 67а, с. 216—217.

Германското командуване обаче не се задоволи само с това. На 12. I. 1917 г. кайзер Вилхелм II с декрет обяви цяла Румъния, включително и Северна Добруджа, за една административна област под управлението на армейската група фон Макензен. Този безпрецедентен акт нанесе шок върху българските управници. Самият Радославов беше принуден на няколко пъти да се обръща към германското правителство и към ген. Лудендорф, с което настоява да се вдигне германското етапно управление. Даже Радославов поставя условие, че преди да вземе решение българското правителство за скъсване на дипломатическите отношения със Съединените американски щати през пролетта на 1917 г., необходимо е да се вдигне германското губернаторство в Добруджа и предостави управлението на България.[104] Обаче Радославов не бе последователен и категоричен. В действителност именно неговата сервилна политика допусна германците да хазяйничат в Добруджа. Затова той бе обвинен не само от народа, но и от българското главно командуване, което оценява, че българското правителство носи историческата отговорност за положението в Добруджа.

Германското главно командуване и щабът на Макензен проявиха пълно незачитане интересите на нашата 3-а армия. Въпреки сключеното на 2. XII. 1916 г. споразумение в София, според което прехраната на 3-а армия трябваше да се осигурява с намиращите се в Добруджа хранителни припаси, германското командуване тълкуваше тъкмо обратно това споразумение, като считаше, че етапното управление в Кюстенджа трябва да събира храните, и то да продоволствува 3-а армия. Бедата идваше от друго. Германските етапни власти изнасяха много продукти от Южна Добруджа и под предлог, че нямат храни, предоставиха прехраната на 3-а армия на българските военни власти.[105]

Командуващият 3-а армия ген. Стефан Нерезов изпраща пов. писмо № 3357 до ЩДА, в което донася, че началникът на тиловото управление при поверената му армия изнася редица тревожни факти относно това, че германските войници от етапната област всеки месец на 1 и 15 число имали право да изпращат по един колет в Германия с тежест 15—20 кг. Тези колети се товарели на вагони с надпис: „Омнибус-Лайпциг", от гара Каспичан през София за Лайпциг. На 30. IV. 1917 г. при пренасянето на сандъци-колети в магазията на гара Меджидие на земята паднал един такъв сандък и от него се изсипала царевица.

Това обстоятелство хвърля в съмнение командуването на армията и то прави постъпки за спиране на изнасянето на храни от Добруджа и оголване тила на 3-а армия.[106] Началник щаба на действуващата армия полк. Ив. Луков с писмо от 15. V. 1917 г. предупреждава полк. Станчов, наш представител при щаба на Макензен в Букурещ, да направи енергични постъпки да се прекрати тоя „странен начин на изнасяне на храните из Добруджа, толкова повече, че това противоречи на Софийското съглашение от 2. XII. 1916 г."[107]

В отговор на това писмо полк. Станчов изпраща телеграма до ЩДА. В нея се донася, че групата Макензен известява на нашата главна квартира, че въз основа на донесение на германското етапно управление в Добруджа не било вярно това — германските войници да изпращат 15—

---

[104] ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 69, л. 24—27.
[105] ВИА, XXII, 68в, с. 2—3.
[106] Пак там, 25б, л. 37 на гърба.
[107] Пак там, л. 38.

20 кг колети два пъти месечно.“ Но на германските войници — се казва в телеграмата — в Добруджа. . . било позволено да изпращат частни колети до техните семейства, понеже това поддържало духа както между войниците, така и между техните семейства в Германия.“[108]

В окупираните области германското командуване поддържаше голямо количество етапни войски с цел да осигуряват прехраната на войските, които бяха на фронта. Във всяко по-голямо селище германците устройваха свои комендантства; това се отнасяше особено до Добруджа, Румъния и Сърбия. Тези комендантства носеха гарнизонната служба. Именно при носене на тази служба германските и нашите етапни части често пъти влизаха в конфликти и нерядко завършваха със стрелби и кръвопролития.

Военноисторическият архив разполага с много автентични (оригинални) материали, от които се вижда грубото поведение на германските команди спрямо българските часови и отделните войници. Не бяха редки случаите, когато конфликтите завършваха с убийства.[109]

В множество телеграми, писма, дознания българското командуване реагираше най-остро, като нареждаше за употребата на оръжие да се отвръща с оръжие.[110]

Силно изострените военнополитически отношения между германските и българските войски на фронта взеха най-остър характер при потушаването на войнишките бунтове в българската армия. Под влиянието на Октомврийската революция и въз основа на разяснителната дейност на БРСДП (т. с.) българските войници започнаха сами да изразяват своето недоволство от продължителността на войната и в позиви, апели, писма открито сочеха, че и Германия е виновна за тяхното тежко положение. В позив на 5-и Дунавски полк, отправен до войниците на 30-и пех. Шейновски полк и до 10 пех. Родопски полк, се казва, че повече не бива да се воюва: „Нека дойдат — се казва в позива — германци да настъпват. За тях проливаме кръвта си и мръзнем тук.“[111]

При потушаването на войнишките бунтове участвуваха доста германски части. Например при разправата с въстаниците в 27-и пех. Чепински полк през юни 1918 г. взеха участие освен една българска дружина от 8-и пех. полк две егерски германски роти, един драгунски германски ескадрон, една 10,5 мм германска гаубична батарея и един противоаеропланен германски артилерийски взвод. Други две германски батареи от бойната си позиция бяха готови да открият огън по с. Чаирли, където въстана сборната дружина на полка под ръководството на тесния социалист подпоручик Борис Николчев. Освен това други две егерски роти от 9-и пех. резервен полк стояха в резерв на 302-а немска дивизия при с. Добрушево.[112] Всички тези разпореждания станаха под диктовката на командира на 302-а германска дивизия (която по състав бе с български войски). Както се вижда, по-голямата част от обкръжаващите войски бяха германски. Бунтът продължава от 5 до 9 юни. На 9 юни командирът на 2/2 бригада изпраща германски офицер (?!) да занесе заповед до

---

[108] ВИА, XXIII, 25б, л. 43.
[109] Пак там, ф. 1915/1918 г., оп. 4, а. е. 796, л. 23.
[110] Пак там, XXIII, 25а, л. 15.
[111] Пак там, ф. 1915/1918 г., оп. 4, д. 567, л. 14.
[112] Пак там, XXXVIII, 7б, л. 60.

сборната дружина в Чаирли, с която се подмамиха въстаналите войници да сложат оръжието.[113] Така с германска помощ беше потушен най-добре организираният войнишки бунт.[114]

4. СТАНОВИЩАТА НА ГЕРМАНИЯ И БЪЛГАРИЯ ПРИ СКЛЮЧВАНЕ НА МИРНИТЕ ДОГОВОРИ В БРЕСТ-ЛИТОВСК И БУКУРЕЩ ПРЕЗ 1918 г.*

Великата Октомврийска революция разкъса Съглашенския фронт в Русия и в значителна степен облекчи военното напрежение на Германския блок. За Централните сили престана да съществува Източният фронт. Но Германо-австрийският блок дълбоко се заблуждаваше, че щом като Русия излезе от войната, той ще прехвърли наличните си военни контингенти от Източния на Западния фронт и ще спечели войната. „Германската военщина — пише В. Коларов — радостно потриваше ръце, надявайки се, че руската революция ще облекчи нейната победа, ще ѝ помогне да спечели войната."[115]

Съветското правителство излезе с Декрет за мира, отправен до всички воюващи страни, за незабавно сключване на демократичен мир, мир без анексии и контрибуции.[116] Съветското върховно командуване изпраща заповед до армията на 22. XI. 1917 г., в която се подчертава, че е наложително прекратяване на военните действия и примирието трябва да бъде общо за всички фронтове на войната.[117]

На 3. XII. 1917 г. в Брест-Литовск започнаха преговори за примирие между съветската делегация и делегациите от Германия, Австро-Унгария, България и Турция. Съветската делегация предлагаше при водене на преговорите да се изхожда от основните положения, залегнали в Декрета за мира. Основният принцип в съветската мирна програма бе сключване на демократичен мир без анексии и контрибуции. Тъкмо този принцип бе в пълен разрез със завоевателните домогвания на австро-германския империализъм. Водачът на германската делегация поисква прекъсване за един ден (но то продължава 3 дни[118]), през което време германската делегация и другите делегации обсъждат съветската мирна програма. През това време в Берлин се състоя съвещание на високо равнище, на което се препоръчва на фон Кюлман, водач на германската делегация, да приеме формално съветската формулировка, но при условие, че в преговорите ще се включат и държавите от Антантата. За това съвещание донася полк. Ганчов до С. Добрович, началник на тайния кабинет на цар Фердинанд, с което изтъква, че германците приемат предложението на съветската делегация относно принципа на самоопределението на нациите, но без плебисцит, т. е. „сегашните местни управления, които се намират под германско владение, ще решат бъдещата съдба на техните народи"[119].

---

[113] ВИА, XXVI, 16а, л. 317.

[114] Проф. Хр. Христов. Революционната криза в България през 1918—1919 г. БКП. София, 1957, с. 312, 314.

[115] В. Коларов. Избрани произведения. т. 3. БКП. 1955, с. 5.

[116] История на дипломацията, т. III, с. 77.

[117] Центральный государственый военно-исторический архив, ф. 2003, оп.IV, д. 50, л. 21

[118] История на дипломацията, т. 3, с. 101.

[119] ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2463, л. 2.

* В изложението ще се споменават мимоходом и Австро-Унгария и Турция, тъй като не е възможно да се проследят германо-българските отношения без тяхното участие.

От своя страна и българското правителство не се съгласяваше изцяло със съветските предложения, считайки ги „неприемливи“[120]. Мотивировката на правителството бе, че България обяви война на Сърбия и Румъния за освобождението на българските „поробени братя“[121]. Без съмнение формулировката „без анексии и контрибуции“ не отговаряше напълно на националните интереси на България. По същество тя бе насочена срещу империалистическите планове, но за България тя не можеше да важи в пълна степен, тъй като българската армия не установи окупационна власт никъде освен в част от Моравско и Призренски окръг. В останалите области в Добруджа и Македония населението в своето болшинство беше българско и земята от векове — също българска. Затова българската делегация, начело с Христо Попов, възразяваше на германската и другите делегации, които сметнаха, че единствена България трябва да спази пункта за анексията. Тогава Хр. Попов изпраща на 23. XII. 1917 г. шифрограма до Радославов, като изтъква, че пунктът: „Die Delegationen des Vierbundes sind mit einem sofortigen allgemeinen Frieden ohne Annexionen und ohne Kontributionen einverstanden.“[122] е твърде „опасен за България“[123]. Когато Хр. Попов възразява на фон Кюлман по тоя пункт, той „между зъбите“ му отвръща, че за България това не е опасно, тъй като тя се „самообединявала“[124]. Радославов нарежда на Попов да приеме проекта на фон Кюлман, като по въпросния пункт се добави, че това „не се отнася до България, която воюва за своето самообединение“[125] и че то не съставлява анексия.[126]

Най-сетне колективният отговор на четирите делегации бе предаден от граф Чернин, водач на австро-унгарската делегация, без да се съобрази с исканията на българската делегация.

Германо-австрийският проект бе остро критикуван и от българския главнокомандуващ ген. Жеков, който предлага да се излезе с отделна декларация, тъй като българските делегати имали моралното право да „привлекат благосклонното внимание на делегатите на руското правителство върху особеностите на българския въпрос“[127], който трябвало грижливо и справедливо да се проучи и тогава да се вземе окончателно решение по него.[128]

Формалното приемане на съветската платформа за мирни преговори от страна на делегациите на Четворния съюз целеше да се създаде впечатление, че те също са за мирното уреждане на следвоенна Европа. Но и тук, в Брест-Литовск, разногласията между делегациите на Съюза изникнаха с голяма сила, което не остана незабелязано от другите страни. Както е логично да се предполага, „първа роля в преговорите“[129] играеше Германия, като пренебрегваше интересите даже на Австро-Унгария. За това различие между германската и австрийската делегация споменава и Г. Кирков в една своя реч от 28. I. 1918 г. в Народното събрание, където изтъква, че

---

[120] ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2463, л. 2, с. 36.
[121] Пак там.
[122] Делегациите на Четворния съюз са съгласни с незабавен общ мир без анексии и контрибуции (б. а.).
[123] ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2463, л. 61.
[124] Пак там, л. 61.
[125] Пак там, л. 62—63.
[126] Пак там, л. 93—94.
[127] Пак там, л. 119.
[128] Пак там, л. 155.
[129] Пак там, л. 158—159.

„Кюлман и граф Чернин си прехвърлят „семерите“[130], т. е. прехвърлят си отговорностите един на друг, без да споменават в изявленията си нищо за България.[131]

От 9 януари до 10 февруари 1918 г. се провежда вторият период на мирните преговори в Брест-Литовск.[132] И през този период българската делегация бе настроена песимистично спрямо германската и австрийската делегация, които не пожелаха да подкрепят България в нейното законно право на цяла Добруджа. Българският делегат Хр. Попов поисква в договорите със Съветска Русия и Украинската Централна Рада да се включи клауза, в която да се признае, че Македония, Добруджа и Моравско са български земи. Но българското предложение бе отхвърлено от Кюлман, Чернин и Талаат паша.

Мирната конференция продължи до 10 февруари, когато на този ден, по указание на Ленин, съветската делегация, начело с Троцки, трябваше да подпише на всяка цена мирния договор. Но, както е известно, предателската позиция на Троцки „нито мир, нито война“ развърза ръцете на германо-австрийските империалисти, които след изтичане на примирието на 17 февруари[133] нахлуха с войските си на 18 февруари в съветската страна.

Германското настъпление не само че беше спряно, но на 23 февруари при Нарва и Псков младата Червена армия нанесе първото поражение на германските милитаристи, които бяха принудени да продължат преговорите. И на 3. III. 1918 г. бе сключен Брест-Литовският мирен договор.

Българската делегация се върна от Брест-Литовск покрусена и обезверена от своите големи съюзници. А предстоеше сключване на Букурещкия мирен договор с Румъния.

За сключване на мирен договор с Румъния австро-германската дипломация имаше свой проект, несъгласуван с България и Турция. За този проект съобщава на ЩДА подполковник Попов, представител при щаба на фелдмаршал Макензен. Това изненадва много българското командуване, което запитва германската главна квартира на каква база се постига споразумението между Германия и Австро-Унгария, без да се уведомява България, която бе най-много заинтересована от този мирен договор.[134] Изготвеният проект трябвало да се връчи на румънското правителство.[135] Първият пункт от него гласи:

„Централните сили гарантират на Румъния владенията на Влашко и Молдава. Цяла Добруджа до южния ръкав на Дунав се отстъпва на четирите съюзни сили изобщо. Съюзните сили обаче осигуряват на Румъния един сигурен достъп до морето. Съюзните сили се отнасят благосклонно към териториалното разширение на Румъния в Бесарабия.“[136]

Българското правителство и командуване се запознаха с германо-австрийския проект за мир и изпаднаха в тревога. Ген. Жеков изпрати шифрована телеграма до ген. Тантилов в Букурещ, за да направи „сериозни възражения“[137] по изтъкнатия по-горе пункт.

---

[130] Сборник Великият Октомври, БКП, 1967, с. 58.
[131] Пак там.
[132] Мирные преговори в Брест-Литовске, Москва, 1920, с. 41.
[133] Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания рапальского договора, Сборник документов, т. I 1917—1918 г., Москва, 1968, с. 329.
[134] ВИА, ф. 1915/18, оп. 4, а. е. 883, л. 21.
[135] Пак там, ф. 10, оп. 2, а. е. 50, л. 31.
[136] Пак там,
[137] Пак там.

На 5. III. 1918 г. бе подписан предварителен договор в Буфтея,[138] според който от Румъния се отнемаше Добруджа, но не се даваше на България, а се отстъпваше на съюзните държави в общо владение — кондоминиум.[139]

Начело на българската делегация беше министърът на финансите Димитър Тончев. След като обстойно разговаря с фон Кюлман и Талаат паша, се убеждава, че отново възникват непримирими противоречия между страните на Четворния съюз. Тук излязоха наяве и българо-турските противоречия за Добруджа и Западна Тракия. Характерното е, че германските отговорни фактори — Кюлман, ген. Лудендорф и др. — открито подкрепяха турските претенции спрямо България. Лудендорф уверил Талаат паша, че Германия ще задържи Добруджа като залог, срещу който да се предаде на Турция територията до Места.[140] Турската сервилност пред Централните сили беше подчертавана по всички поводи. Тя се засилва след подписването на Брест-Литовския мирен договор, който беше много изгоден за Турция. И затова султанът изпраща телеграма до кайзера и австрийския император по случай подписването на договора, но цар Фердинанд не поздравява. Безспорно тази султанска любезност бе манифестирана, за да се покаже, че Турция е „вярна съюзница и че те могат да разчитат на нея и в бъдеще"[141], но в замяна на това при преговорите в Букурещ германската и австрийската делегация трябваше да подкрепят турското становище, та дори ако то е в конфликт с българските интереси.[142] Даже се стига дотам, че Талаат паша заплашваше Тончев, че ако България не отстъпи Западна Тракия, за в бъдеще ще има за противници всички съседи, в това число и Турция. .

Много сериозни спорове възникнаха между делегациите на Четворния съюз относно разпределението на материалните трофеи от Румъния. В комисията, която беше натоварена с това разпределение, нямаше пълно съгласие, защото всеки пълномощник настояваше за по-голям процент. Надделява мнението материалните трофеи да се разпределят така: за Германия и Австро-Унгария — 33$^{1}/_{3}$%, за Турция — 24% и за България — 10%.[143] Обаче ген. Тантилов не се съгласяваше, като държеше българския дял да бъде 15%.[144] Несправедливото и непропорционално разпределение на трофеите идваше и от обстоятелството, че другите трима пълномощници не се съобразяваха с принципа на пропорционално използуваните войски за разгрома на Румъния, а поддържаха принципа на употребените войски изобщо във войната и фронта, който защищаваха, понесените загуби и изтощението на армиите и страните. Очевидно този империалистически принцип не бе изгоден за България, защото тя бе най-малка, но по нанесените загуби и изтощението си тя бе на първо място.

Българското правителство и военното министерство не се съгласиха с това разпределение и съобщиха на ген. Тантилов, че специална комисия ще се занимае с този въпрос.[145]

---

[138] Малък град, северно от Букурещ (б. а.).
[139] ДД, т. II, № 1444, 1448.
[140] ЦДА, ф. 176, оп. 3, а. е. 263а, л. 32.
[141] Пак там, а. е. 849, л. 65.
[142] Пак там.
[143] ВИА, ф. 15/18, оп. 4, а. е. 35, л. 58.
[144] Пак там.
[145] Пак там, л. 63.

Различия възникнаха и във военната комисия, назначена за разглеждане въпроса за демобилизацията на румънската армия. С изключение на българския пълномощник ген. Станчов другите пълномощници се произнесоха, че Румъния може да задържи 10 дивизии, а другите да демобилизира. Разтревожен от този факт, ген. Жеков замолва Радославов при преговорите за мир да застъпи становището, че трябва да останат най-много 3—4 румънски дивизии за запазване на границата на изток. От Съветска Русия нямаше никаква опасност, следователно оставането на 10 румънски дивизии представляваше заплаха за България, която нямаше достатъчно войски в Добруджа.[146]

От продължителните разговори, които имаше Д. Тончев с Кюлман, Чернин и Талаат паша, се вижда, че те не искаха да отстъпят Северна Добруджа на България. За нищо на света германските милитаристи не искаха да дадат жп. линия Черна вода—Кюстенджа в български ръце, тъй като в Северна Добруджа имаше заложени много германски и австрийски капитали. По този начин се осигуряваше най-прекият път за Близкия и Средния Изток, чак до Персийския залив.[147]

Освен това германското командуване имаше намерение, за да се спечели Румъния за съюзник, да ѝ се дадат Северна Добруджа и Бесарабия, за да се освободят германските войски от Румъния и се изпратят на Западния фронт.[148]

На мирната конференция в Букурещ, по признанието на Радославов, България бе третирана като победена страна, а не като съюзница на Централните сили.[149] Разбира се, за да изпадне България в такова незавидно положение, вина носи и българското правителство, и цар Фердинанд, които не подсигуриха с договор войната срещу Румъния, а доверчиво хвърлиха българската армия в сраженията, очаквайки спазването на съюзническа лоялност.[150]

На 7. V. 1918 г. бе подписан Букурещкият мирен договор. Най-съществените клаузи на договора бяха следните:[151]

а. Окупационните войски на Централните сили ще напуснат Румъния, когато договорът бъде ратифициран от Германия. Румъния няма да плаща военни контрибуции, но държавите от Четворния съюз си запазват правото да поискат да им се платят загубите от войната.

б. Румъния да демобилизира армията си и да стане само с 8 мирновременни дивизии; за отбрана на Бесарабия се оставят 2 пехотни и 2 конни дивизии.[152]

в. Северната граница се поправя, като целият Карпатски гребен се оставя на Унгария; на България се връща отнетата ѝ в 1913 г. територия заедно с една ректификация на границата в Добруджа; останалата част от Добруджа се отстъпва на Съюзните държави в общо владение (кондоминиум).[153]

---

[146] ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 863[а], л. 35.
[147] Ст. Тошев. Цит. съч., с. 23.
[148] ВИА, ф. 15/18, оп. 4, а. е. 883, л. 97, 115.
[149] В. Радославов, Цит. съч., с. 210.
[150] ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 849, л. 24.
[151] ВИА, ф. 10, оп. 2, а. е. 50, л. 67—47.
[152] Договор за мир между България, Германия, Австро-Унгария, Турция, от една страна, и Румъния, от друга, ВИБ I 100[а], с. 5.
[153] Пак там, с. 6—7.

Резултатите от Букурещкия мирен договор окончателно убедиха всеки в България, че тя напразно бе проливала кръв, защото, когато трябваше да се прави оценка на заслугите през войната, нейната съдба се оказа най-злощастна. Вече за никого[154] не бе тайна, че Централните сили не само че изиграха България, но и неминуемо спомогнаха за разстройството на фронта и тила, което пък водеше до втората национална катастрофа. Такива бяха законите на империалистическата война, затова и резултатите бяха печални за всички победени през Първата световна война.

* * *

В заключение трябва да се изтъкне, че германо-българските военнополитически отношения през Първата световна война не бяха искрени и дружелюбни. Интересите между големия и малкия партньор не съвпадаха и затова още от първия ден на войната възникнаха нескончаеми спорове от военнополитически и икономически характер. Безспорно с най-голяма важност бяха военнополитическите, от чието разрешаване зависеше по-нататъшната обща борба срещу неприятелите. Нееднаквият военен и икономически потенциал на страните диктуваха и същността на договорите, които бяха сключени. Те бяха неравностойни, а от това най-много пострада България. Тя изнесе най-големите тежести на войната на Балканите, като мобилизира близо $20^0/_0$ от своето население.

Влошените командни отношения между германското и българското командуване в значителна степен попречиха за правилното и методично провеждане на операциите съобразно с целите, които бяха поставени. Стана така, че по-голямата част от българската армия бе командувана от германски щабове. Например в края на войната през 1918 г. на Македонския фронт нашите войски от 1-ва и 11-а армия се командуваха от немски щаб на армейската група, един армейски щаб, два корпусни щаба, щаба на 302-а дивизия без нито един български щабен офицер.

Естествен е изводът, че българската армия трудно се подчиняваше на чуждестранни щабове, чието военно изкуство бе претърпяло поражение на Западния фронт няколко месеца преди да дойде пробивът на Добро поле. Прекомерно големите жертви, дадени в Завоя на Черна, Каймакчалан, Яребична, Кубадин, Битоля, Добро поле и другаде, бяха в значителна степен плод на германското военно изкуство, на несъгласуваността между българските и германските щабове. Тези кръвопролитни боеве караха българските войници, подофицери и запасни офицери да се замислят върху своето положение на обречени хора и да започнат борба за прекратяване на войната.

И нашите войници наистина направиха през септември 1918 г. опит чрез въстание да съборят буржоазната власт. Поражението на Централните сили сложи край на бойния съюз между българските и германските войски. Така по вина на управляващите класи в Германия и България не можаха да се установят искрени и трайни бойни отношения. При тогавашните обществено-политически условия и целите, които бяха поставени във войната, това бе невъзможно.

---

[154] ВИА, ф. 15/18 XXII, 62[а], л. 155, 174, 215, 216.

DIE MILITÄRPOLITISCHEN BEZIEHUNGEN ZWISCHEN BULGARIEN UND DEUTSCHLAND WÄHREND DES ERSTEN WELTKRIEGES

GENČO KAMBUROV

(Zusammenfassung)

Die Arbeit versucht, die zwischen Bulgarien und Deutschland während des Ersten Weltkrieges entstandene militärpolitische Atmosphäre zu beleuchten. Der Verfasser geht von der imperialistischen Wesensart des Krieges aus und weist durch Archiv- und bibliographische Quellen die mangelnde Gleichberechtigung in den Beziehungen zwischen dem starken und schwachen Partner in ein und demselben militärischen Bündnisblock nach, ein typisches Merkmal des Ersten Weltkrieges. Eine Leistung des Verfassers ist der gelungene Versuch, die gegensätzlichen Interessen der beiden Staaten innerhalb des militärpolitischen Blocks der Mittelmächte aufzudecken.

Die Arbeit behandelt eine Reihe von grundlegenden Problemen, die wesentliche Schlußfolgerungen ermöglichen. In der marxistisch-leninistischen Geschichtsschreibung Bulgariens werden zum ersten Mal die mit dem Wesen des militärischen Abkommens zwischen Bulgarien und den Mittelmächten vom 6. September 1915 zusammenhängenden Fragen beleuchtet. Der Verfasser benutzte vor allem diplomatische Urkunden, um nachzuweisen, daß das militärische Abkommen nur in einer Formalität bestand, und daß es während der Kriegshandlungen auf der Balkanhalbinsel nicht eingehalten wurde. Das Militärabkommen, das die militärpolitischen Handlungen regelte, war, seinem Wesen nach, ein juristischer Ausdruck der ungleichberechtigten Beziehungen zwischen den beiden Ländern und ihren Streitkräften.

Die Arbeit behandelt ausführlich die Beziehungen in Kommandosachen zwischen den Oberkommandos der beiden Länder. Dazu gehören Fragen der operativen und taktischen Pläne, der Leitung von Schlachten und Operationen an der südlichen und der Dobrudža-Front. Die militärischen Probleme sind in der Arbeit in Verbindung mit den politischen Zielen des Krieges in Zusammenhang gebracht. Besonders deutlich äußert sich dies im Abzug der deutschen Truppen von der Makedonischen Front und in ihrem Einsatz an der West- und Ostfront, in der festgestellten Hegemonie des deutschen Kommandos über die bulgarischenTruppen und der Mißachtung der bulgarischen Souveränität. Der Verfasser verweist auch auf deutsche Quellen, die die übermäßige Einmischung des deutschen Oberkommandos (vor allem des Generals Ludendorff) in die gesetzlichen und nationalen Rechte und Interessen Bulgariens und seiner Streitkräfte zugeben. Damit ist die Ablösung der bulgarischen Heerführer, der Generäle St. Tošev, Iv. Lukov, Russev und anderer, verbunden, die mit den Auffassungen des deutschen Oberkommandos bezüglich der Kampfhandlungen nicht vollständig übereinstimmten.

Interessant ist der Abschnitt, der einige Mißverständnisse zwischen den deutschen und bulgarischen Militärbehörden in den Etappenzonen beleuchtet. Urkunden aus dem Kriegsgeschichtlichen Archiv und andere Unterlagen bieten einen Einblick in die prekären Beziehungen zwischen den beiden Bundesgenossen. Von grundlegender Bedeutung ist dabei die Tatsache, daß Deutschland den «gesetzlichen» Aufkauf von bulgarischen Lebensmitteln durchsetzt und dabei auch auf ungesetzlichem Wege Lebensmittel requiriert und nach Deutschland sendet. Diese

Handlungen wirken sich auf die Loyalität der gegenseitigen Beziehungen negativ aus und verbittern die Soldaten und die Bevölkerung Bulgariens.

Zum Schluß klärt der Verfasser die Stellungnahmen Deutschlands und Bulgariens beim Abschluß der Friedensverträge in Brest-Litowsk und in Bukarest im Jahre 1918. Diese Frage ist in der bulgarischen Geschichtsschreibung nicht erschöpfend behandelt. Der Verfasser geht kurz darauf ein und bringt auf Grund des Archivmaterials (Zentrales Staatliches Geschichtsarchiv, Kriegsgeschichtliches Archiv) sowie anhand von sowjetischen Quellen die absolute Hegemonie der deutschen Diplomatie zum Ausdruck, die alle Hebel in Bewegung setzt, um höchste Vorteile nicht nur von der Sowjetunion, sondern auch von seinen «Bundesgenossen» zu erwirken. Weder bei den Friedensschlüssen noch an der Front werden die nationalen Bestrebungen Bulgariens stets beachtet. Dadurch überzeugt sich die Regierung und das Kommando nochmals davon, daß Bulgarien vor allem in der Dobrudža-Frage hintergangen worden ist, für deren Lösung teuere Opfer gebracht wurden.

Die Arbeit, die die Ereignisse in verdichteter Form behandelt, überzeugt den Leser, daß innerhalb einer imperialistischen Militärkoalition keine normalen und freundschaftlichen Wechselbeziehungen möglich sind, da die beteiligten Länder verschiedene Ziele und Interessen verfolgen, was sich auf die allgemeine Entwicklung der militärpolitischen Beziehungen auswirkt.

ВОЙНИШКОТО ВЪСТАНИЕ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ СЕПТЕМВРИ 1918 г. И УЧАСТИЕТО НА ГЕРМАНСКИ ВОЙСКИ В НЕГОВОТО ПОТУШАВАНЕ

ЙОНО МИТЕВ

Първата световна война имаше империалистически характер и за двата воюващи лагера — Съглашението (Антантата) и Тройния съюз (Централните сили). Постепенно под въздействието на агитацията на левите социалдемократи, които се обявиха против политиката на собствените си правителства, и особено под влиянието на Великата октомврийска революция в Русия, в армиите на воюващите страни започнаха да се засилват броженията и бунтовете. Накрая в редица армии избухнаха формени въстания. Бунтовническото движение беше особено характерно за българската армия.

България беше вмъкната в Първата световна империалистическа война от цар Фердинанд и правителството на д-р Васил Радославов само две години след страшната национална катастрофа, сполетяла страната през Междусъюзническата война (1913 г.) Тогава в българската армия също така станаха бунтове и брожения против предателската и авантюристична политика на цар Фердинанд и неговата клика. На Цимервалдската конференция в 1915 г. делегатът на Българската работническа социалдемократическа партия (тесни социалисти) Васил Коларов изтъкна, че разбунтуването на войниците срещу собственото си командуване е една от формите за борба против империалистическата война, и посочи за пример бунтовете в българската армия през Междусъюзническата война 1913 г. Сведенията за бунтовете в българската армия заинтересоваха твърде много В. И. Ленин и той изпрати следната записка на В. Коларов: „Как мислите, може ли да се работи в армията, в окопите?“[1]

Вождът на БРСДП (т. с.) Димитър Благоев и неговите съратници разобличиха опитите на съглашенските социалдемократи в лицето на Плеханов и на германо-австрийските в лицето на Парвус да повлияят на българските тесни социалисти да работят за вмъкването на България във войната на страната на Съглашението или на Централните сили. Партията на тесните социалисти последователно водеше борба против милитаристическата политика на българската съглашенофилска и германофилска буржоазия.

Щом като получи точни сведения, че цар Фердинанд и неговото правителство всеки момент могат да вмъкнат страната във войната, парламентарната група на БРСДП (т. с.) издаде позив против войната (септември 1915 г.).

[1] Ленинский сборник, М.—Л., 1930, с. 188 и Д. Марковски, за участието на В. Коларов в интернационалните конференции по време на Първата световна война, 1947, кн. 4, с. 80.

Партията зовеше трудещите се да започнат масова борба против политическите авантюристи, „сплотени около една алчна за власт, богатства и блясък династия". Само чрез масова борба, се казва в позива, ще може да се предотврати готвената нова национална катастрофа.[2] Позивът беше подписан от Димитър Благоев, Васил Коларов, Георги Димитров, Христо Кабакчиев и много други депутати от парламентарната група на БРСДП (т. с.). Те бяха дадени под съд от правителството, но все пак то не успя да извърши разправа спрямо водачите на партията. В хода на войната обаче на Георги Димитров беше отнет депутатският имунитет. Той беше осъден и изпратен в затвора за развитата от него антивоенна дейност. Осъдени бяха и други видни тесни социалисти — Тодор Луканов и Коста Ципоранов.

Що се касае за партийните функционери, които бяха мобилизирани, множество от тях получиха смъртни присъди.

Още при обявяването на мобилизацията 27-и пехотен полк се разбунтува. Водачът на бунта (тесен социалист) беше разстрелян без съд, а другарите му (17 души) — осъдени на смърт от военнополевия съд. Брожения станаха и в други полкове. Доколкото ми е известно, българската армия беше единствената, в която бунтовете започнаха още при мобилизацията. Това беше предпоставка за бъдещи по-големи акции на войнишките маси.

Цар Фердинанд и правителството на д-р Васил Радославов проведоха една тотална мобилизация. В 1915 г. населението на България броеше непълни пет милиона. Мобилизирани бяха повече от 800 000 души, от които на фронта действуваха 697 157 военнослужещи.[3] В никоя страна, включително и в Германия, която беше главната воюваща държава в Централните сили, мобилизацията не беше доведена до такива грамадни размери. Цялото работоспособно мъжко население — селяни, работници, занаятчии — беше свикано под знамената и трябваше да лее кръвта си за интересите на монархията и едрата буржоазия. И тъй като трудещите се маси бяха изпратени в армията, много естествено, че там щеше да се прояви класовата ненавист и недоволството срещу предателската политика на едрата буржоазия.

Мнозина от младшите офицери бяха запасни, изпитали влиянието на левите партии. Така че недоволството сред войската обхващаше не само войнишкия състав, но и младшите офицери. То се засилваше от ден на ден поради следните обективни причини: снабдяването на армията с храни, дрехи, ботуши и даже с муниции беше лошо, като често пъти полковете трябваше да влизат в атака гладни, полуголи и със скъсани ботуши; семействата на военнослужещите изнемогваха, защото поскъпването на живота взе грамадни размери; жертвите на фронта бяха огромни — за три години бяха убити 101 224 души и ранени 144 026 души. Търговията на България с Германия и Австро-Унгария не беше еквивалентна. Изнасяха се от нашата страна храни, а се внасяше оръжие на високи цени. Намиращите се германо-австрийски войски в България бяха добре снабдявани с храни, а нашите войски гладуваха. Това предизвика недоволство сред войниците.[4]

Субективният фактор също така изигра важна роля за революционизирането на българската армия. Тесните социалисти, земеделци, анархокому-

---

[2] Работата на БКП в армията (1891—1918), Сборник от документи и материали, София, 1966, с. 245—248.

[3] Полк. Стефан Нойков, Защо не победихме (1915—1918), София, 1922, с. 25.

[4] Централен държавен исторически архив (ЦДИА) ф. 176, оп. 3, д. 3353, л. 2, 6, 10. 11.

нисти и други леви елементи основаха почти във всички полкове тайни войнишки комитети. Партията на тесните социалисти водеше системна агитация против войната. „Работнически вестник“ беше най-четеният политически вестник във войската. Огромно отражение в българската армия имаше и Великата октомврийска революция.

На фронта при устието на Дунав, където се биеше една българска армия (III армия), нашите войници влязоха в непосредствен контакт с руските солдати. Започна побратимяване. Побратимените си разменяха вестници и литература. Революционно настроените наши войници започнаха да се назовават „болшевики“. Бунтовете, които станаха хронично явление още през 1916 г., през 1917—1918 г. взеха още по-големи размери. В издадените позиви на войнишките комитети, както и в заловената войнишка кореспонденция се набляга на руския опит в революционната борба. Тесните социалисти зовяха тези, които се биеха на фронта, да „извършат преврат в държавния строй по примера на руската революция“[5]. Партийното ръководство издаде позив след победата на Великата октомврийска революция, в който изтъкваше, че българските трудещи се трябва да се борят за демократична република „по примера на руския народ“[6]. Командуването беше принудено да признае, че в съединенията и частите на българската армия тайните войнишки комитети се изграждат по „подобие на ония в Русия“[7]. Революционните прояви в другите воюващи страни също така влияеха положително върху българските войнишки маси. В едно циркулярно писмо (5. II. 1918 г.) на военната прокуратура се казва, че БРСДП (т. с.) разпространява сведения за разрастването на стачното движение в Германия и Австро-Унгария.[8]

Особено важно значение в тази насока имаха статиите и сведенията, които печаташе партийният орган „Работнически вестник“ за групата „Спартак“ в Германия (Карл Либкнехт, Роза Люксембург и др.). „Работнически вестник“ се изказваше най-възторжено за Либкнехт, Люксембург и Меринг, а критикуваше Легин, Шадеман и др. като „социалшовинисти“. Печаташе и изказвания на Клара Цеткин за революционното женско движение и по актуални политически въпроси.[9] Подобни сведения действуваха революционизиращо върху българските войници и трудещи се, защото разбираха, че германските и австро-унгарските работници са се надигнали. В позивите и анонимните писма на войниците се изтъква, че цар Фердинанд и династията му трябва да бъдат свалени заедно с правителството на Радославов.

Във вътрешността на страната, в градовете и селата ставаха демонстрации и вълнения на работниците и селяните против режима на снабдяване с храни, набиране на хранителни припаси за войската и пр.[10] Жените на мобилизираните войници искаха заедно с работничките да се спре войната, да се осигури прехраната (женските бунтове).

Така международната и вътрешната обстановка създаваше благоприятни условия за една масова революционна проява в българската армия. Буржоазно-монархическата клика прибягна към една маневра. Правителството на Васил

---

[5] Централен партиен архив, ф. 169, оп. 1, а. е. 7, л. 13.

[6] БКП в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК, т. I, София, 1957, с. 452—458.

[7] ВИА, ф. L-57, л. 21.

[8] ВИА, ф. 2721—С, л. 159.

[9] Работнически вестник, бр. 20, 36, 43 и 49 от юни—юли 1918.

[10] ЦДИА, ф. 176, оп. 3, д. 3353, л. 5 и 35 и д. 2761, л. 21.

Радославов, което беше образувано от германофилските партии, беше заменено през юни 1918 г. с правителството на Александър Малинов. То изхождаше от демократическата и радикалната партия. Понеже тези партии преди войната водеха съглашенофилска политика, войнишките маси се надяваха, че Малинов ще сключи примирие. Обаче новото правителство заяви, че ще продължи войната „до победа" и изпрати на фронта множество депутати и министри да агитират в полковете за продължаване на войната. Обаче това предизвика още по-голямо недоволство. Пратениците на правителството бяха посрещнати с възгласи „долу" от бунтовниците. Една въстаническа група даже беше решила да убие военния министър. По този начин „мисията" на министрите и депутатите завърши с пълен неуспех.

Във войската на Южния фронт, където българската армия се биеше срещу превъзходящи сили на Съглашението, се носеше повикът „мир до 15 септември" (1918 г.).[11] Командуването имаше точни сведения, че войниците заявяваха открито, че ще държат фронта „само до 15 септември", на която дата сами ще да подпишат мира.[12] Това значеше, че войнишките маси се готвеха да въстанат и да наложат мир със силата на оръжието. За призива „мир до 15 септември" знаеше и германското командуване. Така генерал фон Кул изтъква, че българските войници, за разлика от германските, които са добре снабдявани, са гладни и лошо облечени и че недоволството в българските полкове през лятото на 1918 г. взема застрашителни размери и че българските войници се готвеха да „напускат окопите" на 15 септември, ако дотогава не се сключи мир.[13] И макар германското командуване да беше добре осведомено за революционните събития, които ставаха в българската армия, беше безсилно да вземе мерки. Нещо повече, когато българските войници започнаха да отказват да се бият, по признанието на генерал Кул, „слабите германски части" биват „увлечени от отстъпващите части"[14], т. е. от българските войски, които не искаха повече да участвуват в империалистическата война. Значи сред германските войници също е имало недоволство и признаци за революционни прояви.

Съглашенското командуване имаше точни сведения за революционните брожения сред българската войска. Френският генерал Револ, който беше командир в Източната армия, писа по-късно, че френската разузнавателна служба е била добре осведомена за „колективните прояви на неподчинение" сред българската войска.[15] На 14. IX. 1918 г. командуващият съглашенските войски на Балканите генерал Франше д'Еспере заповядва да се проведе една офанзива срещу българските войски и да се извърши пробив на фронта на Добро поле. Съглашенците имаха голямо числено и техническо превъзходство (особено в артилерията и авиацията). Българите оказваха голяма съпротива, но накрая отстъпиха. Пробивът беше извършен. Разбира се, той можеше да бъде запълнен от резервите, които имаше българското командуване, обаче войниците отказаха да се бият. Българското командуване поиска от маршал фон Хинденбург 7 германо-австрийски дивизии, за да бъде запълнен пробивът, но той отказа.

---

[11] Доклад на парламентарната изпитателна комисия за анкетиране бившия кабинет на Ал. Малинов, София, 1923, 27, 61.

[12] ВИА, ф. XXV—46б, л. 74.

[13] General von Kuhl, Der Weltkrieg 1914—1918, Berlin, 1933, t. II, S. 386.

[14] Ibidem, S. 387.

[15] General J. Revol. La victoire de Macedoine. Paris, 1931. p. 13.

Пробивът на Добро поле беше за революционно настроените български войници само повод, за да започнат въоръжена борба. Те обърнаха оръжието срещу българското командуване, срещу цар Фердинанд и правителството. Образуваха се въстанически части, които избираха свои командири. Това бяха преди всичко младши офицери и подофицери, които от по-рано бяха участвували в различни конспирации или пък се числяха към войнишките комитети. На 24 септември въстаници, водени от подпоручик Димитров (тесен социалист), превзеха Главната квартира на българската армия в Кюстендил. Други разбунтували се части заминаха през планините Пирин и Родопите за своите родни места. Около 30 000 въстаници се отправиха за Радомир. Повечето от тях бяха запазили оръжието си — картечници, пушки, револвери, бомби. Въстаници-артилеристи возеха 4—5 оръдия.

Въпреки че през цялото време на войната ръководството на БРСДП (т. с.) апелираше към трудещите се да водят борба против войната, когато Войнишкото въстание започна, Д. Благоев и намиращите се в София членове на ЦК взеха решение партията да не го възглави. Ръководството на партията смяташе, че армията се състои предимно от селяни, които не са способни на истински революционни прояви, че въстанието се дължи на умората от войната и то няма социалистически характер. Единствен Георги Димитров, който се намираше в затвора, се изказа, че партията трябва да поеме ръководството на въстанието. По-късно Георги Димитров даде оценка на събитията през септември 1918 г. Той каза: „През време на Първата световна война, особено след Октомврийската социалистическа революция, партията проведе широка разяснителна и агитационна дейност сред войниците на фронта и в тила, задачата на която беше да се подготвят войниците „да последват примера на своите руски братя", т. е. на революцията. Но в решителния момент, когато войниците на фронта обърнаха щиковете против виновниците за войната, вдигнаха се и потеглиха към София, т. е. последваха на дело примера на руските братя, партията не се оказа на висотата на своята задача да организира и възглави въстанието на войниците, да го разпространи широко в страната, като привлече в него работниците и селяните, да му даде насока, да го превърне в народно въстание срещу монархията — главната агентура на немския империализъм — и срещу властвуващата капиталистическа класа, която използуваше войната за грабеж и забогатяване."[16] Димитров изтъква в заключение, че погрешната тактика на партията през септември 1918 г. трябва да се търси в „нейното доктринерство", в неболшевишките разбирания, методи и отживелици на тесния социализъм.[17]

Що се касае за партията на широките социалисти[18] начело с Янко Сакъзов, тя не само че не направи никакъв опит да се намеси в разгорялото се въстание в българската армия с цел да му даде организираност, но се обяви против него. Някои от водачите на тази партия агитираха сред войниците-въстаници да спрат въоръжената борба. Органът на партията на широките социалисти в. „Народ" публикува декларация на парламентарната група на същата партия, в която се казва, че се осъжда „всяка анархия" и се

---

[16] Г. Димитров. Съчинения. т. 14. с. 233.

[17] Пак там, с. 234. Курсивът в оригинала.

[18] Партията на широките социалисти, или на българските меншевики, се наричаше Българска работническа социалдемократическа партия (обединена).

„апелира към войската да бъде единодушна и да запази самообладание“[19].

От тази „декларация“ се вижда, че ръководството на партията на широките социалисти смяташе войнишкото въстание за „проява на анархия“ в армията, а не революционна проява. Ето защо широките социалисти не взеха участие във въстанието. В този момент те, подобно на десните германски социалдемократи, работеха за подриване на революцията, а не за нейното задълбочаване.

Буржоазните партии не само се обявиха против въстанието, но дадоха съдействието си на правителството да го потуши. Обаче въстанието не остана без никакво ръководство. В неговия пълен разгар, когато въстаническите войски бяха надвиснали над София, сериозен опит за неговото възглавяване беше направен от лидерите на аграрната партия (Български земеделски народен съюз) начело с Александър Стамболийски и д-р Райко Даскалов.

Щом като стана известно, че въстаниците-войници са се отправили от Кюстендил към Радомир и София, правителството на Малинов реши Александър Стамболийски и неговият близък съратник д-р Райко Даскалов да бъдат пуснати от затвора. Цар Фердинанд беше заставен да подпише указ за освобождаването им. Правителството взе мерки за смазване на въстанието, но същевременно искаше да окаже морално въздействие на въстаниците „да си отидат по домовете“, т. е. да прекратят въоръжената борба. В Кюстендил и Радомир бяха пратени депутати и министри да внесат „омиротворение сред войниците“. С тях заминаха Ал. Стамболийски и д-р Р. Даскалов. Даскалов бързо се ориентира в създадената обстановка и реши да възглави въстанието.[20] След известни колебания Стамболийски прие същата линия.[21] Водачът на аграрната партия се ползуваше с голям авторитет сред войниците-селяни, тъй като беше лежал в затвора заради борбата си против предателската политика на цар Фердинанд.

На 27. IX. 1918 г. Р. Даскалов от името на войниците-въстаници обяви републиката. В издадената прокламация се казва: „Днес, 27 септември 1918 г. българският народ скъса веригите на робството, катурна деспотичния режим на Фердинанд и неговите помощници, обявява ги за народни врагове, прокламира се за свободен, с републиканско управление народ и подава ръка на европейските народи за примирие и разбирателство. . . От днес цар Фердинанд и династията му и бившето правителство са свалени. Всички окръжни управители, околийски началници, комендanти, кметове и войнишки началници ще изпълняват заповедите на временното правителство на републиката.

Председател: Александър Стамболийски. Главнокомандуващ: Райко Даскалов.“[22]

Началник-щаба на въстаническата армия стана фелдфебел Георги Дамянов.[23]

[19] В. Народ, бр. 192, 30 сеп. 1918.

[20] Войнишкото въстание 1918 г. Сборник спомени, под редакцията на Г. Стоев, София, 1957, с. 28. (Писмо на Р. Даскалов до Стамболийски от 27 сеп. 1918 г.)

[21] Вж. по-подробно Хр. Христов. Революционната криза в България 1918—1919. София, 1957. с. 384—386.

[22] Великата октомврийска социалистическа революция и революционните борби на българския народ, Сборник от документи под редакцията на Хр. Христов, София, 1957. с. 366.

[23] В 1923 г., когато в България беше извършен фашистки преврат, Георги Дамянов, както и много други земеделски депутати и функционери, беше убит от фашистите. Убити бяха Ал. Стамболийски и Р. Даскалов.

Но земеделското ръководство на въстанието не се оказа ефикасно. То не можа да добие организиран характер. Военното ръководство също така не бе на висота. Малкото оръдия, които въстаниците имаха, не бяха използувани. Райко Даскалов смяташе, че правителството в София ще капитулира. Той писа: „Не взехме със себе си никаква артилерия освен (а само) 25 картечници, толкова сигурни бяхме, че София не ще се опита да се съпротивлява."[24] Без артилерия, след постигнатия успех на 29 септември, въстаническата армия можеше да завземе София само чрез нощен щурм. Обаче Р. Даскалов заповяда да се отложи нападението на 30 септември. Тези, както и други факти показват, че въстаническият щаб, възглавяван от Р. Даскалов,[25] не можа да осигури надеждно ръководство на Войнишкото въстание.

* * *

Настъплението на въстаническата армия[26] към София хвърли в паника двореца и правителството на Ал. Малинов. Столицата беше обявена за „обсадена крепост" с комендант генерал Александър Протогеров. Усилено се набираха войски, верни на правителството, за да бъдат изпратени срещу въстаниците. Тъй като поради напущането на фронта от войските правителството на Малинов беше принудено да изпрати в Солун делегация,[27] която да иска примирие, а цар Фердинанд в съгласие с главното командуване на Централните сили беше за продължение на войната, между него и правителството възникна конфликт. Цар Фердинанд искаше фронтът да бъде изместен на Стара планина (Балкана). Германската и австро-унгарската легация в София, както и техните военни мисии, изцяло поддържаха царя, който вече не се доверяваше на собствената си гвардия. Генерал Коста Николов, който игра важна роля в потушаването на Войнишкото въстание,[28] пише за Фердинанд следното: „Германските войски в София правят загадъчни разместванията: заели са царския манеж, а в хотел „България" (срещу Двореца), са поставили команда с картечници. Германският пълномощен министър Обендорф предложи на правителството на място да сключи договор, да оттегли българските войски на Стара планина и там да чакаме идващите в наша помощ съюзни войски[29]. . . Правителството научи, че царят е телеграфирал на генерал Жеков във Виена,[30] че предложението за примирие е направено без негово (на царя) съгласие."[31]

Действително цар Фердинанд против волята на правителството на Малинов се готвеше да създаде нов фронт на Стара планина. Напредването на въстаниците към София обаче обърка неговите сметки. Командуването вой-

---

[24] Р. Даскалов. Избрани статии и речи. София, 1947, с. 36.

[25] Райко Даскалов беше запасен офицер.

[26] В автентичните документи и спомени тя е наречена „въстаническа армия",„републиканска армия", „червена гвардия", „народна гвардия" и пр.

[27] Делегацията се състоеше от Андрей Ляпчев (министър), Симеон Радев (пълномощен министър) и генерал Иван Луков (от Главната квартира на действуващата армия).

[28] Генерал Коста Николов беше началник-щаба на генерал Протогеров.

[29] Германо-австрийски войски.

[30] Главнокомандуващият българската армия генерал Н. Жеков се намираше във Виена, за да лекува ухото си.

[31] Войнишкото въстание, Сборник спомени и материали под редакцията на Г. Стоев София, 1957, с. 212.

ските на Централните сили, макар да беше крайно недоволно от правителството на Малинов, че поиска примирие, реши да му помогне да смаже Войнишкото въстание. От Крим в София беше спешно прехвърлена 217-а германска дивизия (непълна). Тя, заедно с намиращите се в София от порано германо-австрийски части, трябваше да вземе участие в потушаването на въстанието. Цар Фердинанд и правителството на Малинов също така се споразумяха да действуват общо срещу въстаническите сили. По този начин те изоставиха националния принцип и застанаха на класовия принцип.

Но забележително е, че съглашенското командуване, което прекрасно се възползува от революционния взрив в българската армия, също така подкрепи правителството на Малинов в потушаване на Войнишкото въстание. Генерал Франше д'Еспере заповяда всички български войски западно от Скопския меридиан да бъдат обявени за пленници (заложници). Между другото това беше мярка, целяща изолирането на тези революционно настроени войски от събитията в България. Той заповяда на своите войски да настъпят незабавно към вътрешността на България, да я окупират и по този начин да попречат на Войнишкото въстание. Настъплението на съглашенците „по петите на въстаниците" беше продиктувано също така от класовите интереси на съглашенската буржоазия. Революцията в българската войска можеше да бъде заразителен пример за съглашенските войници. Генерал Иван Шкойнов, който непосредствено ръководеше операциите против въстаниците, писа, че генерал Франше д'Еспере се съгласил да подпише примирието между България и Съглашението (29 септември), след като се уверил, че „бунтарите ще бъдат разбити" от правителствените войски.[32]

Така в събитията през септември 1918 г. в България се получи нещо аналогично на това, което стана по време на Парижката комуна през 1871 г. Както Бисмарк и Тиер се споразумяха, за да бъде разбита Комуната, така и правителството на Малинов, цар Фердинанд, германо-австрийското и съглашенското командуване пред заплахата от разгарящата се революция в България набързо се разбираха и обединиха усилията си с цел да бъде смазано Войнишкото въстание.

Трябва да отбележим, че още в хода на войната, когато ставаха бунтове в българските полкове, генерал фон Шолц, командир на германо-австрийските войски на Южния фронт, даваше нареждания да се действува безпощадно срещу бунтовниците. Бунтът[33] в 27-и пехотен полк през юни 1918 г. беше потушен при взаимодействието на германски и български части. Бунтовниците бяха обградени от един германски батальон (от 302-а дивизия), от две германски егерски роти и от един български полк и принудени да капитулират.[34]

Главнокомандуващият въстаническата армия Р. Даскалов писа, че е останал крайно изненадан от факта, че правителството на Малинов прибягнало „до помощта на германците" в разгорялата се гражданска война.[35] Обаче с това си изказване Р. Даскалов показа, че не е разбирал същността на разгорялата се класова борба у нас. Изхождайки от своите класови интереси, правителството на Малинов не можеше да не потърси съдействието на германското командуване, което се считаше задължено да му окаже помощ.

---

[32] ВИА, ф. 26, оп. 1, а. е. 725, л. 35.

[33] Това беше вторият бунт в 27-и пехотен полк.

[34] Хр. Христов. Революционната криза в България 1918—1919. София, 1957. с. 229—230.

[35] Великата октомврийска социалистическа революция и революционните борби на българския народ през 1917—1919 г., София, 1957, с. 378.

Как беше потушено Войнишкото въстание и каква роля играха германо-австрийските войски?

Както беше отбелязано, въстаниците, които се струпаха в Радомир на 27 септември, издадоха позив от името на 30 хиляди души. Половината от тези войници бяха със своето пехотно оръжие. След Великата октомврийска революция вече преобладаваше схващането, че оръжието трябва да се запази, за да се употреби срещу собствената власт.[36] Лозунгът „да захвърлим оръжието" беше заменен с „да обърнем оръжието срещу виновниците за войната". Разбира се, една част от въстаниците бяха захвърлили оръжието си, но в Радомир бяха завладени складове и някои от въстаниците, които бяха без оръжие, отново получиха. Същевременно на онези от войниците, които не искаха да влязат в редовете на въстаническата армия, бяха издадени удостоверения, че не са зачислени в „доброволческата републиканска армия и са свободни да отидат по домовете си"[37]. По този начин всички, които искаха да си отидат, по мирен начин бяха освободени.

Въстаниците, които влизаха в „републиканската доброволческа армия", бяха от 2-а, 3-а, 5-а, 9-а дивизия и от някои други съединения. Общо взето, обаче, във всички дивизии имаше революционни прояви.

На 29 септември въстаниците настъпиха в три колони: а) по шосето Владая—Княжево, б) през западните склонове на Витоша планина и в) южните склонове на Люлин планина.

Командуването на „Софийската крепост", възглавявано от генерал Александър Протогеров, с нетърпение очакваше подкрепления от страна на германското командуване. Генерал Шкойнов, който пряко ръководеше боевете против въстаниците в украйнините на Княжево, пише в спомените си, че на 29 септември положението било „много тревожно". Все пак той увери цар Фердинанд и престолонаследника княз Борис, че на другия ден (30 септември) въстаниците ще бъдат разбити. Относно пристигналата помощ генерал Шкойнов казва: „Подир малко (след пладне на 29 септември) пристигна германската дружина с капитан Юнглинг с 3 роти, 1 картечна рота (4 картечници) и 4 оръдия. Наредих да заеме позиция на шосето[38] и от двете му страни."[39] С други думи, още с пристигането си германската дружина бива поставена в центъра на отбраната на София. Тази дружина беше част от 217-а германска дивизия, която в непълен състав беше прехвърлена от Крим в София.

На 30 септември сутринта генерал Протогеров издаде заповед, в която се признава, че предния ден войските му са претърпели неуспех. „Нашите части, се казва в заповедта му, които заемаха дефилето западно от село Княжево, се оттеглиха източно от това село."[40]

Обаче на 30 септември командуването на правителствените войски вече имаше едно преимущество — съсредоточаване на достатъчно количество германо-австрийски и български войски срещу въстаниците и струпване на достатъчно артилерия — около 30 оръдия. По този начин правителствените войски имаха решително преимущество. В същата заповед се казва, че VI/38[а] германска дружина трябваше да заеме за отбрана столицата от юг, а именно

---

[36] Войнишкото въстание. Сборник спомени под редакцията на Г. Стоев, София, 1597, с. 80.

[37] Райко Даскалов. Избрани статии и речи. София, 1947. с. 35.

[38] Шосето Княжево—София.

[39] ВИА, ф. 26, оп. 1, а. е. 725, л. 15—16.

[40] Пак там, ф. 1915/1918, IX—61 в, л. 194.

по линията Лагера — Тухларните фабрики — Погребите — шосето за село Горубляне. В отбраната се включваше още 21-ва германска картечна рота (12 картечници), 9-а германска рота и др.[41] В столицата имаше две австрийски дружини, които бяха включени в отбраната на столицата.[42] Дружината на капитан Юнглинг, към която беше придадена батарея скорострелни оръдия, както беше отбелязано, зае центъра на отбраната в столицата по шосето София—Княжево.

Дружината се изнесе до самите позиции на въстаниците — източно от с. Княжево. Въстаниците и германците бяха едни срещу други — на едно много близко разстояние. Вдясно и вляво от германците бяха български части — юнкери от Военното училище, школници от Школата за запасни офицери, гвардейци от личната гвардия на цар Фердинанд и други тилови части, както и „отпускари", които очевидно бяха готови да изпълнят заповедите на щаба на генерал Протогеров.

Защо командуването на „Софийската крепост"сложи в центъра на отбраната на столицата германски части? Това най-добре се вижда от заповедта на генерал Протогеров. В нея, предназначена за бойните действия на 30 септември, се казва, че трябва да се премине от отбрана в настъпление. На германската част, заела позиция на шосето София—Княжево, се поставяше следната бойна задача: „Да настъпи в 5 часа пр[еди] пл[адне] по посока на селото Княжево — Перачницата — Владая, като включи в своята зона на движение южните склонове на хребета Кърлеж и десния бряг на Владайската река. Задача — да завладее с. Княжево, да натика разбойниците в дефилето и там да ги унищожи."[43] На българските части, които действуваха във фланговете на германците. също така се даваше заповед да преминат в настъпление.

От тази заповед се вижда, че разбиването на въстаниците, които се назовават от генерал Протогеров „разбойници", се предоставяше най-вече на германците. Те трябваше да настъпят в центъра на въстаническите позиции. Зад тях имаше големи резерви — 1 дружина, 2 отделни роти, артилерия и 2 австрийски дружини. Понеже отбраната на София според плана и терминологията на щаба на генерал Протогеров се делеше на „подвижна" и „неподвижна", германците трябваше да играят решаваща роля в подвижната отбрана, а австрийците — в неподвижната. Във всеки случай на германо-австрийците се поставяше основна задача в разбиването на въстаниците.

За съжаление ние нямаме точни сведения за морално-политическия дух на германските войници, които дойдоха да се бият срещу българските въстаници. Не може да има съмнение, че между тях също е имало работници и бедни селяни, които са ненавиждали войната и буржоазията, която ги е пратила на хиляди километри от Германия да се бият за чужди интереси. Но командуването още е държало здраво в ръцете си военнослужещите и ги е хвърлило в изпълнение на една контрареволюционна задача. В спомените на българи, които са били свидетели на разгрома на Войнишкото въстание от германците, се казва, че те били зле настроени срещу нашите „болшевики". А. Лулчев съобщава, че германците заявявали, че не се бият срещу съглашенските войски, които настъпвали по петите на въстаниците, но срещу самите

[41] ВИА, ф. 1915/1918, IX—61в, л. 194.
[42] Пак там, л. 191.
[43] Пак там, л. 195.

въстаници с готовност щели да водят бой.[44] Райна Станчева пише в спомените си, че германците нахлули в с. Княжево с викове „болшевик" (по адрес на въстаниците — б. м.) и „избиха всичко, което бе облечено във войнишка дреха"[45]. Може да се предполага, че щом като германците идваха от Съветска Русия, едни са били под влияние на Руската революция, а други са били противници на болшевизма. Затова не е изключено подобни викове („болшевик") да са надавали германските офицери и отделни войници, а не всички германци. Изключено е поне част от войниците да не са се повлияли от събитията в Съветска Русия и да не са разбирали, че политиката на кайзер Вилхелм II и неговото правителство е била пагубна за Германия. Що се касае до заявлението на германците, че не ще се бият срещу съглашенците, трябва да се разбира, че те са смятали войната на Балканите за загубена

Обаче безспорно е, че германското командуване е схванало добре своята задача — да помогне с войските си за смазване на революцията в България. Според донесенията на представителя на българския генерален щаб към същото командуване германското командуване в Букурещ искаше в България „да бъдат изкоренени болшевишките идеи", разпространени в „част от армията на народа". Всички, които се бунтуваха, бяха окачествени от германските офицери като „болшевики". Началник-щаба на въстаническата армия Георги Дамянов, макар да беше последовател на аграрната партия, а не на социалистическата, също беше окачествен от капитан Юнглинг като „водител на болшевиците"[46]. Изкореняването на болшевизма, според схващането на германското командуване, трябваше да стане най-вече, като бъде смазана революцията в българската армия.

Изобщо германското командуване направи всичко възможно, за да изпълни задачата, която му се възлагаше, да потуши въстанието, без да подбира средствата. По този начин то целеше, от една страна, да помогне на българската буржоазно-монархическа клика, а, от друга — да пресече пътищата на влияние на българските войници-революционери върху германско-австрийските войски, намиращи се в България.

Действително германските войски, на които беше заповядано да разгромят въстаниците на тяхната централна позиция (шосето Владая—Княжево), изпълниха успешно своята задача. Капитан Юнглинг беше улеснен всячески от българското командуване. Към него беше предаден офицер за свръзка и преводач.

Германците бяха посрещнати със силен пехотен огън от въстаниците, заели позиции при Боровата гора и местността Кърлежа.[47] Капитан Юнглинг поиска съдействието на артилерията (българска и германска), която под формата на „валяк" биеше въстаниците и ги принуди да отстъпят след обед на 30 септември. Германската пехота настъпи и вечерта гара Владая беше превзета. Пак главно в резултат на силния артилерийски огън правителствените войски постигнаха успех и на фланговете. Началник-щаба на въстаническата армия Георги Дамянов писа по-късно, че при Княжево—Владая беше даден

[44] А. Лулчев. Септемврийски дни 1918 г. София, 1926. с. 79.

[45] Войнишкото въстание. Сборник. . . София, 1957, с. 188.

[46] Работата на БКП в армията 1891—1918 г. Сборник документи и материали под редакцията на В. Вълов и др., София, 1966, с. 522.

[47] Войнишкото въстание 1918 г. Сборник спомени и материали, София, 1957, с. 253.

„адски артилерийски огън", който наподобявал силата на огъня при боевете на Дойран.[48]

С разбиването на въстаниците при Княжево—Владая нямаше вече възможности те да продължат борбата. Макар да дадоха съпротива още два дни (1—2. X. 1918 г.), въстаниците в същност водеха ариергардни боеве. На 2 октомври беше завзет от правителствените войски Радомир и се сложи край на съпротивата. Извършени бяха жестокости над пленените въстаници. Много от тях бяха избити без съд.[49] Загинаха около 2500 души борци против буржоазно-монархическата клика.[50] БРСДП (т. с.) възглави борбата за защита на затворените въстаници, за обща политическа амнистия.[51] Капитан Юнглинг твърди, че е пленил 1000—1500 въстаници.[52] В самото разбиване на въстаниците германските части изиграха ролята на главна ударна сила.

* * *

Причините за поражението на Войнишкото въстание са твърде много и разнообразни. Обаче основната причина за неговия неуспех се корени в обстоятелството, че партията на тесните социалисти не го възглави. Само тя можеше да му даде организираност и целенасоченост. Но понеже тя още не беше партия от ленински тип и не разбираше етапите на революцията, а именно, че революционната борба за демократична република е предпоставка за бъдещата социалистическа революция, остана настрана от въстанието. Тесните социалисти, които участвуваха като командири във Войнишкото въстание, се разколебаха поради това становище на ЦК и не направиха необходимото да вървят докрай по пътя на въоръжената борба. Така например тесният социалист Васил Драганов, който беше един от командирите на революционните войски в Радомир, съобщава, че на 29 септември не пратил подкрепления на Райко Даскалов между другото и за това, че нямал нареждания от ЦК на БРСДП (т. с.). „Аз самият, пише В. Драганов, много се колебаех, тъй като нямаше (в Радомир) никакво нареждане от партията."[53]

Общо взето, Войнишкото въстание имаше стихиен характер. Невъзглавяването на въстанието от партията на тесните социалисти не доведе до съчетание на борбата на войниците с тази на пернишките миньори, а те бяха готови да въстанат. В София, колкото и малко работници да имаше, те също можеха да тръгнат по пътя на революцията.

Както беше отбелязано, ръководството на въстанието в лицето на Райко Даскалов не се оказа на висота. То се противопостави на един нощен щурм на въстаниците за завземане на столицата. Щабът на Р. Даскалов не можа да осигури оръдия на въстаниците. Изобщо Даскалов в началото даже забрани откриването на огън срещу правителствените войски. „С тази мярка, казва той, целях да се избегне проливането на братска кръв."[54] Командуването на правителствените войски обаче не се ръководеше от такива хуманни съоб-

[48] Г. Дамянов. Истината за Септемврийската революция, София, 1921, с. 40.

[49] ЦДИА, ф. 173, оп. 664, л. 214.

[50] Стенографски дневници на XVII Обикновено Народно събрание, IV извънредна сесия, с. 546.

[51] ЦДИА, ф. 173, оп. 3, д. 1693, л. 4.

[52] ВИА, ф. 26, оп. 1, а. е. 725, л. 24.

[53] Войнишкото въстание 1918 г. Сборник спомени и материали, с. 42.

[54] Р. Даскалов. Избрани статии и речи. София, 1947. с. 37.

ражения. То заповяда да бъдат избивани без пощада „разбойниците", като в началото даже даде заповед да бъде обстрелван един влак с ранени и болни войници, които пристигнаха на гара „Захарна фабрика".

Възниква въпросът обаче: можеше ли да бъде завзета столицата от въстаниците? На този въпрос трябва да се отговори положително. Ако беше проведен нощен щурм на 29 срещу 30 септември, противниковата артилерия не щеше да влезе в действие и София можеше да бъде завзета. На 30 септември, когато в боевете взеха участие частите на 217-а германска дивизия и беше привлечена достатъчно артилерия, въстаниците вече бяха в неблагоприятно положение. „Чуждите войски", за които Р. Даскалов смяташе, че не могат да вземат страна в пламналата гражданска война, бяха използувани от буржоазно-монархическата клика, като изиграха първостепенна роля.

Но макар Войнишкото въстание да завърши с неуспех, то имаше големи положителни последици. Най-голямото значение на въстанието на българските войници беше *изваждането на България от империалистическата война*. По този начин българските войници, под въздействието на антивоенната работа на партията на тесните социалисти и на отражението на Великата октомврийска революция, изпълниха своя революционен дълг. С напущането на окопите от българските войски *Балканският фронт рухна*. Ето защо съвършено погрешно югославските историци твърдят, че на Добро поле сръбската армия завоювала „велика победа". Преди всичко пробивът на Добро поле беше извършен не от сръбски, а от френски войски (17-а колониална и 122-а дивизия.[55] Съглашенците имаха огромно превъзходство в артилерията. Но пробивът беше направен на един много тесен фронт и можеше да бъде запълнен. Работата се състоеше в това, че по-нататък българската войска отказа да се бие. Съглашенските сили и I сръбска армия в техния състав настъпваха в *празно пространство*. Ето защо съвършено произволно югославският генерал Калафатович писа по-късно, че настъплението на съглашенците било „мълниеносно" и сърбите постигнали „една от най-славните епопеи в историята на сръбската армия"[56]. Истината е, че когато българските войници правеха революция, за да сложат край на империалистическата война на Балканите, други правеха свои „славни победи"...

Висока оценка на революцията в България, т. е. на Войнишкото въстание, даде В. И. Ленин, който в една своя реч за международното положение в това време каза, че малка България не е страшна за англо-американския империализъм, обаче революцията, т. е. Войнишкото въстание, „в тази малка, слаба, напълно безпомощна страна, накара англо-американците да си загубят ума и да поставят такива условия за примирие, които са равни на окупация". По-нататък Ленин изтъква, че провъзгласяването на „селска република в София" става заразителен пример за съглашенската армия. Подобно влияние на българското въстание Ленин не изключваше и върху армиите на Централните сили. „След България, писа той, тръгна Австрия."[57] В същото време в Германия по дълбоки вътрешни причини назряваше мощна революция.

И действително Войнишкото въстание в българската армия през септември 1918 г. трябва да се разглежда *като едно важно звено във вери-*

---

[55] Commandant Caseilles. La rupture du front bulgare. Paris, 1929, p. 48, 66, 98, 102.
[56] Larmée d'Orient, Paris, 1932, p. 71.
[57] В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, изд. пятое. Т. 37. Москва, 1963. с. 160—161.

гата на световната революция, като етап в процеса на разгарящата се революционна криза, в която навлязоха капиталистическите страни след пламването на Първата световна война и Великата октомврийска революция.

Георги Димитров изтъква, че българските работници и селяни, облечени във войнишки шинели, „последваха на дело примера на руските братя“[58]. Истински интернационализъм в този момент не можеше да се прояви другояче освен като войниците обърнат оръжието срещу собственото си правителство и командуване. Само така можеше да се сложи край на империалистическата война на Балканите, в която балканските народи се изтребваха по вина на своите буржоазно-монархически клики — оръдия на своите „велики съюзници“ — съглашенските държави и държавите на Централните сили. И ако Великата октомврийска революция нанесе удар в сърцето на империалистическия съюз на Съглашението, революцията в България нанесе такъв удар в левия фланг на Централните сили. Васил Коларов оцени значението и взаимната връзка на тези две събития по следния начин:

„След като Октомврийската революция скъса Източния фронт на Съглашението, революционните събития в България доведоха до скъсването на Балканския фронт на Централните сили, което означаваше началото на разгрома на германския и австро-унгарския монархизъм и империализъм.“[59]

Що се касае за самата България, Войнишкото въстание представлява една светла страница от новата история на българския народ. Макар да беше потушено, то задълбочи още повече политическата криза в страната и показа, че трудещите се ще има да водят нови още по-ожесточени класови битки. Въстанието показа големите революционни възможности на българските трудещи се — работници и селяни.

DER SOLDATENAUFSTAND IM SEPTEMBER 1918 UND DIE BETEILIGUNG DEUTSCHER TRUPPEN AN SEINER UNTERDRÜCKUNG

JONO MITEV

(Zusammenfassung)

Bulgarien wurde von Zar Ferdinand und der Regierung Dr. Vasil Radoslavov in den Ersten imperialistischen Weltkrieg als Bundesgenosse Deutschlands, Österreich-Ungarns und der Türkei getrieben. Obwohl Bulgarien erst später (1915) in den Krieg zog, brachte es sehr große Opfer. Das bulgarische Volk drückte die Verneinung dieses Krieges, durch eine Reihe von revolutionären Taten aus.

Bereits bei der Verkündung der Mobilmachung im September 1915 brachen Soldatenaufstände aus. Sie nahmen während des Krieges zu und wurden im Inland durch Arbeiterkundgebungen begleitet. Die Unzufriedenheit wuchs infolge der ungerechten Voraussetzungen des Krieges, der überaus großen Beschlagnahmungen, des Mangels an Lebensmitteln und Kleidung (vor allem an der Front). Die Soldatenaufstände wurden vor allem von Mitgliedern der Sozialdemokrati-

[58] Г. Димитров. Съчинения. Т. 14, с. 233.
[59] В. Коларов. Избрани произведения. Т. III, с. 46 (курсивът в оригинала).

schen Arbeiterpartei Bulgariens (Engsozialisten) und Mitgliedern des Balgarsk Zemedelski Naroden Sajuz (Bauernpartei) geleitet. Sehr stark nahmen sie nach der Großen Oktoberrevolution in Rußland zu, die sich auf Bulgarien sehr wesentlich auswirkte.

Die Unzufriedenheit der Soldaten (zu denen auch Offiziere und Unteroffiziere gehörten) äußerte sich schließlich in dem großen Soldatenaufstand im September 1918, der von Dr. Rajko Daskalov, in Übereinstimmung mit dem Führer der Bauernpartei, Alexandar Stambolijski, und einigen Vertretern der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei Bulgariens (Engsozialisten) geführt wurde. Das Zentralkomitee der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei Bulgariens (Engsozialisten) beschloß aber, sich an den Revolutionshandlungen nicht zu beteiligen.

Die Aufständischen mit Dr. Rajko Daskalov an der Spitze verkündeten in der Stadt Radomir, die in der Nähe von Sofia liegt, die Republik in Bulgarien mit dem Präsidenten Alexander Stambolijski (27. 9. 1918). Die aufständischen Truppen drangen zur Hauptstadt vor, wurden aber in den Vororten bei Knjaževo, Vladaja und anderen zerschlagen.

Auf Antrag der bulgarischen Regierung und des Zaren Ferdinand beteiligten sich an der Erstickung des Widerstands auch deutsche Truppen. Die (unvollständige) 217. deutsche Division wurde von der Krim nach Sofia abgezogen. Die Regierungstruppen stießen gegen die Aufständischen in drei Kolonnen auf der Landstraße nach Knjaževo vor. Die mittlere Kolonne bestand aus deutschen Truppen.[1] In den anderen entscheidenden Punkten wurden neben den bulgarischen auch deutsche und österreichische Truppen eingesetzt. Die nach Knjaževo vordringende deutsche Kolonne war mit starken Artilleriegeschützen ausgerüstet und spielte eine besonders wichtige Rolle in der Unterwerfung der Aufständischen.

Anfang Oktober 1918 war der Soldatenaufstand vollständig zerschlagen. Die Unterstützung, die das deutsche Kommando der bulgarischen Regierung erwies, zeigte, daß eine vollständige klassenbestimmte Zusammenarbeit zwischen der deutschen und der bulgarischen Bourgeoisie zur Unterwerfung der Revolutionsbewegung in Bulgarien durchgeführt wurde.

ВЪНШНАТА ТЪРГОВИЯ МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И ГЕРМАНИЯ МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ (1919—1939 г.)

ЛЮБЕН БЕРОВ

Външната търговия между България и Германия през периода на капитализма е била обект на разглеждане от страна на българската икономическа и стопанско-историческа мисъл както преди, така и след 9 септември 1944 г. Това се дължи на факта, че Германия почти през целия период на капиталистическото развитие е била един от основните контрагенти на външната търговия на България и от условията на този стокообмен е зависело в известна степен стопанското положение в страната. Особено се повишава интересът към външната търговия между България и Германия след Първата световна война, когато през каналите на външнотърговския обмен започва да минава една все по-голяма част от националния доход на България. Докато през 1900 г. общата сума на външнотърговския обмен (внос плюс износ) възлизаше само на около 20% от приблизителната сума на националния доход на страната, през 1939 г. този процент достига вече до 27.[1] Настоящата студия си поставя за задача да изследва именно този период след Първата световна война. Ограничаваме се само в рамките на периода между двете световни войни (1919—1939 г.), тъй като периодът до Първата световна война е обект на изследване в студията на Цв. Тодорова в настоящия сборник. Външнотърговските връзки между България и Германия през годините на самата Първа световна война са анализирани твърде изчерпателно в кандидатската дисертация на Вера Кацаркова,[2] а връзките през годините на Втората световна война са дадени също доста подробно от Давид Коен в монографията му от 1966 г.[3] и поради това за този подпериод се ограничаваме само в очертаването на някои общи тенденции на външната търговия между България и Германия, които са продължение на периода между двете световни войни и не са дадени от Д. Коен поради специализирания профил на неговата студия.

До 9. IX. 1944 г. външната търговия между България и Германия между двете световни войни се разглежда в една или друга степен в много статии

[1] Сума на националния доход за 1900 г. по Л. Беров. Положението на работническата класа в България при капитализма. София, 1966 (ВИИ). с. 302 и за 1939 г. по Ас. Чакалов Националният доход и разходи на България 1924—1945 г. София, 1946. с. 142.

[2] В. Кацаркова. Икономиката на България през годините на Първата световна война. София, 1968 (дисертация, защитена във ВИИ на 21. XI. 1968 г.).

[3] Д. Коен. Ограбването и разоряването на българското стопанство от германските империалисти през Втората световна война. София, 1966.

в ежедневния периодичен печат, доклади на сесиите на търговско-индустриалните камари и някои по-конкретни монографии. Ако оставим настрана кратките статии в ежедневния печат, които неизбежно имат журналистическоделови характер,[4] остават фактически само тридесетина статии в периодичния печат, които разглеждат по-подробно търговията между двете страни. Всички тези статии са от периода след 1932 г. и в повечето от тях се дава положителна оценка за ролята на германско-българската търговия за икономическото развитие на страната. Някои от тези автори се задоволяват само с елементарно преразказване на наличните официални статистически данни за стокообмена между двете страни за някои години,[5] други се опитват аполитично или с плахи критични забележки да обосноват растящата роля на Германия като пазар за българските земеделски произведения по време на кризата от 1929—1933 г. и след нея,[6] докато трети стигат в една или друга степен до възхвала на германския империализъм и на неговата стопанска политика спрямо България.[7] Много от тези статии засягат външната търговия между България и Германия между другото в рамките на общото разглеждане на външната търговия или експортната политика на България. Подобен е и случаят с няколко научни студии за митническата, търговско-договорната и пр.

---

[4] Подобно е и положението с докладите на търговските камари,в които въпросът за външната търговия между България и Германия се поставя обикновено между другото, в рамките на общия преглед на вноса и износа.

[5] Хр. Константинов. Характерното в стокообмена на България с Германия. Известия на Бълг. земед. банка, 1932, кн. XII, с. 861—874; К. Д. Неделчев. Външната търговия на България 1920—1936. София, 1937; Т. Обрешков. Вносът на България през последните пет години. — Архив за стопанска и социална политика, 1935, кн. 5, с. 307—325; Хр. Караминков. Външната търговия на България с Германия. — Известия и стопански архив на Министерство на търговията, промишлеността и труда, 1932, кн. 9—10, с. 283—301; Ив. Гъбенски. Външната ни търговска политика след войната. — Списание на Бълг. иконом. дружество, 1932, кн. 8, с. 461—481; Търговският договор между България и Германия. Известия и стопански архив на Министерство на търговията, 1933, кн. 3—4, с. 122—140; Търговският договор между България и Германия. — Списание на Бълг. иконом. дружество, 1933, кн. 3, с. 145—167; Вл.Пеев. Българската външна търговия. Алманах. София, 1943; Д. Тошев. Трайни насоки във външната търговия на България. — Архив за стопанска и социална политика, 1936, кн. 2, с. 93—118 и др.

[6] Н. Агънски. Германският пазар и дунавските държави.— Архив за стопанска и социална политика, 1936, кн. 2, с. 132—111; Т. Калинов. Външната търговия на България с Германия. — Кооперативен подем, 1936, кн. 6, с. 280—290; Експортни резултати и външна търговска политика. — Кооперативен подем, 1937, кн. 5—6, с. 154—163; Проблеми на външната ни търговия. — Списание на БИД, 1933, кн. 5, с. 263—281; Търговията на България с Германия. — Стопански проблеми, 1936, кн. 8, с. 373—379; Ив. Каросеров. Нашата експортна политика, София, 1937; Н. Пиперов. Изгодите и спънките за българското стопанство и търговия от търговския договор с Германия. — Икономическа борба, 1933, кн. 3, с. 1—5; Грижи за създаване на повече и по-сигурни пазари. — Икономическа борба, 1934, кн. 5, с. 10—15; Ст. Спасичев. Значението на германския пазар за българското стопанство. — Списание на БИД, 1937, кн. 5—6, с. 344—355;Ролята на Германия във външната търговия на балканските държави. — Списание на дружеството на завършилите Висшето търг. у-ще Варна, 1938, т. I, с. 39—59; A. G. B. Fischer. The German Trade Drive in South—Eastern Europe. — International Affairs, vol. XVIII, № 2, p. 150—179, и др.

[7] Бранденщайн.Промени в структурата на германското стопанство и тяхното влияние върху българския износ. София, 1937; Р. Миркович. Проблеми на българската износно-търговска политика. София, 1943; Ал. Любенов. Германо-българското стопанско сътрудничество. — Сп. БИД, 1941, кн. 10, с. 594—596; Външната търговия между страните от Средна и Югоизточна Европа, в сп. Експортен преглед, 1939, кн. 23, с. 7—9; Д. Павлов. Стопанското сътрудничество между България и Германия, в сп. Просвета, 1942, кн. 4, с. 220—229 и др.

политика на България след Първата световна война.[8] Известно изключение прави само доста подробната студия на Ас. Г. Христофоров,[9] която отделя много място на търговията между България и Германия и ще бъде обект на критика в по-нататъшното ни изложение. Само няколко прогресивни автори при условията на фашистката цензура се опитват в отделни статии да поставят на критична основа разглеждането на въпроса за германско-българската търговия.[10] Въпросът за външнотърговските връзки между България и Германия се засяга накратко и в някои партийни решения и резолюции до 1944 г.[11]

След 9. IX. 1944 г. външната търговия между България и Германия се разглежда специално или между другото в няколко статии и монографии на А. Бехар, Ж. Натан, Л. Беров, Л. Б. Валев, Ст. Колев и др. В някои от тези студии външнотърговските отношения между двете страни се разглеждат мимоходом в рамките на общото запознаване на читателя с икономиката на страната през 30-те години.[12] В студията на А. Бехар поради много големия общотеоретически увод вниманието е концентрирано почти само върху търговията през годините на Втората световна война. В нашата студия от 1954 г. се разглежда само периодът след 1929г., и то само от гледна точка на установяване ценовите условия на стокообмена между България и Германия.

Изложеното дотук показва, че досега външната търговия между България и Германия между двете световни войни не е била обект на цялостно изследване в нашата стопанско-историческа литература. Споменатите статии и монографии разглеждат повърхностно или по-подробно само отделни години или кратки подпериоди от развитието на стокообмена между двете страни (почти изключително в рамките на 30-те години). Много от тях са ограничени в разглеждането само на отделни моменти от външнотърговските отношения между двете страни (митническа политика, ценови условия и пр.). Настоящата

---

[8] К. Хр. Стоянов. Външната търговия на България и търговско-договорната ѝ политика след войната. — Годишник на Висшето търг. у-ще Варна, 1934—1935, с. 1—92; Г. К. Свраков. Българската митническа тарифа за вносните стоки в нейното развитие, в същия годишник, 1935—1936, с. 1—60; К. Бобчев. Външнотърговската политика на България след войната. — Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при СДУ, 1938, № 4, с. 1—50; Ив. Стефанов. Външната търговия на България след войните. — Трудове на СИСП, 1939, отделен отпечатък, и др.

[9] Ас. Г. Христофоров. Развитието на конюнктурния цикъл в България 1934—1939 г. Трудове на СИСП, 1939, № 1—2 Б, с. 10—12, 17—19 и др.

[10] Т. Димитров.Външната ни търговия с Германия. — Стопански проблеми, 1937, кн. 5, с. 213—216; Д. Тошев. Поглед върху външнотърговската ни политика. — Стоп. проблеми, 1937, кн. 5, с. 208—213; Сирко Станчев. Чуждите пазари във връзка с износа на овощия и зеленчуци, София, 1937; Евг. П. За по-правилното разпръскване на нашата външна търговия. — Стоп. проблеми, 1939, кн. 4—5, с. 173—179; Д. Тошев. Новата търговска политика на Германия. — Архив за стоп. и соц. политика, 1934, кн. 2, с. 147—155; В. Веселинов, Нашата външна търговия. — Стоп. проблеми, 1941, кн. 6, с. 245—249 и др.

[11] БКП в резолюция и решения, т. III, София, 1954, с. 381—384, 447 и др.

[12] Вж. например А. Бехар. Германският империализъм и отражението му в България, София, 1949; Ж. Натан. Стопанска история на България, София, 1958; Л. Беров. Към въпроса за външнотърговската ориентация на българския фашизъм. — Трудове на ВИИ, 1954 г., кн. I, с. 123—222; Ж. Натан, Л. Беров. Монополистическият капитализъм в България, София, 1958; Ст. Колев. Борбата на БКП за единен фронт, София, 1959; С. Пенчева. Борбата на БКП . . . 1935—1939 г. — Известия на ВПШ, 1958, т. 2, с. 351—402; Ст. Цонев, П. Близнаков. Икономически предпоставки на социалистическата революция в България. Варна, 1967; Ас. Чакалов. Форми, размери и дейност на чуждия капитал в България. София, 1962, и др., както и няколко статии на Х. Радант и други историци от ГДР за дейността на някои германски монополи в България през разглеждания период.

студия си поставя за задача да запълни тази празнина, като се даде и отговор на редица неправилни твърдения на буржоазни икономисти по този въпрос до 1944 г. Същевременно трябва да се коригират донякъде и някои едностранчиви опростенчески оценки в тази област, които се утвърдиха в нашата пропагандистка (а и не само пропагандистка) литература след 9. IX. 1944 г.

* * *

Поражението на германския империализъм в Първата световна война, стопанската разруха и обявената от империалистическите държави-победителки икономическа блокада на България до февруари 1919 г. не можеха да не дадат известно временно отражение върху външната търговия между България и Германия през първите следвоенни години. През 1919 г. търговията между двете страни бе фактически почти прекратена с изключение на съвсем малък износ на тютюн през последните месеци. Авансите от страна на български търговци, индустриални предприятия и държавни учреждения за доставки от Германия през годините на Първата световна война бяха загубени вследствие катастрофалната обезценка на германската марка или поради секвестирането им.

През годините на следвоенната стопанска криза външната търговия между двете страни започна обаче бързо да се възстановява, като вносът от Германия още през 1922 г. по стойност (приравнен към стабилна валута) и по относително тегло (около $^1/_5$) в общата сума на вноса на България достигна своето довоенно равнище. Възстановяването на довоенното относително тегло (около $^1/_{10}$) и стойностната величина на износа към Германия ставаше малко по-колебливо и по-бавно, но от 1924 г. и то бе задминато (вж. табл. 1).

Причината за тази разлика в темповете на възстановяване довоенното равнище на вноса и на износа от Германия се криеше, на първо място, в обстоятелството, че въпреки инфлацията и другите затруднения германските монополи с помощта на правителствени кредити сравнително бързо стабилизираха своето положение. При стесняването на вътрешния пазар вследствие стопанската криза и общото разстройство на германската икономика те се насочиха към активизиране на своя износ въобще и специално към балканските страни.[13] Рязкото спадане на реалната работна заплата в Германия през първите следвоенни години осигури временно повишаване на конкурентоспособността на техните промишлени изделия на световния пазар. При своя износ към Балканите и специално в България германският търговски капитал и промишлените монополи използуваха и своите индивидуални връзки от военните или довоенни години с редица представители на местната търговска буржоазия в областта на вносната търговия и търговията на едро (голяма част от тази буржоазия, за разлика от експортьорите, не бе стопанско-политически ориентирана към западноевропейските страни). Наред с тези връзки някои германски монополи имаха от по-рано и свои дъщерни търговски дружества в България за пласиране на своята продукция, като например „АЕГ", „Българско електрическо О. О. д-во" — София (от 1913 г.),[14] акц. д-во „Сименс" — София и др.

[13] Вж. Deutsche Zentralarchiv—Potsdam (по-нататък съкратено: ДЦА), а. ф. 09.01 на Външно министерство, Стопански отдел, а. е. 41062, л. 124, писмо от 20 окт. 1923 г.

[14] ЦДА, а. ф 153, инв. оп. 10, а. е. 116, л. 1—2.

Таблица 1

Търговски връзки между България и Германия до 1944 г.[15]

Година	Износ			Внос			Търговски баланс (износ минус внос)	
	общо	към Германия	%	общо	от Германия	%	общо	германско-бълг. търговия
	в млн. лв.			в млн. лв.			в млн. лв.	
1908	112	11	10,3	130	20	16,0	— 17	— 9
1909	111	13	12,1	160	29	18,2	— 48	— 15
1910	129	14	11,0	177	34	19,2	— 48	— 19
1911	184	22	12,4	199	39	19,9	— 14	— 16
1912	156	24	15,6	213	43	20,4	— 56	— 18
1919	552	20	3,6	—	—	—	— 411	+ 20
1920	2055	171	8,3	2255	125	5,5	— 199	+ 46
1921	2801	219	7,8	2975	458	15,4	— 174	— 239
1922	5925	712	12,0	4065	869	21,4	+1859	— 157
1923	4343	285	6,5	5153	1014	19,7	— 810	— 729
1924	5876	866	14,7	5678	1126	19,8	+ 197	— 260
1925	6242	1130	18,1	7834	1429	18,2	—1591	— 299
1926	5617	1094	19,4	5630	1368	21,9	— 13	— 274
1927	6627	1528	23,0	6197	1289	21,0	+ 429	+ 239
1928	6231	1738	27,9	7108	1493	21,2	— 877	+ 245
1929	6397	1911	29,8	8324	1849	22,2	—1927	+ 62
1930	6191	1620	26,1	4589	1065	23,2	+1601	+ 555
1931	5934	1748	29,5	4660	1084	23,3	+1274	+ 664
1932	3382	880	26,0	3471	900	25,9	— 88	— 20
1933	2846	1025	36,0	2202	840	38,2	+ 644	+ 185
1934	2534	1082	42,7	2247	911	40,1	+ 287	+ 171
1935	3253	1562	48,0	3008	1608	53,5	+ 244	— 46
1936	3910	1976	50,6	3181	2121	66,7	+ 729	— 145
1937	5019	2364	47,1	4985	2901	58,2	+ 33	— 536
1938	5578	3284	58,9	4934	2563	52,0	+ 644	+ 720
1939	6064	4110	67,8	5196	3403	65,5	+ 868	+ 707
1940	7019	4151	59,2	7028	4899	69,6	— 9	— 747
1941	9234	6510	70,5	10238	7321	71,5	—1004	— 811
1942	13437	9747	72,5	12928	8104	62,7	+ 508	+1643
1943	16270	12776	78,7	15130	10111	66,8	+1140	+2685
1944	11356	9965	87,8	6478	4675	72,2	+4878	+5290

Друг фактор за бързото активизиране на германския износ в България бяха значителните външнотърговски кредити със срок от 6 до 9 месеца, които немските търговско-промишлени фирми отпускаха на съответните български търговци вносители (обикновено при продажби на консигнационни начала). Тази практика се утвърди още през 1920 г. и предизвика известни възражения от страна на някои кръгове на английската буржоазия.[16] Въпросът е бил повдигнат и по дипломатически път, но това не попречи на немския капитал да продължи и през следващите години тези методи на работа. Подобни кредити се практикуваха особено от немските машиностроителни фирми и те бяха понякога причината за преориентирането на български вносители от внос на западноевропейски машини към внос от Германия към 1922 г. Такъв бе например случаят с „Американо-българско търговско-индустриално акц. д-во“ —

[15] За 1936—1938 г., вкл. анексираната Австрия, но без Чехия и Словакия.

[16] ДЦА, а. ф. 09.01, а. е. 43034, л. 18.

София, което през 1922 г. преориентира своя внос на земеделски машини и сключи договор с немската фирма „Меркур". Същата му осигури кредит до 7 млн. лв. при делене на печалбата от консигнационната продажба на машините в България.[17] С внос на машини от Германия през тези години се занимаваха и акц. д-во „Егис" — София, акц. д-во „Машина" — София, акц. д-во „Лазар Розенщайн" — Варна, акц. д-во „Николай Фехер" — София с клонове в Пловдив, Русе, Лом и Плевен, акц. д-во „Данубия" и др.,[18] които внасяли главно от „Ото Дойц" — Кьолн, „Даймлер-Бенц", „Дойче Верке" и др. Кредитиране се практикуваше и при вноса на кабели, химикали и др. (фирмите „Компания Таджер" — София, „П. Г. Петрович" — София и др.[19]).

Като допълнителен облагоприятствуващ фактор трябва да се отбележи и непрекъснатото бързо обезценяване на германската марка до началото на 1924 г. При внасяне на немски стоки на кредит срещу плащане в марки без уговорки за промени в курса на марката българските вносители често се оказваха облагоприятствувани (те изплащаха по-късно доставените на кредит стоки с марки, закупени по по-нисък курс спрямо лева).

По-друго бе положението при износа от България за Германия, който се състоеше почти само от сурови и полуобработени селскостопански произведения. За разлика от индустрията (която задмина довоенното равнище на производството си още през 1921 г.) земеделието на буржоазна България поради неблагоприятните последици от войните 1912—1918 г. успя да достигне своето довоенно равнище едва към 1926 г. Това даваше известно отражение и върху износа на страната въобще и конкретно към Германия. На второ място следва да се отбележи, че по-голямата част от българските експортьори принадлежаха към онези среди на буржоазията, които бяха стопанско-политически ориентирани към Западна Европа. При това износът на тютюна (който през първите следвоенни години бързо се утвърждаваше като най-важно перо на българския износ) попадна тогава предимно в ръцете на фирми с френски, белгийски, холандски и италиански капитали или съответно контролирани от тях български фирми. Поради това отначало той се насочваше повече към западноевропейските страни с по-стабилни валути. Тези дружества по-бавно се ориентираха към осигуряване на допълнителни пазари за българските тютюни в Германия (особено акц. д-во „Ориенттабако", „Фумаро", „Бр. Фернандез", „Лист", „Холтаб" и др.). Катастрофално бързото обезценяване на германската марка, което в известна степен стимулираше вноса от Германия, в случая даваше неблагоприятно отражение. То затрудняваше продажбите на български експортни артикули на кредит или в срок поради риска от по-нататъшно голямо спадане на курса на марката. Някои тютюноекспортни фирми, като акц. д-во „Флама", които към 1921—1922 г. се опитваха да изнесат по-големи количества тютюни в Германия, реализираха големи загуби поради обезценяване на марката и бяха изправени почти пред фалит.[20]

Във връзка с обема на внос-износа между България и Германия през годините на следвоенната стопанска криза (а и по-късно) следва обаче да се има пред вид, че официалните статистически данни в табл. 1 не отразяват

---

[17] Д. Йорданов. Българските дружества и банки 1922 г., София, 1923, с. 370
[18] Пак там, с. 367, 370, 372 и 424.
[19] Пак там, с. 409—410.
[20] Пак там, с. 378.

точно действителното положение. Доста немски стоки се внасяха в България не пряко, а чрез реекспорт от Австрия и Унгария. Вносители в случая бяха съответно свързани с немския капитал унгарски или австрийски фирми и поради това този внос не е регистриран от българските митници като внос от Германия. Такава роля в началото на 20-те години играеше например акц. д-во „Данубия" — София, в което участвуваше като акционер виенската фирма „Сам-Патак" наред с унгарски и италиански капитали. „Данубия" внасяше като посредник през Унгария немски земеделски машини, големи количества сол и др.[21] Подобни посреднически функции изпълняваше и създаденият през 1920 г. в Будапеща синдикат от немски и унгарски фирми начело с „Национал Банк фюр Дойчланд", „Хамбургер Юнион Синдикат", „Бремер Меркатор" и др. за работа на Балканите.[22] Посредническа роля при вноса на немски машини и други стоки през Унгария играеше и фирмата „Николай Фехер&Сие" — София (дъщерна креация на „Британо-унгарска банка" — Будапеща), която бе представител на моторната фабрика „Ото Дойц" — Кьолн, и др.[23] Посредничество съществуваше и по отношение на българския износ към Германия. Например значителна част от изнесените според нашата митническа статистика яйца за Австрия от Виена се преадресираха без разтоварване на вагоните за Германия.[24] От друга страна, известна част от внесените в Германия български тютюни фактически се реекспортираха от Хамбург за скандинавските страни, Англия и др. Едва към 1927 г. Стопанският отдел при германското външно министерство започна да проучва пътищата за реорганизиране на немската експортна търговия с оглед „да се премахне с всички средства" посредническата роля на Австрия и Унгария.[25]

След известно поколебаване през 1923 г. (когато износът за Германия рязко намаля поради засиления руски износ на яйца[26]) германско-българската търговия навлиза в един втори етап на активизиране през 1924—1929 г. Както се вижда от табл. 1, абсолютната сума на износа за Германия се увеличава почти три пъти спрямо 1922 г. при нарастване на дела на Германия в българския износ от 12 на 29% през 1929 г. Вносът от Германия също значително се увеличи, но при по-слабо нарастване на дела му поради значителното увеличаване на общата сума на вноса на страната през тези години. Активизирането на германско-българската търговия през 1924—1929 г. бе свързано с навлизането на двете страни в периода на временната и частична стабилизация на капитализма и стабилизирането на марката през 1924 г. Известно значение имаше и подобряването на железопътния превоз на българския износ (ускоряване на превоза и намаляване тарифите на БДЖ).

Инициативата за това активизиране бе повече на страната на немския капитал, който от средата на 20-те години се опитваше да организира по-добре своята търговска експанзия на Балканите и специално в България. Засили се кредитирането на вноса на германски стоки в България от страна на немските промишлени монополи и търговски дружества въпреки известни

---

[21] Д. Йорданов. Цит. съч., с. 424.
[22] ДЦА, а. ф. 09.01, а. е. 41062, писмо от 8. II. 1921 г., л. 1.
[23] Д. Йорданов. Цит. съч., с. 372.
[24] Ив. Гъбенски. Търговският договор. — Сп. БИД, 1933, кн. 3, с. 48—49.
[25] Вж. напр. ДЦА, а. ф. 09.01, а. е. 43085, л. 95.
[26] Икономически преглед, год. II, 1924—1925, бр. 7, с. 3 и бр. 11—12, стр. 8—9.

опасения в тази насока през 1923 г.[27] Немският износ към Балканите се направляваше и подпомагаше активно от Стопанския отдел при Министерството на външните работи в Берлин, който зорко следеше френската, английската и швейцарската конкуренция.[28] Започна основаването на различни посреднически дружества и централи за разширяване връзките на немския търговски капитал с български фирми и за активизиране на германското проникване на българския пазар.[29] Първият опит в тази насока бе направен веднага след войната. На 11. XI. 1918 г. в София бе основано „Немско-българско търговско акц. д-во за транспортни операции и обща търговия" с капитал 250 000 лв., макар и то да не разви особена дейност до 1922 г.[30] През 1922—1923 г. в Лайпциг вече функционираше друго аналогично „Немско-българско търговско акц. д-во", което изпращаше стоки в България.[31] Към края на 1922 г. и началото на 1923 г. в Берлин започна да функционира централата „Дойче Виртшафтсфербанд фюр ден Балкан унд ден Ориент" начело с д-р Мюлер.[32] Пак през 1922 г. в Хамбург бе основано „Балкан импорт унд експорт гезелшафт", което веднага създаде свое дъщерно дружество и в София — „Балканско вносно-износно акц. д-во"[33]. През 1927—1928 г. едрите банки в Германия начело с „Дойче банк" поеха инициативата и за създаването на „Зюдостейропеише Виртшафтсфербанд", който трябваше да съдейсвува за разширяване стопанските контакти между Германия и балканските страни, включително Сирия.[34]

Същевременно растящата организираност на немското търговско проникване в България се изразяваше и в стремежа на немския търговски капитал да избегне в ред случаи посредничеството на българската търговска буржоазия в стокообмена между двете страни. Например след реорганизацията и обединяването на германската тютюнева индустрия в големия концерн „Шнур-Реемстма" през 1928 г. в България се създаде негово представителство в лицето на акц. д-во „Балкантабак" (Жак Асеов) за пряко изкупуване на необходимите тютюни от производителите. С това българските тютюнотърговци и тютюневи кооперации бяха почти елиминирани от търговията с главния български експортен артикул за Германия. Подобни стъпки се направиха и във вноса. Наред със съществуващите от по-рано дъщерни търговски дружества на немски монополи през 1924 г. в София се основа акц. д-во „Дойче Верке" като креация на съответния германски монопол.[35] Малко по-късно бе създадено и пласментно бюро за анилинови бои на „И. Г. Фарбениндустри".

---

[27] През 1923 г. германското външно министерство съветва да не се създават филиали на немски банки в Югославия от рода на Балканска банка в Загреб през 1922 г., тъй като щяло да се създаде впечатление, че немските банки разполагали с повече пари, отколкото трябва (ДЦА, ф. 09.01, а. е. 41062, л. 107, писмо от 2. V. 1923 г. и а. е. 40524, л. 47). Но след приемането на плана Дауес по-подробно прикриване станало вече излишно.

[28] Вж. например ДЦА, ф. 09.01, а. е. 43085, л. 154.

[29] Подобна централа съществуваше от 1914г. в лицето на Дойче банкферайн в Берлин, който имаше за цел да стимулира стопанските отношения между Германия и балканските страни (ДЦА, ф. 09.01, а. е. 40682, л. 28—54).

[30] Д. Йорданов. Цит. съч., с. 396—397.

[31] Пак там, с. 397—398.

[32] ДЦА, ф. 09.01, а. е. 40524, л. 47.

[33] Д. Йорданов. Цит. съч., с. 428.

[34] ДЦА, ф. 09.01, а. е. 40682, л.28—57.Германското външно министерство не дало обаче своята материална подкрепа и впоследствие идеята заглъхнала.

[35] ЦДА, ф. 159, оп. 10, а. е. 698.

За бързото увеличаване на вноса на някои видове немски промишлени произведения в България допринесе и сключването или подновяването на някои картелни съглашения за разделяне на европейския пазар между немски и западноевропейски монополи. Такова споразумение бе сключено например между „АЕГ“ и френския концерн „Compagnie générale électrique“[36], съгласно което българският пазар е бил предоставен на „АЕГ“.

Тази икономическа експанзия на Германия на Балканите срещна известна съпротива. През втората половина на 20-те години сред част от буржоазията на страните от Югоизточна Европа се появи (не без френско и отчасти италианско влияние) идеята за противодействие срещу немската търговска експанзия, която засягаше интересите на местния промишлен капитал. В първоначалните унгарски и други проекти през 1926 г. се предвиждаше да бъде създадена някаква Дунавска федерация под формата на една „стопанска уния“ само между Унгария, Румъния и Югославия за противодействие срещу Германия.[37] През 1927 г. югославският министър и представител в ОН Маркович разшири този проект в смисъл на включване и на България и Чехия, които имали също общи интереси.[38] Тази идея намери известно отражение и в българския буржоазен печат, както и в някои ходове на правителството на Ан. Ляпчев. Стопанската уния между тези държави се проектираше като един митнически съюз с преференциални мита, от които да бъде изключена Германия.[39] Германската дипломация следеше обаче зорко всички неофициални разговори и дори индивидуални изказвания по този въпрос и действуваше доста ефективно. На второто заседание на Средноевропейската конференция през април 1927 г. унгарският държавен секретар Хантос (най-явният противник на включването на Германия в този митнически съюз) и югославският правителствен делегат вече не възразяваха против включването и на Германия.[40] По този начин първоначалният проект (насочен срещу германския износ) бе фактически дезориентиран и впоследствие постепенно бе разводнен в поредица от безплодни разговори и противоречиви идеи до 1932 г.

При това положение митническият режим на стокообмена между България и Германия през 20-те години се основаваше на довоенните договори (конвенцията от 1905 г.[41] и протокола от 1908 г.[42]), чийто срок на валидност бе няколко пъти продължаван.[43] През 1921 г. бе сключена спогодба за взаимно признаване правото на най-облагоприятствувана нация, в сила от 8. IX. 1921 г. (подновена на 22. II. 1922 г.).[44] Разбира се, конкретният размер на специфичните мита в златни лева по договорите от 1905—1908 г. след войната бе увеличен по силата на общите промени в митническия

[36] ДЦА, ф. 09.01, а. е. 43062, л. 143.

[37] Пак там, а. е. 43000, л. 37.

[38] Пак там, л. 84, донесение от 2. III. 1927 г. По такъв начин унгарската и чешката буржоазия би могла да разшири своя пласмент в другите балкански страни, измествайки чрез преференциалните мита германската конкуренция.

[39] ДЦА, ф. 09.01, а. е. 43000, л. 85—87. Чешката буржоазия настояваше обаче за съюз с фактически западна ориентация, който би включил и Австрия и би я откъснал икономически и политически от Германия.

[40] Пак там, л. 89—91, донесение от 29. IV. 1927 г.

[41] Държавен вестник, бр. 281 от 29. XII. 1905 г.

[42] Пак там, бр. 2 от 3. I. 1909 г.

[43] Пак там, бр. 165 от 24. VII. 1912 г. и бр. 12 от 17. I. 1918 г.

[44] Ив. Гъбенски. Външнотърговската ни политика след войната. — Сп. БИД, год. XXXI, 1932, кн. 8, с. 471.

режим на страната. Основното мито в златни лева от ноември 1918 до 1930 г. се превръщаше в книжни лева чрез умножаване със специален повишаващ се „митнически коефициент“ или „курсова разлика“, периодиечски определяна от Министерство на финансите в размер от 9 до 27. От 29. III. 1919 г. основният размер на митата бе временно удвоен, а от 11. IV. 1922 г. влезе в сила нова митническа тарифа за вносните стоки, която предвиждаше значително по-високи от тарифата 1904 г. и от довоенната договорна тарифа основни мита (заедно с митническия коефициент те отговаряха на степента на обезценка на златния лев). През март 1926 г. по фискални съображения бе гласувана нова митническа тарифа, която доведе до рязко повишаване на основните мита в много случаи до 2—3 пъти.[45] С това растежът на номиналните мита вече значително изпревари обезценката на лева и доведе до реално повишаване на вносните мита спрямо довоенното им равнище. В процент от цената на вносните стоки митата фактически възлизаха през 1922 г. на 4 до 57%, а през 1926 г. — от 5 до 95% с диференциация в протекционистичен дух.[46] Това повишаване на митата измени отчасти структурата на вноса, но не попречи на общото увеличаване на вноса от Германия. Износът се облагаше диференцирано с по-ниски износни мита или 6% адвалорна такса плюс „девизна такса“ през някои години (намалени от 1926 г.).

* * *

Валутният режим на германо-българския стокообмен през 20-те години се основаваше на господствуващия в капиталистическия свят тогава свободен трансфер на валутите, макар че в България от 1918 г. бе въведен вътрешен режим на камбиален монопол при контрол върху търговията с чужда валута от страна на Централата за девизите и БНБ (по-силен през 1923—1928 г.). Валутните плащания се извършваха чрез БНБ, която имаше валутни кореспондентски сметки при пет големи германски банки — „Дойче банк“, „Комерц унд приватбанк“ — Берлин, „Дисконтгоизелшафт“, „Дрезденер банк“ и „Норддойче банк“[47].

Търговският баланс от стокообмена между България и Германия през 20-те години, както личи от табл. 1, бе пасивен за България общо с 1546 млн. лв. вследствие превишаването на вноса от Германия над износа за Германия през повечето години. Пасивното за България салдо на търговския баланс фактически бе обаче доста по-малко, тъй като българската външнотърговска статистика дава доста неточни данни за нашия износ към Германия през този период. Например, ако се сравнят показанията на българската и на германската статистика за износа на български тютюни към Германия, се получава, че за 1926—1929 г. българската статистика е отбелязала като изнесени за Германия тютюни на обща сума 3148,6 млн. лв., докато Германия е регистрирала само 2400,6 млн. лв. (по курс на БНБ), или със 748 млн. лв. по-малко. Разликата се дължи отчасти на реекспорта

---

[45] К. Бобчев. Цит. съч., с. 1—14 и 18—20.

[46] Наред с това вносните стоки от 1920 г.нататък се облагаха и с „адвалорна такса“ от 1 до 3%, общински налог, акциз (за някои стоки), както и със статистическо право, товарно право и др.

[47] ЦДА, ф. 285, оп. 1, а. е. 106, протокол № 3 от 25. I. 1927 г., с. 34—36 и а. е. 89, протокол № 10 от 1. II. 1926 г., л. 164—166.

на част от българските тютюни през Хамбург[48] и главно на периодично определяните от Министерство на финансите завишени митнически цени за тютюните.[49] По отношение на износа на яйца се получава обратна разлика в плюс с 1129 млн. лв. За 1926—1929 г. българската статистика отбелязва като изнесени за Германия общо 18 761 т яйца на сума 1167 млн. лв., а германската статистика е регистрирала 41 861 т за 2296 млн. лв.[50] вследствие реекспорта на изнесени отначало за Австрия български вагони с яйца през Виена за Германия. Неточността на българската външнотърговска статистика се потвърждава и от сравняването на нейните данни с тези на БНБ за валутния баланс на страната през тези години.[51]

Поради това фактическият баланс на търговията между България и Германия през 20-те години възлиза приблизително на —1546+1550[52]—950= около —950 млн. лв., които са били покрити с валута от търговията на България с другите държави, външни заеми и др.

* * *

Кризата от 1929—1933 г. даде своеобразно отражение върху външната търговия между България и Германия. Данните в табл. 1 говорят за рязко съкращаване на вноса от Германия повече от два пъти вследствие въздържането на търговците при кризисното ограничаване на вътрешния пазар (особено след ненормалното раздуване на вноса през 1929 г. при либерализиран валутен режим), както и вследствие контингентирането на вноса от 1932 г., затягането на валутния контрол на БНБ от октомври 1931 г. и др. Износът за Германия рязко се намали, но главно поради голямото спадане на цените на българските експортни земеделски произведения (по физически обем износът не се съкрати много). По-слабото намаляване на износа в сравнение с вноса доведе до активен за България търговски баланс от стокообмена с Германия през първите две години на кризата. Наред с активния баланс от последните предкризисни години (1927—1929 г.) това доведе до натрупването на значителни български авоари в Германия на сума към 600 млн. лв. в края на 1931 г., които бяха замразени вследствие въвеж-

---

[48] Германската статистика отбелязва тогава като внесени от България 32 133 т тютюн срещу 34 258 т според българската статистика.

[49] Именно тези административни цени (въз основа на които се изчисляваше адвалорното мито и девизната такса) са вписвани след 1922 г. от износителите в митническите декларации като изходни документи на външнотърговската статистика (вж. и сп. Икономическа борба, год. I, 1923—1924, кн. 10, с. 4—5 и год. III, 1927, кн. 9, с. 3).

[50] Част от тази разлика се дължи на това,че българската статистика е регистрирала износа по цени франко българска граница без транспортните, застрахователни и други разноски до Германия, докато германската статистика е регистрирала внасянето на същите стоки заедно с тези разноски. Аналогично положение е налице и при вноса на германски стоки в България.

[51] Например по данни на Ас. Чакалов. Цит. съч., с. 138, се получава, че за 1924—1929 г. България е заплатила за вносни стоки 37 837 млн. лв. срещу 40 771 според външнотърговската статистика, а е получила от износа валута за 36 392 млн. лв. срещу 36 990 млн. лв. сума на износа според митниците, при салдо на увеличението и намалението на външнотърговските кредити през тези години +1445 млн. лв. Това показва, че търговският баланс на страната е бил общо с 891 млн. лв. по-активен, отколкото го дава външнотърговската статистика (за съжаление Ас. Чакалов не дава данни по страни, а архивните материали от валутната статистика на БНБ са унищожени). За 1930—1933 и 1934—1937 г. получената разлика е обратна и по-малка (Ас. Чакалов дава данни само до 1937 г.).

[52] Реекспортът на български яйца през Виена започна фактически от 1924 г.

дането на валутните ограничения в Германия в разгара на кризата при общото разстройство на капиталистическата валутна система. Германският империализъм използува твърде умело тези блокирани вземания като коз за по-нататъшно търговско обвързване на България към Германия.

Същевременно се бяха натрупали около 350 млн. лв. замразени германски вземания от България (главно от вноса на кредит на немски стоки за дъщерните дружества на „АЕГ", „Сименс", „И. Г. Фарбен" и др. Германия побърза веднага да уреди тези свои вземания,[53] но не чрез приспадане с българските вземания. Първата крачка в тази насока бе сключването през пролетта на 1932 г. на един частичен клиринг между немския тютюнев концерн „Реемстма" (съответно „Балкантабак" — София) и БНБ на сума само 50 млн. лв. за покупка главно на тютюни „Джебел", реколта 1931 г.,[54] като „най-малко 25%" от сумата трябвало да се употреби за заплащане на нов внос от Германия, а останалите до 75% — за заплащане на стари германски вземания. Сумите по клиринга от българска страна се внасяли при Кредитна банка — София.[55] През май били водени преговори за увеличаване сумата на този клиринг до 200 млн. лв.,[56] но не бил постигнат окончателен резултат. През юли 1932 г. сумата на клиринга бе увеличена само на 100 млн. лв.[57] През август 1932 г. бе постигнато окончателно споразумение за увеличаване сумата на клиринга до 250 млн. лв., тъй като споменатите 75% от първоначалния размер на клиринга за заплащане на стари вземания били вече напълно изчерпани и дори превишени с 34 млн. лв.[58]

Успоредно с това между БНБ и Райхсбанк в Берлин се водели преговори за сключването на обща клирингова спогодба за плащанията между двете страни. През лятото на 1932 г., до сключването на спогодбата, БНБ вече откупувала германски марки от сделки по износ на тютюни за Германия само след писмено уверение на Райхсбанк, че износителят ще има право да разполага с марките за покупки в Германия според бъдещата спогодба.[59] Още през юни 1932 г. управителният комитет на БНБ одобрил първоначалния немски вариант на тази спогодба, в който не били уредени някои важни искания на БНБ (въпроса за старите български вземания, кредитирането на български вносители от немски фирми и др.).[60] Окончателният, малко по-изгоден за БНБ текст на спогодбата бил приет от управата на БНБ в началото на септември 1932 г.[61] Според тази спогодба всички плащания между България и Германия трябвало да се извършват по една текуща сметка между БНБ и Райхсбанк в рамките на девизното законодателство на двете страни при

---

[53] Само вземането на концерна „Сименс" от доставени стоки на неговото дъщерно акц. д-во „Сименс" в София били компенсирани през 1934—1935 г. по линията на възложената му тогава постройка на автоматични телефонни централи в София, Стара Загора, Варна, Бургас, Габрово и Търново (вж. ЦДА, ф. 285, оп. 1, а. е. 173, прот. № 382 от 9. XI. 1934 г., (л. 1818—1819).

[54] ЦДА, ф. 285, оп. 1, а. е. 401, л. 1305, прот. № 174 от 8. VII. 1932 г.

[55] Пак там, прот. № 210 от 12. VIII. 1932 г., л. 1815.

[56] Пак там, а. е. 400, прот. № 120 от 17. V. 1932 г., л. 846—847.

[57] Пак там, а. е. 401, прот. № 174 от 8. VII. 1932 г., л. 1305—1306.

[58] Пак там, прот. № 225 от 25. VIII. 1932 г., л. 1943—1949.

[59] Пак там, прот. № 184 от 19. VII. 1932 г., л. 1398—1399 и прот. № 186 от 20. VII 1932 г., л. 1418.

[60] Пак там, а. е. 149, прот. № 22 от 29. VI. 1932 г., л. 445—448.

[61] Пак там, прот. № 26 от 6. IX. 1932 г., л. 535—538.

ежемесечно уравняване на салдото между двете емисионни банки.[62] Добитата от всяка договаряща страна валута можеше да се употреби само за плащания за покупка на стоки или за погасяване на финансови задължения или транспортни разноски в другата договаряща страна. По този начин свободата на маневриране на България на световния капиталистически пазар бе рязко ограничена. България възприе съвсем неизгодния за нея паритетен курс на германската марка (32,5 до 35 лв. за една марка), макар че фактическото съотношение между покупателната сила на двете валути и фактическият курс на марката в европейските банкерски центрове бяха много по-ниски.[63] Замразените български вземания от преди 22. VIII. 1932 г. бяха оформени в една специална „втора блокирана сметка" (Зондерконто) на БНБ при Райхсбанк, от която според § VI от спогодбата само 20% се прехвърляха в „обикновената" сметка на БНБ. Останалите 80% трябваше да се употребят за компенсиране с изискуеми германски вземания от България или да се изплатят чрез сключване на частни компенсационни сделки (фактически с малоценни стоки).[64] Тегления по тази специална сметка ставаха само с разрешение на БНБ и съответно на Райхсбанк.[65]

Случаи на компенсиране на блокираните вземания на български износители със задължения на български фирми към Германия имаше сравнително малко.[66] Наистина в края на 1932 г. бяха сключени доста компенсации с Германия,[67] но въпреки това уреждането на старите вземания на български износители ставаше бавно и продължи дори през 1934—1935 г. През лятото на 1933 г. по предложение на Райхсбанк бе разрешено блокираните български вземания да се използуват и за посрещане разходите на немски туристи и курортисти в България.[68]

Сключването на клиринговата спогодба постави българското народно стопанство пред сериозни затруднения. Към Германия се насочваше голяма част от износа на най-качествените български експортни артикули (особено тютюн, яйца и др.), но България вече не можеше да използува добитата срещу това германска валута за закупуване на необходимите ѝ вносни промишлени суровини (вълна, памук, каучук и др. дефицитни за самата Германия суровини) от световния пазар поради необратимостта на клиринговата марка. България се оказваше до голяма степен с вързани ръце. За-

[62] Едва по-късно се утвърдила и практиката ежегодно двете страни да подписват спогодби за вида и количествата стоки, които ще се доставят от всяка страна при съответно фиксирани експортни цени. Отначало ежегодно се договаряли само контингентите за внос на български земеделски произведения в Германия (вж. първата одобрена от управителния комитет на БНБ годишна листа на контингентите в ЦДА, ф. 285, оп. 1, а. е. 200, прот. № 422 от 24. XII. 1937 г., л. 2581—2604). Контингентирането на вноса в Германия бе въведено от края на 1931 г.

[63] През февруари 1933 г. Райхсбанк протестира срещу голямата разлика между курса, по който БНБ купува и продава германски марки, и БНБ новиши курса „купува" от 10. II. 1933 г. на 35 лв. (вж. ЦДА, ф. 285, оп. 1, а. е. 158, прот. № 28 от 10. II. 1933 г., л. 96).

[64] БНБ допускаше понякога частни компенсационни сделки с Германия и при износа на първоразредни експортни артикули (например износ на качествени тютюни без спазване на наредба № 3 на банката), но това се позволяваше само срещу внос на комплекти промишлено оборудване и други важни случаи (вж. напр. ЦДА, ф. 285, оп. 1, а. е. 149, прот. № 25 от 15. VIII. 1932 г., л. 567).

[65] Вж. окръжното на БНБ до клоновете ѝ в същата арх. ед., л. 593.

[66] Вж. напр. ЦДА, ф. 285, оп. 1, а. е. 401, прот. № 227 от 29. VIII. 1932 г., л. 1970—1972 и др.

[67] Пак там, л. 1464—1663, а. е. 406, л. 219—821 и др.

[68] Пак там, а. е. 160, прот. № 299-б от 14. VIII. 1933 г., л. 1320-б.

почна да се чувствува известен недостиг на суровини за промишлеността. Поради това след многократно настояване от страна на българското правителство и разговори между управителя на БНБ Момчилов с Райхсбанк и Стопанското министерство в Берлин през май 1933 г. бе уговорено едно допълнение към клиринговата спогодба. Съгласно това споразумение 30% от сумата на българския износ към Германия се отчиташе в една специална „свободна сметка" (Freies Konto) при Райхсбанк. Чрез поверителни писма между БНБ и Райхсбанк било уговорено, че в рамките на сумите по тази сметка Германия ще доставя на България памук, вълна, каучук, мед, олово, калай, цинк, чугун, стомана, кожи, кокосово масло и др. необходими ѝ промишлени суровини (които Германия от своя страна внасяше срещу свободна валута от световния капиталистически пазар). Срещу тази отстъпка БНБ се задължила да отмени ограничителната наредба № 10 по отношение на износа за Германия. Компенсационни сделки с Германия се допускали вече само след разрешение на германските власти. Германия поела задължението да не въвежда нови ограничения за вноса на български стоки.[69] Впоследствие за всяко полугодие между управителя на БНБ и съответните германски органи била уговаряна общата сума на доставките по тази свободна сметка и конкретното разпределение на тази сума по вид суровини, като от своя страна след това БНБ разпределяла този внос по наряд между индустриалните предприятия в страната.[70] Предприятията довнасяли 20% валутна премия върху цената на суровините или били задължавани да реализират и известен износ към държавите със свободна валута на стоки по листа II на общата наредба на БНБ за вноса и износа (по-трудноизносими артикули).

През следващите години Германия не изпълнила точно допълнителната спогодба от 1933 г. Фактически отпуснатите по „свободната сметка" суми за внос на промишлени суровини възлизали на по-малко от уговорените 30% от износа. Например за 1936 г. били осигурени на България общо 6 280 000 марки (208 млн. лв.) по „свободната" сметка,[71] макар че сумата на българския износ към Германия през тази година възлизала на 1976 млн. лв., от които 30% биха се равнявали на 592 млн. лв. През 1937 г. при сума на износа за Германия 2364 млн. лв. били осигурени по свободната сметка само 10 872 000 райхсмарки,[72] или 358 млн. лв. вместо 709 млн. лв. През 1938 г. при сума на износа 3284 млн. лв. били осигурени по сметката само 9 200 000 марки,[73] или 302 млн. лв. вместо 985 млн. лв. Разликата до 30% била допълвана обаче чрез държавни доставки главно на Военното мини-

---

[69] Вж. утвърдения от управителния комитет на БНБ пълен текст на допълнителната спогодба в ЦДА, ф. 285, оп. 1, а. е. 159, прот. № 159-а от 21. V. 1933 г., л. 596—600. Точки II, III и IV от спогодбата били уредени чрез поверителна кореспонденция и не фигурирали в официално обявения в печата текст.

[70] Вж. например протоколите на управителния комитет на БНБ на нарядно разпределение на вноса на памук, вълна, кожи, какао и др. суровини по предприятия в ЦДА, ф. 285, оп. 1, а. е. 181, прот. № 318 от 25. IX. 1935 г., л. 1255—1262, а. е. 188, прот. № 16 от 27. I. 1936 г., л. 85, прот. № 26 от 29. I. 1936 г., л. 119—124, а. е. 197, прот. № 6 от 9. I. 1937 г., л. 36, прот. № 9 от 11. I. 1937 г., л. 48—49, а. е. 200, прот. № 423 от 24. XII. 1937 г., л. 2506, прот. № 426 от 27. XII. 1937 г., л. 2541—2543, прот. № 428 от 28 дек. 1937 г., л. 2567—2570 и др.

[71] ЦДА, ф. 285, оп. 1, а. е. 436, прот. № 147 от 17. VI. 1936 г., л. 680—681.

[72] Пак там, а. е. 197, прот. № 1 от 3. I. 1937 г., л. 10.

[73] Пак там, а. е. 200, прот. № 422 от 24. XII. 1937 г., л. 2494.

стерство (на сума 800 млн. лв. за 1935—1937 г. според официални данни) и чрез еднократното отпускане от Райхсбанк на свободна валута за около 400 млн. лв. чрез посредничеството на швейцарски банки през 1938 г.[74]

През първата половина на 1933 г. износът на България към Германия бе слаб и клирингът приключи със значителен дебитен за България остатък. Поради това през февруари и юни 1933 г. БНБ бе даже принудена да закупи от Райхсбанк 1 500 000 райхсмарки за уравняване на „обикновената сметка" по клиринга.[75] Дори и през юли 1933 г. БНБ бе принудена да уговаря внос на германски стоки на кредит срещу бъдещ износ на тютюни поради липса на авоари по клиринга.[76] Започнати бяха преговори за една голяма компенсационна сделка за износ на големи количества тютюни от залежалите реколти 1930—1933 г. срещу внос на подвижен жп. материал за БДЖ и някои други стоки от Германия при участие на чешки и унгарски фирми. През март 1934 г. преговорите стигнаха обаче до мъртва точка. За да принуди българското правителство да приеме немските условия, концернът „Реемстма" прекрати въобще вноса на български тютюни. На 19. III. 1934 г. всички немски тютюнотърговски фирми в България прекратиха демонстративно изкупуването на тютюните от селата.[77] Под натиска на големия щок от непласирани тютюни от стари реколти българското правителство бе принудено да отстъпи. За пласирането и на кооперативни тютюни (които не бяха изкупени от „Балкантабак", „Ханза" или „Бринкман") по тази сделка, макар и на много ниска цена,[78] БНБ бе принудена да заплати в райхсмарки 4 224 000 лв. комисионни за „услуги" на разни лица в Германия.[79] Компенсационната сделка с тютюните доведе до бързо активизиране на износа през втората половина на 1934 г. (вносът на договорените локомотиви и вагони, както личи от табл. 2, се проточи до 1939 г.).

При това положение в края на 1934 г. бе налице вече значително активно за България салдо по обикновената клирингова сметка.[80] Въпреки наличието на прогермански правителства в страната управата на БНБ започна да взема различни мерки за засилване вноса от Германия с оглед на уравновесяване на германо-българския клиринг. Още през ноември 1934 г. относно Германия бе отменено срочното заплащане на вноса според наредба № 10 на БНБ. Отпускаха се и допълнителни контингенти за внос на германски стоки (особено на „И. Г. Фарбениндустри").[81] От 1935 г. бе допуснат

---

[74] През декември 1937 г. бе уговорено Райхсбанк да отпуска на БНБ свободна валута (през 1938 г. 300 000 анг. лири) и за заплащане морските навла за износа на свине и някои други артикули към Германия, доколкото тези навла се плащаха от българска страна също в свободна валута.

[75] ЦДА, ф. 285, оп. 1, а. е. 158, прот. № 36 от 20. II. 1933 г., л. 122 и а. е. 406, прот. № 215 от 21. VI. 1933 г., л. 829.

[76] ЦДА, ф. 285, оп. 1, а. е. 160, л. 1126—1127, 1129—1131 и др.

[77] В своето окръжно от 17. III. 1934 г. до всички свои експерти по селата за спиране на всякакви покупки на тютюни в България немското акц. д-во „Ханза" — Пловдив се мотивира с това, че „българското правителство не е показало достатъчно старание към немското правителство за сключване на познатата вече компенсационна сделка" (вж. Окръжен държ. архив — Пловдив, а. ф. 27 на акц. д-во „Ханза", а. е. 4, л. 11).

[78] ЦДА, ф. 285, оп. 1, а. е. 171, прот. № 203 от 17. VI. 1934 г., л. 1038—1039. Касае се за 1500 т тютюни от реколтата 1932 г., откупени само за 90 млн. лв.

[79] ЦДА, ф. 285, оп. 1, а. е. 487, поверителен протокол № 4-к от 27. XII. 1934 г., л. 15.

[80] Пак там, оп. 1, а. е. 173, прот. № 408 от 27. XI. 1934 г., л. 1904.

[81] Пак там, прот. № 418-а от 3. XII. 1934 г., л. 1954-а, прот. № 419 от 4. XII. 1934 г., л. 1956—1957 и др.

предсрочен внос от Германия по контингенти за следващото полугодие.[82] На търговците бе разрешаван и „еднократен внос" от Германия по наредба № 4 на БНБ без формалности и за суми над 500 000 лв. Пак с оглед „полезно използуване на значителния ни авоар по клиринга" централата на БНБ през 1935 г. разшири много компетенцията на своите банкови клонове по внос на стоки от Германия срещу редовни документи.[83] Насърчаваха се фирмите, които успяваха да си осигурят кредит от германски предприятия за внос на стоки в България.[84] От началото на 1935 г. бе разрешено по клиринга да се изплащат и задълженията към Германия на вносители по „нередовен" внос (без разрешението на съответните органи на двете страни).[85] През 1936 г., в разрез с дотогавашните валутни наредби, БНБ започна да дава на износителите по редовни компенсационни сделки с Германия необходимите им райхсмарки в аванс, преди да е извършен износът (за да се ускори вносът).[86] През 1937 г. бе отпуснат даже специален кредит в размер на 700 млн. лв. за улесняване вноса на български фирми от Германия.[87]

Наред с това управата на БНБ се опитваше да задържа донякъде изкупуването на райхсмарките от износа към Германия и от сметката на Кредитна банка в София, за да се позабави по този начин износът за Германия и съответно нарастването на активното за България салдо по клиринга.[88] Банката понякога се опитваше също да запази някои експортни артикули предимно за износ към западните страни срещу свободна валута,[89] но под натиска на Експортния институт и на министъра на финансите Божилов бе принудена да отстъпва. През юни—август 1937 г. например бе разрешено износът на плодове, сушени сливи, плодов пулп, живи и заклани птици, тютюн и яйца за Германия да се отчита 100% по клиринга (дотогава 1/3 от сумата на износа на тези артикули трябваше да се компенсира и БНБ откупуваше райхсмарките от тази 1/3 в определени срокове).[90]

Тази задържаща тенденция в политиката на БНБ до 1938 г. съвсем не бе обаче последователна. От друга страна, под натиска на фашистките правителства и на заинтересовани фирми банката разрешаваше различни улеснения за фактическо засилване износа към Германия на акц. д-во „Балкантабак" (съответно „Реемстма), акц. д-во „Котабул", акц. д-во „Соя" и др.[91] През

---

[82] ЦДА, ф. 285, оп. 1, а. е. 487, таен протокол № 1 от 11. III. 1935 г., л. 23.

[83] Пак там, оп. 1, а. е. 181, прот. № 313 от 20. IX. 1935 г., л. 1234 (тяхната компетенция бе рязко ограничена по-рано с окръжна телеграма № 196 от 3 юли 1933 г.).

[84] Пак там, прот. № 246 от 10. VII. 1935 г., л. 979.

[85] Пак там, а. е. 179, прот. № 28 от 8. II. 1935 г., л. 98.

[86] Пак там, а. е. 436, прот. № 127 от 20. V. 1936 г., л. 594—595.

[87] Пак там, а. е. 200, прот. № 428 от 28. XII. 1937 г., л. 2557.

[88] Пак там, а. е. 436, прот. № 74 от 2. IV. 1936 г., л. 342, № 91 от 20. IV. 1936 г., л. 424; а. е. 190, прот. № 166 от 2. VII. 1936 г., л. 787—789; а. е. 208, прот. № 242 от 21. IX. 1938 г., л. 1828 и др.

[89] Вж. напр. случая с някои партиди качествени тютюни, яйца, птици и др. в ЦДА, ф. 285, оп. 1, а. е. 436, прот. № 119 от 27. V. 1936 г., л. 564, прот. № 133 от 6. VI. 1936 г., л. 623; а. е. 188, прот. № 15 от 25. I. 1936 г., л. 84; а. е. 208, прот. № 249 от 28. IX. 1938 г., л. 1804—1805 и др.

[90] ЦДА, ф. 285, оп.1, а. е. 208, прот. № 183 от 30. VI. 1937 г., л. 1564, прот. № 185 от 9. VIII. 1937 г., л. 1592 и № 193 от 7. VII. 1938 г., л. 1475.

[91] Пак там, а. е. 181, прот. № 241 от 5. VII. 1935 г., л. 960, № 267 от 29. VII. 1935 г., л. 1066—1067; а. е. 436, прот. № 95 от 20. IV. 1936 г., л. 445; а. е. 197, прот. № 2 от 5. I. 1937 г., л. 14—15, прот. № 22 от 15. I. 1937 г., л. 108, прот. № 48 от 29. I. 1937 г., л. 230—231, прот. № 109 от 5. III. 1937 г., л. 519—522 и 524; а. е. 182, прот. № 355 от 24. X. 1935 г., л. 1422—1423, 1606 и др.

1937 г., под натиска на германската жп. администрация и валутни органи. БНБ се съгласи изнасяните за Германия стоки да не се експедират с дължими навла (които дотогава се отчитаха по клиринга).[92] Фактическият провал на споменатите сдържащи мерки на БНБ личи особено ясно от факта, че след пасивния германо-български търговски баланс през 1935—1937 г. наново се получава много голямо активно за България салдо през 1938—1939 г. (вж. табл. 1).[93] В края на 1939 г. то възлизаше на повече от 1,5 млрд. лв.[94] срещу само 0,6 млрд. лв. през 1936 г. и 0,15 млрд. лв. през 1934 г.

Активното за България салдо по клиринга с Германия (при положение, че БНБ плащаше на износителите равностойността в лева независимо от балансирането на клиринга от немска страна) водеше до увеличаване на банкнотното обръщение в страната. От 3269—3419 млн. лв. през 1932—1933 г. то се увеличи на 3604—3884 млн. лв. през 1938—1939 г. и 18 млрд. лв. през 1944 г. Именно поради това управителният комитет на БНБ още преди войната няколко пъти взема решения за пускане в обръщение на нови емисии банкноти през 1937—1939 г.[95]

Бързото увеличаване на стокообмена между България и Германия, особено на износа, през втората половина на 30-те години доведе до появата на голям брой нови акционерни и други търговски дружества, които никнеха като гъби особено през 1938—1939 г.[96] Най-голямо участие в българския износ за Германия тогава вземаха акц. д-во „Г. И. П. А. Г.“, „Балкантабак“, „Сереалекспорт“, „Соя“, „Пирин“, „Троянка“, „Ст. Тевекелиев“, О. О. д-во „Дамят“, съб. д-во „Попов & Джебарски“, „Ст. Чапрашиков & Сие“, Георги Бухнер Баузевич, Т. Кехлибарев, Кото Хр. Партов, Таквор Такворян и др., някои от които се занимаваха същевременно и с вносна търговия.[97]

Митническият режим на внос-износа за Германия при условията на клиринговата спогодба се уреждаше от сключения през януари 1933 г. нов търговски договор между България и Германия.[98] В безусловната си част той намали вносните мита за германски стоки по 60 позиции от тарифата[99] (бои, етерични масла, скорбяла, индиго, дъбилни вещества, фаянсови изделия,

---

[92] ЦДА, ф. 285, оп. 1, а. е. 197, прот. № 29 от 21. I. 1937 г., л. 146.

[93] Управителният комитет на БНБ се опитваше тогава да прикрие растящите авоари от германски марки в балансите на банката чрез прехвърлянето им в „аванси срещу залог на ценни книжа и злато“ или в различни други сметки (вж. ЦДА, ф. 285, оп. 1, а. е. 197, прот. № 15 от 13. I. 1937 г., л. 81; а. е. 188, прот. № 15 от 29. I. 1936 г., л. 84 и др.).

[94] За увеличаване на салдото допринесе и включването на стокообмена с Австрия след аншлуса (вж. Стопанско споразумение между България и Германия относно уреждането начина на плащанията между България и територията на бившата федерална държава Австрия. София, 1938).

[95] ЦДА, ф. 285, оп. 1, а. е. 197, прот. № 37 от 25. I. 1937 г., л. 185, прот. № 134 от 25. III. 1937 г., л. 671 и др.

[96] Вж. ЦДА, ф. 159, оп. 10, а. е. 50, 57, 61, 62, 65, 104, 108, 194, 217, 226, 267, 466-б, 492, 560, 564, 660, 672, 677, 683, 1306, 1458, 1502, 1831 и др.

[97] Вносът от Германия се извършваше до голяма степен от съответните индустриални предприятия-купувачи на суровини или от дъщерните търговски дружества на немските монополи от рода на акц. д-во „А Е Г“, „Сименс“, „Филипс“ и др. Поради това по-големите неспециализирани общотърговски фирми за вносна търговия от Германия бяха малко (акц. д-во „Доспат“, „Д. Ц. Кулев“, „Досю Вълев & Сие“, „Мартинов, Обретенов & Сие“ и др.).

[98] Вж. Държавен вестник, бр. 259 и 261 от 17 и 20. февр. 1933.

[99] По търговския договор с Чехия от 2. VIII. 1933 г. бе дадено намаление на вносните мита само по 30 позиции, по договора с Италия от октомври 1934 г. — по 36 позиции, по договора с Турция от март 1934 г. — по 5 позиции, по договора с Югославия — по 8 позиции и т. н.

хартия, обуща, кожи, печки, тел, оптически уреди, жици, детски играчки и др.). Намаленията възлизаха на 50% от автономната митническа тарифа, но въвеждането на адвалорна такса след 1931—1932 г. обезсили до голяма степен тези отстъпки. Те бяха кодифицирани с новата митническа тарифа от 1936 г., която превърна адвалорните мита в специфични. От своя страна Германия призна преференциални мита за българската пшеница, царевица и фуражен ечемик.

* * *

Структурата на външната търговия между България и Германия през разглеждания период се измени много. Промените в структурата на германския внос в България след Първата световна война са обобщени в табл. 2.

Сравнението показва, че главното перо на българския внос от Германия бяха металите и металните изделия, които до 1912 г. представляваха $^1/_5$ до $^1/_4$ от общата сума на вноса от Германия, а след войните от 1912—1918 г. достигнаха вече до $^1/_3$ поради липса на местна черна и цветна металургия в България. Средно около половината от този внос представляваше внос на базисни метали на блокове, пръти и листа или първично обработени метали на тел, греди, релси и др., а останалата половина — обработени метални изделия (особено кабели, тръби, болтове, гайки, прибори за врати и прозорци, железни конструкции за строежи, стоманени въжета, тенекеджийски изделия, кухненски прибори, инструменти, игли и др.).

Не по-малко бе относителното тегло на вноса на машини и превозни средства. Преди 1912 г. той възлизаше на $^1/_4$ докъм $^1/_2$, през 20-те години и кризата от 1929—1933 г. — от $^1/_5$ докъм $^1/_3$, а през последното десетилетие на капиталистическия период 1935—1944 г. — от $^1/_3$ докъм $^1/_2$ от българския внос от Германия. Наистина към рубриката „машини“ е отнасян тогава и вносът на земеделски и занаятчийски сечива, електроинсталационни материали и др. Но все пак данните в табл. 2 ясно показват, че основната част $^1/_3$ до $^1/_2$ от вноса по тази рубрика се е състоял от машини за индустрията.[100] Съпоставянето на изчислената от нас сума на промишлените капиталовложения в България по години[101] със сумата на вноса на индустриални машини от Германия показва, че през разглеждания период той е възлизал средно на $^1/_4$ от общата сума на тези капиталовложения (средно 29,2% за 1908—1912 г., 22,1% за 1919—1931 г. и 28,3% за 1932—1939 г.), или на около половината от сумата на капиталовложенията само в машини и съоръжения. Вносът на земеделски машини от Германия бе сравнително слаб. От края на 20-те години особено се засили вносът на средства за съобщения (главно телефонни апарати и централи, радиоапарати и др.), както и на музикални, оптически, медицински, измервателни, фотографски, електродомакински и др. инструменти или уреди, часовници и пр. Във вноса на превозни средства до средата на 20-те години явно преобладаваха локомотивите и железопътните вагони, но след това рязко се увеличи вносът на автомобили, а от средата на 30-те години — и на велосипеди, моторетки и пр.

---

[100] Колона XV в табл. 2 (част от вноса на индустриални машини е статистически регистриран и в подрубриката „разни“ — колона XVIII).

[101] По Л. Беров. Икономическата ефективност на капиталовложенията в промишлеността преди и след 9 септември 1944 г. — Статистика, 1960, кн. 3, с. 34.

Структура на вноса от Германия до 1944 г. (в млн. лв. по групи стоки според номенклатурата на ГДС)
(I = земеделски произведения, колониални стоки, напитки, консерви, растителни масла; II = горива; III = химически произведения и лекарства; IV = вещества за дъбене, боядисване, лепене; V = каучук, каучукови изделия, смоли и изделия от тях; VI = камъни, земи, стъкла и произведения от тях; VII = метали и произведения от тях; VIII = дървен материал, произведения от дърво, рога, четина, хартия и др.; IX = кожи и изделия от тях; X = текстилни вещества и произведения от тях; XI = превозни средства; XII = машини, апарати, инструменти; XIII = двигатели; XIV = земеделски машини; XV = индустриални машини; XVI = съобщителни средства (телефон, телеграф, радио и др.); XVII = музикални, оптически, медицински и др. инструменти, инсталационни материали, сечива; XVIII = разни машини, сечива, инструменти; XIX = бижутерия, парфюмерия, книги, филми и др. произведения на литературата и изкуството; XX = торове, отпадъци и разни стоки; XXI = обща сума на вноса)

Година	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	От тях: XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX	XXI
1908	0,3	0,0	0,5	0,5	0,2	0,4	5,1	0,7	0,9	6,2	1,4	3,2	0,8	0,1	2,1	0,0	0,7	0,0	0,6	0,0	20,84
1909	0,3	0,0	0,6	0,6	0,2	0,6	5,9	0,8	1,0	7,6	5,0	4,9	0,1	0,2	3,2	0,0	1,1	0,0	0,7	0,0	29,21
1910	0,3	0,1	0,7	0,7	0,4	0,6	7,5	0,8	1,2	7,8	3,3	7,0	0,5	0,3	4,4	0,1	1,3	0,2	1,0	1,7	34,12
1911	2,1	0,2	0,8	1,1	0,4	0,7	8,2	1,1	1,8	9,4	5,4	7,7	0,6	0,5	3,1	0,2	1,5	0,5	1,1	0,6	39,83
1912	1,0	0,1	0,8	1,1	0,3	0,9	9,9	0,9	1,6	9,7	2,8	10,2	1,8	0,8	4,2	0,3	2,0	0,7	1,0	2,3	43,52
1919	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1920	2	0	3	12	0	4	50	10	2	2	0	22	1	1	8	0	6	6	2	13	125
1921	5	0	13	34	2	15	145	42	9	51	7	101	8	6	41	2	23	21	7	18	458
1922	15	0	29	108	11	24	278	25	56	124	49	120	22	6	42	5	26	9	10	9	869
1923	12	0	52	60	10	29	269	35	110	173	39	199	51	9	91	4	35	9	9	5	1014
1924	18	1	50	61	17	36	329	41	73	201	22	245	47	10	122	6	49	15	7	14	1126
1925	23	2	59	78	24	36	334	44	151	239	21	376	72	32	167	10	67	28	10	24	1429
1926	17	1	84	59	21	39	414	43	97	220	35	301	49	25	122	14	65	26	18	11	1368
1927	21	0	74	87	16	31	213	43	163	247	19	332	37	23	146	24	83	19	27	19	1289
1928	32	0	93	78	33	37	265	53	157	248	19	427	65	34	167	23	95	33	26	13	1493
1929	34	2	101	81	50	44	403	70	169	291	28	528	78	54	208	27	113	48	30	10	1849
1930	22	5	78	51	42	24	240	37	50	165	49	265	42	14	75	18	77	39	22	6	1065
1931	21	1	78	74	29	22	239	34	44	150	116	240	31	2	108	7	64	28	21	5	1084
1932	16	1	99	72	24	22	188	31	30	117	10	241	21	1	99	16	60	44	22	8	900
1933	41	3	86	59	29	17	219	28	46	124	19	129	18	2	55	3	35	16	10	2	840
1934	31	2	99	75	26	22	227	45	46	173	7	153	12	2	64	5	42	27	14	3	911
1935	23	3	134	73	34	30	429	73	38	248	172	319	16	4	107	33	88	71	19	5	1608
1936	30	3	137	80	36	35	420	60	82	435	191	389	19	5	188	29	81	67	23	13	2121
1937	25	2	155	79	49	45	453	78	109	478	149	1023	29	30	407	58	131	368	36	10	2901
1938	26	2	163	69	56	54	563	94	112	449	132	776	42	11	403	38	129	154	39	16	2563
1939	76	3	214	80	102	78	726	130	106	475	366	961	47	28	556	39	167	123	39	35	3403
1940	28	1	284	94	266	98	1145	144	60	346	509	1800	72	96	247	76	409	910	57	57	4899
1941	58	7	419	108	173	108	1629	204	159	602	1260	2321	98	104	435	120	476	1086	100	161	7321
1942	134	29	533	208	166	215	1794	372	308	470	704	1335	84	112	400	234	410	95	215	1509	8104
1943	374	85	601	268	215	534	1752	492	320	552	1197	1917	143	62	581	367	592	172	358	1166	10111
1944	158	15	392	104	199	194	989	229	151	329	255	847	75	16	259	112	333	52	183	591	4675

Между двете световни войни се повиши относителното тегло (от $^{1}/_{20}$ до към $^{1}/_{10}$) на вноса на химически произведения от Германия, половината от който се падаше на вноса на лекарства. От останалите химически произведения голяма роля във вноса от Германия играеха сярната, солната и др. киселини, медният сулфат, натриевият бикарбонат, натриевият хидрат, натриевият сулфат, амониевата селитра, медният и натриевият сулфит, карбидът, калциевият хромат, калциевият хлорид, сярата, креозотът, нафталинът, сулфурираните масла, пестицидите и др.

Увеличи се и относителното тегло на вноса на каучук, каучукови изделия (при постепенно заместване на вноса на каучукови изделия от вноса на суров каучук за развиващата се местна каучукова индустрия от края на 20-те години). Същото се отнася и до вноса на смоли и минерални масла (главно асфалт, шеллак, чамсакъз, колофон и др.).

Не се измени относителното тегло (3—4%) на вноса по рубриките „Материали за дърводелство и изделия" (главно от коркови изделия, целулоид, галалит) и „Материали за хартия и хартиени изделия" (главно печатарска хартия, цигарена хартия, циклостилни листа, фотографска хартия и др.). Не се измени относителното тегло (около 2%) и на вноса на керамично-стъкларски произведения в рубрика VI на табл. 2 (главно порцеланови, фаянсови и стъкларски изделия, мрамор и изделия от мрамор, огнеупорни тухли, шмиргел, електрически крушки и др.). Подобен е и случаят с вноса на кожи и кожени изделия (главно кожухарски кожи, малко сурови говежди и биволски кожи, трансмисии, обувки и др.), които възлизаха на 3—5% от общата сума на вноса на германски стоки в България.

Вносът на дъбилни и бояджийски вещества от Германия след Първата световна война относително намаляваше, като все повече вносът на смрадлика, синила, мастила, моливи ализарин и др. отстъпваше място на вноса на анилинови бои.

Най-голямо относително намаление отбелязва вносът на текстилни суровини и изделия, който до 1912 г. даваше $^{1}/_{3}$ до $^{1}/_{4}$ от германския внос в България, а през 30-те години делът му спадна само на $^{1}/_{5}$. Успоредно с развитието на местната текстилна индустрия намаляваше делът на внасяните от Германия готови текстилни изделия (главно памучни платове, трикотаж) за сметка на вноса на текстилни суровини и прежди, чийто дял в общата сума на германския внос по рубриката „Текстилни материали и изделия от тях" се увеличи от 10—11% до началото на 20-те години на 27% през 1929 г. и 63—81% през 1934—1939 г.

Вносът на земеделски произведения,[102] колониални стоки[103] и напитки от Германия играеше незначителна роля. Вносът на торове от Германия до 1937 г. бе нищожен (под 2 млн. лв. годишно[104]) и се засили повече едва през 1941—1943 г. Подобно е и положението с вноса на горива (главно кокс, тъй като петрол и дериватите му се внасяха главно от Румъния).

Данните от обобщителната табл. 2 ясно показват, че вносът по рубриката „Бижутерия, галантерия, парфюмерия и др." (вкл. детски играчки)

---

[102] Преди 1912 г. и през 20-те години главно семена, а през 30-те години все повече хмел, расов разплоден добитък (особено овни, свине) и цветарски разсад.

[103] Преди 1912 г. главно чай, а след това повече кафе, какао, чер пипер, малко пури, понякога захар и др.

[104] Един български лев по покупателна сила от 1939 г. се равнява на около 0,04 лв. по покупателна сила от 1968 г.

през периода между двете световни войни е играл нищожна роля. Преди 1912 г. той е възлизал на 2—3% от общата сума на вноса от Германия, докато през 20-те и 30-те години се колебае между 1 и 2 % (само през 1942—1943 г. възлиза на 3% заедно със засиления тогава внос на автоматични писалки, филми, книги, картички и др.). При това положение не са прави онези автори, които се увличат и твърдят, че през периода в навечерието и по време на Втората световна война вносът от Германия се състоял „предимно от играчки и други безполезни неща". Въпреки отрицателното отношение на хитлеристкия режим към по-нататъшната индустриализация на България в рамките на проектирания „нов ред" в Европа вносът от Германия фактически играеше централна роля в снабдяването на българското стопанство с необходимата му нова промишлена техника, съвременни превозни средства и промишлени суровини до Втората световна война.

Делът на Германия в сумата на вноса по групи стоки не бе еднакъв, тъй като германските монополи до Втората световна война невинаги можеха да се справят с конкуренцията на другите капиталистически страни въпреки изгодната клирингова спогодба, намеса на държавата и пр. (или не можеха да доставят в достатъчни количества редица необходими на България суровини и изделия, които бяха дефицитни и за самата Германия). Това личи от следващата обобщителна табл. 3 (процент на участието на Германия във вноса на стоки от дадена група на номенклатурата на ГДС, средно за петгодишни периоди):

Таблица 3

Дял на Германия във вноса по групи стоки

Години	Химически произведения	Вещества за дъбене и боядисване	Смоли, минерални масла, лепила	Лекарства	Камъни, земи, стъкла и изделия	Метали и изделия от тях	Хартиени суровини и изделия	Кожи и гожени изделия	Текстилни материали и изделия	Превозни средства	Машини и уреди
1908—1912	18,4	34,2	2,9	38,8	13,8	34,2	18,0	13,6	15,9	53,8	39,0
1920—1924	13,1	52,5	2,2	52,8	21,2	38,9	26,2	23,5	6,6	30,0	50,7
1925—1929	27,8	46,5	4,7	62,5	27,3	33,2	20,0	45,8	10,0	12,2	44,4
1930—1934	35,3	53,5	9,3	62,4	30,4	37,2	19,9	36,8	13,2	32,9	50,1
1935—1939	59,8	58,2	15,7	74,6	63,5	57,2	60,9	77,3	49,3	66,3	60,0

Данните показват, че най-голямо (с тенденция към по-нататъшно увеличение) бе процентното участие на Германия във вноса на машини и превозни средства, химически произведения и метални изделия, а най-малко — във вноса на смоли и минерални масла. Рязкото увеличаване на процентното участие на Германия в групите „хартиени изделия", „кожени изделия", „текстилни материали" и „химикали" през 1935—1939 г. се дължеше не на нараснала конкурентоспособност на съответните германски стоки, а на изкуственото изместване на вноса от другите страни с помощта на клиринговата спогодба.

Таблица 4

Структура на износа за Германия до 1944 г. (по групи стоки според номенклатурата на ГДС, в млн. лв.)

I = зърнени храни: II = маслодайни семена, градинарски семена, бобови растения, анасон, билки, пашкули, конопи; III = суров тютюн; IV = пресни плодове: V = консервирани плодове и мармелади; VI = спиртни и безалкохолни напитки; VII = пресни зеленчуци; VIII = консервирани зеленчуци; IX = яйца; X = месо и живи заклани птици; XI = месни консерви; XII = кожи, козина; XIII = руди, въглища, дървен материал; XIV = промишлени произведения; XV = отпадъци, вкл. стари метали; XVI = млечни произведения; XVII = обща сума на износа за Германия

Година	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII
1908	5,24	0,90	0,25	0,01	—	—	—	—	3,97	—	—	0,14	—	0,68	0,39	—	11,62
1912	5,44	0,92	0,25	—	—	—	—	—	11,37	0,01	—	1,01	0,15	4,42	0,94	—	24,53
1919	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20
1924	69	4	600	—	—	—	1	—	129	—	—	35	1	7	15	—	866
1929	149	63	1000	11	—	1	—	—	389	1	—	123	6	55	86	—	1911
1934	12	33	663	108	28	—	1	—	180	16	—	38	—	16	6	—	2534
1939	161	181	1589	700	462	124	—	13	426	154	2	63	23	103	39	—	4110
1943	404	602	5383	235	2448	640	74	332	285	7	—	159	1000	752	149	—	12796

Структурата на износа за Германия през разглеждания период също се измени много. Това личи от обобщените данни за някои характерни години в табл. 4.

Сравнението в табл. 4 ясно очертава преориентирането от износ предимно на зърнени храни до 1912 г. към все по-голям дял на тютюна, яйцата и отчасти плодовете в прясно или консервирано състояние, зеленчуците и рудите от средата на 20-те години. Износът за Германия през 1908—1912 г. поглъщаше само средно 22,3% от общото количество на износа на тютюн от България, а през 1920—1924 г. този процент нарасна вече на 71,3%, за 1925—1929 г. — на 33,5%, за 1930—1934 г. — на 42,6% и за 1935—1939 г. — на 59%. При яйцата процентното участие на Германия в общото количество на износа им възлизаше съответно на 74, 17,1, 35,1, 44,4 и 77,3%.

Износът на български зърнени храни и млечни произведения в Германия през 30-те години не можеше да си пробие път поради стремежа на хитлеристкия режим да си осигури автархия в тази област. Към Германия се насочваше само 8 до 14% от общия български износ на зърнени храни и произведения от тях. Подобна ограничителна политика отчасти се провеждаше от Германия и по отношение вноса на българско грозде, пресни овощия и зеленчуци, поради което те не заеха особено място в износа към Германия с изключение донякъде на 1938—1939 г. и годините на самата война. Същото се отнася и до износа на свине, мас и яйца, за които в Германия бяха създадени централни изкупвателни организации (това засилваше действието на общата система на контингентиране на вноса и на определяне максимални цени за внос-

ните земеделски произведения). Все пак обаче не може да се отрече, че дори и при тази ограничителна политика германският пазар изигра по принцип положителна роля за развитието на редица нови интензивни отрасли на растениевъдството в България през периода между двете световни войни.

Ценовите условия на стокообмена между България и Германия след сключването на клиринговата спогодба от 1932 г. се измениха в неблагоприятна за България насока. Ако се сравнят средните цени, по които България е внасяла отделните по-важни стоки[105] от Германия и от остана-

[105] В нашето сравнение са подбрани само онези артикули и групи артикули според тогавашната номенклатура на външнотърговската статистика, при които имаме сравнимост на цените по държави. По отношение на вноса в изчислението са включени следните стоки с номерация по номенклатурата на Главната дирекция на статистиката от 1934 г. и в скоби — по старата номенклатура за 1896—1933 г.: № 407 (119) — кафе сурово, 412 (122) — какао, 413 (123) — чай, 803 (208) — кокс металургически, 901 (213) — натриев карбонат, 904 (216) — натриев хидрат, 909 (221) — натриев сулфат, 920 (227) — меден сулфат, 937 (243) — сяра, 951 (255-б) — калциев карбид, 955 (255-е) — нафталин, 1017 (272-г и 273-г) — литопон, 1020 (276—277) — индиго, 1021 (278) — ултрамарин, 1024 (281-а и 281-б) — анилинови бои, 1116 (309-г) — смазочни минерални масла, 1201 (319-а) — ленено масло, 1204—1205 (321-а) — кокосово и палмово масло, 1541 (409-а) — стъкла за прозорци, 1554 (417-б) — електрически крушки, 1608 (425—426) — чугун, 1609 (427-а) — листа железни, ламарина до 3 мм, 1611 (428—429) — железна шина и чемберлик, 1612 (430-а) — ламарина до 3 мм поцинкована, галванизирана и пр., 1614 (431-а) — тел железен, 1216 (327—331) — какаово масло, 1641 (445-г) — гвоздеи за подковаване на добитък, 1651 (454-а) — бяло тенеке, 1657 (457—458) — олово, 1663 (464—465) — цинк, 1667 (496—470) — калай, 1672 (475) — мед, 1675 (477 и 477-б) — медна жица и кабели, 1705 (490) — чугун суров, 1902 (538-б) — целулозна маса, 1904 (539-а) — амбалажна хартия, 1911 (541-а) — хартия за печатане и писане, 1912 (539-а) — вестникарска хартия, 2002 (551-б) — кожи говежди сушени, 2001 (551-а) — също, сурови, 2101 (580) — вълна обикновена, непрана, 2103 (582) — вълна прана, 2105 (582-б) — вълна мека влачена, 2107 (584-а) — вълна мека прана, 2112 (578) — вълнени прежди, 2163 (627-а) — памук суров, 2116—2117 (588) — вълнени платове с тегло до 500 г на кв. м. 2167 (630) — памучна прежда до № 12 английски, 2169 (632) — памучна прежда № 12—24, едножична, 2172 (635) — също, по-тънка от № 24 английски, белена или боядисана, 2171 (634) — памучна прежда, по-тънка от № 24, сурова, 2182 (644) — памучни платове, 2207 (657-б) — прежда от лен, сурова, 2402 (702) — каучук суров, 2410 (706-б) — гуми автомобилни, или общо 54 артикула. По отношение на износа в изчисленията са включени № 31 (29-а) — живи кокошки, 111 (41-б) — заклани кокошки, 123 (49-а) — яйца, 201 (65—66) — пшеница и червенка, 206 (61) — царевица, 212 (75) — боб, 301 (93) — прясно грозде, 313 (98-а) — пресни домати, 337 (111-г) — слънчогледово семе, 339 (112-б) — фий, 709 (184-а) — ципи и черва от добитък, 731 (205-а) — отпадъци от маслодайни семена, 1401 (370-а) — розово масло, 2006 (555) — сурови агнешки кожи, 2008 (567) — сурови ярешки кожи, 2016—2017 (565) — мешини и сахтияни, 436 (142-а) — суров тютюн на листа, обособен поотделно в 30 различни качества от 1931 г. нататък, или общо 17 (46) артикула. Данните за много от тези вносни и експортни артикули преди 1934 г. не са обособени в отделни статии на външнотърговската статистика (което води до несъпоставимост в цените) и поради това за отделни години преди 1934 г. фактическият брой на сравнените артикули е по-малък. Разбира се, и при така отграничените артикули е налице известна несъпоставимост на цените поради различия в качеството и асортимента на стоките от даден вид, доставени от Германия и от другите страни. Понякога и различните условия на доставка (консигнация, на кредит и пр.) също правят цените несъпоставими. Различия в цените може да се получат например и при доставки от Германия предимно в началото на дадена година, а от другите страни — предимно в края на дадената година при тенденция към покачване или спадане на пазарните цени през същата година (при изчисленията сме изхождали от годишните публикации на външнотърговската статистика). Но тези различия са в поносими граници (при това често взаимно се уравновесяват) и не компрометират въобще правдивостта на получените резултати. Претеглянето на получените индивидуални съотношения на цените за дадена година е направено според сумата на износа на отделните артикули за Германия. Корекция за включените в статистическата сума на вноса и износа за 1932—1939 г. валутни премии до 35% не е направена, тъй като липсват достатъчно сигурни изходни данни в тази

лите капиталистически страни (аналогично и за износа), получава се следната картина за 1924—1939 г. (табл. 5):[106]

Разбира се, зад получените в табл. 5 средни претеглени съотношения на цените за вноса и износа се крият значителни индивидуални различия.

Таблица 5

Ценови условия на стокообмена между България и Германия 1924—1939 г. (средни германски цени в процент от средните цени на вноса или износа от и за останалите страни, приети за 100)

Година	Средно претеглено съотношение за цените на :		Обща разлика[107]
	вносни стоки (54 артикула)	износни стоки (17 артикула)	
1924	98,7	99,3(96,2)[108]	+ 0,8
1925	97,5	97,7(94,8)	+ 0,2
1926	100,9	98,6(95,5)	— 0,5
1927	99,1	97,2(94,2)	— 1,9
1928	99,4[109]	100,9(98,0)	+ 0,3
1929	104,9	103,8(101,1)	— 1,1
1930	109,6	102,4(98,5)	— 7,2
1931	108,7	93,3	—15,3
1932	109,9	93,7	—16,2
1933	100,7	105,8	+ 5,1
1934	106,2	102,3	— 5,9
1935	108,5	86,9	—21,6
1936	108,8	98,3	—10,5
1937	109,1	112,2	+ 3,1
1938	121,1	110,5	—10,6
1939	108,4	105,4	— 3,0

насока. Включването на валутна премия в сумата на вноса и на износа за държавите със свободна валута през тези години фактически почти неутрализира влиянието им при сравняването на германските цени, тъй като германският внос в сравнение с цените на вноса от западните държави без премия би изглеждал по-скъп, но за сметка на това и цените на износа ни за Германия в сравнение с цените на износа към западните държави при приспадане на премията биха изглеждали съответно по-високи. Наистина средният процент на включената в сумата на вноса валутна премия е с 2—3 пункта по-висок, отколкото в износа (главно вследствие вноса по държавни доставки), но това не дава съществено отражение.

[106] За 1919—1923 г. изчисление не сме правили, тъй като през тези години имаме големи изменения на цените през дадена година при условията на продължаващата бърза обезценка на лева, което увеличава много несъпоставимостта на средните годишни цени по страни. През тези години стокообменът между България и Германия възлизаше на много по-малки суми.

[107] Обща процентна разлика в цените на вноса и на износа (отклонение в плюс или минус за България в пункта).

[108] Цифрите, дадени в скоби, представляват оригиналният резултат от изчисленията без корекция за тютюна. Германия купуваше, средно взето, по-нискокачествени партиди тютюн от България и поради това сравнението с другите страни не може да става направо по средната експортна цена. Но до 1931 г. българската външнотърговска статистика не регистрираше диференцирано износа на тютюн според качества и партиди. Корекцията е направена по оценка въз основа на средната разлика между съотношението на цените на изнесените за Германия и за другите държави тютюни по сумарните данни на външнотърговската статистика без разграничение по партиди и по диференцираните данни за 30 различни качества тютюни за 1931—1937 г. (от 1938 г. в сумата на износа се включва и валутната премия, която променя условията).

[109] Резултатите за 1929—1939 г. по отношение на вноса не съвпадат напълно с резултатите за тези години в Л. Беров. Външнотърговската ориентация на българския фа-

Например цените, по които се изнасяха пшеница и царевица за Германия през втората половина на 30-те години, бяха значително по-високи от цените на световния пазар (с до 35—50%), докато цените на изнасяните за Германия тютюни бяха значително по-ниски от реализираните цени при износа на тютюни за другите страни през тези години. В това отношение хитлеристкият режим правеше евтина уловка. По отношение на онези български експортни артикули, от които Германия купуваше само малки количества, се даваха за пропаганда много изгодни експортни цени по клиринга, а по отношение на масовите експортни артикули към Германия се даваха най-неизгодни за България цени. По-ниските цени за тютюна бяха свързани и с това, че той се изкупуваше предимно от фирми, които работеха на комисионни начала за „Реемстма" (пред митниците те отчитаха само покупната цена на тютюна от селата плюс „каймето" за складова манипулация, транспортни разноски и пр. без собствена печалба).

Резултатите в табл. 5 разкриват и значителни колебания в ценовите условия на германо-българския стокообмен по години. Те са отчасти резултат на конюнктурни промени и на някои специфични обстоятелства. Например повишаването на относителното равнище на цените на германския внос през 1930 и 1931 г. се дължеше главно на по-рязкото спадане на цените в Германия през първите години на световната криза, както и на започналото пряко изкупуване на тютюните за „Реемстма" на комисионни начала.[110] От друга страна обаче, тези колебания отразяват и известна тактика на хитлеристкия режим, който дирижираше централно обема и ценовите условия на германската външна търговия чрез съответни държавни органи. През 1937 г. например германският империализъм трябваше да даде известно подобрение на цените на българските експортни произведения във връзка с гласовете на протест в България срещу условията на германо-българския стокообмен и поради засилилата се борба за външнополитическата ориентация на България (посещенията на различни френски, белгийски, английски и американски стопанско-политически мисии в България, активизирането на англо-българската търговия и пр.). Известни политически мотиви стоят и зад временното подобряване на цените на българския износ за Германия през 1934 г.

Получените резултати за износа специално за 1935—1938 г. рязко се различават от резултатите, изчислени от Ас. Г. Христофоров през 1939 г.[111] Разликата се дължи на това, че Ас. Христофоров по пропагандни съображения в угода на германския империализъм произволно е изключил от изчислението основния български експортен артикул за Германия — тютюна. А именно по отношение на тютюна предлаганите от Германия цени бяха най-неблагоприятни.

Данните в табл. 5 ясно показват, че до кризата от 1929 г. ценовите условия на стокообмена между България и Германия не са се различавали осезаемо

шизъм. — Трудове на ВИИ, кн. 1, 1954, с. 147, тъй като е уточнен съставът на сравнимите вносни артикули. Поради допълнително установени големи различия в качеството и асортимента от сравнението на цените са елиминирани номенклатурен № 1115 и 2181, а са добавени № 2101, 2103 и 2116—2117.

[110] През 1928—1929 г. акц. д-во „Балкантабак" още не бе разгърнало напълно своята дейност.

[111] Ас. Г. Христофоров. Цит. съч., с. 18—19. Същият е принуден обаче да признае завишения курс на марката спрямо лева .

от равнището на цените на световния капиталистически пазар. Но след 1932 г. проличава ясно тенденция към влошаване на ценовите условия — средните германски цени за вноса остават значително над равнището на световните пазарни цени, докато германските цени за износа често са под равнището на световния пазар или не могат да компенсират високите вносни цени. По този начин българското народно стопанство бе ощетено с повече от 1,5 млрд. лв. по покупателна сила от 1939 г. Това спомагаше за намаляване реалната работна заплата на работниците и служещите в България и за забавяне на местното капиталистическо натрупване като един от факторите за стопанското развитие на страната при тогавашните условия.

Наистина малко по-високите цени в лева, които можеха да плащат германските вносители за българските експортни земеделски произведения благодарение на изкуствено високия паритетен курс на германската марка спрямо лева по германо-българския клиринг, допринесоха отчасти за поддържането на по-благоприятни цени за някои земеделски произведения в България (с изключение на тютюна) и по този начин малко повишиха номиналните доходи на селото в навечерието на Втората световна война. Но това бе за сметка на поддържането на по-високо равнище на цените на индустриалните произведения на вътрешния пазар (за което спомагаше по-скъпият германски внос). В крайна сметка това не водеше до повишаване на реалните доходи на трудещите се селяни в България.

* * *

Изложеното дотук показва, че въпросът за отражението на германо-българската външна търговия върху икономическото развитие на буржоазна България през периода между двете световни войни не може да бъде разрешаван едностранчиво. В нашата историко-икономическа литература някои автори отбелязват само отрицателните страни на търговията между България и Германия през този период, което е неправилно. Поради редица причини от географско и икономическо естество Германия тогава бе един от естествените пазари за българската външна търговия. През 20-те години тя по принцип изпълняваше тази си роля и в рамките на неизбежните недъзи на капиталистическото международно разделение на труда осигуряваше нормални условия за по-нататъшното развитие на икономиката на буржоазна България. След сключването на клиринговата спогодба и идването на власт на хитлеристкия режим в Германия германо-българската външна търговия в редица отношения започна да играе отрицателна роля за икономическото развитие на България. Но все пак нейната роля тогава не бе само отрицателна, тъй като тя бе принудена и да задоволява основните нужди на българската икономика в областта на външната търговия. Насочването на външния стокообмен на България главно към Германия през втората половина на 30-те години допринесе обаче много за пакостното външнополитическо обвързване на България с германския империализъм в навечерието и по време на Втората световна война.

DER BULGARISCH-DEUTSCHE AUßENHANDEL ZWISCHEN DEN ZWEI WELTKRIEGEN (1919—1939)

LJUBEN BEROV

(Zusammenfassung)

Der Verfasser geht auf die bisher erschienene, nicht besonders reichhaltige Literatur über diese Frage ein und stellt fest, daß bis 1914 vor allem oberflächliche Artikel statistischen beschreibenden und lobpreisenden Inhalts über Hitler-Deutschland veröffentlicht worden sind. Nach 1944 ist die Frage faktisch in ihrer Gesamtheit nicht tiefgründig untersucht worden. In der Literatur kommen auch unrichtige und einseitige Beurteilungen vor.

Die Arbeit untersucht die Veränderungen im Umfang und in der Struktur des bulgarisch-deutschen Außenhandels während der zwanziger Jahre und klärt die Gründe für die rasche Aktivierung (deutsche Firmen gewähren den bulgarischen Importeuren bedeutende Außenhandelskredite; Gründung von Tochterfirmen einiger deutscher Monopole in Bulgarien; Tätigkeit einer Reihe von Vermittlungszentralen; Verbesserung der Eisenbahnbeförderung bulgarischer Ausfuhrwaren nach Deutschland; rasche Entwertung der deutschen Währung bis 1924 u. a.). Die wirtschaftliche Expansion Deutschlands auf dem Balkan stieß zu jener Zeit auf einen gewissen Widerstand seitens eines Teiles der Bourgeoisie der südosteuropäischen Länder (zum großen Teil unter französischem Einfluß).

Die Krise von 1929 bis 1933 führte zu einer Verminderung des Handels zwischen den beiden Ländern. Die Ausfuhr Bulgariens nach Deutschland nahm aber in geringerem Maße ab als die Einfuhr aus Deutschland. Daher erreichte Bulgarien eine aktive Außenhandelsbilanz mit Deutschland, die während der zwanziger Jahre passiv war. Der dadurch bis 1932 entstandene Aktivsaldo für Bulgarien in Höhe von mehr als 600 Millionen Leva bot Deutschland die Möglichkeit, einen weiteren Druck auszuüben und den Außenhandel Bulgariens in ein Verhältnis der Abhängigkeit unter den Bedingungen des neuen Handelsvertrags von 1931 und des Clearingsvertrags von 1932 zu treiben. Der Verfasser untersucht ausführlich die Entwicklung des deutsch-bulgarischen Clearings sowie alle damit verbundenen zusätzlichen Abkommen und Protokolle aus den Jahren 1932 bis 1939 nach Archivquellen des Aufsichtsrats der Bulgarischen Nationalbank. Besondere Aufmerksamkeit bringt er den Fragen der bulgarischen Tabake und der gesperrten bulgarischen Guthaben in Deutschland, den speziellen Clearingrechnungen zur Rohstofflieferung an Bulgarien gegen Bezahlung in westlichen Währungen, dem Wechselkurs der Reichsmark und anderen Fragen entgegen. Aus diesen Untersuchungen ist zu schließen, daß das deutsch-bulgarische Clearing in dieser Zeit durch den großen Aktivsaldo für Bulgarien zu einer Erhöhung des Banknotenumlaufs in Bulgarien geführt hat, da die Bulgarische Nationalbank beschlossen hatte, den bulgarischen Exporteuren den Gegenwert für die Ausfuhrwaren nach Deutschland in bulgarischer Währung auszuzahlen, unabhängig davon, ob die Ausfuhr durch die entsprechende Einfuhr aus Deutschland ausgeglichen ist. Die Preisverhältnisse im deutsch-bulgarischen Warenaustausch während der Jahre 1932 bis 1939 waren für Bulgarien ungünstig, obwohl bezüglich einzelner Waren, für die Deutschland ein niedriges Einfuhrkontingent gewährte (z. B. Getreide), aus demagogischen Gründen Zugeständnisse gemacht wurden. Der deutsch-bulgarische Handel wirkte sich in diesem Zeitraum nicht nur negativ auf die

wirtschaftliche Entwicklung Bulgariens aus. Die Untersuchung der Struktur der deutschen Einfuhrwaren nach Bulgarien in diesen Jahren widerlegt grundsätzlich die in der Literatur häufig geäußerten Behauptungen, wonach Bulgarien aus Deutschland nur Spielzeuge, Luxuswaren und andere, für die bulgarische Wirtschaft unnötige und qualitativ mangelhafte Waren eingeführt habe. Unter den unvermeidlichen Mängeln der kapitalistischen internationalen Arbeitsteilung in jener Zeit war Deutschland als erster und größter Handelspartner Bulgariens immerhin gezwungen, den Hauptbedarf der bulgarischen kapitalistischen Wirtschaft im Bereich des Außenhandels zu decken.

ГЕОРГИ ДИМИТРОВ И ГЕРМАНСКОТО РАБОТНИЧЕСКО РЕВОЛЮЦИОННО ДВИЖЕНИЕ (ЯНУАРИ—ЮНИ 1929 г.)

ДОБРИН МИЧЕВ

Богатата и напрегната революционна дейност на великия син на българския народ и изтъкнат деец на БКП и международното работническо революционно движение от началото на 30-те години на нашето столетие е тясно и неразривно свързана с развитието и борбите на германското работническо революционно движение и германската комунистическа партия.

Като последователен интернационалист от ленински тип още от първите дни на 1929 г., когато се установява на нелегална работа в Берлин, Димитров изучаваше внимателно вътрешнополитическата обстановка в страната, разположението на класовите и политически сили, следеше с огромен интерес и нарастващо внимание борбите на германския пролетариат, ръководен от своя авангард Германската комунистическа партия, в защита на своите непосредствени икономически и политически интереси. Съзнавайки огромното значение и централно място, което заемаше германското работническо революционно движение в развитието на работническото революционно движение в целия капиталистически свят, той му отдава много сили и енергия, подпомага ЦК на ГКП при решаване на редица основни и назрели проблеми на нейната стратегия и тактика, в оценката на сложните политически събития в Германия и в начертаване задачите на комунистическото движение.

Г. Димитров беше свързан с тясна и трогателна дружба с видния ръководител на ГКП и деец на международното работническо движение Ернст Телман, с Клара Цеткин, Вилхелм Пик, Валтер Улбрихт, Фриц Хекерт и др., което още повече го подпомагаше и улесняваше да оказва своята постоянна и ценна помощ на германското работническо революционно движение. Дейността на Г. Димитров беше пример за помощта, която Коминтерна оказваше на ГКП, пример за пролетарския интернационализъм в действие.

Като ръководител на Западноевропейското бюро на Коминтерна Г. Димитров оказваше всестранна помощ за организационното и идейно-политическо укрепване на ГКП, за възпитанието ѝ в духа на марксизма-ленинизма, на пролетарския интернационализъм и международна солидарност. Той поддържаше най-тесни постоянни връзки с ръководните дейци на партията и нейните масови организации. Участвуваше в работата на партийни конгреси, пленуми и конференции, на заседания, давайки своите навременни и полезни съвети и препоръки. Той полагаше непрестанни грижи заедно с ЦК на ГКП за разширяване връзките на партията с широките трудещи се

маси, нейната работа сред безработните и в профсъюзите, за приобщаване на дребните и средните слоеве от селото и града, на прогресивната интелигенция в общата класова борба на пролетариата против настъплението на капиталистическите монополи и фашизма, против подготовката на нова империалистическа и антисъветска война и т. н.

Особено ценна и навременна по това време беше помощта за превъоръжаването на ГКП с идейните и теоретически оръжия на ленинизма, за нейното организационно укрепване и развитие и за разгромяване на десноопортюнистическата и центристката зараза в нейните редове. Голямо съдействие в това отношение оказваше на Димитров огромният политически и организационен капитал, който бе натрупал в продължение на повече от две десетилетия в редовете на българското революционно движение и особено като ръководител на ОРСС, опитът му като ръководен деец на Балканската комунистическа федерация, ИККИ и Профинтерна.

В този период сам Г. Димитров постепенно израстваше като ръководен пролетарски деец от международен мащаб, обогатяваше натрупания партийнополитически опит. Заедно с това той разширяваше своите теоретически марксистко-ленински познания, което го подпомагаше да се ориентира правилно в сложната вътрешнополитическа обстановка в Германия и да дава своите полезни съвети на ЦК на ГКП.

Дейността на Г. Димитров през първата половина на 1929 г. в Германия оставаше скрита за по-широкия кръг германски комунисти и общественост. Димитров никога не заемаше своето място в президиумите на конференциите и конгресите, а стоеше обикновено в салона между участниците или зад президиума. Тук постоянно работеше върху документите, които предстоеше да се обсъдят или приемат, разговаряше дълго с ръководителите на ГКП, като по този начин подпомагаше дейността на партийното ръководство.

Значителната и разностранна помощ, която Г. Димитров оказваше за правилното марксистко-ленинско насочване и развитие на германското революционно движение в първата половина на 1929 г., има не само голямо научно, но и изключително политическо значение. И днес поуките от неговата изпълнена с голямо напрежение дейност имат свежо и актуално значение в борбата за мир, демокрация и социализъм, както и за укрепване единството на германската работническа класа и международното работническо движение, за разгромяване на различните прояви на ревизионизма и догматизма, за развитието на пролетарския интернационализъм.

Историческият опит на германското работническо движение, натрупан през тези пълни с динамика месеци, учат социалдемократическите работници, че политиката на пактиране, провеждана тогава от дясното ръководство на ГСДП, обективно води против интересите на трудещите се, означава толериране настъплението на монополите срещу интересите на работническата класа и на тяхната политика на фашизиране на държавния апарат, че единственият път на борба за защита на икономическите и политическите интереси на пролетариата, както и срещу настъплението на фашизма, за защита на демокрацията, е единодействието с ГКП.

Историческият опит показва, че не е възможна политика на единодействие от страна на социалдемократите с едрата буржоазия в защита интересите на трудещите се, че тази политика не може да реши успешно основните и наболели социални и политически проблеми, стоящи пред германския

народ. Това би могло да стане само по пътя на решителна и последователна борба против германския империализъм и милитаризъм, срещу настъплението на фашизма. Такъв е урокът от участието на социалдемократите в правителството на Голямата коалиция през 1928—1930 г. и поддържането на неговата антикомунистическа и антиработническа политика.

Да се даде решителен отпор на фашизма и германския милитаризъм, като се обединят в единен фронт всички демократични и антифашистки слоеве на трудещите се, на това Г. Димитров учеше германските комунисти и всички антифашисти. Той сочеше, че Комунистическата партия е главната движеща сила в борбата против фашизма и милитаризма, за мир, демокрация и социализъм, за по-щастлив живот на хората, в борбата за премахване икономическата и политическата мощ на монополите.

Въпреки значителното научно и политическо значение на помощта, която Г. Димитров оказваше на германското работническо революционно движение в първата половина на 1929 г. и особено по време на XII конгрес на ГКП, неговата дейност си остава неизследвана от марксическата историография в България и ГДР, като изключим някои най-общи констатации, спомени и хроники.[1] В същото време обаче буржоазията и по-специално западногерманската историография и публицистика напоследък проявяват повишен интерес към историята на германското работническо движение през периода от 1929 до 1933 г. Фалшифицирайки грубо историческата истина, тя всячески се стреми да оправдае настъплението на германските монополи срещу жизнените интереси на трудещите се, да оневини ГСДП, представяйки ГКП като привърженик на тоталитаризма и заклет враг на демокрацията и парламентарния живот. По тоя начин фалшификаторите на историята се мъчат да оправдаят с помощта на историята политиката и реакционните монополистически кръгове в Западна Германия.[2]

На най-груба, тенденциозна и злостна фалшификация е подложена дейността и личността на Г. Димитров като ръководител на Западноевропейското бюро на ИККИ в мемоарите на ренегатката Маргарет Бубер-Нойман. Тя се спира обширно на дейността на ЗЕБ, представяйки го като „инструмент на Коминтерна" за провеждане на „шпионска" дейност в Западна Европа. Заслепена от омраза и ненавист към комунизма, М. Бубер-Нойман грубо клевети Г. Димитров, че бил „лош конспиратор", „шеф на съветската шпионска централа" в Берлин и крайно деморализиран в политическо и морално отношение.[3] Друга авторка, като нейната сестра Б. Гроос, също от ярки антикомунистически ренегатски позиции отправя клевети и нападки по адрес на За-

---

[1] В. К ю н. Дейността на Г. Димитров в Западноевропейското бюро на ИККИ (1929—1933 г.), отразена в експозицията на музея „Г. Димитров" в Лайпциг, Г. Димитров. — Годишник на Централния музей, С., 1967, с. 361—362; П. Раденкова. За някои страни от дейността на Георги Димитров като ръководител на Западноевропейското бюро на ИККИ (1929—1933 г.). — Известия на Института по история на БКП, т. 20, с. 291—294; П. Раденкова. Нови данни за живота и дейността на Г. Димитров (януари 1929 — март 1933 г.). — Известия на Института по история на БКП, т. 16, с. 213—218; П. Раденкова. Г. Димитров — выдающийся революционер-интернационалист. — Вопросы истории, 1967 г., кн. 10, с. 194—195; R. Gyptner. Das Westeuropäische Büro der Kommunistischen Internationale (1928—1933). Erinnerungen an Georgi Dimitroff, Zsr. Beiträge zur Geschichte der Deutschen Arbeiterbewegung, 1963, Nr. 3, S. 481—489.

[2] W. Gonze und H. Raupach. Die Staats- und Wirtschaftskrisa des Deutschen Reichs 1929/1933. Sechs Beiträge von Hans Raupach, Dietmar Keese, Wilchelm Freue, Ursula Hüllbüsch, Rudolf Vierhaus, Werner Gonze, Stuttgart, 1967, 255 S.

[3] Margarete Buber-Noimann. Von Potsdam nach Moskau. Stuttgart, 1957. S. 137—147.

падноевропейското бюро на ИККИ и Г. Димитров. Според нея ЗЕБ било уж „инструмент на политиката на Москва“, а Г. Димитров неин пряк проводник.[4] Те били уж силата, която „грубо се вмесваше“ и „диктуваше“ политиката на ГКП и международните организации. Използувайки богато фразеологията на враговете на комунизма, Б. Гроос нарича Г. Димитров „емисар“ на Коминтерна в Германия за провеждане външната политика на Съветския съюз.[5]

През последните няколко години лъжеисториците в ГФР все по-често се връщат на личността и делото на Г. Димитров в Германия през 30-те години. Те се ръководят обаче от единственото желание да ги омаловажат и дискредитират, да оневинят хитлерофашизма за чудовищните му престъпления срещу германския народ и цялото човечество. Тази цел преследва и филмът на западногерманската телевизия за Лайпцигския процес, организираните телевизионни интервюта и конференции с „компетентни“ историци, като проф. Х. Момзен, Когон, Брахер и др., писанията на набедения историк Фр. Добиас в западноберлинските вестници „Телеграф“ и „Шпигел“ и т. н.[6]

В настоящата статия правим опит да разкрием големия интерес на Г. Димитров към проблемите на германското работническо революционно движение в края на временната и частична стабилизация на капитализма и началото на новия революционен подем в Германия, както и помощта, която Димитров оказваше на ГКП за тяхното успешно решаване; да покажем първите решителни стъпки на Г. Димитров като виден деец на международното работническо и комунистическо движение. Статията е изработена въз основа на неизвестен досега документален материал от архива на Г. Димитров, някои спомени, документи на ГКП, печата и др. Ценен източник за статията са протоколите на XII конгрес на ГКП и специално поздравителното писмо на ИККИ до конгреса. Те хвърлят значителна светлина върху становището на Г. Димитров по редица основни проблеми на стратегията и тактиката на германското работническо революционно движение.

Тези източници обаче са все още недостатъчни да се осветли по-пълно и изчерпателно този важен период от борбата и живота на Г. Димитров. Нелегалният начин на дейността му в Германия и строгата тайна, в която се пазели, не ни дава възможност да използуваме по-пълно ежедневния и периодичен печат на ГКП. Тук неговото име не се среща, неговата дейност не е отразена, тъй като в информациите за работата на конгресите и пленумите на партията неговото име не се споменавало.

Авторът се е помъчил да осветли и някои моменти от развитието на германското работническо революционно движение, свързани пряко с дейността на Г. Димитров, или по които той е вземал отношение.[7] По този

---

[4] Babet Grooss. Die Volksfrontpolitik in der dreißiger Jahren. Ein Beitrag zum Verständnis der Kommunistischen Taktik. In: Aus Politik und Zeitgeschichte Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament“ (Bonn), 24 Oktober 1964, S. 521, 525, 528.

[5] Babet Grooss. Willi Münzenberg. Eine politische Biographie. Stuttgart, 1967. S. 171, 181, 195.

[6] IML beim ZK der SED — Berlin, Die Fernsehediskussion aus Frankfurt am M., 6. III 196, Vertrauliche Material, S. 1—25; в. Работническо дело, бр. 60, 61 от 1 и 2 март 1967; в. Отечествен фронт, бр. 6988, 6990 от 1 и 3 март 1970.

[7] Тези моменти в една или друга степен са вече разработени в ГДР. Вж. Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd. 4, Berlin, S. 187—209.

начин смятаме, че ще се даде по-пълна и изчерпателна картина на международната дейност на Г. Димитров през първата половина на 1929 г. в Германия.

* * *

В края на временната и частична стабилизация капиталистическият свят беше разтърсен от нови политически и икономически борби на работническата класа и останалите трудещи се. След голямата стачка на английските миньори през 1926 г.,[8] през 1927, 1928 и началото на 1929 г. избухнаха голям брой стачки, в които взеха участие десетки хиляди работници. По-значителни от тях бяха стачките на стъкларските и селскостопанските работници в Чехословакия, на текстилците в Австрия, Белгия и Франция, на докерите в Хамбург и металоработниците в Магдебург — Аахен, на миньорите в Рурската област и др.[9] По същото време полската работническа класа води ред героични класови икономически и политически битки срещу фашисткия режим на Пилсудски. През август 1927 г. виенските пролетарии се вдигнаха на въоръжено въстание срещу фашистките провокации на клерикалното правителство. В цял свят бяха организирани многохилядни единофронтовски демонстрации и събрания в защита на италианските революционери Сакко и Ванцетти. Тази грандиозна международна акция укрепи още повече пролетарската солидарност и показа нейната огромна сила и значение в борбата на работническата класа.[10]

Всичко това още един път показваше временния и неустойчив характер на капиталистическата стабилизация, сочеше, че в целия капиталистически свят се надига нова революционна вълна. Във връзка с икономическите и политическите трудности на капитализма нарасна и опасността от нова империалистическа и антисъветска война, както и от фашизма.[11] В тезисите на VI конгрес на Коминтерна по международното положение се казваше: „Изостряйки всички международни противоречия (противоречието между капиталистическите страни и СССР, военната окупация на Северен Китай, борбите между империалистите и т. н.), изостряйки вътрешните противоречия в капиталистическите страни (процес на олевяване на масата на работническата класа, изострянето на класовите борби), развитието на колониалното движение (Китай, Индия, Египет, Сирия) — този период неизбежно води чрез понататъшно развитие на противоречията на капиталистическата стабилизация към по-нататъшно подкопаване на капиталистическата стабилизация и към рязко изостряне на общата криза на капитализма.“[12]

Опитът от развитието на работническото революционно движение през изминалите години, както и новите задачи, стоящи за разрешение пред международното работническо и комунистическо движение, все по-наложително поставяха необходимостта да се установят по-тесни връзки и взаимо-

[8] А. Лозовский. Английский пролетариат на разпут. — Сборник статей, М., 1926, с. 214 и сл.; А. Лозовский. Клас против класа. К событиям в Англии, М., 1926, с. 6 и сл.; Дж. Мэрей; Всеобщая стачка 1926 году в Англии. М., 1954. с. 3 и сл.

[9] Geschichte der Deutschen Arbeiterberbewegung, Bd. 4, S. 125, 157.

[10] ЦПА ИМЛ — Москва, ф. 538, а. е. 58; W. Münzenberg. Solidarität. Berlin, 1931, S. 339—340.

[11] Коммунистический интернационал в документах 1919—1932, М., 1933.

[12] Пак там, с. 769.

отношения между отделните комунистически партии, от една страна, както и между тях и ИККИ, да се подобри и усъвършенствува тяхната информация и ръководство, които Коминтернът да осъществява по-конкретно и с по-голяма ефективност. Необходима беше в този момент по-голяма координация в икономическата и масово-политическата борба на отделните комунистически партии, както и по време на големите международни акции на пролетарската солидарност.

Затова Деветият пленум на ИККИ, състоял се на 9—25. II. 1928 г., реши да се създаде Западноевропейско бюро на Коминтерна, чрез което да се поддържат по-тесни връзки със западноевропейските му секции.[13] Шестият конгрес на Коминтерна от своя страна реши: „Предоставя се право на ИККИ и неговия президиум да създадат постоянно бюро (Западноевропейско, Южноамериканско, Източно и др. на ИККИ) за установяване на тесни връзки с отделните секции на КИ и за по-добро ръководство на тяхната работа. . . Секциите са длъжни да провеждат в живота указанията и директивите на постоянните бюра на ИККИ. . .“[14]

Изхождайки от решенията на VI конгрес на Коминтерна и нуждите на международното работническо движение, ИККИ реши да образува Западноевропейско бюро със седалище в Берлин. От ноември 1928 г. това бюро започна своята работа. Отначало то се ръководеше от секретаря на ИККИ Д. Мануилски, а след него — за кратко време от В. Г. Кнорин — член на ИККИ. За седалище на ЗЕБ беше определен Берлин поради обстоятелството, че все повече нарастваше ролята на Германия сред капиталистическите държави, а ГКП според оценката на VI конгрес на КИ бе „един от най-добрите отряди на международната пролетарска революционна армия“[15]. Освен това поради съществуващите относителни демократични права и свободи в Берлин бяха налице сравнително благоприятни условия за провеждане на широка нелегална международна революционна дейност.

Западноевропейското бюро на ИККИ обслужваше комунистическите партии в Германия, Полша, прибалтийските страни, Финландия, балканските страни, Унгария, Австрия, Чехословакия, Швейцария, Италия, Испания, Люксембург, Белгия, Холандия, Дания, Швеция, Норвегия, Исландия, Англия и Франция.[16] То си създаде минимален апарат, съгласуван с Политсекретариата на ИККИ, и се грижеше да бъде обезпечена на ИККИ системна информация за дейността и състоянието на комунистическите партии, да упражнява контрол върху изпълнение решенията на Коминтерна, както и да изпълнява специални поръчения на Политсекретариата на ИККИ: да представлява ИККИ на конгресите, конференците и пленумите на комунистическите партии, да устройва съвещания с представителите на КИМ, Профинтерна и други международни организации и т. н.[17] То подкрепяше и координираше усилията на западноевропейските комунистически партии за изграждане широк фронт за борба против империализма, войната и фашизма, за защита на СССР, за защита на икономическите и политическите интереси на трудещите се.

В състава на ЗЕБ влизаха представителят на ГКП Фр. Хекерт, който същевременно беше ръководител на Западноевропейското бюро на Профинтер-

[13] Inprekorr., Nr. 28, 13. III. 1928, S. 547.
[14] Устав Коминтерна, М.—Л., 1928, с. 9.
[15] Коммунистический интернационал в документах, с. 787.
[16] ЦПА, ф. 146, 14/3, л 1—3.
[17] Пак там,

на,[18] представителят на полската комунистическа партия Ю. Ленски, на френската и английската комунистически партия Ж. Дюкло и др. Секретар на ЗЕБ беше германският комунист Р. Гипнер.[19]

Западноевропейското бюро на ИККИ работеше в Берлин в дълбока нелегалност. То използуваше определени конспиративни квартири за своя канцелария, както и за устройване на срещи с представители на комунистическите партии и куриерите на Коминтерна. Всички членове на бюрото живееха нелегално, като спазваха принципите на най-строга конспирация. По-краткотрайни срещи и разговори се правеха в кафенета и ресторанти, както и в някои ателиета. Пощата беше шифрована с химическо мастило и се получаваше чрез куриери или по обикновените пощенски служби. Всичко това правеше безуспешни опитите на пруската тайна полиция да разкрие дейността и дейците на ЗЕБ на ИККИ.[20]

Западноевропейското бюро на ИККИ обсъждаше редица проблеми на комунистическите партии, като викаше в Берлин техни представители. Често то делегираше свои членове на заседания на централните комитети на отделните партии или на техните конгреси, конференции и пленуми. Устройваха се общи събрания на представителите на няколко партии, за да се координира работата във връзка с подготовката на някоя международна акция или друго мероприятие.

Западноевропейското бюро на ИККИ работеше тясно с международните масови организации, като Международната работническа помощ (Межрабпом), Профинтерна, МОПР, Европейското бюро на Червения спортен интернационал, на селския интернационал, редакцията на „Интернационале пресе кореспонденц“ („Inprekorr“), Лигата за борба против империализма и колониалното потисничество и др.[21]

От началото на декември 1928 г. Г. Димитров напусна Виена, където работеше дотогава, и се установи в Берлин. Тук той живееше първоначално нелегално, а от 11. IX. 1929 г. с швейцарски паспорт на името на писателя Рудолф Хедигер.[22] Тук наред с дейността си в ЗБ на ЦК на БКП той работи и в ПБ на Балканската комунистическа федерация, на което от 30. I. 1929 г. стана политически секретар. По решение на Политсекретариата на ИККИ от 19. III. 1929 г. Г. Димитров бе определен за член на Западноевропейското бюро на ИККИ.[23] От първите дни на април с. г. след отпътуването на Кнорин за Москва политически секретар на ЗЕБ стана Г. Димитров.[24] С това започна нов и твърде важен период от неговия живот и дейност, период на утвърждаването му като изтъкнат и талантлив деец на международното работническо и комунистическо движение, на истински професионален рев о-

[18] Er. Kücklich. . . . Einer der standhaftesten, rastlosesten und feuerigsten Kämpfer für die Sache der Arbeiterklasse, Beiträge zur Geschichte der Deutschen Arbeiterbewegung, 1968, Nr. 5, S. 847—857; IML ZPA, EA 0331, R. Gyptner, Erinnerungen. . . S. 42.

[19] R. Gyptner. Das Westeuropäische Büro. . ., Beiträge zur Geschichte. . ., 1963, Nr. 3, S. 482.

[20] IML ZPA, EA 0331, R. Gyptner. Erinnerungen. . . S. 47—48; R. Gyptner. „Ich“ steht am Schluß des russischen Alphabets, Neues Deutschland, 19. VI. 1967.

[21] IML ZPA, EA 0331, R. Gyptner. Erinnerungen. . . S. 43.

[22] П. Раденкова. Г. Димитров в емиграция. — Известия на Института по история на БКП, т. 1, с. 271—272.

[23] П. Раденкова. За някои страни от дейността на Института по история на БКП, т. 22, с. 293.

[24] ЦПА, ф. 146, оп. 2, а. е. 1599; R. Gyptner. Das Westeuropäische Büro. . . — Beiträge zur Geschichte. . ., 1963, Nr. 3, S. 481—489.

люционер-ленинец. Сега Г. Димитров се свърза още по-тясно с германското работническо революционно движение и ГКП и в продължение на повече от 15 години им оказваше своята компетентна политическа подкрепа и съдействие.[25]

Като политически секретар на ЗЕБ Г. Димитров отговаряше лично за работата на Германската комунистическа партия, за връзките с ПБ на БКФ, Средноевропейското бюро на Профинтерна и национал-революционните организации на Балканите. Той не престана да работи и в ЗБ на ЦК на БКП, беше член на ИККИ и на ИБ на Профинтерна. Всичко това изискваше голямо напрежение на неговите сили, тъй като работата бе твърде разнообразна и огромна. Освен това тя трябваше да се върши, както посочихме, при спазване на най-строга конспирация, за да се избегне будното око на пруската тайна полиция.

Моментът, в който Г. Димитров застана начело на ЗЕБ, беше твърде напрегнат и динамичен в икономическо и политическо отношение. Капиталистическият свят беше изправен пред прага на нови икономически и политически сътресения, а работническото революционно движение се намираше в непрестанен подем. По това време империалистическата реакция, търсейки изход от положението за сметка на трудещите се, обръщаше все повече поглед към фашизма и подготовката на нова империалистическа и антисъветска война.

Като политически секретар на ЗЕБ Г. Димитров обръщаше изключително внимание на развитието на германското работническо революционно движение и ГКП. Той често се срещаше и поддържаше тесен контакт с ръководни дейци на ГКП, като Е. Телман, В. Пик, В. Улбрихт, Ф. Хекерт, В. Кьонен и др., с които обсъждаше важни проблеми на стратегията и тактиката на ГКП в борбата за защита на икономическите и политическите интереси на германския пролетариат, против надигането на фашизма и подготовката на нова империалистическа и антисъветска война, на нейния вътрешнополитически живот и т. н. С всички сили той оказваше своята компетентна помощ на партийното ръководство за тяхното правилно решение.[26] Германските комунисти, които работеха в близост с Г. Димитров, придобиваха богата революционна и политическа школовка. Димитров отделяше голямо внимание на тяхната работа, подпомагаше ги да разбират и се борят за правилната партийна линия, учеше ги на упоритост в изпълнение поръченията на партията.[27]

Запознавайки се отблизо с германското работническо движение и в качеството си на член на ИБ на Профинтерна, Г. Димитров отделяше голямо

---

[25] Г. Димитров проявяваше голям интерес и любов към германското работническо революционно движение и преди това. Това се обяснява със значителното влияние, което упражняваше ГСДП върху партията на тесните социалисти до Първата световна война, на отзвука на Ноемврийската революция в Германия през 1918 г., на изключителното обаяние на личността и делото на К. Либкнехт и Р. Люксембург сред българските комунисти, на пролетарската солидарност, проявявана от страна на германския пролетариат към антифашистката борба на българските работници и селяни, на обстоятелството, че германското работническо революционо движение по това време бе едно от най-мощните и добре организирани движения в Европа и т. н. Сам Г. Димитров като член на ИККИ на Коминтерна беше установил близки връзки с Кл. Цеткин, Е. Телман, В. Пик и др.

[26] R. Gyptner. Das Westeuropäische Büro. . ., Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, 1963, Nr. 3, S. 483.

[27] ЦПА, Спомени на Грете Фукс-Кайлсон, с. 3.

внимание на икономическите борби на германските работници и на профсъюзната политика на ГКП. Той даваше постоянно своите съвети за работата на Революционната профопозиция (РПО) в германските профсъюзи, за да застане начело и да ръководи икономическите стачни борби на работническата класа. На фалшивия радикализъм и схващането за създаване на опозиционни съюзи, особено след пораженията на отделни стачки, Г. Димитров противопоставяше необходимостта от истинска упорита ежедневна профсъюзна работа, която издига класовото съзнание на масите, обединява ги около лозунгите и политиката на ГКП и изолира социалдемократическите профсъюзни бюрократи. Заедно с това Г. Димитров съветваше германските профсъюзни дейци от РПО в процеса на стачните борби самите работници да си изберат стачни комитети, които могат самостоятелно да ръководят стачниците. Така в процеса на работата на РПО на стачните борби в Германия през първата половина на 1929 г., а и през следващите години Г. Димитров разкри своя богат профсъюзен опит, който бе натрупал в продължение на много години в България като секретар на ОРСС, който бе използуван от германските комунисти.[28]

В края на 1928 г. и началото на 1929 г. в ГКП особено остро се постави въпросът за борбата против десноопортюнистическата фракционна група на Брандлер—Талхаймер, както и срещу примиренците към нея в партията начело с Еверт.[29] Тази група неоснователно надценяваше здравината на временната и частична стабилизация на капитализма, подценяваше нейното разклащане и перспективата за едно ново надигане на работническото движение. Десните опортюнисти не виждаха тенденцията към постоянно нарастване на противоречията в капиталистическото общество, надценяваха икономическия характер на стачните борби и т. н. Те се обявиха решително против решенията на VI конгрес на Коминтерна и изобщо срещу Комунистическия интернационал и връзките на ГКП с него и откриха остра клеветническа кампания срещу ръководството на партията начело с Е. Телман. По време на големите стачни борби в Рур брандлеристите се обявиха открито против профсъюзната политика на партията и фактически с действията си подкрепиха десните социалдемократи.[30]

Г. Димитров следеше с голямо внимание и загриженост антипартийната фракционна дейност на десните опортюнисти в ГКП. Той решително се обяви срещу техните немарксистки схващания, които станаха основната причина за провала на въоръжено въстание в Хамбург през 1923 г.;[31] стремеше се да помогне на германските комунисти да преодолеят десноопортюнистическите тенденции, да укрепят единството на партията, да я мобилизират за сериозна масово-политическа и организационна работа за завоюване на трудещите се маси на своя страна, за солидна подготовка за предстоящите решителни революционни борби.

Още през септември 1928 г., намирайки се на почивка в Кисловодск — СССР, — Димитров се срещна няколко пъти и води продължителни разговори с члена на ИККИ и на ЦК на ГКП Клара Цеткин по политическото положение в ГКП. Те размениха мисли за ръководните дейци на партията и върху

---

[28] В. Кьонен. Мъжественият български революционер. — Труд, бр. 142 от 18 юни 1957.

[29] Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd. 4, S. 169.

[30] Inprekorr., Nr. 1, 4. I. 1929, S. 18—19.

[31] Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd. 4, 1966, S. 442.

необходимостта да се нанесе решителен удар върху десния опортюнизъм в нейните редове. Кл. Цеткин високо ценеше мнението на Г. Димитров по тези проблеми и побърза да го изрази в писмото си до Люба Ивошевич-Димитрова от 28. X. 1928 г. „Ние няколко пъти се срещахме с Вашия мъж — пише Кл. Цеткин — и това ме успокояваше и разведряваше всеки път в мисълта за бъдещето. Настоящето не е леко, но въпреки това аз твърдо вярвам в бъдещето. Историята работи за нас и докато работят с нас такива хора като Димитров и Вие, аз не се отчайвам.“[32]

В писмо до В. Коларов от 13. X. 1928 г. Г. Димитров изтъква, че „неспособна да излезе на открита идеологическа борба“, десницата в партията си служи с най-различни трикове и прийоми на безчестна борба срещу ЦК на ГКП начело с Е. Телман. По-нататък се посочва, че тази криза в една от най-големите — втора по големина и важност партия след КПСС, идва в един момент, когато трябва да бъде най-крепка и монолитна. Изхождайки от ленинските принципи за ръководство и от своя собствен дългогодишен революционен опит, Димитров писа на В. Коларов: „Опитът още един път показа, че не е полезно да се издига на преден план само едно ръководно лице, а е необходимо да се опира на колектив, да се създаде колективно ръководство.“[33] За такова ръководство той препоръчва членовете на ЦК на ГКП, които стоят здраво зад Е. Телман.

През октомври—декември 1928 г. десните опортюнисти в ГКП засилиха още повече атаките си срещу партийното ръководство, което стоеше здраво върху позициите на Коминтерна.[34] Затова Президиумът на ИККИ, след като обстойно обсъди положението в ГКП, излезе на 19. XII. 1928 г. с „Отворено писмо“ до всички членове на партията.[35] В него се разкриваше ликвидаторската и антипартийна същност на десните опортюнисти в ГКП и се сочеше необходимостта от нейния политически и организационен разгром, както и от преодоляване на примиренческия централизъм. Подчертаваше се, че десните опортюнисти фактически са се обособили във фракционна антипартийна група, която заплашва единството на партийните редове. Те не само че активно се противопоставят на решенията на Коминтерна, но и саботират политическите прояви на ГКП, насочени към осъществяване на тези решения.[36]

Въоръжен с решенията на Президиума на ИККИ, Г. Димитров взе активно участие в политическото и организационното разгромяване на десноопортюнистическата група на Брандлер—Талхаймер и за преодоляване на примиренчеството към нея.[37] Той съзнаваше, че борбата срещу десницата в ГКП е борба за съществуване на самата партия, борба за бъдещето на социалистическата революция в Германия, че изгонването на нейните привърженици от партийните редове е задача от първостепенна важност. Затова беше за максимално разгръщане на идеологическата борба в ГКП, за да могат да се сплотят всички партийни членове въз основа на решенията на

---

[32] ЦПА, ф. 146, оп. 1, а. е. 301.

[33] Пак там, оп. 4, а. е. 1593.

[34] Inprekorr., Nr. 16, 19. II. 1929, S. 327.

[35] Пак там, Nr. 142, 21. XII. 1928, S. 2829—2832.

[36] Сп. Коммунистический интернационал, 1928, № 52, с. 4. В края на декември 1928 г. групата на Брандлер—Талхаймер и организационно се оформи като фракция, наречена Германска комунистическа партия (опозиция), със свой печатен орган „Срещу течението“ и поведе още по-активна разложителна дейност в ГКП. Geschichte der deutsche Arbeiterbewegung, Bd. 4, S. 182.

[37] IML ZPA, EA 0331, R. Gyptner. Erinnerungen... S. 43.

VI конгрес на Коминтерна и IV конгрес на Профинтерна. Партията трябваше да се превърне в боеспособна революционна сила, способна да изпълни своите отговорни задачи при новите условия. Димитров води редица сериозни разговори с ръководни дейци на ГКП, като В. Кьонен и др., обсъждайки с тях тактиката на борбата за разгромяване на десноопортюнистическата фракция.[38] Димитров подпомагаше ЦК на ГКП да застане здраво на позициите на VI конгрес на Коминтерна и да преодолее дясната опасност в партията.[39]

На 25. I. 1929 г. се състоя пленум на ЦК на ГКП, на който бе разгледано „Отвореното писмо" на ИККИ до членовете на партията.[40] След станалите обстойни обсъждания беше приет документ, в който се посочваше, че със своето писмо ИККИ оказва извънредно голяма помощ на ГКП в нейната борба срещу дясната опасност. Изтъкваше се, че десните опортюнисти окончателно са скъсали с принципите на партията и са се превърнали в „агентура" на социалдемокрацията в нейните редове. Бяха порицани и примиренците, а партията призоваваше да поведе решителна идеологическа борба против тях. Пленумът реши да се извърши широко обсъждане в партията с цел да се сломят още повече германските комунисти около Коминтерна.[41]

Ръководейки работата на редакцията на сп. „Internationale Presse-Korrespondenz", Г. Димитров съдействува да се окаже помощ в борбата срещу дясната опасност и за разясняване становището на ИККИ. На неговите страници бяха поместени редица статии за борбата срещу десните опортюнисти в ГКП.[42]

Изхождайки от настъпилите сериозни изменения в международната обстановка, VI конгрес на Коминтерна с тревога сигнализира пред международното работническо движение и цялото прогресивно и демократично човечество за надвисналата фашистка опасност. Той препоръча на комунистическите партии и ръководените от тях масови организации да поведат постоянна и енергична борба против настъплението на фашизма и подготовката на нова империалистическа и антисъветска война, в защита на Съветския съюз.[43]

Познаващ отблизо природата на фашизма от своя дългогодишен революционен опит в българското работническо революционно движение, Г. Димитров видя с цялата си сериозност настъпващата фашистка опасност и вдигна тревога пред европейските комунистически партии и демократичната общественост. Той сочеше необходимостта от сплотяване на всички антифашистки сили за решителна борба за преграждане пътя на фашизма. Макар още да не беше секретар на Западноевропейското бюро на ИККИ, Г. Димитров взе най-активно участие в подготовката и провеждането на Международния антифашистки конгрес в Берлин,[44] който имаше за цел да сплоти

---

[38] В. Кьонен. Мъжественият български революционер. — Труд, бр. 142 от 18. юни,1957,

[39] R. Gyptner. Das Westeuropäische Büro. . . — Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, 1963, Nr. 3, S. 484—485.

[0] Inprekorr, Nr. 9, 29. I. 1929, S. 157—160.

[41] **Ibid.**

[42] Inprekorr., Nr. 15, 15. II. 1929, S. 285—290; Nr. 16, 19. II. 1929, S. 327—331; Nr. 18, 26. II. 1929, S. 379 и сл.

[43] Стенографический отчет Шестого конгресса Коминтерна, М., 1928, вып. 6, с. 66; Тезисы и резолюции VI конгресса КИ, вып. 3, с. 94—95.

[44] R. Gyptner. Das Westeuropäische Büro. . . — Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, 1965, Nr. 3, S. 484.

всички антифашистки сили и да ги подтикне към организирана и системна борба срещу настъплението на фашизма.[45] Той се срещна с Е. Телман и заедно уточниха проблематиката на конгреса и неговото провеждане, както и съдействието, което трябваше да му окаже ГКП.[46]

Международният антифашистки конгрес се състоя на 9 и 10. III. 1929 г. в Дома на профсъюзите в Берлин.[47] Присъствуваха общо 314 делегати от 18 европейски страни, представители на различни организации на работниците, селяните и демократичната интелигенция. След като даде задълбочена характеристика на фашизма като най-варварска форма на буржоазната диктатура, конгресът прие редица резолюции по въпросите на амнистията, за даване право на политическо убежище за жертвите на фашисткия терор и т. н. Посочвайки пред световната демократична общественост надвисналата фашистка опасност, той призова всички демократични и прогресивни хора от цял свят на решителна и енергична единна борба против фашизма.[48] Международният антифашистки конгрес реши да се образува антифашистко бюро, което да координира антифашистката борба в световен мащаб.[49] Работата на това бюро, седалището на което се намираше в Берлин, беше активно и постоянно подпомагана от Г. Димитров.[50]

Провеждането на Международния антифашистки конгрес в Берлин и помощта, която ГКП оказа за плодотворното протичане на неговата работа, изиграха важна роля за засилване борбата на германските комунисти против настъплението на кафявата фашистка чума в Германия. Привличането на по-голям брой демократично настроени интелектуалци и антифашисти, което беше в голяма степен заслуга на Г. Димитров, показа нагледно и убедително на ГКП и останалите комунистически партии, че единственият залог за успешната антифашистка борба е сплотяването на максимално най-широките демократични и антифашистки слоеве и активното им въвличане в антифашисткото движение. А тези уроци в борбата на комунистическите партии за спечелване на широките маси на трудещите се и за въвличането им в класовата борба в този момент бяха особено полезни и необходими. Самото сигнализиране за фашистката опасност и призивите за единна борба беше от естество да мобилизира германските комунисти и всички останали антифашисти на смела и организирана действена борба, за да се издигне мощна бариера срещу настъплението на фашистката реакция против свободата и демокрацията.

След Международния антифашистки конгрес през март 1929 г. в Берлин, който се следеше с голям интерес и внимание от германската работническа класа, тя поведе енергична борба за защита на своите права и свободи. Берлинският пролетариат, ръководен от ГКП, протестира срещу въведената от социалдемократическия полицейски началник К. Цьоргибел забрана на уличните събрания и демонстрации. А това фактически означаваше и забрана на първомайските събрания и демонстрации. ЦК на ГКП призова трудe-

---

[45] Inprekorr, Nr. 28, 1929, S. 624.
[46] IML ZPA, EA 0331, R. Gyptner. Erinnerungen... S. 25.
[47] Die Rote Fahne, 6, 12. III. 1929.
[48] W. Münzenberg. Solidarität, Berlin, 1931, S. 342; Е. Стасова. Три резолюции. М., 1930, с. 12.
[49] Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd. 4, S. 197.
[50] IML ZPA, EA 0331, R. Gyptner. Erinnerungen... S. 43.

щите се въпреки забраната да излязат на Първи май на улицата на мирна протестна демонстрация.[50]

На 1. V. 1929 г. на улиците и площадите в Берлин излязоха хиляди работници, за да демонстрират своята пролетарска солидарност, волята си да защищават своите политически права и свободи. Те бяха обаче посрещнати от залповия огън на полицията. Решени твърдо да се защищават, на много места по улиците демонстрантите издигнаха барикади. Вечерта и през нощта в районите Нойкьолн и Веминг работниците се вдигнаха на въоръжена защита. Зад барикадите те отбиваха пристъпите на озверялата полиция до 3 май. В тази кръвопролитна барикадна схватка, станала символ на твърдата воля за борба на германския пролетариат, загинаха 31 работници, а други 1200 бяха арестувани.[51]

В тези напрегнати дни, когато провокаторите на класовия враг се опитваха да предизвикат от въоръжената отбрана на барикадиралите се берлински работници въоръжено въстание и да се разправят с тях, ЦК на ГКП и Западноевропейското бюро на ИККИ проявиха висока политическа зрелост. В тази сложна ситуация като политически секретар на ЗЕБ Г. Димитров се намираше в постоянен контак с ЦК на ГКП и лично с Е. Телман. Решително бяха отхвърлени призивите за въоръжено въстание като непартийни и авантюристически, а работническата класа бе призована на протестна политическа стачка. Сам Е. Телман успя да се промъкне в районите, където се водеха барикадни боеве, и да убеди работниците организирано да отстъпят.[52]

Вината за кървавия разстрел на мирната първомайска демонстрация на берлинския пролетариат беше изцяло на пруското коалиционно правителство. Затова то побърза да открие злостна кампания срещу ГКП, обвинявайки я в „пучизъм", за да изплаши дребната буржоазия и я опълчи срещу партията. Още на 3 май беше забранен органът на ЦК на ГКП „Die Rote Fahne" и „Съюзът на червените фронтоваци". С това беше нанесен удар върху работническата класа и всички демократични сили и улеснена дейността на реакционните фашистки организации.[53]

Под ръководството на Г. Димитров Западноевропейското бюро на ИККИ организира широка международна кампания на солидарност с борбата на берлинските работници. Още на другия ден след прекратяване на барикадните боеве във Веминг и Нойкьолн — 4 май, ЗЕБ на ИККИ издаде позив, написан от Г. Димитров. В него гневно се разобличаваше терористическият и кървав поход на буржоазната реакция и десните социалдемократи срещу работническото революционно движение и неговия авангард ГКП.[54] В много европейски страни, отзовавайки се на апела на ЗЕБ, комунистическите партии организираха протестни събрания и демонстрации срещу полицейския терор.

Г. Димитров даде висока оценка на майските борби на берлинските работници. Той смяташе, че те издигат на още по-висока степен политическите борби в Германия и имат голямо международно значение. Малко по-късно от името на ИККИ той поздрави барикадните боеве на германския пролета-

---

[50] Geschichte der deutsche Arbeiterbewegung, Bd. 4, S. 198.
[51] Пак там, S. 198—199.
[52] Пак там, S. 199.
[53] Пак там, S. 200.
[54] R. Gyptner. Das Westeuropäische Büro... Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, 1963, Nr. 3, S. 158.

риат. Димитров обърна особено внимание на същността на провокацията на Цьоргибел като натиск от общата офанзива на буржоазията срещу жизнените икономически интереси на работническата класа и останалите трудещи се, като резултат на активизирането на антикомунистическия и антисъветския фронт в Германия. Г. Димитров смяташе, че след майските боеве ГКП трябва да обърне сериозно внимание на масовата си работа сред широките слоеве на трудещите се, на провокациите на буржоазната реакция и дясната социалдемокрация, да отговори с енергична работа сред масите. Той подчертаваше, че барикадните борби в Берлин бяха едно спонтанно надигане на работниците в един момент, когато все още не беше налице изострена революционна ситуация. Обаче те показаха твърдата готовност на германската работническа класа да се противопостави решително срещу икономическата и политическата офанзива на капитала. Тези боеве спомогнаха за ускоряване на революционната ситуация, за революционизиране на германския пролетариат, за политическото му израстване.

Г. Димитров подчертаваше, че майските боеве показаха и някои силни и слаби страни на работническото революционно движение в Германия. От една страна, те показаха способността на ГКП да обедини масите и да ги ръководи в класовата борба, да реализира своята хегемония, своята ръководна роля сред германския пролетариат. От друга страна, те показаха и все още съществуващите недостатъци в организационната крепкост на партията, в нейната способност да организира най-широките маси на трудещите се и да ги мобилизира за борба, все още недостатъчната готовност на партийните организации и на партийните кадри към новата обстановка на предстоящи остри и масови класови революционни боеве.[55]

Изхождайки от надвисналата опасност от нова империалистическа и антисъветска война, VI конгрес на Коминтерна взе специално решение да се проведе международна акция на трудещите се против войната. Той задължи комунистическите партии „незабавно да пристъпят към провеждане на политическа, организационна и агитационно-пропагандистка подготвителна работа за международния ден за борба против империалистическата война и в защита на Съветския съюз, за деня, в който трудещите се ще демонстрират своята воля за борба против настъплението на капитала под лозунгите: „Война на империалистическата война", „Единен фронт против настъплението на капитала", „Защищавайте Съветския съюз". . .[56]

Като изпълняваше решенията на VI конгрес на Коминтерна, на 16. V. 1929 г. Западноевропейското бюро на ИККИ свика в Брюксел съвещание на европейските комунистически партии. Ръководител и душа на това съвещание беше Г. Димитров. На него присъствуваха представители на 13 комунистически партии — на Западноевропейското бюро на ИККИ, КИМ, Профинтерна, БКФ, от Германия, Англия, Австрия, Чехословакия, Полша, Швеция, Белгия, Щвейцария, Франция, Югославия, България, Румъния и Гърция. Между тях бяха Е. Телман, П. Толиати, А. Запотоцки и др.[57] Съвещанието имаше за задача да разработи и конкретизира директивата на

---

[55] Inprekorr., 1929, Nr. 51, S. 1229—1233.

[56] Тезисы и резолюции VI конгресса Коммунистического интернационала, вып. 3, с. 102—103.

[57] Inprekorr., Nr. 44, 29. V. 1929, S. 1061—1063.

ИККИ за организиране и провеждане на международната антивоенна акция в Западна Европа, определена за 1. VIII. 1929 г.[58]

Международното съвещание на 13-те европейски комунистически партии изслуша доклада на германския делегат за първомайските събития в Берлин, както и доклад за подготовката на антивоенната акция на 1 август. По тях станаха оживени разисквания. Делегатите извлякоха поука от барикадните боеве на берлинския пролетариат с оглед подготовката и провеждането на първата международна акция на Коминтерна против подготовката на нова империалистическа и антисъветска война.

Съвещанието изтъкна, че Първомайските борби в Берлин „откриха нова, по-висока фаза в класовата борба на пролетариата през третия период на общата капиталистическа криза". Те разкриха, че „буржоазията е готова да излиза срещу пролетариата със средствата на гражданската война. . .". Понеже барикадните и уличните борби се развърнаха във форма на частично работническо въстание (при липса на непосредствено революционно положение), „те показаха очевидно, че революционното настроение на масите нараства и борбата на класите в условията на новите противоречия на капиталистическата стабилизация отива към нови и по-решителни боеве"[59].

По-нататък представителите на европейските комунистически партии отбелязаха, че под ръководството на ГКП берлинските работници се биха храбро и не бяха победени, защото тяхната борба още не беше борба за завладяване на политическата власт чрез въоръжено въстание. В тия рамки, в които се изляха първомайските боеве, показаха, че берлинският пролетариат фактически извоюва политическа победа над буржоазията, защото той не отстъпи от издигнатите барикади в продължение на три дни. Сега, според съвещанието, ГКП трябва да използува разгорялата се борба около Първи май за засилване класовата борба както срещу господството на капитала, така и за защита на СССР, за своето организационно затягане и завоюване болшинството на работническата класа.

Подчертано беше особено и международното значение на първомайските събития. Те говореха както против крясъците на троцкистите, които обвиняваха Коминтерна в „пасивност", така и срещу десните опортюнисти, които клеветяха ГКП в „левичарско форсиране" на работническите борби.[60] Вменено беше в дълг на всяка комунистическа партия да извлече поуки за себе си от борбата на берлинските работници, като ги използува при подготовката на първоавгустовската антивоенна акция.

Изразявайки своята солидарност с берлинския пролетариат, съвещанието на европейските комунистически партии прие с ентусиазъм подготвеното от Г. Димитров поздравително писмо. То бе подписано от Г. Димитров, Е. Телман, П. Толиати и др.[61] Решено бе да бъде организирана междуна-

---

[58] Коммунистический интернационал в документах 1919—1932, М., 1933, с. 909—910.

[59] Сп. Комунистическо знаме, 1929, кн. 4, с. 26.

[60] Пак там, кн. 4, с. 26—31.

[61] Inprekorr., 1929, Nr. 44, S. 1061—1062. От своя страна с активното участие на Г. Димитров бе подготвено и изпратено поздравително писмо до берлинските работници от ЦК на БКП. В него се казваше: „На улиците и барикадите берлинските работници три дни и три нощи (1—3 май) даваха достоен отпор на капиталистическата офанзива начело с фашизираните социалдемократическо-полицейски шефове, министри, бюрократи и депутати. Берлинските работници дадоха израз на растящия настъпателен дух на международния пролетариат. Германската, а с нея и международната социалдемокрация, изцапана отново с пролетарска кръв, морално и политически банкрутираха. Да живее Германската комунистическа

родна акция на пролетарската солидарност, по време на която да бъде разобличено германското коалиционно правителство и се окаже морална подкрепа на борбите на германската работническа класа.

Съвещанието се занима и с въпроса за подготовката на антивоенната акция на 1. VIII. 1929 г. Г. Димитров постави като важна и основна задача пред западноевропейските комунистически партии да се организира и целенасочи тяхната борба против подготовката на нова империалистическа и антисъветска война, за защита на Съветския съюз. Той изтъкна опасността от подценяване антивоенната борба и от опортюнистическа пасивност и вмени в дълг на всички комунисти да мобилизират своите сили за прегражданe пътя на империалистическата реакция, за да не подпали нов световен пожар.[62] По тоя начин Г. Димитров подпомагаше ГКП и останалите западноевропейски комунистически партии да мобилизират своите сили и силите на всички трудещи се за предотвратяване на антисъветската империалистическа война, за изграждане на широк антиимпериалистически и антивоенен фронт в Германия и останалите европейски капиталистически страни, за спечелване на антивоенната борба на обикновените социалдемократи, членовете на реформистките профсъюзи, дребнобуржоазните и пацифистки среди и т. н. Накрая съвещанието отправи апел към европейския пролетариат да се готви усилено и да проведе първоавгустовската акция.[63]

Изхождайки от неправилните постановки на VI конгрес на Коминтерна за социалдемокрацията като „социалфашизъм“ и социална опора на буржоазията, съвещанието на западноевропейските комунистически партии в Брюксел посочи, че борбата за подготовка на антивоенната акция на 1 август трябва да се води под знака на борбата против социалдемокрацията, която уж в Германия била преминала към класическата форма на „социалфашизъм“. ГКП трябвало да се бори срещу нея като срещу „съставна част на капиталистическата държавна машина“[64]. Тази погрешна постановка отвличаше на практика в значителна степен вниманието на комунистическите партии от мобилизирането за борба срещу военната опасност на всички демократични и антивоенни сили в отделните страни и стесняваше обхвата на изграждащия се единен антиимпериалистически и антивоенен фронт.

В следващите недели след международното съвещание на 13-те европейски комунистически партии в Брюксел Г. Димитров беше погълнат изцяло от извличане на поуки за германското работническо революционно движение от масйките събития в Берлин. Заедно с това той подпомагаше ЦК на

партия, водителка и надежда на германския пролетариат! Братски поздрав на нойкьолнските и вединги революционни борци, братски поздрави на берлинския и германски пролетариат!

Склоняваме знамѐто на БКП пред жертвите на Мюлер-Цьоргибел и заявяваме, че убитите берлински пролетарии и пролетарки са от ръката на същия буржоазно-социалдемократически контрареволюционен блок, който покри България с гробниците на 20 х. работници и селяни, а днес покрива с труповете на стачкуващите текстилни индийски работници и улиците на Бомбай.

Берлинските пролетарии се бориха и за нас! Вашата борба, берлински и германски другари, е и наша борба! Нашата партия ви подкрепя!

Долу социалфашизма! Да живее боевият пример на берлинските пролетарии! Да живее Германската комунистическа партия! Да живее Комунистическият интернационал!“ Сп. Комунистическо знаме, 1929, кн. 4, с. 31.

[62] Inprekorr., 1929, Nr. 63, S. 1486.

[63] Сп. Комунистическо знаме, 1929 г., кн. 4, с. 30—31.

[64] Пак там, с. 26—31.

ГКП да направи политически и военни изводи от тези събития. В тази обстановка по предложение на Е. Телман ЦК на ГКП реши да се свика XII партиен конгрес. В знак на солидарност с героичната борба на вединг-ските работници той трябваше да се състои в берлинския район Веминг.[65]

Работата на ЦК на ГКП по подготовката на XII партиен конгрес беше най-активно подпомогната от Г. Димитров. Той се срещна няколко пъти с Е. Телман и други членове на ЦК на ГКП и разговаря с тях по основните проблеми, които трябваше да се разгледат на конгреса. Изхождайки от майските събития в Берлин, Г. Димитров съветваше ЦК на ГКП да обърне особено внимание на своята масова работа, за да спечели на своя страна в класовата борба най-широките слоеве от трудещите се. Той препоръчваше комунистите да навлязат и заработят в масовите спортни, младежки, туристически, военно-инвалидни и др. дружества и организации, както и в местните кооперации и органи на управление.

Според Г. Димитров, особено важно за ГКП в този момент бе да разшири своето влияние и да спечели за класовата борба дребната и средната градска буржоазия, а също демократичната и прогресивна интелигенция. По тоя начин тя щеше да ограничи и разпространяването на фашисткото влияние сред тези слоеве от населението. В противовес до голяма степен на господствуващите по това време сектантски схващания за ролята на дребните и средните селски маси,[66] изхождайки от своята дългогодишна практическа революционна дейност по изграждане на единния работническо-селски съюз в България, Димитров с голяма настойчивост съветваше ръководството на ГКП да насочи своето внимание и да заработи енергично сред германските селяни. Разработването на селския въпрос от ГКП на конгреса, според него, щеше да бъде от особена важност за по-нататъшната масово-политическа дейност на партията. Г. Димитров обърна сериозно внимание на националния въпрос в политиката на ГКП и на необходимостта от поставянето му на XII конгрес на партията.[67]

Дванадесетият конгрес на ГКП се състоя от 8 до 15. VI. 1929 г. във „Фарус-зале" в района Веминг — Берлин. Тук присъствуваха 217 делегати и представители на 10 братски комунистически партии. ИККИ изпрати своя делегация начело с Г. Димитров. В нея влизаха политическият секретар на Френската комунистическа партия Пиер Семарди и секретарят на Английската комунистическа партия Хари Полит. По този начин беше подчертано международното значение на конгреса.

С основен доклад за политическото положение и задачите на партията пред конгреса излезе Е. Телман. В него беше отбелязано, че развитието на класовата борба в Германия през последните години показа по убедителен начин неустойчивия характер на временната и частична стабилизация на капитализма; в резултат на капиталистическата рационализация и последиците на Версайлския договор се засили още повече експлоатацията

---

[65] Р. Гинтнер. Наставник и друг молодежи. Германии безсмертный сын. Воспоминания об Эрнсте Телмане, М., 1963, с. 163.

[66] Коминтернът разглеждаше класовата борба главно като борба между работническата класа и буржоазията като цяло, без да вниква в нейната сложност и нюанси. Затова той формулира и погрешното схващане за характера на дребнобуржоазните селски партии и организации като „аграрфашистки", срещу които трябвало да се води решителна борба. X пленум ИККИ. Тезисы, резолюции, постановления (июль 1929 г.), М., 1929, с. 8—13.

[67] IML ZPA, EA 0331, R. Gyptner. Erinnerungen... S. 24—25.

на трудещите се, което предизвиква тяхното справедливо недоволство; че в страната революционната вълна постоянно расте и предстоят нови икономически и политически битки против господството на едрия монополистически капитал. Телман показа, че засилената офанзива на капиталистите срещу жизнените интереси на работническата класа, както и репарационните тежести изострят с бързи крачки класовата борба в Германия. В тази класова борба германските монополи все повече се ориентират към фашизма и прилагат фашистки методи за разправа със справедливото недоволство на масите.[68]

Подобни мисли се съдържаха и в политическата резолюция на конгреса, изработена при помощта и съдействието на Г. Димитров. „Буржоазията прибягва все повече, все по-открито и брутално — казваше се там — към използуване на фашистки диктаторски методи срещу пролетариата за защита на своето класово господство.“[69] Конгресната резолюция подчертаваше, че установяването на открита фашистка диктатура в Германия е вече на дневен ред.

Конгресът отдели специално внимание на Майските боеве в Берлин, оценявайки ги като „повратен пункт в политическото развитие на Германия“[70], като резултат на началото на една нова икономическа и политическа криза на капитализма в Германия: „Положителният резултат от Майските боеве в Берлин се заключава в това — се казваше в резолюциите на конгреса, — че в процеса на борбата с полицията масите издигнаха на много по-висока степен пролетарското движение, че влиянието и авторитетът на ГКП като единствена партия на работническата класа се засили, че самосъзнанието, чувството на увереност на своите сили и активността на пролетариата се засили, че социалдемокрацията по-бързо, отколкото преди, се разобличи пред лицето на най-широките маси като партия на разправата с работническата класа, партия на провокациите и полицейския терор.“[71] В известно отношение тези боеве бяха неоправдано надценени и характеризирани като авангард на големи и от решаващо значение борби за победата на социалистическата революция в Германия.[72]

Изхождайки от неправилната постановка на VI конгрес на Коминтерна за характера на социалдемокрацията, както и под прясното впечатление от противоработническата политика на коалиционното правителство Херман — Мюлер, отговорно за кръвопролитието на Първи май в Берлин, и от оценките на Магдебургския конгрес на социалдемократическата партия (26—31. V. 1929 г.), XII конгрес възприе изцяло тезата, че социалдемокрацията вече се е превърнала в „социалфашизъм“ и е фактически „активната организационна сила за установяване на фашистката диктатура в Германия.[73] Тази оценка беше погрешна. Тя пречеше на практика за изграждане на единния фронт между комунисти, социалдемократи и безпартийни маси, между ГКП и

---

[68] Эрнст Тельман. Избранные статьи и речи и истории германского рабочего движения, т. II, М., 1958, с. 66; IML ZPA, 1(12) 22, S. 164. Protokoll des 12. Reichsparteitages; Inprekorr., 1929, Nr. 50, S. 1197—1201.

[69] Zur Geschichte der Kommunistischen Partei Deutschlands. Eine Auswahl von Materialien aus den Jahren 1914—1946, Berlin, 1954, S. 257.

[70] Waffen für den Klassenkampf. Beschlüsse der XII. Parteitages der KPD, o. O., o. J., S. 25.

[71] Пак там, S. 24.

[72] Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd. 4, S. 206.

[73] Waffen für den Klassenkampf. . . S. 17.

ГСДП, за успешна борба против настъплението на едрия монополистически капитал.

Дванадесетият конгрес на ГКП постави като централна задача пред партията да засили още повече работата си за спечелване болшинството от работническата класа. За тази цел тя трябваше да обърне сериозно внимание на дейността си във фабриките, заводите и големите предприятия. Тук беше необходимо комунистите да застанат начело на борбите на работниците в защита на техните ежедневни жизнени интереси, изграждайки стачни комитети, акционни комитети и др. като органи на единния работнически фронт.[74] Конгресът се спря на необходимостта да се засили работата в масовите организации и в профсъюзите, като набеляза и нейните форми. Подчертана беше особено необходимостта да се укрепи още повече и активизира Революционната профопозиция (РПО).[75] Това беше необходимо, за да се противостои на засиленото изключване на комунисти-профсъюзни дейци от ADGB и да се влияе по-добре върху развитието на икономическите борби на работническата класа.

Изхождайки от препоръките на Г. Димитров ГКП да потърси пътища за спечелване на широките трудови слоеве на германската нация за борба срещу настъпващия фашизъм, както в доклада на Е. Телман, така и в приетите специални резолюции от конгреса беше подчертана необходимостта партията да заработи активно сред градската дребна буржоазия и демократичната интелигенция, за да се спечелят на страната на пролетариата и включат в класовата борба срещу капиталистическата офанзива.[76] „Ние трябва да разгърнем най-енергична дейност сред средните слоеве — изтъкна в доклада си Е. Телман, — за да ги поведем на борба против финансовия капитал. . . Едновременно ние трябва все по-широко да осъществяваме съюза на работниците със селската беднота в решителна борба с буржоазията, юнкерите и кулаците.“[77] В резолюцията се подчертаваше, че ГКП като революционна класова партия на пролетариата трябва да бъде едновременно ръководителка на трудещите се маси от града и селото.[78] Затова XII конгрес на ГКП вмени в дълг на комунистите да провеждат широка масово-политическа и организаторска работа в средата на занаятчиите, пенсионерите, инвалидите и жертвите от войната, дребните спестители и др. Сред тях те трябваше да положат основите на широко единофронтовско движение за борба срещу фашистката опасност в Германия.[79]

Изхождайки от решенията на VI конгрес на Коминтерна, конгресът прие постановката, че Германия е изправена пред пролетарска революция. За това той свърза политиката за изграждане единството на работническата класа и на останалите трудещи се със стратегическата цел за установяване на проле-

---

[74] IML ZPA, 1(12)22, S. 24—30, Resolution zur Strategie und Taktik in der Wirtschaftskämpfen u. in der Gewerkschaftsbewegung; Waffen für den Klassenkampf. . ., S. 25, 31.

[75] В. Ульбрихт. Партийный съезд коммунистической партии Германии. Коммунистический интернационал, 1929, № 26, с. 23—31.

[76] IML ZPA, 1(12)29, S. 221—222, Protokoll des 12. Reichsparteitages; Э. Тельман. Цит. съч., с. 86.

[77] Пак там.

[78] IML ZPA, 1(12)22, S. 29, Resolution über die Auswirkung der taktischen Wendung des VI. Weltkongresses auf die Kommunalpolitik der KPD; Waffen für den Klassenkampf. . . S. 34.

[79] Waffen für den Klassenkampf. . . S. 131.

тарска диктатура и съветска власт.[80] Тази ориентация, тази политика обаче не съответствуваше на реалното съотношение на класовите и политически сили в Германия. На практика тя не улесняваше, а затрудняваше единофронтовската политика на ГКП, пречеше в Германия да се изгради широк антифашистки и антиимпериалистически единен фронт на всички трудещи се.

На XII конгрес на ГКП бе нанесен решителен удар върху десноопортюнистическата фракция на Брандлер — Талхаймер, както и на примиренците-центристи. По този начин партията беше окончателно очистена от фракционерите и бе укрепено нейното единство на марксистко-ленинска основа, на основата на решенията на Коминтерна. Така партията се сплоти още повече около линията на КИ и марксистко-ленинското ръководство начело с Е. Телман, В. Пик, В. Улбрихт, В. Кьонен и др.

Както по време на подготовката на XII конгрес на ГКП, така и особено по време на неговата работа Г. Димитров оказа значителна политическа помощ на Централния комитет. По време на почивките между заседанията на конгреса той използуваше времето отново да разговаря продължително с Е. Телман и другите ръководни дейци на партията. Той направи редица предложения за подобряване политическата резолюция на конгреса и по-специално за работата сред средните слоеве, интелигенцията и селяните, както и по националния въпрос. Димитров съветваше да се хвърли мост към германското село, за да се изгради единният работническо-селски съюз като сигурна основа за изграждане единодействието на всички демократични и антифашистки сили в Германия.[81] Тези съвети и предложения на Г. Димитров срещнаха пълно разбиране и бяха високо оценени от Е. Телман.[82] Както видяхме, те намериха отражение както в неговия доклад, така и в конгресните резолюции.

Значително място в дейността на Г. Димитров за подпомагане на правилното развитие на германското работническо революционно движение и ГКП през първата половина на 1929 г. заема поздравителното писмо на ИККИ до XII конгрес на партията, прочетено от П. Семард.[83] То беше подготвено от Г. Димитров и прието на нощно заседание на Западноевропейското бюро на ИККИ, проведено в една нелегална квартира във Вединг.[84]

Още в началото на поздравителното писмо се посочваше, че XII конгрес на ГКП се свиква една година след VI конгрес на Коминтерна, година на изостряне се противоречия в капиталистическото общество. Все по-нарастващото недоволство на трудещите се и излизането им на борба в защита на своите икономически и политически интереси показаха правилността на оценките и прогнозите на Коминтерна за развитието на капиталистическото

[80] Zur Geschichte der Kommunistischen Partei Deutschlands... S. 261.

[81] IML ZPA, EA 0331, R. Gyptner. Erinnerungen... S. 46.

[82] Пак там, S. 24.

[83] Пиер Семард (1887—1942) е виден деец на френското и международно работническо движение. Той бил член на ФКП от нейното основаване през 1920 г. През 1921—1924 г. е генерален секретар на Профсъюза на железничарите, а след създаването на Унитарната всеобща конфедерация на труда е генерален секретар на унитарния профсъюз на железничарите и член на Изпълнителния комитет на Унитарната конфедерация на труда. Член е на ЦК и ПБ на ЦК на ФКП от 1924 г. и член на ИККИ. За активна революционна дейност неднократно е арестуван. След капитулацията на Франция през 1940 г. правителството на Петен го предава на хитлеристите. След жестоки изтезания той бил разстрелян на 7. III. 1942 г. В предсмъртното си писмо изразява твърдата си увереност в победата на Съветската армия и освобождението на Франция.

[84] IML ZPA, EA 0331; R. Gyptner. Erinnerungen... S. 45.

общество. Подчертаваше се голямото политическо значение на XII конгрес на ГКП и стоящите пред него важни задачи — да конкретизира, изхождайки от решенията на VI конгрес на КИ, стратегията и тактиката на ГКП на съвременния етап. Във връзка с това в писмото се посочваше голямата роля и място на ГКП в международното комунистическо движение — тя е втората по големина и значение секция на Комунистическия интернационал, партия с голям революционен опит, натрупан в годините на следвоенната революционна криза. Тя развива своята революционна дейност в страна с изострени класови противоречия и в бъдещите класови боеве в Западна Европа има да играе все по-голяма и важна ръководна роля. Това обуславя и международното значение на XII конгрес.[85]

По-нататък поздравителното писмо се спираше на развитието на международното положение, както и на вътрешното положение на Германия. Посочваше се засилването на противоречията на големите империалистически държави със СССР и тяхната подготовка за нова империалистическа и антисъветска война. И оттук пред германската работническа класа се поставяше задачата да засили още повече борбата си против подготовката на тази война и за защита на Съветския съюз. По отношение вътрешнополитическото развитие на Германия пред ГКП се поставяше задачата да разгаря още повече и ръководи икономическите и политическите борби на работническата класа. В тази връзка една от основните цели пред ГКП е да завоюва болшинството от пролетариата. Това обаче погрешно се свързваше с необходимостта да се води „безпощадна" борба против социалдемокрацията, като се разобличава нейният „контрареволюционен и социалфашистки характер"[86].

Специално място в поздравлението бе отделено на майските борби на берлинските работници. Те бяха свързани и с оценка на социалдемокрацията, дадена обаче твърде пресилено. Особено се подчертаваше необходимостта от безпощадна борба против десния опортюнизъм и примиренчеството в партията, както и от широка масова работа на комунистите. Накрая се изказваше увереност, че XII конгрес на ГКП ще начертае ясна и правилна линия за партията в борбата за смъкване господството на едрите монополи.[87]

Въпреки някои неправилни постановки, залегнали в поздравлението на ИККИ, изработено от Г. Димитров, които фактически бяха линия на Коминтерна, то, както и цялостната дейност на Димитров преди и по време на XII конгрес на ГКП, изигра значителна роля за идейно-политическото укрепване на партията и за ориентирането ѝ към масова работа сред градската дребна буржоазия, демократичната интелигенция и дребните селяни и за разширяване на единофронтовската антифашистка и антиимпериалистическа борба. А това беше сериозна стъпка по пътя на възприемане на ленинските идейни и тактически оръжия в борбата за смъкване господството на капитала.

Общо взето, работата на XII конгрес на ГКП показа, че партията, начело със своето ленинско ръководство, в ежедневната класова борба срещу монополите в защита жизнените интереси на трудещите се е израснала като крупна политическа сила, тясно свързана с работническата класа и всички хора на труда. Нейната политическа линия се подкрепяше от милиони трудови хора от града и селото. Борейки се за чистотата на марксистко-ленинските

---

[85] Inprekorr., 1929, Nr. 51, S. 1229—1233.
[86] Пак там, S. 1229—1233.
[87] Пак там, S. 1233.

идеи, XII конгрес предупреди германския народ за надвисналата фашистка опасност и нова империалистическа война. Той гневно протестира против грабителския план Юнг, въз основа на който германският народ беше подложен на двойно ограбване от капиталистическите монополи и другите империалистически държави. Конгресът посочи, че оковите на Версайлския договор и плана Юнг могат да бъдат строшени само в резултат на революционната победа над капитала на работническата класа и нейните съюзници. Той изтъкна, че в периода на временната и частична стабилизация на капитализма пътят за социалното и национално освобождение на германската нация минава през борбата за демократически права за трудещите се и смъкване на капиталистическото господство.[88]

По тоя начин, въпреки своите слабости, с активната помощ на политическия секретар на Западноевропейското бюро на ИККИ Г. Димитров, XII конгрес на ГКП въоръжи партията с ръководни директиви в областта на стратегията и тактиката в борбата срещу настъплението на монополите, фашистката опасност и подготовката на нова империалистическа и антисъветска война.

* * *

Още с установяването си на нелегална работа в Берлин Г. Димитров започна с още по-голям интерес и отблизо да следи развитието на германското работническо революционно движение и на ГКП. Като политически секретар на ЗЕБ на ИККИ той установи най-тесни и регулярни връзки с ръководството на партията, подпомагайки го да насочи вниманието на германските комунисти към масовата работа за разширяване кръга на съюзниците на пролетариата сред селяните, градската дребна и средна буржоазия и демократичната интелигенция. Съветвайки се постоянно с Димитров в сложните условия на класовата борба в Германия, ЦК на ГКП разработваше стъпка по стъпка стратегията и тактиката на партията в борбата за смъкване господството на крупните монополи и юнкери, за победата на социалистическата революция.

Г. Димитров учеше германските комунисти да свързват натрупания революционен опит, традициите на германското революционно движение, с великите идеи и революционна практика на ленинизма. Така той ги подпомагаше да превръщат създадената от К. Либкнехт и Р. Люксембург комунистическа партия в масова революционна партия със здрави и неразривни корени сред народа, способна през всякакви бури да изведе до победен завършек неговата борба за по-добър живот, за социализъм.

Г. Димитров буквално раздаваше на германските комунисти своя дългогодишен революционен опит. Той ги възпитаваше в духа на марксизма-ленинизма и пролетарския интернационализъм. По време на своите срещи и разговори той сочеше, че в борбата с всякакви отклонения от ленинизма партията възмъжава идейно и политически.

Поддържайки постоянни връзки с ръководството на ГКП, Г. Димитров оказваше своята другарска помощ за неговото идейно и политическо израстване, за да се утвърди като истинско ленинско ръководство на германското работническо революционно движение, на ГКП. В тези месеци и после

[88] Zur Geschichte der Kommunistischen Partei Deutschlands, S. 253—255.

се укрепи още повече тясната му дружба с Е. Телман, В. Пик, В. Улбрихт, Фр. Хекерт и др., която изигра твърде положителна роля за ГКП.

Още в първите месеци на 1929 г., заставайки начело на политическото ръководство на ЗЕБ на ИККИ, Г. Димитров прояви своите качества на дълбоко принципен, умел и зрял деец на международното работническо и комунистическо движение. Той показа своя талант за сплотяване комунистическите партии под знамето на Коминтерна, своята решителност и ленинска принципиалност в борбата с неговите врагове. Димитров сочеше на германските комунисти надвисналата фашистка опасност и организираше борбата на масите за прегражданe пътя на фашисткото настъпление, на подготовката за нова империалистическа и антисъветска война. Същевременно той беше страстен борец за защита на страната на строящия се социализъм — Съветския съюз. Съветите, които Г. Димитров даде на германските работнически дейци през първата половина на 1929 г., наситени и днес с актуално значение, бяха още по-нужни през следващите години.

GEORGI DIMITROV UND DIE DEUTSCHE REVOLUTIONÄRE ARBEITERBEWEGUNG (JANUAR—JUNI 1929)

DOBRIN MIČEV

(Zusammenfassung)

Die umfangreiche internationale Tätigkeit des bedeutenden Bulgaren, Georgi Dimitrov, beginnt im Jahre 1928. In der ersten Hälfte des Jahres 1929 setzt sich Dimitrov als bedeutender Funktionär der internationalen Arbeiter- und der kommunistischen Bewegung durch. Während seines Aufenthalts in Deutschland nahm Georgi Dimitrov noch engere Beziehungen zur deutschen kommunistischen Arbeiterbewegung, zu den angesehenen Funktionären und führenden Kämpfern der deutschen Arbeiterklasse Ernst Thälmann, Klara Zetkin, Wilhelm Pieck, Walter Ulbricht, Fritz Heckert und anderen auf. Die Tätigkeit Georgi Dimitrovs war ein Vorbild für die Bemühungen und die Unterstützung, die die Komintern der Kommunistischen Partei Deutschlands erwies, sowie ein Beispiel für die tätige Verwirklichung des proletarischen Internationalismus.

Über die Tätigkeit Georgi Dimitrovs in der ersten Hälfte des Jahres 1929 in Deutschland, über die Unterstützung, die er der deutschen Arbeiterbewegung erwies, und über die aus dieser Zeit verwahrte Dokumentation ist immer noch wenig bekannt. In der bulgarischen und ausländischen Geschichtsschreibung liegen darüber nur ganz allgemeine Angaben vor. Der Verfasser dieser Arbeit versucht, diesen ersten Abschnitt der Tätigkeit Georgi Dimitrovs in Deutschland sowie seine Verbindungen mit der deutschen kommunistischen und Arbeiterbewegung näher zu klären. Er untersucht die politische Tätigkeit Dimirovs zur Vorbereitung des XII. Parteitages der Kommunistischen Partei Deutschlands, der gefaßten Beschlüsse sowie eine Reihe anderer, mit seiner Beteiligung an der antifaschistischen Bewegung in Deutschland im März 1929 verbundenen Tatsachen. Interessant ist das Urteil Georgi Dimitrovs über die Mai-Kämpfe der Berliner Arbeiter und über andere Ereignisse.

Die Arbeit enthält zahlreiche neue Angaben über das Leben Dimitrovs in der ersten Hälfte des Jahres 1929 und leistet dadurch einen bestimmten Beitrag zur geschichtlichen Untersuchung der bulgarisch-deutschen revolutionären Beziehungen sowie zur Bereicherung der Darstellung seiner politischen Tätigkeit.

Der Verfasser benutzte bisher unbekannte Quellen aus dem persönlichen Nachlaß Georgi Dimitrovs, Dokumente der Kommunistischen Partei Deutschlands, Presseberichte und eine Reihe von Erinnerungen an die Tätigkeit Georgi Dimitrovs in Deutschland.

ГЕРМАНИЯ И БЪЛГАРО-ЮГОСЛАВСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ В НАВЕЧЕРИЕТО НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

КРЪСТЬО МАНЧЕВ

Върху развитието на българо-югославските отношения в навечерието на Втората световна война оказваха влияние много фактори: основните насоки и цели на българската и югославската външна политика, непрекъснато изменящата се международна обстановка на Балканите, борбата на народните маси в България и Югославия за демократично развитие и сътрудничество между народите от Югоизточна Европа и пр. Силно влияние върху българо-югославските отношения оказваше също и общото международно положение в Европа. Съотношението на силите на международната арена, както и една или друга акция на великите сили, винаги намираше отражение във външната политика на София и Белград и в развитието на българо-югославските отношения.

Досега публикуваните работи, засягащи българо-югославските отношения през интересуващия ни период, са твърде малко.[1] Още по-малко са изследванията, в които би могло да се намери нещо за влиянието на една или друга велика сила върху развитието на тези отношения. Наистина напоследък се появиха редица сериозни трудове, които в една или друга степен осветляват както външната политика на Югославия и България, така и общото международно положение на Балканите и в Европа в навечерието на Втората световна война.[2] Независимо от тези трудове обаче както двустранните българо-югославски отношения, така и тяхното място в международния живот в предвоенния период остават все още недостатъчно изследвани.

Настоящата статия си поставя за задача въз основа на български, германски и някои други дипломатически източници да покаже влиянието на хитлеристката дипломация и ролята на германо-италианските противоречия в развитието на българо-югославските отношения в навечерието на Втората световна война.

---

[1] П. Арсов. Българо-югославският пакт от 1937 г. — Балкански Мюнхен. — Трудове на БКИ „Карл Маркс", кн. 1, София, 1961, с. 315—365; Z. Avramovski. Uticaj jugoslovensko-bugarskog pakta od 24 januara 1937 godine na odnose izmedu članica Balkanskog sporazuma, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 2, Beograd, 1965, с. 3—19; З. Мичева. Шестоянуарският режим в Югославия и българо-югославските отношения (1929—1934). София, 1967 (непубликувана дисертация): Кр. Манчев, В. Бистрицки. Българо-югославското сближение и Чехословакия (1933—1937). ИПр, 4, 1968, с. 4—30.

[2] В. К. Волков. Германо-югославские отношения и развал Малой Антанты, М., 1966; J. B. Hoptner, Jugoslavia in crisis 1934—1941, New York and London, 1962; Z. Avramovski, Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu u oči drugog svetskoj rata, Istorija XX veka, kn. II, Beograd, 1961, с. 5—158; V. Bystricky. Bulharsko a balkanske štaty, 1933—1938, Bratislava, 1966 (непубликувана дисертация) и др.

* * *

Непосредствено след завземането на властта националсоциалистите в Германия пристъпиха към осъществяването на своята програма за установяване на световно господство. Главното направление на хитлеро-фашистката експанзия беше насочено на Изток. Политиката на „Drang nach Osten" най-напред трябваше да доведе до осъществяване на аншлуса на Австрия, да осигури господството на Германия в Средна и Югоизточна Европа, а след това да предприеме поход за ликвидиране на СССР. „Ние изоставяме вечното движение на германците към Южна и Западна Европа и обръщаме поглед към земите на Изтока" — пише Хитлер в „Моята борба"[3].

Като прокламираха своите намерения за поход на Изток, хитлеристите съвсем не смятаха да оставят на мира западните държави. Германската хегемония в света беше невъзможна без сломяване мощта на другите империалистически държави. Сериозна пречка за хитлеристкото господство беше Франция и нейната система от съюзи. Хитлер ненапразно сочеше Франция като „наследствен неприятел"[4], а дипломацията на Третия райх не без основание смяташе разбиването на френската система от съюзи в Централна и Югоизточна Европа като една от първостепенните си задачи.[5]

Въпреки лицемерните си миролюбиви изявления ръководителите на хитлеристка Германия непрекъснато даваха доказателства, че се готвят за война. През септември 1933 г. германският външен министър Нойрат поиска от международната конференция по разоръжаването „равноправие" на Германия в областта на въоръжаването. Един месец след това Берлин напусна тази конференция и направи декларация за излизането си от Обществото на народите. Заедно с това Германия усилено и все по-явно се въоръжаваше. На 16. III. 1935 г. хитлеристката дипломация връчи на правителствата на Англия, Франция, Полша и Италия текста на „закона за възстановяване силите на националната отбрана". Една година по-късно, на 7 март 1936 г., Третият райх анулира Локарнските споразумения и окупира Рейнската област. По този начин хитлеристкото правителство тръгна решително по линията на едностранна ревизия на Версайлската система и потъпкване на международните договори и правни норми. При това икономиката на Германия беше напълно подчинена на военната подготовка. Най-крупните монополисти — Круп, Тисен, Шахт и др., — тясно свързани с фашисткия държавен апарат, бяха въодушевени от перспективите за предстоящата война. Създаваше се огромна военна промишленост, две трети от държавния бюджет отиваха за военни цели. Германският империализъм неотклонно се превръщаше в главна опасност за народите в Европа и света.

Експанзионистичните планове на хитлеристка Германия намериха открита подкрепа в лицето на фашистка Италия. Това особено започна да се проявява от втората половина на 1935 г., когато след нападението над Етиопия и Рим тръгна открито по пътя на агресията. Сближението и единодействието между Берлин и Рим, осъществявано на базата на общата идеологическа и

---

[3] Цит. по R. Kvaček. Nad Evropou zataženo, Praha, 1966.

[4] Пак там.

[5] Вж. Ch. Bloch. Hitler und die europäischen Mächte 1933/1934, Frankfurt am Main, 1966, S. 22—23; Deutsches Zentralarchiv, Auswärtiges Amt (DZA, AA), Nr. 60958, л. 11—12, 14—16.

агресивна програма, намери и съответно политическо оформление в лицето на създадения през октомври 1936 г. агресивен съюз, оста Рим—Берлин.

Независимо от това между Германия и Италия съществуваха сериозни противоречия. Мусолини се стремеше към хегемония на италианския империализъм в Дунавския басейн и затова се противопоставяше на хитлеристкия план за аншлус на Австрия. През февруари 1934 г. Италия, съвместно с Франция и Англия, излезе с декларация за необходимостта от запазване на австрийската независимост. Малко по-късно, на 17. III. 1934 г., бяха подписани т. нар. Римски протоколи между Италия, Унгария и Австрия. А след убийството на австрийския канцлер Долфус от нацистите през юли 1934 г. бяха изпратени 4 италиански дивизии на австрийската граница. Правителствата в Рим, Лондон и Париж отново декларираха своята готовност да защищават независимостта на Австрия. Поради всичко това Хитлер трябваше да свие знамето на аншлуса и да чака по-благоприятни времена.

Сериозни противоречия между Берлин и Рим имаше и относно Балканите. Мусолини смяташе Адриатика и Балканския полуостров за своя сфера на влияние и се опасяваше от германската експанзия в тази насока. Италианският империализъм, недоволен от резултатите от Първата световна война, насочваше своята експанзия на Балканите преди всичко срещу Югославия. Политиката на Мусолини изхождаше от позицията, че Югославия подлежи на разпадане и разпокъсване. Затова тя подкрепяше антиюгославските сепаратистки движения и насърчаваше ревизионистичните и реваншистки настроения в Унгария и България. Същевременно италианският империализъм непосредствено заплашваше Югославия със своите аспирации спрямо Хърватско и Далмация.

Ето защо Мусолини беше недоволен от започналото през втората половина на 1933 г. българо-югославско сближение и въобще от външнополитическата ориентация на България, която през 1933—1934 г. се насочваше към преодоляване външнополитическата изолация на страната с помощта на Франция, Чехословакия и Югославия. Ръководителите на италианската външна политика си даваха сметка, че българо-югославското сближение засилва позициите на Югославия, и затова Мусолини съветваше цар Борис да ориентира своите „ревизионистични планове на два фронта", т. е. срещу Югославия и Румъния, и да търси споразумение с Гърция и Турция.[6]

Отношението на Германия към балканските проблеми изобщо и към българо-югославското сближение в частност се определяше от други съображения. Главна опасност за хитлеристката дипломация безспорно беше политиката на колективна сигурност, прокламирана и последователно водена от СССР и подкрепяна, макар и колебливо, от някои политически дейци на западните държави. Сериозна пречка за осъществяване на хитлеристките планове за господство в Средна и Югоизточна Европа бяха Малката антанта и Балканското съглашение. Ето защо Берлин се стремеше на всяка цена да отслаби и обезсили тези регионални многостранни съюзи, намиращи се под влияние на Франция. Най-близка задача в това отношение за германската външна политика беше изолацията на Чехословакия. Според германския външен министър Нойрат решаването на тази задача можеше да се постигне чрез засилване на германското икономическо и политическо влияние върху другите два партньора на Малката антанта.[7]

[6] Вж. Documents on German Foreign Policy, Series C Vol. II, p. 103 (DGFP, C, II, p. 183).
[7] Вж. DGFP, C, I, док. 142, p. 256—260.

Още през 1933—1934 г. ръководителите на германската външна политика започнаха да проявяват особено внимание към Югославия. „Освобождаването" на Белград от френското опекунство, неговото неутрализиране и евентуално привличане на страната на Германия можеше да има изключително значение за хитлеристката дипломация. От една страна, това щеше да доведе до желаната изолация на Чехословакия, до разпадане на Малката антанта и Балканското съглашение и изобщо до отслабване на френското влияние в Централна и Югоизточна Европа. От друга страна, това щеше да неутрализира в известен смисъл и Италия в Средна Европа и да улесни разрешаването на една от непосредствените задачи на германската външна политика — аншлуса на Австрия.

В Берлин, изглежда, са разбирали, че „освобождаването" на Югославия от френското опекунство не може да се постигне лесно и бързо. Те са си давали сметка, че не би трябвало да разчитат на успех все дотогава, докато не обещаят на югославските управници и на югославското обществено мнение по-големи гаранции за статуквото на Югославия, отколкото гаранциите, които даваше френската система от съюзи.

Имайки пред вид всичко това, още през 1934 г. Берлин започна да полага усилия за разширяване на германо-югославските отношения.[8] През пролетта на същата година беше подписан германо-югославски търговски договор. Образуван беше специален германо-югославски комитет, който трябваше да работи за разширяване на германо-югославските икономически отношения. В Белград започнаха да пристигат отделни ръководители на Третия райх, а германската външна политика все по-определено заставаше на позицията за „силна" Югославия. Ръководителите на германската външна политика предупреждаваха Будапеща, Рим и София, че Германия не одобрява териториалните претенции спрямо Югославия. В навечерието на своето посещение в Унгария и България през май 1935 г. Гьоринг съвсем определено заяви пред унгарския посланик в Берлин, че Унгария не би трябвало да насочва ревизионистичните си претенции едновременно на три страни, т. е. срещу Чехословакия, Унгария и Югославия. Според Гьоринг най-добре би било Унгария да се споразумее с Югославия, да установи по-добри отношения с Румъния и да съсредоточи борбата си само против Чехословакия.[9]

Стремежът за спечелване на Югославия оказваше своето влияние върху хитлеристката дипломация и при оценката на балканските проблеми. В края на 1933 г. в Берлин преобладаваше мнението, че въпреки преговорите за създаване на Балканския пакт вътрешнополитическите проблеми на Балканите едва ли могат да намерят действително решение.[10] Според германската дипломация „основа на общата вътрешна балканска политика съчинява българския проблем", а българо-югославските отношения пък са „от решаващо значение в рамките на този комплекс"[11]. Германското външно министерство се интересуваше преди всичко доколко съседите на България биха били готови под влияние на Франция да направят някои териториални отстъпки.[12] Из-

[8] В. К. Волков. Германо-югославские отношения и развал Малой Антанты, М., 1966; Операция „Тевтонский меч", М., 1966.

[9] Вж. Deutsches Zentralarchiv, AA; Nr. 60958, л. 14—16, писмо на Гьоринг до Нойрат от 23. V. 1935 г.

[10] DZA, Микрофилм 09, 01FC, Nr. 1170/2292, снимка E 677058, записка, подписана от Кьопке, 28. XII. 1933 г.

[11] Пак там, снимка E 677270, записка от 18. IV. 1934.

[12] Пак там, снимки E 676941, 676997—99, E 677000—010 и др.

глежда, че ръководителите на германската външна политика се опасяваха повече от евентуална ревизия на Балканите в полза на България, отколкото от създаването на Балканското съглашение без България. В Берлин не без основание твърдяха, че едва ли може да има голяма стойност един пакт на Балканите, в който от 6 балкански държави участвуват само 4.[13]

Обаче през 1933—1934 г. Германия още не можеше много да въздействува върху развитието на международните отношения на Балканите. Най-силно влияние в Централна и Югоизточна Европа по това време имаше Франция, а югославското ръководство единодушно залагаше на профранцузката външнополитическа ориентация и смяташе, че статуквото на Югославия може да се осигури единствено в съюз с Франция и държавите от Малката антанта и Балканското съглашение. В същото време в управлението на България се налагаха ония среди от буржоазията и буржоазните партии, които търсеха изход от външнополитическата изолация на страната в сближението си с Югославия и под патронажа на Франция. Ето защо германската дипломация уверяваше, че тя не е непосредствено заинтересована от вътрешнополитическите балкански проблеми[14] и че нейната скромна задача е установяването на търговски отношения с балканските страни.[15]

Същевременно Берлин даваше да се разбере, че германската външна политика не е въодушевена от създаването на Балканския пакт, че Германия е привърженик не на многостранните пактове, а на двустранните договори[16] и че тя одобрява политиката на българо-югославско сближение. Становището на Германия към тази политика беше формулирано от германския посланик в София през есента на 1933 г. по следния начин: „По време на войната бяхме съюзници с България и постигнахме еднаква съдба. Естествено е, че по някои въпроси имаме част от общия път. . . , че по някои въпроси сме се експонирали в полза на България. . . досега в повечето случаи без успех. Ние поздравяваме сближението с Югославия. . . Политически Югославия е против нас, но в стопанско отношение тя е важен потребител за нас. Италия няма какво да предложи на България, тя само внася безпокойство.“[17]

Че хитлеристката дипломация одобряваше политиката на българо-югославско сближение, показва и разговорът между цар Борис и германския външен министър Нойрат от 28. II. 1934 г. По време на този разговор българският монарх изтъкваше, че е решил постепенно да постигне помирение с Югославия, че се стреми към сътрудничество и с другите балкански държави, но не може да приеме статуквото и да се откаже от всякакви ревизии чрез влизането си в Балканското съглашение. На това Нойрат отговори с видимо одобрение. Според него тази политика на България беше „напълно правилна“. По-нататък Нойрат обясняваше, че доколкото може да се предвиди бъдещето, не ще бъде възможно в скоро време да се постигне ревизия на българските граници, но подобряване на българското икономическо положение може да се осъществи, и то „само ако първо се постигне смекчаване на политическото напрежение между Сърбия и България“. Нещо по-

[18] DZA, Микрофилм 09„ . . ., снимки Е 677114, 677149 — записка на Бюлов, 10. II. 1934 г.

[14] Вж. DZA, А. А., Микрофилм 09,01 FC, № 1170/2292, снимка Е 677283, записка от 18. IV. 1934.

[15] Пак там, снимка Е 677058, записка от 28. XII. 1933.

[16] Пак там, снимка Е 677149, записка от 14. II. 1934.

[17] Archiv Ministerstva zahraničnik věci, Praha (AMZV), Sofie, č. 58, 4. X. 1933.

вече, германският външен министър уверяваше цар Борис, че и Германия се стреми към подобряване на отношенията си с Югославия и че царят би могъл да съобщи това на крал Александър.[18]

Положителното отношение на Германия към българо-югославското сближение се налагаше от общото международно положение на Балканите. Хитлеристката дипломация беше информирана, че Румъния и Гърция проявяват сериозни опасения от промяната в българо-югославските отношения. Тя имаше основание да се надява, че сближението между София и Белград ще доведе до влошаване на отношенията между Югославия и нейните останали балкански партньори и по-специално между Югославия и Румъния в рамките на Малката антанта, а това би довело до по-голямо ангажиране на тези държави на Балканите и следователно до намаляване на тяхната роля в Средна Европа. Освен това, като изхождаше от някои колебания на крал Александър, Берлин можеше да очаква и известни промени в югославската политика, благоприятни за осъществяването на аншлуса на Австрия и намаляването на френското влияние в Средна и Югоизточна Европа.[19]

Очевидно в Берлин разбираха, че Германия не е в състояние с фронтална атака и с един замах да ликвидира френското влияние в Централна и Югоизточна Европа. Още през 1933—1934 г. ръководителите на германската външна политика обаче предугаждаха, че българо-югославското сближение би могло да се използува за отслабване на френската система от съюзи в този район, и то, разбира се, само ако България и Югославия започнат да гравитират в своята политика към Берлин вместо към Париж.

Засилването на Германия и Италия и техните успехи на международната арена през 1935—1937 г., от една страна, и политиката на „омиротворяване", следвана от западните държави, от друга, бяха фактори, които оказаха съществено влияние върху общата външнополитическа ориентация на България и Югославия. Под влиянието на тези и редица други фактори София и Белград наистина започнаха от 1935 г. постепенно да осъществяват един завой в своята външна политика, като тръгнаха по пътя на сближение и свързване с Германия. Този почти едновременен завой на двете държави, провеждан от правителствата на Кьосеиванов и Стоядинович, се отрази и върху развитието на българо-югославските отношения.

Трябва да се има пред вид и обстоятелството, че общата външнополитическа ориентация на правителствата на Стоядинович и Кьосеиванов към сближение и свързване с Германия още не означаваше, че София и Белград автоматически се превръщат в оръдия на Берлин. Наистина от 1935 г. се заредиха чести срещи между най-видни представители на Третия райх с ръководителите на България и Югославия, а правителствата на Стоядинович и Кьосеиванов ориентираха вносно-износната търговия на двете страни главно към Германия и съдействуваха за засилване на германската експанзия на Балканите.[20] Освен това както българската, така и югославската дипломация не възприемаше идеите на колективната безопасност, което улесняваше за-

---

[18] DGFP, C. II. док. 291, p. 547—548.

[19] M. Vanku. Mala Antanta, Beograd, 1965, с. 147—151 (непубликувана дисертация).

[20] И. Н. Чемпалов. Германская экспансия на Балканах в 1933—1938 г. Ученые записки Уральского государственного университета, вып. 25, Свердловск, 1958, с. 41—88; вж. също П. Арсов. Икономическата политика на империалистическите държави на Балканския полуостров. — Трудове на ВИИ „Карл Маркс", кн. 1, София, 1963, с. 125—147.

дачата на Берлин за разбиване на Малката антанта и Балканското съглашение. Особено благоприятна в това отношение беше позицията на Стоядинович за „самостоятелност“ и „освобождаване“ от френското опекунство, както и неговият отказ да поеме нови задължения в рамките на Малката антанта. През 1935—1937 г. Югославия явно и бързо преминаваше от системата на многостранни съюзи към системата на двустранни договори, към „нови приятелства“, нещо, което напълно съвпадаше с интересите на хитлеристката дипломация.

Наред с всичко това правителствата на Кьосеиванов и Стоядинович пазеха и твърде много резерви към Англия и Франция. Белград се стремеше да се приспособи към политиката на „омиротворяване“, а Стоядинович непрекъснато декларираше своята привързаност към френско-югославското приятелство и уверяваше, че Югославия остава вярна на съюзническите си задължения. Бъдещото развитие още не можеше да се предвиди и затова Стоядинович правеше политика според израза „добар дан чаршијо на обе две стране“, политика на „дипломатическо флиртуване на всички страни“[21].

Правителството на Кьосеиванов също даваше вид, че е против всякакво обвързване с която и да било велика сила. Нещо повече, някои изявления и стъпки на София създаваха впечатление, че ръководителите на България, имайки пред вид горчивия опит от Първата световна война, сега ще се стремят към действителен неутралитет и при определени условия могат дори да се наредят в лагера на противниците на Германия и Италия. Във връзка с конференцията в Стреза и повдигането на въпроса за отменяване на военните клаузи на мирните договори българската дипломация направи известни сондажи, но същевременно София не искаше да дразни съседите си и не прояви особена активност по този въпрос.[22] Впоследствие българското правителство се присъедини към санкциите против Италия, а Кьосеиванов в един разговор с чехословашкия посланик в София осъди политиката на Мусолини и изрази надежда, че Италия ще претърпи неуспех в Абисиния.[23] По повод решението на австрийското правителство да въведе всеобща военна повинност ръководителят на българското правителство пък изтъкваше, че България ще зачита мирните договори, ще остане вярна на ОН, че тя в никакъв случай не иска да следва примера на Германия и Австрия.[24] Цар Борис от своя страна пък твърдеше, че окупацията на Рейнската област е неправилна стъпка на Хитлер, в резултат на която Германия само засилва недоверието в международния живот, че българското правителство въобще не е и помисляло за едностранно анулиране на военните клаузи на Ньойския договор по примера на Германия и Австрия и че политиката на България сега коренно се различава от експанзионистичната политика на Батенберг и Фердинанд.[25]

Сериозни съмнения относно истинските намерения на София и Белград предизвикваха посещенията на Гьоринг, Шахт и други емисари на Третия райх в България и Югославия, както и непрекъснатото разширяване на германското икономическо влияние и германската пропаганда в двете страни. Според донесението на българския посланик в Прага от средата на сеп-

---

[21] Стенографске белешке народне скупштине Краљевине Југославије, Други редован сазив за 1936/1937 год., кн. II, с. 823—830.

[22] ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2641, л. 11—17.

[23] AMZV, Sofie, č. j. 72, 25. I. 1936.

[24] Пак там, 453, 6. IV. 1936.

[25] Пак там, 591, 29. IV. 1936.

тември 1936 г. в Чехословакия съществува прикрито недоволство „от конкуренцията на германската индустрия в Югославия и изобщо от германското влияние в тази страна“[26]. А съветският посланик в Лондон Майски през ноември 1935 г. изрази опасенията си от обстоятелството, че Германия е главният пазар на българските стоки, че това „е едно силно оръжие в нейните ръце“ и че България може един ден да бъде „увлечена от политиката на някоя велика сила“ и да стане „съучастница в някое нейно предприятие“. Повод за съмнения според Майски даваха „посещението на Гьоринг в София и приемът, който му се оказа“[27].

София и Белград, разбира се, енергично отхвърляха всички обвинения, че предпочитанията им са на страната на Германия. Българският посланик в Лондон обясняваше на Майски, че Гьоринг е бил посрещнат в София „с вниманието, дължимо на една велика сила“ и че „ако покойният г. Барту ни беше направил честта да дойде след Букурещ и Белград в София, ние щяхме да го посрещнем още по-добре“. Посланикът по-нататък изтъкваше, че в отношенията между Германия и България няма нищо особено, че „нито ние сме влезли в комбинация срещу нея, нито тя се стреми да ни привлече към своите собствени комбинации“. „Истината е, че ако има някоя велика сила, чието благоволение да са гледали да спечелят българските правителства без разлика, това е Франция, защото независимо от всичко друго Франция чрез своето голямо влияние в Балканския полуостров може най-много да помогне за подобрението на нашите отношения със съседите ни и да увеличи по този начин нашата сигурност“ — заяви С. Радев на Майски.[28]

Българският посланик в САЩ също доказваше, че съобщенията за обвързване на България с Германия имат тенденциозен характер, че „както правителството, така и всички стопански фактори съзнават неудобствата на народното стопанство от съсредоточаването на голям процент от износа ни, близо 58%, на германския пазар“, но че България не може да бъде упреквана за това състояние на нещата, след като усилията на правителството за откриване на нови пазари и увеличаване на износа в западните държави вместо подкрепа се натъкват на различни пречки.[29]

Въпреки изявленията обаче германското икономическо и политическо влияние в България и Югославия непрекъснато се разширяваше. Правителствата на Стоядинович и Кьосеиванов не можеха още открито да прокламират сближението и свързването си с Германия и Италия, защото това би се натъкнало на съпротивата на народните маси в двете страни. Освен това Югославия би била атакувана от нейните съюзници Франция, Малката антанта и Балканското съглашение, а България би била изправена пред перспективата на по-голяма изолация и обкръжение на Балканите. При това международната обстановка беше твърде сложна, а по-нататъшното развитие неизвестно.

Към това трябва да прибавим, че правителствата в Белград и София твърде много разчитаха на едно англо-германско споразумение и даже изразяваха готовност да посредничат в това отношение. Особено усърдие в това отношение проявяваше регентът Павел. Желанието на българската и югославската управляваща върхушка за постигане на англо-германско споразумение

---

[26] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 231, л. 2.
[27] Пак там, оп. 6, а. е. 2680, л. 4—5.
[28] Пак там.
[29] Пак там, а. е. 2678, л. 23.

беше подчертано съвсем категорично пред германския външен министър Нойрат по време на посещението му в Белград и София през юни 1937 г.[30]

Поради всичко това правителствата на Кьосеиванов и Стоядинович проявяваха известна резервираност. Ориентирайки се постепенно към сближение с Германия, те не искаха да предизвикват недоволството на другите държави. Затова Стоядинович, като отказваше да поеме нови задължения към съюзите, в които Югославия участвуваше, в същото време декларираше вярност към вече поетите по-рано задължения, а Кьосеиванов, отхвърляйки всяка помисъл за колективна безопасност, говореше за своята „голяма решимост" да следва политиката на „сътрудничество" със съседните държави.[31]

Ориентацията на българската и югославската външна политика на сближение и свързване с Германия създаде благоприятна почва за нарастване ролята на Берлин в българо-югославските отношения. Това особено пролича в края на 1936 и началото на 1937 г., когато беше подготвено сключването на българо-югославския пакт за „вечно" приятелство. Силно влияние върху правителството на Кьосеиванов в това отношение оказваше становището на хитлеристката дипломация за съществуването на „силна" Югославия и внушенията да не се предприема нищо против нея. През януари 1937 г. германският генерален консул в Югославия Нойхаузен съобщи на Стоядинович, че Германия се радва на българо-югославското сближение и че Гьоринг е казал на цар Борис „да не предприема нищо, което би било против Югославия, иначе не може да очаква никаква помощ от Германия". Нещо повече, според съобщението на Нойхаузен Гьоринг бил изтъкнал, че „в случай на конфликт Германия би се намесила с оръжие в помощ на Югославия", че в развитието на българо-югославските отношения тя „предоставя всичко на Югославия" и че Берлин „не би имал нищо против една персонална уния между Югославия и България"[32].

Че хитлеристката дипломация подтикваше ръководителите на българската външна политика да ускоряват сближението си с Югославия и да се стремят към постигане на споразумение с нея въз основа на статуквото между двете страни, говори и признанието на самия Кьосеиванов, което той направи пред Стоядинович в деня на подписването на българо-югославския пакт. Според това признание, „когато неотдавна нашият министър на финансите беше в Берлин да сключи споразумение за военни доставки, Гьоринг изрично му предал да съобщи на царя и на мен и на никой друг — дори и на военния министър, че Германия дава оръжие на България при едно условие — това оръжие да не се употреби освен против Германия, разбира се, в никакъв случай против Югославия. За употребата против други Германия не се интересува."[33]

Заслужава да се отбележи също така, че през 1935—1936 г. обстановката в Дунавския басейн постепенно се измени в полза на Германия. Италия непрекъснато губеше позициите си в Австрия и Унгария и трябваше да приеме, макар и неохотно, австро-германското споразумение от 11. VII. 1936 г., което в някои дипломатически среди се оценяваше като „морален аншлус,

---

[30] DZA, A. A., No 60970, док. 142—155.

[31] AMZV, Sofie, č. j. 1924, 18. XII. 1936.

[32] Архив СФРЈ, ф. М. Стоядиновић, ф. 14, лични бележки на Стоядинович от 21. I. 1937 г.

[33] Пак там, лични бележки на Стоядинович от 24. I. 1937 г.

осъществен със съгласието на Италия“[34]. Същевременно Мусолини постепенно промени и държането си спрямо Югославия. През октомври 1936 г. той вече обясняваше на германския посланик в Рим фон Хасел, че италианската политика не споделя напълно унгарското становище спрямо Югославия и че както изглежда, „пред вид антисъветското държание на Югославия и значителната личност на Стоядинович“, би могло да се постигне известно отслабване на нейната обвързаност с Малката антанта.[35] По време на посещението си в Берлин на 21 октомври 1936 г. италианският външен министър граф Чано напълно определено твърдеше, че за да се противопостави на английската политика в Средиземно море, Италия възнамерява да ликвидира своите спорове с Югославия и да установи добри отношения с нея.[36] И наистина наскоро след това бяха започнати преговори за сключване на италоюгославски договор. Всичко това също оказваше своето влияние върху развитието на българо-югославските отношения. Правителството на Стоядинович искаше да манифестира политиката си на създаване на „нови“ приятелства (наред със съществуващите съюзи) най-напред чрез едно споразумение с България, като се надяваше по-лесно да преодолее трудностите, които евентуално щяха да окажат „старите приятели“ на Югославия, отколкото ако най-напред бъде сключено споразумение с Италия. Правителството на Кьосеиванов пък отчиташе, че България не може да разчита на разпадане на Югославия особено след като Германия и Италия имаха добри отношения с нея, и реши да сключи споразумение с нея и по този начин да преодолее своята външнополитическа изолация.

Сключването на българо-югославския пакт за „вечно“ приятелство от 24. I. 1937 г. не разреши съществуващите между двете страни проблеми и не изясни взаимните задължения на правителствата в София и Белград. Сключен на двустранна основа и в противоречие със задълженията на Югославия, произтичащи от Балканския пакт и Малката антанта, той засили недоверието на редица страни към политиката на Стоядинович и отслаби съюзите, в които Югославия дотогава участвуваше.

Само като се има пред вид това положение, може да се разбере отношението на Германия към българо-югославския пакт. Според съобщението на временно управляващия българската легация в Берлин от 9. I. 1937 г. българо-югославският договор се посреща в Германия с нескрито задоволство. Всички хитлеристки вестници дадоха подробни съобщения, а ръководителите на германската външна политика поздравяваха „сърдечно и откровено“ София и Белград за това, че водят „самостоятелна общобалканска политика“. Хитлеристката дипломация имаше основание да смята българо-югославския пакт като „акт на еманципацията на Балкана“ и „пръв пробив в Балканското споразумение“[37]. Затова тя прие с „особена радост“ това „щастливо събитие“, което „напълно отговаря на германските изисквания и стои в пълно съгласие“ с основните линии на германската политика.[38]

Намеренията на Берлин във връзка с българо-югославския пакт за „вечно“ приятелство бяха твърде ясни. Сам фон Нойрат в един разговор с българския посланик в Германия от края на февруари 1937 г. доста опреде-

[34] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 222, л. 1—10.
[35] DZA, A. A., № 61141, л. 16, телеграма на фон Хасел, Рим, 5. X. 1936.
[36] Пак там, № 60969, л. 245—253, записка на Нойрат, 21. X. 1936.
[37] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 221, л. 105.
[38] Пак там, л. 167—169.

лено формулира тези намерения: „постепенно еманципиране на югославската политика от френската зависимост и от трудности, произтичащи от Малкото съглашение, подобряване отношенията на Италия и Югославия, което затвърдява оста Берлин—Рим, както и тези на Югославия с Унгария. . .“[39]. Освен това българо-югославският пакт се разглеждаше от Нойрат като „ново доказателство за правотата на германската теза, която на многостранните договори за колективна сигурност противопоставя двустранните договори“[40]. Поради всичко това хитлеристкото външно министерство беше на мнение, че българо-югославският пакт „далеч надминава рамките на балканските интереси“ и ще има отражение, разбира се, благоприятно за Берлин, „върху много по-широка европейска плоскост“[41].

След преориентацията в югославската външна политика и Италия измени отношението си към българо-югославското сближение. В началото на 1937 г. италианският външен министър граф Чано вече изтъкваше, че установяването на приятелски отношения между България и Югославия се желае от италианската външна политика. Според Чано българо-югославският пакт освобождава България от „опасностите на Балканското споразумение, което сега не може да не се разпадне“ и че по този начин София признава границите на Югославия, но за сметка на това ѝ се откриват възможности „в друга посока“[42].

Трябва да се има пред вид, че по време на подготовката на българо-югославския пакт се водеха и преговори за сключване на итало-югославски договор. Във връзка с това Чано изтъкваше, че българо-югославското приятелство улеснява връзките и между Италия и България. Освен това италианският външен министър очакваше, че „когато и отношенията между Италия и Югославия станат напълно приятелски, между трите държави (Италия, Югославия и България — б. м.) може да се установи един стопански континюитет“[43].

Фактът, че българо-югославският пакт за „вечно“ приятелство получи безрезервната подкрепа на оста Берлин—Рим, не ни дава основание да твърдим, че до неговото сключване се е стигнало само и изключително по внушение и заповед на Германия. България и Югославия сключиха този пакт, като изхождаха преди всичко от свои собствени съображения и външнополитически сметки.

Не може обаче и да се отрича ролята на Германия в българо-югославските отношения. „Заслугата“ на хитлеро-фашистката дипломация се състоеше главно в това, че тя последователно и настойчиво използуваше българо-югославското сближение за постигане на своите собствени цели. И тъй като „вечното“ приятелство между София и Белград обективно подпомагаше Берлин в борбата му против политиката на колективна безопасност, ръководителите на Третия райх не пропускаха случай да насърчават правителствата на Стоядинович и Кьосеиванов по-определено и по-бързо да вървят към споразумение. Това безспорно съдействуваше за постигане на конкретен ре-

---

[39] „Фон Нойрат по този повод ми подчерта, че той постоянно съветвал отговорните политици от Будапеща да ограничат своите искания и да подобрят най-напред своите отношения с Югославия“ — съобщи българският посланик от Берлин в рапорта си от 27.II.1937г. (ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 221, л. 167—169).

[40] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 221, л. 167—169.

[41] Пак там.

[42] Пак там, л. 97—98.

[43] Пак там.

зултат в българо-югославското сближение и ускоряваше сключването на пакта за „вечно“ приятелство.

След сключването на пакта от 24. I. 1937 г. възникна въпросът за понататъшно разширяване на българо-югославското сътрудничество. Този въпрос се поставяше преди всичко от българската и югославската общественост. Така бившият български външен министър Ат. Буров настояваше за разширяване на стопанското сътрудничество между България и Югославия,[44] а Воислав Янич, председател на финансовата комисия в Югославската скупщина, развиваше идеята за сключване на митническа уния между двете страни.[45] Появиха се и пожелания за създаване на обща монета, динаро-левове, и за уеднаквяване стопанската политика на България и Югославия.[46] Заедно с това започнаха да се редят различни инициативи на отделни стопански и обществени организации в двете страни за взаимно опознаване и разширяване на сътрудничеството във всички области на живота.

Правителствата в София и Белград не можеха да не държат сметка за желанието на българската и югославската общественост. Представяйки се за последователни радетели на българо-югославското братство, режимите в София и Белград бяха принудени открито или мълчаливо да дават съгласието си за отделните прояви на сближение и сътрудничество.

Същевременно правителствата на Кьосеиванов и Стоядинович трябваше да държат сметка и за реакцията на другите държави към манифестациите на българо-югославското приятелство. Имайки пред вид опасенията на Румъния, Гърция и Турция от българо-югославското сближение през февруари 1937 г., помощник-министърът на външните работи в Белград Андрич обясняваше на българския посланик, че Югославия трябва да внимава „за да не тласка балканските си съюзници към по-тясно разбирателство помежду си и с други против нас“. Ето защо изтъкваше той, Югославия „избягва демонстрациите и понякога изглежда охладняла спрямо България“, но това е само привидно „докато дойде по-благоприятен момент“[47].

Очевидно през 1937 г. в Белград още не смятаха, че е дошъл този „благоприятен момент“. Затова Стоядинович се кълнеше във вярност пред съюзниците си от Балканското съглашение и Малката антанта и в същото време убеждаваше София, че държи на „вечното“ приятелство с България. Според едно съобщение на първия секретар на югославската легация в Атина от началото на март 1937 г. Стоядинович „се съветвал по всички близкоизточни въпроси най-приятелски с Кьосеиванов, когото държал непрекъснато в течение на всички работи от този характер, както и по всички въпроси въобще, които биха могли да интересуват София и Белград“. А според югославския посланик в Тирана в края на краищата един ден непременно щяло да се стигне до „разрешаване на въпроса за Егейското крайбрежие“, но „Атина не трябва да се алармира още сега, тъй като това е въпрос на време и чакане“[48].

След сключването на пакта от 24. I. 1937 г. правителствата в София и Белград не направиха почти нищо, за да придадат конкретно съдържание на този дипломатически акт. Пактът си оставаше, както сполучливо се изрази

---

[44] В. Мир, бр. 10948, 16 ян. 1937.
[45] В. Славянски вести, бр. 14, 15 от 1 май и 1 юни 1937.
[46] Пак там, бр. 16, 1 юли 1937.
[47] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 464, л. 69—70.
[48] Пак там, л. 8.

югославският общественик и политически деец Й. Йованович, „книжен мир, вечно приятелство на книга“[49]. Стоядинович обаче и не бързаше да посети София[50] и да пристъпи към конкретни преговори с българското правителство по нерешените проблеми в българо-югославските отношения. В същност той беше подписал пакта за „вечно“ приятелство не с оглед разрешаването на тези проблеми, а за да създаде по-благоприятни предпоставки за Югославия при уреждане на нейните отношения с Италия и Германия.

Въпреки сближението си с Германия и Италия Стоядинович схващаше, че главната опасност за статуквото на Югославия си остават фашистките държави. Но вместо съюз с Франция и Англия, установяване на дипломатически отношения със СССР и приемане на политиката на колективна безопасност, вместо подкрепа на антифашистките и демократични сили за борба срещу фашистката агресия управляващите среди в Белград решиха да „отстраняват“ тази опасност чрез „уреждане“ на отношенията си с Германия и Италия, т. е. с ония държави, чиято основна външнополитическа концепция беше насилственото изменение на съществуващите граници в Европа и в света. По този начин правителството на Стоядинович напускаше статуквото като основен принцип на европейската политика. Сега то се зае да отстоява само статуквото на Югославия, без да се интересува за съдбата на другите народи.

При това Стоядинович отчиташе и противоречията в оста Берлин—Рим. Той знаеше, че главното, което разделя двете фашистки държави, са Средна Европа и Дунавският басейн. Мусолини се безпокоеше от неизбежния „аншлус“, в резултат на който вместо слаба Австрия на Бренер щеше да се появи силна Германия. Освен това италианската външна политика не желаеше да допусне прекомерното засилване на германското влияние в Дунавския басейн и на Балканите.[51] Въпреки привидното спокойствие Стоядинович също смяташе аншлуса на Австрия за неизбежен и се страхуваше от него. В началото на 1937 г. той намираше все пак, че ликвидирането на австрийската независимост би могло още да се отлага.[52]

Наскоро след подписването на българо-югославския пакт за „вечно“ приятелство правителството на Стоядинович открито манифестира своето намерение за „уреждане“ на отношенията си с правителствата в Рим, Берлин и Будапеща. На 25. III. 1937 г. в Белград беше подписано политическо съглашение и договор за икономическо сътрудничество между Югославия и Италия.[53] По време на разговорите си с граф Чано Стоядинович обясняваше, че отношенията между Германия и Югославия са отлични, че „от известно време те са по-добри“, отколкото отношенията между Югославия и Франция, че „сътрудничеството на Белград с оста Рим—Берлин трябва да се разглежда като свършен факт и заради това, защото тази ос представлява ефикасна защита срещу опасността, от която Югославия най-много се бои — комунистическата опасност“[54]. Заедно с това Стоядинович

---

[49] Архив СФРЈ, Збирка Ј. Јовановића, кутия 44, група 201, бележки по повод срещата Стоядинович—Кьосеиванов в Нишка Баня.

[50] За да върне визитата на Кьосеиванов от 24 ян. 1937 г.

[51] Вж. ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 314, л. 101—102.

[52] Вж. Tajni arhivi Grafa Ciana, 1936—1942, Zagreb, 1952, с. 113.

[53] Збирка међународних уговора, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије, Београд, 1937, с. 418—421.

[54] Tajni arhivi Grafa Ciana, 1936—1942, Zagreb, 1952, с. 114.

изтъкваше, че Югославия няма условия да води европейска и световна политика, но затова пък може да играе главна и решаваща роля на Балканите.[55] За итало-югославското споразумение от 25. III. 1937 г. Стоядинович говореше като за пръв етап за създаването на съюз между двете страни,[56] а унгаро-югославските отношения намираше като добри и предричаше тяхното по-нататъшно подобрение.[57]

Прави впечатление, че още при подписването на итало-югославското споразумение от 25. III. 1937 г. граф Чано и Стоядинович размениха мнения и относно общата опасност за двете държави от предстоящия аншлус на Австрия и евентуалното по-нататъшно германско проникване към Адриатика и Дунавския басейн. Стоядинович даже смяташе, че ще бъде възможно да се изгради ос Рим—Белград, около която след аншлуса ще гравитират всички страни, които в защита на своите интереси ше бъдат заставени да се „опрат на немското слизане на Адриатика или в долината на Дунав". Блокът, който би възникнал в резултат на това, „ще бъде достатъчно силен, за да отклони немците от всякакъв луд опит" — твърдеше Стоядинович.[58] Всичко това показваше, че един от мотивите и на Югославия, и на Италия за сближението им и за подписването на споразумението от 25. III. 1937 г. беше германската опасност, при което Стоядинович разчиташе да използува противоречията между Берлин и Рим.

Това, разбира се, не убягна от погледа на германската дипломация. Според съобщенията на българския посланик в Берлин Караджов „германското правителство е било поставено в течение на намеренията на Италия да подири споразумение с Югославия" и е предало своето „благоприятно" становище и в Белград.[59] Освен това германският печат подчертаваше, че итало-югославското споразумение засилва оста Рим—Берлин и представлява удар срещу идеята за реставрация на Хабсбургите в Австрия и ускорява процеса на разложение на Малката антанта. Германският печат приветствуваше итало-югославското споразумение и като акт, с който се уреждат отношенията между Италия и Югославия на двустранна основа и без споменаване на ОН.[60] Заедно с това, както докладва българският посланик в Берлин, „отговорните политици на Германия и особено външното министерство. . . далеч не са склонни да преувеличават неговото значение". Обезпокояващо за германската политика беше „засилването на италианските позиции в Югославия и на Балкана и не напълно разгаданите планове на италианската дипломация другаде"[61].

Към това трябва да прибавим, че итало-югославското споразумение от 25. III. 1937 г. съдържаше и консултативна клауза, която даваше възможност на Мусолини да говори за съвместна „конструктивна дейност". Във връзка с това в Берлин и Будапеща възникна опасението да не би тази „конструктивна дейност" на Италия и Югославия да получи като обект не само Албания, но и Средна Европа.[62]

---

[55] Tajni arhivi Grafa Ciana, 1936—1942, Zagreb, 1952, c. 111—112.
[56] Пак там, с. 112.
[57] Пак там, с. 114—115.
[58] Пак там, с. 114.
[59] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 312, л. 108.
[60] Пак там, л. 106.
[61] Пак там, л. 106—107.
[62] Пак там, л. 107, 109.

Българският посланик в Белград Ив. Попов пък оценяваше итало-югославското споразумение като проява на „независимостта на външната политика на Югославия", която, „при условие, че между нас съществуват ясни и лоялни отношения, може само да засилва нашето сближение и да бъде все по-голяма гаранция както за нашата сигурност, така и за постигане на общите ни цели". До това заключение посланикът беше стигнал благодарение отговора на Стоядинович на честитките по повод подписването на договора с Италия: „Той (договорът — б. м.) ще бъде полезен особено за вас и изобщо за нас" — беше казал Стоядинович на посланика.[63]

Характерно е, че ръководителите на Третия райх, предугаждайки опасенията в Белград и Рим от германската експанзия в Дунавския басейн и към Адриатика, се опитваха да успокоят Мусолини и Стоядинович. Още в началото на 1937 г. Гьоринг даде да се разбере, че Италия и Югославия трябва в бъдеще да смятат Австрия „като германска страна" и че всяко сътрудничество между Берлин и Рим се поставя в зависимост от признанието на Италия, че Австрия един ден ще бъде присъединена към Германия. Заедно с това според рапорта на югославския посланик в Берлин Ал. Ц. Маркович от 2. II. 1937 г. Гьоринг даде лично на Мусолини „всички необходими успокоения" относно Южен Тирол. Освен това той изтъкваше „пълната незаинтересованост на Германия" за „Средиземно море и италианските интереси в този район". Пред югославския посланик Гьоринг обаче не забравяше да подчертае застъпничеството си за Югославия в Рим. Той се хвалеше, че е дал на Мусолини да разбере, че Германия поддържа отношения на „искрено приятелство и пълно доверие" с Югославия и държи за запазване на нейната неприкосновеност и цялост.[64]

Подобни уверения се даваха твърде често. По време на посещението си в Белград през лятото на 1937 г. германският външен министър фон Нойрат се беше убедил, че регентът Павел и министър-председателят Стоядинович „са най-добрите гаранти за продължаването на политиката на приятелски отношения между Германия и Югославия" и в специален доклад до Хитлер настояваше, щото „германското правителство да бъде готово. . . да окаже всякаква помощ на правителството на д-р Стоядинович". Тези положения в доклада на министъра до Хитлер естествено бяха доведени до знанието на югославския посланик в Берлин, а той от своя страна съобщи в Белград.[65]

Декларациите на ръководителите на Третия райх от 1937 г., адресирани към Рим и Белград и подчертаващи германската „незаинтересованост" в района на Адриатика и Балканите, бяха предназначени преди всичко за успокояване на Югославия и Италия и издействуване на тяхното съгласие за присъединяване на Австрия към Германия. Особено характерен в това отношение е разговорът между Хитлер и Стоядинович от 17. I. 1938 г. в Берлин. По време на този разговор фюрерът тържествено декларира, че „Германия няма на Адриатическо море, както и на Балканите, никакви териториални претенции", че политически тя не се стреми вън от границите на Австрия и затова „уважава и ще уважава неприкосновеността на югославските граници", че тя смята Бренер като „окончателна граница" с Италия и че на Балканите няма

[63] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 312, л. 43. След заседанието на Малката антанта в Белград на 1 и 2 апр. 1937 г. Стоядинович заяви на българския посланик: „Кажете на Кьосеиванов да бъде спокоен, аз съм тук Ваш адвокат" (ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 467, л. 39).

[64] Архив СФРЈ, ф. М. Стоядиновић, ф-14, 2 февр. 1937.

[65] Пак там, ф-15, 30 юни 1937 г.

други освен икономически интереси. Нещо повече, Хитлер уверяваше Стоядинович, че от германска страна „най-сериозно“ е обърнато внимание и на Унгария, че „в никакъв случай не може да разчита на помощ от Германия, що се отнася до нейните ревизионистични искания спрямо Югославия“. Срещу всичко това ръководителят на югославското правителство направи декларация, че Югославия „няма да се присъедини към никакъв блок и няма да приеме никакви задължения, насочени против Германия“ и че тя смята австрийския въпрос за „чисто вътрешна работа на германския народ“[66]. На този етап това беше напълно достатъчно за Хитлер.

След аншлуса на Австрия опасенията в Белград от германската експанзия нараснаха. Въпреки „спокойствието“ си Стоядинович виждаше, че Югославия, както сполучливо се изрази чехословашкият представител в Белград Я. Шпачек, се намира между Германия и Италия като зърно между воденични камъни.[67] Югославското правителство обаче беше далеч от мисълта да се откаже от поетия вече курс на сближение и свързване с фашистките държави. Белградската дипломация сега все по-определено залагаше на противоречията между Берлин и Рим. Тя развиваше активна дейност за спечелване на германските симпатии,[68] като се стремеше с помощта на Германия да неутрализира италианските аспирации спрямо Хърватско и Далмация. В същото време Стоядинович търсеше опорен пункт в лицето на Италия за предотвратяване на германското излизане на Адриатика и в Балканите.

През април 1938 г. Стоядинович получи писмо от югославския посланик в Рим, в което се съобщаваше позицията на Италия спрямо аншлуса. „След аншлуса в италианците настъпи боязън от Германия, създаде се увереност за съществуването на опасност от германско проникване на Адриатическо море. . .“ — съобщи посланикът. Във връзка с това от италианска страна се желаеше един съюз с Югославия „не само заради евентуална обща отбрана, но и като гаранция, че Югославия няма евентуално да се свързва с Германия“[69]. Пред вид на това, че след присъединяването на Австрия и по време на чехословашката криза германската опасност беше по-голяма, отколкото опасността, идваща откъм Италия, Стоядинович декларира в разговора си с Чано на 18. VI. 1938 г. във Венеция, че „по всяко време и изцяло ще съгласува своята политика с политиката на Дуче“. При това той убеждаваше италианския си колега, че между Италия и Югославия съществуват по-тесни връзки, отколкото връзките, произтичащи от какъвто и да било съюз на книга.[70]

По същото време възникна идеята за създаване на един блок от държави под ръководството на Италия. Още през февруари 1938 г. бившият албански министър М. Коница и югославският пълномощен министър в Тирана развиваха тази теза, като обясняваха, че би могло да се образува блок от Югославия, България, Румъния и Унгария, т. е. блок на дунавските държави, който да се намира в съюз с Италия и да служи като „бариера против германското нахлуване към Балкана и Адриатика“[71]. Макар че Хитлер и Мусолини бяха се споразумели в главни линии за разделяне на своите сфери

---

[66] Архив СФРЈ, ф. М. Стоядиновић, ф-24, 17 ян. 1938 г.
[67] AMZV, Belehrad, č. j. 306, 21 март 1938.
[68] Вж. ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 479, л. 31.
[69] Архив СФРЈ, ф. М. Стоядиновић, ф-24, 18 апр. 1938 г.
[70] Tajni arhivi Grafa Ciana, 1936—1942, Zagreb, 1952, c. 228.
[71] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 479, л. 10.

на влияние, италианският посланик в Албания намираше, че тезата за опасността от германска експанзия „заслужава внимание и разглеждане за по-далечни перспективи и опасности“[72]. През лятото на 1938 г. италианският военен аташе в Тирана вече съвсем определено говореше, че Италия ще подкрепя Стоядинович и че тя държи „на едно пълно итало-югославско-българско приятелство, пред което всички други комбинации щели да рухнат, още повече, че и Унгария ще участвува в подобен блок“[73]. Относно състава и целите на този блок началникът на италианската военна мисия в Албания изтъкваше, че той трябва да бъде една „италианска защитна отбранителна комбинация, в която да участвуват Италия, Югославия, България, Албания и Унгария“. По този начин ще се създаде един балканско-италиански блок, който би трябвало „да остане неутрален и единен спрямо Европа, като отначало върви с Германия, но ако Германия прояви агресивни тежнения спрямо Италия (Триест и Бренер) или спрямо Югославия, блокът да се противопостави на Германия“. Обясняваше се при това, че блокът няма да се експонира против Англия и Франция, а на германската дипломация ще се представя като противовес на „англо-турската обединителна дейност“ на Балканите против оста. В резултат на това ще се осигури подкрепата на Берлин, но блокът няма да бъде задължен да се бие на нейна страна и би могъл при необходимост да я напусне и да ѝ се противопостави. На българския посланик в Тирана специално беше обърнато внимание на това, че „неучастието на Гърция и Турция в този блок не би било слабост и неудобство“ и че това можело да открие за България и Югославия „известни перспективи за териториални придобивки в Беломорската област“[74].

Създаването на тази „защитно-отбранителна комбинация“ обаче едва ли можеше да се осъществи. Противоречията между предполагаемите участници в нея бяха твърде големи, като всеки предпочиташе, изчаквайки развоя на събитията, да се приспособява към ставащите международни промени. След Мюнхенското споразумение и ликвидирането на Чехословакия създаването на подобен блок стана още по-малко вероятно. Стоядинович обаче продължаваше политиката на балансиране между Германия и Италия, като дори се опитваше, използувайки противоречията между Берлин и Рим, не само да осигури статуквото на Югославия, но и да постигне нови териториални придобивки.[75]

Наред с комбинациите на Запад югославските ръководители предприемаха отделни стъпки и за оживяване на българо-югославските отношения. Аншлусът на Австрия и нарастването на германската опасност действуваше до известна степен отрезвяващо в Белград и караше югославските държавници да се стремят към осигуряване поне на една част от границите си, тези откъм България. Освен това Стоядинович знаеше, че „тъпченето на едно място често значи връщане назад“ и че българският и югославските народи не бива да бъдат оставени под впечатлението, че режимите са тези, които тъпчат на едно място.[76] Създаването на това впечатление при напрегнатите вътрешнополитически борби в Югославия и България и при нарасналата външна опасност можеше скъпо да струва на режимите в Белград и

---

[72] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 688, л. 16.
[73] Пак там, а. е. 723, л. 8—9.
[74] Пак там, а. е. 719, л. 1, 2—4.
[75] Вж. Г. Чано, Политически дневник, София, 1947, с. 9, 11.
[76] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 582, л. 30, 95.

София. Ето защо правителствата на Стоядинович и Кьосеиванов направиха известни опити за вдъхване живот на пакта за „вечно“ приятелство.

На 17. III. 1938 г. Стоядинович поиска от българския посланик в Белград да му посочи какво българската страна смята, че може да се направи за оживяване на българо-югославските отношения. Непосредствено след това югославският премиер възложи на своя помощник по стопанските въпроси Пиля да проучи „възможните и полезни мероприятия“[77]. В началото на май 1938 г. беше сключена въздухоплавателна спогодба и беше открита въздушната линия София—Белград.[78] А през юни с. г. бяха предложени от югославска страна проекти за нови спогодби: 1) за сътрудничество в областта на пощите и телеграфите; 2) за правна защита и административна помощ по фискални въпроси; 3) за избягване на двойното облагане с преки данъци; 4) за избягване двойното облагане в областта на наследствените такси.[79] Евентуалното подписване на тези спогодби трябваше да стане при предстоящото посещение на Стоядинович в София, което той дължеше на Кьосеиванов.

Заслужава да се отбележи, че сондажите и разговорите за сключване на една конвенция за избягване на двойното данъчно облагане и друга за поданството започнаха още през есента на 1937 г. Преговорите по горепосочените предложения за нови конвенции се водеха бавно и продължиха до есента на 1938 г. Редяха се проекти след проекти и се образува грамадна преписка по тях, но до сключване на спогодби не се стигна. Цялата преписка по въпроса за избягване на двойното данъчно облагане, правна защита и административна помощ по фискални въпроси и сътрудничество в областта на пощите, телеграфите и телефоните беше приключена през октомври 1938 г. с резолюцията: „Движението по тия проектоконвенции се преустанови поради изменилите се политически условия, които налагат по-съществени постижения в отношенията на България и Югославия.“[80]

Тази резолюция очевидно имаше пред вид измененията в международната обстановка, които се очертаваха в Европа в резултат на Мюнхенската политика на Англия и Франция. С Мюнхенското споразумение фактически беше ликвидирана Малката антанта, на политиката на колективна сигурност беше нанесен нов тежък удар, а опасността от германската агресия значително нарасна. Това плашеше и управниците в Белград и ги караше да търсят „по-съществени постижения“ в българо-югославските отношения.

Към несигурното международно положение трябва да се прибавят вътрешнополитическите трудности на режимите в София и Белград. Над правителството на Стоядинович висеше като дамоклев меч т. нар. хърватски въпрос, който навлизаше в решителната си фаза. Буржоазната опозиция, обединена в „Блока на народното споразумение“ начело с хърватската селска партия на Мачек, излезе с широка програма за преустройство на Югославия.[81] Предстояха парламентарни избори, резултатите от които мъчно можеха да се предвидят. В предизборната борба Стоядинович твърде много разчиташе на своите външнополитически „успехи“ и желаеше още веднъж да си послужи

---

[77] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 582, л. 95.
[78] Пак там, а. е. 464, л. 83.
[79] Пак там, а. е. 800.
[80] Пак там, л. 133.
[81] Документи данашньице, Београд, 1939, бр. 12, с. 47.

между другото, и с българо-югославското „приятелство“, за да си осигури победа над обединената опозиция.

Правителството на Кьосеиванов също имаше много вътрешнополитически проблеми и се стремеше чрез външнополитически „успехи“ да закрепи позициите си в страната. Същевременно след Мюнхенското споразумение то започна да се поддава на ревизионистичната кампания, като се надяваше, че назряват условията за повдигане на въпроса за възвръщане на някои територии, изгубени по време на войните. Във връзка с това настъпи известно охлаждане в отношенията между България и Югославия. Характерен е в това отношение разговорът между българския посланик в Берлин Драганов и завеждащия отдела въоръжение в германското министерство на въздухоплаването генерал Удет от началото на ноември 1938 г. във връзка с българското искане за доставка на самолети от Германия. На въпроса, какво би било държането на България, ако Германия влезе в конфликт с Югославия, посланикът отговори, че „с Югославия ние имаме само пакт за вечно приятелство, но не и военен съюз“ и че това е добре за Германия при всички случаи. „Това ни дава възможност да не бъдем, поради съюзнически задължения спрямо Югославия, увлечени във война срещу Германия. Ние имаме нашата свобода на действие, която ни позволява да не отидем срещу нашите интереси, които в никакъв случай не са война против Германия“ — обясни посланикът.

По отношение на българските искания спрямо Румъния Драганов подчерта, че „ние бихме желали да се върне само тази част от Добруджа, която румънците в 1913 г. ни отнеха. . . Ако Германия не е в добри отношения с Румъния, тя може да ни помогне по някакъв начин да си възвърнем изгубената в 1913 г. Добруджа. Ако Германия е в добри отношения с Румъния, даже съюзнически, в неин интерес е да ни помогне чрез въздействието си върху Румъния да ни се върне изгубената Добруджа, за да няма нейната приятелка Румъния в гърба си една неприятелска на Румъния България“ — заяви посланикът.

Този отговор дотолкова задоволи германския генерал, че той дори подметна, че след всичко това Гьоринг би могъл да реши да „подари“ въпросните самолети на България, вместо да ги продава.[82]

При такава обстановка през есента на 1938 г. от югославска страна беше поставен въпросът за митническа уния между България и Югославия. Характерно е, че през 1937 г. Стоядинович смяташе този въпрос за преждевременен и неактуален, който само „напразно буди ревността на някои съюзници на Югославия“[83]. В началото на октомври 1938 г. обаче помощникът на Стоядинович по стопанските въпроси Пиля предлагаше да се сключи регионална спогодба като един етап към митническия съюз. На българския посланик в Белград беше обяснено, че регионалната спогодба няма да обхваща цялото стопанство, а само част от него, т. е. само вноса и износа на някои произведения. Според Пиля правителствата би трябвало най-напред да се споразумеят по следните въпроси: 1) да смятат, че техните земи в стопанско и търговско отношение представляват обща територия по отношение на всички други държави; 2) да назначат комисии от компетентни лица, които да работят за постепенното изравняване на условията за внос и износ, с което постепенно

---

[82] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 584, л. 59—63.
[83] Пак там, а. е. 467, л. 111.

тази спогодба ще добие своето съдържание, без да се предизвикват смущения; 3) да се определи датата, от която договорът влиза в сила. Така според югославския държавник двете страни „ще закрепят своите позиции спрямо всички останали държави, тъй като ще представляват по отношение на тях по-голяма стопанска единица“[84].

Стоядинович лично се ангажира по този въпрос, като поиска от Съюза на търговските сдружения и от търговските камари в Югославия да се изкажат върху идеята за митническа уния между България и Югославия. Сам той декларира, че правителството му желае, щото тоя въпрос „да се реши в интерес и на двете държави, по възможност в най-скоро време“[85].

Правителството на Кьосеиванов обаче не можеше веднага и безрезервно да приеме югославското внушение за митническа уния. Българският посланик в Белград не без основание смяташе, че поставянето на този въпрос „цели не толкова непременното осъществяване на един митнически съюз с всичките му последици, колкото да се изпита доколко Югославия може да разчита на България“, от което в значителна степен се определяше и държането на Белград спрямо другите балкански държави. Освен това поставянето на въпроса за митническа уния между България и Югославия трябваше според Попов „да даде възможност от наша страна да се сложат на разискване други въпроси, които засягат нашите отношения и разрешаването на които би трябвало да бъде последица, ако не и предпоставка на една спогодба от подобно значение“[86].

В такъв именно момент, когато преговорите за сключване на отделни конвенции бяха преустановени, а митническа уния още не беше уговорена, се състоя срещата между Стоядинович и Кьосеиванов в Нишка Баня. Във връзка с тази среща се появиха слухове, че двамата министър-председатели ще се споразумеят за сключване на военна конвенция и митническа уния. Говореше се даже, че Югославия ще отстъпи на България Западните покрайнини, срещу което България ще се откаже от претенции върху Югославска Македония. На възраженията, че Стоядинович едва ли би се решил на такъв жест, особено в разгара на предизборната борба в Югославия, се отговаряше, че сега само се подготвят споразуменията, а след изборите Стоядинович ще установи диктатура в Югославия и след това лесно ще може да проведе замисления план.[87]

Тези слухове и тълкувания, разбира се, нямаха нищо общо с действителността. Наистина наред с прегледа на международното положение на срещата в Нишка Баня Кьосеиванов и Стоядинович отделиха значително внимание на взаимните българо-югославски отношения. По въпроса за българо-югославската граница двамата министър-председатели обаче говориха само в смисъл, че тя е окончателна. Този въпрос не беше засегнат в публикуваното комюнике, тъй като Стоядинович не желаеше „да ни поставя в тежко положение спрямо другите наши съседи, на които ние не бихме могли да дадем подобни уверения за неизменност на границите“. Бяха разменени мнения и по въпросите за митническа уния и военна конвенция

---

[84] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 802, л. 5.
[85] Пак там, л. 8—9.
[86] Пак там, л. 7.
[87] AMZV, Sofie, č. j. 724, 2 ноем. 1938.

между двете държави. Счетено беше за най-благоразумно тези въпроси да се отложат за неопределено време.[88]

Единственото, за което се договориха ръководителите на двете правителства, беше, че в началото на 1939 г. Стоядинович трябва да направи официално посещение в България и по този случай да се подпишат някои конвенции между двете страни. Говореше се за нови съобщителни връзки, за тарифни улеснения, които Югославия би направила на България и пр.[89] Така че и срещата в Нишка Баня не можа да даде живот и съдържание на пакта за „вечно" приятелство. Не оставаше нищо друго освен да се чака дълго отлаганото посещение на Стоядинович в София. Но парламентарните избори от 11. XII. 1938 г. задълбочиха още повече вътрешнополитическата криза в Югославия, а „победата" на Стоядинович само отсрочи, и то съвсем за малко, неговото падане от власт.

Обстановката в края на 1938 и началото на 1939 г. беше още по-неблагоприятна за постигане на каквито и да било резултати в българо-югославските отношения, отколкото преди това. Българската общественост започна все по-определено да поставя въпроса за известни териториални ревизии в полза на България, а правителството на Кьосеиванов се интересуваше за отношението на Германия към този въпрос.[90] Българският посланик в Берлин искаше да получи информации за хода на разговорите между Хитлер и румънския крал Карол, състояли се на 26 ноември с. г. в Лайпциг. Във връзка с това Драганов изразяваше надеждата, че Германия ще прояви разбиране към българските искания за възвръщане на Добруджа и получаване излаз на Егейско море. Същевременно посланикът изтъкваше, че „при по-нататъшното задълбочаване на съществуващите българо-югославски приятелски отношения" би могло да се очаква решение и на някои въпроси между България и Югославия.[91] По отношение на Югославия правителството на Кьосеиванов предявяваше само искането за едно „задоволително третиране" на българското население[92] и очакваше, че Белград би могъл един ден доброволно да отстъпи Западните покрайнини на България.[93]

Тази надежда обаче беше нереална. Великосръбската буржоазия и управляващата върхушка в Белград бяха напълно неспособни да пристъпят към решаване на националния въпрос въз основа на принципа за самоопределение на народите. Вместо това те проявяваха необикновен интерес към поведението на македонските дейци в България.[94] През есента на 1937 г. в личната архива на Стоядинович постъпи и специален проект за продължаване на борбата против ВМРО.[95]

Хитлеристка Германия от своя страна се отнасяше твърде резервирано към българските искания.[96] Ръководителите на германската външна политика изтъкваха, че въпросът за териториалните ревизии в полза на България трябва да се разглежда във връзка със съществуващите между Германия и

---

[88] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 802, л. 10—11.
[89] Пак там.
[90] Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik (ADAP), D, 5, док. 251, с. 279—280.
[91] Пак там, док. 263, с. 293—294.
[92] Пак там, том 6, док. 320, с. 343—344.
[93] Пак там, том 6, док. 673, с. 776—778.
[94] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 467, л. 69—70.
[95] Архив СФРЈ, ф. М. Стојадиновић, ф-24, септ. 1937.
[96] ADAP, D, 5, док. 274, с. 309—310.

останалите балкански страни взаимоотношения. „Засега ние трябва да се ограничим с едно общо, но ясно доброжелателно изявление, при което ние не ще подкрепяме териториални искания спрямо Югославия“ — обясняваше държавният секретар Вайцсекер на германския посланик в София.[97] Същевременно хитлеристката дипломация използуваше исканията на правителствата в София и Белград за кредити и доставка на оръжие, за да упражнява натиск и върху двете страни, като ги обвърже още по-здраво с Германия и подчини тяхната външна политика напълно на интересите на Берлин.[98]

При тези условия беше невъзможно да се постигне какъвто и да било конкретен резултат в развитието на българо-югославските отношения, още повече, че правителството на Цветкович, образувано в началото на февруари 1939 г. в Белград, се зае с „решаването“ на хърватския въпрос, а в областта на външната политика само се приспособяваше към „непрекъснатата еволюция на международните политически условия“[99]. Отношенията си с България това правителство също развиваше в духа на „вечното“ приятелство, но освен многообещаващи изявления нищо не можеше и не желаеше да предприеме.

* * *

Трудно е все още да се даде цялостна и окончателна оценка за българо-югославските отношения в навечерието на Втората световна война. Преди всичко ще отбележим, че сближението между режимите в София и Белград доведе до известно омиротворяване на българо-югославската граница. Беше създадена нормална обстановка за живот и работа на населението от двете страни на граничната линия, засили се културният обмен, разшириха се връзките между различни организации и обществени групи в България и Югославия, работеше се за взаимното опознаване на народите, в дух на южнославянска взаимност. Освен това чрез сближението и пакта от 14. I. 1937 г. София успя до известна степен да преодолее изолацията на България и да подобри позициите си на Балканите. Белград от своя страна пък получи по-голяма свобода за действие и осигуряване безопасността на Югославия откъм Италия и Унгария.

Очевидно пактът за „вечно“ приятелство не е бил едно платоническо изявление на приятелски чувства. Има немалко факти, които ни карат да предполагаме, че между Стоядинович и Кьосеиванов е имало договореност (вероятно без никакви подписи) относно стремежите на България и Югославия за излаз на Егейско море. В полза на това предположение говорят редица изявления на най-видни ръководители на югославската външна политика през 1936—1937 г. против Балканското съглашение. В един разговор с българския посланик в Белград Стоядинович сам съветваше България да търси разрешение на „своите идеали в едно направление, а не във всички“. Югославският премиер определено сочеше направлението юг, „където и те имат голям интерес“, както докладва посланикът.[100] По време на срещата в Нишка Баня на 31. X. 1938 г. Кьосеиванов пък твърдеше, че само приятелството на

---

[97] ADAP, D, 6, док. 476, с. 532—533.
[98] Пак там, D, 5, док. 301, 302, 308, 6, док. 476, 479, 500, 508.
[99] В. Политика, 10 март 1939.
[100] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 223, л. 2—6.

България с Югославия може да гарантира „известни изменения на българските граници (Добруджа и Егейско море)“ и че българското правителство няма нищо против това Югославия да получи Солун, който за нея се явява „естествено пристанище“, но само след като България получи излаз на Егейско море.[101] Тези и други подобни изявления ни дават основание да предполагаме, че правителствата на Стоядинович и Кьосеиванов дори официално и да не са третирали въпроса за излаз на Егейско море, то сигурно са разчитали, че при известни условия пактът от 24. I. 1937 г. може да улесни осъществяването на подобна стъпка.

Нещо повече, някои среди на югославската буржоазия вероятно са имали и по-далечни цели: да използуват сближението със София само като етап за присъединяване на България към Югославия. За такова предположение ни дават основание редица материали в югославския печат от 1937 г., както и съдържанието на разговора между югославския държавник и дипломат Пурич с полския посланик в Белград от средата на януари 1934 г. По време на този разговор Пурич подчертаваше, че за Югославия е много важно да осъществи вътрешна консолидация, т. е. „сърбите, хърватите и словенците да създадат едно цяло“, след което щял да настъпи нов момент — присъединяване на България към това „цяло“. По този начин „всички обединени югославяни, опиращи се на две морета, Адриатика и Черно море, с излаз на Егейско море, който трябва да получат, ще бъдат единствени господари на Балканския полуостров“[102]. Впрочем за подобна перспектива говори и Стоядинович в издадените през 1936 г. свои мемоари.[103]

Въпреки многообещаващите гръмки изявления на управляващите среди в България и Югославия за „вечно“ приятелство, братство и пр. в навечерието на Втората световна война нямаше искреност и единодействие между София и Белград както по въпросите на двустранните българо-югославски отношения, така и по въпросите на общобалканската и европейска политическа ситуация. И двете правителства изхождаха преди всичко от своите външнополитически сметки и се стремяха да извлекат, всяко за себе си, максимални изгоди от политиката на сближение. Едновременно с политиката на „приятелство“ Стоядинович се стремеше да държи България в шах. Затова той поддържаше връзки с държавите от Балканското съглашение и подготви сключването на военни конвенции, най-напред между Югославия и Турция, а след това и между Югославия и Румъния. Уговорено беше и разпределението на военните части на тези държави за евентуална интервенция против България.[104] Българските управляващи среди от своя страна пък само временно бяха оставили въпроса за Македония и Западните покрайнини на по-заден план. Чрез сближението си с Югославия те работеха за преодоляване на външнополитическата изолация на България, но заедно с това внимателно следяха развитието на международната криза и не бяха чужди на идеята, ако се създадат съответни условия, отново да възприемат по-широка ревизионистична програма. Ето защо „вечното“приятелство между

---

[101] Архив СФРЈ, ф. М. Стоядиновић , ф. 24, 31. X. 1938.

[102] AAN-MSZ, 1 Pos. RP, Atheni, Folium 62—7, 8. III 1(2)34, ć, doc. 1/ /0/ 6. Документът ми е предоставен от колегата Л. Деак, от Братислава, за което искрено му благодаря.

[103] M. Stojadinovic. Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata, Buenos Aires, 1963, с. 363—394.

[104] Вж. М. Stojadinović. Цит. съч., с. 393, 446.

управляващите върхушки в София и Белград остана без конкретно съдържание, като се оказа твърде неискрено и просъществува само няколко години.

Освен това чрез своето „вечно" приятелство България и Югославия все по-очевидно се отдалечаваха от Балканското съглашение и Малката антанта. Пактът от 24. I. 1937 г. даваше възможност на Стоядинович да засили своята разколническа дейност във френската система от съюзи. Правителството на Кьосеиванов пък, почувствувало след сключването на този пакт известни предимства в отношенията си с останалите балкански държави, се надяваше, че по пътя на избраната от него политика ще успее да създаде благоприятна международна обстановка за известни териториални промени в полза на България. А партньорите на Югославия от Балканския пакт, особено Гърция и Турция, почувствували опасност за статуквото на Балканите, започнаха да търсят мерки за своята преосигуровка против една евентуална българо-югославска съвместна акция към Бяло море. Всичко това обективно водеше към по-нататъшно разлагане на Балканското съглашение и Малката антанта и отслабваше френското влияние в Централна и Югоизточна Европа.

От друга страна, българо-югославският пакт от 1937 г. беше един от двустранните договори, концепцията за които се поддържаше от хитлеристката дипломация. Политиката на двустранни договори се явяваше като антипод и средство за осуетяване политиката на колективна сигурност. Сключвайки пакта от 24. I. 1937 г. правителствата на Кьосеиванов и Стоядинович прилагаха хитлеристката концепция на двустранни договори и към България и Югославия. По този начин те услужиха на интересите на Берлин и Рим.

Що се отнася до Германия, то трябва да подчертаем, че хитлеристката дипломация съвсем не се интересуваше от действително и трайно разрешаване на балканските проблеми. Тя не се интересуваше и от състоянието на двустранните българо-югославски отношения. Берлин проявяваше интерес към българо-югославското „вечно" приятелство само дотолкова, доколкото това „приятелство" съдействуваше на усилията на хитлеристката външна политика за осъществяване на нейните собствени намерения и планове. Това особено пролича след аншлуса и Мюнхен, т. е. след като хитлеристка Германия осъществи една част от своята външно политическа програма и укрепи позициите си в Централна и Югоизточна Европа. Сега хитлеристката дипломация все по-явно започна да разглежда балканските проблеми, в това число и българо-югославските отношения в зависимост от по-нататъшните цели на своята експанзия.

DEUTSCHLAND UND DIE BULGARISCH-JUGOSLAWISCHEN BEZIEHUNGEN VOR DEM AUSBRUCH DES ZWEITEN WELTKRIEGES

KRĂSTJO MANČEV

(Zusammenfassung)

Die bulgarisch-jugoslawischen Beziehungen unmittelbar vor dem Ausbruch des Zweiten Weltkrieges wurden weitgehend von den Richtungen und Zielen der bulgarischen und der jugoslawischen Außenpolitik sowie von der sich dauernd

verändernden internationalen Lage auf dem Balkan und in ganz Europa bestimmt. Das Mächteverhältnis auf internationaler Ebene sowie der eine oder andere Vorstoß der Großmächte haben sich auf die Außenpolitik Sofias und Belgrads sowie auf die Entwicklung der bulgarisch-jugoslawischen Beziehungen ständig ausgewirkt.

In der Entwicklung der bulgarisch-jugoslawischen Beziehungen unmittelbar vor dem Ausbruch des Zweiten Weltkrieges sind mehrere Abschnitte zu erkennen:

1. Von der zweiten Hälfte des Jahres 1933 bis zum Herbst 1934 nehmen die Regierungen der beiden Länder die ersten Kontakte auf, die zu einigen konkreten Ergebnissen führen: Vereinfachung der Paßformalitäten und Milderung der strengen Grenzübergangsvorschriften, Erweiterung des kulturellen Austausches, Abschluß eines Handelsvertrages, eines veterinärmedizinischen Abkommens u. a.

2. Der Zeitabschnitt vom Herbst 1934 bis zum Herbst 1935 ist durch eine Spannung in der Entwicklung der bulgarisch-jugoslawischen Beziehungen gekennzeichnet. Nach dem Tod des Königs Alexander von Jugoslawien werden wesentliche Regierungsumbildungen durchgeführt.

3. Von Ende 1935 bis Anfang 1937 ist eine Neuorientierung in der Außenpolitik Jugoslawiens und Bulgariens festzustellen. Die Regierung Stojadinovičs und Kjoseivanovs streben nach einer Annäherung mit Deutschland.

4. Von Anfang 1937 bis zum Ausbruch des Zweiten Weltkrieges herrscht von neuem Spannung. Nach dem Abschluß des Paktes mit Bulgarien, regelt Stojadinović die Beziehungen Jugoslawiens mit Italien. Deutschland unternimmt Versuche zur Annäherung mit Ungarn und betreibt eine zweideutige Politik. Um die übrigen Balkanländer nicht zu reizen, vermeidet Belgrad Kundgebungen der bulgarisch-jugoslawischen Freundschaft.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ИКОНОМИЧЕСКАТА ЕКСПАНЗИЯ НА ГЕРМАНИЯ В БЪЛГАРИЯ (1933—1939 г.)

ЛЮДМИЛА ЖИВКОВА

Световната икономическа криза 1929—1933 г. беше една от най-дълбоките и остри кризи, която разтърси целия капиталистически свят. Тя ускори прехода от „мирното" съперничество на ведущите капиталистически държави към открита борба за насилствено преразпределяне на света за нови пазари, източници на суровини и сфери за износ на капитали. Тя обхвана с необикновена сила икономиката на почти всички капиталистически страни, в резултат на което се развиха и задълбочиха всички онези икономически, социални и политически процеси, които доведоха до Втората световна война.

Германия беше една от страните, която най-много пострада от световната криза. Общото ниво на промишленото производство в 1932 г. се снижи до нивото от края на XIX в. В резултат на кризата Германия изостана по основните икономически показатели с няколко десетки години назад.[1]

Фашисткото правителство, което дойде на власт през 1933 г., подчини цялата икономическа политика на Германия на целта да подготви и ускори новата агресивна война за преразпределяне на света и сфери на влияние. В течение на няколко години германският монополистически капитал постави икономиката на страната на военни релси, посредством което се стараеше да извади страната от кризисното състояние. С помощта на американските и английските монополи постепенно бе възстановен военнопромишленият потенциал и конкурентноспособността на външния пазар на Германия и фашисткото правителство изработи огромна програма за въоръжение и всестранна подготовка на бъдещата война.

В историческата литература са разработени вече някои от основните насоки на германската икономическа експанзия в Югоизточна Европа, пътищата, по които фашистка Германия най-бързо и лесно прониква в икономиката на изостаналите, промишлено недоразвити страни от този район и причините, които доведоха до тяхната икономическа зависимост от Германия.[2]

---

[1] Вж. по-подробно в Мировые экономические кризисы, т. I, Соцэкгиз, 1937, с. 92—96.

[2] Э. Липпай. Борьбе империалистов в Дунайском басейне, М., 1939; И. Н. Чемпалов. К истории соглашения, 1939. — Новая и новейшая история, № 1, 1959; В. Т. Фомин. Подготовка немецко-фашисткой агресии против Югославии 1937—1941. — Вопросые истории 1957; П. Арсов. Отражението на световната икономическа криза от 1929—1934 г. върху икономическото влияние на империалистическите държави на Балканите и икономическата преориентация на балканските държави. — Трудове на ВИИ, кн. II, 1962; Икономическата политика на империалистическите държави в Балканския полуостров. — Трудове

Проблемата за икономическата зависимост, в която изпада България от Германия в навечерието на Втората световна война, също така е разработена в редица задълбочени изследвания.[3] В тези трудове, които са в основата си икономически изследвания, се набляга предимно на резултатите от усилената германска икономическа експанзия върху икономическия живот на България.

Някои нови архивни и други материали обаче дават възможност да се посочат нови интересни моменти и да се изследва проблемата за методите на германската икономическа експанзия в България.

* * *

Многобройните заеми, предоставени на Германия от американския и западноевропейския финансов капитал, и стремежът да се намали и ликвидира нейното дългово бреме помогнаха много за възстановяването на икономическата мощ на германския империализъм. Още със своето идване на власт фашисткото правителство дейно способствуваше за подчинението на цялата германска икономика на финансовите магнати. Бяха издадени редица закони,[4] които спомогнаха за милитаризацията на стопанството и по-нататъшната концентрация на икономическата мощ в ръцете на германските монополи до създаването на нови големи свръхмонополи.[5] През 1934 г. Шахт, с името на когото са свързани едни от основните мероприятия за провеждане и финансиране на програмата за въоръжение, прие поста министър на германската икономика. Същевременно той продължи да бъде ръководител на Имперската банка. Заемайки едновременно тези два поста, Шахт фактически стана един от главните ръководители на германската военна икономика.[6]

В резултат на това в средата на 30-те години Германия беше в състояние да започне широка икономическа кампания на световния пазар, като се стремеше да увеличи експорта на своите залежали промишлени стоки и капитали, да осигури за своята промишленост суровини и да натрупа липсва-

---

на ВИИ, кн. 1, 1963; Е. С. Варга. Основные вопроси экономики и политики империализма. М, 1957; К. М. Лукашев. Империалистическая борьба за послевоенные рынки и источники сьеря, М., 1947; А. Лавров. Фашисткая экспансия в страны юговосточной Европы и Ближнего Востока. — Болшевик, № 16, М., 1938.

[3] Ж. Натан, Л. Беров. Монополистическият капитализъм в България, С. 1959; Ж. Натан. История экономического развития Болгарии ИЛ, М. 1961; Л. Беров. Към въпроса за външнотърговската ориентация на българския фашизъм 1929—1944. — Трудове на ВИИ „Карл Маркс", кн. 1, С., 1954; Антикартелното законодателство в буржоазна България в светлината на нови данни. — Икономическа мисъл, 1960, № 10; Ал. Бехар. Германският империализъм и отражението му в България. С., 1949; В. Ангелов. Стопанската разруха в България. С., 1945; Л. Б. Валев. Экономика Болгарии накануне второй мировой войны. — Краткие сообщения института славяноведении АН СССР, вып. 32, 1961; Болгария. Экономико-географическая характеристика, Болгарский народ в борьбе против фашизма, М., 1964; К. Димитриев. Краткий очерк внешней политики Болгарии. — Мировое хозяйство и мировая политика, 1940, № 6.

[4] Reichsgesetzblatt, 17. Juli, 1933, pp. 487—488 — закона за картелите и принудителните картели, образуване на генералния съвет на стопанството, закона за „Подготовка и органическо построяване на германското стопанство" и т. н.

[5] Вж. по-подробно Minitions Hearings, Part 3, pp. 234, f.

[6] Trial of Major war criminals, Vol. XXX Nurnberg, 1949, p. 67.

щата ѝ чуждестранна валута. Стремейки се по-бързо да извади страната от кризисното състояние и да ускори подготовката на германския империализъм за „тотална война", фашисткото правителство провъзгласи в 1933 г. като официална доктрина политиката на „автаркия". Тази политика предполагаше самоосигуряването на германската икономика независимо от външни източници. Така създадената германска икономика трябваше да може да задоволява основните потребности на страната даже и в случай на военна блокада. За кратък период тази политика се разпространи върху цялата германска икономика, включително и върху финансите, капиталовложенията и търговията.[7] От друга страна, тази реорганизация на икономическия и селскостопанския живот на страната изискваше големи разходи и напрежение на всички финансови възможности. „В Германия — пише българският посланик в Берлин Д. Караджов — всички усилия ще бъдат насочени към постигането на най-широка автаркия, и то не като цел, водеща към изолиране от външния свят, а като могъщо средство за постигане възможно най-пълно освобождение от зависимостта на чужбина."[8]

Но фашистка Германия, която бързаше да постави своята икономика на военни релси, фактически не беше в състояние да осигури самоснабдяването си. Най-уязвимото място на германското стопанство беше недостигът на стратегически суровини и материали за военната промишленост.[9] Ето защо Германия беше принудена непрекъснато да търси и купува в големи количества желязна руда, нефт, олово, никел, медна руда, боксит, каучук, памук, маслодайни растения и т. н. „Най-малко Германия — заявява Нойрат на българския посланик в Берлин — може да се изолира от външния свят. При най-рационална и пълна обработка на земята Германия ще се нуждае от внос на храни за 1 1/2 месеца. С течение на времето поради ежегодния прираст на населението с около 1/2 милион души тези нужди ще нараснат и след пет години трябва да се разчита върху внос за 2 1/2 месеца." По-нататък Нойрат продължава, че за „масата от важни артикули. . . Германия ще разчита на внос отвън"[10].

Ето защо през 30-те години Германия усили своето икономическо настъпление в страните от Централна и Югоизточна Европа, богати на полезни изкопаеми, на запаси от стратегически суровини и хранителни продукти. Тези страни бяха и естествен пазар за германските промишлени стоки. Наистина страните от Югоизточна Европа — България, Югославия, Румъния, Гърция и Турция, — взети заедно, съставляваха само 4 до 13% от външната търговия на Германия.[11] Една от немаловажните причини Германия да насочи своята икономическа експанзия към такива сравнително „малки" пазари беше тази, че тя търпеше неуспех и не можеше да си пробие път на други много по-богати пазари на суровини и консумативни възможности. От друга страна, световната икономическа криза постави тези страни в извънредно трудно положение. С падането на цените на селскостопанските продукти и сурови материали южноевропейските страни загубиха голяма

---

[7] Вж. по-подробно Ю. М. Мельников. США и гитлеровская Германия. М., 1959; ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2472, л. 4.

[8] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 677.

[9] The International Destributions of Row Materials, L., 1938, pp. 102—103.

[10] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 677.

[11] Вж. по-подробно Л. Живкова. Икономическата политика на Германия и Англия в Югоизточна Европа в навечерието на Втората световна война. Исторически преглед, 1968, кн. 1

част от своите пазари.[12] Сходството в стопанската структура предопределяше също така неизгодата от икономическо сътрудничество между тези страни. Ето защо периодът след кризата 1929—1933 г. се оказа от решаващо значение за германската икономическа експанзия в малките земеделски, промишлено недоразвити страни от Югоизточна Европа.

По замислите на германския генерален щаб страните от този район трябваше да осигурят германската военна машина с необходимите запаси от стратегически суровини и храни и да станат сфера на „изключително германско влияние“[13]. На 6. IV. 1938 г. германският вестник „Berliner Börsenzeitung“ помести картата на Балканския полуостров, на която всички балкански страни, с изключение на Албания, бяха обозначени като сфера на германско влияние и естествен пазар за Германия.[14] Същият вестник писа, че „Средна и Югоизточна Европа може да получи своето естествено развитие само по пътя на сътрудничество и солидарност с икономическото и историческо развитие на Германия“[15]. В доклада на германската търговска палата, съставен през август—декември 1939 г., направо се говори, че на „Югоизточна Европа се пада да запълни дефицита на Германия от суровини, продоволствия и работна сила. . .“[16].

Стремежът на фашистка Германия да постави тези недоразвити страни в своя икономическа зависимост пролича още по-ясно от думите на Шахт, който заяви, че германският пазар е „който може да консумира износните продукти на югоизточноевропейските държави. Само че търговските отношения между Германия и държавите в Югоизточна Европа трябва да бъдат регулирани. Трябва производството и износът на тия страни да се нагоди до известна степен към изискванията и нуждите на германския пазар и германското производство. . . Нам са нужни руди, трябва ни памук, трябва ни соя, трябват ни други маслодайни семена и пр.“[17]

Поради недостиг на свободни капитали Германия не можеше да предостави значителни заеми на южноевропейските страни и навлизаше в тяхната икономика главно по пътя на разменната търговия. Цялата германска външна търговия беше поставена под контрола на министъра на икономиката. В Германия беше създаден обширен апарат, който да „регулира германския търговски обмен с външния свят“. Във връзка с разработения от Шахт „нов стопански план“[18] в периода от март до септември 1934 г. в страната се създадоха 25 специални правителствени управления, основната цел на които беше да „регулират“ по думите на Шахт вноса само на необходимите „военни материали“[19]. За осъществяване на по-бързото германско икономическо проникване на балканските страни и в Близкия и Средния Изток в Берлин беше създадено специално „Техническо бюро“.

---

[12] Economica, new series, Analysis on Germany's Foreign Trade and The War, Vol. VII, No. 25—28; A. C. Macartney, Problems of the Danube Basin, Cambridge University Press, 1944.

[13] Дойче Алгемайне Цайтунг, 24 апр. 1938 г.

[14] Berliner Börsenzeitung, 6 апр. 1938.

[15] Ibidem, 10 май 1938.

[16] Südosteuropa als wirtschaftlicher Ergänzungsraum für Deutschland. Gutachten des mitteleuropäischen Wirtschaftstages, August, Dezember 1939, S. 5.

[17] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 34, л. 166.

[18] Вж. по-подробно В. В. Размеров. Экономическая подготовка гитлеровская агресия 1933—1935. М., 1958.

[19] Ю. М. Мельников. Op. cit., p. 67, 68; ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2539.

Като се възползува от затрудненото положение, в което бяха изпаднали аграрно-суровинните страни от Югоизточна Европа, Германия започна да търгува с тях въз основа на клиринговата система и компенсационните съглашения. Липсата на свободна конвертируема валута беше едно от обстоятелствата, което принуди Германия да търси такива пазари, на които можеше да прави своите доставки, без да плаща със злато или девизи и да пласира своите промишлени стоки.[20] Но като форсираше усилено износа на хранителни продукти и сурови материали от тези страни, Германия не го компенсираше винаги и навременно с внос на германски промишлени стоки. В резултат на това германският търговски баланс със страните от Югоизточна Европа за кратко време се оказа пасивен.[21] Натрупването на големи количества „замразени марки" в германските банки беше една от предпоставките за превръщането на тези страни в аграрно-суровинен придатък на Германия. Използувайки тази зависимост, Германия стигна до прякото ограбване на техните богатства, успя да сключи още по-неизгодни за тях търговски договори, което увеличи нейният дял във външнотърговския оборот на южноевропейските страни.[22]

Фашистка Германия имаше обширни планове за икономическо подчиняване на страните от този географски район. Тя мечтаеше за създаването на „стопанска ос" от Северно до Черно и Средиземно море. За тази цел беше проектиран грандиозен план за свързване с канал на реките Елба—Рейн—Майн—Дунав с Черно море.[23] През 1934 г. Шахт изложи пред българския посланик в Берлин своя план за подобряване на плавателността на Дунав и за свързването му с Майн и германската транспортна мрежа и загатна, че Германия е готова да изразходва значителни средства за реализирането на този план.[24] Успоредно с това Германия отдаваше голямо значение на шосейните и железопътните средства за съобщение, които имаха значение не само за връзка на Германия със страните от Югоизточна Европа, но и за по-нататъшната експанзия на Германия в Мала Азия и Африка. В своите военни планове Германия предвиждаше създаването на военно-стратегическа единна железопътна мрежа на Балканите.

През 30-те години южноевропейските страни се посетиха от много висши германски чиновници, между които Х. Гьоринг през 1935 г., Шахт през 1936 г. и новоназначеният министър на икономиката Функ през 1938 г. Тези посещения предизвикаха тревога и оживени коментари в дипломатическите кръгове и пресата на редица европейски страни. Те се свързваха с една широка икономическа и политическа офанзива на Германия в Централна и Източна Европа.[25] В. „Адевърул" от 1. VI. 1935 г. писа, че посещението на

[20] Дойче Алгемайне Цайтунг, 25 авг. 1938 г.

[21] Вж. по-подробно Ю. М. Мельников. Op. cit.; В. В. Размеров. Op. cit.; ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2539 (по време на посещението му в Югославия 1936 г., запитан за начина, по който би могло да се осребри югославското салдо в Германия, Шахт отговаря: „Или ще трябва да купуваме по-малко от Югославия, или Югославия ще трябва да купува повече от нас."

[22] По-подробно вж. Н. С. Hillman. Op. cit. Ю. М. Мельников. Op. cit., Л. Беров. Op. cit.

[23] Ф. И. Нотович. Op. cit. Като първи етап по изпълнението на този план се предвижда овладяването на горното течение на река Дунав, а като втори — установяването на хегемония над Черно море и превръщането му в „закрито немско" море.

[24] ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2467 л. 34.

[25] В. Адевърул, 1 юни 1935 г. Посещението на Гьоринг в Югоизточна Европа; ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2692, л. 32.

Гьоринг „представлява една систематическа офанзива на германската експанзия в Ориента и Централна Европа. Преди известно време Германия предложи на България, Гърция и Югославия търговски договори при извънредно благоприятни условия. Изглежда, че Германия ще иска да упражнява голямо икономическо влияние върху страните от Дунавския басейн при една бъдеща война."[26]

Пътуването на Шахт в Югоизточна Европа през 1936 г., а след това и на Функ, което се смята като продължение на обиколката на Шахт, засили още повече тревогата в европейските столици. „Посещението на Функ в Югославия, Турция и България — писа българският пълномощен министър в Лондон — и постигнатите резултати създадоха тук сериозна загриженост както за възможностите на британската търговия в Близкия Изток, така и за политическата съдба на Източна Европа."[27] В същото време френският в. „Льо Тан" прави един картинен преглед между навлизането на германски войски в Судетската област и стопанската офанзива на Функ на Изток[28], а в. „Пти Паризиен" писа, че „Велика Германия с трескава бързина се стреми да постави в действие своя план за стопанско организиране на Дунавска Европа"[29].

Въпреки категоричните твърдения на германския печат и на самите политически дейци, че тези посещения имат предимно икономически характер,[30] не остана скрито, че Германия фактически преследваше определени политически цели. Не трябва да се забравя, че страните от Югоизточна Европа имаха значение не само като суровинна база за германската икономика. Германският империализъм много добре разбираше, че със своето извънредно изгодно географско и военно-стратегическо положение като кръстопът между три континента — Европа, Азия и Африка — тези страни ще бъдат основният стратегически плацдарм в бъдещата война. Ето защо, като преследваше своята цел, фашистка Германия не подбираше средства.

Нахлуването на Германия в икономиката на страните от Югоизточна Европа се осъществяваше с помощта на методи, които доведоха до прякото ограбване и икономическото заробване на тези страни. Икономическото проникване беше съчетано с усилена подривна дейност, крайната цел на която беше политическото обвързване на тези страни със силите на оста. Самият Шахт по време на своето посещение в Югославия заяви, „че политиците реалисти, когато дирят своите политически комбинации и строят своите политически планове, не трябва да изпущат пред вид максимата, че стомахът командува и че стопанските интереси са здравата основа за една разумна реална политика"[31].

Присъединяването на Австрия и Чехословакия усили значително германския военен и промишлен потенциал и спомогна за по-бързото и лесно икономическо проникване на Германия в Югоизточна Европа. Тъй като след Първата световна война икономическите връзки и търговията на тези страни продължаваха да вървят по каналния път, фактически в ръцете на Германия преминаха

---

[26] В. Адевърул, 1 юни 1935 г. Посещението на Гьоринг в Югоизточна Европа: ЦДИА, ф. 176. оп. 6, а. е. 2692, л. 32.

[27] ЦДИ ф. 176, оп. 7, а. е. 644, л. 22.

[28] Пак там, а. е. 677, л. 86.

[29] Пак там, а. е. 688, л. 20.

[30] Пак там, а. е. 34, л. 167. Шахт заявява в Турция, че неговото посещение не преследва политически цели.

[31] Пак там, оп. 6, а. е. 2539, л. 30.

всички банкови, икономически и финансови връзки на Югоизточна Европа.[32] След аншлуса Германия разполагаше със 140 000 000 шилинга кредитни остатъци по клиринговите сметки на Австрия с много страни от Централна и Югоизточна Европа. Няколко дни преди разчленяването на Чехословакия германското външно министерство издаде нота от 2. III. 1939 г., в която съвсем открито писа, че „германското правителство си дава пълна сметка за това, че тази част на Европа влиза в последна сметка в сферата на най-съществените интереси на Германската империя не само от историческа гледна точка, но и от географска и особено от икономическа"[33].

Като засилваше своето икономическо и политическо влияние в Югоизточните страни, Германия поставяше на дневен ред въпроса за хегемонията в Европа. Същевременно тя създаваше непосредствена опасност за икономическите и политическите позиции на Великобритания в Близкия и Средния Изток. Но въпреки че основната цел, която английското правителство преследваше в навечерието на войната беше да обезпечи неприкосновеността на Британската колониална империя и да разшири икономическите и политическите позиции на английския капитал, английската политика непрекъснато беше под знака на една двойнственост и нерешителност. Английският империализъм се надяваше да смекчи ожесточената борба за световни пазари по пътя на компромис с фашистка Германия и „кръстоносен поход" срещу Съветския съюз. Тази двойнственост спомогна много за проникването на фашистка Германия и Централна и Югоизточна Европа и изпадането на тези страни в икономическа и политическа зависимост от хитлеризма.

* * *

Икономическата експанзия на фашистка Германия в България не може да се разглежда откъснато от разширяването на германското икономическо и политическо влияние през 30-те години в цяла Югоизточна Европа и от нарастващите нужди на Германия от сурови материали, хранителни продукти и пазари за нейните промишлени стоки.

Постепенно с възстановяването на германския промишлен и военен потенциал, със стремежа на Германия да завладее пазарите на малките източноевропейски страни България подобно на другите страни от този географски район започна да попада под икономическа зависимост от хитлеристите.

Както беше вече отбелязано, след Първата световна война Германия не разполагаше с излишен банков капитал. Фашистка Германия беше наследила „крайно концентриран монополистичен капитал при гигантско развитие на производителните сили и при липса на излишни финансови средства.[35] Това безспорно даде отпечатък върху характера и пътищата на нейното проникване в източноевропейските изостанали аграрни страни — тя тръгна не по пътя на износ на капитали, а на търговия въз основа на клиринга и компенсационните сделки.

Първата българско-германска клирингова спогодба беше подписана на 22. VIII. 1932 г. между Б. Н. Банка и Имперската банка, заедно с предхожда-

---

[32] Нюрнбергский процесс, т. II, М., 1962; Док. Н. И. 9289, № обвинения 1069; Н. И. 4024, № обвинения 1040.

[33] Le Livre jaune français, 1939, N° 51

[34] Ал. Бехар. Op. cit., с. 220.

щия я договор за търговия и корабоплаване от 24. VI. 1932 г.[35] Клирингът с Германия беше цялостен и обхващаше вземания от търговски, финансов и всякакъв друг характер. С тази първа клирингова спогодба, която влезе в сила на 1. IX. 1932 г., беше направен най-големият скок в увеличаване на германския дял в българската външна търговия. Вносът в Германия се увеличи от 25,9% в 1932 г. на 38,2% в 1933 г., а износът от 26 на 36%.[36] С клиринговите марки, които България получаваше срещу своите стоки, можеше да се купува само на германския пазар.

Тези промени в икономическия живот на страната, както и валутните ограничения, които бяха въведени в България през есента на 1931 г. заедно с промените в банковото законодателство[37] дадоха отражение върху поведението и дейността на западния чуждестранен капитал в страната. В началото на 30-те години може да се проследи един процес на ограничаване и изтегляне на белгийски, френски и швейцарски капитали от България.[38] „Блокирането на девизните баланси, писа съветникът на ОН при Б Н банка N. Köstner, принадлежащи на Народната банка, и спогодбите за клиринг, които го последваха, са едно явление в икономическия живот на България, чието действие се почувствува твърде сериозно в началото на 1932 г. Това явление на първо място стана в резултат на намесата на банката в текущите изплащания на сключените търговски задължения. На тая намеса чуждите власти отговориха с блокирането на българските вземания в чужбина. По тоя начин цялата паяжинна мрежа от блокирвания, клиринги и компенсации, които са пречка за външната търговия на България се появи в резултат на монополния режим върху чуждите девизи.“[39]

През октомври 1935 г. в България беше създаден експортен институт, основната дейност на който беше да установи контрол върху износа, да типизира и стандартизира износните артикули и да насочи износа към страните, в които условията за пласмент на българските стоки бяха по-благоприятни. Не е чудно, че мерките на българското правителство да вземе под свой контрол износната търговия, бяха посрещнати със силна съпротива от страна на онази част от българската буржоазия, която беше свързана предимно със западния капитал. Българската народна банка също протестира, тъй като виждаше в тази мярка заплаха за едностранчиво икономическо обвързване с Германия.[40]

И действително Германия успя да се възползува от тежкото положение, в което беше изпаднало българското селско стопанство, и през 30-те години може да се проследи едно значително увеличаване на германския дял във външната търговия на България. Обаче като търгуваше по клирингова

---

[35] Вж. по-подробно Ив. Пиперов. Клиринговите спогодби на България с чужбина. — Списание на българското икономическо дружества, год. XXXVI, 1539, кн. 2, с. 114.

[36] Л. Беров. Op. cit., с. 129.

[37] Законът за защита на влоговете от 1932 г. и законът за облекчаване на длъжниците и заздравяване на кредита от 1932 г. Вж. по-подробно Ж. Натан, Л. Беров. Op. cit., с. 232; Д. Каменов. Световната стопанска криза и автаркията като главен неин израз. — Списание на българското икономическо дружество, 1935, кн. 5, год. XXXIV, с. 280.

[38] Ал. Бехар. Op. cit., с. 220

[39] ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2035, л. 92, 22 дек. 1934.

[40] Вж. по-подробно Ал. Бехар. Op. cit., с. 218, Ив. Джебаров. Op. cit. Експортният институт и нашите пазари. Списание на българ. иконом. дружество, год. XXXI, 1936, кн. 2; Ас. Чакалов. Стопанската политика на България през 1935 г. — Списание на българското икономическо дружество, год. XXXV, 1936 кн. 1.

спогодба, Германия лишаваше България не само от свободни девизи. В страната започна да се чувствува недостиг и на различни суровини и полуфабрикати, които бяха необходими за българската икономика. Промишлените стоки, които Германия внасяше в замяна на българските износни стоки, не бяха достатъчни да задоволят изцяло нуждите на България. През всичките тези години търговският баланс на България продължаваше да бъде активен, в резултат на което Германия натрупа големи дебиторни салда, които лежаха в германските банки на сметка по клиринговите сделки в България.[41] „Макар че страните-вносителки на български произведения — отбеляза Н. Кьостнер— общо взето, признаваха необходимостта за България да получава срещу една част от нейния износ свободни девизи, и въпреки че исканията на България в това отношение бяха подкрепени с една препоръка на финансовия комитет от септември 1932 г., невинаги заинтересованите страни са имали възможност да отпуснат тия свободни девизи, понеже по-голяма част от тях се намираха „в същото девизно положение като България"[42]. По-нататък пак той отбеляза, че „това постепенно увеличаване на блокираните (клирингови) девизи в общите покупки на банката (БНБ — б. а.). . . от 6% в началото на 1932 г. се увеличава на 50% през първото тримесечие на 1933 г., като от 1 декември 1933 г. насам тяхната величина е вече почти стабилизирана на около 70%"[43]. Н. Кьостнер имаше пред вид предимно Германия, която търгуваше най-много с България въз основа на клиринга.

Ето защо българското правителство беше принудено да изпрати в Германия управителят на БНБ. Момчилов, за да преговаря с германците да увеличат износа на сурови материали за нашата индустрия. Във връзка с това беше сключена първата допълнителна клирингова спогодба, в която се предвиждаше 30% от нашия износ да бъде покрит с внос на суровини от Германия за нашата индустрия.[44]

Германия не спазваше тези условия. Тя продължаваше да купува земеделски продукти и суровини от България, цената на които в резултат на световната икономическа криза беше много ниска, а в същото време продаваше своите промишлени стоки на монополни цени

През 1934 г. Германия водеше преговори с България за сключването на големи компенсационни сделки за износ на тютюн от реколтата 1928— 1934 г., в замяна на което трябваше да бъдат внесени машини, електрически и други материали.[45] По време на посещението на българския министър-председател Мушанов в Берлин през 1934 г. „. . . от германска страна — съобщи българският пълномощен министър, се показа настойчив интерес и по отношение на компенсационната сделка. Моето впечатление е, че ако тя се осъществи, ще трябва грамадната ѝ част да бъде запазена за германската индустрия, ако желаем да не срещнем големи мъчнотии в нашите търговски връзки с Германия."[46] Въпреки дългото протакане на преговорите компенсационната сделка беше сключена на стойност над 900 мил. лв.[47]

---

[41] Същото беше положението и с останалите балкански страни.

[42] ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2035, л. 92.

[43] Ibidem.

[44] Тази спогодба влиза в сила на 1. I. 1939, вж. Ив. Пиперов. Op. cit. с. 144; Ал. Бехар. Op. cit., с. 207.

[45] Вж. по-подробно Ас. Чакалов. Стопанската политика на България през 1934 г. — Списание на българското икономическо дружество, год. XXXIV, 1935, кн. 1.

[46] ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2476, л. 14.

[47] А. Христофоров. Стопанската конюнктура в България през 1935 г. — Списание на българското икономическо дружество, год. XXXV, 1936, кн. 4, стр. 230.

След 1934—1935 г. Германия, която все по-усилено започна да форсира своята военна промишленост, чувствуваше по-голяма нужда от индустриални суровини и хранителни продуки, които бяха едни от основните артикули на българската износна търговия. За да засили износът от България, Германия започна да плаща една значителна премия за българските стоки в германски марки „. . . отчасти защото България — както подчерта N. Köstner — е една от източниците на сурови материали и храни за Германия и за които не трябва да плаща в чужда валута, и отчасти, защото Германия намира доходно да преизнася български стоки и така да си доставя чужда валута срещу марки“[48].

Германия съзнателно подтикваше развитието в България на онези селскостопански и промишлени отрасли, чиито произведения липсваха на германската промишленост. В България се засили тенденцията за значително увеличаване площта на индустриалните растения, което може да се види ясно, като се сравни процентното й увеличение спрямо общата площ на всички култури: 0,69% през 1907—1911 г., 4,36% през 1930—1934 г.; 7,41% за 1935—1936 г.[49] В същото време намаля значението и падна стойността на градинарските култури — от 12,09 на 9,69%, на зърнените храни — от 62,18 на 57,51%, на фуражните растения — от 18,58 на 11,92%, докато стойността на индустриалните растения се увеличи от 1,80 на 13,78%.[50] Увеличаването на площта на индустриалните растения се насърчаваше главно чрез фиксирането на твърди покупателни цени, предварително закупуване от някои фирми на голяма част от производството и т. н. През 1936 г. най-много нарасна производството на захарното цвекло, на слънчогледа с 46%, на тютюна с 30%, на памука със 111% спрямо 1934 г.[51] Значително се увеличи и площта на соята — от 2500 в 1934 до 17 хил. хектара в 1937 г.[52] За тази цел се създаде и специално дружество „Витаминоза“. Увеличи се посевната площ и първичната обработка на такива култури като конопа, лена, памука, гроздето.

От следната таблица се вижда от кои още селскостопански продукти се интересуваше Германия.[53]

Стокообмен между България и Германия за 1936 г.

Най-важни стоки	Изнесено (в тонове)	Част, която се пада само на Германия
Грозде	23159	16007
Ябълки	4561	4319
Сушени сливи	5559	5415
Орехи	3287	2790
Тютюн	20001	13234
Заклани птици	4365	3101
Яйца	17754	12515

[48] ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2035, л. 100.

[49] Т. Близнаков. Нашето земеделско и промишлено производство през 1934 г. — Списание на българското икон. дружество, год. XXXVII, 1938, кн. 5.

[50] Н. В. Долински. Структурни промени в българското земеделие. — Списание на българското икономическо дружество, год. XXXVII, 1938, кн. 10.

[51] А. Христофоров. Op. cit., с. 232.

[52] И. М. Файнгар. Op. cit., с. 298, 299.

[53] Ал. Бехар. Op. cit.

Германия беше още по-заинтересована да купува и редица промишлени суровини, като хром, боксит, цинк, олово и т. н., които бяха необходими за нейната тежка промишленост. През 30-те години Германия успя да сложи ръка над голяма част от българските природни богатства. Германия имаше намерение да създаде в България едно учреждение, което да концентрира всички операции по износа на български стоки с цел да изключи конкуренцията и по този начин да контролира и целенасочва износа от България.[54]

След 1934—1935 г. в България бяха създадени много нови германски акционерни дружества, в които участието на германския акционерен капитал не беше много голям, но повечето от тях бяха филиали на големи германски концерни.[55] Наред с това под натиска на Германия България предоставяше редица концесии на германски фирми. Показателен в това отношение е примерът със строежа на нов български радиоразпръсквател, който през 1935 г. българското правителство „въпреки мъчнотиите и протестите от страна на другите страни" реши да даде на германска фирма.[56] Във връзка с това Хитлер отбеляза със задоволство пред българския пълномощен министър в Берлин: „Научих се, че българското правителство е възложило на „Телефункен" строежа на големия български радиоразпръсквател. Това ме много зарадва, защото Вие знаете, че ние имаме претенцията да сме първи в тая област."[57]

Във връзка с икономическата и политическата експанзия на Германия в Югоизточна Европа България беше посещавана от редица отговорни германски политически дейци. През 1935 г. на посещение в София пристигна фелдмаршал Гьоринг.[58] Въпреки частния характер на това посещение Германия му отдаде голямо политическо и икономическо значение. Според съобщението, дадено от личния референт на Гьоринг българския посланик Т. Христов, Гьоринг е имал преди заминаването си „подробно съвещание с райхсканцлера Хитлер във връзка с предстоящото си пътуване и е получил неговите обширни указания и пожелания"[59]. По време на своето посещение в София Гьоринг, който е бил за една по-открита и енергична политика на сближение с източноевропейските страни,[60] има срещи с цар Борис и редица български държавници. Във връзка с това посещение един от кореспондентите на в. „Варшавски куриер" е изпратил съобщение, което е предизвикало жив интерес и в което се съобщавало, че Гьоринг при разговорите си с цар Борис е предложил един конкретен план за доставяне на всички видове германско оръжие, авиация, танкове, тежка артилерия, като тези доставки се заплатят с компенсации от тютюн. От друга страна, Гьоринг е намекнал, че Германия би била съгласна да отпусне и един заем на България за 10 години за посрещане на военните поръчки.[61] Като се има пред вид, че по време на пътуването на Шахт в Югоизточна Европа през 1936 г. една от основните негови задачи беше да

---

[54] А. Лавров. Op. cit., с. 75.

[55] Вж. по-подробно Ж. Натан, Л. Беров. Op. cit.; А. Лавров. Op. cit.

[56] ЦДИА, ф. 176, оп. 6, л. 4.

[57] Пак там, л. 8.

[58] Първоначално Гьоринг е имал намерение да не посещава България, но след забележката на един висш чиновник той решава да не отминава България.ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2692, л. 19.

[59] ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2692, л. 19.

[60] Ibid., л. 20. Загатване, което прави министърът на германските външни работи фон Нойрат при разговор с българския пълномощен министър.

[61] ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2692, л. 34.

накара правителствата на тези страни да закупят германско оръжие и по този начин Германия да покрие вземанията си и че по време на неговия престой в България беше сключено ново търговско споразумение,[62] а на 12. III. 1939 г. беше подписан секретен протокол между България и Германия, по който Германия трябваше да достави на България за две години въоръжение на сума 30 мил. райхсмарки,[63] може да се допусне, че Гьоринг още по време на своето посещение е направил подобно предложение на България. Разбира се, за да се стигне до всички тези нови икономически съглашения и изпадането на България в по-голяма зависимост от Германия, бяха необходими още няколко години, през което време Германия особено след аншлуса и Мюнхен да закрепи още повече своето икономическо и политическо влияние в Югоизточна Европа. През 1935—1936 г. България все още се страхуваше открито да се въоръжава, за да не предизвика недоволството на съседните балкански страни.[64]

В същото време България правеше и известни опити да засили икономическите връзки със западните държави Англия и Франция. От донесението на българския посланик в Лондон от 8. VI. 1935 г. узнаваме, че самият той неднократно е заявявал във Форин офис и пред френския посланик в Лондон, че българите са „доста загрижени от тая необходимост да зависим в стопанско отношение до такава степен от Германия. Но за съжаление нямаме избор, тъй като нито Франция, нито Великобритания купуват нашите произведения. А освен това фактът, че сме откъснати от Бяло море, доста допринесе, за да ни тикне към германските пазари по Дунав."[65]

И действително Англия и Франция не бяха заинтересовани да купуват суровините и земеделските стоки от страните на Югоизточна Европа.[66] В своите преговори с фашистка Германия западните страни непрекъснато предлагаха тези страни за икономическата сфера на влияние на Германия с цел по-бързо да насочат нейната агресия към СССР и да разрешат колониалните въпроси.

В същото време Германия продължаваше с упорита настойчивост и последователност да оказва своя икономически натиск над южноевропейските страни. Ето какво съобщава българският посланик от Виена във връзка с усилията на Германия да пригоди стопанството на Австрия към икономиката на Третия Райх. „Стопанският аншлус, т. е. включването на австрийското стопанство тъй различно по структура от германското в стопанската система на Райха, се извършва със същата планомерност, постепенност и твърдост, както и политическият. . . Още първите месеци след аншлуса германското правителство отпусна крупни суми за заздравяване на австрийското стопанство. . . Колосалните железни заводи от Линц, на които фелдмаршал Гьоринг положи тържествено основния камък, са в строеж. Строи се и голям автомобилен път Мюнхен—Виена—унгарската граница, заедно с неговото разклонение Залцбург—Клагенфурт—югославската граница. С тези аутостради стопанското развитие взема решителна посока към изток и югоизток. Усилено се подготвя и разширението на виенското пристанище

---

[62] Bulgaria, Basic Handbook, Foreign office, 1943, Part I, p. 7.
[63] Documents on German Foreign Policy Series D, Vol. V, London, 1953, N 181, p. 254—255.
[64] ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2692, л. 34.
[65] Ibid., л. 35.
[66] За преговорите между Англия и Германия през 30-те години вж. по-подробно М. А. Некрич. Политика английского империализма в Европе, М., 1955.

по Дунав с оглед това пристанище да стане за германската търговия с югоизток това, което е Хамбург за Запада. Цялата трескава стопанска дейност, която Германия развива в бивша Австрия, свидетелствува за волята на Райха да стане стопански разпоредител в Средна и Югоизточна Европа."[67]

Присъединяването на Австрия към Германия спомогна много за засилване на икономическия натиск на Германия и върху България. При връчване на акредитивните писма на новозназначения български посланик в Берлин П. Драганов Хитлер заявява: „... Ние успяхме да възвърнем към Райха тази немска страна, която стоеше отделна от нас. По този начин ние установихме една твърда граница на запад и една такава на юг. В тези свои размери Германия ще може да разшири своите стопански връзки с Югоизточна Европа и с вашата страна, която е преди всичко аграрна и със своите сурови продукти може да разшири своя внос у нас."[68]

В навечерието на войната България продължаваше да се посещава от различни политически, икономически и културни дейци. През април 1938 г. пристигна директорът на германските железници Клайнман. На 27 април с. г. в София пристигнаха 80 германски икономисти начело с бившия генерален губернатор на германска Източна Африка д-р Шнее. Същия месец в София бе уредена изложба на германския периодичен печат, по повод на което България бе посетена от 100 германски журналисти. В края на юли с. г. пристигна нова делегация от 65 членове начело с началника на „Германския трудов фронт" Лай.[69] Във връзка с всички тези посещения съветският в. „Journal de Moscou" от 29. XI. 1938 г. писа, че Германия се стреми да „обхване страната в една мрежа от подривни агенции. Те завземат стратегически позиции в българското стопанство и финанси и поставят ръка върху българския внос и износ. Групи от германски журналисти правят пътувания с „научна цел" из България. Стратегическите възможности на българските пристанища и брегове се изучават грижливо под претекст да се създадат търговски връзки между Германия и България"[70].

В края на септември 1938 г. по време на своята обиколка в Югоизточна Европа германският министър на икономиката Функ посети България. Голямото значение, което фашистка Германия придаваше на тази обиколка, личи от редицата изказвания, които Функ направи преди и след това посещение. Още през лятото на 1938 г. Функ произнесе голяма реч на панаира в Кьонигсберг, където съвсем ясно набеляза основните насоки и цели на германската икономика извън границите на Райха, главно в страните от Югоизточна Европа и Близкия Изток. По време на самата обиколка Функ още по-недвусмислено изтъкна предимствата, които биха имали тези страни, ако свържат своите стопанства с това на Германия. Той не можа да скрие голямото значение, което има предимно за Германия подчиняването на тези страни на целите на германската икономика.[71] „Необходимо е да се съобразяваме с факта — заяви Функ в София, — че по Дунав съществува връзка, естествен път на съобщения между Германия и Югоизточна Европа. Пред вид на това Виена ще стане един от първите пунктове за икономически транзит. Каналът Рейн—Майн—Дунав е създал от своя

[67] ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2278, л. 195, 196.
[68] Пак там, оп. 7, а. е. 676, л. 3.
[69] А. Лавров. Op. cit.
[70] ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 778 л. 2, 3.
[71] Пак там, а. е. 677, л. 88.

страна естествен път на съобщения от Северно до Черно море. Той ще позволи от пътнотехническа гледна точка още по-интензивно да се използуват естествените богатства на югоизточните страни, отколкото е било досега."[72]

Германия мечтаеше за организирането на едно стопанско цяло, един вид „балканска ос", която да свързва германската граница с Черно море, със страните от Югоизточна Европа и Мала Азия, които имаха всичко, от което се нуждаеше Германия. Според Функ „под тясно сътрудничество между стопанствата на две страни трябва да се разбира не само един стокообмен в интерес на всяка от страните, но и една взаимопомощ, целяща да стимулира развитието на икономическия им живот с оглед на дадените естествени богатства и сили и Германия действува и ще действува в тази насока"[73].

Ненапразно западната преса реагираше твърде чувствително и с явна тревога на това пътуване на Функ в Югоизточна Европа. Във френския печат сведенията се даваха под шумни заглавия, като „Стопанското проникване на Третия райх на Балканите", „Стопанска ос от Северно до Черно море", „Към германски протекторат на Балканите и в Турция" и т. н.[74] В. „Ордр" направо писа, че „през последните седмици Германия не е пропуснала ни най-малката възможност за използуване докрай големия успех на германската дипломация в Мюнхен — успех, който извънредно много засилил нейното политическо и стопанско влияние сред дунавските и балканските държави"[75]. Въпреки че тонът на английския печат бе по-спокоен, „английските политически и осведомени среди не си правеха илюзии относно това посещение и истинските цели"[76]. В България Функ успя да сключи нов договор за износ на селскостопански продукти и внос на германски промишлени стоки и военни материали.[77]

Както се вижда от редицата посочени данни и материали, Германия, която непрекъснато имаше нужда от селскостопански и стратегически суровини, с голяма охота търгуваше с България въз основа на клиринга. Но когато въпросът опираше до отпускането на кредити въпреки обещанията за „взаимопомощ" и непрекъснатите уверения от страна на фашистките управници, нещата се променяха. След като успя да обвърже здраво българската икономика, Германия не се отзоваваше с охота на нейните искания. Още преди идването на Функ в България българското правителство се обърна с молба към Германия за отпускане на допълнителен кредит от 2 млн. лева. От германска страна исканата сума беше намалена наполовина,[78] след което започнаха продължителни преговори, по време на които Германия непрекъснато се опитваше да протака. Българското правителство неоднократно чрез своя посланик в Берлин П. Драганов настояваше пред висши германски чиновници за по-бързото уреждане на въпроса с желания кредит

---

[72] Völkischer Beobachter, 16. X. 1948. Вж. също така С. Нерезов. Германо-българските търговски отношения. — Списание на българското икономическо дружество, год. XXXVIII, 1939, кн. 1.

[73] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 677, л. 88.

[74] Ibid., а. е. 688, л. 18—20.

[75] Ibidem.

[76] Ibidem.

[77] К. Димитриев. Op. cit.

[78] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 677, л. 67.

В разговор с държавния секретар при Министерството на външните работи Г. Вайцзекер последният заяви, че „успехът за получаване на този кредит зависи от възможностите ни да го изплатим (България — б. а.) и от възможностите да изплатим една част поне в девизи, тъй като поради въоръженията, които Германия прави за себе си, нуждата от девизи за нея е извънредно голяма“[79].

Въпреки че през всичките тези години (1936, 1937, 1938) търговският баланс на Германия с България беше пасивен, Германия при всеки удобен случай упражняваше силен натиск, за да измъкне повече стоки от България, които имаха стойността на девизи. Използувайки нуждата на България от кредит, Германия поставяше въпроса за неговото изплащане с големи количества руда. При разговор с Х. Гьоринг на 14. XI. 1938 г. българският посланик обясни, че България има възможност да плати кредита от 45 млн. марки, ако той се отпусне при същите условия, при които е отпуснат кредитът от 30 млн. марки. „Колкото се отнася до изплащането на кредита, подчерта П. Драганов, във валута или сурови материали и то не стои така зле. Ние внасяме голяма част продукти в Германия, които са девизи; една част от тези продукти Германия преизнася в чужбина и получава за тях девизи. . .“[80] В този разговор с българския посланик Гьоринг е стигнал почти до арогантност, като заявил, че когато Германия е хвърлила всички сили, за да се въоръжава „. . . в такъв един момент иде България, която няма средства, нито девизи или сурови материали, за да ми иска въоръжения, които и на мене трябват“[81].

В същия разговор Гьоринг е проявил интерес към предложението на българския посланик кредитът да се изплати в бъдеще с рудата на акционерното дружество „Гранитоид“[82]. Фактически Германия няколко месеца преди това предложение на П. Драганов вече беше проявила жив интерес към българските руди и се интересуваше дали изплащането на отпуснатия френски заем през лятото на 1938 г. ще става със свободни девизи или с руди.[83] Но като оказваше силен натиск, целейки по този начин да изнуди българската страна, Германия до последния момент затягаше преговорите по отпускането на кредита. Гьоринг заявил още, че България иска „въоръжението сега в срок година-две, а изплащанията ще станат за десетина години. Рудата също не можете да дадете веднага, а най-рано след една и половина — две години. Виждате колко е трудно за мен да направя нещо и при най-добрата си воля“[84].

Трябва да се отбележи, че в същото време Германия водеше икономически преговори с Румъния и Югославия. На 12. XI. 1938 г. българският посланик донесе от Берлин, „че към трудностите за отпускане на искания кредит от 45 милиона марки се прибавят и пречките, които идат от страна на нашите съседи югославяни и румъни. Изглежда, че било директно, било косвено от тези страни са направени възражения срещу нашите въоръжавания. . .“[85]. Посланикът продължи, че „Може би при преговорите, които се

[79] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е., 676, л. 21.
[80] Ibid., а. е. 943, л. 4, 5.
[81] Ibidem.
[82] Ibidem, П. Драганов заявява на Гьоринг, че ако се „понатисне немската група да свърши най-сетне преговорите с „Гранитоид“, ще може да се осигури едно количество руда, което ще даде годишно между 3 до 4 млн. марки в девизи.
[83] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, арх. ед. 677, л. 67.
[84] Ibid., арх. ед. 943, л. 6.
[85] Ibid., л. 2.

водят между румънци и германци в този момент по стопански въпроси, за наша сметка ще бъдат уредени някои техни въпроси"[86]. От друга страна, забавянето на кредита се дължи главно на причината, че от германска страна се изчаква уреждането на въпроса с „Гранитоид". Ето защо българският посланик съветваше настойчиво българското правителство да се намеси при уреждането на този въпрос, тъй като недвусмислено му е заявено, че „от уреждането на въпроса с „Гранитоид" зависи отпускането на кредита". „И действително, продължава той, в преговорите, които водим на изтъкваното от германска страна искане да се плати във валута или сурови материали, нашият най-силен аргумент е, че голяма част от плащанията ще може да станат чрез рудата от мина Пирин на дружество „Гранитоид"[87].

Като продължаваше да оказва силен икономически натиск върху българското правителство, Германия преследваше целта да постави страната и в политическа зависимост. Ето защо фашистка Германия беше много обезпокоена, когато през 1939 г. България сключи кредитно споразумение с Франция, която трябваше да ѝ достави железопътно оборудване и въоръжение. Това, разбира се, беше голям удар за икономическата политика на Германия, тъй като тя се смяташе за традиционен доставчик на тези стоки в България. Клодиус не пропусна да подчертае пред българския посланик в Берлин, че обстоятелството „Англия и Франция систематически се опитват да забавят германската търговия със страните от Югоизточна Европа е известен в България така добре, както и в Германия и България може да си представи, че ние не сме очаквали, че именно българското правителство ще се включи в тяхната игра"[88].

Но истината бе, че Германия не беше толкова обезпокоена от икономическата страна на въпроса. „Изненадани сме обаче — заяви Клодиус на 10. VIII. 1938 г. на П. Драганов, от това, че веднага със сключването на Солунското споразумение се обяви и сключването от България на заем във Франция."[89] Както се вижда от горепосочените документи, Германия фактически беше силно изплашена предимно от факта, че България е побързала да сключи финансово споразумение с Франция веднага след подписването на Солунското споразумение. В тази стъпка Германия търсеше предимно политическата страна на въпроса. Държавният секретар на външните работи Вайцзекер открито заяви на българския посланик, че френският кредит е създал известни безпокойства в отговорните германски среди, тъй като в Германия е много добре известно, че един такъв кредит не може да не е отпуснат без знанието на френското Министерство на външните работи, което преследвало свои политически цели на Балканите.[90]

Силното безпокойство, което беше създадено сред германските управляващи среди, и дипломатическият натиск, който Германия упражни във връзка с отпускането на френския заем, принуди българското правителство да предприеме стъпки, с които да разсее германското подозрение, създадено от съвпадението от подписването на Солунското споразумение и френския кредит.[91]

---

[86] ЦДИА, ф. 176 оп. 7, а. е. 677, л. 67.
[87] Ibid., а. ед. 585, л. 49.
[88] Documents on German Foreign Policy, Series D, Vol. V, N 217, p. 296, 297.
[89] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. ед. 677, л. 66.
[90] Ibid., а. ед. 676, л. 9.
[91] Ibidem. Бяха издадени директиви № 6 и 7 до българските представителства в чуж-

През 1939 г. България изпадна в още по-голяма икономическа зависимост от Германия. Износът възлизаше на 4110 млн. лв. и представляваше 67,8% с общия износ за годината срещу 58,9% за 1938 и 41,1% за 1937 г. Износът за всички други страни през 1939 г. беше намален с 331 млн. лв. спрямо 1938 г.[92]

Икономическата експанзия на фашистка Германия в Югоизточна Европа в навечерието на войната се провеждаше с една упорита последователност и настойчивост. Германия се стремеше да превърне България и другите страни от този географски район в свой суровинен придатък. В това отношение интересно е изказването на редактора на „Фьолкишер Беобахтер", че в случай на война „Германия няма да допусне грешките, които е направила по време на общоевропейската война — да не използува най-рационално всички хранителни запаси и др. материали, необходими ней, както от Румъния, така и от България. Дори ако България би била съюзница на Германия, последната предварително щяла да я окупира с войски, за да се осигури най-рационалното използуване на всички нейни произведения и запаси."[93]

* * *

Тесните икономически връзки, които бяха създадени между България и Германия през 30-те години, сложиха отпечатък върху цялата икономика на България в навечерието на войната. Тази икономическа зависимост създаваше обективни условия за оказване от страна на Германия и на силен политически натиск. Това, разбира се, Германия не постигаше така лесно и гладко. Известна част от българската буржоазия оказваше съпротива на германския натиск. Трябва също така да се отбележи, че през 30-те години Германия нямаше все още интерес да разкрива напълно своите политически цели на Балканите. В последна сметка икономическата зависимост на България от хитлеристка Германия и положението ѝ на победена страна в Първата световна война, върху която лежаха тежестите на несправедливия Ньойски договор, действуваше в полза на хитлеристката политика на Балканите. Двойнствената политика и нерешителността на западните държави също така спомогна много за утвърждаването на германското икономическо и политическо влияние в страните от Югоизточна Европа.

ZUR FRAGE DER WIRTSCHAFTLICHEN EXPANSION DEUTSCHLANDS IN BULGARIEN

LJUDMILA ŽIVKOVA

(Zusammenfassung)

Die wirtschaftliche Expansion Deutschlands in Bulgarien kann nicht ohne den Zusammenhang mit der Erweiterung des wirtschaftlichen und politischen Einflusses Deutschlands während der dreißiger Jahre in Südosteuropa und mit

---

бина, с които се нареждаше да се разсее германското подозрение относно отпускането на френския кредит.

[92] А. Христофоров. — Списание на българското икономическо дружество, год. XXXIX, 1940, кн. 2, стр. 106, 107.

[93] ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2698, л. 134, 135.

dem wachsenden Bedarf Deutschlands an Rohstoffen, Lebensmitteln und Absatzmärkten für seine Industrieerzeugnisse untersucht werden. Das Problem der wirtschaftlichen Abhängigkeit von Deutschland, in die Bulgarien unmittelbar vor dem Ausbruch des Zweiten Weltkrieges gerät, wird sowohl in der bürgerlichen als auch in der marxistischen Geschichtsschreibung behandelt. Die veröffentlichten Arbeiten erschöpfen aber nicht diese Fragen und beleuchten auch nicht alle Aspekte der deutschen wirtschaftlichen Interessen in Bulgarien sowie die Mittel und Wege der wirtschaftlichen Durchdringung.

Die im Jahre 1933 zur Macht gelangte faschistische Regierung Deutschlands hat die gesamte Wirtschaftspolitik dem Zweck der Vorbereitung und Beschleunigung eines neuen aggressiven Krieges zur Neuverteilung der Welt untergeordnet. Die Anleihen, die die amerikanischen und westeuropäischen Finanzkreise Deutschland gewährten, und das Bestreben, seine Schuldlast zu vermindern und zu begleichen, förderten die Wiederherstellung der wirtschaftlichen Macht des deutschen Imperialismus. Während der dreißiger Jahre erweiterte Deutschland seine wirtschaftliche Expansion in den Ländern Mittel- und Südosteuropas, die über reiche, strategisch wichtige Rohstoffe verfügten, und ein natürlicher Markt für den Absatz deutscher Industrieerzeugnisse waren. Die deutsche wirtschaftliche Expansion bezweckte letzten Endes die politische Umorientierung dieser Länder und deren Annäherung an das faschistische Deutschland.

Der Anschluß Österreichs und die Einverleibung der Tschechoslowakei erhöhten wesentlich das deutsche Kriegs- und Wirtschaftspotential. Dadurch drang Deutschland leichter und rascher in Südosteuropa ein. Es wurde in seiner wirtschaftlichen und politischen Expansion auch durch die Politik der Zugeständnisse und der «Befriedung» bedeutend unterstützt, die die westlichen Länder Großbritannien und Frankreich führten. Infolge dieser Politik büßten die westlichen Finanzkreise ihre nach dem Ersten Weltkrieg errungene Vorherrschaft über Südosteuropa ein.

Deutschland nutzte die schwierige Wirtschaftslage aus, in die die bulgarische Landwirtschaft nach der Weltwirtschaftskrise von 1929 bis 1933 geraten war. Während der dreißiger Jahre ist eine bedeutende Erhöhung des Anteils Deutschlands am Außenhandel Bulgariens festzustellen. Durch den Außenhandel auf der Grundlage des Clearings schuf Deutschland in Bulgarien äußerst ungünstige Bedingungen und unterwarf in wenigen Jahren die bulgarische Wirtschaft seinen eigenen Bedürfnissen. Deutschland setzte sich unmittelbar vor dem Kriege mit unnachgiebiger Konsequenz und Beharrlichkeit wirtschaftlich in Bulgarien durch. In seinem Bestreben, Bulgarien als abhängiges Gebiet für die Rohstoffbelieferung der deutschen Wirtschaft zu benutzen, wählte das faschistische Deutschland weder Mittel noch Methoden. Um seine wirtschaftlichen Interessen zu wahren, scheute Deutschland in vielen Fällen keineswegs die Ausübung eines offenen Drucks und der Erpressung. Bulgariens Versuche, engere Wirtschaftsbeziehungen zu den westeuropäischen Ländern aufzunehmen, blieben erfolglos.

Die Verfasserin benutzt neue, bisher nicht verwertete Quellen aus dem Zentralen staatlichen Geschichtsarchiv und beleuchtet neue Einzelheiten der Methoden der wirtschaftlichen Expansion Deutschlands in Bulgarien.

БЪЛГАРСКО-ГЕРМАНСКИ ДИПЛОМАТИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ (1938—1941 г.)

НИКОЛАЙ ГЕНЧЕВ

Темата за българско-германските дипломатически отношения в навечерието и през началния етап на Втората световна война не е самостоятелно изследвана тема в историческата литература. Тя е била предмет на частично проучване в някои трудове, посветени на външната политика на България, на нейните търговски и международни отношения, а също така на хитлеристката агресия на Балканите.[1] Отделни въпроси и аспекти на проблемата са докосвани и в по-общи и мемоарни съчинения.[2]

[1] Г. Стефанов. Външната политика на България от началото на Втората световна война до присъединяването към Тристранния пакт (1939—1941). — Годишник на Софийския университет, Юридически факултет, т. XL—XLI, 1957; Д. Сирков. Българската работническа партия в защита на националната независимост на България (1 септември 1939 — 1 март 1941 г.). — Известия на Института по история на БКП, т. 14, 1965; Д. Машев. Прогерманската ориентация на българското правителство в навечерието на Втората световна война. — Годишник на СУ, Юридически факултет, т. LV, 1964; Л. Б. Валев. Болгарский народ в борьбе против фашизма, Накануне и в начальный период Второй мировой войне, М., 1964; Л. Беров. Към въпроса за външнотърговската ориентация на българския фашизъм 1929—1944 г. — Трудове на ВИИ „Карл Маркс", 1954, кн. 1; А. Бехар. Германският империализъм и отражението му в България. С., 1949; П. Иванов. Присъединяването на България към фашисткия блок и борбата на българския народ под ръководството на БКП против вмъкването на страната във войната, за мир и дружба със СССР. — Сп. Военно-исторически сборник, 1960, кн. 6; М. Позолотин. Германская агрессия в Болгарии (1941). — Ученые записки Акад. наук, М., 1948; И. Н. Чемпалов. Англо-французские планы за нападения на СССР с юга и политика гитлеровской Германии на Балканах (март—май 1940 г.). — Уральский государственный университет, им. А. М. Горького. Ученые записки, № 46, серия Историческая, № 3, Международные отношения в новейшее время, ч. I; И. Н. Чемпалов. Гитлеровская агрессия на Балканах осенью 1940 (сентябрь—октябрь, пак там, ч. II.; И. Н. Чемпалов. Дипломатическая подготовка и установлению экономического и военно-политического господство Германии на Балканах (май—сентябрь 1940 г.), пак там, ч. II; V. Bojinov. L'entrainement de la Bulgarie dans la Seconde guerre mondiale et les consequences. — Etudes historique, t. II, Sofia, 1965.

[2] Дж. Батлер. Большая стратегия, сентябрь 1939 — июнь 1941, М., 1959; История дипломатии, т. III, 1965; В. А. Матвеев. Провал Мюнхенской политики 1939—1939 г., М., 1955; Проблемы истории Второй мировой войне (сессия историков СССР и ГДР в Лайпциге), М., 1959; В. Б. Ушаков. Внешняя политика гитлеровской Германии, М., 1961; В. Г. Фомин. Агрессия фашисткой Германии в Европе, М., 1963; А. С. Ерусалимский. Германский империализм; история и современность (исследования, публицистика), М., 1964; A. Fontaine. Histoire de la guerre froide, I de la Révolution d'Octobre à la guerre de Corrée. Paris, 1966; L. Woodward. British Foreign Policy in the Second World War, London, 1952; G. Rendel. The Sword and the Olive. London, 1957; Gr. Cafencu. Les derniers jours de l'Europe. Paris, 1947; W. Churchill. The Second World War, vol. I—VI, Boston, 1948—1953; J. von Ribbentrop. De Londre à Moscou. Mémoires. Paris, 1945; P. Schmid. Sur la scène internationale, Ma figuration auprès de Hitler 1933—1945, Paris, 1950, и др.

Поради частичната разработка на тези проблеми и недостатъчната изворова база, върху която са изградени повечето от посочените работи, българско-германските отношения през уречения период са разгледани твърде общо, несъвсем прецизно, а в отделни трудове преднамерено и тенденциозно. В историческата литература доминира тезата, че монархо-фашистка България, ръководена от немския агент цар Борис III, още преди войната се обвързва икономически с хитлеристка Германия и насочва своята политика в германски води.[3] „След като хитлеристите нападнаха Полша — според тази версия — цар Борис и неговите правителства извършиха трескави приготовления за присъединяване на България към фашисткия блок."[4] Някои автори, като Л. Б. Валев, смята, че в началото на войната „българските управляващи кръгове били определили вече своето място на страната на хитлеристка Германия, завоевателните планове на която били в унисон с техните собствени реваншистки стремежи."[5] Други пък, като Д. Машев, твърдят без всякакви резерви, че още в навечерието на войната България е имала подчертана прогерманска ориентация.[6]

Настоящата студия си поставя за цел да представи, макар и най-общо, поради ограничените рамки на изследването българско-германските дипломатически отношения от Мюнхен — септември 1938 до присъединяването на България към Тристранния пакт на 1. III. 1941 г. Въз основа на нов архивен материал, на недостатъчно използуваните досега в нашата литература тайни документи на Германското външно министерство и на редица чужди документални издания ще се направи опит да се възстанови по-пълно истината по този така важен за новата българска история въпрос.

* * *

Българско-германските отношения през най-ново време са традиционно твърде интензивни. Те датират още през първата половина на XIX в., когато някои представители на българската културна общественост обръщат поглед към немската култура и публицистика.

В началото на XX в. обаче Германия, ставайки могъща велика сила на европейския континент, започна постепенно, но методически да прониква на Балканите, да измества традиционните покровители на Турската империя — Англия и Франция, да налага своето стопанско и политическо влияние в Европейския Югоизток. Тази нова ориентация в германската външна политика засили контактите между България и Германия, създаде условия за интензивни икономически, политически и дипломатически отношения между двете страни.

Поради цяла редица исторически причини и обстоятелства българската външна политика постепенно се сближи с Германия. В периода на Първата световна война това сближение стигна до открит военнополитически съюз.

Войната завърши нещастно и за България, и за Германия. Като победени страни те бяха жестоко наказани. След войната техните отношения се определяха от последиците на мирните договори. Влиянието на Германия в Юго-

---

[3] История на България, второ преработено издание в три тома, т. III, С., 1964, с. 351—354.

[4] Пак там, с. 360.

[5] Л. Б. Валев. Цит. съч., с. 21.

[6] Д. Машев. Цит. съч., с. 317.

истока и в България беше силно накърнено. Тук се разпореждаха Франция и Англия.

Съобразявайки се със следвоенните условия и с постановленията на мирните договори, българската външна политика изостави за дълго време установените през първите две десетилетия контакти с Германия.

В началото на 30-те години обаче в политическото развитие на Европа започна да си пробива път тенденцията към ревизия по мирните договори. През 1931—1932 г. договорите за мир бяха вече разклатени. В 1932 г. Лозанската конференция премахна репарациите. Същата година бе изпразнена Ренания, след това Саарската област. На дневен ред се постави и въпросът за Судетите.

В тази обстановка през 1933 г. в Германия се установи фашистката диктатура на Хитлер, която откри още по-ясно изразени аспекти на ревизионизма в европейската политика. България бързо реагираше на новите тенденции, тъй като те импонираха на нейните интереси.

Възстановяването на икономическата и политическата мощ на Германския райх възроди в България стремежите към ново сътрудничество с Германия преди всичко в икономическата област. От началото на 30-те години започна едно бързо стопанско сближение между двете страни, предимно в областта на търговията. Данните на българо-германската статистика са твърде категорични.[7]

Таблица 1

Години	Общо внос	Внос от Германия	% на германския внос	Общо износ	Износ за Германия	% в германския износ
	в хиляди лева			в хиляди лева		
1928	8 324 633	1 849 877	22,2	6 397 061	1 911 704	29,9
1930	4 589 725	1 065 459	23,2	6 191 140	1 620 598	26,2
1931	4 660 068	1 084 191	23,3	5 934 174	1 748 325	29,4
1932	3 471 233	900 228	25,9	3 382 845	880 442	26,0
1933	2 202 256	840 942	38,2	2 846 349	1 025 110	36,0
1934	2 247 232	901 570	40,1	2 534 630	1 082 971	42,7
1935	3 108 954	1 609 413	53,5	3 253 284	1 562 255	48,0
1936	3 181 068	1 940 092	61,0	3 910 382	1 859 923	47,6
1937	4 985 914	2 731 596	54,2	5 019 499	2 162 517	43,1
1938	4 934 193	2 563 208	52,0	5 578 341	3 284 107	58,9
1939	5 196 747	3 403 127	65,5	6 064 754	4 110 158	67,8
1940	7 028 166	4 889 320	69,6	7 019 066	5 151 936	59,2

Таблицата показва търговската хегемония на Третия райх в българското народно стопанство. Както се вижда, бързото покачване на процентите временно е спряно през 1936—1938 г. Но през 1939 г., когато България сключва нов военен заем в Германия, а настъпилото смутно време ограничава търговските ѝ връзки със западните страни, процентите изведнъж отскачат на 65,5% за вноса и 67,8% за износа.[8]

[7] Л. Беров. Цит. съч., с. 35; също Германо-български наръчник за индустрия и търговия, съставен със сътрудничеството на Германо-българската търговска камара в Берлин от Karl Trucksals, Hamburg — Berlin, 1941, с. 8.

[8] Ако тук се прибавят и данните за Чехословакия, включена през 1939 г. в състава на III райх, съответно процентите нарастват на 71,1 и 69,6%. Вж. Статистически годишник на царство България, С., 1940, с. 500—501.

Българско-германското търговско сближение се дължи преди всичко на благоприятните структурни, геополитически и традиционно сложилите се културно-исторически условия. От друга страна едностранното търговско обвързване на България с германския пазар се е наложило от редица политически условия. България беше лишена от своите естествени морски съобщения със западния свят. При това положение в последните пет предвоенни години Германия беше установила чрез системата на клиринга почти изключителен монопол върху износа на държавите от Дунавския басейн и Балканите.[9]

Успяла да монополизира българската външна търговия, Германия придобиваше огромни възможности да влияе върху политиката на България със средствата на стопанския натиск. Но това в никакъв случай не означава, че още преди войната Германия е станала разпоредител със съдбините на своя малък и слаб търговски партньор. По-сетнешната ориентация на България към германската политика не може механически да се извежда от данните за германско-българското търговско сътрудничество. Тогава не би могло да се обясни защо другите балкански страни, които преди войната също се намираха под петата на германския търговски монопол, по-късно се обявиха против Германия. По данни на германската статистика външната търговия на Райха с Югоизточна Европа от 1929 до 1938 г. се е развивала, изчислена в райхсмарки, както следва.[10]

Таблица 2

Години	България		Югославия		Румъния		Унгария	
	внос %	износ %	внос %	износ %	внос %	износ %	внос %	износ %
1929	51,6	44,4	61,2	152,4	211,2	164,4	88,8	146,4
1932	34,8	20,4	30,6	43,0	74,4	63,6	36,0	46,8
1933	31,3	17,7	35,5	33,8	46,1	49,9	34,2	38,1
1934	33,7	19,3	36,3	31,2	58,8	50,4	63,9	39,6
1935	41,6	39,9	61,2	37,2	80,4	63,6	78,0	62,4
1936	57.6	48,0	76,6	132,4	92,4	103,2	93,6	82,8
1937	75,8	68,2	134,2	117,6	179,5	129,5	114,1	110,5
1938	84,00	56,4	17,0	—	140,4	148,8	109,2	110,4

Относителният дял на германското участие във външнотърговския оборот на дунавските и балканските страни към 1939 г. надхвърля участието на другите големи държави до такава степен, че ясно очертава германската търговска хегемония.[11]

Таблица 3

Държави	Югославия		Румъния		България	
	износ %	внос %	износ %	внос %	износ %	България
Германия	31,9	47,7	32,3	39,3	67,8	65,5
Италия	10,6	11,7	12,1	8,8	6,1	6,9
Англия	6,6	5,1	14,1	5,9	3,1	2,8
САЩ	5,1	5,2	1,0	3,1	3,4	2,3

[9] B. Temps, 9. XII. 1938.

[10] Deutschland und Südosteurope, Berlin, 1940, S. 136; също Внешняя торговля католических стран, Статистический справочник 1929—1936 г., М., 1937, с. 56 и 57.

[11] В. В. Юнкевич и др. Дунай и дунайское судоходство. М., 1962. с. 92.

Данните за Турция и Гърция набелязват същата линия. До средата на 1939 г. Германия заема господствуващи позиции в търговията и на тези две страни. В Турция — 49,23% от износа и 53,31% от вноса; в Гърция — 29,9% от износа и 31,9% от вноса.[12]

Въпреки германския търговски монопол във всички страни на Югоизточна Европа в решителния момент на Втората световна война те рязко се разграничиха в отношението си спрямо Германия. Това обстоятелство достатъчно ясно показва, че да се извежда външнополитическата ориентация на България вулгарно-материалистически само от търговските й отношения, означава да се върви по лесен, но несигурен научен път.

Освен това външната търговия, макар и силно динамична стопанска област, не може да бъде единствен белег на стопанската, а още по-малко на политическата ориентация на една държава. В този смисъл трябва да се има пред вид, че ако в навечерието на войната България беше търговски обвързана с Германия, тя беше в значителна степен зависима от чуждия финансов капитал, който заема в българското стопанство един дял, равен на 37,2%. Делът на внесения капитал в акционерните дружества, където беше групирана неговата основна маса за 1936 г., се изчислява, както следва:

Белгийски	28,0%
Швейцарски	23,3%
Френски	11,4%
Американски	10,9%
Италиански	9,9%
Чехословашки	5,5%
Германски	5,2%[13]

През цялото време в навечерието на войната германският дял в акционерните дружества, сравнен с дела на западните държави, остава незначителен.

Таблица 4

Години	Чужди капитали у нас	От тях германски	% на герм. капитал
1932	1,614,9	52,2	3,4
1935	2,159,7	114,2	5,3
1936	2,066,4	114,2	5,5
1937	1,958,2	185,4	9,2
1938	1,745,4	183,4	10,5
1939	1,144,9	183,2	16,0

Данните за финансовата зависимост на България от западните държави също опровергават несъстоятелния опит да се извежда българската външнополитическа ориентация единствено и главно от стопанските отношения. Ако се следва логиката на тази теория, би трябвало да се приеме, че България е имала не по-малко основание да се ориентира към Запада, но, както е известно, това не стана.

Тезата за прогерманската ориентация на България в навечерието на войната не се доказва и от данните за външната политика на България. На-

[12] Внешняя торговля капиталистических стран, с. 59.

[13] А. Чакалов. Форми, размер и дейност на чуждия капитал в България (1878—1944). С., 1962. с. 54.

[14] Л. Беров. Цит. съч., с. 165.

мирайки се на един невралгичен географски и военностратегически кръстопът, зависима търговски от Германия и финансово от западните сили, заобиколена от държави-победителки, които създадоха през 1934 г. Балканската антанта и ревниво пазеха статуквото на Балканите, изолирана в международно отношение, България трябваше да търси възможности отново да урежда своите национални и международни проблеми, останали като наследство от историята. Нейното положение не ѝ позволяваше тя да се ориентира едностранно, тъй като не разполагаше със сила, способна да защити една политика, която би засегнала многобройни интереси.

Двата най-големи хода на външната политика на правителството на Г. Кьосеиванов — сключеният на 24. I. 1937 г. договор за вечно приятелство между България и Югославия[15] и подписаното на 31. VII. 1938 г. Солунско споразумение[16] не дадоха достатъчно основания да се определи ориентацията на българската политика. И след тях България продължаваше да бъде изолирана в света и на Балканите. Нейната дипломация все още стоеше на стартова, изчаквателна позиция чак до започването на войната. България не беше в състояние да води активна външна политика.

Основната линия на българската външна политика през 30-те години се градеше върху позицията на неангажираност. По време на Итало-албанската война през 1936 г. България подписа договора за икономически санкции срещу Италия. Българското правителство не се присъедини към Антикоминтерновския пакт. То отказа да признае фашисткия режим на генерал Франко в Испания.

Политиката на неангажираност се изяви още по-ясно в навечерието на Мюнхен, когато зреещите международни конфликти, в основата на които стоеше Германия, караха правителството да действува с максимална предпазливост. Резултат на тази политика бе и възприетата през 1936—1937 г. нова стопанско-политическа концепция, която предвиждаше да се ограничи процесът на търговското обвързване с Германия.

Германия беше разтревожена от тази тенденция. Тя предприе стопански и политически натиск върху България. Когато в началото на 1938 г. българското правителство поиска военен заем от 100 милиона РМ, преговорите бързо се провалиха. И въпреки личната намеса на царя в преговорите вместо исканите 100 милиона на 12. III. 1938 г. България получи едва 30 милиона РМ.[17] По този начин Германия запази възможностите за натиск и шантажиране.

Българското правителство отговори на германския натиск с контрадействие. През пролетта на 1938 г. то сключи с група френски банки един заем от 375 милиона франка, главно за закупуване на железопътни съоръжения и оръжие.[18] Малко по-късно правителството направи сондажи за получаване и на английски кредит.[19]

---

[15] Държавен вестник, бр. 160, 25 ян. 1937.

[16] Централен държавен исторически архив (по-нататък ЦДИА), ф. 176, оп. 8, а. е. 33, л. 34.

[17] Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse, t. V, livre I, L'Allemagne et Pologne. Les petites puissances et l'Europe (juin 1937 — mars 1939), Paris, Plon, 1954, p. 393—394.

[18] Ibid., p 368.

[19] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 969, л. 10.

Германската дипломация бе силно раздразнена. През август 1938 г. стопанският съветник Клодиус рязко протестира пред пълномощния министър на България в Берлин Драганов.[20]

Успоредно със стопанския натиск Германия и Италия се опитаха да окажат и дипломатическо давление. През лятото на 1938 г. италианският посланик в София маркиз Таламо поканил България да се присъедини към оста Рим—Берлин. През юни неговата инициатива е продължена и от германския посланик Рюмелин. Цар Борис обаче отклонил тези покани, като заявил на Рюмелин, че „България възнамерява да води своята външна политика без определени връзки и че една такава независима политика е именно в интерес на оста"[21].

Българско-германските стопански, политически и дипломатически отношения в навечерието на Мюнхен остават недостатъчно определени. България отказва да се присъедини към германската политика. Това се дължи на неблагоприятните международни позиции на страната и на нейното вътрешно положение. До 1938 г. съотношението на политическите сили и техните позиции по външната ориентация не са достатъчно избистрени.

* * *

Мюнхенската среща между Хитлер, Мусолини, Чембърлейн и Даладие на 29—30. IX. 1938 г. възвести на света, че войната е вече неминуема. Духът на Мюнхен, духът на ревизията на мирните договори бързо проникна на Балканите и в България. Страните от Балканската антанта веднага се заеха да осигурят благоприятни международни условия за запазване на статуквото. В България реакцията бе точно в обратната посока. Печатът широко поде мотива за края на несправедливостта. Започват бурни политически движения против Ньойския мирен договор. Полицейските разузнавателни сведения от края на 1938 г. сочат, че навсякъде са се появили силни надежди за връщане на отнетите от България земи.[22]

Фашистките идеи имаха по това време огромно влияние върху българската политика. Те обхващаха значителните слоеве на прогерманската буржоазия, една голяма част от офицерите и чиновниците от бюрократичния апарат, част от българската националистическа интелигенция. Фашистките идеи бяха засегнали и отделни слоеве на средните класи и на народа, особено част от младежта, организирана в националистически и фашистки организации.

В навечерието на войната фашисткият лагер беше разделен на две в своите разбирания по външната политика. Съществуваше едно екстремистко, безрезервно прогерманско реваншистко крило. То обединяваше част от действуващите офицери, групирани около генерал Луков, много офицери от запаса начело с генералите Жеков и Шкойнов. Тук се числяха Народното социално движение на Ал. Цанков, Съюзът на българските национални легиони (СБНЛ), Съюзът на ратниците за напредъка на българщината, професорско-офицерската формация „Отец Паисий" и няколко други дребни политически формирования с тоталитарни програми. Според сведенията на полицията

---

[20] Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse, t. V, livre, I, Note de conseiller de légation Clodius, Berlin, le 10 août, 1938, p. p. 335—357.

[21] Ibid. Rumelin au secrétaire d'Etat von Weizsäcker, Sofia, le 22 juin 1938, p. 325.

[22] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 618, л. 40.

част от тези организации, като СБИЛ и Съюза на ратниците, били субсидирани направо от германското правителство.[23]

Второто крило беше умерено националистическо и неутралистко. От 1936 г. насетне то се ръководеше от министър-председателя Г. Кьосеиванов. Около него гравитираше част от буржоазията, която се стремеше към пореалистична национална политика. Това крило имаше привърженици в армията, начело на които стоеше убитият от екстремистите през ноември 1938 г. началник на генералния щаб генерал Пеев. Умереното крило имаше силно влияние сред огромната чиновническа бюрокрация.

Докато екстремисткото крило се опираше главно на силата и влиянието на Германия и открито се стремеше да подчини националните проблеми на германската политика, неутралисткото крило на Кьосеиванов се крепеше върху политическата власт и влиянието на двореца. То се стремеше да провежда политика, отговаряща на общите интереси на българската буржоазия и на българската държава.

Поради тези различия по външнополитическите проблеми двете крила се вплетоха в твърде остра борба. След Мюнхен екстремистите организираха бурни националистически демонстрации. Правителството отговори с апели за умереност. То забрани манифестациите и дори премина към репресии.[24]

Против политиката на фашистките екстремистки среди се обяви и буржоазната опозиция, която в основни линии бе ориентирана към Англия и Франция. Към буржоазната опозиция се числяха Демократическата партия, начело с Н. Мушанов, Народната партия, ръководена от Атанас Буров, М. Маджаров, П. Стойнов и Цвятко Бобошевски и Ляпчевото крило на Демократическия сговор начело с Григор Василев. Около тази концентрация гравитираха също така повечето от привържениците на либералните фракции, които не бяха преминали на фашистки позиции, а също така и дълбоко раздвоената радикал-демократическа партия. След Мюнхен буржоазната опозиция се стремеше към един „национален кабинет, опрян на доверието на короната и народа, ще възстанови народната сплотеност и единство.“[25] и ще насочи българската външна политика към Англия и Франция.

На антигермански позиции след Мюнхен застанаха и различните партии и групи на дребнобуржоазната демократическа опозиция — БЗНС „Врабча 1“, БЗНС „Пладне“ и БРСДП. Огромната част на дребнобуржоазната опозиция беше също ориентирана прозападно, а някои среди на БЗНС „Пладне“, на кръга „Звено“ и на БРСДП бяха за просъветска ориентация.

БРП — крайната лява опозиция на режима, решително се обяви против проникването на германски и италиански фашизъм в България,[23] за балкански отбранителен блок в съюз със световната демокрация от Англия, Франция, СССР и други страни.[27] Главната външнополитическа платформа на БРП беше лозунгът за съюз и дружба със СССР.

---

[23] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а е. 618, л. 40,
[24] Пак там.
[25] АМВР, обв. д. 844, л. 53; също Great Britain and East, 24. XI. 1938.
[26] ЦДИА, ф. 370, оп. 2, а. е. 721, л. 3.
[27] Пак там, а. е. 679, л. 2—7.

* * *

В тази обстановка, когато в европейската политика тържествуваше хитлеристката идея за ревизия на мирните договори, а във въздуха миришеше на барут, когато вътре в България нито един от политическите лагери не беше получил превес, правителството трябваше да избира пътя, по който ще тръгне, да създаде ясна външнополитическа концепция.

Още на 17. XI. 1938 г. Г. Кьосеиванов декларира, че „правителството ще постоянствува в провежданата през последните три години външна политика на споразумение и сътрудничество за запазване и затвърдяване мира на Балканите“[28]. Няколко месеца по-късно, през януари 1939 г., потвърждавайки тази своя позиция, Г. Кьосеиванов отново декларира, че България ще търси прякото приятелство и моралната подкрепа на всички велики сили и на ОН и въпреки изкушенията ще следва „самостоятелна и необвързана политически с никоя велика сила политика, за да не си създаде неприятели в лицето на другите“[29].

Тези публични декларации се потвърждават от тайните документи на българската дипломация. През април 1939 г. парламентарната комисия по външните работи при Народното събрание и едно тайно съвещание на дипломатите решиха, че българската външна политика ще продължава да стои на изчакателни позиции, че „България води и ще продължава да води, доколкото това бъде възможно, самостоятелна политика, без обвързване с никого“[30].

Така формулираната българска политика на мир, неутралитет и изчакване се сблъска със стремежите на германската дипломация бързо да присъедини България към оста Рим—Берлин. На тази база след Мюнхен се осъществиха българско-германските дипломатически отношения.

Българско-германските отношения са твърде интензивни още по-времето на Мюнхенската среща. Цар Борис III взе непосредствено участие в подготовката на съвещанието на четиримата. В началото на септември 1938 г. като гост на английския крал той бе помолен от Чембърлейн да отиде в Берлин и да убеди Хитлер да не действува едностранно по Судетския въпрос, а да го разисква заедно с Англия и Франция. От Лондон през Швейцария Борис III се озова при Хитлер. След разговора с него царят изпрати обратно в Лондон своя секретар Ханджиев, който отнесъл лично писмо до Чембърлейн със следното заключение: „Судетската област трябва да се пожертвува, за да се спаси Чехословашката държава и мирът в Европа.“[31]

След Мюнхен контактите между германската и българската дипломация се засилиха. Германия се стремеше да осигури бързо и трайно своите позиции, така нареченото „жизнено пространство“ в Дунавския басейн и на Балканите, за да се гарантира срещу замислената от морските империи стопанска блокада. За осъществяването на тази своя цел тя разполагаше с големи средства за влияние в България, значителни предимства пред англо-френския блок и СССР.

[28] Стенографски дневници на XXIV ОНС, I р. с., 7, 3, 17. XI. 1938.

[29] Пак там, 503, 28. I. 1939.

[30] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17а, л. 1, л. 14.

[31] Архив на БАН, Стойчо Мошанов, Из спомените ми. ч. I, и допълнение, л. 9—11; също G. Rendel, The Sword and the Olive, London, 1957; За тази своя дейност по-късно царят разказва и на американския полковник Данован: „През 1938 г. тръгнах да хлопам, срещах се с всички държавни глави и колкото и да бях малък, се мъчех да направя нещо за мира.“ Вж. АМВР, II, Народен съд, (НС), а. е. 11, л. 132.

Използувайки тези свои предимства през есента на 1938 г. германската политика открито започна да подкрепя ревизионистическите манифестации в София. Дирижираният германски печат широко поде мотива за българо-германското бойно сътрудничество през миналата война и непрекъснато внушаваше, „че чувствата на масите били споделени от най-отговорни политически среди“[32].

На първо време след Мюнхен германската дипломация не проявяваше интерес към българските национални проблеми. Когато през ноември 1938 г. Драганов запитал държавния подсекретар на външните работи Вьорман какво би било отношението на Германия, ако България постави въпроса за малцинствата и предяви разумни искания за Добруджа и за териториален излаз на Егея, той получил неопределения отговор, че сега нищо не може да се каже, тъй като не се знае как ще се развият събитията и при какви обстоятелства ще бъде разгледан въпросът.[33] По същото време посланикът на Германия в София Рюмелин отминал с мълчание запитването на Кьосеиванов относно българското желание да си върне Южна Добруджа.[34]

Германската резервираност била плод преди всичко на германско-италианското съперничество в зоната на Средиземноморието и на Балканите и на опита на Германия да спечели на Балканите едновременно България, Югославия и Румъния. От друга страна тази германска позиция била израз на недоволство от българската политика на неангажираност. Както съобщил Драганов, германците не били склонни да се задоволяват с досегашното българско поведение на приятелство с всички, включително и с техните врагове, без България да поеме и най-малък ангажимент спрямо Германия.[35]

* * *

В края на 1938 г. от резервираност германската дипломация преминава към пряк натиск. Този натиск беше всестранен — стопански, политически, идеологически и културен, Той започна с преговорите за нов военен заем, начената през ноември 1938 г.

След като българското правителство депозира официално своето искане, Департаментът за икономическа политика при Вилхелмщрасе дава писмено заключение, че исканият от България заем е твърде изгоден за Германия по стопански и по външнополитически съображения.[36]

Но въпреки изключително благоприятните за Германия условия имперските служби не бързаха да удовлетворят българските икания, тъй като се стремяха да използуват заема, за да привлекат България към оста Рим—Берлин. Дълго време те не даваха отговор на българското искане. Междувременно Външното министерство искаше от посолството в София мнение за насоките на българската външна политика. На 17. I. 1939 г. то получило оттам един дълъг доклад, пълен с отрицателни преценки за политиката на България.

[32] B. Deutsche Allgemeine Zeitung, 19. XII. 1938.

[33] Le archives secretes de la Wilhelmstrasse, t. V, 1. I, Note du légation Heiburg (Dép. politique), Berlin, le 8 novembre 1938, pp. 384—385; също ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 570, Доклад на Драганов, л. 8—9.

[34] Les archives secrètes, t. V, 1. I, p. 370.

[35] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 969, Докла. на Драганов, л. 24—26.

[36] Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse, t. V, livre I, Note du Département de Politique-économique, le 15 novembre 1938, pp. 368—369.

„Ако се хвърли един ретроспективен поглед върху 1938 г. — се отбелязва в доклада, може да се забележи една изумителна липса на динамизъм във вътрешната и външната политика на България, при това в едно толкова живо време. . .“ Докладът преценява опитите да се възприеме една положителна позиция по въпросите на ревизионизма — Солунското споразумение и Българо-югославския пакт — като несполуки за България, които са унищожили престижа на правителството вътре в страната. Новият търговски договор с Гърция се разглеждаше като един безполезен факт.

Накрая посолството заключило, че „положението в България може да се уреди, като се смени „винаги болния“ министър-председател с една посилна личност.[37]

Докладът от София накара германските военни и финансови служби да протакат още повече преговорите и да преминат към груби и безцеремонни внушения. През януари 1939 г. по нареждане на Гьоринг генерал-майор Томас се срещнал с Драганов и му заявил, че българското искане не може да бъде прието, ако България не декларира, че е готова да се присъедини към Антикоминтерновския пакт като „доказателство за нейната недвусмислена политическа ориентация в наша полза“.[38]

Външното министерство се стреснало от неумелата и груба постъпка на Гьоринг и веднага побързало да нормализира преговорите. Рибентроп извикал Драганов и му заявил, че това е някаква грешка или лична идея на ген. Томас, и веднага настоял пред Гьоринг за среща с отговорни офицери от генералния щаб.[39]

Намесата на Рибентроп накара генералния щаб да смекчи тона, без да се откаже от своите намерения. На 21 февруари началникът на щаба фелдмаршал Кайтел доразвивал пред Драганов мислите на Гьоринг. „Гьоринг искал, преди да отпусне кредита — заявява Кайтел, да знае какво е становището на вашето правителство. Въпросът не се касае за съюзи, за договори или за официално присъединяване към Антикоминтерновския пакт. Бъдещето се очертава не като една борба между отделни държави, а като борба на две различни идеологии. Ще останат ли народите да бъдат залени от болшевизма или ще бъдат на фронта на борбата срещу тази опасност. Ето по този въпрос генерал-фелдмаршалът иска да знае къде е България.“ Кайтел дори настоял за една декларация от българското правителство, на която Драганов възразил, тъй като България била слаба и не можела да си позволи една активна външна политика.[40]

След разговора между Кайтел и Драганов Външното министерство се намесило още веднъж. Държавният секретар на Вилхелмщрасе Вайцзекер заявил на Драганов, че генералният щаб няма право да обсъжда политически въпроси, а това може да върши само Външното министерство. Германия не поставяла като абсолютно условие за заема присъединяването към Антикоминтерновския пакт. Това тя правела, като мислела, че България „не ще

---

[37] Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse, t. V, livre I, Le chargé d'affaire à Sofia (Bülow) au ministère des A. E. Sofia, le 17 janvier 1939, p. p. 407—409.

[38] Ibid. Le ministère des A. E. au Commendement suprême de forces armées (OKW), le 23. II. 1939, p. 440; Note du secrétaire d'Etat, Berlin, le 24. II. 1939, p. 141; също ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 969; Доклад на Драганов, л. 24—26.

[39] Пак там, p. 440.

[40] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 969. Доклад на Драганов, л. 39—41.

възприеме една политическа линия, различна от нашата“[41]. По същество Вайцзекер изразил същите мисли, които развивали и офицерите от генералния щаб, но с прецезираните и фини езикови средства на дипломатическия контакт. От друга страна, неговата декларация показвала, че германското правителство държи да спечели България, а разбира, че все още няма възможност да се наложи брутално в българската политика.

Тези намерения на Германия били схванати и от Драганов. В своя доклад от 18. II. 1939 г. той обяснява, че Германия се стреми на всяка цена да спечели България, тъй като имала несигурни политически приятели на Балкана и се страхувала от проникването на Англия и Франция. Разочарована от Унгария, в лоши отношения с Румъния, в неизвестност и съмнение по отношение на Белград, Германия, според Драганов, щяла да бъде много благодарна, ако България заеме мястото си на добър приятел. И посланикът горещо препоръчва това, тъй като „можем да бъдем един ден принудени с жертви и обвързвания да поддържаме добрите си отношения с Германия“[42].

След два дни Драганов отново сигнализирал в София за германски натиск върху Балканите. Той пояснил, че на юг „лебенсраумът“ на Райха обхваща Югославия и България. Гьоринг му заявил, че за Германия е нужно спокойствие на Балкана, че Германия ще предпочете тази от двете държави, в която има по-голяма вяра, но желае приятелството и на двете.[43]

Тези документи разкриват съвсем ясно, че в края на 1938 и началото на 1939 г. Германия е упражнявала силен дипломатически натиск срещу България, за да я изведе от нейното положение на неутралитет и неангажираност. Но в навечерието на войната тази политика не можеше да постигне своите цели в България. Българското правителство, макар и силно заинтересовано от германските кредити, отказваше да ревизира своята политика на неутралитет. Исканата от Германия декларация не бе направена. България продължаваше да бъде лоялна към великите сили и своите съседи.

Германската политика се убеждаваше, че само дипломатическият натиск е недостатъчен, че трябва да се осъществят промени в София, за да може да се разчита на една трайна прогермански ориентация на българската политика. И от началото на 1939 г. наред с дипломатите започнаха да действуват пропагандните и разузнавателни централи. Засилиха се и посещенията на германски политици, военни и други лица в България, контактите с фашистките екстремистки организации, активизира се дейността на Германо-българското дружество в Берлин и на Българо-германското дружество в София.[44] Особено дейна по това време стана националсоциалистическата секция на германците в София — истински център за шпионаж.[45]

Цялата тази подмолна шпионска мрежа насърчаваше екстремистките прогермански среди към действия, насочени срещу правителството на Кьосеиванов. През пролетта на 1939 г. генерал Луков организира фашистките сили и в сътрудничество с Цанков подготви преврат за сваляне на правителството с оглед на една прогермanска ориентация на България. Германците подкупиха генерал Ганчев с 60 хиляди марки и генералът разпространяваше

---

[41] Les archives secrètes de la Wilchelmstrasse, t. V, livre I, Note du secrétaire d'Etat Berlin, le 24. II. 1939, p. 422.

[42] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 969, л. 37—39.

[43] Пак там, а. е. 1031, л. 41—42.

[44] Подробности за това вж. у Д. Машев. Цит. съч., с. 310 и сл.

[45] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 778, л. 2—3.

открито в армията слухове, че Кьосеиванов е германофоб и трябва да бъде премахнат. Създали се бяха силни настроения в армията и сред партизанствуващите политици от фашисткия лагер, особено сред цанковистите.[46] Подбудено от германците, Национално-социалното движение публично вече декларираше, че на 9. VI. 1923 г. спасило главата на царя от народния гняв, но сега самò ще поведе народа срещу него.[47]

За целите на германския натиск бил използуван дори и забравеният вече цар Фердинанд. Той изпратил писмо до Борис III, като поискал да бъде приет в София, за да направи определени внушения на своя син.[48]

Съзирайки голямата опасност от надигането на германската агентура в България, правителството предприе контрамерки. То забрани германските креации — СБНЛ и Съюза на ратниците — и нареди на полицията да започне проверка, обиски и арести на партизаните от цанковото движение.[49]

Наред с репресиите срещу прогерманските организации и заговорническите групи в армията Г. Кьосеиванов се опита да разсее силните подозрения в Германия спрямо неговата политика, за да може да получи искания заем, който все още не бил отпуснат. В началото на март 1939 г. той поискал чрез германското посолство в София да замине за Берлин, за да върне визитата на фон Нойрат. Във връзка с това между него и германския посланик Рюмелин са се състояли няколко срещи.

На 6 март Кьосеиванов заявил на Рюмелин, че в Берлин го подозирали, че води една твърде малко германофилска политика. Той отдавал тези слухове на интригата. Подозирали го също, че имал намерение да сключи съюз със СССР. Тази история се разказвала лично и от Рюмелин. След това Кьосеиванов уверил посланика, че България и Германия са много близки, но че България трябва да води предпазлива политика, да не се разкрива преждевременно и т. н. Накрая той декларирал, че предпочита да даде оставката си на царя, вместо да го подозират, че следва една неприятелска политика по отношение на Германия. В заключение Кьосеиванов помолил Рюмелин да пази своята страна от подобни инсинуации.

Германският посланик бил твърде брутален с министър-председателя. Като заявил, че той не би желал да тласка България към политически ангажименти, Рюмелин съобщил на Кьосеиванов, че в Германия действително има известни подозрения. И съвсем безцеремонно той го посъветвал да помисли дали не е възможно да даде на външната политика един по-ясен прогермански тон. „Аз зная добре, продължил Рюмелин, че външната политика на България не е лека работа. Попитах малко иронично Кьосеиванов да не би случайно да иска да направи от България една „Швейцария". Това е възможно. Съседите на България, а дори и великите сили биха гарантирали на драго сърце сегашните граници. Но тогава какво ще стане с ревизионизма?"[50]

Няколко дни след срещата на 6 март Кьосеиванов поканил германския посланик и официално го информирал за желанието си да посети Берлин. Но и сега посланикът се държал грубо. Като се съгласил с проектираната

---

[46] АМВР, II НС, а. е. 11, л. 26; също в. Работническо дело, 6 юни 1939.
[47] ЦДИА, ф. 360, оп. 2, а. е. 826, л. 1—3; АМВР, обв. д. 830, л. 34.
[48] АМВР, II НС, а. е. 11, л. 26.
[49] АМВР, об. д. 830, л. 34; в. Работническо дело, 6 юни 1939.
[50] Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse, t. V, livre I, Rumelin an von Weizsäcker, Sofia, le 8 mars 1939, p. 454.

визита, той направо предупредил, че това посещение не бива да бъде комбинирано с „пътуване за презастраховка“ в Париж и Лондон.[51]

Декларациите на Кьосеиванов за лоялност към Германия обаче не подействували на Рюмелин, защото той добре разбирал намеренията на царя и Кьосеиванов да провеждат политика на неутралитет и неангажираност. И той съветвал Външното министерство да не бърза с визитата на Кьосеиванов, „защото неговата позиция е нестабилна“. Именно поради внушенията на Рюмелин писмото на Кьосеиванов се прехвърляло от канцелария в канцелария и едва през април върху него се поставила резолюция, че ръководните личности не могат да определят сега датата.[52]

Предприетите от Кьосеиванов постъпки едва успяват да придвижат въпроса за военния кредит. На 24. IV. 1939 г. Драганов, генерал Русев и Клодиус подписали секретен протокол, според който Германия отпущала на българското правителство военен заем на сума 45 милиона РМ.[53]

Без да може да промени позицията на България, германският натиск постигна известна деформация във формулата — мир, неангажираност и изчакване.

След споменатото вече тайно съвещание на дипломатите през април 1939 г. българската политика започна все повече да се съобразява с германската мощ. Германската агресия срещу Чехословакия и италианското нашествие в Албания, придружени със силен дипломатически натиск от страна на всички велики сили, накараха българското правителство да дешифрира за външния свят своята обща формула. След съвещанието на дипломатите Г. Кьосеиванов изпратил до българските посланици в чужбина известната директива № 19 от 19. IV. 1939 г. В нея бе посочено, че България не би могла да влезе в Балканската антанта, т. е. да се откаже от своите национални претенции. Тя може да промени своето становище само ако получи Южна Добруджа, границата в Тракия от 1913 г. и евентуално Цариброд ско и Босилеградско. „5. Нашите икономически връзки с Германия, която поглъща 75% от нашия износ — се казва по-нататък в директивата, ни поставят в невъзможност без оглед на политическите интереси да се определим на страната на демократическите държави срещу тоталитарните държави. 6. Опитите, които се направиха да получим оръжие на кредит, не успяха и ние сме принудени да се въоръжаваме почти изключително от Германия.

При това положение България е изложена на опасност да ѝ се поставят от германска страна политически условия. В последния анализ на положението България следва една изчаквателна позиция.“[54]

Страхът от Германия, който ясно прозира в този документ, накара българското правителство постепенно да ограничава връзките си с англо-френския блок и като запази предишните си позиции, да изчака развоя на събитията. В самата директива изрично бе посочено, че „България води и ще продължава да води, доколкото това е възможно, самостоятелна политика без обвързване с никого“[55].

---

[51] Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse, t. V, livre I, Rumelin an von Weizsäcker Sofia, le 8 mars 1939, p. 454—455.

[52] Ibid., p. 455.

[53] Documents on German Foreign policy 1918—1945, series D (1937—1941), col. VI, The east nouths of peace, March-August, 1939, London, 1956, p. 303.

[54] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17а, л. 14.

[55] Пак там.

Текстът на директивата не дава основание да се заключи, както това правят някои автори,[56] че българската политика бе прогермански ориентирана.

Освен този текст редица други документи също опровергават тезата за прогерманската ориентация на българската политика през първата половина на 1939 г. За това ясно говори и едно съобщение на италианския посланик в София маркиз Таламо от 20. VI. 1939 г., в което се казва, че „България продължава да има неопределено държание и поне засега, той (посланикът — б. м. Н. Г.) няма голяма надежда да я накара да вземе ясно очертано становище на страната на Оста"[57].

Ние разполагаме също така с една лична изповед на цар Борис III. На 24. III. 1939 г. царят заявява на своя най-доверен приятел дановиста Л. Лулчев: „Аз досега не съм се вързвал никъде, винаги се изплъзвах. Ето при Гьоринг, поисках му аероплани, дадох му брилянтен орден, но му казах: „Не съм нито с вас, нито против, ще бъда неутрален . . . Немците не мислят добро за мене, усещам по техните хора, които приемам напоследък. . . Англичаните искат да влезем в Съглашението, както сме си, че после щели да видят. . . Германците, преди да дадат оръжието, искат да се определим. . ."[58] През следващия месец цар Борис продължава разсъжденията си все в същата посока: „Аз, Лулчев, в главни черти съм насочен. Може в детайлите да съм колеблив, но главната линия я следвам внимателно и с постоянство. . . Нито Гьоринг ме купи със своите аероплани, нито англичаните ме убедиха със своите хвалби. Аз си останах на неутрална позиция, която защищавам и досега."[59]

Тези разбирания за неутралитета Борис III излага открито пред представителите и на Германия, и на Англия през юни и юли 1939 г. В срещата си с германския министър д-р Франк царят благодарил на Хитлер за изпратената му от него карта, в която България била защрихована като неутрална държава,[60] но подхвърлил на германския министър, че ще сбъркат, ако съвсем я зачеркнат. „Вие имате сметка — уверява го той — от една силна неутрална България в средата на полуострова, какъвто и ход да вземат събитията."[61] На английския пълномощен министър Рендел по същото време царят открито декларира: „. . . ние, които страдахме достатъчно от войната, искаме да бъдем неутрални и чакаме вие да се разберете и ни помогнете да уредим нашите работи."[62]

Цитираните документи от дипломатически и личен характер твърде ясно показват, че през първата половина на 1939 г. България следва политика на неутралитет и неангажираност при наличието на едностранно търговско сътрудничество с Германия, наложено от обективни обстоятелства, преценено от българското правителство като опасност за суверенитета на страната. Тази позиция е ясно и широко манифестирана. Тя е призната от страна

---

[56] Л. Б. Валев. Цит. съч., с. 21; също Д. Машев. Цит. съч., с. 316.

[57] Граф Г. Чано. Политически дневник 1939—1943. С., 1947. с. 89.

[58] АМВР, II, НС, а. е. 11, л. 26.

[59] Пак там, л. 29.

[60] Въпросната карта е обнародвана в официоза на Националсоциалистическата партия „Фьолкишер беобахтер". В нея Испания, Словашко, Унгария и Югославия са отбелязани като държави, приобщени към оста Рим—Берлин. България заедно с Белгия, Холандия Швейцария, скандинавските и балтийските страни фигурира като неутрална държава, вж. Evening Standart, Evening News, 12. VI. 1939.

[61] АМВР, II, НС, а. е. 11, л. 44.

[62] Пак там, л. 46—47.

на всички велики сили. Истинска проверка за тази политика беше отношението, което България зае след Мюнхен, след германската агресия срещу Чехословакия и след италианското настаняване на Балканския полуостров. България отказа да използува пълзящата по Европа агресия, за да уреди своите сметки. Тя отклони категорично италианските покани за съвместни действия на полуострова.

* * *

Но към средата на 1939 г. българо-германските дипломатически контакти се засилиха още повече. Това се дължеше преди всичко на бързо изменящата се международна обстановка в самото навечерие на войната. След завладяването на Чехословакия Германия стана вече решаващ военно-политически фактор на европейския континент. „Стоманеният пакт", сключен между Германия и Италия през май 1939 г., превърна Италия в доминираща сила в района на Средиземноморието и Западните Балкани. Неподготвени за война, Англия и Франция наблюдаваха с нарастваща тревога германската експанзия. Опитите за сближение между западните държави и СССР, направени с Московските преговори през пролетта и лятото на 1939 г., навлезли в задънена улица.

И тъкмо в тази обстановка започна да си пробива път една нова тенденция в европейската политика, която играеше важна роля за ориентацията на България. Става дума за започналите германо-съветски преговори, водени и с участието на българската дипломация.

През лятото на 1939 г. в София пристигнал пълномощният министър в Берлин П. Драганов. Той съобщил на царя, на Кьосеиванов и на Ст. Мошанов, че през май 1939 г., в разговор със съветския шарже д'афер в Берлин Астахов, Драганов му разказал, че в германския генерален щаб една внушителна група офицери поддържали идеята на германо-съветско сближение. Астахов се отнесъл скептически към Драгановото съобщение. Но Драганов не се отчаял. Той съобщил за разговора на барон Вайцзекер, който го помолил да предаде на русите, че Германия е готова да започне едновременно политически и стопански разговори.[63]

В шифровано писмо до Кьосеиванов от 14. VII. 1939 г. Драганов съобщил че същия ден го посетил съветският шарже д'афер Астахов, който му заявил, че Русия се колебае из кой път да тръгне, „затова и изкуствено забавя преговорите с Англия". „Русия би желала да не поема никакъв ангажимент към Англия и да не бъде увлечена в конфликта, който се разиграл в Европа, но се страхува от намеренията на Германия. Ако Русия получи уверение от Берлин, че Германия няма намерение в случай на война да я нападне, Русия няма да сключи споразумение с Англия и би пазила неутралитет. Нещо повече, Русия би била готова да се споразумее с Германия, тъй като няма агресивни намерения спрямо нея. . ." По-нататък Астахов заявил на Драганов, че едно споразумение с Англия гарантира румънските граници, а Русия не се е отказала от присъединяването на Бесарабия. „Едно споразумение между Германия и Русия, уверява Астахов, би било от полза и

[63] Архив на БАН, Ст. Мошанов. Цит. спомени, л. 86—89.

за България, която лесно би получила своята част от Добруджа, а също и изход на Бялото море."[64]

На другия ден — 15 юли, Драганов отишъл при Вьорман, за да му съобщи за странната визита, която му е направил Астахов.[65]

Водените и с участието на Драганов съветско-германски преговори активизирали българската политика. Трите най-силно изразени тенденции за прогерманска, прозападна и просъветска политика почувствували, че настъпва решително време. След разговора на Борис III с германския министър д-р Франк през юни 1939 г. Кьосеиванов бил най-после поканен в Берлин за началото на юли. Правителството побързало да изпрати своя шеф в Германия, за да може да извлече изгода от започналите германо-съветски контакти. В същото време обаче Ст. Мошанов се стягал да пътува за Франция и Англия. Кьосеиванов настоявал пред Мошанов да отмени своето пътуване,[66] но до разбирателство между двамата не се стигнало. Борис III, арбитърът в този спор, въпреки свидетелството на Мошанов, че е получил внушение от двореца да не пътува,[67] не се е противопоставил категорично на мисията на Мошанов. Царят все още не се е решавал да заложи само на една карта. „Нямам нищо против Стойчо, разказва Борис на Л. Лулчев, нека след месец иде и той, и който хване рибата, него ще призная за първи рибар."[68]

При тази позиция на царя двамата политици поели пътя за чужбина почти едновременно. На 5. VII. 1939 г. Кьосеиванов пристигнал в Берлин, където направил широки проучвания относно намеренията на Германия. В срещата с Хитлер на Кьосеиванов било предложено да се възложи на група български и германски технически специалисти да се споразумеят върху това, каква помощ е потребна на България. Хитлер обаче отказал да обсъжда българските териториални въпроси, като заявил: „За вашите териториални искания е необходимо да поговорите и в Рим."[69]

Берлинската визита на Кьосеиванов от 5 до 8. VII. 1939 г. разкрила отново същността на българо-германските отношения. Тя показала стремеж на Германия да използува българо-германските връзки за сближаване на политическите позиции на двете страни, при продължаващата линия на неангажираност от страна на България. Въпреки догадките в целия световен печат, че Кьосеиванов ще подпише важни документи за присъединяване на България към оста Рим—Берлин, пътуването завършило с едно общо и неангажиращо комюнике. Германия отказала да се ангажира с българските териториални въпроси поради италианските интереси на Балканите и стремежът ѝ да спечели Югославия и Румъния.[70]

---

[64] За участието на Драганов в германо-съветските преговори през юли—август 1939 г. свидетелствува и дневникът на Б. Филов. На 22. VIII. 1939 г., когато Филов е в Германия, Драганов му съобщава, че преди месец и половина за този пакт му говорил съветският шарже д'афер и той веднага уведомил Вилхелмщрасе. Преди три дни държавният подсекретар на външните работи му благодарил за направената услуга. Вж. ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 1, Дневник на Б. Филов, с. 4—5.

[65] A. Fontaine. Histoire de la guerre froide I, de la Révolution d'Octobre à la guerre de Corée, Paris, Fayard, 1966, p. 119.

[66] АМВР, II НС, а. е. 11, л. 141.

[67] Архив на БАН, Ст. Мошанов. Цит. спомени, л. 96.

[68] АМВР, II НС, а. е. 11, л. 44.

[69] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17а, л. 9—10.

[70] Подробности вж. Documents on German Foreign policy 1918, 1945, London, 1956, series D (1937—1941), vol. VI, The east nouths of peace, March-August, 1939.

Такива са, най-общо очертани, българо-германските дипломатически отношения в навечерието на Втората световна война. В тяхното развитие се виждат ясно два периода: първият започва от Мюнхен и продължава някъде до средата на 1939 г. През този период българското правителство се стреми да провежда политика на неутралитет и неангажираност, неговата дипломация успява да неутрализира силния германски натиск за присъединяване на България към оста Рим—Берлин. Следваната от България политика обективно се предопределя от международното и вътрешното положение на страната, без да зависи от волята на този или онзи политик. Затова твърде наивно звучат опитите да се обяснява външната политика на България само с капризите на цар Борис III.

Вторият период обхваща лятото на 1939 г., т. е. самото навечерие на войната. Българо-германските отношения през този период се осъществяват в контекста на германо-съветското сближение. Засилващото се влияние на Германия увеличава прогерманските тежнения в българската политика и почти обезличава прозападната тенденция. Но въпреки това България остава вярна на политиката на мирна ревизия, неутралитет и неангажираност. Все още световните събития се развиват далеч от нея, а вътре в страната няма сила, която би могла да наложи една определена ориентация. Две крупни събития обаче ускориха хода на нещата. Това бяха германо-съветският пакт за ненападание от 23 август 1939 г. и започналата на 1 септември Втора световна война.

* * *

В края на август и началото на септември 1939 г. настъпи коренна промяна в международните отношения. На 23 август беше сключен германо-съветският пакт за ненападение, който измени съотношението на силите на международната арена и предопредели познатите аспекти на бъдещото развитие на събитията. Само няколко дни след подписването на пакта Германия нападна Полша и сложи началото на нов световен военен конфликт.

Германо-съветският пакт беше посрещнат в България твърде различно. Прогерманската буржоазия въздъхна с облекчение. „В голяма част от българското обществено мнение, свидетелствува Ст. Мошанов, пактът се посрещна даже с ентусиазъм. В стопанските кръгове — поради възможностите, които се откриват за големи сделки, вследствие идващата война, сега вече неминуема. В шовинистическите среди се събудиха надеждите за реванш с подкрепата на Хитлер. . ."[71]

Правителството на Г. Кьосеиванов не демонстрира открито своето отношение към пакта, но Б. Филов, тогава министър на просветата, при посещението си в Германия през август 1939 г. заявява пред високопоставени германски лица, че „пактът облекчава и България"[72].

Средите на буржоазната опозиция били покрусени, както свидетелствува Мошанов, който безспорно най-добре познава техните настроения.[73] Те ясно схващали, че пактът силно ограничава англо-френските влияния на Балканите и тяхната роля в българската политика.

---

[71] Архив на БАН, Ст. Мошанов. Цит. спомени, л. 213; също ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 1, л. 5.

[72] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 1. Дневник на Б. Филов, л. 6.

[73] Архив на БАН, Ст. Мошанов. Цит. спомени, с. 213.

Пактът поставя БРП в трудно положение. Нейната последователна антифашистка и антихитлеристка позиция не може изведнъж да се нагоди към новите условия. Едва след започване на войната (4 септември 1939 г.) партията изработва една формула, според която „пламналата война е дело на германската агресивна политика, улеснена от измяната на английските лордове, френските банкери и полските панове.“[74] Тази неясна теза доведе до значително объркване на партийните среди.[75]

Но докато различните политически сили налучкват пътища в новата обстановка, войната избухва. Новата военна обстановка налага на правителството да определи мястото на България в начеващия се световен конфликт. На 15 септември 1939 г. то нотифицирало чрез своите пълномощни министри на всички държави и обявило в пресата следната декларация: „Пред вид създаденото международно положение и развиващите се събития, България, продължавайки миролюбивата си политика, ще остане неутрална.“[76] Политиката на неутралитет, без отказ от националните аспирации, е засвидетелствувана от Г. Кьосеиванов пред представител на гръцкия официоз „Неа Елас.“[77] Тя е потвърдена официално и пред англо-френския блок в едно писмо на цар Борис III до английския крал, изпратено в края на септември 1939 г.[78]

Някои автори, като Л. Б. Валев, разглеждат афишираната политика на неутралитет от страна на България като временно прикритие, зад което се подготвя въвличането на България в блока на фашистките държави.[79] Колкото и правдоподобно да изглежда на пръв поглед едно такова твърдение с оглед на по-късното присъединяване на България към Тристранния пакт, то не отговаря на истината.

България обяви и лоялно следваше своя неутралитет през началния етап на войната. Тя не се присъедини към нито една от воюващите или невоюващи велики сили. Тя не заплаши с нищо нито един от балканските си съседи. Развитието на събитията нито налагаше, нито подтикваше България към една по-активна политика.

И така след започването на Втората световна война България остана неутрална. Именно поради това тя продължаваше да бъде обект на силни чужди влияния и на непрекъснат дипломатически натиск от страна на великите сили от воюващите вече коалиции.

В новата военна обстановка българо-германските дипломатически отношения продължаваха да се развиват най-интензивно. Стремейки се да запази мира на Балканите, да ограничи англо-френските и съветски влияния в този район, дипломацията на Райха продължаваше да укрепва своите позиции. Още през септември 1939 г. Вилхелмщрасе и граф Чано обсъждаха идеята за обединяване на неутралните държави и балканските страни в една политико-икономическа система под ръководството на Германия и Италия. Но след пътуването на фон Рибентроп в Москва на 28 септември 1939 г. тази идея е изоставена.[80] Отказът на германската дипломация да обсъжда повече идеята

---

[74] Д. Сирков. Цит. съч., с. 45.
[75] Вж. Т. Павлов. Против объркване на понятията. С., 1939.
[76] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 1028, л. 47; също в. Заря, 17. IX. 1939.
[77] В. Мир, 22. IX. 1939.
[78] АМВР, II, НС, а. е. 11, л. 55.
[79] Л. Б. Валев. Цит. съч., с. 127—128.
[80] Граф Г. Чано. Цит. съч., с. 135.

на граф Чано се дължи на противоречията на Германия и Италия на Балканите и на новите елементи в германо-съветските отношения.

След 1. IX. 1939 г. германската дипломация определи три основни цели на своята балканска политика: 1) да се воюва на един фронт и да не се отделят сили за Югоизтока; 2) да се пази спокойствието на Югоизтока, докато това е изгодно за Германия; 3) да не се допуща присъединяването на Италия към Югоизточния европейски военен блок, за да се избягнат евентуалните усложнения в отношенията между Италия и СССР.[81]

Германската дипломация отделяла много сили главно за парализирането на англо-френския икономически и политически натиск на Балканите. Опирайки се на своите стопански позиции, Германия успя да сключи през октомври 1939 г. няколко нови спогодби с българското правителство, допълващи търговския договор от 1932 г. и сключената впоследствие клирингова спогодба.[82]

През октомври и ноември 1939 г., когато англо-френската дипломация лансирала идеята за създаване на Балкански неутрален блок, насочен срещу Германия и срещу СССР и подтикнала Румъния да направи предложение на балканските държави в този смисъл, Германия остро реагирала. На 18 ноември Рибентроп телеграфира на легацията в Москва, че Германия има напълно отрицателно отношение към румънската инициатива за създаване на Балкански неутрален блок, който да привлече България и Унгария. „Единственото, което интересува германското правителство, съобщава Рибентроп, е всички държави от Югоизточна Европа да пазят в тази война един стриктен неутралитет и да не играят по свирката на Англия и Франция, както това направи Турция, сключвайки пакта от 19 октомври". Рибентроп нарежда на легацията да поиска от съветското правителство да вземе официално становище против румънското предложение.[83]

Германската дипломация прави преки постъпки в същия смисъл и пред България. В един доклад от 22. XI. 1939 г. Драганов съобщава в София: „Господин Вьорман се отнесе много отрицателно и иронично даже към тази румънска инициатива, за която каза, че е умряла, понеже нито италианците, нито Германия са съгласни с осъществяването ѝ."[84]

Следвайки неотклонно своята линия да изолира България от англо-френския блок, германското външно министерство продължавало непрекъснато да внушава на България да се държи настрана от Балканското споразумение. В началото на 1940 г. държавният подсекретар на външните работи Вьорман предупредил Драганов, че България трябва да внимава със засилващия се интерес на Турция спрямо България, тъй като Германия разглеждала този интерес като английско внушение. Англия, която иска да спечели България, заявил Вьорман, се стреми към едно частично уреждане на спора ѝ с Румъния. Това според него трябвало да стане чрез посредничеството на Райха.[85]

Наред с усилията да неутрализира англо-френските влияния в България, германската дипломация проявявала голяма осторожност към българо-съветските отношения, които след 1. IX. 1939 г. се развивали твърде интензивно.

---

[81] DGFP, vol. n⁰ VIII, n⁰ 514, p. 632—633.
[82] В. Заря, 12. X. 1939.
[83] Les archives secretes de la Wilhelmstrasse, t. VIII, p. 361.
[84] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 968, л. 5.
[85] Пак там, 969, л. 37—38.

През септември 1939 г., когато съветското правителство предложило на България пакт за взаимопомощ, Германия, съобразявайки се с току-що сключения пакт със СССР от 23 август, не реагирала. Държавният секретар Вайцзекер приел без коментарии съобщението на Драганов, като обещал, че ще го предаде на Рибентроп.[86]

През ноември, когато българо-съветските отношения все повече се разширявали, Шуленбург съобщил, че е имал специална среща с Молотов по отношение на България.[87] Следващия месец Германия вече не се задоволява само с информации и разговори. Нейната дипломация преминала към преки внушения за ограничаване на българо-съветските връзки. В началото на декември 1939 г. германският посланик в София Рихтхофен заявил на цар Борис, че слухът, който се носи в София, че Германия ще остави на русите развързани ръце на Балканите, очевидно е разпространен от неприятелската пропаганда.[88] Във връзка с този разговор Рихтхофен получил на 15 декември една подробна инструкция за целите на германската политика в България. Според тази инструкция на Вайцзекер германската политика се определя от факта, „че сме във война и че имаме договори с Италия и със Съветския съюз. Ние считаме, продължава държавният секретар, че българската политика трябва да се води по такъв начин, че България да не влиза в конфликт със Съветския съюз, защото въпреки всичкото наше приятелство към България и всичкото ни желание да ѝ помогнем в трудни времена, ние не ще можем да се намесим при сегашните обстоятелства. И за в бъдеще ние не разчитаме на един подобен конфликт. . . Един отговор по желанието на Съветите да сключат с България пакт за взаимни гаранции и да придобият концесии за въздушни и морски бази, трябва естествено да зависи от момента и условията, и специално от факта, дали по този начин българските национални аспирации могат да бъдат напълно реализирани.“[89]

Политиката на Германия да запази мира в Югоизтока и да ограничи англо-френските и съветски влияния на Балканите била продължена и през 1940 г. Още в самото начало на новата година Рибентроп потвърдил своя стар възглед, че „запазването на мира на Балканите е сега от капитална важност за Германия и Италия.“[90] Постъпки в същия смисъл германската дипломация прави и пред съветското правителство. В разговор с Молотов на 25. I. 1940 г. германският посланик в Москва фон Шуленбург обърнал внимание на съветското правителство върху засилената напоследък дипломатическа активност в европейския Югоизток и специално върху опитите на Турция да привлече България към Балканската антанта.[91]

С оглед на подготвената война на Запад Германия следваше възприетия курс спрямо Югоизтока и през пролетта на 1940 г. Това бе потвърдено лично от Хитлер пред новия италиански посланик в Берлин граф Мажистрати в

---

[86] Les archives secretes de la Wilhelmstrasse, t. VIII, livre I, Note du secrétaire d'Etat Weizsäcker, Berlin, le 12 Octobre 1939, p. 342.

[87] Ibid., p. 366.

[88] Ibid. Le ministère à Sofia au ministère des A. E. Sofia, le 4 décembre 1939, p. 420.

[89] Ibid. Le secrétaire d'Etat à la légation à Sofia, Berlin, le 15 décembre 1939, p. 466—470.

[90] Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse, t. VIII, Les années de la guerre, livre II, 12 janvier — 18 mars 1940, Paris, Plon, 1957, Note du ministère des AE du Reich, Berlin, le 10 janvier 1940, p. 56.

[91] Ibid, p. 121.

началото на февруари[92] и в разговорите на Рибентроп с Мусолини в Рим през март 1940 г.[93]

Стремежът да запази спокойствието в Европейския Югоизток обаче не намаляваше активността на германската дипломация в този район. Германия се отнасяше с особено подозрение към опитите на Англия да я измести от балканските пазари. В отговор на засилващото се в края на 1939 г. и през пролетта на 1940 г. английско икономическо проникване на 9. IV. 1940 г. Вилхелмщрасе наредило на своите посланици в балканските столици да поискат от съответните правителства да се обявят против английския опит да изтика Германия от балканския пазар, като бъдат заплашени със сериозни контрамерки от страна на Германия.[94]

Особено силен натиск Германия упражни върху българското правителство. След като вече беше задлъжняла към българската хазна с 60 милиона марки,[95] в започналите през април 1940 г. германо-български търговски преговори Германия открито настоява за пълно приспособяване на българското стопанство към нейната военна икономика. След двумесечни преговори, на 24. V. 1940 г., било подписано допълнение към договора за 1939—1940 г., според което България се задължавала да увеличи своя износ за Германия до септември 1940 г. с 50 милиона марки.[96]

По време на преговорите, в края на април 1940 г. в България пристигнал известният стопански деец на Райха — Клодиус, който продължително време конферирал с българските министри и цар Борис по въпрос за английското икономическо влияние в България.[97] Германският пратеник успял да постигне определени резултати в областта на стопанските отношения. Всички министри, с които той разговарял, го уверили в приятелските си чувства към Германия, в желанието си да разширяват стопанските връзки с нея, но те не поели никакви политически ангажименти. Не дали положителен резултат в това отношение и разговорите на Клодиус и Рихтхофен с цар Борис III, за когото те отбелязват в своя доклад, че напоследък той сам взема всички важни решения по външната политика на страната. Царят заявил на германските представители, че България може да осъществи своите национални аспирации, бидейки на страната на Германия, но тя е „военно така слаба, че трябва да остане неутрална възможно най-дълго. Но ако тя бъде атакувана, ще се защищава с всички средства, с които разполага.“[98]

Политиката на неутралитет, която и новото правителство на Б. Филов, сменило правителството на Кьосеиванов през февруари 1940 г., продължавало да води, била широко засвидетелствувана през първата половина на 1940 г. в парламентарните дебати по външната политика през март—май 1940 г.[99] За политиката на неутралитет говорят и най-секретните документи на българската дипломация. На 4. IV. 1940 г. в София било свикано тайно съвеща-

[92] Les archives secrètes de la Wilhelmstraße, t. VIII, Les années de la guerre, livre II, 12 janvier — 18 mars 1940, Paris, Plon, 1957, Note du ministère de AE du Reich, Berlin, le 10 janvier 1950, p. 239.

[93] Ibid., p. 317..

[94] DGFP, IX, n⁰ 74, p. 108—109.

[95] ЦДИА, ф. 176, оп. 11, а. е. 1800, л. 38.

[96] Пак там, л. 172.

[97] Les archives secrètes de la Wilhelmstraße, t. IX, Les années de guerre, Paris, 1960, p. 342—343.

[98] Ibid., p. 342—346.

[99] Вж. Стенографски дневници на XXV ОНС, I РС, кн. 1, с. 4, 169, 175, 194, 297, 1219—1220 и др.

ние на ръководителите на българската външна политика и на посланиците от Берлин и Лондон.[100] Това съвещание стига до заключение, че разширяването на военния конфликт заплашва независимостта на България. Неизвестностите, пред които страната е поставена, „налагат повелително на България да продължава и занапред да следва политика на мир и строг неутралитет и да заявява, че ще брани своята независимост срещу всяко посегателство"[101].

Въз основа на изводите от съвещанието външният министър Иван Попов изпратил на 4 април едно нареждане до пълномощните министри, което бе редактирано като допълнение към директива № 19. „Началата, които лежат в основата на споменатата директива — се казва в инструкцията, — остават и днес непроменени." Условията на войната и многократно подчертаваният неутралитет на България налагат да се изчака мирната конференция и т. н.[102]

България останала вярна на своята политика и след започване на войната на Запад. На 11. V. 1940 г., т. е. на другия ден след началото на германската военна офанзива на Западния фронт, българското правителство наредило на своите представителства в чужбина да заявят, че България, както и досега, ще следва политиката на строг неутралитет. „В случай, че възникне опасност за някои от съседните страни — се казва в инструкцията. . ., България, като лоялен член на балканското семейство, не ще предприеме нищо, което може да влоши положението на нейните съседи и да подрови взаимното доверие."[103]

Така чак до лятото на 1940 г. България успяла да запази своята независимост и неутрална политика. Лавирайки между великите сили, тя отбягна прекия ангажимент. Разбира се, не бива да се изпуща пред вид, че нейното отношение към великите сили беше твърде различно. Към Германия тя се отнасяше, общо взето, със симпатии и надежда, към Англия и Франция с уважение, без ангажименти, към СССР със страх и подозрение. Но степента на тези различия не беше толкова голяма, че да промени позицията на неутралитет още в този ранен час на войната. Фактически България оставаше неангажирана политически държава.

* * *

През лятото на 1940 г. основният въпрос на българо-германските дипломатически отношения стана добруджанският въпрос.

Както беше вече посочено, още в навечерието на войната България предяви своите законни претенции за Южна Добруджа и потърси съдействието на великите сили за разрешаването на добруджанската проблема.

Първоначално Германия се отнасяше резервирано към българското искане. В един посланически доклад от 20. XI. 1938 г. Рюмелин съобщил в Берлин, че е разговарял с Кьосеиванов по въпроса за Южна Добруджа. Заявлението на българския министър-председател, че Добруджа е „земя скъпа

---

[100] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17а; Поверителен протокол на съвещанието от 4 април 1940 г.

[101] Пак там. Заключения, направени от външния министър Ив. Попов след съвещанието от 4 апр. 1940 г., л. 12—13.

[102] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17а. Нареждане до пълномощните министри от 4 април 1940 г., л. 20.

[103] Пак там, а. е. 937, л. 7.

на сърцата на всички българи", било посрещнато с мълчание от германския посланик.[104]

Както свидетелствува споменатият вече разговор между Драганов и Вьорман, състоял се по същото време в Берлин, българските искания били посрещнати напълно резервирано. След Мюнхен Германия се стремяла да привлече Румъния на своя страна, за да си осигури румънски петрол и изобщо не пожелала да се ангажира с България по добруджанския въпрос. В писмо от 4 септември 1939 г. българският пълномощен министър в Букурещ съобщил, че в разговор с германския си колега Фабрициус, последният му дал да разбере, че Германия има интерес да менажира една послушна Румъния и се нуждае засега от спокойствие на Балканите.[105] Фабрициус в най-конкретна форма изразил това, което Хитлер беше казал на Кьосеиванов през юли 1939 г., когато отклонил въпроса за българските териториални претенции, пращайки Кьосеиванов да разговаря по тези въпроси в Рим.

За дълго време, чак до окончателното налагане на Германия в румънската икономика и политика, тази позиция на германската дипломация останала непроменена. В началото на 1940 г., когато България била предмет на най-силна дипломатическа обработка от страна на англо-френския блок и в непрекъснато засилващи се връзки със СССР, българската дипломация се опитала отново да склони Германия по добруджанския въпрос, изтъквайки западната и руска заплаха. В разговор с държавния подсекретар на външните работи Вьорман през февруари 1940 г. Драганов посочил, че уреждането на въпроса за Добруджа посредством Англия или СССР няма да бъде от полза за Германия, и посъветвал германското външно министерство да се заинтересува повече въпреки стремежа му да бъде добре с Румъния.[106]

Опитът на Драганов обаче отново бил несполучлив. От германското външно министерство го уверили, че не били поети никакви гаранции за румънските граници, но те искали да запазят добрите си отношения с Румъния. Въз основа на това Драганов заключил, че докато трае войната и Германия ползува румънския петрол, не може да се очаква тя да повдигне пред Румъния териториални въпроси, нито да заеме благосклонно отношение към тяхното уреждане.[107]

През март 1940 г. от Драганов се получил още по-обезсърчителен доклад. Той пише, че Германия разчита на едно, макар и насила приятелство с Румъния заради петрола и храните, и германската политика няма интерес да защити българските, съветските и унгарските претенции.[108]

Но скоро вследствие на настъпилите през 1940 г. промени в международните отношения тази германска позиция започнала да се променя. Германия успяла вече да се наложи в румънската политика. В стремежа си да овладее напълно положението в Европейския Югоизток тя се опитала да спечели окончателно и България. Поради това у германската дипломация съзрявала идеята за компенсация на България, като ѝ се върне Южна Добруджа.

По това време Румъния бе изоставена и от англо-френския блок. След като тя се преориентира към Германия, английската и френската дипломация анулирали дадените през 1939 г. гаранции за целостта на Румъния и започнали

---

[104] Les archives secrètes de la Wilhelmstraße, t. V, 1. I, p. 370.
[105] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 1028, л. 3.
[106] Пак там, а. е. 969, л. 37—38.
[107] Пак там, оп. 8, а. е. 16. Доклад на Драганов от 10 февр. 1940 г., л. 133.
[108] Пак там, оп. 8, а. е. 16, л. 80—81.

да проявяват все по-определени признания за законността на българските искания.[109] На българска страна застана изцяло и СССР.[110]

Промяната в отношението на великите сили към Румъния я караше да търси контакти с България, за да може да уреди добруджанския въпрос по най-сполучлив начин в своя полза. Българската дипломация се възползува от новото състояние на балканските отношения и на 4. IV. 1940 г. определи като непосредствена задача № 1 възвръщането на Южна Добруджа.[111]

В стремежа си да реализира тази задача българската дипломация предприе широка кампания в Берлин, Москва, Лондон, Париж и Букурещ. Тя ясно разбираше обаче, че при съотношението на силите в Европа, без съгласието на Германия, този въпрос не би могъл да бъде решен. И когато през юни 1940 г. Съветският съюз зае Бесарабия, а Унгария мобилизира цялата си армия и започва да се готви за война с Румъния, за да си възвърне Трансилванската област, България също предприе енергични стъпки.

На 27. VI. 1940 г. Драганов и неговият унгарски колега в Берлин поискали от Вилхелмщрасе да подкрепи българските и унгарските териториални претенции спрямо Румъния. Вьорман, към когото било отправено това искане, обаче заявил, че Германия е заинтересована от мира на Балканите, и посъветвал двете страни да не прибягват до военна сила.[112] Недоволен от германското становище, Драганов се опитал да внуши на Вьорман, че Германия няма полза, ако България уреди добруджанския въпрос с руска помощ.[113] На следващия ден двамата посланици били отново поканени от Вьорман, който им съобщил, че Германия „още не е определила окончателно своите позиции във връзка с руските действия в Бесарабия"[114]. Въздържаността на германската дипломация накарала цар Борис лично да се намеси в тези разговори. На 29 юни той извикал Рихтхофен и му заявил, че ако България не получи Южна Добруджа, възниква опасност от революция, която ще установи най-тесен съюз с Москва. След разговора германският посланик телеграфирал в Берлин, че обстановката в България с оглед германските интереси става много опасна и препоръчал на Вилхелмщрасе да предприеме необходимото за засилване на германското влияние в България.[115]

Германската резервираност накарала правителството да премине към открита подготовка за военно разрешение на добруджанската проблема.[116] Но Германия се противопоставила на военното решение.[117] Тогава българската дипломация засилила натиска над Вилхелмщрасе. На 10 юли Ив. Попов наредил на Драганов да уведоми Германското външно министерство, че СССР поддържа българските искания за Добруджа.[118] След два дни Попов съобщил същото и на Рихтхофен, който веднага телеграфирал на Рибентроп, че България придава важно значение на благосклонната съветска позиция.[119]

---

[109] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 532. Доклад на пълномощния министър в Париж от 1 май 1940 г., л. 69; също Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse, t. VIII, 1. I. p. 438.
[110] Пак там, а. е. 16, л. 67.
[111] Пак там, а. е. 17а, л. 13.
[112] DGFP, vol. X, n⁰ 37, p. 37—38.
[113] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 153, л. 103.
[114] Пак там, а. е. 153, л. 106.
[115] DGFP, vol. X, n⁰ 61, p. 64.
[116] АМВР, II НС, а. е. 11, л. 104.
[117] Пак там.
[118] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 847, л. 2.
[119] DGFP, vol. X, n⁰ 165, p. 208—209.

Все за целите на започналия дипломатически натиск бил използуван дори и Фердинанд. На 7 юли Фердинанд се обърнал с лично писмо до Хитлер, в което изтъкнал, че в германската политика на Изток е много важно България да получи Южна Добруджа чрез посредничеството на Германия.[120]

След този натиск, съчетан с военни приготовления, дипломацията на Райха действително разбрала, че протакането на добруджанския въпрос ще накърни германското влияние в България. Опасенията от преждевременни безредици на Балканите, когато цялото внимание на Германия било ангажирано на Запад, накарали Рибентроп да съобщи на 15 юли в София, че Хитлер е посъветвал румънския крал да уреди териториалните спорове с България и Унгария „по мирен път и на разумна основа"[121].

За тази цел на 23 юли в Берлин били извикани новите румънски управници Джигурту и Манулеску. Три дни след тях в Залцбург пристигнали Филов и Попов. На 27 юли те се срещнали с Рибентроп и Хитлер, за да мотивират българските искания за Южна Добруджа.

Хитлер се съгласил с българските искания, включително и за Силистра, но отказал да поеме арбитражна роля. Накрая той наредил на Рибентроп да внуши още веднъж на румънците, че неговото желание е въпросът да бъде уреден бързо.[122]

Намесата на Германия в полза на българското искане, благосклонната съветска позиция и одобрението, което българските искания намерили във всички меродавни столици, принудили Румъния да започне преговори, които завършили на 7. IX. 1940 г. с подписването на Крайовската спогодба, според която България си възвърнала отнетата ѝ по Ньойския договор Южна Добруджа.

* * *

Българо-германските отношения през есента на 1940 г. навлязоха в нова фаза. След като успя със светкавични удари да разгроми Франция, да елиминира Англия от Европа и да окупира Полша, Белгия, Холандия, Дания и Норвегия, Германия преживяваше зенита на своята мощ. Тя стана пълновластна разпоредителка със съдбините на стария континент. Това извика в замъгленото от лесна слава съзнание на европейския диктатор отново мисълта да разгроми Съветския съюз. Още през август 1940 г. в тайните канцеларии на Вермахта започнаха да се разработват планове за война срещу СССР. На 10 ноември тези планове са били вече завършени. На 18. XII. 1940 г. Хитлер ги одобрява под кодовото наименование план „Барбароса"[123].

Дипломатическото оръжие на тази нова политика стана подписаният на 27. IX. 1940 г. в Берлин Тристранен пакт между Германия, Италия и Япония, който имаше подчертана антисъветска и антиамериканска насоченост, както сам признава един от неговите създатели.[124]

Така в ранната есен на 1940 г. часът на Балканите беше ударил. Начеваше се една гигантска борба — дипломатическа, политическа, военна, разузнавателна, за окончателно спечелване на този район.

---

[120] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 10, л. 61—62.
[121] DGFP, vol. X, n⁰ 165, p. 208—209.
[122] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 2. Дневник на Б. Филов, 27 юни 1940 г., л. 2—3; 4—7.
[123] Нюрнбергский процесс, т. II, М., 1958, с. 258, 593, 603.
[124] Граф Г. Чано. Цит. съч., с. 258.

Германия се стремеше да овладее Балканите, за да гарантира южния фронт на своята армия в подготвената война срещу СССР, да парализира английското влияние и евентуалните опити за балканска офанзива на Англия, да осигури своите продоволствени ресурси. Успоредно с нея тук против английското и съветското влияние действуваше вече и Италия, която влезе във войната на страната на Германия на 10. VI. 1940 г. Първият симптом на решителното германско проникване на Изток беше изпратената по искане на генерал Антонеску през септември 1940 г. германска моторизирана дивизия на румънска територия.[125] Наред със започналото военно проникване Германия предприе тотален дипломатически натиск върху разпокъсаните и люшкащите се от вълните на световния конфликт балкански държави.

Един от главните обекти на тази офанзива стана България, положението на която в тази война беше много сложно. България продължаваше да бъде изолирана на Балканите. Отношенията ѝ с Румъния след добруджанския конфликт бяха силно изострени. Турция и Гърция бяха струпали огромни войски на българската граница, които в удобен момент можеха да преминат в атака. Отношенията с Югославия, макар и привидно спокойни, таяха също опасност от конфликт. Двете страни, които до момента имаха почти едно и също положение спрямо великите сили, постоянно се дебнеха с оглед на евентуално контрадействие.

Отношенията на България с великите сили (воюващи и неутрални) също не бяха изяснени. България следваше своята политика на неутралитет и изчакване. Тя поддържаше активни дипломатически връзки и с Германия, и с Англия, и със СССР. Въпреки приятелското си разположение към Германия до този момент българската външна политика беше успяла да се изплъзне от германския натиск. България оставаше неангажирана политически и военно.

И точно сега започва новият германски натиск. На 16. X. 1940 г. германският пълномощен министър в София Рихтхофен прочита на Иван Попов следната телеграма от Рибентроп: „Правителствата на Германия, Италия и Япония се споразумяха да улеснят присъединяването на приятелските тем държави към пакта от 27 септември. Намерението, което лежи в основата на този пакт, а именно да се противодействува на разширяването на войната и с това да се ускори възстановяването на мира, може да се постигне полесно, като и други сили се присъединят към силите на Тристранния пакт и открито се обявят за същата политика, избягване на разширението на войната и ускоряване на мира."

Рихтхофен прибавил устно, че Унгария и Румъния са дали вече съгласие. „Становището на България по отношение на този пакт — заплашил той, щяло да бъде критерий за поведението на България към силите на Оста." Рибентроп настоявал България да обяви своето решение в срок от 2 дни.[126]

Официалното предложение на Вилхелмщрасе било веднага последвано от серия атаки, които целели да парализират отрицателната реакция на българското правителство. На 16 октомври в София пристига министърът на просветата на Германия Руст, придружен от директора на отдела за културни връзки при Вилхелмщрасе фон Твардовски. Двамата пратеници поискали от

[125] Дж. Бътлер. Цит. съч., с. 342.
[126] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, л. 31.

България да се присъедини към Тристранния пакт, но посрещнали отказа на цар Борис III, мотивиран с опасността от външни и вътрешни усложнения.[127]

Тази първа българска реакция показала на германската дипломация, че трудно ще може да превие България, затова тя започнала открито да заплашва царя[128] и да шантажира правителството.[129] Началникът на отдела за печат при Вилхелмщрасе заплашил Драганов, че България ще пропилее своите шансове, ако не се присъедини към пакта.[130]

Германското предложение поставило българската политика в изключително критично положение. Трябвало да се вземе съдбоносно решение — или да се тръгне с Германия, като се поемат всички рискове от такава една стъпка, или да се отклони германското предложение, като се предизвика нейната ярост. Българската дипломация била изправена за пръв път след Мюнхен пред една съдбоносна алтернатива.

И тя заработила трескаво. Още на другия ден — 17 октомври, Ив. Попов телеграфирал на Драганов, за да узнае неговото мнение.[131] Отговорът на Драганов бил светкавичен. Той съобщил още същия ден на Попов, че при всяко положение „ние не можем слепешком да се присъединим към пакта, което сигурно ще предизвика война на Балканите", и препоръчва преди отговорът да се състои среща между Попов и Рибентроп.[132] Правителството и царят обсъдили Драгановото изложение и решили да приемат неговия възглед. С оглед да се отклони германското предложение цар Борис написал лично писмо до Хитлер, което изпратил на 21 октомври със секретар-съветника Морфов. В него Борис III обяснява на Хитлер, че в настоящия момент присъединяването на България към пакта ще бъде преждевременно и опасно, тъй като съществува заплаха от страна на Турция и Гърция, а България е неподготвена във военно отношение. „Даже ако се успее да се отстрани опасността от внезапно нападение от страна на съседите — продължава царят, то тук, на Черно море и в района на Проливите, може да възникне опасна ситуация в случай на ново сближение между Турция и СССР." Накрая царят предлага отново да се обсъди целесъобразността от присъединяването на България, като заявява, че Филов и Попов са готови да се срещнат с Рибентроп.[133] На 20 октомври Попов информирал Драганов телеграфически за мисията на Морфов и му наредил бързо да уреди аудиенция, като съобщи на Германското външно министерство, че по заповед на царя са натоварени да предадат писмото лично на фюрера, и то в най-скоро време. В същата телеграма Попов наредил на Драганов да уведоми Рибентроп, че отговорът на българското правителство ще се забави, понеже има лично писмо на царя, и да проучи кои са истинските съображения, които са продиктували германското предложение — да разбере и донесе дали има необнародвани клаузи на Тристранния пакт, тъй като на България официалният текст не бил съобщен. „Бъдете предпазлив в разговорите си по горните въпроси — предупреждава Попов, за да не се схване като водене на преговори

---

[127] DGFP, ser. D, vol. XI, p. 1201—1202.
[128] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 10, л. 48.
[129] Пак там, ф. 176, оп. 8, а. е. 12, л. 120.
[130] Пак там, а. е. 18, л. 35.
[131] Пак там.
[132] Пак там.
[133] DGFP, ser. D, vol. XI p. 365—366.

от ваша страна по същество на въпроса. Особено внимавайте да не се добие впечатление, че ние сме наклонни да възприемем тяхната покана."[134]

Германското правителство обаче не пожелало да се съобрази с позицията на България. Хитлер демонстративно отказал да приеме Морфов.[135] След 5 дни Рибентроп отново настоял България да се присъедини веднага към пакта, като на българското правителство се разрешавало да помисли още няколко дни.[136]

И този път германският натиск бил съпроводен от неуспешен опит на Италия да привлече България към силите на Оста и в предстоящата война на Италия срещу Гърция.[137]

Срещу комбинираните действия на двете страни остро реагирала английската дипломация. Форин офис и английските представители в балканските столици подложили българското правителство на истинска бомбардировка от ноти, внушения, заплахи и обещания.[138] Към английските усилия да се отклони България от Тристранния пакт се присъединила и дипломацията на Съединените щати.[139]

Английската и американската намеса увеличили съпротивителните сили на българската дипломация и послужили като допълнителен аргумент за отхвърляне на германското предложение.

След малко прекъсване германският натиск срещу България бил подновен с нова сила. Германия била принудена да бърза от обстоятелствата. Започналата в края на октомври итало-гръцка война бързо се затягала. Още през първите дни италианските нашественици претърпели поражение. На 12 ноември гръцката армия преминала в контранастъпление, изхвърлила италианските войски от гръцка територия и успешно настъпила към Албания, заплашвайки да откъсне италианците от морето.

Военната обстановка на Балканите имала опасни последици за Германия. Провалът на Италия стабилизирал английското военно стратегическо положение в този район и засилил антифашистките настроения в балканските страни. Всичко това наложило на Германия да вземе решителни контрамерки. На 13 ноември Главният щаб на въоръжените сили на Германия издал „Директива № 18 за подготвителните мерки в близко бъдеще срещу Гърция". Директивата предвиждала окупация на Северна Гърция от германски войски, преминаващи през България. На практика се предвиждала окупация на българската земя и превръщането ѝ в база за агресия.[140]

Германската дипломация веднага се заела да обезпечи военните планове на Вермахта. На 14 ноември Драганов бил извикан от Рибентроп, който изразил съжаление, че България не иска да се присъедини към пакта, и заявил, че колебанията на България са необясними, че тя се радвала на

---

[134] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 18, л. 35. Шифрована телеграма на Иван Попов до Драганов от 20 окт. 1940 г., л. 34.

[135] Пак там, а. е. 18, л. 19.

[136] Пак там, л. 42.

[137] Вж. ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 18. Телеграма на Караджов от 11 септ. 1940 г., л. 3; също АМВР, VI, 4а, а. е. 11, л. 111; също граф Г. Чано. Цит. съч., с. 256.

[138] Вж. ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, л. 36.

[139] Пак там, л. 66.

[140] Дж. Бътлер. Цит. съч., с. 347; също Г. Стефанов. Цит. съч., с. 436.

[141] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17. Шифрована телеграма на Драганов от 14 ноем. 1940 г., л. 80.

[142] АМВР, II, НС, а. е. 11, л. 115.

голямо приятелство в Германия, че българският народ бил известен като „прусаците на Балкана". Като уверил още веднъж Драганов, че опасенията от Турция са неоснователни, и обещал (за пръв път след започване на войната), че България ще получи излаз на Егея, Рибентроп поискал да се създаде в България наблюдателна служба за борба срещу английската авиация, която от Егейските острови се канела да бомбардира петролните извори в Румъния, т. е. той се домогвал към контрабандно вкарване на германски войски в България, за да я постави след това веднага на колене.

Драганов отхвърлил исканията на Рибентроп, като заявил, че България не бива да се насилва, а наблюдателната служба може да се организира и от български войници под ръководството на един германски специалист.[141] Веднага след разговора раздразненото Германско външно министерство поканило цар Борис III за среща с Хитлер. Царят се стъписал. Дълбоко разтревожен, той съобщил на Л. Лулчев: „Те искат да ми направят трика, който правиха на Телеки (м-р председател на Унгария — б., а. Н. Г.), да ме викат набърже, да ме тъпчат, да ме шашардисат и толкова. . ." Но той решава, че няма да се присъедини към пакта.[142]

Така на 17 ноември Борис III и Попов инкогнито отлетели в главната квартира на Хитлер в Берхтесгаден. Тук Хитлер и царят, от една страна, и Попов и Рибентроп, от друга, разговаряли поотделно. Разговорът между външните министри продължил два часа. Рибентроп бил безкрайно арогантен. Той заявил на Попов, че Румъния, Унгария и Словашко вече са дали съгласието и ще подпишат поред присъединяването си към пакта, а за България била определена датата 26 ноември. Попов се опитал да убеди Рибентроп, че България не може да се присъедини към пакта и че не бива да я насилват, като изредил познатите вече аргументи. „На всички мои аргументи — пише Попов, той самоуверено възразяваше — все пак ще подпишете."[143] „Рибентроп натискаше Попов до изпотяване" — съобщава царят.

Хитлер бил по-внимателен с царската особа. След като разказал на Борис, че с Молотов са се споразумели да не отиват на Балканския полуостров, а оттам да вземат само материали, той го запитал защо България не влезе в Тристранния пакт, и приложил познатата уловка на германската дипломация — да уверява българите, че война няма да има.

Царят отказал на Хитлер. „България като неутрална по-добре задържа 24-те турски и 7-те гръцки дивизии, отколкото ако почне война невъоръжена. След толкова нещастни войни народът не ще война." След това Борис III отново се върнал към своята любима тема — да урежда германо-английското сътрудничество. Той посъветвал Хитлер да се обърне към Англия и да сложи край на войната. Хитлер се съгласил, че трябва да се опита, и му заявил, че ще иска отново да го види.[144]

Разделяйки се с Хитлер, Борис III отишъл при двамата външни министри и сложил край на трудния разговор. Още на вратата Попов го запитал какво мисли по искането на Германия. Царят веднага отговорил, че възприема гледището на своя външен министър.[145]

Така германският дипломатически натиск за присъединяване на България към Тристранния пакт през октомври—ноември 1940 г. бил провален.

---

[143] АМВР, II, НС, а. е. 14, л. 279.
[144] Пак там, а. е. 11, л. 120.
[145] Пак там, а. е. 14, л. 279.

На самонадеяната и брутална дипломация на Райха, която, без да се допита до българите, беше обявила, че на 26 ноември в Берлин ще пристигнат българският министър-председател и министър на външните работи, след посещението в Берхтесгаден се наложило да опровергае това съобщение.

Отказът на България силно раздразнил германските и италианските политици. Хитлер започнал вече да възлага повече надежди на Югославия, която в разгара на итало-гръцката война направила постъпки за укрепване на връзките си с Италия. На 20 ноември, когато при него се събрали Рибентроп и Чано, за да направят преценка на дипломатическата акция за консолидиране на Тристранния пакт, той дълго време занимавал двамата външни министри с проекта си да издигне югославския регент Павел за крал на Югославия.[146] Същия ден Хитлер написал дълго писмо до Мусолини, за да му изясни обстановката. „Положението, което се развива днес—съобщава той—има психологически и военни последици. Положението в Гърция се отразява зле върху дипломатическата подготовка, която се намира в еволюция. Изобщо ние чувствуваме лошите последици, които се проявяват в тенденцията на някои нации да избягват да се ангажират с нас и да изчакват развоя на събитията.

България, която вече демонстрира малко наклонност да се присъедини към Тристранния пакт, сега се показа напълно опозиционна да разглежда едно такова решение“ (подчертано от мен — Н. Г.). Накрая той предлага да се предприемат енергични действия на Балканите, като се парализира Турция, позицията на която силно влияе върху българското поведение.[147]

Българският отказ за присъединяване към Тристранния пакт през октомври—ноември 1940 г. представлява един от най-крупните дипломатически актове на външната политика на България през Втората световна война. За съжаление в оскъдната досега историческа книжнина този факт или е бил отминаван, или е представен в изопачена светлина.

В статията на Марин Михов „Борбата на СССР против хитлеристката агресия на Балканите. . .“[148] в противоречие с фактите се твърди, че цар Борис се съгласил по принцип да се присъедини към Тристранния пакт, че поискал това да стане малко по-късно. Невярното твърдение на Михов за съжаление се приема и от други автори. Г. Стефанов се съгласява с него, без да привежда нови документи и допълнителни съображения.[149] В цитираната работа на Валев, като се използува дневникът на Богдан Филов, се заключава, че цар Борис „не възразявайки по принцип, повторил тезиса за възможните външнополитически усложнения за България и помолил само за това нейното формално присъединяване към Оста да бъде отложено за по-късен срок, когато бъде завършена необходимата военна и политическа подготовка. На това и се съгласили.“[150]

В цитирания от Валев дневник няма обаче текст, който да дава основания за подобно заключение. Освен опасенията от външнополитически усложне-

---

[146] Граф Г. Чано. Цит. съч., с. 271, с. 274—275.

[147] Les lettres secrètes echangées par Hitler et Mussolini, Paris, Edition du Pavoir, 1946, p. 88.

[148] Вж. Военно-истор. преглед, 1953, кн. 41, 1854, кн. 1.

[149] Г. Стефанов. Цит. съч., с. 437.

[150] Л. Б. Валев. Цит. съч., с. 172—173.

ния, които цар Борис действително използувал като аргумент, за да отклони германските предложения, другото е прибавено от самия Валев.

И така досегашните изследвания на този крупен акт от външната политика на България влизат в твърде остро противоречие с фактите. Те не изясняват действителното отношение на България към Тристранния пакт, пренебрегва се един реален принос на България в антихитлеристката борба по времето на Втората световна война. България се представя за сателит на Хитлер дори и тогава, когато тя не е била.

Отказът на България да се присъедини към Тристранния пакт през октомври—ноември 1940 г. попречи на германската дипломатическа офанзива в Източна Европа. В един момент, когато Гърция громеше италианските нашественици, българското решение беше от огромна полза и за освободителната кауза на гръцкия народ и на всички балкански народи. Сам Мусолини в едно писмо до Хитлер обяснява, че италианските неуспехи в Гърция се дължат освен на лошото време и на „отношението на България, която позволи на гърците да оттеглят от Тракия 8 дивизии, за да засилят войските срещу нас“[151].

Българската позиция вдъхна кураж на редица малки страни да отстоят пред германската дипломатическа офанзива, тя попречи за бързата консолидация на Тристранния пакт и създаде трудности на Хитлер в неговата агресия на Изток.[152]

След като България отклони германското предложение за присъединяване към Тристранния пакт за известно време (ноември—декември 1940 г.) в българо-германските отношения се получи частична стагнация. През този период българската дипломация бе заета изключително със съветското предложение за сключване на пакт за дружба и взаимопомощ между България и СССР от 26. XI. 1940 г. Сега България отново стана проблема № 1 в германо-съветското съперничество за влияние на Балканите и в зоната на Черноморието.

Отхвърляйки предложението на СССР, България много скоро отново се изправи лице с лице срещу дипломатите и дивизиите на Райха. От декември 1940 г. за българската политика настъпиха съдбоносни времена.

* * *

В края на 1940 и началото на 1941 г. германската военна машина стремително се насочи към Балканите. На 13 декември 1940 г. Германското военно командуване утвърди Директива № 20 по операцията „Марита“. Тази директива предвиждаше концентрация на крупни сили в Румъния и след установяване на благоприятно време, вероятно през март, да се изпрати ударна група за окупация на Северното крайбрежие на Егейско море, а ако е необходимо — и на цялата гръцка територия. Тук е записано, че се „очаква поддръжка от България. . .“[153]

---

[151] Les lettres secretes echangées par Hitlere et Mussolini, p. 93.

[152] Н. Генчев. Външната политика на България при началния период на Втората световна война (1939—1941). — Годишник на Софийски университет, философско-исторически факултет, кн. III — История, т. LXIII/1971, с. 383—384.

[153] Нюрнбергский процесс, т. II, Москва, 1958, с. 374. По-нататък документът е заличен от издателите и не може да се разбере какво в действителност се предвижда по отношение на България.

В изпълнение на Директива № 20 още към края на декември в Румъния били прехвърлени близо 500 000 германски войници. В началото на януари 1941 г. пълномощният министър в Букурещ Петров-Чомаков съобщил в София, че числото на германските дивизии в Румъния непрекъснато нараства. За командуващ тези части бил назначен фелдмаршал Лист. Той съсредоточвал своите войски по протежението на Дунав, в пунктовете за преминаване. Големи понтонни части, снабдени с тежки мостови съоръжения, използувайки леда, усилено подготвяли преходите за форсиране на реката.[154] Непрекъснато пристигащите германски части достигнаха към началото на февруари до 1 милион войници. Военната подготовка беше съгласувана от една мощна дипломатическа офанзива. В началото на декември 1940 г. германската дипломация с личното участие на Хитлер се зае да подготви балканската операция. След като разговарял с румънския диктатор Антонеску по подробностите около германската атака към Солун и с югославския външен министър Цинцар-Маркович, Хитлер писал на 5. XII. 1940 г. писмо до Мусолини, в което изказвал увереност, че дипломатическата криза в Европейския Югоизток може да бъде надмогната.[155]

Малко по-късно — на 31. XII. 1940 г. — Хитлер отново писал на Мусолини по балканските проблеми. Този път той го занимава с позицията на българското правителство. „България показва обаче — отбелязва той — отвращение към присъединяването си към Тристранния пакт и към това да възприеме една ясна позиция в международните отношения. Огромният натиск, упражнен от Съветска Русия, е причината за това. Ако царят се беше присъединил незабавно към нашия пакт, никой не щеше да се осмели да го подлага на подобен натиск. Най-лошото е, че този натиск трови общественото мнение, което не е нечувствително към комунистическата зараза.“ „Без съмнение — продължава Хитлер, — само Румъния и Унгария са възприели в конфликта една ясна позиция. Югославия печели време. Необходима е подготовка за всяка евентуалност от страна на Русия, макар че сега отношенията със СССР са твърде добри. В действителност единствените точки, които ни разделят, са Финландия и Константинопол. Не е в наш интерес — заключава Хитлер — да изоставим Константинопол на Русия и България на болшевизма.“[156]

Все с оглед на подготовката за Балканската операция на 19 и 20. I. 1941 г. в Берлин се състояла среща между Хитлер и Мусолини, на която присъствували външните министри Рибентроп и Чано и висши офицери от двете страни. Хитлер посочил, че концентрацията на германски войски в Румъния има три цели: да извършат операция срещу Гърция, да защитят България срещу СССР и Турция и да обезпечат гаранциите, дадени на Румъния.[157] Граф Чано отбелязва в дневника си, че в Берлин била манифестирана „абсолютна солидарност между страните на оста и ние всички ще действуваме заедно на Балканите“[158].

Откритите германски приготовления в Румъния, демонстративно ориентирани на юг, и солидарността на държавите от оста Рим—Берлин поставили

---

[154] ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 1. Телеграма от Петров от 13 ян. 1941 г., л. 82, 99.
[155] Les lettres secrètes echangées par Hitler et Mussolini, p. 97—99.
[156] Пак там, p. 107—110.
[157] Нюрнбергский процесс, т. II, с. 374—375.
[158] Граф Г. Чано. Цит. съч., с. 298.

България пред огромна опасност. Тази опасност се увеличавала от активизиращата се германска пета колона вътре в страната.[159]

Концентрирала вече значителна армия на румънска територия, създала силно вътрешно напрежение в България, германската политика преминала отново към дипломатическа обработка на България за присъединяването ѝ към Тристранния пакт. Още на 4. XII. 1940 г. Драганов бил извикан и от Хитлер. В продължение на повече от час Хитлер увещавал посланика в необходимостта от незабавно присъединяване на България към Тристранния пакт. Този път той вече си послужил и с „болшевишката заплаха", като разказал, че Молотов поискал да влязат с армия във Варна и Бургас.

Но Драганов продължавал да упорствува, като отново изтъкнал турската заплаха. Хитлер избухнал: „Няма да ви нападнат, закрещял той, защото за 24 часа ще се споразумея със Сталин и Турция ще изчезне от Европа." На Драгановото възражение за отношението на Русия Хитлер отговорил с маниакално заплашване: „Аз имам 100 готови дивизии, с които мога да се справя с Русия за три месеца."

По-нататък Хитлер казал на посланика, че България може да увери турското правителство, че няма да пусне войски през своята територия, които да нападнат Турция.[160]

Рапортът на Драганов до царя показал на българското правителство, че времето за изплъзване е минало, че то ще трябва да вземе съдбоносно решение. Единственото, което можело да се направи, както заявил царят пред Лулчев, е да се печели време.[161]

Тактиката на забавяне, протакане и отлагане на преговорите, възприета от цар Борис през декември 1940 г., била разгадана от германската дипломация и успоредно с военните приготовления на Дунава тя продължила, след срещата на Хитлер с Драганов, натиска върху българското правителство.[162] Отново в ход бил пуснат и шантажът. На 16. XII. 1940 г. Драганов телеграфирал в София, че Германското външно министерство обсъждало идеята на Хитлер за предаване на Солун на Югославия. По този начин — пише Драганов, се създава опасност за България да загуби Македония и Западна Тракия. И той съветва правителството, че спасението е „да се обявим готови да се присъединим към Тристранния пакт при условия, които биха се показали неудобни за самите германци.[163] Започналият шантаж бил продължен лично от Гьоринг. На 18 декември той заявил на Драганов, че „едно приключване на итало-гръцкия конфликт без участие на България може да я лиши от Дедеагач и Кавала"[164]. И така, докато през октомври—ноември 1940 г. Германия канеше българското правителство да се присъедини към Тристранния пакт, за да спре разширението на войната и да се укрепи мирът, т. е. в името на несъществуващи за германската политика цели, сега, когато германската военна подготовка на Балканите беше очевидна, дипломацията на Райха става цинично откровена.

---

[159] Подробности у цит. съч. на Н. Генчев, с. 398—399.

[160] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 969. Доклад на Драганов за разговора с Хитлер на 4 дек. 1940 г., л. 62; също АМВР, II, НС, а. е. 11, л. 124.

[161] АМВР, II, НС, а. е. 11, л. 124.

[162] ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 1, л. 16—17; л. 30.

[163] Пак там, оп. 8, а. е. 18. Шифрована телеграма на Драганов от 16 дек. 1940 г., л. 75.

[164] Пак там. Шифрована телеграма на Драганов от 18 дек. 1940 г., л. 75.

При тази обстановка в самото начало на новата 1941 г. Б. Филов заминал за Залцбург, за да се срещне с германските управници. Точно по плана на царя пресата съобщила, че министър-председателят отива на лечение във Виена. На 4 януари Филов се срещнал с Рибентроп в един вагон на гара Залцбург и водил с него продължителен разговор.

Преди всичко Филов уверявал германския външен министър, че правителството е решило „да не допускаме Русия, като се противопоставим даже с оръжие". След това той отново развил старата теза, че България отклонила предложението на Тристранния пакт, понеже била недостатъчно въоръжена и се страхувала от евентуални компликации от страна на Турция, Русия и други държави. Но, продължил той, — макар че не сме подписали пакта, ние сме фактически „mit der ganzen Seele dabei" — съдбата ни е свързана с Германия още от 1914 г. Становищата между България и Германия по отношение на Тристранния пакт са много близки, само че Германия настоява да се присъединим веднага, а България иска това да стане в удобно време. Накрая Филов повдигнал и македонския въпрос, като поискал от Рибентроп да се намеси и облекчи съдбата на българското население в Македония.[165]

Рибентроп, разбирайки благосклонността на Филов, започнал да го уверява, че българските опасения са без основание. Той заявил, че Русия също ще се присъедини към пакта. Турция няма да нападне България, като знае, че зад нея стои Германия, а заплахите на Рендел били смешна работа. После Рибентроп се оплакал от българския отказ през ноември 1940 г., който навсякъде направил голямо впечатление и грубо подметнал, че България не иска да влезе в пакта, защото не вярва в крайната германска победа. За това те имали сведения или поне впечатленията били такива. По въпроса за Македония Рибентроп прекъснал Филов твърде безцеремонно и му заявил, че не може всичко да се разреши изведнъж, че сега България трябва да се задоволи само с Тракия. Накрая Рибентроп отново поискал подписването на пакта от страна на България да стане преди германската намеса на Балканите.[166]

След обед на същия ден Филов бил вече в Бергхоф на среща с Хитлер. Фюрерът развил пред него мислите, казани вече пред Драганов на 4 декември, като добавил, че не иска България да се меси във войната и при евентуални военни усложнения той ще й даде 10—20 дивизии и няма да възпира българите към Солун. Хитлер и Рибентроп — отбелязва Филов в своя дневник — отклонявали всякакви разговори, които не се отнасяли до Тристранния пакт, не давали никакви гаранции относно териториалните претенции на България.[167]

На 7 януари Филов се върнал в София. Той веднага се срещнал с Попов и Габровски и ги уведомил за германските предложения. „Попов посрещна изявленията на Рибентроп с ирония и насмешка", отбелязва Филов в дневника. Късно вечерта на същия ден Филов се явил при царя, на когото внушил, че трябва да се влезе в пакта, тъй като друг изход няма.

Царят реагирал раздразнено. Той заявил на Филов, че „предпочита да абдикира или да се хвърли в обятията на Русия, макар и да се бол-

---

[165] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4. Дневник на Б. Филов, л. 8—11.

[166] Пак там. Дневник на Б. Филов, л. 3—11.

[167] Пак там, л. 13—19. На разговорите в Залцбург и Бергхоф присъствувал и Драганов. Той се държал твърде резервирано към германските предложения.

шевизираме". Намесата във войната чрез пакт с Германия било идея на „старците" около ген. Жеков, начело на които стоял Фердинанд. Те не могли да се помирят с мисълта, че Борис по-добре ръководи работите. Народът нямал желание да се бие, понеже могли да избухнат смутове, а нямал вяра във войската.[168] Тези силни колебания на царя са засвидетелствувани и от дневника на Лулчев, където е отбелязано, че царят бил отчаян, искал да абдикира, но след като разговарял с Лулчев на 9 януари, той вече бил склонен да отстъпи пред Германия, въпреки че намирал нейната политика за шаткава.[169] Но докато царят се колебаел и изпитвал ужас пред евентуалната война на Балкана, Филов започнал да действува много енергично. На 8 януари той отново извикал Попов и Габровски, за да обсъдят положението. И тук той се натъкнал на втора трудност. Попов също се обявил против пакта, като заявил, че не вярва в победата на германците и настоявал да му се приеме оставката.[170]

Но въпреки неговите възражения на 10 януари „четворката" (Филов, Попов, Габровски и ген. Даскалов) отишла при царя в двореца „Враня" и там решили да започнат преговори, като извикат предварително Драганов за консултация.[171] И още същия ден Външното министерство изпратило на Драганов уговорената във „Враня" лична и строго поверителна телеграма. „Щом получите тази телеграма, съобщете в Германското външно министерство, че сте повикани в София във връзка с известните ви последни разговори с министър-председателя. Същевременно съберете и донесете всички сведения и документи по подписването на Тристранния пакт от разните държави." По-нататък в телеграмата се нареждало на Драганов да подхвърли като своя идея, че намира за необходимо да се изяснят предварително някои въпроси — на първо място за българската сигурност с оглед опасността от Турция и обещанието на Хитлер за ненамеса на България във войната и да повдигне териториалните въпроси, като настоява да се уточни поне границата на Беломорска Тракия, да поиска да приемат в Германия двама български генералщабни офицери, които да се срещнат с меродавните германски военни лица за изясняване проблемите около сигурността на България.[172]

Драганов веднага се заел с предписаните от София проучвания. На 13 януари той посетил държавния секретар Вайцзекер, пред когото направил подробно изложение за международното положение на България и за нейната външна политика. След като декларирал, че „България не е неутрална страна. . ., че тя е фактически с Германия, с оста, и е готова да се присъедини към Тристранния пакт, но в един момент, който тя би считала за благоприятен", Драганов повдигнал въпроса за гаранциите. Първо, той искал да се даде възможност на България да завърши военната подготовка, второ, България да получи сигурна и предварителна гаранция за териториален изход на Егея, като получи пространството от турската граница на Марица до една точка западно от Струма, за да се включи и българският град Кукуш.[173]

[168] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 22—23; 25—27.
[169] АМВР, II, НС, а. е. 11, л. 130.
[170] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 27—28.
[171] Пак там, л. 32.
[172] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1009, л. 6—7.
[173] Пак там, оп. 15, а. е. 1. Писмо-изложение на Драганов до Ив. Попов от 13 ян. 1941 г., с. 140—146.

Вайцзекер изразил учудване, че сега България отстъпвала от своето намерение да влезе в Тристранния пакт, тъй като от разговорите с Филов те имали впечатление, че тя е много по-напред в това отношение, и обещал да докладва българските искания. След два дни — на 15 януари, той извикал Драганов и му съобщил следното становище на германското правителство:

1. Опасенията от английските заплахи спрямо България са неоснователни.

2. Германия ще направи всичко възможно да създаде сигурност и безопасност за България, за да се намалят рисковете.

3. Германската страна е съгласна двама български генералщабни офицери да уговорят с фелдмаршал Лист и неговия щаб военните въпроси около присъединяването на България. Германия се задължава да окаже помощ за организиране на въздушната отбрана на България.

4. Германското правителство е разгледало българското искане за териториален излаз на Егея и е съгласно този излаз да бъде между устията на реките Струма и Марица, като границата се очертае впоследствие.

5. Германското правителство смята, че България няма да откаже да подпише Тристранния пакт, щом всичките предусловия за нейната сигурност ще бъдат изпълнени. Когато германското правителство определи датата за подписването на Пакта, тогава ще бъдат взети всички мерки, за да се посрещне всяка евентуалност.[174]

Ясно е, че Германия не искала да се ангажира с всички български искания. Тя не давала определени гаранции за сигурността на българската територия, отхвърляла българското искане за Кукуш.

След Драгановите постъпки пред Вилхелмщрасе в София закипяла трескава политическа дейност. Отново в центъра на подготовката застанал Филов. Той се заел да преодолее вътрешните противоречия, идващи главно от съпротивата на царя и колебанията на Попов, и да опипа настроенията в Турция и Югославия с оглед на предстоящото присъединяване на България.[175] На 18 януари Филов, Попов, ген. Даскалов и завърналият се същия ден в София Драганов, заедно с началник-щаба на армията генерал Хаджипетков се срещнали с делегацията, определена за разговорите с Лист, в която влизали генерал Бойдев, полковник Попов и подполковник Николов. Като първо искане от българска страна пред фелдмаршал Лист генерал Даскалов предложил да бъде въпросът за ненамеса на България във войната. Но не се стигнало до никакво споразумение. Поради това на 20 януари „четиримата" отишли отново при царя във Враня, където се приели окончателно наставленията за военната делегация. На тази среща вече всички се съгласили, че пактът трябва да се подпише, макар и по принуда, но при условие, че не се дава военна помощ на Германия и прехраната на войските им при преминаването през България остане за тяхна сметка. Царят и „четиримата" решили също да предложат на Турция една декларация за ненападение, която да влезе в сила след присъединяването на България към Тристранния пакт.

И едва тази нощ на 20 срещу 21 януари, вече близо две седмици след започване на германо-българските преговори, Филов събрал и Министерския съвет. Министрите одобрили проект за декларация с Турция и решението

---

[174] ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 1. Писмо на Драганов от 15 ян. 1941 г., л. 151—152.

[175] Пак там,

за присъединяване към Тристранния пакт.[176] Решил по принцип да приеме предложението на Германия, Министерският съвет възложил на Попов да започне преговори с Турция, чрез които трябвало да се разузнае доколко Англия е готова да изпълни своите закани и как ще реагира Турция при евентуална германска акция срещу Гърция през българска територия.

Преговорите с Турция завършили успешно. На 17 февруари 1941 г. била подписана Анкарската декларация, според която Турция фактически се отказвала от намерението си да се съпротивлява срещу германската агресия на Балканите.[177]

Междувременно през януари и февруари на 1941 г. България била отново подложена на активна дипломатическа обработка от страна на САЩ, Великобритания и СССР. Целта на тази дипломатическа интервенция била да се запази българският неутралитет, да се предотврати германското преминаване през България. Но великите сили този път не могли да постигнат своята цел. Те само временно забавили преговорите.

Германската дипломация, информирана от своите разузнавателни централи в София за колебанията на царя и желанието на правителството да протака преговорите, отново засилила натиска. На 28 януари Рихтхофен посетил Филов и му напомнил твърде безцеремонно, че в Германия чакали декларация относно датата за подписване на пакта. Германският посланик направо заявил, че не трябва да се взема мнението на парламентарната комисия, тъй като можело да се стигне до министерска криза, а и царят можел да не се съгласи. Тогава всичко това щяло да проточи работата.

Филов успокоил посланика. Казал му, че германските подозрения са неоснователни, че царят е в течение на нещата, а Министерският съвет единодушно е одобрил присъединяването. Правителството бавело, защото очаквало доклада на военната делегация от срещата с фелдмаршал Лист. Освен това трябвало да се спечели и общественото мнение.[178] Но очевидно германският посланик не бил доволен от обясненията, тъй като на 27 януари той отново се явил при Филов, за да изрази недоволството на Германия от англофилските колебания на царя.[179] И както през пролетта на 1939 г., този път в играта отново била вкарана германската агентура. Ив. Багрянов напуснал правителството с цел да се предизвика правителствена криза и евентуално да застане начело на един нов кабинет.[180]

В обстановката на натиск от страна на Германия на 29 януари се състояло ново съвещание на „четиримата" с царя. Петорката приела окончателно текста на българо-германския протокол за преминаването на германски войски в България и текста на съобщението, което Драганов трябвало да направи в Берлин във връзка с подписването на пакта.[181] На 31. I. 1941 г. Министерският съвет одобрил стопанската спогодба, уговорена с германския дипломат Ньойбехер, уреждаща въпроса за прехраната на германските войски върху българска територия.[182]

---

[176] ЦДИА, ф. 456, оп. 1. а. е. 4, л. 42; 44—46.

[177] Пак там ф. 176, оп. 8, а. е. 1016. Българо-турска декларация от 17 февр. 1941 г.; също в. Зора, 18. II. 1941 г.

[178] Пак там, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 49—52.

[179] Пак там, л. 59.

[180] Пак там, л. 73—75.

[181] Пак там, л. 61—62.

[182] Пак там, ф. 457, оп. 1, а. е. 4, л. 70—71.

След уточняването на всички тези подробности в началото на февруари 1941 г. Драганов отново заминал за Берлин, за да завърши дипломатическата подготовка по присъединяване на България към Тристранния пакт. За учудване на правителството обаче цяла седмица той не предприел нищо, дори не предал писмото до Рибентроп. Поради странното поведение на Драганов Филов решил да изпрати в Берлин полковник Попов, за да ускори преговорите, тъй като германците били вкарали вече в България 30 влака с бензин и 40 с авиобомби заедно с няколко хиляди цивилни германци,[183] а правителството се страхувало от тяхното присъствие преди уреждането на всички въпроси. Освен това царят предложил на Ив. Попов да замине за Берлин, но той категорично отказал. Тогава Борис III наредил да се поиска от германското посолство в София да настоява за достатъчно войски в балканската кампания, за да не се създават усложнения за България.

В началото на февруари колебанията във върховете още продължавали. Ив. Попов и ген. Даскалов отново изказали опасение, че Германия ще нападне с малко сили, а това ще бъде катастрофа за България. Те, както отбелязва Филов в дневника си, губят надежда у германците.[184] Филов обаче не отстъпил. Той изпратил остра телеграма до Драганов с нареждане да ускори преговорите. Принуден да се оправдава,[185] на 9 февруари Драганов започва да действува съгласно предписанията на Филов. Още същия ден той се срещнал с Рибентроп и му връчил отговора на правителството. Българските искания гласели: 1) да се отложи присъединяването на България към Тристранния пакт до идването на германски войски; 2) да се направи необходимото за успокояване на съседите на България; 3) да се потвърди писмено, че България ще получи Тракия и 4) Германия да не иска българско участие във войната и да изпрати достатъчно войска на Балканите.[186]

След разговора с Рибентроп на 9 февруари Драганов изпратил една след друга четири телеграми до правителството. Той съобщил, че Рибентроп е съгласен с всичките български условия, че приел да се изработи формула, с която СССР да бъде уведомен за присъединяването на България към пакта в последния момент.[187] Междувременно завършили и военните преговори с фелдмаршал Лист. На 8 февруари съветниците на фелдмаршал Лист и българската военна делегация приели „Протокол по военните въпроси, свързани с възможното преминаване на германски войски през България и за тяхното използуване срещу Гърция и против Турция, ако тя се намеси във войната"[188]. Генерал Даскалов получил телеграма, че германското настъпление на юг ще започне на 24 февруари. В него ще участвуват 680 000 войници, достатъчни за да се обезпечи успехът на Германия на Балканите. Военната спогодба освобождавала България от участие във военните действия. Тя щяла да остане настрани от войната.[189]

Така българското правителство успяло да осигури най-важното за своята политика — да запази България от участие във военните действия. Оттук на-

---

[183] Les archives secrètes du comte Ciano, p. 429.
[184] Пак там, л. 90—94.
[185] ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 2, л. 143.
[186] Пак там, оп. 8, а. е. 962, л. 13.
[187] Пак там, оп. 15, а. е. 2. Телеграма на Драганов до Филов от 9 февр. 1941 г., л. 143; също л. 13, 14А, 140а.
[188] Нюрнбергский процесс, т. II, с. 375.
[189] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 113—115.

татък то малодушно отстъпило пред германския военен и дипломатически натиск и се заело да гарантира България от външни усложнения и своята власт от вътрешни размирици. От втората половина на февруари 1941 г. вниманието на българските управляващи среди се насочило изключително в тази насока.

В Берлин Драганов направил цяла серия предложения пред Вилхелмщрасе. На 13 февруари, по нареждане на Попов, той поискал от Рибентроп да се уведоми СССР от коректност и за да се „подслади неприятното впечатление, което може да се създаде в Москва“[190]. На 15 февруари българското правителство поискало от Германия София да бъде обявен за открит град,[191] но германското военно командуване отговорило отрицателно.[192] Докато Драганов преговарял в Берлин, правителството в София приемало непрекъснато германски висши офицери и разузнавачи, дошли вече да подготвят германското преминаване. На 15 февруари Филов обсъждал заедно с генерал Грайфенберг, началник-щаба на фелдмаршал Лист, положението на Балканите пред германското настъпление.[193]

Така в края на февруари 1941 г. България отново, както преди 26 години, но сега при други условия и обстоятелства, преклонила глава пред германската военна машина.

На 26 февруари Вилхелмщрасе поканило Филов и Попов да отидат на 1 март във Виена, за да подпишат протокола за присъединяването на България към пакта.[194] Първоначално българското правителство се опитало да смекчи формата на своята капитулация, като поискало подписването да стане без тържествени церемонии и да се извърши от Драганов. Германската страна обаче възразила. На 27 февруари Рихтхофен настоял за подписването да заминат министър-председателят и министърът на външните работи Ив. Попов, който до края остава противник на влизането на България в Тристранния пакт, без обаче да има кураж и да си подаде оставката, сега решава да се престори на болен, за да не замине за Виена.[195]

На 1. III. 1941 г. Филов, Д. Шишманов — главен секретар на Министерството на външните работи, Г. Серафимов и царският съветник Балан, придружени от германския посланик, заминали за Виена. Посрещнал ги Рибентроп, който съобщил на Филов, че в лично писмо на Хитлер до Исмет Иньоню се искало Турция да не се намесва във военни действия.[196] Малко след обяд на 1. III. 1941 г. Филов в присъствието на Хитлер, Рибентроп, граф Чано и на японския посланик в Берлин подписва в двореца Белведере във Виена протокола за присъединяването на България към Тристранния пакт. Протоколът гласял, че „България се присъединява към Тристранния пакт, подписан на 27. IX. 1940 г. в Берлин от Германия, Италия

---

[190] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, Телеграма на Драганов от 13 февр. 1941 г., л. 56.

[191] Пак там, оп. 8, а. е. 1068, л. 11.

[192] Пак там, оп. 15, а. е. 4, л. 74.

[193] Пак там, оп. 1, а. е. 4, л. 116.

[194] Пак там, ф. 176, оп. 8, а. е. 17. Шифрована телеграма на Драганов от 27 февр. 1941 г., л. 142.

[195] Пак там, оп. 1, а. е. 4, л. 146.

[196] Пак там, л. 152—153. В писмото на Хитлер до президента на Турция се заявява, че влизането на германски войски в България не е насочено срещу Турция. В интерес на турската държава е да установи приятелски връзки с Германия. След като британската опасност за България и Румъния бъде ликвидирана, германските войски ще евакуират незабавно тези страни. Вж. Les Lettres secrétes echangés par Hitler et Mussolini, p. 112.

и Япония“[197]. След подписването на протокола Филов направил кратка декларация, в която посочил, че българската външна политика се е водила от желанието на българския народ да живее в мир и добри отношения със своите съседи. Българският народ винаги се е надявал, че неправдите от Първата световна война ще се ликвидират с мирни средства. България виждала в пакта инструмент за спокойно развитие на народите, инструмент на благоденствие и мир. Българското правителство се присъединявало към пакта в името на тези цели. „При това тя (България — Н. Г.) остава вярна на договорите за приятелство, сключени със съседите ѝ, и е решена да продължи и да развива по-нататък традиционните си приятелски отношения със СССР.“[198]

На излизане от залата Рибентроп и граф Чано предали на Филов писмата, „с които при уреждане на балканските граници ни се признава излазът на Бяло море, приблизително от устието на Струма до устието на Марица“[199]. И още същия ден — 1. III. 1941 г. — българските пътища били задръстени от германски военни колони, които се отправили на юг към Егея.

* * *

Присъединяването на България към Тристранния пакт бележи не само най-важното събитие в българо-германските отношения след Първата световна война, но то представлява и един от най-крупните и съдбоносни моменти в новата политическа история на България.

През 1941 г. България отново стана жертва на своето географско положение. Водената от нея политика на неутралитет и на неучастие във войната се сблъска със стремежа на Германия да владее Балканите поради огромния стопански, политически и военностратегически интерес, който тя имаше в този район на света.

България — малка, слаба и невъоръжена държава, не можа да се противопостави на германските амбиции, зад които в момента стоеше най-силната армия в света. Другите велики сили нямаха възможности по това време да спрат германското настъпление и да създадат благоприятна обстановка за съпротива срещу агресията.

През 1941 г. България нямаше и достатъчно вътрешни, морално-политически съпротивителни сили. Не стигаше кураж на цар Борис III — действителния разпоредител в българската политика. Въпреки че не беше германофил, въпреки че направи опит да запази неутралитета на България, той не можа да отстои докрай принципите на своята политика. Когато събитията го изправиха с лице срещу могъщия вал на германската военна машина, този малодушен човек бързо капитулира. За българската капитулация способствува и правителството на Б. Филов, в което имаше група убедени привърженици на прогерманската ориентация начело, с министър-председателя.

Безхарактерна, слаба и царедворска беше и буржоазната опозиция. През целия първи етап на войната тя не направи нищо, което реално би изменило хода на събитията. Тя се страхуваше от улицата, не беше способна

---

[197] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, л. 158.

[198] Пак там. Декларация на Б. Филов след подписването на Протокола за присъединяване на България към Тристранния пакт, л. 158—159.

[199] Пак там, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 155—156.

за радикални действия, непрекъснато гледаше към двореца. Недостатъчни, за да променят събитията, се оказаха и усилията на БРП.

Така в ранната пролет на 1941 г. в България не се оказа политическа сила, способна да организира антифашистката съпротива срещу германското настъпление на Балканите. Българското общество беше парализирано от грамадната военна мощ. Царят и правителството бяха оставени сами да решават съдбините на България. Наплашена, изнудена и унижена, България стана жертва на германското настъплание в Европейския Югоизток. България подписа Тристранния пакт и се оказа в положението на германски сателит.

Оттук нататък България вече нямаше своя външна политика.

Това събитие независимо от твърде многото отрицателни последствия не бива да се оценява едностранчиво. Въпреки че на 1. III. 1941 г. България направи една фатална стъпка, тя успя да постигне два важни резултата с положително значение. Преди всичко страната беше спасена от военен разгром, от пожари и пепелища. Лавирайки между великите сили, българската дипломация успя да отклони огнения вал на войната от територията на България и да гарантира положението на България като невоюваща страна. За разлика от другите сателити на Хитлер България остана настрани от войната. Тя не отправи свои армии срещу други страни и народи. И въпреки че по-късно тя беше принудена да изпрати окупационен корпус в Сърбия, който изпълняваше жандармерийски функции и да обяви символична война на Англия и САЩ, реално България по време на Втората световна война воюва едва чак в завършващия етап, и то срещу германската армия в Европа. България не се окървави с война срещу балканските народи, срещу СССР и съюзниците от антихитлеристката коалиция.

Но тези резултати не са в състояние да компенсират пагубните отрицателни последици. Поради присъединяването си към Тристранния пакт България, както по време на Първата световна война, се оказа отново в лагера на победените държави. Това не ѝ позволи да реши своите национални проблеми, останали като наследство от историята.

Присъединяването на България към Тристранния пакт запази монархофашистката диктатура в България и създаде условия, при които тя прояви своите най-брутални цинични форми. Под надзора на германските офицери, дипломати и разузнавачи българската власт се превърна в жандарм за революционните и демократичните движения в България и в някои съседни страни. Това подкопа съпротивителните възможности на българската нация в антифашистката борба. Митът за „обединена и велика България“ разхлаби за дълго време социалните противоречия, ограничи революционните пориви на българското общество.

Актът от 1. III. 1941 г. и всички негови последици ограничиха приноса на българския народ в общата борба на антифашистките сили за едно демократично решение на големите проблеми на войната.

Превръщането на България в хитлеристки сателит остави плътни отпечатъци върху манталитета на българското общество. В националното съзнание още веднъж се загнезди мисълта, че България не би могла да реши своите проблеми със собствени сили, че тя е обречена от историята да бъде сателит на велики държави. Накърненото национално самочувствие, особено след като митът за „велика България“ бързо се сгромоляса, засили неверието в силите на нацията и се превърна в една дълбока духовна покруса.

Но тези последици имат и своето обратно действие. Уроците, които България получи, вследствие на своята трета поредна несполука през шестдесетгодишното съществуване на буржоазното общество, станаха политико-психологическа основа за едно дълбоко национално самосъзнаване.

BULGARISCH-DEUTSCHE DIPLOMATISCHE BEZIEHUNGEN (1938—1941)

NIKOLAJ GENČEV

(Zusammenfassung)

Die Arbeit untersucht die bulgarisch-deutschen diplomatischen, wirtschaftlichen und politischen Beziehungen unmittelbar vor und während des ersten Zeitabschnitts des Zweiten Weltkriegs.

Der Verfasser weist die bisher vertretene Behauptung zurück, wonach Bulgarien bereits unmittelbar vor dem Kriegsausbruch und nach dem 1. September 1939 ein Satellit Hitler-Deutschlands gewesen sei. Anhand neuer Originalquellen deutschen und bulgarischen Ursprungs weist er nach, daß Bulgarien unmittelbar vor dem Kriegsausbruch eine eindeutige, bestimmte Politik des Friedens, der Neutralität und Ungebundenheit verfolgt, obwohl im Außenhandel eine einseitige Gebundenheit mit dem Dritten Reich bestand.

Die deutsche Diplomatie bemüht sich, die bulgarische Regierung von dieser Position abzubringen, den Beitritt Bulgariens zum Antikomintern-Pakt und zur Achse Rom-Berlin zu erreichen, was aber bis zum Herbst 1940 nicht gelingt.

Nach der Unterzeichnung des Dreimächtepakts im September 1940 wird auf Bulgarien von neuem in allen Bereichen ein Druck ausgeübt, um es zur Aufgabe seiner Position der Neutralität durch den Beitritt zum Pakt zu zwingen. Zar Boris III. und die bulgarische Regierung weisen aber den deutschen Druck zurück. Dadurch hält Bulgarien die Konsolidierung der aggressiven Mächte zurück, verzögert das Eindringen der deutschen Truppen in die Balkanländer und leistet einen wesentlichen Beitrag zum Kampf der Völker gegen die Erweiterung des Zweiten Weltkriegs.

Um das Ende des Jahres 1940 verändert sich aber die Lage. Deutschland beeilt sich, in Südosteuropa einzudringen, um seinen Bundesgenossen Italien, das im italienisch-griechischen Krieg Niederlagen erleidet, zu unterstützen, und um die eigene Vorherrschaft auf dem Balkan im Hinblick auf den bereits vorbereiteten Krieg gegen die Sowjetunion zu sichern.

Die in Rumänien eingedrungene deutsche Kriegsmacht wendet sich dem Süden, dem Ägäischen Meer zu. Bulgarien steht vor einer entscheidenden Alternative: Erteilung des Einverständnisses zum Durchmarsch der deutschen Truppen oder Krieg. In Bulgarien ist keine Macht vorhanden, die den zweiten Entschluß aufzwingen kann. Unter diesen Umständen tritt Bulgarien am 1. März 1941 dem Dreimächtepakt bei, nachdem das deutsche Einverständnis bezüglich der Nichtbeteiligung an den Kriegshandlungen eingeholt worden war.

Unter dem Druck der Waffen beugte sich Bulgarien und wurde von neuem, wie im Ersten Weltkrieg, Bundesgenosse Deutschlands. Diese Tat führte zu verhängnisvollen Folgen. Bulgarien gehörte wieder zu den Besiegten und konnte daher die aus der Vergangenheit übernommenen eigenen nationalen Probleme nicht lösen.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ПРИСЪЕДИНЯВАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ КЪМ ТРИСТРАННИЯ ПАКТ

ДИМИТЪР СИРКОВ

Присъединяването на България към Тристранния пакт на 1. III. 1941 г. е събитие със съдбоносно значение за страната. То вкарва окончателно България в орбитата на хитлеристка Германия, поставя началото на унизителни за България времена, които я изправят пред национална катастрофа.

Естествено такова събитие привлича вниманието на изследователите и на него вече са посветени редица трудове.[1] Би било полезно, преди да започнем нашето изложение, да направим аналитичен разбор на отделните публикации. Понеже рамките на тази статия не ни позволяват това, ще се ограничим само с обща констатация за достигнатата степен на разработка на поставената проблема.

В резултат на досегашните изследвания се е формирала следната обща представа за включването на България в Тристранния пакт. Българското правителство още преди това води прогерманска политика. Обявеният неутралитет след избухването на Втората световна война не е искрен, а привиден. Под негово прикритие се подготвя включването на България в блока на фашистките агресори. Когато идва германската покана за присъединяване към Тристранния пакт, българското правителство приема по принцип, но моли това да стане по-късно, за да се извърши необходимата военно-политическа подготовка. Някои автори, главно В. Тошкова, обръщат внимание върху факта, че в правителствените среди поради страх от международни усложнения въз-

---

[1] М. Михов. Борбата на СССР за предотвратяване на хитлеристката агресия на Балканите по време на Втората световна война. — Военноисторически сборник, 1954, кн. 1, с. 79—111; Великие державы и Болгария в начале второй мировой войны. — сб. Вторая мировая война. Материалы научной конференции, посвященной 20-й годовщине победы над фашистской Германией, кн. первая, М. 1966, с. 388—391; Г. Стефанов. Външната политика на България от началото на Втората световна война до присъединяването към Тристранния пакт (1939—1941 г.). — Год. на Соф. университет, Юрид. факултет, т. XLIX, 1957, С., 1958, с. 403—462; П. Иванов. Присъединяването на България към фашисткия блок и борбата на българския народ под ръководството на БКП против вмъкването на страната във войната, за мир и дружба със СССР. — Военноист. сборник, 1960, кн. 6, с. 18—35; Л. Б. Валев. Болгарский народ в борьбе против фашизма (накануне и в начальный период второй мировой войны). — М. 1964, с. 170—188; В. Божинов. Агрессивная политика германского империализма и вовлечение Болгарии во вторую мировую войну. — в цит. сб. Вторая мировая война. . ., т. II, М., 1966, с. 278—282; В. И. Тошкова. Присъединяването на България към Тристранния пакт. — ИПр, 1969, кн. 4, с. 56—72; V. Bojinov. L'entraînement de la Bulgarie dans la seconde guerre mondiale et ses conséquences. — Etudes historques, t. II, Sofia, 1965, p. 493—511; D. Mašev. La préparation diplomatique de l'adhésion de la Bulgarie au Pacte tripatrite. — Etudes balkaniques, Sofia, 1967, vol. 6, p. 51—71.

никват колебания и въздържаност по повод искането за незабавно присъединяване към пакта.

Всички автори засягат малко или много и отношението на другите държави към подготвяното присъединяване на България към Тристранния пакт. Посочено е противодействието на СССР чрез предложението за сключване на съюзен съветско-български договор. За отношението на САЩ и Англия са изказани противоречиви мнения. Едни считат, че те са насърчили влизането на България в пакта, а други посочват факти, от които се вижда, че са се противопоставяли.

Всички са единодушни в оценката, че присъединяването на България към Тристранния пакт е предателство спрямо националните интереси на страната.

Тази теза съдържа редица основни моменти и черти на процесите, довели до влизането на България в Тристранния пакт. Но тя се нуждае от редица допълнения и уточнения.

Главният ѝ недостатък по наше мнение се заключава в това, че подготовката за присъединяването съвсем недостатъчно е разгледана в тясна органична връзка с цялата съвкупност от вътрешни и международни условия, които пряко или косвено влияят върху хода на преговорите и върху позициите на двете договарящи се страни. По тази причина редица важни аспекти на проблема са слабо засегнати или въобще отминати. Ролята например на СССР е разгледана само доколкото тя се проявява директно чрез Соболевото предложение. А косвеното, невидимо на пръв поглед въздействие на Съветския съюз върху събитията остава неразкрито. Отношението на САЩ и Англия не е разгледано в развитие и това може би е главната причина противоречивите факти за тяхната политика да не намерят логично обяснение. Почти не личи динамичното напрежение на продължилите повече от четири месеца германско-български преговори, не са посочени етапите, чрез които те минават. Колебанията във върховете не са конкретно обвързани с причините и последиците им, с хода на преговорите. Доколко Германия упражнява натиск и доколко и защо прави отстъпки? До каква степен общата ситуация влияе върху условията на присъединяването? Какво отражение има покъсното присъединяване върху военно-политическите планове на Оста, върху положението на Балканите? Защо влизането на България в Тристранния пакт става без вътрешни сътресения? и т. н. Ето въпроси, които още чакат обоснован отговор.

Ще се опитаме да дадем отговор на тези въпроси и с това да допринесем за разширяване и задълбочаване на нашите познания по интересуващия ни проблем. Ще се постараем да обърнем внимание на нови факти и страни, опирайки се на стара и нова (слабо или почти никак неизползувана) документация.

* * *

Агресивният Тристранен пакт между фашистките държави Германия, Италия и Япония се сключва на 27. IX. 1940 г. в Берлин. На 20, 23 и 24 ноември 1940 г. към него се присъединяват Унгария, Румъния и Словашко. Характерно е, че това става без никакви затруднения. Дори фашистките правителства на тези страни, разчитайки на определени изгоди, сами се стремят към по-скорошно обвързване със силите от пакта. На 8. X. 1940 г. Румъния на Антонеску допуска германски войски на своя територия. До 10 октомври

унгарското правителство на няколко пъти настоява да бъде прието в Тристранния пакт.[2] Финландия, която по тактически съображения не влиза официално в Тристранния пакт, от втората половина и особено от края на 1940 г. активно се включва в хитлеристките планове за нападение над Съветския съюз.

Фашистка България, която следва приятелска към Оста политика, отказва да се присъедини незабавно, поставя ред условия и едва на 1. III. 1941 г. влиза в Тристранния пакт.

Защо? Това ще си изясним, ако вземем под внимание положението в Европа и на Балканите, а така също и обстановката вътре в страната, които образуват единен комплекс от условия и обстоятелства.

Както е известно, от средата на 1940 г. хитлеристка Германия започва подготовка за война срещу Съветския съюз. Много съществен момент от тази подготовка и въобще в международните отношения е сключването на Тристранния пакт.

След сключването на Тристранния пакт Германия предприема дипломатическа офанзива за присъединяване към пакта на редица държави. Главното внимание на Германия се насочва към Унгария, Румъния и балканските страни. Покоряването на Балканите означава подсигуряване на южния фланг на бъдещата война срещу Съветския съюз, а така също и ликвидиране на последните позиции на Англия в този район.

Големите военни успехи на Германия през пролетта и лятото на 1940 г. усилват нейните международни позиции. Франция е разгромена, Англия — сериозно отслабена. Тяхното влияние на Балканите е решително намаляло. Възползувайки се от това и опирайки се на предишните си икономико-политически позиции на Балканите, Германия получава широки възможности за настъпателна политика към Югоизтока. За това съдействува и реакционната и антисъветска ориентация на режимите в тези страни.

Но германският натиск не се развива безпрепятствено. На тази страна на въпроса в литературата се е обръщало недостатъчно внимание. Този натиск среща съпротивата на народните маси, а в редица съществени моменти — и на Англия, която, макар и отслабена, не предава позициите си доброволно. От голямо значение е становището на Съветския съюз. Германският натиск се насочва към зона, жизнено важна за отбраната на Съветския съюз и то не може да не предизвика неговото противодействие наред, разбира се, с общото съображение да не се допуска агресия срещу когото и да било. При това с връщането на Бесарабия и Балтийските републики той изнесе напред своите отбранителни линии. От средата на 1940 г. главните международни фактори на Балканите са вече Германия и Съветският съюз. Положението на Балканите вече в решаваща степен се определя от състоянието на отношенията между тези две велики сили.

През есента на 1940 г., т. е. когато се предприема кампанията за привличане на нови съюзници, работите на фашисткия блок не се развиват гладко. Големият ефект от поражението на Франция и неуспехът на Англия при Дюнкерк е вече до известна степен спаднал. Обявеното от Хитлер скорошно нахлуване в Англия не идва. Започнатата на 28. X. 1940 г. война срещу Гърция се развива неблагоприятно за Италия. По същото време англичаните започват успешна офанзива в Северна Африка. От 9. XII. 1940 г. до 7. II. 1941 г. Ан-

[2] Граф Галеацо Чано. Политически дневник 1939—1943. София, 1947. с. 263.

глия при минимални загуби заема Либия до Бенгази, унищожавайки почти напълно 8 италиански дивизии.[3]

В същото време се увеличава напрежението в отношенията със Съветския съюз. Външен израз на това са декларациите на ТАСС, че настаняването на германски войски в Румъния и присъединяването на Унгария към Тристранния пакт не е станало със знанието и одобрението на СССР.[4] Преговорите на В. Молотов с Хитлер и Рибентроп на 12—13. XI. 1940 г. не отслабват напрежението между двете страни въпреки успокоителното комюнике.[5] От съветска страна е дадено ясно да се разбере, че настаняването на германски войски в Румъния и Финландия се смята за акт, насочен против СССР, че по същия начин ще се разглежда и подобно настаняване на германски части на Балканите, по-специално в България. От германска страна не е проявено никакво желание за отстъпки по тези въпроси и преговорите завършват без резултат.[6]

Своеобразно е отношението на Англия и на САЩ към разширяването на Тристранния пакт и в източна и югоизточна посока. Общата насока на английската политика по това време се различава съществено от периода на „странната война". Правителството на Чърчил, което идва на власт през май 1940 г., изоставя „мнимата война" и се ориентира към действителна война с Германия.

За осъществяване на тази политика Англия разчита на солидарността на САЩ, но за нея е ясно, че решителна победа над Германия може да се постигне само на континента. А това може да стане, ако се въвлече във войната и Съветският съюз. Но като правителство на английската буржоазия кабинетът на Чърчил не търси честно споразумение със Съветския съюз за борба срещу фашистките агресори на демократична основа. Англия не подкрепя и дори саботира практическите действия на СССР, насочени в перспектива към отбиване на хитлеристката агресия само защото те укрепват положението на съветската страна. На нея ѝ се иска да използува могъществото на СССР против Германия и така да облекчи собствената си съдба, но това да не води до съществено укрепване на международните позиции на Съветския съюз. Сама главен виновник за това, че през лятото на 1939 г. не се създаде антифашистка коалиция, английската дипломация се опитва сега да си осигури съветска подкрепа чрез провокиране на конфликт между СССР и Германия.

Тази политика проличава ясно в отношението на Англия към германското проникване в Югоизточна Европа. Англия не реагира на присъединяването на Унгария и Румъния към Тристранния пакт. На известието, че Унгария е пуснала през своя територия германски войски, които се настаняват в Румъния, английското министерство на външните работи заявява на унгарския посланик в Лондон, че това не засягало Англия, тъй като Румъния не е вече нейна съюзница. Но ако Унгария би пропуснала германски войски против неин съюзник, Англия би прекъснала дипломатическите отношения, а в случай, че Унгария поддържа нападението или участвува в него, Англия

---

[3] К. Типелькирх. История второй мировой войны. М., 1956. с. 127—128.

[4] Внешняя политика СССР, сб. документов, т. IV, Москва, 1946, с. 530, 534.

[5] Срв. пак там, с. 533.

[6] В. Бережков. С дипломатической миссией в Берлин 1940—1941. М., 1966, с. 23—39, 47—48.

би се смятала в състояние на война с нея.[7] Това ще рече, че германски войски може да се настаняват в Румъния и с това да се увеличава напрежението между Германия и СССР, но Англия ще се противопостави на тяхното насочване на юг, против нейните съюзници Турция и Гърция и към източната част на Средиземно море, където лежат съществени интереси на Британската империя.

След като към края на 1940 г. става съвсем ясно, че Германия се готви да тръгне на юг, към Егея, Англия решава да ѝ противодействува, като създаде под своя егида балкански блок от Турция, Гърция и Югославия и подготви своите войски в Либия за предстоящи действия на Балканите. Главната задача на този план според Чърчил е, от една страна, да се спре германското напредване в район, който Англия счита жизнено важен за своите интереси, а, от друга, да се повлияе на поведението на Съветския съюз. Чърчил предполага, че като се създаде мощна балканска групировка под егидата на Англия и като се открие фронт на Германия тук, ще се предизвика намеса и на СССР.[8]

Към края на януари и САЩ започват да оказват подкрепа на предприетата от Англия акция на Балканите.

Опитите на Англия с подкрепата на САЩ да създаде балкански блок под своя егида не успяват. Предишната мюнхенска политика на отстъпки и поощряване на хитлеристката агресия беше подкопала сериозно английските позиции на Балканите. Англия нямаше сили да ги възстанови. Правителствата на съюзните Турция и Гърция и на приятелска по-рано Югославия не се решават да приемат рискования английски план. Смятат, че английската помощ, без да ги спаси от удар, само ще предизвика гнева на Германия. Антикомунизмът пък им попречва да потърсят съдействието на СССР. Неспособни сами да организират действително ефикасна отбрана срещу агресията, те се ориентират повече или по-малко към някакво разбирателство с Германия, наивно вярвайки, че като действуват всеки сам за себе си, ще намерят някакъв изход.[9]

От Турция Англия иска в случай, че България допусне на своя територия германски войски срещу Гърция, Турция да подкрепи Гърция.[10] Турция обаче, не вярвайки в балканската солидарност и в ефикасността на обещаната английска помощ, решава да се погрижи по друг начин за своите собствени интереси. На 17. II. 1941 г. тя подписва с България декларация за ненападение, с която цели при евентуални действия на Германия на Балканите да не бъдат засегнати непосредствено турските интереси. Подписването на декларацията става със знанието и съгласието на английската дипломация.[11] Очевидно с това Англия, виждайки, че не може да създаде балкански блок под свое ръководство, се стреми да постави известна преграда пред проникването на германците към Проливите и Близкия Изток през турска територия. Но в същото време това поведение подкопава собствената идея на Англия за ан-

---

[7] А. И. Пушкаш. Венгрия во второй мировой войне. М., 1963. с. 108.

[8] В. Черчилль. Вторая мировая война. кн. V, Ню-Йорк, Изд. им. Чехова, 1955, с. 10—16, 38—40.

[9] H. Batovski. Pour une alliance balkanique en 1941. — Revue de la deuxième guerre mondiale, 1969, № 74, p. 8—16.

[10] Д. Хаков. Основни насоки на външната политика на Турция през Втората световна война. ИПр, 1967, кн. 6, с. 17.

[11] H. Batovski. Цит. съч., с. 12.

гажиране на балканските страни в борба против Германия. Турция се оказва с вързани ръце, а влизането на германски войски в България (което се улеснява от декларацията) поставя в много трудно положение Гърция и Югославия. Възможностите на Англия за натиск върху балканските правителства да не се договарят с Германия се свеждат до минимум.

Вътре в страната също съществуват условия, които улесняват и такива, които затрудняват влизането на България в Тристранния пакт. Улеснява преди всичко обстоятелството, че Германия беше вече завоювала солидни позиции в България. Повече от две трети от външната търговия на България се извършва с Германия. По-голямата част от българската буржоазия е фашизирана и не скрива своите симпатии към хитлеровия Райх. Българската фашистка буржоазия се надява, че ще постигне своите териториални искания чрез помощта на Германия. Това е ясно манифестирано от правителството и неговата пропагандна машина по време на връщането на Южна Добруджа.

Затрудняват преди всичко съществуващите и нарастващи след избухването на войната симпатии на широки маси към политиката на Съветския съюз.[12] Тогавашният английски пълномощен министър в София Рендел също признава, че в България съществувало пруско мнозинство.[13] Като сериозно препятствие се очертава отсъствието на войнствено настроение у масите и липсата на предпоставки да се създаде такова в бъдеще. Двете национални катастрофи преди 20-ина години, икономическата и военната слабост на страната, опасните неизвестности са условия, които пречат да се създаде такова настроение. При такива обстоятелства резкият поврат към намеса във войната би бил твърде рисковано мероприятие, което би поставило под въпрос не само националната независимост на страната, но и самото съществуване на монархо-фашисткия режим.

Всички тези условия и обстоятелства съществуват едновременно и създават обстановката, в която се постави въпросът за присъединяване на България към Тристранния пакт. Те налагат отпечатък върху хода, продължителността и резултатите от преговорите за присъединяването. Нека отбележим за сравнение, че за някои други страни, които влизат в Тристранния пакт, като Унгария и Румъния, общата ситуация се развива по-благоприятно. В тях революционното движение е още твърде слабо, без практически възможности за влияние върху събитията. За правителствата то не представлява особен проблем. Влиянието на СССР в тези страни е също по-слабо, като по редица причини съществуват и антисъветски настроения в широки среди. Най-после Англия и САЩ не противодействуваха на влизането на тези страни в Тристранния пакт.

Сега нека видим как се развиват преговорите за влизането на България в Тристранния пакт на фона на очертаната по-горе външно- и вътрешнополитическа ситуация.

---

[12] Срв. Д. Сирков. Българската работническа партия в защита на националната независимост на България (1 септ. 1939 — 1 март 1941 г.). — Изв. на Инст. по история на БКП, т. 14, с. 33—34.

[13] G. Rendel. The Sword and the Olive Recollections of diplomacy and the foreign service 1913—1941. London, 1957, p. p. 180, 182.

* * *

На 16. X. 1940 г. министърът на външните работи на Германия Рибентроп отправя покана до българския министър на външните работи Ив. Попов България да влезе в срок от три дни в Тристранния пакт. В телеграмата на Рибентроп се казва, че становището на България по тази покана ще бъде критерий за поведението на България към Оста.[14]

Този къс срок и неприкритата заплаха създават политическо напрежение в София. Непосредствената реакция на българската дипломация издава изненада, известна объркаността и нервозност в управляващите среди. Така на другия ден — 17 октомври—министърът на външните работи Ив. Попов телеграфира на българския пълномощен министър в Берлин Драганов за предложението на Рибентроп и го пита не смята ли, че влизането в Тристранния пакт ще предизвика англо-турска опасност, даже югославска и особено руска, пред вид нашето недостатъчно въоръжение? Същия ден се праща нова телеграма, в която се съобщава, че в Тракия турските дивизии са 24, а гръцките — 7, а на албанския фронт — 8.[15]

На 17 октомври пристига специален куриер от Италия, който донася писмо на Мусолини до царя. Мусолини съобщава, че възнамерява до края на месеца да ликвидира с Гърция, което създавало според него възможности за разрешаване на справедливата стара кауза за Бяло море. Мусолини не иска нищо от царя, а предоставя на него свободата да постъпи, както намери за добре. Предавайки това, Л. Лулчев (съветник на царя) отбелязва, че от това писмо царят се окуражил, защото то показвало, че между Германия и Италия няма единство.[16] На 18 октомври се узнава успокоителната новина, че срокът на германците не бил 3 дни, а десет,[17] т. е. Германия прави първата отстъпка.

На 20 октомври Попов изпраща нова телеграма до Драганов, от която личи тревогата на правителството. Попов възлага на Драганов да узнае има ли тайни клаузи към Тристранния пакт и да разбере истинските съображения на Германия, поради които предлага на България да извърши един акт, който за Германия изглежда ще има демонстративно и от съмнително естество значение, а за България може да се окаже фатален.[18]

На 22 октомври царят изпраща лично писмо до Хитлер, в което излага разгърнато отрицателната позиция на българското правителство по поканата за присъединяване към пакта.

Още в самото начало се изтъква, че „старата бойна дружба“ между Германия и България не е останала „празна дума“ и че интересите на България сега и в бъдеще ще съвпадат с тези на Германия. Досега България е била принудена да води предпазлива политика, която е донесла полза и за двете страни — укрепила е положението на България на Балканите и е противодействувала ефикасно на някои стремежи целия Балкан да бъде организиран в блок под егидата на враговете на Германия. Освен това по такъв начин без усложнения постигнахме — изтъква Борис — още една важна цел на „на-

---

[14] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, л. 31.
[15] Пак там, л. 31—32.
[16] Пак там, ф. 95, оп. 1, а. е. 1, л. 115.
[17] Пак там, л. 116.
[18] Пак там, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, л. 34.

шата обща политика“ — запазване мира на Балканите, чрез което пък този район може да изпълнява своите стопански задачи (в полза на Германия).

След тази възхвала на следваната до момента политика Борис прави извода, че поради изтъкнатите съображения, а също и от гледище на съотношението на силите на Балканите най-добре би било „досегашната политика да се следва още известно време. Иначе се опасявам, че ще се появят преждевременни усложнения, които не биха донесли полза нито за България, нито за Германия“. Съседите биха се почувствували непосредствено засегнати и ще се стремят да ни обезвредят, преди ние да сме се мобилизирали. Осъществяването на едно такова намерение би било за нашите съседи една добре дошла и лека игра, тъй като още сега на нашата южна граница стоят 23 турски и 7 гръцки дивизии в пълна бойна готовност. На това България може да противопостави „една героична, но ненапълно въоръжена армия“, която разполага само с няколко противовъздушни батареи, малко тежка артилерия, само с остаряла, още от Балканската война полева артилерия, дори нито един танк и с муниции за един боен ден. Дори и да приемем, че ще се избегне нападение от страна на съседите — продължава писмото, — тук, в района на Черно море и Проливите би се създала зловеща за нас ситуация от едно ново сближение между Турция и Съветския съюз.

В заключение българският монарх моли Хитлер още веднъж да обмисли въпроса, дали е абсолютно необходимо досегашната българска политика, която „държи в шах нашите и вашите врагове“, да се изменя, като се има пред вид, че тази промяна би имала за резултат незабавно изразходване на нашите скромни сили и че една пълна мобилизация би донесла замиране на стопанския живот и производството в страната.[19]

Докато се чака отговор на запитването на Попов и на писмото на царя, по дипломатическите канали се получават сведения, които потвърждават опасенията на правителството, че Англия и Турция ще противодействуват на преминаването на България в лагера на страните от Тристранния пакт.[20] На 25 октомври тези сведения са съобщени на Драганов — естествено, за да подсилят аргументацията на българската страна.

Главните опасения на правителството обаче идват от позицията на СССР. Въпреки наличието на германо-съветския пакт за ненападение и разпространяваната в печата илюзия, че СССР и Германия са едва ли не съюзници, българското правителство не се е съмнявало в отрицателното отношение на Съветския съюз към евентуално влизане на България в Тристранния пакт. Това монархът изразява откровено пред Лулчев на 11. XI. 1940 г. „Ние сме поколение, което си отива — казал царят. — Ние не можем да разберем някои работи, които идат. Това е трагедията ни. Ето сега моите министри ми говориха, че Германия ще победи и пр. Но, казвам им, това вярваме ние, които сме раснали с нея и които утре можем да си изгорим с нея, но народът се надява на Русия. Колко повече ние трябва да държим?“[21]

Така още в началото става ясно, че правителството е изправено пред сложна и съдбоносна дилема — с Германия или със СССР? Българските управ-

---

[19] Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918—1945. Serie D (1937—1945), Bd. XI. 1, Die Kriegsjahre — Vierter Band, Erster Halbband, 1. Sept. bis 13. Nov. 1940, Bonn, 1964, S. 310—311 (По-нататък ADAP).

[20] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, л. 36.

[21] Пак там, ф. 95, оп. 1, а. е. 1, л. 119.

ници не искат да вървят със Съветския съюз. Душата им тегли към Германия. Но съюзяването с Хитлер е свързано с огромни рискове. На тази основа възникват опасенията, тревогата, колебанията, въздържаността. Правителството естествено се стреми да си спести тези рискове. Но то добре разбира още в началото, че хитлеристите ще настояват. Затова българската дипломация се ориентира към протакане с цел присъединяването към пакта да стане при минимум рискове и с повече изгоди за монархо-фашисткия режим.

Така на 18 ноември цар Борис и министърът на външните работи Попов са на тайно посещение при Хитлер и Рибентроп в Бергхоф. Царят взема със себе си не министър-председателя, а външния министър, за да избегне приемане на решение при срещата.[22] Хитлер казал, че не настоява България да участвува във войната, а ставало дума само за влизане в Тристранния пакт. Царят отклонил това предложение, като изтъкнал, че военната подготовка на страната не е завършена и че може да се очакват усложнения от страна на Русия или съседите ни. Според Филов Хитлер възприел тези доводи. По същото време се състоял немного приятелски разговор Попов—Рибентроп, като Попов правел постоянно възражения.[23] Според Лулчев, който също е записал разговора си с царя за срещата, царят убеждавал Хитлер, че България като неутрална по-добре задържа 24 турски и 7 гръцки дивизии, отколкото, ако започне война невъоръжена, пък дори и въоръжена, след толкова нещастни войни, поради което народът не иска война.[24]

Цар Борис обаче не е казал на своите събеседници всичко за срещата с Хитлер или пък те не са го записали в дневниците си.[25] В дневника на Върховното командуване на вермахта има кратка записка, от която се вижда, че Хитлер и Борис разисквали по въпроса за германо-български нападателни операции в гръцка Македония и Тракия. Борис изтъкнал, че състоянието на пътищата в този район не позволяват действия на големи бойни единици преди началото на март. Българският цар заявил още, че България придава решаващо значение на това, до последния момент да не бъде обременявана с германските приготовления на българска територия.[26]

По такъв начин цар Борис фактически е дал обещание да пусне германските войски в България към пролетта на 1941 г. Съгласие обаче за непосредствено участие на България в атаката срещу Гърция не се постига. Още на другия ден — 19 ноември, от канцеларията на Хитлер предупреждават върховното командуване на вермахта, че още е несигурно дали България ще участвува в планираната операция.[27]

След това настъпва кратък период на динамична дипломатическа дейност, през който на пътя на присъединяването на България към Тристранния пакт се изпречват сериозни препятствия.

---

[22] ЦДИА, ф. 95, оп. 1, а. е. 1, л. 118.

[23] Пак там, ф. 456, оп. 1 а. е. 3 л. 1—2.

[24] Пак там, ф. 95, оп. 1, а. е. 1, л. 122—123.

[25] Лулчев бележи в дневника си, че във връзка с тази среща царят му съобщил нещо много секретно, като го задължил никому да не казва. Затова и Лулчев изрично споменава, че тези неща няма да запише в дневника си. ЦДИА, ф. 95, оп. 1, а. е. 1, л. 122.

[26] Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab), Bd. I, 1. August 1940 — 31. Dezember 1941, Zusammengestellt und erläutert Hans - Adolf Jacobsen, Bernar — Greafe Verlag für Wehrwesen, Frankfurt am Main, 1965, S. 179 (По-нататък КТВ—OKW).

[27] Пак там.

След завръщането си в София цар Борис заварва телеграма от българския пълномощен министър в Москва Стаменов, който съобщава, че на 18 ноември Молотов направил устно предложение СССР да даде гаранции на България и да ѝ окаже всестранна помощ, като запитал и какво е отношението на България към Тристранния пакт.[28] Същевременно посещението на царя в Германия предизвиква голяма тревога в Турция. Подозирайки, че предстои германо-българска военна акция на Балканите, турското правителство взема бързи военни мерки — обявява частична мобилизация, военно положение в някои области, затъмнения и пр.[29]

Германия използува тази ситуация, за да упражни натиск върху българското правителство. Германският пълномощен министър в София Рихтхофен внушава на министъра на външните работи Попов, че руското запитване дава възможност на България да избегне някои по-сетнешни неудобни руски желания, като незабавно влезе в Тристранния пакт. На 23 ноември Хитлер натяква на българския пълномощен министър в Берлин Драганов, че ако България беше влязла в пакта още от самото начало, нямало да има сегашните трудности, особено с Русия.[30] А германският посланик в Турция Папен на път за Анкара се среща с цар Борис на 21 ноември и в съгласие с Рибентроп му препоръчва в отговора до съветското правителство ясно да се изтъкне, че България възнамерява да влезе в Тристранния пакт.[31]

Под предлог, че България не се чувствува заплашена и не се нуждае от гаранции, на 24 ноември 1940 г. българското правителство отклонява предложението на Молотов.[32] Но то не приема и германската препоръка за незабавно присъединяване към Тристранния пакт. Мотивите за това поведение са изложени от царя пред Папен на 21 ноември и от Драганов пред Хитлер на 23 ноември. Те са в духа на писмото на царя до Хитлер. Борис отново изтъква едно съображение, към което, както ще видим по-нататък, германската дипломация се оказва чувствителна — Борис убеждава Папен, че от незабавното и открито влизане на България в пакта Оста няма да спечели много, но в замяна на това може да се подтикне едно руско-турско разбирателство в нежелано направление.[33]

Но с отговора от 24 ноември не се ликвидирва противодействието на Съветския съюз. Още на другия ден — 25 ноември—главният секретар на Наркоминдела А. Соболев излага пред Филов и цар Борис разгърнато съветско предложение за сключване на двустранен пакт за взаимна помощ. Правителството, по-точно царят и ръководната четворка Филов, Попов, Габровски и Даскалов, решават веднага да се отклони предложението. Няколко дни се търси само подходящата формула. На 30 ноември министър Попов съобщава на съветския пълномощен министър в София Лавришчев отрицателния отговор на българското правителство. Отговорът е съставен в лицемерно приятелски тон, с уверения за „миролюбие“ и т. н. Като една от основните пречки за сключване на договора за взаимна помощ се сочи обстоятелството, че българското правителство вече се намира в преговори с Германия

---

[28] ADAP, XI, S. 542, 563.
[29] Пак там, с. 568.
[30] Пак там, с. 542, 563.
[31] Пак там, с. 546.
[32] Пак там, с. 578.
[33] Пак там, с. 547.

за присъединяване към Тристранния пакт и макар че още не го е подписало, в основни линии е постигнато съгласие още преди получаването на съветското предложение. Ако България започне преговори със Съветския съюз, то според лицемерните уверения на българското правителство това би накърнило „българската почтеност спрямо една приятелска на България и Русия държава“[34]. На 6 декември Лавришчев в разговора с Попов отхвърля несъстоятелните аргументи на българския отговор и отново защищава идеята за съюзен договор, като при това прави от името на съветското правителство изгодни отстъпки на България. Той изрично подчертава, че евентуалното влизане в Тристранния пакт означава напускане на неутралитета и изправяне на България пред опасността от въвличане във войната.[35] На 18 декември Лавришчев запитва защо българското правителство не отговаря на неговото заявление от 6 декември.[36]

Ясната позиция на Съветския съюз против настаняването на хитлеристите в България и на Балканите, издигнатата от него напълно приемлива за българския народ алтернатива — българо-съветски съюзен договор, създава големи грижи за монархо-фашистката върхушка. Царят и правителството даже се опасяват, че съветското противодействие срещу влизането на България в Тристранния пакт може да се изрази и във военни действия.[37]

Твърде голям страх изпитват българските управници и от възможни военни мерки от страна на Англия и на нейните балкански приятели и съюзници, особено от Турция. Страхът от турско нападение в случай, че България влезе в пакта, докладва Рихтхофен до германското министерство на външните работи на 26 ноември е тук „една фикс идея, против която постоянно се боря, но която изглежда неизкоренима“[38]. Ние вече видяхме, че тази опасност в действителност не е била толкова голяма, но българското правителство я вижда в уголемен вид и това влияе върху неговата позиция.

По такъв начин в резултат на решителната позиция на Съветския съюз и страха от нападение от страна на Турция, от военно-стопанска и морална неподготвеност на страната още в самото начало се заплита сложен възел, чието разсичане изпъква като предварително условие за включване на България в Тристранния пакт.

Преодоляването на тези препятствия не се оказва леко. Хитлеристка Германия наистина подготвя война срещу Съветския съюз. Но тя, първо, още не е готова за нея и, второ, прави всичко възможно, за да скрие тази подготовка. Що се отнася до Турция, хитлеристка Германия е имала за цел нейното разгромяване и завладяване на Проливите. Но това не се разглежда като непосредствена задача. През ноември 1940 г. Хитлер заявява в тесен кръг: „Към Проливите ние можем да тръгнем едва когато бъде разгромена Русия.“[39] На 4 декември 1940 г. съвещанието на команду

---

[34] АДАР, XI, с. 632.
[35] Пак там, с. 673.
[36] Пак там, с. 757.
[37] Пак там, с. 578, 641; KTB—OKW, I, S. 201.
[38] Пак там, с. 596.
[39] Generaloberst Halder, Kriegstagebuch, Bd. II, von der Geplanten Landung in England bis zum Beginn des Ostfeldzuges (1. 7. 1940 — 21. 6. 1941), S. 191 (по-нататък H—KTB).

ването на сухопътните войски с Хитлер достига до извода, че „ако ние нападнем Турция, то на сцената ще излезе и Русия“[40].

По такъв начин турското противодействие по същество се крепи на мощта и политиката на Съветския съюз и е в крайна сметка част от по-големия и по-широк проблем за възпиращата роля на СССР против хитлеристката агресия на Балканите.

Ето защо Германия се вижда принудена при дадените обстоятелства да възприеме линия на успокояване и възможно приближаване на Турция към Оста. Тази нелека задача се възлага главно на опитния нацистки дипломат Франц фон Папен, германски посланик в Анкара.

Още след срещата си с цар Борис на 21 ноември Папен идва до убеждението, че ако Турция бъде поставена по-близко до Оста, тогава цар Борис не би имал възражения против влизането на България в Тристранния пакт.[41] След пристигането си в Анкара Папен телеграфира на Рибентроп на 23 ноември: „След изучаване на тукашното общо положение съветвам, в съответствие с гледището на българския цар, влизането (на България в Тристранния пакт — б. м., Д. С.) да бъде отложено.“[42] Същевременно Папен веднага уверява турското правителство, че Германия няма намерения да предприема нищо против Турция и в България, че България няма агресивни намерения — напротив, сама се чувствува заплашена от турската мобилизация.[43]

Вземайки повод от уверенията на Папен и стремейки се да предотврати съвместна германо-българска акция, турската дипломация веднага предприема действия. На 25. XI. 1940 г. почти едновременно със Соболев турският пълномощен министър в София Беркер спешно предлага на министър-председателя Б. Филов двете страни да заявят, че няма да се нападат и няма да водят враждебна политика една срещу друга.[44] Рибентроп, своевременно осведомен за демарша на Беркер, с телеграма от 28 ноември дава съвет на българското правителство да предложи на Турция пакт за ненападение и с това да покажела, че няма агресивни намерения спрямо южната си съседка.[45] Българското правителство обаче отклонява препоръката на Рибентроп. То смята, че в дадения момент, когато е отхвърлено съветското предложение за съюзен договор, няма възможност да се предложи на Турция пакт за ненападение, без с това да се предизвиква силно недоволство в Москва.[46]

Скоро и самите германци идват до извода, че още е рано да се постигне конкретно споразумение с Турция, защото това според тях би навредило на по-нататъшните преговори със Съветския съюз. Решава се преговорите, започнати от Папен, да продължат, но да се водят в обща форма — за необходимостта от установяване на нови отношения между Германия и Турция и пр.[47]

---

[40] Geueraloberst Halder, . . . с. 212. Това фактически съвпада с изразеното от Борис в писмото до Хитлер от 22 октомври гледище, че ако България влезе в Тристранния пакт, ще се получи съветско-турско сближение.

[41] ADAP, XI, с. 547.

[42] Пак там, с. 569.

[43] Пак там, с. 568, 587.

[44] Пак там, с. 596.

[45] Пак там, с. 606.

[46] Пак там, с. 634.

[47] Пак там, с. 773.

Така преговорите за подписване на българо-турско споразумение за ненападение навлизат във фаза на забавяне и протакане. Напрегнатата ноемврийска десетдневка се сменя с по-спокоен период — месец декември, през който няма съществен напредък в преговорите.

Ако резюмираме, през първия период на преговорите — октомври — декември 1940 г. работите се слагат така. От германска страна са направени три отстъпки. Първата — влизането на България в Тристранния пакт да се отложи. Втората — България да не участвува непосредствено във военните действия на Оста на Балканите.[48] Третата — без бавене е даден положителен отговор на българските искания за военни доставки.[49]

От българска страна са поети два съществени ангажимента. Първият — дадено е по принцип обещание, че България в бъдеще ще се присъедини към Тристранния пакт. Срокът не е фиксиран, а е поставен в зависимост от това доколко ще се избягнат възможните отрицателни последици и усложнения. Вторият — по принцип е дадено съгласие да се пусне германската армия през българска територия, евентуално към пролетта на 1941 г.

Като се основава на тази предварителна договореност, Германия започва да предявява конкретни искания. Но тъй като ангажиментите не са конкретни, а само в обща форма поети обещания, удовлетворяването на тези искания се забавя и затруднява. Така например на 6. XI. 1940 г. германското правителство поисква от българското да бъдат изпратени в България 200 души офицери и войници, които със съдействието на българските военновъздушни сили да изградят въздушно-известителна служба по българо-гръцката граница. Тази служба трябвало да следи и своевременно да известява за евентуални действия на базираната в Гърция английска авиация през България срещу румънските петролни полета, от експлоатацията на които Германия е жизнено заинтересована. Българското правителство предлага да не се изпращат германски военновъздушни части, а само няколко инструктори, под чието ръководство български военни команди ще изградят въпросната мрежа от наблюдателни постове. Германците обаче настояват на своето.[50] Как са се развили по-нататък преговорите, не личи от достъпната ни документация. В дневника на командуването на вермахта се вижда обаче, че до 7. XII. 1940 г., когато впрочем вече германците искат да изпратят три роти, общо 800 души, въпросът не бил окончателно уреден въпреки настояванията на щаба на въздушните войски за незабавно изпращане на ротите.[51]

Изглежда, че и изпращането на германски щаб от 15 офицери в България, за да извърши рекогносцировка, също не е било уредено бързо. Защото решението на командуването на вермахта да се изпрати в най-скоро

---

[48] Задължението на България да участвува във военните действия произтича не само от духа на Тристранния пакт, но и от конкретните намерения на Оста. Така през октомври 1940 г. Мусолини разчита, че в предстоящата война срещу Гърция ще участвува и българската войска (В. Черчилль. Цит. съч., т. V, с. 263; KTB — OKW, 1, S. 123). Пак през октомври хитлеристкото командуване разработва планове за военни действия от България през Босфора към Сирия (H-KTB, II, S. 151, 153). Скоро този амбициозен план се изоставя и във връзка със започналата на 28 октомври от Италия война срещу Гърция се залага на съвместна германо-българска военна акция против Гърция (KTB-OKW, I, S. 150, 151).

[49] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 969, л. 62; KTB — OKW, I, S. 157.

[50] ADAP, XI, S. 406, 496.

[51] KTB-OKW, I, S. 174, 218.

време такъв щаб е от 26 ноември, а първият доклад на щаба от България е към 7. I. 1941 г.[52]

Естествено Германия никак не е доволна от това състояние на германо-българските отношения и тя настоява България да влезе по-скоро в Тристранния пакт.[53] За да се уредят висящите въпроси, на 4 януари министър-председателят Б. Филов се среща в Залцбург и в Бергхоф с Рибентроп и Хитлер. Срещата става по инициатива на българското правителство.[54] Хитлер и Рибентроп настояват България да влезе в пакта колкото се може по-скоро, и то не непосредствено преди германската акция на Балканите, а по-рано.

Б. Филов обяснява, че причината за забавянето е недостатъчното въоръжение и възможността от компликации с Русия, Турция, Англия и Югославия. Филов особено набляга на военното обезпечаване на тази стъпка, защото според него при съществуващите условия, докато дойде обещаната германска помощ, България може да бъде смазана.

Хитлер и Рибентроп защищават своето искане с аргументи, които за един германофил, фашист и антикомунист като Филов имат голямо значение. Те уверяват, че войната ще свърши скоро и с безспорна победа на Германия; Турция няма да предприеме нищо против България, щом като знае, че зад нея стои Германия. Същото се отнася за Англия, Югославия е склонна да сътрудничи с Оста. Съветският съюз също щял да се примири със свършения факт, ако ли не, Хитлер щял да го смаже със своите дивизии. Хитлер особено силно изтъква опасността от болшевизация и многократно подчертава, че докато България не влезе в Тристранния пакт, няма да се избави от „руския натиск".

Германската страна дава и съществото обещание България да получи Беломорието. Филов повдига въпроса и за Македония. Неговите събеседници отклоняват веднага това искане с мотива, че не може всичко наведнъж да се реши, трябвало да се остави и за бъдещите поколения. Решаващото сега било да се прегради пътя на болшевизма, да се спечели войната, тогава много въпроси щели да се уредят.[55]

На преговорите в Залцбург и Бергхоф българското правителство за пръв път е ангажирано с твърдото обещание да подпише пакта.

След преговорите започва интензивна подготовка за присъединяване на България към Тристранния пакт. Твърде активна роля играе Б. Филов. Първата му задача е да склони царя и колегите си за скорошно подписване на пакта. На 7. I. 1941 г., след завръщането си от Австрия, Филов има с царя дълъг — три часа и половина — разговор по преговорите с Хитлер и Рибентроп. Филов ребром поставя въпроса — нямаме друг изход освен да подпишем пакта! Царят се засегнал болезнено и реагирал „необикновено силно": предпочитал да абдикира или да се хвърлим в обятията на Русия, макар и да се болшевизираме; бои се, че щом влезем в пакта, англичаните ще бомбардират от въздуха, че народът няма никакво желание да се бие и че може да избухнат смутове; няма вяра и във войската. На това Филов отговаря енергично, като изтъква, че ако не влезем сами в пакта, германците ще ни прегазят и тогава ще ни третират като окупирана страна.

[52] KTB—OKW, I, с. 250.
[53] ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 1, л. 16, 17, 30, 30-об.
[54] ADAP, XI, S. 804.
[55] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 2—18; ADAP, XI, S. 848—853.

Англия нищо не може да ни даде с нейната победа, защото разпадането на германската мощ ще означава болшевизиране; войната е неизбежна.

След като царят се поуспокоява, двамата решават пактът да се подпише, като предварително се изясни въпросът, какви точно територии ще се получат в Тракия и да се проведат военни преговори между двете страни за определяне на мерките, които ще се вземат против Турция и Югославия, ако те реагират. На тези преговори царят възлага и по-други надежди — подписването на пакта да се поотложи, та то да стане непосредствено преди евентуално преминаване на германски войски през България.[56] В подчертаните редове е изразено едно от основните съображения на българското правителство. В по-нататъшните преговори то особено много държи на него, като в края на краищата го развива в искане подписването на пакта и влизането на германските войски да станат едновременно.

На 8. I. 1941 г. Филов вика при себе си Габровски и Попов. Двамата възприемат изработения предната вечер от Филов и царя план. Попов обаче полага усилия да се проточи работата. Той не вярва, че войната ще бъде спечелена от Германия, и поради това не е съгласен с влизането в Тристранния пакт. Иска да си подаде оставката, за да не подписва в качеството си на министър на външните работи пакта. Филов и Габровски го убеждават да се откаже от намерението си.[57] До оставка не се стига, но и по-нататък Попов разиграва подобни сцени. Впрочем и царят още не е възстановил душевното си равновесие. На 9 януари той отново заговорва на приближените си, че ще абдикира, ще даде властта на Цанков и т. н.[58] Сега в ролята на възстановител на царското спокойствие влиза министърът на вътрешните работи П. Габровски. На 15 януари в тричасов разговор той го уговаря да се подпише пактът.[59]

Въпреки домашната караница във върховете подготовката за присъединяване към Тристранния пакт е в ход. Но тези опасения и разногласия в ръководното ядро на режима имат за пряк резултат това, че българската дипломация настоява по-твърдо върху изпълнението на някои предварителни условия за влизането в пакта. На 13. I. 1941 г. Филов и Попов обширно и много настойчиво защищават пред Рихтхофен тезата, че влизането на България в пакта ще повлече катастрофални за България последици от евентуални англо-турски военни действия, преди германската армия да е пристигнала на помощ.[60] Същия ден Драганов излага пред Вайцзекер (държавен секретар на германското министерство на външните работи) опасенията на българското правителство от възможна остра реакция, включително чрез военна сила, от страна на СССР, Турция и Англия.[61]

Фактически и в двата случая се мотивира искането, макар и то да не се поставя изрично, присъединяването към пакта и навлизането на германските войски да съвпаднат по време. Освен това Драганов, макар и деликатно, но достатъчно ясно, поставя като условие за подписване на пакта предварително да се уреди въпросът за получаване на Беломорска Тракия.

---

[56] ЦДИА, оп. 1, а. е. 4, л. 22—27.
[57] Пак там, л. 27—28.
[58] Пак там, ф. 95, оп. 1, а. е. 1, л. 131.
[59] Пак там, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 36.
[60] ADAP, XI, S. 899, 900.
[61] Пак там, с. 901—903.

Тези постъпки не се посрещат добре в германското министерство на външните работи. Вайцзекер отправя към Драганов упрек, че правел крачка назад в сравнение с това, което Филов договарял с Хитлер и Рибентроп.[62] Наистина германското правителство дава положителен отговор на повдигнатите въпроси: България ще получи Беломорска Тракия приблизително между Марица и Струма; опасност от нападение няма (Англия блъфира и пр.) — Германия ще действува с достатъчно сили, способни да окажат на България необходимата помощ и да се справят с всяка евентуалност и пр.[63] На Ритхофен обаче са дадени указания, издаващи раздразнението на хитлеристите: в случай, че българите продължават да създават трудности — по същество или от формален характер — за влизането на България в Тристранния пакт и за сътрудничеството между германския и българския генерален щаб, силно да се подчертае, че това може да има сериозни последици за „сегашното и бъдещо политическо положение“ на България.[64]

В дадения момент тези заплахи не се оказват необходими. На 16 януари Рихтхофен докладва, че българският външен министър посрещнал с „видимо облекчение“ германския отговор.[65] Бързо се постига съгласие и за незабавно започване на военни преговори. При това Германия заявява, че няма да иска продоволствие от България за германските войски, които биха минали през българска територия.[66] Това е петата отстъпка на германското правителство с цел да се улеснят и ускорят преговорите. От своя страна българското правителство предлага и германското веднага приема да започнат преговори по стопанските въпроси.[67]

Най-после, на 20. I. 1941 г. вечерта, след осемчасово заседание, Министерският съвет, който за пръв път в пълен състав обсъжда въпроса, приема решение да се подпише Тристранният пакт. Обсъждани били три въпроса: а) може ли да се противодействува на евентуално германско преминаване през България; б) трябва ли това преминаване да стане по предварително споразумение с правителството и в интерес на страната ли е да се подпише Тристранният пакт?[68]

Понеже липсва подробен протокол на заседанието, не е ясно как са протекли разискванията и как е било мотивирано решението на правителството. Очевидно е обаче, че на първия въпрос е даден отрицателен отговор, а на останалите два — положителен.

Един поглед върху обстановката две-три седмици преди 20 януари ще ни покаже условията, които правителството несъмнено има пред вид, когато взема това съдбоносно решение.

В международно отношение изпъква преди всичко натискът на хитлеристка Германия България да влезе час по-скоро в пакта. Дипломатическият натиск, ясно проявен още на срещата в Залцбург и Бергхоф, продължава по различни пътища и начини и след това. На 14 и 19 януари българското правителство получава сведения от официален италиански източник, че Оста е обещала Солун на Югославия в замяна на пропускане на германски войски през югославска територия, че Югославия, така или иначе, все повече

[62] ADAP, XI, с. 909.
[63] Пак там, с. 919—922.
[64] Пак там, с. 923.
[65] Пак там.
[66] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 44. л. 37.
[67] Пак там, л. 37, 44.
[68] Пак там, л. 45.

се ориентира към Оста.[69] Това не е могло да не подтиква прогерманските среди в България да побързат с присъединяването към Тройния пакт с цел да не би Югославия да се сговори с Оста за сметка на България. Към средата на януари в чуждия печат се разпространяват слухове, че в България предстои правителствена промяна — Филов щял да бъде заменен с Багрянов. Както става ясно малко по-късно, на тези слухове не била чужда и германската легация в София, която нямала достатъчно доверие в съществуващото правителство и се отнасяла твърде благосклонно към Багрянов.[70] Тези слухове са по същество шантаж срещу правителството на Филов — или да приема по-скоро германските искания, или Оста ще си намери друг партньор.

Политико-дипломатическият натиск бива подкрепен със солидни „аргументи" — увеличава се числеността на германските войски в Румъния, а в крайдунавските градове се настаняват значителни понтонни части с тежки мостови материали.[71]

Важен въпрос пред българското правителство е как биха реагирали другите заинтересовани страни на евентуално влизане на България в Тристранния пакт. От Гърция, ангажирана изцяло във войната с Италия, не се очаква реакция, заслужаваща внимание. Югославия търси сближение с България с оглед на общо противопоставяне на германското настъпление на Балканите. Към средата на януари се правят някои неособено настойчиви сондажи в тази посока.[72] Няма признаци за по-сериозно противодействие. По-значителен проблем е поведението на Турция. Тя има съюзен договор с Англия — главния противник на Германия по това време. И през януари продължават да постъпват сведения за турски военни приготовления в Източна Тракия срещу българската граница.[73] Но правителството вече е започнало преговори с Турция за обща декларация за ненападение, която да остане в сила и след влизането на България в Тристранния пакт. На 20 януари едновременно с приемане на решение за влизане в пакта е одобрен и текстът на тази декларация.

Остават великите сили. До този момент сведенията от САЩ не са тревожни. Няма признаци за решително противодействие.[74] Англичаните обаче нервничат. Английският пълномощен министър в София Рендел още на 9 януари се явява при Филов, за да узнае какво е решено в Залцбург и Бергхоф. Той обещава, че ако България остане вън от конфликта, на бъдещата мирна конференция нейният глас щял да бъде чут и справедливите й искания взети под внимание. Ако обаче България се присъедини към Тристранния пакт и пусне германски войски на своя територия, Англия ще я счита за неприятелска държава и ще я нападне. Турция щяла да стори същото. Английската флота щяла да влезе в Черно море.[75] На 16 януари подобна информация се получава и от българския пълномощен министър в Лондон.[76] Това английско предупреждение не е за пренебрегване, но в дадения момент то не вещае много сериозни опасности. На правителството е известно, че Англия е ангажирана на други фронтове, че Югославия се

[69] ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 1, л. 90, а. е. 2, л. 7.
[70] Пак там, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 37, 73—74.
[71] Пак там, ф. 176, оп. 15, а. е. 1, л. 82.
[72] Пак там, а. е. 2, л. 15, 16, 21—24.
[73] Пак там, а. е. 1, л. 111, а. е. 2, л. 65, 66.
[74] Пак там, оп. 8, а. е. 974, л. 4—5, оп. 15, а. е. 1, л. 126.
[75] Пак там, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 30, 31.
[76] Пак там, ф. 176, оп. 15, а. е. 1, л. 112.

колебае, а Турция ще бъде неутрализирана с подготвяната обща декларация. А без съгласието на тези две държави е трудно Англия да предприеме голяма военна акция на Балканите. При това Англия не е взела никакви мерки против влизането на Румъния в Тристранния пакт, тя дори не е прекъснала дипломатическите отношения с Румъния, макар че там се намират вече германски войски.

През този период Съветският съюз вече не повдига въпроса за сключване на българо-съветски пакт за взаимна помощ. Но съветски дипломатически работници заявяват на българските си колеги, че Съветският съюз няма да одобри влизането на България в Тристранния пакт и особено настаняването на германски войски в България, че това даже би довело до военни усложнения между СССР и Германия, между СССР и България.[77] А на 13 януари съветското правителство публично, чрез декларация на ТАСС заявява, че нито знае, нито е давало съгласие за настаняване на германски войски в България.[78] В същото време обаче българското правителство получава информации, че в дадения момент СССР няма да се намеси във войната изобщо и по-специално няма да реагира с военна сила срещу германско преминаване през България.[79]

Във вътрешнополитическо отношение главният проблем пред правителството е широкото народно движение за приемане на Соболевото предложение. През втората десетдневка на януари правителството организира широка пропагандна кампания в защита на правителствената политика на сближение с Германия и главно против съветското предложение за съюзен договор.[80] На 17 януари правителственото мнозинство в Народното събрание обсъжда резултатите от кампанията — общото мнение е, че те са много задоволителни.[81] Тази оценка е твърде завишена,[82] но в момента тя именно такава се възприема от правителството.

По такъв начин към 20. I. 1941 г. вътрешната и международната обстановка, погледната от камбанарията на правителството, предразполага към вземане на решението от 20 януари. Царят вече не проявява колебания, Попов не възразява. Получава се единодушие в ръководната група на режима и в правителството.

* * *

Обаче 20 януари не се превръща в край на преговорите, а е само един етап по пътя към влизането в Тристранния пакт. Обстановката сервира на българското правителство редица нови проблеми.

При това тези проблеми трябва да се разрешават в условията на увеличаващ се германски натиск. Така на 23 януари Рихтхофен заявява на Филов, че Германия чака декларация кога България ще влезе в пакта. След четири дена той отново изразява пред Филов недоверие към искреността на бъл-

---

[77] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 1, л. 34; ф. 176, оп. 15, а. е. 1, л. 56—57.

[78] Внешняя политика СССР. — Сб. документов, т. IV, М., 1946 г., с. 538—539.

[79] ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 1, л. 94, 96.

[80] Срв. Д. Сирков. Българската работническа партия в защита на националната независимост на България. — Известия на Института по история на БКП, т. 14, 1965, с. 169.

[81] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 38.

[82] Срв. Д. Сирков. Цит. съч., с. 170—171.

гарското правителство, като съобщава, че имали нови сведения за англофилски настроения у царя. В германското министерство на външните работи проявяват раздразнение и недоволство от това, че българското правителство допуснало в Народното събрание да се подава интерпелацията на опозицията (29 януари), че царят приел американския полковник Донован, и т. н.[83]

В посока на германския натиск са разпространяваните по това време антиправителствени слухове от открито прогермански настроените генерали Жеков, Луков и др.[84] и особено инцидентът, предизвикан от Ив. Багрянов в Народното събрание на 31 януари 1941 г. Багрянов, министър на земеделието, който преди това в Министерския съвет е одобрявал политиката на правителството, изведнъж на 31 януари излиза в Народното събрание с остра критична реч против стопанската политика на правителството.[85] Министър-председателят Филов, свързвайки този факт с разпространените преди това слухове в чуждия печат за възможно идване на Багрянов на власт, тълкува сензационната атака на Багрянов като добре подготвена акция за съставяне на ново още по-германофилско правителство. Той подозира, че зад Багрянов стоят германските среди в София.[86] Царят и Филов обаче държат положението в ръцете си. Предприетата от Багрянов атака завършва не с падане на кабинета на Филов, а с принудителна оставка на Багрянов.

Дали постъпката на Багрянов е пряко инспирирана от хитлеристите или тя просто съвпада с упражнявания по това време германски натиск върху правителството, е отделен въпрос. По-съществено в случая е, че начинът, по който Филов тълкува речта на Багрянов, пък и обективно погледнато, акцията на Багрянов при конкретните обстоятелства има за българското правителство значението на шантаж — или ще се ускори подписването на Тристранния пакт, или германците могат да си намерят други съдружници за това дело.

Въпреки натиска и дори шантажа българското правителство, приело вече по принцип присъединяването към Тристранния пакт, не бърза с подписването на съответно споразумение. Ръководено от чувството за собствено съхранение и запазване на режима, то се стреми да разреши предварително някои проблеми, за да намали опасността от по-големи сътресения. А проблемите — и стари, и нововъзникнали — не са нито малко, нито леки.

Международното осигуряване на присъединяването към пакта се оказва по-сложно, отколкото се очертаваше преди 20 януари. Настъпва например промяна в становището на Съединените щати. Безразличието и дори благосклонното отношение към влизането на България в пакта се заменя с възражения, протести и определени заплахи. През януари полковник Донован, личен пратеник на президента на САЩ Рузвелт, е на посещение в страните от Близкия Изток. Неговата програма отначало не включва България, но впоследствие е внесено допълнение и на 20 януари той пристига в София.[87] На другия ден Донован посещава Попов, Даскалов, Филов и царя. Донован съветва министъра на външните работи на България да се противопостави на

---

[83] ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 3, л. 5.
[84] Пак там, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 59.
[85] Стенографски дневници на XXV ОНС, II р. с., кн. IV, с. 1296.
[86] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 73—75.
[87] Пак там, ф. 176, оп. 15, а. е. 2, л. 33.

германците; не иска и да чуе за мир, преди да бъде смазана Германия.[8] На 31 януари българското правителство узнава от холандски дипломатически източник, че се очаква блокирането на българските авоари в САЩ.[89] А на 11 февруари българският пълномощен министър в САЩ Наумов е извикан в Държавния департамент и му е заявено, че САЩ ще дадат пълна подкрепа на Англия и че изключват всякакъв компромис до пълната победа на Англия. На българското правителство се препоръчва да пази „искрен неутралитет, като се въздържа от всякакви действия, които биха улеснили и ускорили една германска акция и които с оглед на бъдещето не биха били в интерес на България"[90]. В допълнение на тази декларация на 15 февруари Държавният департамент съобщава на Наумов следното: По нареждане на президента Рузвелт Югославия и Гърция са предупредени да не си правят никакви илюзии относно бъдещата им независимост от какъвто и да било дипломатически успех на държавите нападателки, че скоро ще се приеме закон, според който всички държави, съпротивляващи се на нападението, ще може да разчитат на американска помощ.[91]

Тази позиция е в значителна степен смекчена от американския пълномощен министър в София Ърл, който през февруари казал на Попов, че независимо от това, дали България ще пусне германските войски или ще се съпротивлява, нейното положение и в двата случая ще бъде лошо.[92] Въпреки това предупрежденията на САЩ, отправени от отговорни места, не са за пренебрегване, още повече, че те говорят за очертаващ се единен подход между Англия и САЩ по общите проблеми на войната и по-специално по въпросите на Балканите.

Що се отнася до Англия, тя следва още по-настойчиво предишната линия. Към края на януари и през февруари английското правителство е точно осведомено, че навлизането на германски войски в България ще стане в близко време. На българските опровержения не се вярва.[93] На 9 февруари вечерта лично министър-председателят на Англия Чърчил отправя остри нападки против България, загдето предоставя своите летища и територия на германските части.[94] На 14 февруари във Форин офис заявяват на българския пълномощен министър в Лондон Момчилов, че ако България се превърне във военна операционна база на Германия, това би представлявало сериозна опасност за Англия и нейните съюзници и английското правителство ще бъде принудено да вземе военни мерки.[95] Същия ден Рендел в София отправя към българското правителство подобно предупреждение, като добавя, че Англия ще прекъсне дипломатическите връзки с България.[96]

---

[88] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 46. На 22 януари държавният подсекретар на САЩ (Съмнер Уелс) в среща с българския пълномощен министър Наумов фактически дезавуирва Донован. Държавният подсекретар прочита на Наумов някои телеграми на Донован от София, в които се изказва увереността, че България ще бъде окупирана без съпротива, като по този повод развива мисли в духа на предишната позиция на САЩ (ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 2, л. 58). Но в този период вече се налага като господствуваща не тази корекция, а позицията, изложена от пратеника на Рузвелт — Донован.

[89] ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 2, л. 93.

[90] Пак ам, оп. 15, а. е. 3, л. 33, 34.

[91] Пак там, л. 92.

[92] Пак там, оп. 8, а. е. 17, л. 54.

[93] Пак там, оп. 15, а. е. 4, л. 18.

[94] Зора, 11. II. 1941.

[95] ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 3, л. 82.

[96] Пак там, л. 97.

Балканските приятели на Англия, Гърция и Югославия следват нейните внушения за балкански отпор срещу Германия, но без особен ентусиазъм. През февруари такова предложение е правено на България от гръцка и особено от югославска страна.[97] Няма заплахи срещу България за контрамерки в случай на влизане в пакта, нито пък приемливи предложения за разрешаване на споровете между балканските държави. На тези предложения правителството не обръща особено внимание, то вече е осведомено, че в югославските ръководни среди има капитулантски настроения и че Югославия се наклонява към Оста и няма да противодействува на германската акция през България.[98]

По-голяма грижа представляват отношенията с Турция, в които настъпват усложнения. Както отбелязахме, текстът на българо-турската декларация за ненападение, резултат на продължителни преговори, бива одобрен от Министерския съвет на 20 януари заедно с решението за влизане в Тристранния пакт. Но на 27 януари неочаквано на Филов бива съобщено искането на Рибентроп от текста на декларацията да се премахне пасажът, който свързва тази декларация с комюникето за срещата Кьосеиванов — Менемеджиоглу от 13. I. 1940 г. Работата се усложнява, защото трябва да се иска промяна във вече по същество съгласуван текст. Оказва се, че турците твърде много държат на този текст, преговорите се затягат, дори се очертава провал. Най-после турците отстъпват и декларацията се подписва на 17 февруари с исканата поправка.[99]

Становището на Съветския съюз по отношение влизането на България в Тристранния пакт и особено към настаняването на германски войски у нас остава непроменено — то е отрицателно. След 20 януари и през февруари българското правителство е получило за това не по-малко от 10-ина заслужаващи доверие информации.[100] ТАСС опровергава слуховете, че българо-турската декларация била подписана при дейното съдействие на СССР.[101] В конкретната обстановка, когато в дипломатическите среди и в печата широко се изтъква, че СССР се противопоставя на германските намерения по отношение на Балканите, това опровержение има смисъл на публично изразено несъгласие с основния смисъл на декларацията — да се улесни настаняването на хитлеристите в България.

В условията на германо-съветския пакт за ненападение естествено съветското противодействие срещу германското проникване на Балканите не е съпроводено със заявление, че ще се употреби и военна сила. Но това не намалява изключително голямото значение на съветското предупреждение. СССР не е така далеч, както Англия и САЩ, и разполага с непокътната могъща военна сила, ползува се с огромни симпатии сред българския народ. Като велика сила СССР ще има тепърва да играе роля в европейските и световни събития. Особени рискове за българското фашистко правителство

---

[97] ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 3, л. 7—8, 66.

[98] Пак там, л. 106, а. е. 4, л. 5.

[99] Пак там, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 59; ф. 176, оп. 15, а. е. 1, л. 161, а. е. 2, л. 102, 103, оп. 8, а. е. 1016, л. 1, а. е. 1016-а, л. 17—18; ADAP, XI. S. 1001—1002.

[100] Пак там, ф. 176, оп. 15, а. е. 2, л. 59, 76, 121; а. е. 3, л. 48; а. е. 4, л. 27, 34, 49, 65, 84, 103.

[101] Внешняя политика СССР, Сб. документов, т. IV, М., 1946, с. 543.

произтичат от евентуален германо-съветски военен конфликт, за назряването на който то вече има определени сведения.[102]

Вътрешнополитическата обстановка също поставя пред правителството ред проблеми. Пропагандната кампания през втората десетдневка на януари естествено не гарантира режима откъм вътрешнополитически грижи. Движението в полза на българо-съветски съюзен договор не беше политически преодоляно. За това властта взема допълнителни мерки за неутрализиране влиянието на БРП и авторитета на Съветския съюз. През февруари съветските филми биват постепенно иззети от екраните в София и провинцията.[103] Печатът престава да пише за постиженията на Съветския съюз. В същото време се ус лва още повече тенденциозната пропаганда в полза на Германия и фашисткия блок.

Започват репресии срещу активистите на БРП и РМС. По преценка на ЦК на БРП към 27 януари от активистите в провинцията са били интернирани около 100 души.[104] На 29 януари и през първата половина на февруари Габровски, Филов и царят обсъждат подробно мерки как да се организира „провал" на комунистите и решават той да се извърши на части и тайно.[105] Към 22 февруари са арестувани 7 активни дейци на десни проанглийски настроени среди в Земеделския съюз. После става известно, че те начело с Г. М. Димитров са образували нелегална въоръжена конспирация с цел изменение на външнополитическия курс на страната.[106]

Но тези мерки не парализират демократичната опозиция. На 29 януари, т. е. веднага след първите масови интернирвания, в Народното събрание постъпва интерпелация от депутатите на БРП, пладнарите и Петко Стайнов, с която се иска да се приеме съветското предложение за съюзен договор.[107] Когато опасността става още по-очевидна, представители на всички опозиционни сили (без цанковистите): демократическата партия на Н. Мушанов, комунистите, социалдемократите, звенарите, Ляпчевия сговор, БЗНС — Врабча 1, БЗНС — Пладне, радикалите на Ст. Костурков, народняците около Ат. Буров — изпращат на 22. II. 1941 г. писмо до царя, в което искат да бъдат приети на обща аудиенция, за да изложат мнението си по тревожното положение на страната. В писмото си те искат да се запази спасителният мир и неутралитет, да се осигури нашата независимост, да се избегне преминаването на чужди войски през наша територия и земята ни да не стане бойно поле на воюващите сили.[108]

За пръв път след началото на войната цялата демократична опозиция — от комунистите до Буров — се обединява и предприема обща акция по изключително парливите въпроси на външната политика, които преди са ги разделяли. Правителството и царят, които много добре помнят времето на народния фронт, си представят ясно, че ако тази акция на лидерите се

---

[102] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 30, 31, 34, ф. 176, оп. 15, а. е. 1, л. 56—128, а. е. 2, л. 110—111, а. е. 4, л. 64.

[103] АМВР, об. д. 20931, Доклад за дейността на обектите на Отделение „А" и борбата срещу тях през 1941 г., с. 65—66.

[104] ЦПА, п. 2706, ЦК до ЗБ, 27. I. 1941 г.

[105] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 61, 108, 115.

[106] Пак там, л. 131; АМВР, об. д. 20931, Доклад за дейността на обектите на отделение „В" през 1941 г., с. 9—15.

[107] Пак там, а. е. 760, л. 1—3.

[108] Пак там, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 126—129; ф. 135, оп. 1, а. е. 96, л. 24.

развие по-нататък в широко масово движение, режимът ще се окаже в много трудно положение. Затова, когато царят узнава, че опозицията ще иска обща аудиенция, той прави опити да осуети акцията, но не успява. Писмото до царя с молба за аудиенция е подадено. Борис III страшно се нервира и поиска от Филов допълнителни обяснения. Аудиенцията бива отклонена под предлог, че молителите са шефове на политически партии, а режимът не признава партиите.[109]

Международните и вътрешните затруднения повлияват върху настроенията във върховете. Отново се появяват колебания. Веднага след срещата с Данован министърът на външните работи Попов отново изпада в лошо настроение. Започва да ругае грубо германците, да говори, че по никой начин няма да подпише Тройния пакт, макар и да съдействува за това, че предпочита да го накарат да се самоубие, че иска да излезе предварително в оставка и т. н. След това се поуспокоява, но на 5 февруари, когато „Четворката" и царят обсъждат протокола от преговорите с Лист, той отново прави възражения против влизането в пакта. Този път към него се присъединява и военният министър ген. Даскалов. Филов бележи в дневника си, че двамата вече губели надеждата в победата на Германия, всичко виждали в черно, германците не разполагали с достатъчно сили за действия на Балканите, влизането в пакта щяло да бъде катастрофа за България. На 17 февруари двамата министри отново повтарят своите опасения и възражения.[110]

Царят в този период вече не се колебае. Това спомага да се превъзмогнат колебанията и възраженията. Това положение в ръководния екип, както и особено изтъкнатите по-горе международни и вътрешни условия след 20 януари не водят до прекратяване на започналите преговори с Германия. Но те налагат отпечатък върху хода им (забавят ги) и върху характера на постигнатата договореност между двете страни.

Българското правителство се стреми да постигне такива условия на присъединяването към Тристранния пакт, които да намалят външнополитическите и вътрешнополитическите рискове за фашисткия режим. На 1. II. 1941 г. Драганов се връща в Берлин с инструкции от българското правителство да уреди всички подробности по присъединяването. Исканата среща с Рибентроп обаче става едва на 8 февруари. От обясненията, които Драганов дава на раздразнения от забавянето Филов, личи, че нито Драганов, нито германското министерство на външните работи са проявили достатъчна настойчивост срещата да стане незабавно.[111] Не е изключено хитлеристите да са изчаквали резултата от конфликта, възникнал в правителството след речта на Багрянов от 31 януари.

След тази малка пауза преговорите отново тръгват. На 8 февруари и през останалите 20-ина дни от месеца до присъединяването се уточняват всички подробности. Потвърждава се отново германското съгласие да се удовлетворят българските искания за Тракия, като тази договореност се зафиксира в специален документ. По-категорично, отколкото по-рано и при преговорите на военните делегати при Лист, се дават уверения, че германската армия ще действува на Балканите самостоятелно и няма да разчита на активна подкрепа от страна на българската. Нов момент в българските желания е

---

[109] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 130—133, 137—138.
[110] Пак там, л. 46, 47, 62, 91, 92, 119.
[111] Пак там, ф. 176, оп. 15, а. е. 2, л. 143

Германия да изпрати колкото се може повече войски на Балканите не само за предстоящата военна акция, но и след това, за да се отбият ефикасно евентуални действия на Англия и балканските ѝ приятели. Съществено нов момент е постигнатото по искане на българското правителство съгласие да се позабави подписването на пакта, за да съвпадне с момента, когато германската армия в Румъния ще бъде готова да мине Дунава.[112]

Пак с цел да се намалят рисковете българското правителство повдига въпроса и през втората половина на февруари 1941 г. се водят преговори по дипломатически път за обявяването на София за открит град с цел столицата да бъде спасена от евентуални въздушни нападения от страна на противниците на Германия. Германското правителство отклонява това искане под предлог, че то няма практически смисъл. Допълнителното искане на българското правителство германското командуване да заяви, че германски войски няма да преминават през София, е също отклонено.[113]

Специално внимание се отделя на това, по какъв начин да се оправдае присъединяването на България към Тристранния пакт пред заинтересованите чужди сили, за да се смекчи отрицателната реакция. Предмет на специално уточняване е формулата, с която ще бъде уведомено съветското правителство. Личи стремежът на българското правителство да намери благовидна форма на оправданието,[114] „за да подслади" неприятното впечатление, което може да се създаде в Москва.[115]

Пребиваването на германските войски в България, които трябва да навлязат в страната след подписването на Тристранния пакт, се урежда със спогодбата „Нойбахер", подписана от двете правителства на 1. II. 1941 г., от протокола между българския генерален щаб и Главното командуване на германските войски в Румъния, а така също и от три други споразумения. В първите два документа българското правителсво в съгласие с германското е включило условия, които, ако се спазват, не биха довели до съществено недоволство на масите поне на първо време. Спогодбата „Нойбахер" предвижда, че снабдяването на германските войски с хранителни и фуражни припаси, както и с други материали ще става чрез подвоз от Германия, а само по изключение чрез покупки в страната. Щетите, нанесени от германските войски при изпълнение на службата им, ще се заплащат — големите — от българското правителство, а по-малките — направо от германските войски. Забранява се износът на всякакъв вид стоки от страна на германските войски. Изключва се циркулацията на небългарски платежни средства в България. Покупките в страната са допустими по начало само в рамките на търговско-договорните контингенти чрез българското главно интендантство. Самостоятелното снабдяване за военни нужди: храна, квартири, материали за употребление, превозни средства и други е допустимо само в предварително непредвидени случаи на неизбежна нужда, и то със заплащане в брой.

Сумите за издръжка на германските войски в България ще се отпускат от Българската народна банка срещу подлежащи на изплащане български финансови задължения, а в случай, че няма такива — с тях ще се завери

---

[112] ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 2, л. 141, 142, а. е. 3, л. 37, 57, 84, а. е. 4, л. 62—64.
[113] Пак там, оп. 8, а. е. 1068, л. 5—7, 11, 13, 16, оп. 15, а. е. 4, л. 31, 74, 93.
[114] Пак там, оп. 15, а. е. 2, л. 141, а. е. 3, л. 57, 105, а. е. 4, л. 45, 94.
[115] Пак там, ф. 176, оп. 15, а. е. 3, л. 57.

клиринговата сметка на БНБ при германските кредитни каси в Берлин.[116] В подписания на 2. II. 1941 г. протокол за разговорите между германското главно командуване и българския генерален щаб е зафиксирано постигнатото преди това съгласие, че българската армия няма да участвува в нападателни операции на Балканите. Германското командуване дава щедри обещания за защита на България от евентуални контрамерки на съседите, Англия и Съветския съюз. За тази цел са набелязани конкретно различни варианти за германска помощ във взаимодействие с българската армия преди и след навлизането на германските войски в България. Българското командуване поема задължението да осигури хода на германските операции откъм саботажи. На специални комисии се възлага да уредят начина, по който германската армия ще се ползува от БДЖ, пощите, телеграфите и телефоните, изграждането на снабдителни складове и т. н.[117] Две седмици след това — на 15 февруари се подписва и споразумение между българския генерален щаб и щаба на Лист по въпросите на командуването на войските. Предвижда се, че през време на настъплението на германските войски, докато не е последвала опасност от съседните страни, германските и българските части остават под свое командуване. Веднага щом се появи такава опасност, действията на българската и на германската армия ще се развиват по указания на щаба на Лист. При това отново е записано, че българската войска няма в никакъв случай да бъде употребявана за нападателни действия срещу Турция и Гърция, освен ако българският генерален щаб сам изрично не пожелае това. За последното ще се иска одобрението и на германското правителство.[118]

Правните въпроси по пребиваването на германските войски в България се уреждат с подписаната още на 1 февруари българо-германска спогодба. Определя се, че германските войски и принадлежащите към тях лица ще запазят в България „своето извънземство". Престъпни деяния, извършени в България от лица, принадлежащи към германските войски, ще се разследват и съдят от германски военни съдилища.[119]

Към 21. II. 1941 г. 277 германски войници от диверсантската дивизия „Бранденбург", преоблечени в български военни униформи, поемат охраната на 24 стратегически обекта в страната, за да се избягнат саботажни действия против преминаващите германски войски.[120] На 26 и 27 февруари 178 германски военнослужещи с 8 големи преприемателни радиостанции и 44 малки предаватели заемат въздушно-известителната служба по южната ни граница.[121]

След като е извършена всестранна подготовка вътре в страната и в дипломатическата област, министър-председателят Богдан Филов заминава на 1 март за Виена. Същия ден в двореца Белведере Филов подписва протокол за присъединяването на България към Тристранния пакт. Рибентроп и Чано предават на Филов писмо, в което от името на своите правителства обещават на България излаз на Егейско море приблизително между делтите на Струма и Марица.[122] На другия ден — 2 март, фашисткото мнозинство на Народното

[116] Срв. пълния текст на спогодбата „Нойбахер в Известия на държавните архиви, 1959, кн. 3, с. 96—100.

[117] ВИА, ф. МВ-ЩВ, оп. V, а. е. 2108, л. 185—190.

[118] Пак там, л. 193—194.

[119] Пак там, л. 195.

[120] Г. Г о ч е в, Бюро Д-р Делиус, С. 1966, с. 119, 127.

[121] ВИА, ф. МВ-ЩВ, оп. У, а. е. 2003, л. 1, 3, 5.

[122] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 155—156; Documents, vol. XII, p. 203.

събрание одобрява без разисквания, с шумни овации и викове „ура" присъединяването на България към Тристранния пакт. Думата на опозиционните депутати не е дадена, техните протести са заглушени от виковете на правителствените депутати. Интерпелацията на опозицията против присъединяването също не се подлага на разглеждане.[123] По същото време 680-хилядната армия на Лист навлиза в България — на 1 март авангардни части и щабове, а на 2 март — основната маса. Към 8 март предните германски части достигат южната ни граница.[124]

Най-после след четиримесечни преговори България се оказва в Тристранния пакт. Вътре в страната, макар и неодобрявано от народа, това събитие минава сравнително спокойно — няма сътресения, сериозни инциденти. Заинтересованите външни сили посрещат събитието по различен начин. Фашистките страни приветствуват. На Балканите се безпокоят, но няма остра реакция.[125]

Великите сили, противници на Германия, вземат някои контрамерки. На 5 март Рендел подава нота до българското правителство, в която го уведомява, че Англия изтегля своята дипломатическа мисия от София поради това, че влизането на България в Тристранния пакт и допускането на германски войски на нейна територия е насочено срещу съюзниците на Англия.[126] Съединените щати също реагират, макар и по-меко. На 3 март президентът Рузвелт подписва заповед за блокиране на българските авоари в САЩ като репресивна мярка не за това, че България е влязла в Тристранния пакт, а за това, че е допуснала германските войски на своя територия.[127]

На съветското правителство е съобщено, че пускането в България на германски войски е временно и има за задача да се запази мирът на Балканите. Предавайки това съобщение на Вишински, заместник на народния комисар на външните работи, българският пълномощен министър Стаменов лицемерно подчертава надеждата си, че „тази временна мярка" няма да накърни добрите отношения между двете страни.[128] На 3 март 1941 г. Вишински връчва декларация на Стаменов, в която се заявява, че съветското правителство не може да приеме гледището на българското правителство, че допускането на германски войски е насочено към запазване на мира на Балканите, напротив, то води към разширяване сферата на войната и въвличане на България в нея. Поради това съветското правителство не може да окаже каквато и да било подкрепа на българското правителство в провеждането на неговата сегашна политика.[129] Декларацията на Вишински е широко разгласена по радиото и печата, с което Съветският съюз подчертава пред целия свят, че не одобрява германското настаняване в България. На германския посланик в Москва Молотов заявява, че влизането на германски войски в България накърнява интересите на сигурността на Съветския съюз.

* * *

Присъединяването на България към Тристранния пакт е крупен факт в историята на страната. На карта се поставят коренните интереси на на-

[123] Стенографски дневници на XXV ОНС, II р. с., кн. IV, с. 1603—1605.
[124] ВИА, ЩВ, оп. V, а. е. 2003, л. 19—22, 45.
[125] ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 6, л. 2, 19, 46, а. е. 4, л. 113, а. е. 6, л. 64.
[126] Пак там, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 176; ф. 176, оп. 8, а. е. 958, л. 55—56.
[127] Пак там, ф. 176, оп. 15, а. е. 6, л. 50, 50 об.
[128] Пак там, оп. 8, а. е. 17, л. 24, оп. 15, а. е. 4, л. 112.
[129] Внешняя политика СССР, т. IV, М., 1946, с. 545

цията. България се включва в орбитата на най-агресивните империалистически страни, поставили си за задача поробване на други народи, постигане на световно господство. България трябва да участвува пряко или косвено в това престъпно дело. Това бе предизвикателство спрямо прогресивните, демократични и интернационалистически традиции на народа. Самата България се обрича на подчинение и поробване от страна на фашистка Германия. Няма сила да се защити от нея, беше изложена на милостта ѝ. Тя би загубила националната си независимост даже и ако Германия победи. При победа Германия в още по-голяма степен би засилила натиска си по отношение на обвързаните с нея „съюзни" страни. В случай пък, че Германия претърпи поражение, България трябва да носи всички последици на поражението и солидарна отговорност за престъпленията на фашисткия агресор, така че и в двата варианта се получава отрицателен резултат за страната.

Беше ли това дело неизбежна необходимост? Правителството отговаря положително на този въпрос — България нямало какво друго да стори. Това оправдание се използува главно пред външния свят[130] и във висшите среди на режима. А министърът на външните работи Ив. Попов надълго развива от името на правителството тази мисъл пред закрито заседание на правителственото мнозинство в Народното събрание през март. България не могла, според говорителя на правителството, да не влезе в Тристранния пакт и да не пусне германците. Събитията не зависели от нас. Не могла да се противопостави със сила на Дунава (както съветвали някои), нито даже само да протестира (както съветвали „някои наши хора"). Това би означавало двете групировки да се сражават на наша територия. Защо — пита Попов — не спряха германците в Белгия, Франция, Чехия, Полша и т. н., щом можело? Най-после, заключава Попов, действувайки по този начин, правителството запази България от войната, опасността да влезем в нея е минимална; при това нашите интереси са защитени.[131] Подобни мисли се развиват и в печата.[132] За това намеква дори Филов пред Народното събрание на 2. III. 1941 г.[133]

В широката пропаганда присъединяването се представя като „историческо дело", една необходимост, станала по начин и форма много удобни за България. България нямало да участвува във войната, нейната територия за разлика от земята на други страни нямало да бъде театър на бойни действия. Тя придобивала „велик съюзник", който винаги е проявявал „разбиране" на нейните интереси. Страната е гарантирала по този начин своето съществуване в един свят, където дори големи държави пропадат. С една дума — извършено е едно спасително дело.

---

[130] В Телеграма от 25 февруари 1941 г. министърът на външните работи Попов нарежда на Момчилов в Лондон да оправдае пред английското правителство поведението на България с това, че Германия е много силна, че какво биха правили те, ако на мястото на Ламанш течеше Дунав и ако населението ѝ беше 6 милиона, както е на България, ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, л. 64.

[131] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, 819, л. 86—92.

[132] Срв. в. Зора, 6. III. 1941 — Защо те не спряха германската армия?; Зора, 11. III. 1941 — Знаем само какво се избягна.

[133] Б. Филов започва изложението си по повод подписването на Тристранния пакт така: „По силата на събитията, които се развиха в Европа и около нас се създаде едно ново положение, за което ние трябваше да държим сметка и да вземем съответни решения, за да запазим жизнените интереси на българската държава и на българския народ". Ст. дневници на XXV ОНС, II р. с., кн. IV, с. 1604.

Тезата за фаталната неизбежност на присъединяването, колкото и правдоподобна да изглежда, е невярна. Съществува и друга възможност — сближение и съюз със Съветския съюз. Съветското правителство предлага договор за взаимна помощ. Този договор би бил в интерес и на двете страни. Той можеше да гарантира сигурността на СССР в черноморския басейн и да бъде солидна преграда срещу домогванията на международния империализъм спрямо България. Тогава между СССР и Германия съществува пакт за ненападение. Затова Германия не би могла да насили България, без да рискува война със Съветския съюз. Непосредствената опасност за България се отстранява. Съюзният договор със СССР би стабилизирал положението на Балканите, би затруднил извънредно много хитлеристката експанзия тук, въобще на Изток. В случай, че фашистка Германия нападне СССР, България естествено също ще бъде изложена на удар. Но тогава народът би се сплотил в свещена война за защита на националната независимост на страната и заедно със съветските и другите демократични народи би извоювал достойно място в следвоенното устройство на света, не би имало добре известните международни затруднения, които бяха предизвикани от безразсъдните действия на българската фашистка върхушка.

Но управляващата фашистка клика отхвърля по начало тази спасителна възможност. Чужда на народните интереси, пропита от върл антикомунизъм, боейки се, че сближението със СССР ще доведе до демократизация на страната и нейната терористична власт няма да издържи този процес, тя отхвърля всякаква мисъл за договор със СССР. Тя предпочита да преклони глава пред хитлеристите, да постави страната в положение на национално подчинение, но да запази класовото си господство, макар и ограничено от чуждестранния покровител. Поставена да избира между националния интерес и егоистично класовия, тя избира последния. Заставайки на такава позиция, тя не можеше да очаква подкрепа на народа, нито пък международна помощ в защита на националната независимост. Ето защо нейните плахи и нерешителни опити да се отклони от влизането в Тристранния пакт са предварително обречени на провал. Ето защо тя скоро преминава от плахата съпротива през принудителното съгласие към съзнателно и усърдно сътрудничество с хитлеристите. Към това я тласка логиката на цялостната ѝ антинародна политика. Така че, от една страна, имаме агресивен натиск на хитлеристка Германия, а от друга, съдействие от страна на българското фашистко правителсво.

Чуждестранно насилие и принуждение има по отношение на цялата нация, но са различни степените за разните класи и слоеве. Момент на принуждение има и по отношение на фашисткото правителство, доколкото то не беше инициатор за влизането в Тристранния пакт, боеше се от това, гледаше да остане вън от пакта, опасявайки се, че ще се създаде заплаха за съществуването на фашисткия режим. Но то твърде скоро започна да се примирява, капитулира и в хода на преговорите — даже да сервилничи на хитлеристите с цел да заслужи тяхното благоволение.

Насилие в пълна мяра има по отношение на народните маси, тъй като те са принудени да приемат една отхвърлена от тях политика. По време на Соболевата акция те се изказват за съюз със СССР, а не с хитлеристка Германия.

Защо обаче отсъствува открита съпротива на 1 март против присъединяването към Тристранния пакт?

На този въпрос можем да си отговорим, като вземем под внимание обстоятелствата, при които става присъединяването. Присъединяването се подготвя при пълна тайна. Нищо съществено в поведението на правителството и на неговата пропаганда не сочи на широките среди, че предстои такава стъпка. Наистина в печата се води благоприятна за Германия и Оста пропаганда, но това се е правило и по-рано. Отсъствува войнствен дух. Към съседите се държи умерен тон, даже се подписва българо-турска декларация за ненападение. Външно се следва линията на мир и неутралитет. Германия, макар и да упражнява натиск за влизане в пакта, външно не изразява недоволство от българската политика. Няма открити заплахи, които биха провокирали общественото мнение в страната. Самият акт на присъединяването е тъй устроен от хитлеристите, че да изглежда като равноправен съюз. Филов е тържествено посрещнат на виенското летище и открито ухажван от германска страна. Рибентроп на два пъти лично отива в хотела и го взема от стаята му, хваща го под ръка и т. н.[134] Хитлер също демонстрира благоразположение. Впечатлението за равноправен съюз се подсилва и от бурното одобрение на фашисткото народно събрание. Продължителната пропаганда, че Германия е борец против несправедливата Версайлска система, че се отнася доброжелателно към българските искания (Ю. Добруджа), съчетано с обстоятелството, че англо-френският блок и неговите балкански съюзници са авторите на Ньойския диктат спрямо България, не можеше да не въздействува върху определени среди. Наличието на пакт за ненападение между СССР и Германия е също ловко използувано. Дълго време фашистката пропаганда в България представя нещата така, като че ли сближението и обвързването с Германия не противоречи на добрите отношения и със СССР. Това невярно твърдение е дебело подчертано и в речите на председателя на Народното събрание Логофетов и Б. Филов на заседанието на събранието на 2 март, а така също и в печата.[135] Не е без значение и обстоятелството, че в различните споразумения за влизането в пакта са включени такива клаузи, които, ако се спазват, на първо време няма да предизвикат остро недоволство на широките маси.

Към всичко това трябва да се прибави, че подписването на виенския протокол бива веднага последвано от навлизане на огромна германска армия в страната. По същото време вътре в страната е извършена частична мобилизация на българската армия, а полицията е поставена в готовност за всякаква евентуалност. Още на 25 февруари министърът на вътрешните работи Габровски заминава на обиколка из провинцията, за да даде указания на подведомствените си органи във връзка с преминаването на хитлеристите.[136] В дадения момент не може да се очаква и международна подкрепа против германското нахлуване. Въпреки заканите на Англия и САЩ те поради своята мюнхенска политика бяха загубили всичките си съществени позиции на Балканите и не са в състояние да противодействуват ефикасно. Съветският съюз би могъл при дадената ситуация да противодействува само чрез съюзен договор с България. Но този път беше отрязан от реакционната българска управляваща клика.

Както видяхме, присъединяването на България към Тристранния пакт стана едва четири месеца и половина след германската покана. Това заба-

[134] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 178—179.
[135] Зора, 2. III. 1941.
[136] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 138.

вяне е резултат на сложно взаимодействие на вътрешни и особено на международни фактори. Тук ще се опитаме да характеризираме поведението на управляващата монархо-фашистка върхушка начело с цар Борис.

От една страна, в духа на следваната дотогава политика правителството залага на сближението с хитеристка Германия. От друга страна, по-нататъшното обвързване с Германия, особено присъединяването към Тристранния пакт, крие много опасности и рискове за монархо-фашисткия режим — вътрешнополитически и особено външнополитически. Ще издържи ли тези изпитания лишеният от солидна опора вътре и вън от страната монархо-фашистки режим? Ето главния въпрос, който занимава умовете на Борисовото обкръжение. Тъй като не е никак леко да се даде утвърдителен отговор на този въпрос, съвсем естествено във върхушката възникват колебания, въздържаност, настроения за изчакване, в някои случаи даже безперспективно упорство. Такива настроения обхващат цар Борис, министъра на войната Даскалов и особено външния министър Попов, който даже отказва да подпише протокола за присъединяването към Тристранния пакт, преструвайки се на болен. Всичко това естествено забавя преговорите, налага известен отпечатък върху техните резултати.

Преобладават настроенията за изчакване и отлагане на присъединяването към пакта. Тази линия няма пред вид борба срещу Германия или влошаване на отношенията с нея. Тя просто разчита на затрудненията на Оста в момента, на противоречията между великите сили и особено на надеждата, че до пролетта Германия няма да предприеме военна акция на Балканите. Никак не е случаен фактът, че Борис се ориентира да протака подписването на пакта до пролетта, а не по-късно.[137] Месеците до пролетта се използуват за създаване на такива условия, при които присъединяването към пакта да не бъде съпроводено със сериозни външнополитически усложнения и с големи вътрешни сътресения, които монархо-фашисткият режим трудно би издържал. Трябва да се признае, че дворцовата клика успява да постигне това. Хитлеристка Германия, която също е заинтересована присъединяването да мине гладко, направи споменатите вече отстъпки.

Какви са последиците от по-късното влизане на България в Тристранния пакт?

Преди всичко това накърнява престижа на Оста и особено на чувствителната в тази област Германия, която се стреми и очаква, че България веднага, още през октомври—ноември 1940 г., ще влезе в пакта. Затова неведнъж Хитлер и други хитлеристки държавници изразяват неодобрението си от забавянето, опитвайки се да ускорят нещата с отстъпки и с шантаж. Хитлер разчита, че с включването на България в пакта ще се пресече пътят на съветското влияние в България и на Балканите. Затова той с тревога наблюдава, че отказът на България да влезе незабавно в Тристранния пакт е съпроводено и последвано от активизиране на съветската политика по отношение на България и засилване на комунистическото (съветското) влия-

---

[137] В разговора с Папен на 21. XI. 1940 г. Борис споменава, че военното положение ще постави практически въпроса за открито присъединяване на България към Тристранния пакт едва към пролетта на 1941 г. (ADAP, XI, S. 547). В разговор с Лулчев на 19 декември царят ясно намеква, че ще следва политика на изчакване до пролетта (ЦДИА, ф. 95, оп. 1, а. е. 1, л. 127). В дневника на върховното командуване на вермахта под дата 5. XII. 1940 г. е записано сведение, че в София коронният съвет (петорката около царя) решил влизането в пакта да не бъде по-рано от пролетта (KTB — OKW, I, S. 210).

ние в страната (Соболевата акция). Тази тревога той споделя в писмо до Мусолини от 31. XII. 1940 г.[138]

Отказът на България да влезе незабавно в Тристранния пакт забавя за известно време (един месец) и влизането на Унгария и Румъния. Първоначално Германия възнамерява двете страни и България да се присъединят към пакта още през октомври, и то почти едновременно, за да се постигне поголям пропаганден ефект.[139] Известно време Германия изчаква и след като се убеждава, че България няма да влезе незабавно в пакта, урежда влизането на Унгария, Румъния и Словашко на 20, 23 и 24. XI. 1940 г.

Забавянето действува окуражително на други страни, обект на натиска на Оста. Така през декември 1940 г. отговорни лица от шведското министерство на външните работи изрично подчертават пред българския пълномощен министър, че с отказа си да влезе в Тристранния пакт България е облекчила положението на редица други страни, набелязани за присъединяване към пакта, в това число и на Швеция.[140]

Непосредствена полза извлича Гърция, която от 28 октомври 1940 г. отбива итало-фашистката агресия. Надеждите на Мусолини, че България ще подкрепи италианската агресия срещу Гърция, не се оправдават. Виждайки това, гръцкото командуване в началото на ноември снема от гръцко-българската граница три дивизиии и ги прехвърля на фронта срещу италианската армия.[141] Мусолини моли Хитлер да внуши на България да проведе частична мобилизация и по такъв начин да бъде заставена Гърция да изтегли част от своите войски отново на българо-гръцката граница, за да се облекчи тежкото положение на италианската армия на фронта в Албания. На 8 декември Хитлер заявява на италианския посланик, че това искане е неосъществимо. „България — казва Хитлер — още повече, отколкото по-рано, се опасява от присъединяването към нас, макар и дипломатически. За мобилизация на нейната армия не може и дума да става.“[142]

По-късното присъединяване на България към Тристранния пакт оказва известно влияние върху подготвителните мероприятия по плана „Марита“. Подготвителните работи на българска територия — подготовка на пътищата и мостовете, летищата, провеждане на рекогнисцировка, изграждане на въздушно-известителна служба и пр., за настаняване и действие на германската армия се позабавят. Те се и затрудняват, понеже трябва да се извършват замаскирано и тайно.

Обстоятелствата, при които стана присъединяването към Тристранния пакт, повлияват и върху условията на самото присъединяване. България влиза в Тристранния пакт при предварителното условие, че няма да участвува във военните операции на пакта на Балканите. Фактически това означава, че тя няма да участвува и в другите военни операции на Оста в бъдеще, тъй като се запазваха същите мотиви. Ето защо неслучайно при разработката на плана „Барбароса“ (за нападение над СССР), която съвпада по време с преговорите за присъединяване към пакта, не се предвижда участие на България в операциите, макар че тя е съседна на СССР страна и

---

[138] ADAP, XI, S. 826.

[139] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, л. 11.

[140] Пак там, л. 120.

[141] KTB—OKW, I, S. 160.

[142] Цит. по В. Л. Исраэлян и Л. Н. Кутаков. Дипломатия агрессоров, М. Наука, 1967, с. 99.

изгодна в стратегическо отношение. За сравнение ще отбележим, че в плана „Барбароса“ е предвидено участие на Румъния и Финландия.[143] Това е един минус за Германия и плюс за нашата страна. Но това не е заслуга на българското фашистко правителство. То не поема такъв ангажимент, защото се чувствува безсилно да застави българския народ да участвува в разбойническата война на фашисткия блок против съседните страни и още по-малко — против Съветския съюз.

ZUR FRAGE DES BEITRITTS BULGARIENS ZUM DREIMÄCHTEPAKT

DIMITĂR SIRKOV

(Zusammenfassung)

Die Arbeit ist auf Grund einer umfangreichen Dokumentation entstanden, die zum großen Teil in den bisherigen Untersuchungen nicht verwendet worden ist. Der Verfasser stellt sich die Aufgabe, neue Erscheinungen und Momente im politischen Kampf in Verbindung mit dem Beitritt Bulgariens um Dreimächtepakt zu klären, die in den bisherigen Veröffentlichungen nicht ausreichend behandelt oder übergangen wurden. Zu diesem Zweck untersucht er die inländischen und internationalen Bedingungen, die die Positionen der verhandelnden Partner beeinflussen.

Im Vergleich zu den bereits erschienenen Abhandlungen werden folgende Fragen neubeleuchtet: die Bedeutung der Sowjetunion ist nicht nur in ihrer unmittelbaren Äußerung durch den Vorschlag Sobolevs über den Abschluß eines Bündnisvertrages zwischen der Sowjetunion und Bulgarien, sondern auch in ihrer mittelbaren, auf den ersten Blick unsichtbaren Aktivität gegen den Beitritt Bulgariens zum Dreimächtepakt dargestellt. Das Verhältnis der USA und Großbritanniens verfolgt der Verfasser in dem Entwicklungsablauf, wobei er auf die Widersprüche und Dualität der britisch-amerikanischen Balkanpolitik verweist. Er geht auch auf die dynamische Spannung der mehr als vier Monate dauernden deutsch-bulgarischen Verhandlungen und ihre einzelnen Abschnitte ein. Dabei wird auch die Unschlüssigkeit einiger Kreise der monarchisch-faschistischen Führungsschicht untersucht. Die Arbeit nennt die Gründe dieser Unschlüssigkeit und die daraus für den Ablauf der Verhandlungen entstandenen Folgen.

Der Verfasser behandelt auch einige andere Fragen: er untersucht, inwiefern Deutschland einen Druck auf Bulgarien ausübt, warum es Bulgarien Zugeständnisse macht, welche Auswirkungen spätere Beitritt Bulgariens zum Dreimächtepakt auf die militärisch-politischen Pläne Hitler-Deutschlands gehabt hat, sowie die Lage auf dem Balkan, die Bedeutung des inneren Widerstands gegen den Beitritt zum Dreimächtepakt, den Grund für den Beitritt Bulgariens ohne innere Erschütterungen u. a.

[143] Срв. Нюрнбергский процесс, т. II, Москва, 1958, с. 560.

БЪЛГАРИЯ И ВОЕННОПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПЛАНОВЕ НА ГЕРМАНСКИЯ ИМПЕРИАЛИЗЪМ НА БАЛКАНИТЕ ПРЕЗ 1943 г.

ВИТКА ТОШКОВА

Забележителната победа на Съветската армия през зимата на 1943 г. определи коренния прелом в хода на Втората световна война. След поражението на силите от Оста в Северна Африка, в Средиземно море и при Сталинград фашистката коалиция се оказа в положение на тежка военнополитическа криза. Един от нейните най-важни признаци бе международната изолация на хитлеристка Германия. Райхът губеше влияние сред своите съюзници, а и те не вярваха вече в неговата сила. В средите на италианското, румънското, унгарското и финландското правителство кристализира желанието за прекратяване на войната и за сключване на сепаративен мир в името на нов сговор със западните държави на антисъветска основа.[1]

Хитлер не одобри предложението на Мусолини за спиране на военните действия на германо-съветския фронт.[2] Въпреки отрицателното становище на хитлеристкото ръководство част от управляващите среди в Рим, Букурещ, Будапеща и Хелзинки продължиха да търсят пътища за създаване на благоприятни контакти с Англия и САЩ. Те изтъкваха отбранителния характер на войната, в която участвуваха, и особено своята „историческа роля" като антисъветска бариера.[3] Разчитайки на съществуващите противоречия на антихитлеристката коалиция, привържениците на сепаративния мир очакваха поддръжката на антисъветските елементи в Лондон и Вашингтон.

Сред хитлеристките сателити положението на България беше сравнително най-благоприятно, тъй като българската армия не участвуваше на Източния фронт. Ето защо в София предприеха само известни сондажи за изясняване отношението на Англия и САЩ към положението на България, а опитите за излизане от войната чрез сепаративен мир със съюзниците бяха сведени до минимум. Нещо повече, точно в периода на кризата в хитлеристкия съюз отсъствието на български войски на германо-съветския фронт трябваше да се

---

[1] Вж. подробно: В. Исраэлян. Кризис фашистской коалиции в результате побед Советской Армии в 1943 году. — Военно-исторический журнал, 1959, № 9, с. 28—41; В. Л. Исраэлян, Л. Н. Кутаков. Дипломатия агрессоров. Германо-итало-японский фашистский блок. История его возникновения и краха. М., 1967, с. 262—298.

[2] В. Л. Исраэлян, Л. Н. Кутаков. Цит. съч., с. 267.

[3] Този лайтмотив бе възприет и от българската прогерманска преса. В. „Слово" от 23 февруари 1943 г. писа, че дълг на европейските народи е „да напрегнат всичките си сили и да подпомогнат Оста за извоюване на победата, защото само едно поражение на болшевизма би спасило Европа и европейските народи от катастрофа".

компенсира с активно военно съдействие на Балканите, където се очакваше англо-американски десант.

В настоящата статия се проследяват българско-германските военни взаимоотношения през 1943 г., които за разглеждания период заемат централно място в отношенията между Германия и България. Показани са особеностите, с които се характеризира положението на страната като стабилизиращ фактор на Балканите и аванпост при евентуално турско или англо-американско нападение. Паралелно с това са разкрити накратко и възникналите по това време нови външнополитически тенденции сред българските управляващи кръгове, резултат от катастрофалните военни поражения на силите от Оста, от особеното внимание, което западните съюзници отделят на Турция, от опитите на останалите държави от Тристранния пакт да излязат от войната и от нестабилното вътрешнополитическо положение на България вследствие разрастването на въоръжената борба.

Посочените въпроси са слабо проучени както в българската, така и в чуждата историография. Откъслечни данни и оценки намираме в изследванията на В. Божинов, Ил. Димитров, Ст. Петров, В. Л. Исраелян и Л. Н. Кутаков, М. Мурен, Н. П. Николаев, В. Нюман, Х. Хайбер, в Дневника на д-р Гьобелс.[4]

Статията е написана въз основа на неизползуван документален материал от Военния исторически архив (ВИА), Архива на Министерство на вътрешните работи (АМВР), Централния държавен исторически архив (ЦДИА) и на публикувани документални сборници и дневници.[5]

* * *

Във връзка с предполагаемата военна акция на съюзниците на Балканите през Турция поведението на турското правителство представляваше несъмнен интерес както за Германия, така и за България. Ето защо на 4. II. 1943 г., непосредствено след срещата в Адана, българският пълномощен министър в Анкара С. Киров посети Н. Менеменджиоглу, за да се осведоми за същността на англо-турските преговори. Той съобщи в София, че обясненията, които му е дал турският външен министър, му „вдъхват доверие" и е твърдо убеден, че „Турция остава решително привързана към политиката на мир и неутралитет"[6].

В донесенията на българската легация в Анкара обаче се забелязваше и безпокойство от наблюдаваните контакти между турските правителствени и военни кръгове и англо-американците. В тях се подчертаваше, че съюзниче-

---

[4] В. Божинов. Политическата криза в България през 1942—1944. С., 1957; Ил. Димитров. Смъртта на цар Борис III. — ИПр., 1968, кн. 2, с. 40—59; Буржоазната опозиция в България 1939—1944. С., 1969; Ст. Петров. Стратегията и тактиката на БКП в борбата против монархо-фашизма, С., 1969; В. Л. Исраэлян, Л. Н. Кутаков. Дипломатия агрессоров. . ., М., 1967; M. Mourin. Le Drame des Etats satellits de l'Axe de 1939 à 1945. Paris, 1957, p. 173—204; B. Newman. Balkans horizons d'hier et d'aujourd'hui. Paris, 1946. p. 41—105; N. P. Nikolaev. Le Règne et la Mort de Boris III, Roi des Bulgares (1894—1918—1943). Quatre Esquisses, Uppsala, 1952; H. Heiber. Der Tod des Zaren Boris Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 9 Jahrgang, 1961, 4. Heft. S. 384—416.

[5] Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht, Bd. III. Fr. a/M., 1963. W. Hubatsch (Hrsg). Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939—1945. Dokument des Oberkommandos der Wehrmacht, Fr. Main, 1962.

[6] ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 48, л. 28.

ските успехи засилват убеждението у турците, че Германия не може да спечели войната.[7]

В обзора на таен български наблюдател, предназначен за Външно министерство, отношението на турското правителство към Германия се характеризираше като поддържане на „официални, хладни, приятелски връзки"[8]. Към България, според сведението, съюзниците искали да създадат в турските управляващи среди настроения на недоверие и страх, разпространявайки алармистични новини като „предстояща военна диктатура, германски дивизии в България, идването на голяма германска авиация. . ."[9]

Дипломатическата борба за спечелването на Турция не променяше антисъветската насоченост в нейната политика. Потвърждение на желанието да се отстрани Съветският съюз от влияние на Балканите беше турската инициатива (по английско внушение) да се създаде югоизточен блок, който да притъпява, ако не може да премахне, недоразуменията между държавите от европейския Югоизток. Този съюз трябваше да предотврати „настъпването във време на опасност на хаотични състояния, които биха улеснили проникването на болшевизма"[10]. Опитът за обединяването на югоизточните държави беше оценен от управляващите кръгове на страните-сателити като важна крачка към осъществяването на „балканския вариант" на Чърчил.[11] Предположенията, че такава възможност съществува, се подсилваха с факта за направените от турското правителство сондажи по този въпрос в Будапеща. Най-напред бе предложено да се изгладят унгаро-румънските спорове — „важно условие за осъществяване обединението на държавите в Югоизтока срещу болшевишката опасност"[12].

Турските намерения не останаха скрити от фон Папен. Той поиска разяснения от Менеменджиоглу и му заяви, че Германия няма да има нищо против една балканска групировка, която би сътрудничила с Оста в борбата срещу Русия, но че ако, напротив, такава групировка се замисли под егидата на Англия, Германия ще реагира най-решително.[13] Обясненията на турския външен министър, че в Анкара имат пред вид една самостоятелна групировка, която ще бъде напълно независима както от съюзниците, така и от Оста, засилили подозренията на фон Папен, че в същност това е стремеж Балканите да бъдат независими предимно от всяко германско и италианско влияние и че едно турско надмощие на Балканите би значило надмощие на Англия.[14]

Осъществяването на подобно турско начинание беше в разрез с хитлеристките планове за консолидиране усилията на фашистката коалиция при провеждането на военните операции на Източия фронт. В противоречие с фашистката концепция за воденето на войната влязоха и постъпките на румънския заместник министър-председател М. Антонеску и на унгарския министър-председател М. Калай да се подготви едновременното излизане от войната на Италия, Румъния, Унгария, Финландия и България или да се

---

[7] АМВР, II НС, 25, л. 241.

[8] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1202, л. 13. „За турците идеалът е Германия да бие Русия — се казва в донесението — и след това, съюзниците — Германия."

[9] Пак там, оп. 15, а. е. 55, л. 152.

[10] Пак там, л. 47; а. е. 48, л. 173.

[11] В. Л. Исраэлян, Л. Н. Кутаков. Цит. съч., с. 280.

[12] ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 55, л. 152.

[13] Пак там.

[14] Пак там.

създаде итало-унгаро-финландски блок, чрез който да се окаже натиск върху Хитлер за постигане на споразумение със западните държави.[15]

Така в обстановка на неувереност в благоприятния за Германия изход от войната, съзнавайки безперспективността на по-нататъшното съществуване на хитлеристкия съюз, Италия, Румъния и Унгария търсеха начин да се спасят от катастрофата и „болшевизирането".

Развоят на военните действия разтревожи и българските управляващи кръгове. Цар Борис оцени поражението при Сталинград като пропадане на германската кауза.[16] Това мнение се подкрепяше от сведенията на българските дипломатически представители в чужбина, според които настроенията сред германските съюзници относно продължаването на войната се свеждали до въпроса: „Има ли смисъл от нейното водене, когато тя ще остави след себе си една Европа—пепелище?"[17]

Международната обстановка изискваше внимателна преценка на българското поведение спрямо Германия. Тенденцията за намаляване на ангажиментите към Райха и установяването на тайни контакти със западните съюзници представляваше подходяща алтернатива преди всичко за цар Борис. Оскъдните сведения потвърждават желанието на българския монарх да използува опитите на опозиционно настроените немски военни и политически кръгове да сключат таен сепаративен мир с Англия и САЩ, за което вероятно Борис е бил осведомен чрез Канарис или от бившия американски пълномощен министър в София Дж. Ърл.[18] Твърде възможно е българският пратеник в Турция търговецът Г. Киселов да е уговорил с Ърл чрез бившия директор на американския колеж в София К. Бляк сключването на тайно примирие между САЩ и България. От американска страна линията на откъсване хитлеристките сателити от съюза им с Германия беше насочена и към Унгария и Румъния, с чиито пратеници личният представител на Рузвелт в Швейцария А. Дълес установи контакти.[19]

Идеята на царя за подобряване отношенията с реакционните кръгове на САЩ в критичния за Германия момент по всяка вероятност е била известна и на италианския крал Виктор-Емануил. В запазените три записки от 15. V. 1943 г., принадлежащи на неговото перо, е отбелязана наред с безизходното положение на Германия и необходимостта „да се поддържат близки контакти с Унгария, Румъния и България, у които любовта към немците е слаба"[20]. Тази констатация, по всичко изглежда, е резултат от осведомеността на краля за отношението на Борис към положението на Германия и намеренията му да търси изход от приближаващата се катастрофа.

В периода на големите германски неуспехи мисълта за спасяването на буржоазно-капиталистическия строй в България от „болшевишката опасност" активизира и буржоазната опозиция. Нейните лидери търсеха такива средства, чрез които страната би могла да се запази извън театъра на военните действия, да се предотврати евентуална германска окупация и да се съхрани

[15] История международных отношений и внешней политики СССР. Том II. 1939—1945 г., М., 1962, с. 224.

[16] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 9, л. 60.

[17] Пак там, 176, оп. 15, а. е. 51, л. 73.

[18] Вж. подробно: Ст. Петров. Стратегията и тактиката на БКП. . ., с. 132—136; Г. Гочев. Бюро „Д-р Делиус". С., 1969, с. 186—198.

[19] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1188, л. 10—11, 28.

[20] И. О. Дмитриев. Заговор против Муссолини. — Вопросы истории, 1965, кн. 6, с. 138.

постигнатото „национално обединение“, като се елиминира влиянието на Комунистическата партия в обществено-политическия живот.[21] Реализирането на тази задача бе свързано с пътуването на Г. М. Димитров (Гемето) в Кайро. Той трябваше да установи непосредствен контакт с английските военни и политически представители, заявявайки за готовността на определени управляващи кръгове в София да окажат необходимата поддръжка в момента на англо-американски десант на Балканите.[22]

В подкрепа на тезата за съществуващите намерения у Борис да „коригира“ българската външна политика по посока на Англия и САЩ или поне да се застрахова пред тях се тълкува и идването на Г. Кьосеиванов в София през август 1943 г.[23]

Получил сигурно потвърждение за неблагоприятния ход на военните действия и за невъзможността вермахтът да си възвърне инициативата, монархът, изглежда, е искал да използува важното стратегическо положение на България, но този път за да изтръгне благосклонност от съюзниците.[24] Според М. Мурен той се е опитал да се възползува от италианската измяна и заедно с италианския крал да излезе от войната, за което са попречили агенти на абвера.[25] По сведения на Н. Николаев (бивш министър на вътрешните работи в един от кабинетите на Г. Кьосеиванов) и подготовката на правителствената промяна е отишла доста далеч. Няколко дена преди смъртта на царя в околностите на столицата са били съсредоточени български войскови части, предназначени за големи военни маневри, които Николаев свързва с предстоящата кабинетна реконструкция.[26] Допълнителни данни по този въпрос засега липсват. Известни предположения пораждат само показанията на Евдокия пред Народния съд, в които тя твърди, че Борис слязъл от Чамкория в София, защото имал важна работа.[27]

Изнесеното от Н. Николаев също трябва да се приеме критично пред вид стремежа му да оправдае политиката на Борис и едва ли не, както справедливо забелязва Х. Хайбер, да представи монарха като „борец от съпротивата“[28].

В дневника на Гьобелс се отхвърля въобще предположението Борис да е правил опит за излизане от войната. Напротив, райхсминистърът на пропагандата е уверен, че българският цар е бил в състояние да постигне „изчерпване на опозицията“ (визира изказването на Н. Мушанов в Народното събрание).[29]

---

[21] Вж. подробно: Ил. Димитров. Буржоазната опозиция в България 1939—1944. С., 1969, с. 87—93.

[22] В. Л. Исраэлян, Л. Н. Кутаков. Цит. съч., с. 290.

[23] B. Newman. Balkans horizons d'hier d'aujourd'hui, Paris. 1946, p. 99. Според Нюман Борис е разговарял с Кьосеиванов за съставянето на ново правителство, но той отказал, заявявайки, че е вече късно.

[24] W. Warlimont. Im Hauptquartier der deutschen Wehrmacht 1939—1945, Frankfurt am Main, 1962, S. 332.

[25] M. Mourin. Le Drame des Etats satellites de l'Axe de 1939 à 1945. Paris, 1957. p. 191.

[26] A. P. Nikolaev. Le Règne et la Mort de Boris III, Roi des Bulgares (1894—1918—1943). Quatre Esquisses. Uppsala, 1952, p. 82—83.

[27] АМВР, II НС, 32, л. 25.

[28] H. Heiber. Der Tod des Zaren Boris. . . S., 394.

[29] Le Journal du D-r Goebbels, Paris, 1948, p. 389; Стенографски дневници на XXV ОНС, V ИС, с. 68.

Западногерманският историк Х. Хайбер допуска наличието на контакти с Лондон и Вашингтон и „размишления за положението на страната", но не вярва тези мисли да са се превърнали в криза след срещата с Хитлер.[30]

От приведените факти може да се заключи, че неблагоприятният за силите от Оста развой на военните действия през зимата и лятото на 1943 г., общото разколебаване сред сателитите и особено събитията в Италия, а не на последно място и вътрешнополитическата обстановка в страната допринесоха за засилване нежеланието на цар Борис да разширява задълженията си спрямо Германия. Това нежелание се прояви в опитите за постигане на контакти със САЩ, макар че до смъртта на царя то не можа да се оформи в една последователна политическа линия на поведение, а и нямаше възможност за това поради все още силните позиции на вермахта на Балканите и отсъствието на отзивчивост от страна на западните съюзници.

Наред с това не липсваха и заплахи към българското правителство, което правело всичко, „за да не воюва България в никой случай даже и ако съглашенците десантирали на Балкана"[31].

Предупреждения от подобен род сковаваха действията на българските политици и монарха и ги тласкаха към пасивност с надеждата, че ще се дочака постигането на споразумение между Германия, Англия и САЩ. Но тази възможност Хитлер отхвърли категорично. Оставаше едно — да се съблюдават поетите ангажименти, за да се отпусне обещаното въоръжение за българската армия.

От друга страна, и англо-американският натиск за окончателното определяне на Турция създаваше повод за безпокойство в България. Турските управляващи кръгове също се отнесоха подозрително към посещението на цар Борис при Хитлер (31 март — 2 април 1943 г.) и го възприеха като указание, че „на Балканите предстои развитие на събития от военно естество" и че „Германия се нуждаела сега повече от всякога от българска военна сила"[32]. Тези предположения предизвикаха ярка антибългарска кампания в турския печат. Вестник „Йени Сабах" писа, че България като вечен елемент на раздори трябва да бъде елиминирана и българският въпрос могъл да се реши „само по пътя на един десант на Балканите"[33].

Твърде вероятно е антибългарските настроения в Турция да са били инсинуирани от Берлин, за да се избягнат каквито и да било възможни опити за българо-турски преговори относно сключването на пакт за ненападение.[34]

Българският пълномощен министър в Анкара в доклада си от 5 май 1943 г. успокои до известна степен българското правителство. Той донесе, че Турция, даже и след радушния прием, който оказа на генерал Уйлсън, началник на английските войски в Близкия Изток, не е поела твърди и конкретни ангажименти, запазила е своята свобода на решение и „не проявява разположжние за намеса във войната"[35]. Това турско становище С. Киров обясняваше с убеждението, което все още доминира у турците, а именно, че „ германската

---

[30] H. Heiber. Op. cit., S. 394—395.
[31] ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 51, л. 64.
[32] Пак там, а. е. 55, л. 93.
[33] Пак там, л. 96.
[34] В. Л. Исраэлян, Л. Н. Кутаков. Цит. съч., с. 290.
[35] ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 55, л. 99.

военна сила е страшна и може да накаже жестоко всяко враждебно действие от страна на Турция“[36].

В София, в общи черти, турската политика се окачествяваше като „кокетиране с Англия и Америка, поддържане търговски връзки с Германия, враждебност към Италия, страхопочитание към Япония и скрито, искрено желание за разгромяване на Съветския съюз“[37].

* * *

Въпреки показаното от Турция въздържане да се намеси във военните действия сведенията за възможен англо-американски десант през турска територия заставиха германското главно командуване още през първата половина на 1943 г. да отдели значително място във военностратегическите си планове на въпроса за укрепване на Балканския фронт. Германският генерален щаб включваше в Директива № 47 от 28 декември 1942 г. и български съединения в операциите за отразяване на евентуална неприятелска акция и дори за нападение на Турция при нарушаване на неутралитета (операция „Гертруда“).[38]

Българското правителство и щабът на войската независимо от тайните политически сондажи се ангажираха с изпълнението на задачи, които не само задълбочаваха участието на България във войната, но и увеличаваха възможностите за превръщането на българската територия в арена на военни действия. Съгласието на управляващите кръгове се дължеше освен на първоначалната политическа ориентация и на нежеланието да се изпратят български войски на Източния фронт, с надеждата да се печели време, като се изчакват събитията, от които сключването на сепаративен мир би било най-приемливо.

Ръководен от тези съображения, щабът на войската предостави на разположение на германското главно командуване (ОКВ) почти целия военен потенциал на страната. В края на 1942 г. оперативното отделение при Министерство на войната започна разработването на оперативни планове, отговарящи на германските изисквания. В началото на 1943 г. то пристъпи към тяхната координация с тези на ОКВ.

Изпълнението на поставените задачи беше свързано с допълнително въоръжение за българската армия. Цар Борис постави този въпрос пред Хитлер още през 1942 г.[39] Министърът на войната генерал-лейтенант Н. Михов, съпроводен от архитект Й. Севов (като личен царски наблюдател, а официално в качеството на адютант на министъра), от началника на оперативното отделение полковник Ив. Попов, от полковник Ив. Николов — началник-щаб на Втора армия и от майор Г. Славомиров като преводач, продължи преговорите за отпускане на въоръжение.[40]

---

[36] ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 55, л. 89.

[37] ВИА, 1192, л. 38—39.

[38] W. Hubatsch (Hrsg.) Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939—1945. — Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht, Frankfurt am Main, 1962, S. 213.

[39] АМВР, II НС, 24, л. 106. Склонен да дава големи обещания, за да ангажира полезно своите съюзници, Хитлер, по думите на ген. Михов, е предложил оръжието да бъде отпуснато безплатно, „като на съюзник, действуващ на обща линия“. Цар Борис не се съгласил и поискал само съдействието на Хитлер оръжието да бъде отпуснато в достатъчно количество и при възможно ниски цени, близки до производствените.

[40] АМВР, II НС, 24, л. 106.

Срещата се състоя на 5. I. 1943 г. в главната квартира на Хитлер в Източна Прусия.[41] Съдържанието на разговорите беше предварително проучено чрез осъществените контакти между българския военен министър и германския военен аташе на 10 декември в София и в Берлин — с началника на отдел „Протокол“ при германското министерство по въоръжаването полковник фон Мелентин и с началника на отдел „Чужбина“ — контраадмирал Бюркнеер.[42] В преговорите, водени с германските военни представители, генерал Михов изказа предположението, че от пролетта може да се очаква преминаване на англосаксонски сили през Мала Азия със съгласието на Турция.[43] Още в предварителните срещи военният министър изяви готовност българската армия да се подготви за нападение на турската граница, щом като са налице признаци за вражеско нападение.[44]

Целта на преговорите между българската делегация и Хитлер, генерал-фелдмаршал Кайтел, началника на оперативния отдел при германското главно командуване генерал Йодл и личния адютант на Хитлер капитан I ранг Путкамер се заключаваше в уговаряне доставки на оръжие и облекло за българската войска.[45]

В изложението си генерал Михов направи „обективна преценка“ на положението. Изтъквайки необходимостта от своевременни мерки „за предотвратяване на всяка изненада“, той подчерта готовността и решителността на българската войска и народ да изпълнят безусловно и неизменно своя дълг към родината и към нова Европа“[46]. Въпреки предварителната уговорка, че няма да засяга политически въпроси, военният министър спомена за неискреното поведение на Сърбия и Гърция, чиито правителства „денем вършат едно, привидно в духа на дадените обещания и официално поети ангажименти, а нощем подготвят бъдещи въстания“. Генерал Михов постави въпроса и за ничията земя по долината на Марица и около Димотика и поиска провеждането на съответни усмирителни мероприятия от немска страна, тъй като тази област представлява „гнездо на зараза“[47].

Изказването на Хитлер съдържаше военнополитически преглед на положението по фронтовете. В него той отрече (за разлика от мнението си, изказано при избухване на итало-гръцкия конфликт) превантивния характер на войната между Гърция и Италия и обясни нейното започване с необходимостта от създаване база за действие срещу Югославия, на която не могло да се разчита.[48] Оправдание на завоевателните си планове фюрерът намери и в „претенциите“ на Съветския съюз към Балканите. Тях той изтъкна като повод за германската акция тук, която „благодарение ценното съдействие“ на България „бе облекчена и ускорена“[49]. Германският „водач“ не пропусна

---

[41] АМВР, II НС, 133, л. 269; също: Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht Bd. III, Erster Halbband. Fr. a/M., 1963, S. 22 (KTB/OKW).

[42] KTB/OKW, Bd. III, Erster Halbband, S. 23.

[43] Пак там.

[44] Пак там.

[45] АМВР, II НС, 133, л. 269. В Дневника на главното командуване на вермахта (KTB/OKW) няма достатъчно сведения за съдържанието на разговорите между генерал Михов и Хитлер. Такива черпим от възпоменателните бележки на майор Г. Славомиров, направени непосредствено след срещата. Те се съхраняват в АМВР.

[46] АМВР, II НС, 133, л. 280.

[47] Пак там, л. 281.

[48] Пак там, л. 282.

[49] Пак там.

да напомни на българската делегация, че България, въпреки че не е взела активно участие във войната, „благодарение на подкрепата, която ни даде, и чувствата, с които ни посрещна, биде поставена от нашите противници наравно с воюващите срещу тях държави". Намекването за българското съучастничество беше фактически предупреждение за отсъствието на друг път за управлението на страната освен този на сътрудничество с Германия. Хитлер категорично подчерта, че „Германия, Италия, Финландия, Унгария, Румъния, България, а и Словашко и Хърватско свързаха съдбата си в едно и за всички ни може да има само един изход: победа или обща гибел"[50]. С тази заплаха той се опита да прикрие съществуващите противоречия, които заплашваха с разпадане фашистката коалиция. Действувайки от позиция на силата, фюрерът искаше да застави българското правителство да подпомага и в бъдеще германските планове. Същевременно той успокои българските пратеници, че „едно активно участие на Турция във войната е от военно гледище под всяка критика". Хитлер оправда и предоставянето на оръжие за турската армия от страна на Германия, срещу което българското командуване беше протестирало още през 1942 г., с нуждата от хром, която „налага да дам едно, за да получа сто"[51].

В неговото изложение бе засегнато и несигурното положение в Сърбия и Хърватско, което, според обяснението му, не би съществувало, ако „италианците, вместо да сключват пактове с водачите на размирните елементи като Др. Михайлович, бяха провели една основна и радикална чистка"[52]. По този повод фюрерът благодари на българското главно командуване, „което даде съдействие за заемане мястото на СС-дивизията „Принц Ойген" и за извършеното прочистване"[53].

Към основната цел на посещението — искане на въоръжение за българската армия — Хитлер се отнесе благосклонно и обеща, че то ще се дадне независимо от това, дали откъм Турция съществува или не опасност. За да бъде по-убедителен, той изказа уверението, че „в този край на Европа, сега — за поддържането на мира и затварянето на пръстена и особено в бъдеще, при окончателното уреждане на Европа, трябва да съществува и ще съществува една силна България"[54].

Подробностите по снабдяването с оръжие останаха да се разгледат отделно с Кайтел. Преди това, по време на дадения от Хитлер чай, Хитлер направи бегъл преглед на положението на Източния фронт, който създал „грамадна работа" на германското командуване.[55] Затрудненията на този фронт според него произлизаха от характера на съветското въоръжение,

---

[50] АМВР, II НС, 133, л. 282.

[51] Пак там, л. 286.

[52] Пак там, л. 285.

[53] АМВР, II НС, 133, л. 285. Във връзка с българската критика към „националните правителства" на Сърбия и Гърция Хитлер призна, че Германия не може да отдели германски администратори за тези области, тъй като те ще се нуждаят не само от висш, но и от нисш административен персонал, с какъвто Германия не разполага.

[54] АМВР, II НС, 133, л. 286—288. Хитлер изказа предположението, че няма възможност за десант по беломорския бряг. Според него опасността идва от брега на Пелопонес, „защото, от една страна, е доста отдалечен от обсега на нашите бомбардировачи и, второ, защото там има само италиански войски".

[55] АМВР, II НС, 133, л. 285.

в което съществуват „малко типове, грубо изработени, но целесъобразни“[56].

Обобщавайки необходимостта от война със Съветския съюз, той характеризира своята постъпка като „спасителна“ за народите от Европа, защото, ако „тази вълна (Съветската армия — В. Т.) бе заляла Европа, тя сега щеше да бъде обърната в пепелище“[57].

На тези високопарни и опровергани от действителността „хуманни“ чувства на нацисткия водач пригласяше в отговора си и генерал Михов. В желанието си да подчертае „готовността“ на българската войска „да изпълни своя дълг“ той изтъкна, че тя е готова „и със сопи да се сражава“[58].

Непосредствено след разговора с Хитлер българската делегация проведе среща с генерал-фелдмаршал Кайтел, генерал Буле (началник на въоръжаването при главната квартира), генерал Варлимонт (заместник-началник на оперативния отдел при главното командуване) и с някои технически лица във връзка с уточняването на българските искания. Малко след започване на разговорите пристигна и генерал-полковник Йодл, който съобщи нареждането на Хитлер „да се отпусне на българската войска възможният максимум от оръжие, което може да бъде отделено в момента от нуждите на германската войска“[59].

На това съвещание се обсъдиха възможностите за неприятелско нападение и общата отбрана, а също и готовността на българската армия за нападение на Турция.[60]

Със задача да се „спасява“ отечеството беше изработено и „оперативното намерение“ на щаба на войската, обсъдено на 6 януари от началника на оперативното отделение полковник Попов и заместник-началника на щаба на Западния фронт.[61]

При разглеждане на оперативните намерения на българския щаб на войската се реши командуването да бъде организирано със сътрудничеството на италианците според директива № 47 на Хитлер. При нападение обаче ангажираните на егейския бряг български сили трябваше да минат под главното командуване на Югоизтока. Въпросите за евентуално оперативно ръководство в Тракия оставаха да се решат непосредствено между българското главно командуване и щаба на главното командуване на вермахта.[62]

---

[56] АМВР, II НС, 133, л. 287. Хитлер оправдаваше германските загуби с изненадващото количество бойни материали, които притежава Съветската армия: „В историята човечеството няма втори подобен случай на маскиране действителността.“ На подхвърлената от ген. Михов забележка, че може би е било по-добре, че не е била известна истината, защото тогава може би решението за бързия удар би било отложено за по-късно, Хитлер отговори: „. . . тогава сигурно щях да ударя още по-рано, защото всяко забавяне можеше да бъде само в моя вреда . . . Ако не бе миналата изненадваща зима, която в един момент, който предшествуваше пълното разгромяване на руската сила, скова в един миг хиляди моторни средства и оръжие чрез студовата амплитуда от +4 до —70, тогава този фронт досега щеше да бъде забравен. Но тази година ще го завърша.“

[57] АМВР, II НС, 133, л. 287. Същото становище Хитлер застъпва и в „Завещанието“ си. (Вж. The Testament of Adolf Hitler. The Hitler-Bormann Documents, February, April 1945, London, 1961, p. 65.

[58] Пак там, л. 288.

[59] АМВР, II НС, 24, л. 110.

[60] KTB/OKW, Bd. III, Erster Halbband, S. 23.

[61] Пак там.

[62] Пак там; вж.: W. Hubatsch (Hrsg. Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939—1945. S. 213.

Българският оперативен план включваше като основна задача отбраната на Тракийския фронт. Полковник Попов обясни, че в съгласие с него са предприети обширни строежи на пътища и позиции с център северозападно от Одрин. Предвиждаше се и укрепяването на егейския бряг, а за отбранителни действия в Тракия бяха запланувани 10 дивизии, 5 от които като резерв.[63]

За основа на офанзивния план на щаба на войската, който следваше в най-скоро време да се разработи, служеше предпоставката, че турските главни сили ще бъдат събрани в една главна укрепена бойна позиция на 60 км югоизточно и югозападно от Одрин. Началникът на оперативното отделение подчерта нуждата от немска подкрепа и от подобряване въоръжението и снабдяването на българската войска.[64] Реши се засега да се извършва подготовка по отбранителното изпълнение на плана.[65] На 2 февруари бяха уточнени количествата на доставките, като тяхното експортиране трябваше да започне не през март, а „така рано, че българските дивизии на 1 април да са готови вече за отбрана, а на 1 юли — за нападение“[66].

Наред с въпросите по въоръжаването се постигна споразумение и относно обучаването на български офицери и подофицери в специално германско военно училище в областта на гр. Ниш.[67]

На 11 януари полковник Попов разговаря допълнително в главната квартира за българско-германското сътрудничество в случай на преминаване на Турция на страната на Англия и САЩ. В своя стратегически план щабът на войската разчиташе на изпреварването и подкрепата на германски войски. „Българите очакват — е записано в Дневника на главното командуване на вермахта за 1. II. 1943 г., — като нападнат по тоя начин с изненадващ удар, да вземат главните укрепления и тогава да могат да задържат бреговете на Проливите даже и срещу превъзхождащ противник.“[68]

Месец по-късно, на 14 февруари, щабът на германското командуване взе отношение към плана на българския генерален щаб. В ОКВ одобриха спечелването на Проливите като оперативна цел. Беше изказано обаче мнението, че подготвяните 10 пехотни дивизии, 1 конна и една танкова бригада не са достатъчни, защото турците разполагат най-малко с 14 съединения и пазят Проливите от силни позиции. Германският щаб заключи, че „без немска помощ българите могат само да се отбраняват, а със значителна немска подкрепа могат и да нападат“[69].

---

[63] W. Hubatsch (Hrsg.), Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939—1945. S. 24.

[64] Пак там.

[65] Пак там, с. 101. Генерал Михов и представителите на ОКВ се договориха да се засили охраната на областта Димотика. Тъй като гръцката полиция тук бе „ненадеждна“, а изпращането на българи се натъкваше на политически трудности, щабът на главното командуване се убеди, че е целесъобразно да се използуват само „немски сили“.

[66] KTB/OKW, Bd. III, Erster Halbband, S. 103. Хитлер нареди „доставките от военни съоръжения за България да започнат веднага и да се проведат така, че на 1 април да са готови за отбрана с подобрено въоръжение 10 пехотни дивизии, 1 конна дивизия и една танкова бригада“, а „до 1 юли подготовката на българските бойни сили трябва така да се подобри, че да е възможно подвижно командуване в нападение“.

[67] Пак там, с. 78. Първоначално бе решено искането на главното командуване за Югоизтока да бъде отклонено и българските офицери да се изпращат в различни немски училища. На 27 януари от щаба на главната квартира бе заповядано на началника на войсковото снабдяване да организира училище с учебни групи в Ниш.

[68] Пак там, с. 61.

[69] Пак там, с. 126.

Препоръките, които щабът на ОКВ даде във връзка с успешното осъществяване на плана, включваха изпълнението на следните задачи: 1) да се обезпечат български части за започване на нападението; 2) да се изпратят немски съединения; 3) нападението да започне най-късно 14 дена след началото на вражеското придвижване в Тракия.[70]

Развитието на военните действия по фронтовете застави германското главно командуване да бърза с изпълнението на част от поетите задължения към българското министерство на войната. Преди всичко в ОКВ следяха за конкретното изпълнение на задачите по укрепването на егейския бряг.

На 21 януари в щаба на главното командуване за Югоизтока в Солун се състоя конференция, на която от германска страна присъствува началник-щабът на командуването Солун—Егея генерал Фьорч. Българският щаб на войската бе представен от заместник-началника на щаба полковник Янчулев.

На съвещанието окончателно се обсъдиха въпросите, свързани с укрепителните действия на българските и германските войскови части по егейския бряг. В участъка на 16. пехотна дивизия германският строителен щаб трябваше да бъде подчинен на полковник Геде. Реши се указанията да се дават само от инженерния отдел при щаба на Югоизтока, а строителният щаб да координира дейността си със съответните български служби в София, след което да замине за местопредназначението си в гр. Ксанти.[71]

Българският щаб на войската настоя да се разреши и въпросът за заемането на Димотишката област, който имаше повече политическо, отколкото военно значение. Генерал Фьорч не се съгласи и изтъкна, че е вече неудобно да се окупира този край от българска войска, щом като това не е станало по-рано. По същите съображения бе констатирано, че и изпъждането на гръцката администрация от Димотишко в този момент е неудобно.[72] Германският началник-щаб обаче предложи да се предостави на командуването в Солун—Егея грижата по ръководството на всички оперативни въпроси в участъка на 16. пехотна дивизия.[73] С цел да се подчини българското

---

[70] KTB/OKW, Bd. III, Erster Halbband, S. 126.

[71] ВИА, V 2004, л. 4; KTB/OKW, Bd. III, Erster Halbband, S. 145—146. В доклада на главнокомандуващия Югоизтока от 24 януари 1943 г. до ОКВ бяха съобщени въпросите, поставени от българския щаб на войската и частично обсъдени на съвещанието от 21 януари. Пряко засягащи България бяха следните: 1) подсилената българска 16. пехотна дивизия заема защитата на егейския бряг от Ираклика до Дедеагач. Укреплението на брега ще се извърши чрез българското войсково командуване; 2) главнокомандуващият Югоизтока е натоварил главнокомандуващия Солун—Егея с охраната на бреговата защита и бреговото укрепление от българската 16. дивизия. Обезпечаването на резерви (за 16. дивизия — В. Т.) е в ход. Тяхното обучение с немските оръжия, които ще бъдат изпратени, и с бреговата артилерия ще се извърши чрез обучителните команди при главното командуване на Югоизтока; 3) по политически причини българското командуване няма да предприема разузнавания в областта Димотика, но е заповядало да се изградят подсилени бойни укрепления на границата между Димотика и Българска Тракия. Тъй като главното командуване ще пренесе в случай на война защитата до река Марица, затова моли за разрешение да предприеме разузнаване с български цивилни офицери. В случай на изостряне на българо-турските отношения то ще предаде веднага на българите неутралната зона и ще започне изграждането на позицията Марица; 4) за силите, ангажирани в отбраната на българо-турската граница, са представени документи. Възнамерява се заетите в Сърбия български дивизии да се сменят с три нови; 5) българската мобилизация трябва да продължи 5 дена, придвижването — 21; възможно е съкращение чрез постепенно подсилване на прикриващите части. Главнокомандуващият Югоизтока моли да се реши дали той може да се намеси в придвижването на войските.

[72] ВИА, V 2004, л. 4.

[73] Пак там, л. 5,

военно ръководство на германското командуване генерал Фьорч уведоми полковник Янчулев, че българското командуване се оставя свободно да предприема всички мерки, свързани с воденето на една отбранителна война срещу Турция. Но „всички мерки за нападателна война могат да се предприемат само с разрешението на германското командуване“[74].

На съвещанието се съобщи и решението на ОКВ България да се включи в обсега на действие на XII германски въздушен корпус, разположен в Румъния, като се отделят 1—2 изтребителни и 1 бойна ескадра.[75] Подробностите по този въпрос бяха уговорени в София от германския офицер, придружаващ генерал Льор при посещението му на 25 януари. Същия ден Льор бе приет от цар Борис, с когото обсъдиха някои подробности по укрепването на Беломорското крайбрежие.[76]

На конференцията в Солун се одобри и дотогавашната координирана дейност между абвера и разузнавателното отделение при щаба на войската, която и в бъдеще трябваше да продължи. Генерал Фьорч предложи при размяната на сведенията за противника германският началник на разузнавателния отдел да дойде в София.[77]

По време на съвещанието пристигна писмо от ОКВ, с което се нареждаше да се подготвят 10 български дивизии по германски образец. Генерал Фьорч обеща да се застъпи за по-бързото снабдяване на българската войска с оръжие. Не бяха пренебрегнати, както винаги, и германските интереси. Фьорч изказа пожелание да се обърне особено голямо внимание на охраната на жп. линия Ниш—Гевгели, която била от жизнено значение за тях.[78]

След обсъждането в Солун главното командуване за Югоизтока съобщи на офицера за свръзка генерал Жилков, че е натоварено да подпомогне в най-широки размери обучението на 16. пехотна дивизия, особено по отношение на бреговата охрана.[79] Германският военен аташе извести Министерството на войната, че за по-тясна връзка с тази войскова част е образуван пионерен съвещателен щаб за бреговата охрана на Тракия, който му е подчинен, но се поставя на разположение и на българската 16. пехотна дивизия по тактическите изисквания.[80]

Следващите взаимоотношения между българския щаб на войската и германското командуване за Югоизтока се определяха от задачите, възникващи при укрепяването на егейския и черноморския бряг, както и от

---

[74] ВИА, V 2004, л. 4; KTB/OKW, Bd. III, Erster Halbband, S. 145—146. В отговор на доклада на главнокомандуващия Югоизтока ОКВ даде указание при сътрудничеството си с българите „да се ограничава принципно с поощрения и указания, за да се избегне впечатлението на опекунство“. По останалите въпроси бе решено: „1) в областта на Марица българската гранична позиция трябва да остане по политически съображения на запад от демаркационната линия при областта Димотика и да се съчетае с бреговата охрана; 2) въпросът за окупирането на зоната Димотика от българите може да се реши само за конкретен случай. Разузнавания могат да се провеждат само строго маскирано от немски команди с отделни български офицери в немска униформа; 3) взривяването на мостовете по Марица може да се подготви от немски части; 4) проучването на придвижването и времето за придвижване не е задача на ОК Югоизток. Съответните мерки ще се препратят от щаба на българското командуване.“

[75] Пак там.

[76] ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 9, л. 5.

[77] ВИА, V 2004, л. 5.

[78] Пак там, л. 6.

[79] Пак там, л. 10.

[80] Пак там, л. 8.

тези за цялостната подготовка на българската войска за отбрана в съответствие с германските военностратегически планове на Балканите.

Разменените писма между Министерството на войната, германската легация и командуването за Югоизтока бяха недвусмислено доказателство, че ролята, която хитлеристите отреждаха на България, се свеждаше до военно участие при спирането и отблъскването на съюзническите нападателни акции. Българските управляващи кръгове се съгласиха да окажат съдействие при реализирането на германските военни замисли на Балканите, и то тъкмо когато армиите на съюзниците от Тристранния пакт понесоха едно от най-големите си поражения на Източния фронт. До голяма степен готовността на правителствените среди за активно военно сътрудничество може да се обясни с техните опасения за неблагоприятен обрат в българо-германските отношения, свързан било с окупация, било със смяна на правителството.

Ето защо в порядъка на сложната дипломатическа игра на изчакване и лавиране българско-германските политически отношения и през първата половина на 1943 г. продължаваха да се развиват под знака на „приятелството" и „взаимността".

В изпълнение на взетите решения, през януари 1943 г., щабът на войската започна преустройството на брегови батареи по беломорския бряг. От София поискаха назначаването на германски офицер, който заедно с български военнослужещи да определи мястото на новите брегови батареи.[81] В същото време германската легация настоя да се съобщят на военния аташе данните за необходимото за успешна брегова охрана на егейския и черноморския бряг оръжие по вид, калибър, цел и предвидена употреба, както и размера на снабдяването, което ще се достави допълнително от Германия.[82] Отговорът на щаба на войската от 13 февруари съдържаше искания за укрепване на Черноморското крайбрежие и предвиждаше нови скорострелни брегови батареи в района на гр. Балчик, на с. Самотино и Шкорпиловци.[83]

Засилването на бреговата отбрана в тази област потвърждаваше организирането на отбрана и срещу Съветската армия при евентуална десантна акция. Със същата цел на 20 февруари беше предоставено на свързочния началник към германското командуване за Югоизтока бойното разписание на българската войска. Германското командуване се нуждаеше от него, за да може „да даде своята подкрепа при съставянето на повиквателни знаци и разпределяне на вълните за радиопредаването на българската войска в случай на мобилизация"[84].

Щабът на войската прояви голям интерес към плана на германското командуване за Югоизтока да се включи и България в обсега на действие на намиращия се в Румъния 12. германски въздушен корпус. С писмо № 26 от 4 февруари Министерството на войната заповяда да се даде разяснение за военновъздушните планове от командира на българските въздушни войски, които след това щяха да се предадат на германското командуване. Трябваше да се изясни, първо, как ще се устрои предупредителната служба и предвижда ли се засилването на сегашното ѝ устройство в България с германски средства и органи, и, второ, предвижда ли се изнасянето на германски сили

---

[81] ВИА, V 2004, л. 11.
[82] Пак там, л. 27.
[83] Пак там.
[84] Пак там, л. 38.

на българските летища и кои именно и трето — как да се устрои взаимодействието между българските и германските въздушни сили.[85] Във връзка с това германското командуване искаше да му се изпратят едно изложение заедно със съответните схеми за организацията и сегашното състояние на предупредителната служба в България, а също така и схеми на българските летища и групировката на българските въздушни сили, както и проектираните им прегрупирания, ако такива се предвиждат.[86]

Разяснение за задачите на 12. въздушен корпус даде българският офицер за свръзка при главното командуване за Югоизтока на 5 февруари. Той писа, че корпусът е специално формиране от нощни изтребители и на него са подчинени всички изтребителни единици — германски и румънски, — намиращи се в Румъния. По германски данни се предвижда разширяване на неговия обсег на действие и върху български области, като по технически причини ще бъде преместен само до линията Русе—Варна и може би малко по̀ на юг. Не се проектираше изнасяне на германски въздушни части на българските летища. Взаимодействието на българските и германските въздушни сили трябваше да се съгласува след уреждането на общата предупредителна служба.[87]

Във връзка с подготовката на югоизточния европейски военен театър ОКВ изпрати предложение чрез германския военновъздушен аташе полковник Шьонебек до Министерството на войната (22 февруари) за изключване на радиопредавателите, валидно за целия Югоизток. На 13 март щабът на войската съобщи на германската легация, че предложението е прието и подробностите ще се уредят между началника на българските въздушни войски и военния аташе.[88]

Българското командуване даде пълно съдействие на ОКВ в изпълнението на военно-стратегическите разписания за Егейското и Черноморското крайбрежие и за възможно „нападение“ от север. За това свидетелствуват бележките на командира на въздушните войски генерал-майор Айранов от 25. II. 1943 г. Той предлагаше взаимодействието между българските и германските изтребители да се осъществи по такъв начин, че с оглед малките възможности на българските въздушни сили, линията, до която ще действуват германските и румънските изтребители, да се спусне възможно по̀ на югозапад (зад линията Русе—Варна — В. Т.). Не се оспори и зависимостта в командуването на българските въздушни войски. Напротив, генерал Айранов, изтъквайки, че изтребителното ято в Балчик действува предимно за германски „нужди“, нареди при евентуални доуточнявания „то. . . да си запази досегашните задачи и подчиненост“[89].

Подобна договореност се постигна и относно командуването на българските войски в Беломорието. Генерал Жилков съобщи в щаба на войската, че е постигнато споразумение: „1) подготовката на бреговата отбрана да се извърши от командуването за Югоизтока; 2) изпълнението на тази задача да се уреди пряко между 16. българска пехотна дивизия и командуването за Югоизтока; 3) при неприятелско нападение засилената 16. пехотна дивизия се поставя под германско командуване от момента, в който той (командуващият Солун—Егея — В. Т.) ѝ предаде условната дума „Виктория“; 4) 16. пе-

[85] ВИА, л. 38.
[86] Пак там.
[87] Пак там, л. 42.
[88] Пак там, л. 67.
[89] Пак там, V 2004, л. 45.

хотна дивизия да изпрати на командуващия Солун—Егея необходимите данни за: а) състава, силата, въоръжението и разположението на бойните снабдителни войски, разчлененните участъци; б) да съобщава постоянно на командуващия Солун—Егея всички сведения за външните и вътрешни врагове, като важните за противника сведения съобщава най-бързо."[90]

Независимо от изтъкнатите съображения, че царят се явява върховен главнокомандуващ и той трябва да запази тази функция, частично, по различните фронтове, при известни условия, българските войскови части трябваше да се подчиняват на заповедите на германското командуване. Това отстъпление щабът на войската обясняваше с чувството за съюзнически „дълг", което в българските висши военни кръгове и правителствени среди се изрази след поражението при Сталинград в енергичните мерки „да се отговори на комунистическата, английската и въобще чуждата и противникова пропаганда", „да се демаскират намеренията на противодържавните елементи" и „да се даде отпор на враговете на страната"[91]. За тази цел беше изработена специална инструкция от Дирекция на националната пропаганда, в която се разглеждаше външното и вътрешното положение на страната и резултатността на германските военни действия по всички фронтове.

Българските управляващи кръгове съзнаваха, че след Сталинградската битка е крайно наложително да се предприеме широка пропагандна кампания, за да се „укрепи" вярата в победата на Германия. А за това, че тя е разколебана, и сам Филов призна. „Аз също съм убеден, че германците рано или късно ще се справят с положението, писа той в дневника си на 26 януари, обаче се боя от политическите отражения не само у нас, но особено в Румъния и Унгария . . ."[92] Именно опасността от политически отражения вътре в страната заставиха Б. Филов да потвърди на 3 февруари своята увереност в благоприятния за Германия изход от войната и пред председателите на парламентарните комисии и в бюрото на камарата. Но пред тази аудитория той обясни нуждата „да бъдем силни военно и да пазим непокътнати нашия дух и нашата воля" с несигурното поведение на Турция.[93]

Положението на Източния фронт беше разгледано и в комисията по външните работи на 5 февруари. Народните представители от опозицията изразиха безпокойството си за съдбата на България. Н. Мушанов предложи българската външна политика да се съобразява с „националните интереси". „Искаше да каже евентуално да се отметнем от германците, ако продължават да губят" — доуточни Б. Филов.[94] При връчване отговора на тронното слово Мушанов бе направил същото предложение на царя. Българският монарх го отхвърли, класифицирайки го като „най-пакостна политика" за момента.[95]

Политиката на Борис и правителството продължаваше да се съобразява с германските авантюристични планове. Но положението по фронтовете

---

[90] ВИА V 2004, л. 47—48.

[91] АМВР, ф. 2, оп. 3, а. е. 15, л. 125.

[92] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 9, л. 7—8. — На 3 февруари Филов отбелязва в дневника си: „Сталинград най-после падна въпреки геройството и самопожертвуването на германските му защитници. Военното значение на този факт може би не е голямо, обаче важно е психологическото му отражение, понеже Сталинград беше станал нещо като символ на борбата между болшевизма и националсоциализма" (л. 12).

[93] Пак там, л. 13.

[94] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 9, л. 16.

[95] Пак там.

налагаше да се подсили вътрешното „сцепление“ на българския народ. Този въпрос се обсъди на 7 февруари от Б. Филов, арх. Севов, като таен съветник на царя, и от министъра на вътрешните работи П. Габровски, без да се дойде до окончателно решение.[96] Дирекцията на националната пропаганда обаче веднага даде указания за провеждането на събрания, чрез които да се поддържа духът на населението. В изнасяните сказки се препоръчваше да се изтъква, че „привързаността на България към силите на Оста е ненарушима, разбирателството и взаимната преданост пълни“, като по този въпрос се говори „винаги ясно и многократно“[97]. Обяснението на докладчиците във връзка с германското поражение на Източния фронт трябваше да съдържа успокоението, „че акцията. . . , колкото и голям напън да представлява от страна на Съветите, каквито и резултати да имат те досега, не представлява нищо обезпокоително или решаващо, защото, от една страна, борбата се води все още далеч във вътрешността на Русия и следователно Германия не е загубила нищо от своята територия и защото целта на тази зимна болшевишка офанзива е да ангажира германските резерви, а Германия от своя страна, следвайки своите стратегически планове, предпочита да изгуби известни чужди територии. . ., отколкото да ангажира своите резерви“[98].

Цар Борис обясняваше развитието на военните действия и неуспехите на вермахта „с намесата на партийците във военните работи“, а така също и с личността на Хитлер, който се е проявил като „голям държавник, но не може да бъде и голям пълководец“[99].

Загубите, понесени на Източния фронт, предвещаваха подновяване на германските искания за допълнителни контингенти от страна на хитлеристките съюзници. Поради това цар Борис прие поканата на Хитлер да го посети заедно с началник-щаба генерал-лейтенант К. Лукаш в края на март 1943 г. с особено безпокойство.[100] Царят не знаеше предварително целта на посещението, но се подготви да отклони евентуално искане за участие във войната със Съветския съюз поради многобройните ни други задължения и особено заради „опасността от Турция“[101].

Срещата се оказа информативна. Монархът беше запознат с военната конвенция, сключена между Турция и Англия в Адана, от която заключи, че това е „началото на окончателното минаване на Турция към англосаксонците“[102]. Нови задачи пред България не се поставяха, но такива не се изключваха в бъдеще. По време на разговорите в Берхтесгаден бяха засегнати въпросите за българското въоръжаване и за евентуални военни действия на Балканите.[103]

Общото впечатление на цар Борис от военното положение на Германия беше неблагоприятно. Той констатира влошаване на германо-италианските отношения и не остави без внимание забележката на Хитлер за възмож-

---

[96] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 9. л. 22.

[97] АМВР, ф. 2, оп. 3, а. е. 6, л. 36.

[98] Пак там,

[99] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а.е. 9, л. 5.

[100] По повод на срещите между Хитлер и съюзниците му в края на март и през целия април Х. Хайбер пише: „Веднага след деня на героя Хитлер се отправи за Берхтесгаден и използува следващия месец в приемане на сателитите си, за да ги окуражи след отстъплението в Северна Африка и в Русия.“

[101] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 9, л. 60.

[102] Пак там, л. 62.

[103] Пак там.

ността да се заменят италианските войски с български. Фюрерът обясни, че по този начин смята да се издигне против възможен балкански фронт една тройна преграда — островите, Гърция и българската линия.[104]

* * *

В интервала между първото за 1943 г. отиване на цар Борис при Хитлер и това в началото на юни взаимодействието между българското и германското командуване продължи, като най-пълно се ангажираше българската войска в германските военностратегически планове. Във връзка с тяхното изпълнение се проведе и обучението на онези родове войска, които бяха снабдени с ново германско въоръжение. Така летци от германската въздушна мисия в България подпомагаха усвояването на новата летателна техника от българските въздушни войски. С писмо от 16 април германската легация поиска официално разрешение инструктори от вермахта да извършват полети с български самолети. Министерството на войната беше предупредено, че при „евентуални материални повреди на самолети и лични повреди на лица от Въздушните на Негово Величество войски щетите ще се понасят от българските въздушни войски, а рискът за германските инструктори — да остава в тежест на германската държава"[105]. Съвместни действия бяха уговорени и между германските и българските изтребителни самолети, които също минаха в подчинение на специален германски щаб.[106]

В духа на българо-германското военно сътрудничество германското флотско командуване „Юг" поиска на 3 април разрешение и съдействие от щаба на войската да се изработи дунавска карта за областта на българо-румънската граница. За целта то трябваше да получи новата българска карта, както и списък на реперите по продължение на р. Дунав. За изчисляването на направените въздушни снимки щабът на войската даде съгласието си три землемерски отделения на военния флот да работят по дунавския бряг.[107] Разчитайки на разбиране от страна на „съюзника", Военното министерство обаче отказа да върне закупените някога 18 германски шифровъчни машини „Енигма". То се обоснова с това, че машините са извънредно необходими и за българската войска.[108]

Подобни случаи на неудовлетворяване на германските желания съществуваха в отношенията между българското и германското командуване. Те бяха демонстрация по-скоро на „съюзническото" взаимодействие, в което не можеше да няма и откази. Но с оглед на българската сигурност, т. е. сигурността на монархо-фашистката държава, щабът на войската веднага одобряваше и приемаше за изпълнение германските предложения, отнасящи се до подсилване и подпомагане на българската войска вътре в страната. Затова на молбата, изпратена на 2 април от германската въздухоплавателна мисия — да използува от летище Стара Загора едно помещение за настаняване на 180 души и един-два хангара за уреждането на самолетна ремонтна работилница — беше отговорено положително. Генерал Айранов препоръча на Министерството на войната да удовлетвори германската молба,

[104] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 9, л. 67.
[105] ВИА, V 2004, л. 163.
[106] Пак там, л. 256, 258.
[107] ВИА, V 2004, л. 151.
[108] Пак там, л. 191.

тъй като в работилницата ще се поправят не само немски самолети, но и български, снабдени с немски мотори.[109]

Военностратегическото значение на Балканския полуостров в новите планове на ОКВ, предвиждащи пренасяне усилията на вермахта в района на Средиземно море, изискваше обстойно проучване състоянието на българската бойна готовност. Във връзка с това цар Борис беше „поканен" отново да посети Хитлер. Срещата се състоя на 3 и 4 юни в Берхтесгаден. „Действително темата на разговорите е била положението на Балканския полуостров — пише Б. Филов. — Считат възможен един десант в Пелопонес, за да се явят в тил на остров Крит и в Западна Гърция от Адриатическо море."[110]

Заради предполагаемите военни действия в Средиземноморието ОКВ препоръчва да се съберат повече германски войски в Гърция и особено в Пелопонес, като изтеглената от досегашното ѝ местонахождение германска елитна дивизия се замени с български части.[111]

В проведения разговор Борис III даде принципното си съгласие за изпращане на български войски в Североизточна Сърбия, но предложи специална германска военна мисия да дойде в България и да уговори подробностите и възможностите с българския щаб.[112] Царят постави като предварително условие отпускането на оръжие за българската армия.

След завръщането си в България монархът сподели впечатленията си с министър-председателя и го информира за германските искания. Той беше говорил предварително и с генерал Михов, „който му се видял доста смутен и разколебан по отношение на мерките, които трябва да се вземат в Сърбия и Гръцка Македония"[113]. Поведението на министъра на войната обезпокоява Борис. Обясняваше си го с неблагоприятните настроения в щаба на войската, насочени срещу по-нататъшно разпиляване на войската извън границите на България. Филов от своя страна използува тази констатация и поиска да се направят промени в щаба на армията.[114] Той забелязва, че според телеграмата на С. Киров от Анкара засега от Турция не съществува опасност. Това обстоятелство по негово мнение позволяваше да се съсредоточат повече български войски на запад. „Трябва да улесним колкото се може повече германците в окупацията, за да освободят те повече войски за Гърция, та така да се осуети един десант, който може да вкара и нас във войната" — заключи Б. Филов.[115] Цар Борис одобри идеята да се подпомогне германското командуване при изпълнението на отбранителните планове на Балканския полуостров, надявайки се, че по този начин и България ще се предпази от възможно англо-американско нападение. Той дори препоръча на Филов да окуражи генерал Михов и да се преразгледат оперативните планове на генералния щаб, разработени по-рано с оглед на нападение от страна на Турция. Министър-председателят пък посъветва военния министър да настоява пред германската военна мисия да се достави уговореното оръжие. Въпреки изложените доводи генерал Михов, боейки се да поеме отговорността

---

[109] ВИА, V 2004, л. 145.
[110] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 9, л. 98.
[111] Пак там, л. 99.
[112] Пак там.
[113] Пак там, л. 103.
[114] Пак там, л. 104.
[115] Пак там.

върху себе си, поиска да се отклони предложението на германците за окупирането на Тимошко.[116]

Заседанията с германската военна мисия, ръководена от генерал Буле, се проведоха в София на 18 и 19 юни. От българска страна присъствуваха: генерал-лейтенант Михов, генерал-лейтенант Лукаш, генерал-майор Янчулев, полковник Ив. Попов и майор Г. Славомиров. В германската делегация бяха включени: генерал-лейтенант Буле, генерал-майор фон Бутлар, генерал-майор Геде, майор Буертц, майор Круше и майор фон Притвиц.[117]

В разговорите на 18 юни генерал Бутлар изложи германските искания, които обоснова с обстоятелството, че „противникът е готов на всички фронтове да проведе офанзива срещу крепостта Европа“[118].

Германското главно командуване предполагаше, че главната операция ще се проведе в Средиземно море, срещу Пелопонес и западните брегове на Гърция. Ето защо, за да се отрази противниковият удар, ОКВ бе предприело съсредоточаване на германски дивизии в Пелопонес и островите. Към юг се придвижваха и действуващите в Черна гора германски части. Но тъй като планираното разместване не можеше да се осъществи, ако германските окупационни войски в Сърбия не бъдат заменени, главното командуване на вермахта искаше: 1. Германските окупационни части от около една дивизия в областта на Белград да бъдат сменени от български, като самият Белград и мината „Бор“ останат и занапред под германска охрана. Като се изключат тези две опасни области, задачата според ОКВ би могла да се изпълни с около една дивизия и други охранителни части. 2. Да бъдат осигурени снабдителни пътища и линии, които минават отчасти в окупираните от български войски райони отчасти през райони, заплашени от опити за саботажи или от посегателства на четници на Михайлович. 3. Германските части, намиращи се сега в северногръцките области около Солун, не могат да останат повече там, а ще трябва да бъдат постепенно изтеглени и заменени с български. Горните три задачи биха могли да бъдат изпълнени от три дивизии. При това в Берлин изхождаха от предпоставката, че поставените задачи ще се реализират от части, които да не бъдат отнемани от ония групировки, предвидени за изпълнението на уговорените досега планове.[119] С последното генерал Бутлар фактически искаше да не се накърняват онези български дивизии, които трябваше да отбраняват фронта срещу Турция. Това от своя страна означаваше нова мобилизация в България.

Българската делегация разгледа обстойно въпроса за охраната и оперативното осигуряване на областта около Солун. Бяха изказани известни съображения относно целесъобразността от засилването на администрацията и поставянето ѝ под германски контрол.

При обсъждането на германските желания генерал Михов се осведоми за съдбата на изпратените български части в помощ на германските войски срещу „четническото движение“ в Черна гора — дали ще бъдат освободени, за да се използуват за засилване на охраната. Отговори му се, че те се намират вече „в поход назад“.

---

[116] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 9, л. 107.

[117] АМВР, II НС, 133, л. 243. — Полк. Янчулев и полк. Геде бяха произведени през 1943 г. в чин „генерал-майор“.

[118] Пак там.

[119] Пак там, л. 244.

Военният министър поиска разяснение и върху положението на Турция и възможностите за нападение оттам и съществува ли заплаха от съветско нападение срещу черноморския бряг.

Преценката на ОКВ изключваше съветска или турска акция срещу България.[120] Положението в Сърбия обаче бе представено от германските емисари като опасно поради наличието на широко партизанско движение. Според германското командуване дражамихайловистите са били във всяко отношение по-долу от титовите партизани. „Неговите (на Др.Михайлович — В. Т.) са без дух за борба — подчерта Бутлар, — лошо ръководени, лошо снабдени и по-слаби от силите на Тито. Четниците на Михайлович ние считаме за разчистени и унищожени вследствие на досегашните операции; от тях не може да се очаква друга опасност освен вредителски действия. Напротив, комунистическите банди се биха сравнително много по-добре. Самоотвержени и упорити, хората на Тито се оставяха да бъдат избити до последен човек, но не отстъпваха станалите неудържими свои позиции. Според нас опасността от комунистите е по-голяма."[121]

Пред вид на забелязаните антигермански настроения сред италианските войски във връзка със случаите, когато те отказваха да сътрудничат с българските части, генерал Михов поиска да се обясни каква помощ може да се очаква от тях. Бутлар се опита да смекчи сведенията за действителното положение в Италия. Все пак той призна, че средното и низшето италианско командуване не желае повече да сътрудничи с германските войски.

Разясненията бяха приключени от генерал Буле, който обеща, че доставките на оръжие ще бъдат засилени независимо от срока, който се продължаваше до края на декември 1943 г.[122]

В заседанието на 18 юни изложение по положението бе направено и от началника на оперативното отделение при щаба на войската полковник Ив. Попов. Той подчерта необходимостта от защита на турската граница и Черноморското крайбрежие от възможни турски и съветски нападателни акции. С това Попов искаше да оправдае изработения вече оперативен план, в който 10 български дивизии бяха на първа линия и трябваше да отбраняват фронт от Калиакра до Струма и ако може да отклони германските реконструкции, крайно неизгодни за България. Той изтъкна, че при такова разтягане на фронта българските въоръжени сили ще останат без резерв.[123]

В подкрепа на полковник Попов се изказа и генерал Михов, който предложи поради „особената психология на българския народ" отбраната да се организира на самата граница.[124]

Началникът на генералния щаб също се спря на затруднението, с което щеше да се сблъска българското командуване при отделянето на каквато и да е част от българските дивизии за изпълнението на новопоставените задачи.[125]

Обсъждането на германските предложения продължи и на 19 юни. Българският военен министър се съгласи да се отпуснат допълнителни български войскови части. Междувременно той и полковник Попов посетиха

[120] АМВР, II НС, 133, л. 249.
[121] Пак там, л. 250.
[122] Пак там, л. 255. — Доставките за въоръжение на българската армия се отлагаха постоянно.
[123] Пак там, л. 254.
[124] Пак там, л. 255.
[125] Пак там.

Б. Филов, за да му докладват германските искания. Реши се да бъдат приети при условие, че „Солун ще остане в германски ръце“ и че ще се осигурят германски стратегически резерви в тила на българските дивизии, разположени в Солунската област.[126]

В продължилите разисквания генерал Михов подробно разгледа стратегическите позиции на 10-те български дивизии на Югоизточния фронт, 2-те на Черноморския фронт и една на Беломорския. Поотделно се спря на възможностите за изпълнението на поставените нови три задачи.

Първата българското командуване приемаше с уговорката, че „това ще стане с едно доста голямо напрежение главно по отношение на оръжието и на командирите“[127]. Втората се приемаше без резерви. Третата генерал Михов поиска да се преразгледа от ОКВ и ако се сметне, „че в този момент можем да отделим 1. дивизия от Източния фронт (на турската граница — В. Т.), която да подпомогне германските дивизии, ние ще го направим с най-добро съюзническо желание“[128].

От българска страна отново се постави въпросът за въоръжението. Искаше се да се поддържа засилен темп в доставката на поръчаното вече оръжие. На генерал Буле беше предаден изготвеният от щаба на войската списък на желаното оръжие.

От името на българската делегация генерал Лукаш обобщи трудностите, които възникваха за отбраната на българските граници вследствие на германските искания. Той подчерта, че частите, които се отделят за формирането на дивизията, предвидена за окупацията на Белградската област, и тия, които ще се дадат за разрешение на солунската задача, се откъсват от ония дивизии, които са предвидени за изпълнението на други оперативни планове. „Това го правим със свито сърце — заключи генерал Лукаш — защото, както и по-рано, виждам центъра на тежестта на операциите на Югоизточния фронт.“[129]

Отслабването на българските позиции срещу Турция не убеди германските представители в несъстоятелността да се намалява отбранителната сила на този фронт. За тях беше от първостепенна важност обезпечаването и подпомагането на германските войски в предстоящите акции на югозапад.

Закривайки съвещанието, генерал Буле взе под внимание бележките на българската делегация и съобщи, че ще докладва в ОКВ следното: „1) сборната дивизия от два полка, която ще заеме района на Белград, ще бъде готова за тръгване на 5 юли, като формирането на тези два полка ще бъде направено от югоизточните групи; 2) . . . от политическо гледище е по-добре Солун да бъде зает от германски войски; 3) за заемането на солунския район българското командуване моли по начало да не се отнемат части от другите фронтове, а сега временно да се съсредоточи там една дивизия с определена задача най-много до Солун, която дивизия в най-скоро време да бъде върната обратно, като на нейно място дойде друга новоформирана дивизия около Щип.“[130]

Становището на българската делегация беше доказателство за желанието на генералния щаб и правителството да се избегне по-нататъшно задълбо-

---

[126] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 9, л. 113.
[127] АМВР. ПНС, 133, л. 258.
[128] Пак там, л. 259.
[129] Пак там, л. 261.
[130] Пак там, II НС, л. 265—266.

чаване на военното взаимодействие с хитлеристка Германия. Но срещу поемането на бъдещи ангажименти се противодействуваше само с изказване на опасения. Съществени практически мерки за ограничаване на съдействието не се предприеха. Това противоречие в провежданата политика по отношение на Райха беше до голяма степен резултат от поведението на заинтересованите кръгове в САЩ и Англия, които вероятно не бяха дали сигурни гаранции за излизането на България от войната, и то по такъв начин, че да се запази режимът и се предотврати германската окупация.

* * *

Събитията в Италия — свалянето на Мусолини и образуването на военномонархическо правителство начело с Бадолио — засилиха колебанията сред съюзниците на Оста и поставиха още по-категорично въпроса за бъдещото единодействие в Тристранния пакт. Пряка реакция от промяната в Рим бе предложението на румънския заместник-председател на Министерския съвет М. Антонеску да се започне българо-румънско съвместно обсъждане на „възможните евентуалности", за да се запазят интересите на България и Румъния.[131] Подобно предложение той бе направил и на унгарското правителство. Тъй като цар Борис възприе станалото в Италия като „военен преврат", след като получи разрешение от Бекерле, се съгласи да разговаря, макар да виждаше в това опит да бъде злепоставен пред германците.[132]

Мислеше ли в този момент българският монарх да скъса съюза си с Германия? На този въпрос трудно би могло да се отговори утвърдително. Борис виждаше ясно, че шансовете за победа на вермахта вече не съществуват. Но ангажиментите, които беше поел, го свързваха здраво със съдбата на Райха. От друга страна, връзките с Англия и САЩ, както вече се изтъкна, бяха изключително слаби, за да разчита на тях. И все пак царят се надяваше, че в политиката на съюзниците съществува желание да се спечели България, за да се избегне военната намеса на Съветския съюз на Балканите.

Българското монархо-фашистко правителство също искаше да се предпази от обвинението, че „додето другите второстепенни сателити на Германия правели опити да отслабят железните окови, които ги свързват с тази страна, България единствена ги затягала"[133]. Ето защо цар Борис започна преговори с румънския представител под контрола на германската легация.[134] Той правеше и опити да отклони някои ангажименти към хитлеристка Германия. Тази линия на поведение подкрепяха и царските министри.

На 2 август генерал Михов и Б. Филов се споразумяха да отхвърлят „категорично" предложението на Шьонебек за навлизане в Албания заедно с германците приблизително до средата на страната, за да се охраняват тамошните летища по линията Печ—Аргирокастро или да се заеме само Тетово.[135] Това решение беше одобрено и от царя, който заяви, че няма нужда „от тетовски ябълки в това горещо време"[136].

---

[131] ЦДИА, ф. 546, оп. 1, а. е. 9, л. 134; ф. 176, оп. 8, а. е. 1222, л. 6.
[132] Пак там,, л. 135.
[133] Пак там, л. 137.
[134] Пак там., ф. 176, оп. 8, а. е. 1222, л. 6.
[135] Пак там, ф. 456, оп. 1, а. е. 9, л. 143.
[136] Пак там, л. 144.

* * *

Поведението на Италия нанесе корекции във военностратегическите планове на германското главно командуване. Стана нужда от решителни и бързи акции срещу бившия хитлеристки съюзник. В действие влезе съставеният порано оперативен план „Аларих“ за прехвърляне в Италия на германски съединения от Франция. На 2 август Кайтел предаде директивата „Ост“, която съдържаше мероприятия за завладяване на основните италиански позиции. Скоро германските войски заеха главните стратегически пунктове в Северна Италия.[137]

Новите военностратегически замисли на ОКВ можеха да се реализират само с помощта на българската армия. Ето защо на 9 август Бекерле предаде на Борис покана от Хитлер за нова среща. На следващия ден царят и Филов обсъдиха възможните хитлеристки искания за по-голямо участие във войната. „Установихме се — пише Филов — да не приемаме повече от сегашното положение.“[138]

След посещението на цар Борис в главната квартира (14—15 август) станаха известни новите германски желания — две български дивизии „за Северна Гърция и евентуално Албания, които да пазят тила на германските войски в Гърция и по Албанското крайбрежие“[139]. Царят се беше съгласил да се подготви 7. българска дивизия при условие, че се изпрати нужното оръжие. „Споразумяхме се — отбелязва Филов, — че най-много след създаването на тази дивизия бихме могли да окупираме Костурско и Леринско, но да откажем да отиваме по-нататък, понеже и без това нашите сили са много пръснати.“[140]

Така приключи последната аудиенция на Б. Филов при цар Борис. На 25 август арх. Севов повика министър-председателя в двореца и му съобщи, че царят е сериозно болен.[141] Три дни по-късно Борис III почина.

В обзора, направен от западногерманския историк П. Шрам в дневника на главното командуване на вермахта, по повод смъртта на цар Борис се казва, че тя „с оглед на неговото вярно съюзническо държание представлява тежка загуба“[142]. Авторът има пред вид обещаната от Борис по време на последното му посещение при Хитлер помощ. „Борис изрази намерение — пише Шрам — освен вече прехвърлената в областта на Солун 7. българска дивизия да изпрати още сили в Егея, понеже старата омраза на гърците към българите могла да предизвика смутове.“[143]

Намираме известна разлика между интерпретацията на западногерманския историк и споделените приживе с Филов царски намерения. В действителност Борис се страхуваше от едно прекомерно оголване на вътрешния фронт и отдалечаване на българските войски от границите на България. В дневника на главното командуване на вермахта, в забележките към доклада на ОКВ

---

[137] Л. Н. Кутаков. Цит. съч., с. 227.
[138] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 9, л. 160.
[139] Пак там, л. 165.
[140] Пак там, л. 166.
[141] Пак там, л. 160.
[142] Западногерманският историк П. Шрам поставя под съмнение „многобройните слухове за неговата смърт“. „Атентат от немска страна е напълно изключен, защото смъртта на царя беше тежка загуба за Германия“ — пише той. KTB/OKW, Bd. III, Zweiter Halbband, S. 1542. Вж. подробно: Ил. Димитров. Цит. съч., с. 40—59.
[143] KTB/OKW, Bd. III, Zweiter Halbband, S. 1541.

от 26 август е отбелязано, че „на 14 август българският цар отхвърли ангажирането на повече сили вън от страната му“[144]. В записа от 15 август това становище на цар Борис е предадено като непосредствено впечатление от разговорите в главната квартира: „Общата цел на посещението е обсъждане на политическото и военното положение в района на Средиземно море и Балканите. Наред с това ще се направи опит да се постигне изпращането на две следващи български дивизии за. . . Гърция. Срещу тези предложения царят възрази. Той храни недоверие спрямо трайността на неутралитета на Турция, ако бъдат изтеглени от България големи сили, и посочва столетната омраза между българи и гърци, която наскоро при преминаването на 7. българска дивизия в областта на Солун предизвика повече безпокойство, отколкото умиротворяване.“[145]

Споменатите опасения се изтъкнаха при следващите срещи на военния министър генерал Михов с представители на ОКВ, дошли за погребението на Борис. Въпреки твърдението на фелдмаршал Кайтел, че „германците са решени да защищават Балканите на всяка цена“, Михов отклони предложението българска войска да осигури тила на вермахта „между Солун и Атина“ поради невъзможността да се разпръскват повече български войски и поради опасността от Турция.[146]

Този отказ не представляваше опит за завой във външната политика на България, но беше доказателство за настъпилите промени в българско-германските отношения след пораженията по всички фронтове. Нещо повече, в страната възникна държавнополитическа криза, която беше резултат от измененията в съотношението на класовите сили вследствие разгръщането на въоръжената антифашистка борба и настъпилия обрат във военните действия. Кризата се прояви открито след смъртта на цар Борис. Управляващите кръгове не посмяха да проведат избори за Велико Народно събрание, опасявайки се те да не се превърнат в народен плебисцит, отричащ политиката на правителството.[147]

Завой не се предвиждаше и от новото правителство на Д. Божилов. За такъв не мислеше и избраният незаконно регентски съвет. Желанието за бъдещо сътрудничество с Германия бе изразено и пред ръководителя на делегацията за погребението на цар Борис — гросадмирал Редер. След завръщането си в Берлин той написа доклад до Хитлер, в който предаде уверението на Филов, че „волята на България да продължи досегашната политика на страната на Германия е неизменна“. Редер отбелязва проявената загриженост от страна на военния министър и началник-щаба от поведението на Турция и Съветския съюз и искането им да се засилят турският и черноморският фронт. Той доведе до знанието на Хитлер настойчивата им молба да се ускори изпращането на оръжие от Германия и да се подобри обучението на българската войска. Въпреки всичко гросадмирал Редер бе останал с убеждението, че българската армия е „безусловно вярна“[148].

Изменението на военностратегическата обстановка в Средиземно море и на Балканския полуостров предизвика ново преустройство на германското

---

[144] KTB/OKW, Bd. III, Zweiter Halbband, S. 1022.

[145] Пак там, с. 955—956.

[146] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 9, л. 190.

[147] Вж. подробно: В. Божинов. Политическата криза в България през 1943—1944,С., 1957, с. 27—72; също: „Говори радиостанция „Христо Ботев“, т. V, с. 102—105.

[148] KTB/OKW, Bd. III, Zweiter Halbband, S. 1541.

командуване на Югоизтока. За него съобщи ген. Жилков. Предвиждаше се генерал-фелдмаршал Вайхс, командуващ армейската група Белград, да поеме командуването на всички войски в Сърбия, Хърватско, Черна гора, Албания, Беломорието и островите. Под негово разпореждане се намираха: Втора бронирана армия на ген. Рендулич (Крагуевац) и армейска група Е — Солун, с командуващ ген.-полковник Льор.[149] В административно отношение в Белград се формираше военен щаб за Югоизтока под командуването на генерал Фелбер с обсег Хърватско, Черна гора, Сърбия и Гърция. Българският окупационен корпус с командир генерал Николов преминаваше в негово подчинение, изпълнявайки за момента само окупационни задачи. Военното командуване в Гърция с генерал Шпайдел бе с район на действие — Гърция, островите и Солунската област. Щабът Солун—Егея се разформироваше и на негово място беше формирана военната комендатура Солун, подчинена на генерал Шпайдел.

Към новото военно и административно разпределение на германското командуване за Балканите се предложи да се назначат български свързочни щабове: при армейската група F, при армейската група Е, при военното командуване за Югоизтока в Белград.[150] Веднага след получаването на това съобщение началник-щаба генерал Лукаш заповяда на о. з. адмирал С. Иванов да остане като офицер за свръзка и при щаба на армейската група F, и при щаба на генерал Фелбер. Генерал Жилков оставаше с щаба си при армейската група Е, а майор Митков поемаше същата функция при военната комендатура в Солун.[151]

С това разместване се уточни и участието на българската войска във военностратегическите планове на ОКВ. Така пред вид оперативната важност на остров Крит главното командуване за Югоизтока предложи на 24 септември островът да се държи, „докато е възможно, и да не се позволи нахлуване на врага в Гърция", за да се подпомогне изграждането на една прикриваща ключова позиция на солунската линия като южно крило на главния боен фронт. Предложението на ОК Югоизток предвиждаше създаването на тази линия с „отстъпващи немски и с български единици, които трябва да се докарат"[152].

В предвижданията на германското главно командуване за Югоизтока фигурираше и евентуална десантна акция, насочена към българския черноморски бряг. На 15 септември генерал Фьорч посъветва българския офицер за свръзка в Белград С. Иванов да предаде в София нареждането да се обезпечи от българска страна „една бдителност и предупредителност, докато не се очертае сигурната насока на тоя предстоящ десант"[153]. На 29 септември последва ново предложение относно защитата на северния егейски бряг между Солун и Дедеагач. Същевременно главното командуване „Югоизток" поиска от ОКВ „да се започнат разговори с българите" за изпращането на най-малко пет български дивизии.[154]

---

[149] ВИА, V 2020, л. 338.
[150] Пак там.
[151] Пак там, л. 341; W. Hubatsch, Hitlers Weisungen. . ., S. 221—225.
[152] KTB/OKW, Bd. III, Zweiter Halbband, S. 1059.
[153] ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 65, л. 19.
[154] KTB/OKW, Bd. III, Zweiter Halbband, S. 1152.

* * *

Независимо от българските декларации за вярност към Райха образуването на регентски съвет и съставянето на ново правителство в България се очакваше с известно напрежение в Берлин. То се обясняваше с нестабилното вътрешнополитическо положение в страната, предизвикано от огромните германски загуби и от отстъплението на Източния фронт.[155] Затова германското правителство предприе сондажи за състава на регентския съвет. В София с такава задача бяха изпратени пълномощникът на германското правителство за Югоизтока Алтенбург и Щеркер (пълномощник на Нойбахер). Те трябваше да проучат лоялността на предлаганите кандидати и възможни промени, отговарящи на германските интереси.[156]

Съставът на регентския съвет и на правителството на Д. Божилов задоволи в основни линии претенциите на Берлин, но за германското правителство от първостепенно значение оставаше бъдещото военно сътрудничество с България. Обстоятелството обаче, че и българските управляващи среди не показваха вече особена готовност да разтеглят фронта на българската войска по съображения от външен и вътрешнополитически характер и българските отстъпки по този въпрос се постигаха след продължителни уговаряния, пораждаше съмнението, че и „българското държание се втвърдява"[157].

В Берлин много скоро се убедиха, че българските резерви не са свързани с предсказвания от чуждата преса „завой" в политиката на Божиловото правителство.[158] След разговора на заместник началник-щаба генерал Янчулев с германския военен аташе в София генерал Геде се разбира, че германското главно командуване все още може да разчита на съдействие от страна на българския щаб на войската.

Участието на българската армия в защитата на Балканския полуостров беше подробно обсъдено от ОКВ и българската военна делегация, водена от генерал Янчулев през ноември 1943 г. В предварително изработения дневен ред от щаба на главното командуване на вермахта се предвиждаше да се осигури ангажирането на още една българска дивизия между българската 7. и 16. дивизия.[159]

В щаба на ОКВ отчетоха, че снабдяването на българските дивизии с оръжие напредва бавно, но от това не се очакваше да се накърнят прогерманските чувства на българските военни среди, тъй като „армията е вярна на съюзниците безусловно". Това становище се потвърди и от генерал Геде. На 9 декември той докладва в щаба на ОКВ, че „българите са наясно по своето положение и че са заобиколени отвсякъде с врагове и не им

---

[155] ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 65, л. 132.

[156] Пак там, ф. 456, оп. 1, а. е. 10, л. 34; а. е. 9, л. 224.

[157] KTB/OKW, Bd. III, Halbband, II, S. 1261.

[158] Предполагаемият „завой", за който пишеше чуждата преса, може да се обясни с промъкналите се и в българските вестници статии за разколебаване вярата на българската общественост в германската победа. В. „Мир" от 22 юли 1943 г. писа: „Всеки е склонен да участвува в борбата дотолкова, доколкото е пропит с вяра в победата . . . затуй добре е, преди да искаме дела от хората, да им вдъхнем вяра."

[159] KTB/OKW, Bd. III, Zweiter Halbband, S. 1254.

остава друг изход освен да вървят заедно с Германия“[160]. Аташето сподели впечатленията си за „комунистическите тенденции“ сред цивилното население. Според него българското население е 85% селско и затова то не би възприело „руската форма“ на управление.[161]

И все пак загубите и отстъплението на вермахта безпокояха българските управляващи среди най-много поради това, че се подлагаше на сериозна опасност режимът в страната. С оглед на слабите и неплодотворни контакти с английските и американските представители в Турция и Швейцария българското правителство виждаше единствен изход от създалото се положение в продължаване на съюзническите си отношения с Райха, макар и в по-ограничен мащаб. Стесняване на взаимодействието практически през 1943 г. почти не беше постигнато. Българският щаб на войската продължаваше да иска ефикасна германска помощ за отбрана и молеше да се ограничи изпращането на български войскови части далеч от границите, тъй като това правеше нестабилен вътрешния фронт.

В бъдеще се очертаваше една политика на търсене пътища за спасяване господството на буржоазията и за излизане от войната с по-малко загуби. Същевременно правителството на Б. Филов до смъртта на царя и това на Д. Божилов отговаряше със страх на предлаганите от Будапеща и Букурещ споразумения „за размяна на информации върху общото положение“[162]. Българските управници отклониха унгарските и румънските постъпки за сътрудничество, тъй като в София се получи съобщение, че германското правителство е запознато с опитите на Унгария и Румъния „да влязат в контакт с противната страна“ и следят българите в чужбина.[163] Явна беше в този случай заплахата от германска военна окупация. Като предупреждение за тази опасност подействува установяването на германско военно управление в Гърция начело с генерал Шпайдел в края на септември 1943 г.[164] От друга страна, със смъртта на Борис се прояви не само държавнополитическата криза в страната, но стана възможно да се проявят съвсем открито желанията на хитлеристкото правителство за по-голям контрол“ върху вътрешнополитическото положение, чрез опити да се състави правителство с ярко изразен националсоциалистически характер.

Тази дейност на германската дипломация вътре в България се съчетаваше с външнополитически мероприятия.[165] Те се провеждаха с цел „да се

---

[160] KTB/OKW Bd. III, Zweiter Halbband, S. 1546. — Германското главно командуване следеше внимателно поведението на българската войска и особено активизирането на комунистическата дейност в армията. Страхувайки се от нейното „разложение“, то прояви жив интерес към вълненията в 24. дивизия и веднага повдигна въпрос, дали има опасност от „комунистическо заразяване на българската армия“. Генерал Геде беше повикан в главната квартира, където той обясни произшествието и подчерта, че „малката бойна стойност на 24.дивизия е известна в София — касае се за формация от запаса без действуващи офицери, които вече бяха получили заповед за уволнение, но. . . наново бяха задържани“.

[161] Пак там.

[162] ЦДИА, ф. 176, оп. 98, а. е. 1222, л. 9.

[163] Пак там, ф. 176, оп. 15, а. е. 68, л. 15.

[164] Пак там, л. 156.

[165] Пак там, ф. 176, оп. 8, а. е. 1205, л. 15. — Във връзка с наблюдаваните оживени дипломатически контакти между югоизточноевропейските страни на пресконференцията, проведена в Берлин през октомври 1943 г., се даде разяснение, че те са плод на новата германска югоизточна политика, наложена след капитулацията на Италия. Като следствие от нейното провеждане „Албания получила пълната си независимост. . .; Нойбахер полагал от дълго време всички усилия да бъдат задоволени сръбските интереси; за България нямало

касира значението на Московската конференция по отношение на балканските въпроси"[166]. В същност загубите на вермахта заставиха германското правителство да провежда политика на изчакване, за да печели време и задържи съюзниците си. Ето защо то предприе политическа „реорганизация" на Балкана по отношение на Гърция, Албания и Сърбия, която предизвика страх сред българските управляващи кръгове. В София очакваха със загриженост и резултатите от пътуването на генерал Недич в Берлин. Предполагаше се, че германското правителство ще удовлетвори в ущърб на българските интереси сръбските аспирации за по-голяма самостоятелност.[167]

* * *

С отстраняването на опита да се състави кабинет под германска диктовка не изчезна заплахата от подобна промяна в бъдеще. За да предотврати тази опасност, регентският съвет и специално Б. Филов се стараеше да изпълни почти всички желания на Хитлер.[168] Това поведение на Филов беше резултат повече на безпокойството да не се даде личната власт другиму, отколкото на стремежа да бъде спасена България.[169]

От това в същност се ръководеше в своята политика и цар Борис, осъществявайки крайно предпазливо контакти със западните съюзници. В периода февруари—август 1943 г. монархът поддържаше видимо нормални отношения с хитлеристка Германия и фактически не отказваше съдействие, очаквайки да се постигне споразумение между Райха, Англия и САЩ, за каквото в Германия определени среди работеха.[170] В споразумение от такъв характер Борис виждаше единствената възможност да спаси властта си. Но неуспехите на силите от Оста оказваха върху него тежко психологическо въздействие. Зле му повлия и положението в Италия. Примерите бяха достатъчно красноречиви, за да го убедят, че Германия е изгубила войната. Но страхът от германска окупация и възможността да бъде отстранен от управлението (Борис познаваше много добре хитлеристките прийоми в случай на проявена нелоялност) го заставиха да противодействува на германските желания за активно българско участие във войната сравнително слабо, за да не предизвика подозрения. До края на живота си българският монарх балансираше, за да запази трона си и същевременно да подпомогне с каквото може желаната победа над Съветския съюз.

Сред правителствените среди и командния състав на армията разочарованията от германските неуспехи бяха също големи и доведоха до известно охлаждане в отношенията между Берлин и София, без това да предвещаваше скорошно скъсване на съюза. Ръководени от идеята за успешно излизане от войната и спасяване на буржоазно-капиталистическия строй, правителствените и висшите военни кръгове приемаха резервирано задълженията да се засили охраната на Егейското крайбрежие и да се разшири окупа

защо да се губят думи — отношенията ни с нашия стар и верен съюзник са известни на всички". (Вж. също: „Совершенно секретно. Только для командования." (Стратегия фашистской Германии в войне против СССР.) Документы и материалы, М., 1967, с. 547.

[166] ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 68, л. 159.

[167] Пак там, оп. 8, а. е. 65, л. 32, 48.

[168] Пак там, оп. 15, а. е. 982, л. 164.

[169] Г. Димитров. Съчинения. т. 11, с. 132—133.

[170] Вж. подробно: Д. Мелников. Заговорът от 20 юли 1944 г. в Германия, С., 1966·

ционното пространство. Събитията обаче се развиваха по начин, който правеше проблематични военните действия с англо-американците или турците. Опасността за българския монархо-фашизъм идваше от север и североизток, независимо че Съветската армия воюваше все още на собствена територия. Затова основната цел в провежданата политика се заключаваше вече в избиране на най-сигурния път за спасяване на политическото господство на буржоазията. Тази задача определяше характера и същността на бъдещите вътрешни и външнополитически действия на българската управляваща върхушка.

BULGARIEN UND DIE KRIEGSPOLITISCHEN PLÄNE DES DEUTSCHEN IMPERIALISMUS AUF DEM BALKAN IM JAHRE 1943

VITKA TOŠKOVA

(Zusammenfassung)

Die Niederlagen der Achsenmächte am Mittelmeer, in Nordafrika und bei Stalingrad lösten in der faschistischen Koalition eine schwere kriegspolitische Kriese aus. Im Jahre 1943 äußerten sich deutliche Abkehrtendenzen unter den Bundesgenossen Hitlers. Für Bulgarien war aber das ungeklärte Verhalten der Türkei nach der Konferenz in Adana und die für Deutschland ungünstige Entwicklung der Kriegshandlungen mit einer Vertiefung der Beteiligung der bulgarischen Armee an den militärisch-strategischen Plänen des Oberkommandos der Wehrmacht verbunden.

Obwohl die Ausweitung der Front und die Verstreuung der Armee-Einheiten unerwünscht war, willigten die monarcho-faschistischen Regierungskreise ein, die deutschen Truppen im Raum von Belgrad und Saloniki, später auch in einigen früher von italienischen Einheiten besetzten Gebieten durch bulgarische Truppen zu ersetzen. Durch diese Einwilligung sollte der Beteiligung bulgarischer Streitkräfte an der Ostfront vorgebeugt werden.

Die operative Sicherung der bulgarisch-türkischen Grenze und die Ausweitung des Okkupationsraums wurde nach entsprechenden Verhandlungen zwischen dem Oberkommando der Wehrmacht und dem Generalstab der bulgarischen Armee durchgeführt. Bulgarien sollte im Rahmen der Kriegspläne Hitlers die Aufgabe eines Brückenkopfs bei der Rettung der «Festung Europa» erfüllen.

Die katastrophalen Niederlagen der Achsenmächte und die labile innerpolitische Lage, die durch die Ausdehnung des bewaffneten Kampfes des bulgarischen Volkes eintrat, zwangen die monarcho-faschistische Führungsschicht dazu, Kontakte mit den westlichen Staaten in der Hoffnung anzustreben, ihre Gunst bei einem etwaigen separativen Friedensschluß zu erringen. Die Gleichgewichtpolitik des Zaren Boris III. bezweckte auch die Vorbereitung von Bedingungen zur Rettung der Dynastie sowie der Herrschaft der Gesellschaftsordnung der Bourgeoisie und des Kapitalismus in Bulgarien.

БЪЛГАРСКАТА ИНДУСТРИЯ И ИМПЕРИАЛИСТИЧЕСКА ГЕРМАНИЯ ПРЕЗ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

ДАВИД Б. КОЕН

Империалистическа Германия следваше политиката на възпиране и ограничаване промишленото развитие на страните от Югоизточна Европа през Втората световна война и на поощряване те да си останат земеделски страни и нейни доставчици на суровини и храни.

Германия считаше, че било нерационално тези страни да се индустриализират. Те уж извършвали една прекалена и несвързана органически със своите стопанства индустриализация и създавали нежизнеспособни индустрии.[1] Германия изпрати меморандум до Унгария, като поиска нейното селско стопанство да се приспособи още повече към потребностите на германския пазар, а промишленото ѝ производство да се приспособи към нуждите на германския износ, което означаваше, че то не трябваше да го конкурира.[2] Германофилът Любен Цонев (който после стана директор на външната търговия) в един рапорт до Експортния институт писа, че в собствен интерес на Югославия и „в интерес на определените ѝ в европейското (т. е. германското, б. м., Д. К.) стопанство функции е, тя да си остане завинаги земеделска страна", като засили добива на руди (нужни на Германия).[3] Търговският съветник А. Икономов, коментирайки подписаната земеделска спогодба от 20. VII. 1939 г. между Германия и Румъния, съобщи, че Румъния ще приспособи своето земеделско производство към вносните нужди на Германия, което отговаряло на естествените стопански структури на двете страни.[4]

През юли 1939 г. в Лондон се състоя важна среща между Х. Волтат, министериалдиректор от ведомството на Гьоринг по изпълнението на четиригодишния план, и Хораций Уилсон, главен стопански съветник на английското правителство и един от най-близките доверени лица на Чембърлейн по време на мюнхенските преговори. На срещата те се договориха, че „на Балканите Англия няма никакви икономически претенции" и че тя е

[1] Германска преценка за стопанското развитие на Югоизточна Европа. — Сп. Еконсмист, Варна, г. II, 1940, кн. 1, с. 111—112.

[2] Д. Ранки. Экономическая жизнь Венгрии в службе германской военной экономики во время Второй мировой войны. Проблемы истории Второй мировой войны, М. 1959, с. 203.

[3] ОДА Бургас, ф. 5 „к", оп. 3, а. е. 27, л. 8—9.

[4] Пак там, л. 11—12.

съгласна да предостави на Германия господствуващо положение в Източна и Югоизточна Европа.[5]

В началото на 1940 г. Волтат вече открито писа, че трябва да се създаде едно „великогермансko стопанство", което да включва държавите от Северна и Югоизточна Европа. Председателят на Сдружението за средноевропейско стопанство Фрайхер фон Вилмовски заяви, че Германия щяла да осигури пласмента на земеделската продукция от този район и индустриализирането на първичното му производство, т. е. производството на полуфабрикати.[6] На 27. VII. 1940 г. Рибентроп заяви пред Б. Филов и Попов във Виена, че Германия нямала териториални претенции на Балканите, но те ги интересуват само като стопанско пространство.[7] Към края на същата година германският министър на стопанството и председател на Райхсбанк д-р Валтер Функ начерта мерките за привързване на страните от Югоизточна Европа към немското стопанство — сключване на дългосрочни стопански спогодби, съобразени с германския пазар на земеделски произведения; превръщане на двустранните клирингови спогодби в многостранни, при което Берлин трябваше да се превърне в център за уреждане плащанията между всички държави; създаване на европейски клиринг за зърнени храни с център Берлин; укрепване на райхсмарката спрямо другите валути и др.[8]

Тези планове бяха улеснени от затрудненията, които Югоизточна Европа имаше при пласмента на земеделските си произведения, а за България — от предимно земеделския характер на стопанството с характерната дребна собственост и средно развитата индустрия, от прогерманската политика на цар Борис и неговите правителства, както и от страха, който българската буржоазия изпитваше от Съветския съюз и от революционизиращото въздействие върху народа от едно евентуално разширяване на стопанските връзки с него.

* * *

В навечерието на Втората световна война Германия заемаше първо място във външната търговия на България. Това се вижда от следните данни:

	Внос 1939 г.			Износ 1939 г.		
	всичко	от Германия	%	всичко	за Германия	%
Количество (тона)	389 575	184 463	47,3	543 897	272 071	50,0
Стойност (млн. лв.)	5 197	3 403	65,5	6 065	4 110	67,8

Германското участие в тонажа на вноса на някои категории стоки от особено важно значение беше още по-високо: индустриални машини 80,2%, други машини, двигатели, инструменти, апарати и оръжие (без въоръже-

[5] Документи и материали от навечерието на Втората световна война. Из архива на германското външно министерство. БКП, 1949, т. I, с. 347, 453, 454 и 457.

[6] Ст. Чолаков. Стопанският порядък след войната. — Сп. Икономист, г. II, 1940, кн. 3, с. 336.

[7] АБАН, сб. IV, а. е. 147, л. 16.

[8] Стопанското преустройство на Европа след войната. — Сп. Икономист, Варна г. II, 1940, кн. 4, с. 609—610.

нието за войската) 82,5%, метали и изделия от тях 62,1%, сурови текстилни материали (влакна) 89,5%, химически произведения 55% и т. н. Германският дял в тонажа на износа на най-важните артикули и стоки беше също много голям: тютюни 74,5%, пулпове 65,2% и т. н.[9] В стойностно изражение германското участие във външната търговия на страната беше още по-високо. Господствуващото място, което Германия заемаше в тази област, се оказа главният фактор за подчиняването на българската индустрия на целите на немския монополистичен капитал.

Капиталовите участия на Германия в България не бяха много силни. В акционерните дружества с преобладаващ чуждестранен капитал тя заемаше трето място с 15,4% от целия внесен капитал (а заедно с Бохемия и Моравия — 23,4%). Делът ѝ в индустриалните дружества възлизаше на 22,5% (заедно с Бохемия и Моравия), като се нареждаше на второ място наред с Белгия. Поради финансова слабост Германия не навлезе по-решително в икономиката на България с преки или косвени инвестиции на капитали. В това отношение най-силната ѝ позиция беше в кредитните акционерни дружества, където контролираше 37,3% от внесения капитал. Оттук и особено чрез Кредитна банка тя упражняваше силно влияние върху промишлените, минните, рудодобивните и др. предприятия.

Практически основите за подчиняването на българската индустрия на целите на империалистическа Германия през Втората световна война бяха положени със създаването на смесената германо-българска правителствена комисия за уреждане на германо-българските стопански отношения (16. IV. 1940 г.). В нея се разглеждаха всички стопански и финансови въпроси, въпросите на стокообмена, платежните взаимоотношения и др.[10] Председател на българската комисия беше Любен Цонев, а на германската — д-р Ландвер.

До август 1944 г. смесената комисия имаше девет заседания.[11] На първите седем заседания се взеха съдбоносни решения за българското стопанство изобщо и за българската индустрия в частност. Те засегнаха тежко снабдяването със суровини на българската индустрия, цените на вносните и износните стоки, митническите тарифи, производствения капацитет на индустрията и др. В същата насока действуваха и клиринговата спогодба, спогодбата за улесняване междудържавните плащания и протоколите за уреждане на плащанията между България и окупираните от Германия Холандия, Белгия, Норвегия, Главното губернаторство (Полша), подписани на 2. X. 1940 г.[12] По силата на тези спогодби Берлин установи пълен контрол над външната търговия на България. Според чл. 6 от клиринговата спогодба българските износители получаваха от БНБ равностойността на изнесените стоки в налични левове, без да е налице насрещен внос. Това обстоятелство доведе до усилена инфлация и обезценяване на парите.

За да насочи по-пълно българския износ към Германия и се обвърже българската индустрия с германски внос, немската страна атакува в смесената комисия още в началото премиите, които БНБ плащаше върху свободните валути. В спогодбите за улесняване на междудържавните плащания се

---

[9] Външната търговия на България през 1939—1944 г. — Сп. Списание и известия на Главна дирекция на статистиката, София, 1945, № 1.

[10] АМВР, ф. Народен съд, X състав, т. 339 „в", л. 3.

[11] Пак там, т. 18, л. 175—181, т. 12, л. 111—131, 152—187,188—202,230—256, 303—332, т. 13, л. 71—102, 155—249, 257—274.

[12] Пак там, т. 20, л. 52—66.

установи изкуствено завишен курс на райхсмарката в България (купува 32,50 лв. и продава 33 лв.) и се намали премията върху свободните девизи от 35% на 25% с уговорката за по-нататъшно пълно паритетно третиране на райхсмарката по отношение на свободните девизи. На четвъртото заседание на смесената комисия (22. IX — 15. X. 1941 г.) правителството капитулира. Българската страна заяви, че от 15. IX. 1941 г. не ще се изплащат премии за свободните девизи.[13] По този начин възможностите за внос на суровини, които Германия не искаше да изнася или не произвеждаше, бяха почти изцяло ликвидирани.

Към общите мерки за ограничаване развитието на българската индустрия трябва да отнесем и решението за създаване на две индустриални комисии, по една за България и Германия, които трябваше да „улеснят" правилното развитие на своите индустрии и „да се съобразят с естествените и органически създадени възможности за индустриално производство (в България), както и изискванията на едно смислено приложение на труда и необходимостите на съвременната външна търговия"[14]. Зад иносказателните изрази на това решение се криеше намерението на Германия да подчини и преустрои българската индустрия съобразно интересите на немските монополи.

Германия упражни силен натиск върху българската индустрия чрез политиката на намаление на вносните мита. Този въпрос имаше голямо значение за индустрията. Още през 1937 г. в резолюция за индустрията бургаските индустриалци отбелязаха, че чрез ниските мита се улеснява вносът на индустриални артикули, които се фабрикуват в страната ни, „с което не се дава възможност за нормален развой на някои наши индустриални предприятия, а някои може лесно и скоро съвсем да се убият". Това можеше да доведе до заробване на националната икономика, до нейното колонизиране, което за съжаление „отчасти е вече настъпило"[15]. Отделни индустриалци изказаха опасения от сервилността на правителството към чужденците, „с което стават причина същите да си прокарват у нас една неусетна, но много системна политика на икономическо завладяване"[16].

През военните години Германия прокара намалението на вносните български мита за редица свои стоки. С Втората допълнителна спогодба към договора за търговия и мореплаване (11. XII. 1939 г.) 19 статии от митническата тарифа бяха намалени (повечето от тях наполовина).[17] С Третата допълнителна спогодба към същия договор (24. V. 1940 г.) се намалиха митата на 32 статии средно с 50%.[18] Спогодбата не засягаше вносните германски мита за българските стоки. На третото заседание на смесената правителствена комисия германската страна поиска вносното мито на кокса да се намали от 3 на 2 зл. лв. за 100 кг, на статистическата такса на пианата, роялите и автомобилите, както и премахването на митата върху тенекиения амбалаж на органически бои.[19] На първото заседание на индустриалната комисия германската делегация упражни натиск за намаляване митата на

---

[13] АМВР, ф. Народен съд, X състав, т. 12, л. 188—202, точка 30.
[14] Пак там, л. 111—131, точка 18.
[15] ОДА Бургас, ф. 5 „к", оп. 2, а. е. 20, л. 49—50.
[16] Пак там, л. 64—65.
[17] XXV Обикновено Народно събрание, Стенографски дневници, I р. с. 8 з., 8. III. 1940 г., с. 136—149.
[18] Пак там, 57 з., 31. V. 1940 г., с. 1764—1770.
[19] АМВР, ф. Народен съд, X състав, т. 12, л. 152—187, точки 11—14.

чистите и смесени тъкани от целволе, като се нагодят към германските тарифи, за намаляване митата на порцелановите и фаянсовите изделия.[20]

Тези искания силно разтревожиха индустриалците. На конференцията на бюрата на търговско-индустриалните камари (10—25. V. 1941 г.) председателят на Софийската камара Дим. Савов, засягайки тези искания, ги окачести като най-страшни, тъй като при голямото производство на изкуствени тъкани в Германия и евтините материали българската текстилна индустрия беше застрашена „да бъде издъно изкоренена"[21]. Освен това митата се пресмятаха върху килограм стока, а не върху тяхната стойност, поради което при постоянното поскъпване на цените постъпленията от тях в държавния бюджет намаляваха.[22]

На четвъртото заседание на смесената правителствена комисия (22. IX — 15. X. 1941 г.) бяха приети германските искания за безмитен внос на семена, машини, инсталации и пособия[23] с четвъртата (23. V. 1941 г.), петата (25. XII. 1941 г.) и шестата (11. V. 1942 г.) допълнителни спогодби към българо-германския договор за търговия и мореплаване[24] бяха намалени митата на кокса, металите, металните изделия, химическите произведения, моливите, музикалните инструменти, техническите предмети, фотографската хартия, книжарските изделия. В мотивите към шестата допълнителна спогодба за пръв път се призна, че се ликвидират редица високи и даже запретителни мита, които защищаваха в известна степен редица клонове на българската индустрия от конкуренцията на високо развитите в индустриално отношение капиталистически страни. На петото заседание на смесената правителствена комисия (11. IV — 11. V. 1942 г.) България отстъпи и по отношение на митата върху платовете от целволе и произведенията от изкуствена коприна.[25]

Германските предприятия в България получиха също значителни митнически облекчения. Така германските мини „Пирин" в Кърджалийско бяха освободени от плащането на вносно мито върху машините, на такси и герб, на износно мито върху експортираните концентрати и на 50% от транспортните тарифи по БДЖ.[26] Не заплащаха мита и немските предприятия а. д. „Кораловаг", а. д. „Соя", а. д. „Сюдостропа", „Стоян Николов" и др.[27] Хитлеристките окупационни войски разполагаха с една зона в пристанището на Дедеагач, през която можеха да внасят и изнасят безмитно и без заплащането на каквито и да са такси и данъци всякакви стоки от и за т. нар. „неутрална зона" Димотика—Софлу. Стоките, внесени от Македония и Тракия за нуждите на германските войници и офицери, бяха също освободени от вносни мита.[28]

---

[20] ВИА, ф. 5, а. е. 962, л. 442—449.

[21] СГОДА, ф. 29, оп. 1, а. е. 70, л. 82—89.

[22] ЦДА НРБ, ф. 4, оп. 1, а. е. 272, л. 189—190.

[23] АМВР, ф. Народен съд, X състав, т. 12 л. 188—202, точка 17 и 18.

[24] XXV ОНС, Стенографски протоколи, III р. с., 28 з., 25. XII. 1941 г. с. 519—522; IV р. с., 46 з., 26. II. 1943 г., с. 966.

[25] АМВР, ф. Народен съд, X състав, т. 12, л. 230—256, точка 35.

[26] ЦДА НРБ, ф. 14, оп. 1, а. е. 270, л. 31—34; ЦДИА, ф. 231, оп. 2, а. е. 1400, л. 39.

[27] ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 7937 (16 постановление); АМВР, ф. Народен съд, X състав, т. 12, л. 111—131, точка 6 и л. 188—202, точка 17; XXV ОНС, стенографски дневници, III р. с., 80 з., 26. III. 1942 г., 1292—1293; IV р. с., 52 з., 17. III. 1943 г., с. 1029; V р. с., 22. VII. 1943 г., с. 39.

[28] ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 7927, л. 4 (21 пост.); АМВР, ф. Народен съд, I състав, т. 7, л. 2866.

Железопътният транспорт, претоварен с военни превози, предимно германски, също повлия сериозно на българската индустрия. През 1940 г. жп. парк беше стар и изхабен, локомотивите и вагоните — недостатъчни. Съществуваха сериозни трудности, които се задълбочаваха при войскови превози още в мирно време. Транспортната криза се задълбочи след нахлуването на германските войски през 1941 г. и присъединяването на „новите" земи. Жп. мрежа се увеличи тогава с 34% при несъответно по-малкото увеличение на обслужващия персонал. Същевременно трафикът нарасна с 51%, което дойде предимно от военните транспорти. Поддържането на релсовия път беше изостанало с повече от 2,5 години поради недостатъчните доставки на релси от германските заводи. Трафикът продължи да се увеличава и през следващите години, но не в интерес на народното стопанство, а за да обслужва военните транспорти и за ограбването на народното стопанство.

Официалните статистически данни показват: 1) че жп. линии бяха натоварени средно за периода 1940—1944 г. спрямо 1939 г. с 68,6% при средно годишно нарастване на дължината на жп. линиите от 22,6%; 2) че напрежението се създаде от чуждите вагони, чийто пробег се увеличи от 8,3% през 1939 г. спрямо общия пробег на вагоните на 35,7% през 1943 г. и на 32,9% през 1944 г.; не бива да се забравя, че по-голямата част от трафика на българските вагони се използуваше от германските войски, а не от българското народно стопанство. Това не се криеше от правителството и парламента,[29] както и от крупните индустриалци, които считаха, че ако не се намали германският военен трафик, не може да се осигури нормален транспорт на български стоки и материали.[30]

След въздушните нападения над София на 10. I, 30. III и 17. IV. 1944 г. положението с транспорта стана особено тежко. Последните две нападения засегнаха сериозно софийския жп. възел. Снабдяването на влаковете с въглища от Перник се разстрои „поради скъсването на жп. линия в района на София", през където минаваха въглищата за цялата страна. Това се отрази и върху снабдяването на индустрията с въглища. Междуведомствена правителствена комисия степенува нуждите от превози така: минни подпори, дърва за фурните за хляб, храни на Дирекция на храноизноса, зеленчуци, месо, риба и др. Комисията нямаше на първо време необходимия брой вагони за задоволяване даже на тези нужди поради войсковите влакове, германски и български, а камоли за задоволяване нуждите на индустрията. Това състояние продължи до месец юни, когато положението относително се нормализира.[31] Въпреки това жп. транспортът слабо обслужваше промишлеността. Това се вижда от начина на среднодневното разпределение на вагоните в средата на 1944 г.: за войската и извозването на германски стоки и материали се отделяха по 439 вагона, или 74,5%, и за храноизноса — по 152 вагона, или 25,5%.[32] Все още не се даваха никакви вагони за стопански нужди и по-специално за нуждите на индустрията.

Автомобилният транспорт се намираше също в криза поради липса на внос на гуми, резервни части и силно намалелия внос на течни горива.

---

[29] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 26, л. 573—575, а. е. 142, л. 7—11; XXV ОНС, Стенографски дневници, III р. с., 34 з., 21. I. 1942 г., с. 664 и 37 з., 24. I. 1942 г., с. 771—772 (речи на Ив. Горанов и Стефан Стателов).

[30] ЦДА НРБ, ф. 14, оп. 1, а. е. 336, л. 44.

[31] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 341, л. 168—170.

[32] АМВР, ф. Народен съд, X състав, т. 82, л. 30—31.

Направиха се опити през 1943 г. автомобилните мотори да се приспособят масово към работа с газгенератори.[33] Резултатите бяха нищожни. Поради това през 1944 г. от всичко 1252 камиона 650 бяха извън строя.[34]

Българският търговски морски флот беше изцяло унищожен. Германското флотско командуване „Юг" взе под наем деветте кораба на Българското търговско параходно дружество с общ тонаж 30 200 т, постави ги в услуга на немската бойна флота в Черно, Азовско, Мраморно и Егейско море. В резултат на бойните действия всички кораби бяха потопени.

Разстройството на транспорта затрудни извънредно много както редовния подвоз на и без това намалените доставки на суровини за българската индустрия, така и редовния извоз на готовата продукция.

Политиката на цените, която Германия провеждаше спрямо България, служеше като могъщ лост за стесняване и затормозване дейността на българската индустрия и за ограбване на народното стопанство. Основните моменти на тази политика се заключаваха в поддържане цените на земеделските експортни артикули на ниско ниво, в повишаване цените на вносните германски промишлени стоки, като цените на промишлените суровини се държаха на по-високо равнище от тези на готовите фабрикати.

Търговско-индустриалните камари още през 1940 г. отбелязаха, че цените на германските стоки не съответствуваха на курса на германската марка, че тези цени са по-високи с 50—60% от договорените цени, в резултат на което левът се обезценяваше.[35]

На второто заседание на смесената правителствена комисия за база за сравнение на цените беше прието равнището им през 1939 г., като цените на тютюните от реколта 1939 г. бяха приети като изходна база. Това нанесе тежък удар върху цените на целия експорт. Работата е там, че германските фирми „Х. Ф. & Ф. Ф. Реемтстма", Австрийската тютюнева режия и а. д. „Мартин Бринкман" бяха закупили на много ниски цени изостаналите непродадени тютюни от минали реколти, както и тези от реколта 1939 г.[36] Някои експортни артикули получиха известни увеличения на цените през Втората световна война, но тези артикули имаха много ниско относително тегло в българската експортна листа. Всеки опит на България да повиши цените на своя износ Германия париpаше със заплахи за контрамерки.

В един доклад на главния секретар на Варненската търговско-индустриална камара от 1942 г. се отбелязва увеличението на експортните цени на селскостопанските произведения, но заедно с това и увеличението на вносните цени. При това изравнителният фонд на цените, който черпеше средствата си от процентните отчисления главно от българския износ, не можеше да се справи със задачата да балансира разликите в цените „поради голямото несъответствие в повишението на цените на нашия износ и вноса на чужди стоки", при което „процентното увеличение на цените на вносните стоки е много по-голямо"[37]. Сравнителните данни за цените на основните земеделски произведения и някои индустриални стоки за широко потребление в село за 1927/1928 г. и 1940/1941 г. показваха, че докато цените на първите бяха с 30

---

[33] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 12, л. 120.

[34] Пак там, а. е. 25, л. 26; АМВР, ф. Народен съд, X състав, т. 82, л. 30—31.

[35] ОДА Бургас, ф. 5 „к", оп. 2, а. е. 22.

[36] АМВР, ф. Народен съд, X състав, т. 12, л. 111—131, точка V.

[37] Варненска търговско-индустриална камара. Съкратени протоколи на 47. редовна сесия 28. II—8. III. 1942 г., Варна, 1942, с. 236.

до 50% под нивото, тези на вторите бяха значително над нивото на 1927/1928 г. При това цените на вносните индустриални стоки или на стоките, произведени с вносни суровини, като желязо, гвоздеи, лопати, мотики, памучни прежди и др., бяха увеличени от 2 до три пъти.[38] Бургаските индустриалци и търговци изтъкваха, че покачването на цените на стоките усложнява снабдяването и намалява обема му.[39] Самият министър на финансите Д. Божилов заяви пред Народното събрание, че поскъпването на вносните стоки е по-голямо от това на износните.[40]

На седмото заседание на смесената правителствена комисия (10. IV—24. V. 1943 г.) се призна, че споразуменията за цените трябва да се считат за безпредметни. Независимо от това германската страна стоеше на позицията, че германското покачване на цените е останало значително под покачването на българските стоки. Според новото споразумение българските експортни цени не трябваше да надвишават равнището от декември 1942 г., като се предвиди увеличение до 40% само върху тютюните (спрямо цените от 1941 г.). Германската комисия прие да бъде отменена германската наредба за увеличаване цените на износа до 60% над равнището от февруари 1941 г. С т. 57 от протокола германската страна се задължи „увеличението на цените на германския износ от месец февруари 1941 г. насам да бъдат задържани на едно претеглено средно ниво, по-ниско от максималния размер на увеличението на цените на българските стоки"[41]. Изразът „претеглено средно ниво" носеше тежки последици за българското народно стопанство, тъй като то не се поддаваше на контрол по време на самия внос поради липсата на добра статистика и малочисления състав на отдел „Внос" при Министерство на търговията.

През септември 1943 г., когато се подновиха преговорите за износ на тютюните, стана ясно, че уговореното повишение на техните цени с 40% беше нереално ниско, тъй като още при подписването на седмия протокол изкупните цени на тютюните бяха вече повишени с 60%. По този начин само от тютюните следваше да се получи една загуба от 896 мил. лв. При аналогични обстоятелства пулповете трябваше да донесат една загуба от 479 мил. лв. Загубите не можеха да се понесат от изравнителния фонд на цените. Поради това се реши половината от загубите от тютюните и цялата загуба от пулповете да се „понесе" от Германия, но... за сметка на повишението на цените „върху ония германски стоки, чието значение за консуматора не е голямо", т. е. за сметка на повишаването на цените на германските вносни промишлени стоки. Германия успя да наложи снабдяването на германските мини и предприятия в България да става в рамките на местния снабдителен план и по местни цени, а не за сметка на експортните контингенти и по експортни цени,[42] с което се нанесе още един удар върху снабдяването на българската индустрия.

Известното повишение на цените на българския износ изключваше тютюните, рудите и стоките, предмет на „глобалните сделки, за които имаше сключени „твърди" търговски договори преди влизането в сила на тази

---

[38] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 23, л. 226—228.

[39] Отчет за дейността на Бургаската търговско-индустриална камара през 1942 г., Бургас, 1943 г., с. 22.

[40] XXV ОНС, Стенографски дневници, IV р. с., 25 з., 24. XII. 1942 г

[41] АМВР. ф. Народен съд, X състав, т. 13, л. 71—102, точка 57.

[42] Пак там, т. 10, л. 75, 80—81, точка 72.

спогодба.[43] Следва да отбележим, че системата на определянето на цените при глобалните сделки даваше широки възможности на Германия да повишава цените безконтролно. При тях влошеното качество на стоките не се взимаше под внимание, а това на практика означаваше повишаване на цените. Стоки, които за пръв път се внасяха в България, нямаха ценова база за сравнение (машини, уреди, комплектни съоръжения, инсталации и др.). Доказването, че тези стоки нямат повишение, се предоставяше на германските вносители, което те правеха с обикновени декларации и твърде охотно.[44]

Изследванията показват, че в краен резултат „ножицата" на цените на вноса и износа с Германия през военните години беше широко отворена в ущърб на България (база 1939 г.—100):1940 г.—65,5, 1941 г. — 53,8, 1942 г. — 56,0, 1943 г. — 61,1, 1944 г. — 56,4, или средно за петте военни години 58,0. За тези резултати главна роля изиграха крайно ниските цени на тютюните. Щетите, нанесени на народното стопанство от „ножицата" на външнотърговските цени с Германия, се изчисляват на 31,9 млрд. лв.[45]

Приведените по-горе данни показват, че цените на вносните промишлени стоки се бяха увеличили почти два пъти в сравнение с цените на българските износни стоки. Повишените цени на вносните стоки оскъпяваха костуемите разноски на българските индустриални произведения. Чрез механизма на цените част от това оскъпяване се прехвърляше върху консуматорите, но друга част, като се има пред вид системата на нормираните цени, се отразяваше в известна степен и върху печалбите на индустриалците. Поради това индустриалната буржоазия остро реагираше на системното повишаване на цените на вноса от Германия.

Правителството се опита с административни мерки да „закове" цените на няколко пъти през 1939, 1940 и 1941 г. Снабдяването на германските войски и цялостната им издръжка, контрабандното закупуване и изнасяне на стоки, което те извършваха, увеличаването на клиринговото салдо с Германия и на паричното обръщение, лошата реколта от зимниците през 1940 и 1941 г. и общото повишаване на международните цени компрометираха тази мярка. Поради това се създадоха редица ценови диспропорции между вносни и вътрешни цени, вносни и износни стоки, индустриални и земеделски стоки и др.

При тази обстановка правителството учреди през юни 1941 г. един изравнителен фонд на цените, който трябваше да балансира неблагоприятното въздействие на външните фактори (т. е. на високите вносни цени) върху поскъпването, както и да поощри повишаването цените на износа до нивото на вноса.

Изравнителният фонд на цените не можа да изпълни задачата, която беше поставена пред него. Това беше и невъзможно при хаотичните капиталистически пазарни отношения. Въздействието му върху цените на вносните суровини за индустрията беше незначително, като се има пред вид, че от разходваните средства в периода VI. 1941 — XII. 1943 г. в размер на 1518 млн. лв. само 573 млн. лв., или 37,7%, бяха употребени за обезщетяване на индустриалците, 540 млн. лв., или 35,6%, отидоха за подпомагане на

---

[43] АМВР, ф. Народен съд, X състав, точка 13, т. 13, л. 155—249, точка 63.

[44] ЦДИА, ф. 194, оп. 1, а. е. 1251.

[45] Л. Беров. Към въпроса за външнотърговската ориентация на българския фашизъм. — Трудове на ВИИ „К. Маркс", София, 1954, кн. I, с. 162, 167; д-р Ас. Чакалов, Л. Беров, Д. Коен, Германският империализъм в България. Ръкопис. Икономически институт при БАН, 1961, с. 19, 44.

земеделското производство, а остатъкът беше използуван за задоволяване нуж дите на фашистката организация „Бранник“, за възнаграждаване умствени работници и др.[46]

Българската буржоазия изобщо и индустриалната в частност разчиташе много да забогатее за сметка на „новите“ земи в Македония и Тракия. Тези земи обаче не само че не обогатиха буржоазна България, но бяха в тежест на нейната икономика. Слаборазвитата индустрия в тези райони не задоволяваше даже собствените нужди. „Стара“ България трябваше да отделя от оскъдните си запаси и от стесняващия се внос на суровини, за да поддържа промишлеността, земеделските нужди и пр. на „новите“ земи. От друга страна, тези земи не можаха да послужат и като пазар, който да поглъща индустриалното производство от „стара“ България поради насочването му почти изключително към германския пазар.

Според едно проучване от 1941 г. индустрията в Македония беше слаборазвита, тъй като тя (Македония) играеше ролята на доставчик на суровини за сръбската индустрия. Индустриалните предприятия задоволяваха предимно местни нужди. В цялата област се набройваха 68 индустриални, в поголямата си част дребни предприятия: 40 мелници, 10 тъкачници, както и отделни предприятия на текстилната, хранително-вкусовата и сапунената промишленост.[47]

Македонските мини и минни находища бяха почти изцяло в германски ръце. Тук влизаха 9 медодобивни, 3 антимонови, 18 хромови, 6 молибденови, 22 оловно-цинкови, 6 слюдени, 4 азбестови, 2 железни, 2 манганови, 7 мраморни, 2 магнезитови мини и др., всичко 87 мини. Те бяха притежание на германската държава, представлявана от германското комисарство на мините в Македония. Общият капацитет на германските мини в Македония на територията, присъединена към България, възлизаше на над 155 хил. т. руда и въглища годишно.[48] За сравнение следва да посочим, че през 1941 г. в „старите“ предели количеството на добитите руди възлизаше на 53 хил. т и на 8,6 хил. т концентрати, или това представляваше приблизително $^1/_3$ от добитата руда в Македония.

В случаите, когато германците не слагаха ръка пряко върху промишлените предприятия, те обсебваха суровините и готовата продукция. Такива бяха случаите например със сапунената индустрия, където германците реквизираха суровите материали и готовата продукция и поставиха под свой контрол цялото производство.[49] Така стоеше въпросът и с тютюните, и с опиума и др.

Не по-различно беше положението и в Западна Тракия. Последната анкета за индустрия била направена през 1930 г. Последиците от голямата стопанска криза от 1929—1934 г. бяха преодолени през годините, близки до започването на Втората световна война, когато се възстанови производството от 1929 г. Поради това се предполагаше, че положението в индустрията

---

[46] Изравнителен фонд на цените. Доклад до Националния комитет на ОФ от 8. XII 1944 г. (ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 341, л. 178—192).

[47] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 402, л. 60—68. В друг документ общият брой на индустриалните предприятия се сочи 212 за цяла Македония, но в него са включени много дребни предприятия (книговезници, печатници, мелници и др.) (пак там, л. 186—192).

[49] Д. Коен. Ограбването и разоряването на българското стопанство от германските империалисти през Втората световна война. София, 1966, с. 45—52.

[49] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 402, л. 186—192.

не се различава съществено от това през 1930 г. Гръцката статистика от това време не разграничаваше индустриалните от занаятчийските предприятия, като ги показваше всички за индустриални. Това се потвърждава от следните данни. В Западна Тракия наброяваха 3253 индустриални предприятия с 8811 души работници и ръководен персонал, или на едно предприятие се падаха средно по 2,6 души. От тях 2011 предприятия работеха с по 1 човек, 1090 — с по 2,5 души, 82 — с по 6 до 10 души и т. н. От всичко заети в промишлеността лица 39% бяха собственици, 58% — работници и 3% — административен персонал. Явно е, че тук бяха включени голям брой занаятчийски работилници, в които работеха и членовете на семейството на занаятчията.[50]

В Тракия, както и в Македония, германците поставиха ръка на най-крупните предприятия. Това бяха минните предприятия„ Тракийско минно акционерно дружество", което притежаваше мините „Кирки" и изключителната концесия за всички минерални залежи върху една обширна област, обхващаща около $^1/_3$ от цялата територия на Западна Тракия, „Орести Коста Перикардис & Емил Клайбер", гр. Сер, „Леонид Попандонов", с. Кавакли, Серско, „Тахтамбит", гр. Сер и държавните периметри за молибденова руда „Тракия I" и „Тракия II" около с. Куинкьой, Ксантийско, които бяха експлоатирани от фирмата „Фридрих Круп"[51]. По същия начин германците поставиха ръка и на тютюневата промишленост.

По този начин в икономиката на страната се вляха предимно дребни, полузанаятчийски и занаятчийски предприятия, малки индустриални предприятия и единични по-големи фабрики. Основните клонове на индустрията в „новите" земи — рудодобивната и тютюневата промишленост — бяха изцяло в германски ръце. Българската индустриална буржоазия не спечели нищо от присъединяването на Тракия и Македония. Освен това целият търговски обмен между тези земи и България ставаше под контрола на Германия.[52]

Империалистическа Германия ощети интересите на българската буржоазия, като посегна на „нейната" резервна армия от безработни. По силата на няколко спогодби за Германия бяха изпратени на работа работници в концерна „Херман Гьоринг", строителните предприятия „Вифо Крумунобаум", „Баулайтунг Луфтвафе Вестфалиен", „Судетенбандише Трайбщофверке", „Судетенлендише Бергбау" и др. Общият брой на намиращите се в Германия работници възлизаше на около 20 000 души. Определени среди измежду индустриалците, като минопритежателите например, се възпротивиха активно срещу изпращането на квалифицирани работници в Германия, тъй като бяха заинтересовани от поддържането в страната на една резервна армия от безработни и по този начин — от поддържането на работническите надници на ниско ниво. Съюзът на българските индустриалци като цяло се обяви през 1940 г. против изпращането в Германия на квалифицирани работници, тъй като това щяло да се отрази зле на индустрията. Изразители на техните интереси станаха Дирекция на гражданската мобилизация и Главната дирекция на труда (която водеше твърде непоследователна политика в това отношение). Беше решено да не се допуска заминаването за Германия на работници специалисти.[53]

---

[50] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 392, а. е. 3—8.

[51] Д. Коен. Цит. съч., с. 52—53.

[52] АМВР, ф. Народен съд, X състав, т. 12, л. 152—187, точка 19.

[53] Д. Коен. Експлоатацията на българските работници в хитлеристка Германия през Втората световна война. — Профсъюзни летописи, № 5, 1966, с. 128—151.

Сериозно отражение върху българската индустрия и по-специално върху развитието на някои нейни клонове, дадоха опитите за нейното преустройство на военни релси. Тези опити бяха свързани с желанието на българските буржоазни правителства да подготвят народното стопанство за един евентуален въоръжен конфликт на страната на хитлеристка Германия.

Наченките за реорганизацията на народното стопанство започна още през 1938 г. със създаването на специален отдел за гражданска мобилизация при Щаба на войската. По-късно, със Закона за гражданската мобилизация се създаде Дирекция за гражданска мобилизация (ДГМ) при Министерството на войната.[54] Без предварителна подготовка правителството прибързано обяви гражданската мобилизация на цялата индустрия през юни 1940 г. Към тази мярка то прибягна от страх пред взелата широки размери стачка на тютюневите работници в Пловдив, Асеновград, София и Дупница (Ст. Димитров) и присъединилите се към тях текстилни работници в София и Сливен, която продължи от 19 до 24 юни.[55] За да може да се приложат наказателните мерки на Закона за гражданската мобилизация срещу стачниците, с постановление на Министерския съвет № 1 от 24. VI. 1940 г., прот. № 99 се мобилизираха граждански всички индустриални предприятия в страната.[56] През август с. г. се одобри и поверителният правилник за организацията и дейността на ДГМ,[57] която през 1941 г. премина в пряко подчинение на Министерския съвет.[58]

ДГМ имаше за задача да подготви и проведе финансово-стопанската мобилизация на народното стопанство и да осигури производството и снабдяването по общодържавен план. Гражданската мобилизация трябваше да обхване човешките ресурси, всички отрасли на производството, търговията, транспорта, снабдяването, както и социалните грижи, противокомунистическата пропаганда, политическото разузнаване, просветната дейност и т. н., с една дума, тя трябваше по германски образец да стане „тотална". При ДГМ се създаде Висш съвет по гражданска мобилизация, в който влизаха представители от всички министерства, професионалните организации на търговците, индустриалците, земеделско-стопанските задруги, търговско-индустриалните и земеделските камари, казионният работнически профсъюз, Съюзът на кооперативните сдружения, БНБ, БЗКБ и Дирекция на храноизноса.[59]

Подготовката на индустрията за гражданска мобилизация трябваше да се състои в развитието на необходимите за въоръжените сили и населението производствени отрасли, преработващи суровите материали от селско-стопански произход и от подземните недра. Подготовката трябваше да обхване: развитието на онези клонове, които бяха най-нужни за военновременното стопанство; разстановането на жизнено-важните индустриални предприятия в най-защитените краища на страната; приспособяването на основните индустриални предприятия още в мирно време към нуждите на военното време;

---

[54] Държавен вестник, бр. 100, 4. V. 1940.

[55] В. Хаджиниколов, Д. Младенов, М. Исусов, А. Георгиев, В. Василев. Стачните борби на работническата класа в България. 1960, с. 540—543.

[56] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 9, л. 126.

[57] 1 ПМС, 26. VIII. 1940, прот. 147 (пак там, л. 132).

[58] ДВ, бр. 281, 17. XII. 1941.

[59] Б. Енчев. Стопанската подготовка на държавата за война (1939—1944 г.). София, 1952, с. 8—13 (ръкопис в библиотеката на ВИО МНО).

съставянето на мобилизационни планове за индустрията; организирането на подробна статистика за индустрията; проучването на подземните богатства и разработването на технически планове за тяхното изваждане. [60]

В индустриалните предприятия се установиха военни порядки и суров режим. В граждански мобилизираните фабрики се назначиха комендanти, които действуваха като органи на ДГМ.[61] Бяха турени в действие наказателните разпореждания на членове 44 и 45 от Закона за гражданската мобилизация,[62] както и всички наказателни разпоредби, засягащи военните чинове.[63]

До 1942 г. не беше съставен общ държавен план за гражданската мобилизация на народното стопанство. Направените проучвания и съставените доклади по отделни въпроси обаче дават представа за проблемите, от които се ръководеха органите, натоварени да ръководят военновременното стопанство на страната.

Едно от най-важните мероприятия за подготовката на народното стопанство и специално на индустрията за война беше неговото осигуряване с недостигащите суровини и първични материали, и то главно тия, които се внасяха. Тази задача беше компрометирана и остана нерешена до края на войната. Министърът на войната докладва през януари 1940 г., че службата за гражданската мобилизация не е успяла да постигне тази най-важна своя цел. Страната продължаваше да е незапасена с най-важните суровини.[64] В един поверителен доклад от края на февруари 1940 г. се изтъкваше, че взетите мерки в тази насока не дадоха очакваните резултати. Годишните нужди и наличностите на по-главните сурови материали се намираха в отчайващо несъответствие.[65] Отговаряйки на критичните бележки по държавния бюджет за 1940 г., министърът на финансите призна, че срещу редовно внасяните от чужбина сурови материали от 2,4 млрд. лв. през последните 6 месеца били внесени суровини само за 603 млн. лв.[66]

Тези факти показват, че народното стопанство не беше подготвено да да премине на военни релси. Оказа се, че поради липса на предварителен план за гражданска мобилизация и на проучвания за състоянието и особеностите на отделните отрасли в индустрията мобилизацията даде обратни резултати.

Поради това гражданската мобилизация в много отрасли беше отменена: на 13. VIII. 1940 г. в държавните и частните мини,[67] седмица по-късно — в предприятията по керамика, каменоделство, стъкларство, дърводелство, кошничарство, обработване на корк, тръстика и слама, за тестени изделия, шоколад, оцет, консерви, пиво, безалкохолни и спиртни питиета, за розово и етерични масла.[68] През януари 1941 г. бяха демобилизирани копринените филатурни фабрики, пасмантерийните, текстилно-бояджийските и килимарските фабрики, фабриките за гликоза, люцене на ориз, небетчийските фабрики

---

[60] В. Енчев. Стопанската подготовка на държавата за война (1939—1944). София, 1952, с. 8—13 (ръкопис в библиотеката на ВИО МНО)

[61] 20 ПМС, 21. VIII. 1940, прот. 182 (ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 9, л. 129).

[62] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 9, л. 148, 166, 194, 195.

[63] 7 ПМС, 13. II. 1941, прот. 23 (ДВ, бр. 35, 15. II. 1941).

[64] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 2, л. 209—210.

[65] Пак там, л. 211—214.

[66] В. Зора, бр. 1610, 19. IV. 1940.

[67] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 9, л. 126.

[68] Пак там, л. 128.

за растителни масла, небетчийските мелници, солниците, печатниците, книговезниците и литографиите.[69]

Проверката на 368 индустриални предприятия през 1940 г. показа, че не всички имаха мобилизационни планове, а тези, които бяха си изработили такива, не знаеха конкретните си задачи, не разполагаха с ръководни кадри и работна ръка, свободни от военна мобилизация (това засягаше особено металната и химическата индустрия). Назначените коменданти по гражданската мобилизация не разбираха своите задължения. Не се спазваха масово колективните трудови договори.[70]

В годишния отчет за 1940 г. ДГМ посочи, че от всичко 1368 граждански мобилизирани индустриални предприятия само 612 имаха производствени планове (от текстилната промишленост 246 предприятия, от хранителната — 240 и от химическата — 126 предприятия). В процес на подготовка се намираха предприятията на металната индустрия. Липсата на общ държавен стопански план за мобилизацията на производството правеше тези планове самоцелни, необвързани един с друг и неподчинени на целите, които си беше поставила ДГМ. Индустрията беше силно уязвима и от гледна точка на работната сила. Броят на неподлежащите и на освободените от военна мобилизация работници и служещи съставляваше 9% от всички заети лица. Това означаваше, че при една мобилизация или даже при едно повикване на военно обучение индустриалното производство щеше да бъде сериозно разстроено. Само в мините този процент беше по-висок — 40%. Състоянието по запасяването с вносни суровини се виждаше в най-черни краски „поради което, както се казваше в отчета, възниква нуждата от задоволяването на производството с изключително местни материали. . .“[71] Това представляваше капитулация на държавния орган, призван да мобилизира усилията си за осигуряване индустрията с необходимия внос.

Липсата на общ план за военновременното стопанство продължи до 1942 г. В този период се проведоха отделни, палиативни мерки със слаб ефект. За осигуряване на известни резерви от дефицитни суровини се разпореди да бъдат отделяни като запас 30% от всяка доставка на метали и суров каучук. Индустриалните предприятия изпълняваха поръчки за войската и военните учреждения по т. нар. „наряди“. При възлагането им се изхожаше от най-различни критерии: ту от количеството на внесените суровини, ту от капацитета на предприятията, ту от възможностите им да образуват производствени партиди. Чрез опростяването на формалностите при държавните доставки се разчиташе, че снабдяването ще бъде подобрено. За целта се пристъпи към по-широко прилагане на чл. 120„а“ от Закона за бюджета, отчетността и предприятията. Този член даваше възможност на приемателните комисии да не се съобразяват с ограниченията, поставени от останалите членове на същия закон по отношение на цените, плащането на данъци от доставчиците и т. н., но, от друга страна, отвори широко вратите на произволното определяне на цените на вносните стоки.

През януари 1941 г. се утвърди Правилникът за гражданската мобилизация и демобилизация. В него се разглеждаха организационните мерки за мобилизацията на народното стопанство, работната сила, държавния и об-

---

[69] ВИА ф. 5, оп. 1, а. е. 10, л. 205 и ДВ, бр. 12, 18. I. 1941.
[70] Пак там, а. е. 26, л. 75—78.
[71] Пак там, а. е. 26, л. 558, 570, 99 и 102.

щинския апарат. Самата гражданска мобилизация беше формулирана като принудителна служба на държавата, която се извършва по общ държавен план. Всички индустриални предприятия, които отговаряха на условията, предвидени в закона за индустрията, бяха предмет на гражданската мобилизация. Индустрията се разделяше на военна и обща. Към военната се числяха онези предприятия, чиито произведения имаха пряко предназначение към нуждите на войската. Те се мобилизираха от министъра на войната. Към общата индустрия се числяха всички останали предприятия. Те се мобилизираха от министъра на търговията, промишлеността и труда. Индустрията работеше по общ мобилизационен план и военновременни щатове. Гражданската мобилизация и демобилизация се обявяваше от Министерския съвет.[72]

Правилникът, който трябваше да съдействува за „приспособяването на държавните сили и средства и на народното стопанство от мирновременна към военновременна организация и дейност" (чл. 1), беше закъснял твърде много. Войната бушуваше в Европа. В страната вече се намираха преоблечени германски войскови части като „туристи" и „техници", готови да я окупират. България, тясно обвързана с германската икономика, имаше малки възможности за осигуряване на внос от дефицитни суровини. Благоприятната мирновременна обстановка в международната търговия беше вече изпусната.

През 1942 г. се изготви първият общ държавен план за гражданска мобилизация за 1942/1943 г. В разделите за индустрията имаше много постановки от най-общ характер за увеличаване на производството и приспособяването му към нуждите на войната. Като особено необходимо се считаше създаването на нови предприятия за синтетичен каучук, сярна киселина, сода каустик, калцинирана сода, глауберова сол и други произведения, имащи в основата си като изходна суровина готварската сол, получаването на петролни деривати от нафтошисти, оползотворяването на миниге за черни и цветни метали и др. Нито една от тези задачи не беше конкретизирана, не беше осигурена финансово и осигурена с обезпечен внос на необходимите съоръжения. В плана имаше списък за добива и вноса на най-важните земеделски индустриални култури, кожи, дъбилни материали, горива, каучук, метали и химикали.

В раздела за осигуряване на вноса беше отбелязано, че автаркията (стопанското самозадоволяване) никой не можел да осъществи напълно и че групирането на воюващите държави създавало обширни стопански пространства, в които насоченото производство можело да задоволява нуждите на военните групировки. „А това показва, четем по-нататък, че плануването на военното стопанство, т. е. насочването на производството не трябва да се разглежда само от гледна точка на стопанското самозадоволяване, но и с оглед нуждите на ония воюващи и неутрални държави, към които сме свързани военнополитически и стопански" (к. м., Д. К.). По-ясно не можеше да се каже! Плановете на българското военновременно стопанство имаха за основна задача да задоволят нуждите на германското военно стопанство. На тази цел беше подчинена и системата на разпределение, въвеждането на дажбите посредством купони и разпределителни карти, контингентирането и регламентирането на търговията с най-важните стоки. В плана имаше нахвърлени мисли за установяването на твърди и справедливи цени, но наред с тях се признаваше, че има „увеличаване цените на вносните стоки, обстоятелство, което невинаги зависи от

[72] ДВ, бр. 19, 27. I. 1941.

мерките и усилията, които държавата взема, и дава веднага като отражение увеличение цената на местните индустриални и земеделски произведения".

За фиктивността на този „план" може да се съди от това, че в него тепърва се възлагаше на Министерство на търговията, промишлеността и труда да проучи основно индустрията, да следи за промените в нея, да изясни нуждите от индустриални произведения, да уточни производствените наряди за всяко индустриално предприятие съобразно с неговия капацитет, да определи нуждите му от горива, материали и др., след което да изработи план за снабдяването, да изработи разходни норми, да установи контрол над качеството, да осигури индустриалните заведения с работна ръка и т. н. Планът предвиждаше мините да изпълняват постановленията на Министерския съвет за производство на въглища, да се развие пълният капацитет на мините в „новите" земи, да се разработят находищата в Курило, Софийско, медните мини край Бургас, в Плакалница и др. „Останалите мини, четем в плана — хромови, манганови и др., — заслужават внимание, ако не до непосредствено използуване в страната, то за общото военно стопанство, към което принадлежи България по военно-политически и военно-стопански причини."

През май 1943 г. беше одобрена от правителството Наредба за съгласуване дейността на военновременното стопанство. Министерският съвет обяви, че създава при себе си специален орган, наречен Върховен комисар по военновременното стопанство, със задача да съгласува дейността на всички министерства и ведомства, БНБ, БЗКБ, други банки, организации и пр., свързана с производството, потреблението, преработката, цените, финансирането, снабдяването, разпределението и определяне размерите на консумацията за задоволяване нуждите на войската и населението. Той трябваше да се занимава и с дейността на транспорта, строителството и с въпросите на труда, трябваше да преглежда предварително всяка наредба или разпореждане, произлизащи от министерствата или ведомствата и засягащи военновременното стопанство, и да определя и контролира начина на изпълнението на всяка дейност, свързана с него. Всички служби, които имаха дейности, свързани с осигуряване снабдяването на войската, населението, производството, вноса и износа, цените, надниците, кредита, транспорта и др., се поставиха в пряко подчинение на върховния комисар.[73]

Макар и поставен над ДГМ и над министерствата, върховният комисар дублираше по-голямата част от задачите на ДГМ. Това обстоятелство внесе още по-голямо объркване поради противоречивите разпореждания, които се даваха от тези два института.

Дейността на върховния комисар беше твърде анемична и не остави сериозни следи в икономиката на страната. Поради невъзможност да съгласува и обедини дейността на министерствата през юни 1944 той подаде оставка, а през август дейността на службата се преустанови.[74]

Вторият общ държавен план за дейността на гражданската мобилизация за стопанската 1943/1944 г. беше утвърден през август 1943 г.[75] В него значително преобладаваха конкретните задачи, поставени пред отраслите на народното стопанство за сметка на намалението на общите директивни по

[73] 63 ПМС, 28. V. 1943, прот. 78 (ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 12, л. 47).

[74] 58 ПМС, 27. VI. 1944, прот. 131 (ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 8658, л. 12; 8 ПМС,31.VII. 1944, прот. 167 (ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 16, л. 92).

[75] 19 ПМС, 3. VIII. 1943, прот. 111 (ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 13, л. 59).

становки. Планът целеше да се осигурят добивът и вносът на посочените в него стоки и суровини. Как бяха изпълнени тези задачи, се вижда в изложението за отделните отрасли на индустрията. Но и в този план добивът на руди и метали беше предназначен за износ, тъй като представляваха интерес за „общоевропейското военно стопанство", т. е. за Германия, поради което и мерките за използуването на подземните богатства трябваше „да се проведат с най-голямо напрежение и упоритост, като се има пред вид особеният държавен и стопански интерес, които тези богатства представляват"[76].

Съществен недостатък на всички планове за гражданска мобилизация на индустрията (общи и по отделни индустриални заведения) беше липсата на каквито и да са мерки за евакуацията на предприятията в случай на военни действия. Едва в края на 1943 г., когато фашисткото правителство обяви т. нар. „символична" война на Англия и Франция и започнаха въздушните нападения над София и другаде, индустриалният съвет при Министерство на търговията, промишлеността и труда взе решение за незабавна евакуация на индустрията, тъй като „всяко забавяне може да има фатални последици". След разгорещени разисквания за мястото, времето, необходимия транспорт и организацията на евакуацията, за намирането на специалисти за демонтирането и монтирането на машините и съоръженията и пр. се предложи да бъде създадена една организация под ръководството на ДГМ, Дирекцията на вътрешната търговия и Щаба на войската за ръководене на евакуацията и да се изработи евакуационен план за дислокацията на индустриалните заведения, намиращи се в застрашените от въздушни нападения места.[77] За осигуряване изпълнението на производствените наряди, възложени на фабриките, които се намираха в застрашения от въздушни нападения индустриален квартал в София, в средата на декември 1943 г. правителството разпореди да не се задържат в складовете и фабриките големи количества материали и готова продукция, а те да се складират извън този квартал. По-важните и ценни за народното стопанство машини трябваше да се демонтират и евакуират извън индустриалния квартал.[78]

Развоят на военните събития, последвали присъединяването на България към силите на Оста, доведе до въздушните нападения над страната. В София бяха опожарени и разрушени 10 002 жилища, 1684 складове и магазини, 128 индустриални заведения, 369 работилници, 288 обществени и държавни сгради и др. и бяха убити 931 души.[79] Това беше сериозен удар върху състоянието на индустрията, тъй като бяха засегнати фабриките, техните складове и работната сила (особено от последвалата евакуация). Като резултат бяха демобилизирани редица фабрики.[80] През април правителството разреши на ДГМ да позволява евакуирането и изместването на застрашените от въздушни нападения индустриални предприятия,[81] което означаваше, че все още липсваше общ план за евакуиране на индустрията. Разрушаването на Софийския жп. възел и почти пълното парализиране и бавно възстановяване на жп. транспорт в този район не позволи да се изпълни намерението за евакуацията на индустрията от столицата.

---

[76] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 19, л. 1—55, а. е. 2, л. 26—31.
[77] ЦДИА, ф. 231, оп. 3, а. е. 39, л. 65—66.
[78] 26. ПМС, 17. XII. 1943, прот. 175 (ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 14, л. 195).
[79] Сп. Сердика, 1945, кн. 1—2, с. 113—114.
[80] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 15, л. 129, 145, 169, 185, 237; а. е. 16, л. 92, т. 8.
[81] 21. ПМС, 28. IV. 1944, прот. 94 (ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 15, л. 162).

* * *

Политиката на ограничаване развитието на българската индустрия, провеждана от империалистическа Германия през Втората световна война, се изрази най-ярко в стесняването на вноса на суровини в България. Зависимостта на България от този внос, осъществяван предимно от Германия, се вижда от следните данни. България внасяше 65% от суровините, употребявани в кожарската индустрия, 45% — в текстилната индустрия, 82,7% — в металната, 68% — в памучната, 64% — в хартиената, 50% — в химическата и т. н.

Още в края на 1939 г. индустриалците сочеха, че България беше заварена от войната неподготвена и незапасена с достатъчно сурови материали и полуфабрикати, каквито тя не произвеждаше. Те поискаха от правителството да настоява пред Германия да изпълни направените по-рано поръчки по т. нар. „фраес конто“[82]. „Фраес конто“ представляваше специална сметка, в която се отразяваха част от сметните отношения, произхождащи от износа в Германия, изразени в свободни девизи. Тези девизи служеха на България като средство за набавяне на ценни суровини и артикули, които тя не можеше да получи по пътя на компенсационните сделки. На второто заседание на смесената правителствена комисия германската страна наложи закриването на тази сметка, като обеща да предоставя на България свободни девизи „при доказана нужда“[83].

Търговско-индустриалните камари в страната многократно и настойчиво поставяха искания пред правителството за осигуряване българската индустрия със суровини, предимно метали и метални произведения, дъбилни екстракти, каучук, смазочни масла, течни горива и др.[84]

Тези настойчиви искания се отразиха и в работата на смесената правителствена комисия. На третото заседание българската страна настоя да се внесат редица произведения на железодобивната индустрия, чембер, лакирана ламарина, сода каустик, смазочни масла, емайлови глазури и т. н. Германската комисия отговори, че „обещава едно благосклонно проучване на въпроса“ и че бъдещият внос от Германия нямало да бъде ограничаван от формалности от девизен характер.[84а] На четвъртото заседание българската комисия още веднъж повдигна този въпрос и още веднъж германската комисия отговори, че „е благосклонно съгласна да провери дали ще може извън обещаното вече количество да се даде съгласие за доставка на още желязо“[85].

Обещанията на германската комисия не се изпълняваха. Поради това през 1942 г. натискът на търговско-индустриалните камари продължи с настойчиви искания за увеличаване вноса на суровини и материали от Германия.[86] Стесняването на вноса на суровини от Германия се схващаше от българските индустриалци все по-ясно като план за „намаляването или

---

[82] XXX общо годишно събрание на Бургаската търговско-индустриална камара (10—16. XII. 1939 г.). Бургас, 1940, с. 10, 11, 15.

[83] АМВР, ф. Народен съд, X състав, т. IV, л. 162—163.

[84] ОДА Бургас, ф. 5, „к“, оп. 2, а. е. 22, с. 16—17; XXXI общо редовно годишно събрание на Бургаската търговско-индустриална камара (16—21. II. 1941 г.). Бургас, 1941; Отчет за дейността на Варненската търговско-индустриална камара през 1940 г. Варна, 1940, с. 7; Русенска търговско-индустриална камара през 1940 г. Русе, 1940, с. 66, 70.

[84а] АМВР, ф. Народен съд, X състав, т. 12, л. 152—187, точки 7, 8 и 22.

[85] Пак там, л. 188—202, точки 7 и 8.

[86] ОДА Бургас, ф. 5, „к“, оп. 2, а. е. 29, л. 92; Варненска търговско-индустриална камара. Съкратени протоколи на 47. редовна сесия 28. II—8. III. 1942 г. Варна, 1942, с. 214.

пълното унищожение на българската индустрия", при което България трябваше да „заеме мястото на една земеделска страна за производството на сурови материали" за нуждите на онези, които „ще насочват историята на цяла Европа"[87], т. е. за нуждите на нацистите.

На шестото заседание на смесената правителствена комисия (15. X — 16. XI. 1942 г.) германската делегация регистрира поредното си обещание да „има и за в бъдеще грижата, щото в кръга на възможностите, създадени от днешните условия", да се поощрява германският износ за България, като се вземат под внимаие българските вносни интереси.[88] И тези обещания не бяха изпълнени. В поверителния отчет на БНБ за 1942 г. се отбеляза, че „индустриалното производство през 1942 г. се развиваше под влиянието на общата липса на суровини и спомагателни материали, която се чувствуваше особено остро при индустриите, преработващи суровини от чужбина"' Коментирайки увеличението на вноса от Германия, БНБ посочи, че то ставаше главно при военните материали,[89] което в последна сметка с нищо не облекчаваше положението на българската индустрия. В това отношение са интересни показанията на д-р Петър Аладжов, върховен комисар на военновременното стопанство, дадени по-късно пред Народния съд. Била направена анкета за това, как са били изпълнени споразуменията, залегнали в шестия протокол. Установило се, че от 132 артикула били внесени само 28. От останалите 104 артикула за 67 не били сключени договори, сроковете изтекли и доставките били безвъзвратно изгубени.[90] Положението с липсата на суровини станало толкова остро и създавало такива недоволства, че то започна да занимава и полицията. В мартенския отчет на Бургаската областна дирекция от 1943 г. беше отбелязано, че в много браншове на стопанството се чувствуваше дълбока криза поради липсата или недостига на много първични материали.[91]

На седмото заседание на смесената правителствена комисия (10. IV — 24. V. 1943 г.) българската комисия обърна внимание на германската страна, че глобалните сделки за внос, сключени през 1940—1942 г.,[92] не се изпълняваха. Германската комисия заяви, че германският производствен капацитет и суровите материали са ѝ нужни за непосредственото водене на войната, но че „доколкото е възможно, ще се застъпи обаче да бъде държано сметка за българските желания"[93].

Едва на осмото (26. X — 18. XII. 1943 г.) и на деветото (25. V — 19. VIII. 1944 г.) заседание на смесената правителствена комисия българската страна успя да прокара текст, по силата на който срещу всяка изнесена стока за Германия трябва да има насрещен внос.[94] Германия не се съобрази и с новите споразумения и продължи да провежда твърдо линията на ограничаване на българската индустрия чрез каналите на външната търговия.

Статистиката на външната търговия на България през 1939—1944 г. показва общо увеличение на тонажа на вноса: 1939 г. — 389 375 т (от Германия

---

[87] ОДА, ф. 5, „к", оп. 2, а. е. 29, л. 92; Варненска търговско-индустриална камара. Съкратени протоколи на 47. редовна сесия 28. II—18. III. 1942 г. Варна 1942, с. 106.

[88] АМВР. ф. Народен съд, X състав, т. 12, л. 303—332, точка 21.

[89] ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 8192, л. 116—150.

[90] АМВР, ф. Народен съд, X състав, т. 4, л. 124.

[91] ОДА Бургас, ф. 4, „к", оп. 1, а. е. 98, л. 3.

[92] Глобалните сделки се сключваха от отделни български министерства с германски фирми за доставка на стоки, срещу които се издаваха 3%-ови съкровищни бонове, предимно в райхсмарки. Общият размер на тези сделки възлизаше на сума над 12 млрд. лв.

[93] АМВР, ф. Народен съд, X състав, т. 13, л. 71—102, точки 38 и 13.

[94] Пак там, л. 155—249, 257—274; т. 10, л. 81—82; т. 329 „в".

184 463 т), 1940 г. — 382 139 т (от Германия — 217 296 т), 1941 г. — 458 751 т (от Германия — 239 203 т), 1942 г. — 535 518 т (от Германия — 264 466 т), 1943 г. — 583 911 т (от Германия — 333 900 т) и 1944 г. (м. I —X) — 179 807 т (от Германия — 95 662 т). От този внос обаче твърде малко суровини и полуфабрикати стигаха до индустриалните предприятия поради промяната в структурата на вноса и потреблението. По-голямата част от вноса се поглъщаше от военните нужди, от германските окупационни войски, от държавните и общинските учреждения (които поглъщаха през 1943 г. 29% и през 1944 г. 26% от общия обем на вноса), друга част отиваше за задоволяване нуждите на населението от Добруджа, Македония и Западните покрайнини за покриване загубите от контрабандния износ, извършван от германските войски, и т. н.[95] Положението се отегчаваше от пълния контрол, който империалистическа Германия наложи на външнотърговските връзки на България с трети страни. Търговията с Белгия, Норвегия, Холандия и Полша се контролираше въз основата на приложените към германо-българската клирингова спогодба протоколи за уреждане на плащанията.[96] С аналогични документи Германия дирижираше българския стокообмен с Югославия, Румъния, Унгария, Словашко, Гърция, а после и с окупираните от хитлеристите области Елзас и Лотарингия.[97] Показателен е случаят с доставките на петрол от Румъния. В годишния си отчет за 1941 г. Дирекцията на външната търговия изнесе, че докато по-рано петролът се внасяше срещу злато, през 1941 г. той се осъществяваше чрез посредничеството на Дойче Феррехнунгскассе в Берлин по специалния българо-румънски клиринг. При това беше отбелязано, че воюващите страни, главно Германия, поради големите нужди от петрол и бензин ограничават износа им от Румъния в рамки, по-тесни от поетите ангажименти.[98]

Отделните внушения, които се направиха за търсенето на други пътища за внос на суровини, не дадоха резултат. В годишните си отчети за 1942 и 1943 г. БНБ предложи да се възобновят доставките от други страни на компенсационни начала.[99] Общата забрана, наложена от Германия върху частните компенсации на България, не позволи да се реализира това предложение.

Минимална част от огромното салдо по германо-българския клиринг беше предоставена на България в злато и чужда (негерманска) валута за доставка на стоки, които Германия не произвеждаше. През 1940 г. този валутен фонд възлизаше на 4 млн. марки, а през 1941 г. — на 8 млн. Към края на 1941 г. валутният фонд изцяло се контролираше от Германия.[100] При някои доставки, реализирани чрез валутния фонд, Германия отделяше за себе си повече от половината от закупените суровини. Такъв беше случаят с доставените от Турция през 1943 г. 2 хил. т памук, от които Германия обсеби 1,1 хил. т и с това лиши българската текстилна индустрия от крайно

---

[95] Външната търговия на България 1939—1944 (I—X). Списание и известия на Главна дирекция на статистиката. София, 1945, № 1, с. 36, 29—33.

[96] АМВР, ф. Народен съд, X състав, т. 20, л. 52—66.

[97] ЦДИА, ф. 285, оп. 9, а. е. 374, л. 247.

[98] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 142, л. 34.

[99] АМВР, ф. Народен съд, X състав, т. 6, л. 144, 145.

[100] Пак там, т. 12, л. 111—131, точка 16; ЦДИА, ф. 285, оп. 9, а. е. 374,л. 265—266, 312—313, а. е. 427, л. 332, 549.

необходимите й суровини при едновременното намаление на валутния фонд, който не можа да бъде използуван за други доставки.[101]

Като изхождаме от определящото влияние, което вносът на суровини оказа върху развитието на българската индустрия през време на войната, отделните индустриални отрасли можем да разделим на две групи: а) индустрии, зависещи от вноса, и б) индустрии, независещи или в слаба степен зависещи от вноса. Един преглед на по-важните индустриални отрасли ще ни покаже, че вносът на суровини беше определящият фактор за общото намаляване на индустриалното производство и че империалистическа Германия използува твърдо и последователно лостовете на външната търговия, за да ликвидира цели клонове в българската промишленост.

ИНДУСТРИЯ, ЗАВИСЕЩА ОТ ВНОСА

Памучно-текстилна индустрия. Мирновременните нужди от памук се преценяваха на около 18 млн. кг, от които 10—11 млн. кг се внасяха.[102] Общият държавен план за военновременната гражданска мобилизация през 1942/1943 г. определи нуждите от памук на 28 млн. кг, от които 14 млн. кг местно производство и 14 млн. кг внос. От общото количество 3,5 млн. кг трябваше да се отделят като годишен неприкосновен запас за войската.[103]

През 1939 г. България внесе 9,5 млн. кг памук, от които 8,8 млн. кг от Германия. От 1940 г. германският внос рязко намаля на 91 хил. кг, за да се прекъсне изцяло през следващите години. След като реколтата от памук през 1939 г. беше 6,7 млн. кг и през 1940 г. — 7,8 млн. кг, последваха няколко слаби реколти — 1941 г. — 3,4 млн. кг, 1942 г. — 2,4, 1943 г. — 1,7 и 1944 г. — 2,3 млн. кг Всичко това изправи памукотекстилната индустрия на ръба на пропастта. Пълната катастрофа беше избягната благодарение на големите доставки на памук от СССР — през 1940 г. 3943 хил. кг (от всичко 5308 хил. кг внос) и през 1941 г. 1590 хил. кг (от всичко 1651 хил. кг внос). Последваха сделките с Турция, откъдето за периода 1942—1944 г. се внесоха 1439 хил. кг суров памук.

През 1941 г. съгласно наредба № 7 на Министерство на войната Дирекция на храноизноса пристъпи към реквизиране на памука, като ограничи употребата му от страна на производителите на 3 кг на член от семейство.[104] През следващите години ограничителните мерки се засилиха. Въпреки всичко количеството употребен в производството омаганен памук намаля, както следва (в хил. кг):[105]

Години	Всичко	Вносен	Местен
1939	13 652	10 008	3 644
1940	8 363	4 966	3 397
1941	7 094	2 471	4 623
1942	4 378	233	2 125
1943	2 288	764	1 524
1944	1 823	281	1 542

[101] ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 8199 (49 пост.), а. е. 8200, л. 43.

[102] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 265, л. 207—212; Б. Енчев. Стопанската подготовка на държавата за война, с. 56.

[103] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 141, прил. 1.

[104] Пак там оп. 1, а. е. 142, л. 142, л. 112.

[105] Статистика на индустрията 1939—1944 г., кн. I, с. 78, 98, 120, 146, 188, 230.

Или през военните години количеството на употребения в индустрията местен омаганен памук намаля с 57%, това на вносния — с 97%, или общо — с около 87%. Върху този резултат определящо влияние оказа прекъсването на доставките от Германия и пречките, които тя създаваше за вноса от други страни.

За увеличаване количеството на суровините се пристъпи към смесването на памука с 50% изкуствени текстилни влакна, внасяни от Германия, типизира се бельото и пр.[106] Въпреки това в края на 1944 г. памукотекстилната индустрия разполагаше с една наличност от омаганен памук, равна на помалко от едномесечните производствени нужди през 1941 г.[107] Производственият капацитет на тази индустрия стоеше неизползуван. При капацитет от 12 млн. кг прежда (при двусменна работа) през 1944 г. бяха произведени само 1,2 млн. кг, или 10%; при капацитет от 32 млн. м памучни платове (при едносменна работа) бяха произведени 7,3 млн. м, или 22,8%; при капацитет от 498 хил. дузини чорапи бяха произведени 92,6 хил. дузини, или 18,6%.[108]

Вълнено-текстилна индустрия. Мирновременните нужди от вълна възлизаха на около 11,5 млн. кг, от които 1,8 млн. кг се внасяха.[109] Военновременната обстановка и увеличената територия на страната повишиха размера на нуждите. В общодържавния план за гражданската мобилизация през 1942—1943 г. тези нужди се преценяваха вече на 20,9 млн. кг, от които 17,9 млн. кг от местно производство и 3 млн. кг от внос. От общото количество вълна 6,6 млн. кг трябваше да се отделят като годишен неприкосновен запас за войската.[140] В плана за 1943—1944 г. годишните нужди бяха определени на 19,8 млн. кг, от които 18,5 млн. кг от местно производство и 1,3 млн. кг от внос.[110] В тези цифри се включваха и количествата, употребявани от производителите за свои нужди, които възлизаха на около 50%. Видно е, че вълнено-текстилната индустрия задоволяваше нуждите си от суровини главно от местното производство, не зависеше от вноса и поради това работеше сравнително нормално. Докато в предвоенния период 85% от нейните нужди се задоволяваха с местни суровини, през 1941—1942 г. се отчете, че този процент възлизаше на 80%[112] (в същност през 1941 г. той беше 97,2%, а през 1942 г. — 99,2%).

Количеството на употребената вълна в индустрията (без вълнената прежда) през военните години не само че не намаля, но и се увеличи (в хил. кг/бр.):[113].

Години	Всичко	Вносна	Местна	Овце (без агнетата)
1939	5696	1314	4382	7801
1940	5282	433	4849	7778
1941	5850	162	5688	8815
1942	5408	43	5365	7496
1943	6752	24	6728	6362
1944	6773	48	6725	5205

[106] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 142, л. 315.

[107] Наличността на някои материали в индустрията. Списание и известия на Главна дирекция на статистиката, София, 1945, № 1.

[108] М. Герасимов. Състояние на индустрията в България. — Сп. Народостопански архив, г. I, кн. 4, Свищов, 1946, с. 602—603.

[109] Б. Енчев. Стопанската подготовка на държавата за война. . . , с. 56.

[110] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 141, прил. 1.

[112] Пак там, а. е. 265, л. 170—173.

[113] Статистика на индустрията 1939—1944 г., кн. I, с. 72, 89, 110, 134, 186, 187, 229; Статистически годишник на НР България 1943—1946 г., с. 149.

Увеличението на употребената местна вълна не беше резултат от увеличението на овцете, чийто брой намаля с 50%. Това увеличение дойде за сметка на стопаните-производители, от които се изземваха все по-големи количества вълна и им се оставяха все по-незначителни количества за задоволяване на собствените нужди. Това важи особено за последните три години.

Години поред индустриалният съвет при Министерство на търговията, промишлеността и труда обявяваше производството на вълнени тъкани за преситено: през 1938 г. — за вълнените платове, през 1939 г. — за вълненото щрайхгарно производство, през 1940 г. — за вълнените тъкани за срок от 2 години. В същата година в страната работеха 37 вълнено-тъкачни фабрики с 1242 стана, които имаха капацитет (при една смяна) около 3,2 млн. м годишно, при две смени — 6,4 млн. м и при три смени — 10 млн. м вълнени платове. Годишната консумация възлизаше на 3 млн. м, равни на около $^1/_3$ от годишния производствен капацитет при трисменна работа. Военновременните нужди възлизаха на 7 млн. м, равни на 80% от производствения капацитет. При всички случаи оставаше свободна част от производствената мощ на вълнената индустрия.[114]

Памуко-текстилната и вълнено-текстилната индустрии се развиваха през разглеждания период предимно за сметка на военните поръчки. По-голямата част от памука, който се преработваше по силата на отделни постановления на Министерския съвет, отиваше за нуждите на войската. Така през 1941 г. от 1295 т памук, изработен по този ред, 1211 т се употребиха за военни нужди.[1-5] През 1944 г. реквизираният памук от реколта 1943 г. беше разпределен така: за войската 1453,7 т, за индустрията 70, за населението 189, за държавни учреждения 147,5 и неразпределени 24,5, или всичко 1884,7 т.[116] Същото беше и с вълната. През 1941 г. например от всичко 2,8 млн. кг възложени за преработка по нарядната система близо 2,5 млн. кг отидоха за войската.[117]

Общото развитие на текстилната индустрия е показано в приложение 1 и 2. Статистическите данни са редуцирани към цените през 1939 г. въз основа на индексите на цените на едро.

От данните в приложенията е видно, че производството в текстилната индустрия през военните години спадна на 62,8% и че основната причина за това беше силното намаление на употребените суровини — на 40%, при което спадането беше по-голямо при вносните суровини — на 15% и далеч по-малко при местните — на 60%.

Химическа индустрия. Химическата индустрия обхващаше редица дребни предприятия за производство на сапун, глицерин, козметични средства, бои, лакове, свещи, етерични масла и др. С отделни изключения (напр. фабриките за кибрит в Костенец, за дестилация на земни масла в Русе) тези индустриални предприятия не заемаха възлови места в икономиката на страната, поради което и не бяха обект на особено внимание в плановете за гражданската мобилизация на народното стопанство. Обаче след ограниченията във вноса, наложени от Германия, изведнъж добиха особено значение въпросите за организиране производството на сярна и солна киселина, калцинирана сода, син камък и др.

---

[114] ЦДИА, ф. 231, оп. 3, а. е. 41, л. 32, 6, 145, 280; а. е. 39, л. 1, 7—10; а. е. 92, л. 126—128.
[115] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 142, л. 340.
[116] ЦДИА, ф. 231, оп. 2, а. е. 107, л. 19.
[117] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 142, л. 341—343.

Военновременните нужди от сода каустик през 1942 г. се преценяваха на 3250 т, от калцинирана сода — на 4100 т, от солна киселина — 550 т (от които собствено производство 50 т), от син камък — 7050 т, от сярна киселина — 2600 т.[118] В плана за 1943—1944 г. нуждите от киселини останаха същите, а от калцинирана сода — 4540 т.[119] При липсата на внос от Германия се налагаше създаване на собствено производство.

През 1940 г. беше сключен договор между „Акциенгезелшафт Динамит Нобел", Братислава, филиал на германския химически концерн „И. Г. Фарбениндустри" и българското правителство за създаването на българска фабрика за сярна киселина. Депутатът от опозицията П. Стайнов разкри в Народното събрание, че контролният пакет акции щеше да бъде в германски ръце, че фабриката се проектираше да се построи не при мина „Елшица", където се намираха суровините, а при спирка Марица поради близостта до германските мини „Пирин", чиито руди щяха да се използуват като суровини. По този начин Фарбениндустри искаше да си осигури една изключително изгодна позиция в икономиката на страната. Срещу договора се опълчиха и редица правителствени депутати и той не беше приет.[120]

През 1942 г. „Динамит Нобел" и а. д. „Амонал", София, креация на италианския концерн „Монтекатини", подновиха предложението за строеж на фабрика за сярна киселина, но в Бургас. „Монтекатини" разполагаше с пирити в Гърция и със собствен платноходен флот за тяхното пренасяне до българско пристанище, но в своето предложение той премълча въпроса за снабдяването на фабриката със суровини. Индустриалните среди приеха предложението при положение, че им се осигури преобладаващо капиталово участие и че се използуват български пирити. Същевременно постъпиха две нови по-изгодни предложения от а. д. „Концерн на дружествата за химическо и металургическо производство", Прага, и от заводите „Унгария", Будапеща. При поетите ангажименти към Германия в петия протокол на смесената правителствена комисия индустриалният съвет прецени, че въпросът беше станал вече политически, и предостави неговото решаване на правителството.[121] Срещу германския проект, който предвиждаше даването на редица концесионни права и привилегии, се обяви Общият съюз на българските индустриалци.[122]

Преговорите за построяването на фабрика за сярна киселина се проточиха до края на войната без резултат. Под претекст, че окончателните граници на България не били установени и че трябвало да се направят предварителни проучвания за цялостните нужди на „Велика" България, германската комисия отхвърли и искането за организиране производството на сода каустик.[123] На осмото заседание на смесената стопанска комисия германската страна обеща да се застъпи за бързата доставка на една готова инсталация за добиване на сода каустик и калцинирана сода, предназначена за Иран.[124] Под най-различни предлози се отложиха всички български искания

---

[118] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 141, л. 12—15 и прил. 1.
[119] ЦДИА, ф. 231, оп. 2, а. е. 107, л. 9—11.
[120] 25 ОНС, Стенографски дневници, II р. с., 43 з., 22. I. 1941 г., с. 1167—1186; ЦДИА, ф. 173, оп. 6, а. е. 1650, л. 70.
[121] ЦДИА, ф. 231, оп. 3, а. е. 42, л. 267—268, 279, 281—283, 329.
[122] ЦДА НРБ, ф. 4, оп. 1, а. е. 2, т. II, л. 94—95.
[123] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 962, л. 442—449.
[124] Пак там, а. е. 344, л. 19—36, точка 32 „г".

за създаването на нови индустрии за производство на киселини, суперфосфати, добиване на петрол от нафтошисти и др. Германската страна поставяше контраискания за предимно германско капиталово участие в бъдещите предприятия, за допълнителни проучвания от специалисти, даваше обещания, които не се изпълниха, и пр.[125]

Върху развитието на химическата индустрия повлия липсата или силно намаленият внос както на изброените, така и на редица други суровини, доставяни предимно от Германия: сода каустик и калцинирана сода — в сапунената индустрия, безир и ленено масло — в индустрията за бои и лакове, амониева и калиева селитра, парафин, сяра и др. — в индустрията за взривни материали, сурово земно масто (внасяно от Румъния, но ограничавано от Германия) — в производството на петролните рафинерии, фосфор, калиев бихромат, железен окис, цинквайс, сяра и др. — в кибритената индустрия, сярна киселина — в производството на син камък и т. н. До известна степен липсващите химикали бяха заменени с други от местен произход.

Общото състояние на химическата индустрия се вижда от данните, посочени в приложения 1 и 2. В 1944 г. производството спадна на 74,6% спрямо производството през 1939 г. Основната причина за това беше намалението на суровините, употребени в химическата индустрия — на 49,2%, при което спадането беше по-голямо при вносните суровини — на 44,8% и по-малко при местните — на 54,7%.

Метална индустрия. Военновременните нужди от желязо се преценяваха през 1942 г. на 140 хил. т, а предвиденият внос от Германия — на 30 хил. т, които се считаха основателно като крайно недостатъчни.[126] В общодържавния план за 1942—1943 г. се предвиждаха 75,4 хил. т производство и внос на желязо и чугун.[127] От тях само 33 хил. т бяха включени във вносните листи от Германия. При това 13,1 хил. т, или 40% се, предвиждаше да се отделя като неприкосновен запас за нуждите на войската.[128] В плана за 1943—1944 г. нуждите от чугун, желязо и стомана възлизаха на 217 хил. т, от които 211 хил. т трябваше да осигури вносът и 6 хил. т — собственото производство.[129]

Вносът на необработено желязо спадна силно. През 1940—1944 г. той беше съответно 41,2 хил. т, 43,8 хил. т, 36,9 хил. т, 17,3 хил. т и 8,7 хил. т. Положението се отегчи след отхвърлянето на системата на индивидуалните контингенти за внос от СССР, каквато възможност се предвиждаше в листата към спогодбата за плащанията между СССР и България.[130] Голяма част от вноса се употребяваше за нуждите на германските войски в България. Това наложи сключването на специално споразумение за регулиране поръчките на желязо и други метали с Германия. С него се целеше чрез увеличаване на вносните контингенти да се компенсира недостигът, създаван поради снабдяването на германските войски.[131] Тази спогодба обаче не се изпълни. Върху народното стопанство се отрази тежко и изменението на структурата на вноса на металите. Намаля силно вносът на необработено желязо, сто-

---

[125] ВИА, ф. 5, оп. 1,а. е. 962, л. 475—488; ЦДИА, ф. 173, оп. 6, а. е. 1650, л. 70; АМВР ф. Народен съд, X състав, т. 12, л. 230—256, точка 58.

[126] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 265, л. 186.

[127] Пак там, а. е. 141, л. 12—15.

[128] Пак там, приложение 1.

[129] ЦДИА, ф. 231, оп. 2, а. е. 107.

[130] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 9, л. 58.

[131] Пак там, ф. МВ-ЩВ, Отдел снабдителен, 1941—1945, оп. V, д. 2108, л. 249—253.

мана и цветни метали, които служеха като суровини на металната индустрия, за сметка на сравнително по-малкото намаление (а в някои случаи и на известно даже увеличение) на готовите фабрики.[132]

За преодоляване на кризата за желязо с правителствено решение се възложи на а. д. „Електрометал", София, да организира производството на 6 хил. т чугун и желязо. Във връзка с това а. д. „Гранитоид", Столичната голяма община, Електрическото дружество за София и България и мини Перник до 30. IX. 1941 г. трябваше да свържат електропроизводителните си предприятия в обща система, която да предостави на „Електрометал" около 4 хил. киловата електрическа мощност за топене на рудата.[133] Осем месеца покъсно обаче се даде предимство на електрифицирането на Северна България, с което производството на желязо стана проблематично.[134] Вместо конкретни мерки в държавния план за 1942—1943 г. беше само отбелязано пожеланието „да се подкрепи „Електрометал", единственото металургично заведение за страната"[135]. В плана за 1943—1944 г. наново се подчертаваше необходимостта от откриването на фабрики за чугун, стомана и желязо при а. д. „Електрометал", както и при а. д. „Авгис", гара Яна, Новоселско, и при мини Перник.[136]

Положението с цветните метали беше също така тежко. Чрез БЗКБ държавата сключи договор с френските мини „Луда Яна" за изкупуване на цялото количество електролитна мед, което те внасяха срещу изнасяната руда.[137] Военновременните нужди от олово възлизаха на около 1000 т (от които 340 за войската),[138] като се разчиташе на внос от Германия, който не беше сигурен. Поради това с правителствено постановление се възложи на фабриката на Макс Дамбориц в София да произвежда олово от местни руди. Предприятието беше подпомогнато с кредити от ББКр под гаранция на държавата.[139] През 1942 г. фабриката даде първите 400 т олово.[140] В плана за 1943—1944 г. се предвиждаше производство на олово от 1000 т и внос от 1354 т.[141] В действителност през 1943 г. се произведоха 496 и се внесоха 114 т, а през 1944 г. тези цифри бяха съответно 672 и 0,6 т.

Гладът за метали подтикна създаването на специална комисия по стопанисването на металите при Дирекция на вътрешната търговия, индустрията и занаятите със задача да упражнява надзор върху производството, вноса, употребата и разпределението им и т. н. Комисарят по металите, зам.-директорът на гражданската мобилизация, упражняваше контрол върху изпълнението на решенията на тази комисия.[142]

Наличностите от метали в края на 1944 г., сравнени със средномесечното потребление през 1941 г., бяха следните: желязо сурово — за около 2 м., стомана — за 2 м., чугун — за 2 м., мед и месинг — по за 2 м. и т. н.[143]

[132] Статистика на външната търговия 1942—1944 г., 1946, с. 62—77.
[133] 3. ПМС (14. I. 1941, прот. 6 (ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 10, л. 214—215, а. е. 26, л. 51,56).
[134] 22. ПМС, 21. VIII. 1941, прот. 139 (ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 265, л. 186—187.
[135] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 141, л. 5.
[136] ЦДИА, ф. 231, оп. 2, а. е. 107, л. 19.
[137] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 9, л. 32, 52.
[138] Пак там, а. е. 265, л. 187.
[139] 9. ПМС от 22. XI. 1940 г., прот. 208 (пак там, а. е. 9, л. 203, а. е. 26, л. 52.
[140] Пак там, а. е. 141, л. 5.
[141] Пак там, а. е. 1088 „а", приложение.
[142] Пак там, а. е. 142, л. 331.
[143] Количеството на някои метали в индустрията. Списание и известия на Главна дирекция на статистиката. София, 1945, № 1.

Действителните запаси за индустрията бяха много по-малки, тъй като тук се включваха част от неприкосновените запаси за войската, металите за строителството, за нуждите на БДЖ, занаятите и др. Това се потвърждава в годишния отчет на секция „Метали“ при Дирекция на гражданската мобилизация за 1944 г., където беше отбелязано, че военновременните нужди не можаха да бъдат задоволени даже частично поради пълното изчерпване на разните метални полуфабрикати. Поради това част от индустриалните предприятия преустановиха производството, а други продължиха да работят с част от своя капацитет. За това съдействува преди всичко Германия, тъй като голяма част от уговорените да се внесат метални полуфабрикати оставаха пак като суров материал в германски фабрики за производство на готови фабрикати, а останалата част въобще не се внесе. Направените постъпки за енергична интервенция пред германските власти останаха безрезултатни.[144]

В крайна сметка към края на 1944 г. по-голямата част от металната индустрия работеше с много малка част от производствения си капацитет. Така от 3 фабрики за валцоване и изтегляне на метали 1 не работеше, 1 работеше с 50% и 1 със 70% от капацитета си; от 4 металолеярни фабрики 3 не работеха, а една използуваше 70% от капацитета си; от 54 металолеярни и машинни фабрики 10 не работеха, 27 работеха с 10% от капацитета си, 8 — с 20%, 3 — с 30%, 3 — с 40%, 1 — с 50%, 1 — с 60% и 1 — със 70%; от 19 фабрики за дребни железарски пресови изделия, изготвяни от отпадъци, 4 не работеха, 2 работеха с 10% от капацитета си, 2 — с 20%, 5 — с 30%, 1 — с 40%, 1 — с 50%, 1 — с 60%, 1 — със 70% и 1 — с 80%; от 7 фабрики за волски подкови 3 не работеха, 2 използуваха 30% от капацитета си, 1—40% и 1—80%; 5-те фабрики за конски подкови работеха с пълния си капацитет, но от 2-те фабрики за клинци 1 не работеше, а втората използуваше само 40% от капацитета си; от 7 фабрики за кирки, чукове и лопати 3 не работеха, 2 произвеждаха с 10% от капацитета си, 1 — с 20% и 1 — с 30%. В подобно състояние се намираха и фабриките за болтове и гайки, за налчета, за телове, гвоздеи, бурми, водопроводни и бергманови тръби, за печки, емайлирани съдове и за кревати. Въз основа на данни, събрани от 163 предприятия, се установи, че металната индустрия към края на 1944 г. работеше със следния капацитет.[145]

Капацитет	Необходими сурови материали			
	при една смяна		при две смени	
	тонове	%	тонове	%
Общ капацитет	52 025	100	104 050	100
Зает капацитет	5 727	11	5 727	5,5
Свободен капацитет	46 298	89	98 323	94,5

За общото развитие на металната индустрия може да се каже (вж. приложение 1 и 2), че производството непрекъснато спадаше, за да стигне до 42,5% от равнището на 1939 г. Основната причина за това беше значител-

[144] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 206, л. 28—32.
[145] Пак там, а. е. 224, л. 251—259.

ното намаление на употребените суровини на 24,4%, при което за вносните намалението стигна до 17%, а за местните, които имаха малко относително тегло — до 59%.

Кожарска индустрия. Годишните мирновременни нужди от сурови кожи за населението и войската възлизаха на 11 хил. т, които при военновременните условия изцяло трябваше да се отделят за войската.[146] Кожарските индустриални и занаятчийски предприятия посрещаха едва 50% от производствените си нужди с кожи местно производство през 1940 г. Недостигът на местни сурови кожи, липсата на внос и нарасналите военновременни нужди причиняваха остра липса на кожени изделия и особено на гьон. Освен това липсваха дъбилни материали, рибено масло и парафин.[147] Военновременните нужди през 1941 г. и по плана за 1942—1943 г. се преценяваха на 26,7 хил. т кожи кръвно тегло и следваше да се задоволят със 7,3 хил. т кожи местно производство и 19,4 хил. т кожи от внос, като от тях се образува неприкосновен запас от 6,5 хил. т за войската.[148] В плана за 1943—1944 г. необходимите количества бяха намалени на 19,7 хил. т (6,5 хил. т местно производство и 13,2 хил. т внос). Поради явната невъзможност да се изпълни планът се премина към „заместителите" на гьона — дървените стъпала за обувки.[149]

В навечерието на войната Германия беше главният вносител на кожи от едър рогат добитък. През 1939 г. от всичко внесени 2575 т кожи 2418 т бяха от Германия. От 1940 г. нататък тя фактически спря да внася кожи в България: през с. г. от 787 т внос на Германия се падаха 96 т, през 1941 г. от 151 т внос от Германия се внесоха 48 т, а до края на войната се внесоха нищожни количества, в които Германия нямаше никакъв дял. Прекъснатите морски и сухопътни връзки с други държави и пълният германски контрол над българската външна търговия не позволиха да се потърсят други пазари. По тези причини кожарската индустрия трябваше да работи с все по-малки количества кожи от едър рогат добитък.

Години	Употребени кожи от едър рогат добитък (тонове)		
	всичко	вносни	местни
1939	4483	2055	2428
1940	4325	731	3594
1941	3773	70	3703
1942	3265	6	3259
1943	2882	131	2751
1944	1887	14	1873

Намалението на употребените кожи с 58% се дължи преди всичко на пълното прекратяване на вноса, както и на намалението с 23% на употребените кожи от местен произход. Увеличеното клане на добитък през военните години и увеличението на територията на страната не можаха да компенсират прекратения внос.

---

[146] Б. Енчев. Стопанската подготовка на държавата за война. . ., с. 57.
[147] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 26, л. 571, а. е. 142, л. 311.
[148] Пак там, а. е. 265, л. 181—183, а. е. 141, приложение 1.
[149] ЦДИА, ф. 231, оп. 2, а. е. 107; ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 142.

Кожухарската промишленост и индустрията за лицеви кожи бяха задоволени изключително от кожи от дребен рогат добитък от местен произход и не зависеха от вноса.

В края на 1944 г. кожарската промишленост (индустрия и занаяти) при капацитет от 10 хил. т обработваше 2,5 хил. т, или използуваше само 25% от своя капацитет.[150]

От данните за развитието на кожарската индустрия през войната (вж. приложение 1 и 2) се вижда, че производството ѝ спадна на 45,2%. Това се дължи на намалението на вложените суровини, предимно на по-скъпите вносни кожи от едър рогат добитък, които бяха частично компенсирани с кожите от дребен рогат добитък (кожухарската промишленост работеше с пълни сили за задоволяване нуждите на германските войски за Източния фронт).

Каучукова индустрия. Военновременните нужди от каучук през 1941 г. възлизаха на 1550 т, от които за войската 250 т. Това количество не беше голямо, но каучукът заемаше изключително важно значение в народното стопанство, особено за автомобилния транспорт и обуването на селското население. Страната се нуждаеше от 17 хил. комплекта автомобилни гуми, 1/4 от които бяха за войската.[151] Нуждите от каучук през 1942 г. бяха 2500 т, по плана за 1942—1943 г. — 1550 т и за 1943—1944 г. — 2500 т, като се разчиташе само на внос (по плана за 1942—1943 г. се очакваше собствено производство от 300 т).[152]

В навечерието на войната нужният суров каучук се доставяше предимно от Германия (1939 г. от всичко 690 т внос 559 т бяха от Германия). Вследствие силното съкращение на германския внос през следващата година се увеличиха доставките от Англия, Холандия и Холандска Индия. Поради прекъсването на морските пътища пресекнаха и тези доставки. До края на войната бяха внесени всичко още 235,5 т каучук. Катастрофата със снабдяването доведе почти до пълното прекратяване на производството в малките фабрики, на брой 38. От пазара изчезнаха напълно автомобилните гуми и обувните гумени изделия.[153]

Липсата на каучук принуди българската комисия настойчиво да иска от Германия доставката на инсталация за производство на синтетичен каучук. С правителствено решение даже се възложи на а. д. „Производство-пласмент", София, да организира получаването на синтетичен каучук. Дружеството беше подпомогнато с кредити, първоначално с 2 млн. лв.,[154] а през 1942 г. — с 50 млн. лв. под гаранция на държавата.[155] През 1944 г. му се дадоха нови 20 млн. лв.[156] Поради твърдата позиция на Германия да не позволява развиването на нови клонове в българската индустрия строежът не беше довършен до края на войната.[157]

За задоволяване нуждите на Министерство на войната фабриките за гумени изделия „Х. Бакиш" и „Бата" бяха милитаризирани.[158]

---

[150] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 224, л. 93.
[151] Пак там, а. е. 265, л. 191—192.
[152] Пак там, а. е. 206, л. 41—60; а. е. 141, приложение 1; ЦДИА, ф. 231, оп. 2, а. е. 107, л. 7—8.
[153] Пак там, а. е. 25, л. 144.
[154] Пак там, а. е. 40, л. 456.
[155] Пак там, а. е. 11, л. 156.
[156] Пак там, а. е. 15, л. 151.
[157] ЦДИА, ф. 234, оп. 2, а. е. 107, л. 7—8.
[158] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 11, л. 166, а. е. 15, л. 165.

Поради липса на суровини фабриките започнаха да работят с каучукови отпадъци и с регенерирана гума.[159] Употребените материали в каучуковите фабрики бяха, както следва:

Години	Употребени материали в тонове			
	каучук суров	каучук регенериран		
	вносен	местен	вносен	всичко
1939	692	57	—	57
1940	942	260	2	262
1941	199	529	1	530
1942	2	188	63	251
1943	54	147	1	148
1944	7	15	95	110

Видно е, че намалелият внос почти до нула не можа да бъде компенсиран с регенерирания каучук.

Положението в каучуковата индустрия се отегчаваше още повече поради обстоятелството, че тя още преди войната се намираше под режима на преситеност.[160] През 1940 г. наново се обяви обща преситеност за каучуковата индустрия, която продължи и през 1941 г. Тогава общият производствен капацитет на каучуковите фабрики възлизаше на 22 хил. т гумена смес при двусменна работа, докато цялото производство възлизаше едва на хиляда т гумена смес. Въпреки това през 1942 г. се допусна строежът на 3 нови фабрики, като по този начин производственият капацитет щеше да възлезе на над 27 хил. т гумена смес, докато нуждите на страната не надхвърляха 2 хил. т. Режимът на преситеност продължи до края на войната.[161]

От данните за развитието на каучуковата индустрия през войната (вж. приложение 1 и 2) се вижда, че производството спадна на 28,6%. Ако тази цифра не е по-ниска, това се дължи на останалите производства от същия отрасъл. Намалението се дължи изключително на намалението на употребените суровини на 20% (вносните — на 10,8% и местните — на 39,3%).

ИНДУСТРИЯ, НЕЗАВИСЕЩА ОТ ВНОСА

Тютюнева промишленост. Манипулираните тютюни заемаха първо място в износа на България. От 1940 до 1944 г. процентното им участие в стойността на експорта беше 26,5%, 37,7%, 30,9%, 41,7% 42,0%, а в износа за Германия — 27,9%, 37,3%, 31,8% 41,8% и 39,8%. Германия (вкл. Бохемия и Моравия) поглъщаше по-голямата част от количеството на изнесения тютюн: 70,9%, 75,9%, 79,8%, 85,1% и 88,2%. Ето защо влиянието на империалистическа Германия върху развитието на българската тютюнева промишленост беше изключително голямо.

Германският тютюнев концерн „Х. Ф. & Ф. Ф. Реемтстма", Хамбург, организира своя изкупвателна мрежа в България. В нея влизаха десетина

[159] ВИА ф. 5, оп. 1, а. е. 142, л. 321.

[160] ЦДИА, ф. 231, оп. 3, а. е. 41, л. 3, 5, 32, 435, 37, а. е. 93, л. 106—107.

[161] Пак там, а. е. 42, л. 1—2, 128, 177—180, 454—455; а. е. 93, л. 114; ВИА,ф. 5, оп. 1, а. е. 224, л. 93.

немски фирми, които изкупуваха и манипулираха близо 1/3 от изнасяния тютюн, както и над 150 български тютюнотърговци и тютюневи кооперации, които изкупуваха и манипулираха останалите 2/3 на комисионни начала. „Реемтстма" въведе контингентна система, при която той определяше кой тютюнотърговец, от кой район, по колко килограма и по каква цена ще изкупува тютюните, какви манипулационни и транспортни разноски може да направи, какви максимални надници може да заплаща на работниците, какви отчетни книги да води и т. н. Концернът определяше размерите на кредитите, които Кредитна банка отпущаше авансово на тютюнотърговците, за да могат да извършат покупките, както и размерите на комисионите, които се даваха на тютюнотърговците. „Реемтстма" посочваше транспортните къщи, които да извозят тютюните до Германия, и изискваше от държавата да не облага нейните комисионери — българските тютюнотърговци, с допълнителни данъци.[162]

По този начин българските фирми, където се извършваше манипулацията на тютюните, престанаха да упражняват самостоятелна стопанска дейност и се превърнаха в комисионери, изцяло подчинени на „Реемтстма". В един доклад от 1942 г. на Д. Г. М. до Министерския съвет се изтъкна, че тютюневата търговия „не е режим на напълно свободна търговия, а на монополен режим, който се дирижира не от държавата, а от чужди на страната ни предприятия, каквито са разните покупателни бюра („Експортно и ревизионно бюро" на „Реемтстма", б. м., Д. К.) и режим („Аустрия табакверке", Виена, б. м., Д. К.), които финансират покупките на тютюн, влияят върху образуването на цените им и пр. и най-после превръщат българските тютюнотърговци в свои агенти.[163] Така създаденото положение даде повод на директора на храноизноса да предложи въвеждането на държавен тютюнев монопол при запазването на германската изкупвателна система с комисионерите тютюнотърговци, но който да измести чуждите покупателни бюра.[164]

Правителството остави без внимание тези, както и други предложения, които можеха да засегнат интересите на всевластния концерн.

Изключителната власт, която „Реемтстма" упражняваше в страната, наложи своя отпечатък върху структурата на тютюневата промишленост.

Основната част от произведените тютюневи стоки представляваха манипулираните тютюни (средно за периода 1940—1944 г. над 84%). В този вид те се изнасяха за Германия предимно, където вече се дообработваха от нейната папиросна индустрия. Делът на българската цигарена индустрия от всичко произведени тютюневи стоки остана сравнително много нисък, въпреки че имаше налице всички необходими условия той да стане по-значителен и по този начин да се ликвидира със сезонната и постоянна безработица в тютюневия бранш. Въвеждането на тонгата обаче окончателно измести по-бавната и по-скъпа ръчна манипулация („басма", „широк пастал"). Към 1943 г. цялата манипулация се извършваше вече тонга (98%). Останалите 2% представляваха отпадъци (пул и чурук). Поради това безработицата сред тютюноработниците стана още по-силна. След като броят на работниците, заети в

---

[162] По-подробно вж. Д. Коен. Ограбването и разоряването на българското стопанство от германските империалисти през Втората световна война. София, 1966, с. 56—67, 73—81, 85—91, 153—155, 211, 250—251; Ограбването и разоряването на българското тютюнево стопанство от фашистка Германия през Втората световна война (1940—1944 г.). Известия на държавните архиви, № 4, София, 1960, с. 98—150.

[163] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 23, л. 13—14.

[164] Пак там, л. 16—20.

манипулацията на тютюните през 1939 г., беше 18,9 хил. и стигна през 1941 г. до 21,3 хил., той бързо спадна през 1942 г. на 17,5 хил., през 1943 г. — на 11,4 хил. и през 1944 г. — на 14,2 мил. Тютюнотърговците също не спечелиха нищо от рационализацията с въвеждането на тонгата, тъй като те получаваха в началото твърдо определена комисиона върху килограм тютюн, а после — процент върху ниската цена, по която германците изкупуваха манипулираните тютюни. От въвеждането на тонгата спечели само „Реемтстма", тъй като при нея се плащаше по-малко за работна ръка и следователно производствените разноски, които концернът признаваше, станаха по-ниски.

Консервна индустрия. Българската консервна промишленост до 1938 г. броеше 43 индустриални заведения, предимно за плодове и зеленчуци, с капацитет от 11 500 т (при едносменна работа и 100 работни дни). Срещу това през 1937 г. бяха произведени 4,2 хил. т консерви, а пласирани — 3,7 хил. т. Министерство на войната преценяваше военновременните нужди от плодови и зеленчукови консерви в размер на 3,5 хил. т. При тези данни голяма част от капацитета на консервната промишленост стоеше неизползувана, поради което за нея беше обявен режим на обща преситеност.[165]

Положението рязко се измени през годините на войната. В съгласие с германските планове износът на пресни плодове и зеленчуци трябваше да намалее за сметка на консервираните. Още в края на 1940 г. бяха граждански мобилизирани 240 предприятия и хранителната промишленост, между които всички по-големи консервни фабрики.[166] На третото заседание на българо-германската смесена правителствена комисия се реши България да засили износа на зеленчукови и плодови консерви „съгласно снабдителния план на европейската стопанска структура"[167]. Върху това решение оказваха влияние и несигурният жп. транспорт през Югославия, продължителният път през Дунава и военно-консумативният характер на германския пазар.

Преработката на плодове и зеленчуци получи грамадно за тогавашните условия увеличение. Производството на пулпове нарасна бързо, като първо място в това отношение държеше ягодовият пулп, след който следваха кайсиевият, ябълковият, гроздовият и т. н. Нарядите за германските войски подтикнаха развитието на производството на плодови мармелади. Бързо израснаха производствата на охладени и замразени плодове. Докато до 1940 г. се произвеждаха само пюрета и пулпове, през 1941 г. започна производството на зеленчукови консерви и на охладени плодове, през 1942 г. — на замразени плодове, а през 1943 г. — на плодови консерви и концентрати.

В общия държавен план за гражданската мобилизация на народното стопанство през 1943—1944 г. се предвиждаше да бъдат произведени 40 хил. т консерви.[168] Производството, макар и да не достигна това количество, нарасна експлозивно: 1939 г. — 679 т, 1940 г. — 1964 т, 1941 г. — 4058 т, 1942 г. — 7101 т, 1943 г. — 24 249 т, 1944 г. — 13 200 т, или само за периода 1939—1943 г. производството се увеличи 36 пъти. По-голямата част от консервите отиваха на германския пазар чрез германския концерн „Айнкауфтгезелшафт дер дойчен консервен индустри", Берлин, и една малка част, предназначена за т. нар. протекторат Бохемия и Моравия — чрез една пражка фирма. Пълномощник

---

[165] ЦДИА, ф. 231, оп. 3, а. е. 92, л. 112—114, а. е. 41, л. 3—5, 112.
[166] Б. Енчев. Стопанската подготовка на държавата. . . , с. 101.
[167] АМВР, ф. Народен съд, X състав, т. 12, л. 152—187, прил. 2, т. III и V.
[168] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 142, л. 55.

на германския концерн по приемането на пулповете в България беше фирмата „Гевеко".[169] Пулповете се преработваха по-нататък в германските заводи.

Набъбването на консервното производство стана толкова бързо, че започнаха да се чуват гласове за обявяването му за преситено. БЗКБ се опасяваше, че в района на Кричим например, където имаше три фабрики, две в строеж и още една в проект, щяха да се засегнат интересите на съществуващите консервни предприятия.[170] Режим на преситеност не се обяви. Броят на консервните фабрики нарасна от 39 през 1939 г. на 76 през 1944 г., инсталираните двигатели нараснаха съответно от 871 к. с. на 5592 к. с., а среднодневният брой на работниците от 458 през 1939 г. скочи на 3371 през 1943 г., за да спадне на 1873 през 1944 г. Производството на консерви изпревари ръста на работниците и на инсталираните мощности, което говори за повишение на производителността на труда.

Въпреки че консервната индустрия се считаше от Германия като най-пригодна за една земеделска страна като България, германците направиха опити да я поставят под свое пряко ръководство чрез наемането на фабрики, чрез изкупуването на плодове и зеленчуци и предаването им за обработка на ишлеме в българските консервни фабрики и др. Индустриалците с основание считаха тези опити за средство, с което германците искаха да изтръгнат тази индустрия от български ръце и реагираха срещу тези опити.[171]

Мелничарска индустрия. Мелничарската индустрия и преди войната и през време на войната се развиваше под режима на преситеност. Този режим беше потвърден в един доклад на министъра на търговията до Министерския съвет от 1940 г., в който се изнасяше, че в страната имаше 881 валцови мелници, 1608 каменно-буратни мелници и 6614 караджейки, или всичко 9103 мелници. Капацитетът на валцовите мелници само възлизаше на 10 млн. т годишно, докато годишното производство на зърнени храни, подлежащи на смилане, беше около 2,3 млн. т (останалите количества бяха предназначени за посев — 350 хил. т, за фураж 650 хил. т, за износ 200 хил. т). По този начин общият капацитет на мелниците надвишаваше пет пъти, а само този на валцовите мелници — над 2,8 пъти цялото количество зърнени храни, подлежащи на смилане. След 1941 г. режимът на преситеност се разпростря и върху „новите" земи. През 1942 г. мелничарската индустрия наново беше обявена за преситена. Изключение се направи за Скопска, Битолска и Беломорска област и Западните покрайнини поради неравномерното разпределение на мелниците и нецелесъобразността да се пренасят на големи разстояния зърнените храни за смилане.[172]

Мелничарската индустрия беше изцяло зависима от местните реколти и следваше нейните колебания[173] както по отношение на производството, така и в заетата работна ръка и изработените надници.

О т общите данни за развитието на индустрията за храни, питиета и тютюни (вж. приложение 1 и 2) се вижда. че производството се увеличи на 118,4% през военните години. Основната причина за това беше независимостта от

---

[169] ЦДИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 781, л. 56.

[170] Пак там, ф. 231, оп. 3, а. е. 78, л. 5.

[171] ЦДА НРБ, ф. 4, оп. 1, а. е. 2, т. VI, л. 110.

[172] ЦДИА, ф. 231, оп. 3, а. е. 41, л. 32 „з", 32 „и", 6; 3—5; а. е. 42, л. 126—129, 331; а. е. 92, л. 124—128, 135—136.

[173] Реколти: 1940 г. — 2771 т, 1941 г. — 2762 т, 1942 г. — 1735 т, 1943 г. — 2667 т, 1944 г. — 2831 т.

вноса. Вносните материали имаха незначително относително тегло (4,2% през 1939 г.) и тяхното намаление на 39% през 1944 г. спрямо 1939 г. не оказа влияние върху увеличението на местните материали на 111% и следователно — върху производството.

Минна промишленост. Империалистическа Германия разполагаше с много слаби запаси от черни и цветни метали, докато Англия, Франция, Канада, САЩ и контролираните от тях райони в Африка и Индия имаха решително превъзходство в това отношение. Германия притежаваше 1,8% от световните запаси от желязо, а противниците ѝ — 71,5%. Съответните цифри за никела бяха 0 и 98% (без Индия), за мангана 0 и 84% (без Англия), за медта 3,3 и 56,3% (без Индия), за цинка 6,2 и 27% (без Канада, Африка и Индия), за олово 5,7 и 32,7% (без данни за Франция, Канада, Африка и Индия), калай 0 и 37,3% (без данни за Канада, Африка и Индия). Германия можеше да задоволява от собствено производство $^2/_3$ от своите нужди от цинк и $^1/_4$ — от мед. По отношение на хрома тя беше изцяло зависима от вноса.[174] Ето защо тя заграби всички мини за черни, цветни и редки метали в окупираните области, а там, където тя не стори това, насочи износа почти изцяло към своите заводи.

По силата на спогодбата „Клодиус" (24/25. IV. 1941 г.) Германия си запази правото „да продължи неограничено започнатата от нея експлоатация на сурови индустриални материали и преди всичко на минерали" в Македония и Тракия, да има предимство при даването на минни концесии, да изнася неограничено всички руди и концентрати от тези области.[175] На друго място посочихме как Германия обсеби всички мини в „новите" земи. На третото заседание на смесената комисия Германия получи правото да издирва минни изкопаеми и в Тракия.[176] Дирекцията за природни богатства трябваше да предаде на германците освен откритите от нея находища на молибденова руда при с. Куинкьой, Ксантийско, но и тези при с. Лозен, Старозагорско, и при с. Бов, Софийско.[177] Молибденовите руди започнаха да се изнасят веднага за Германия „като крайно необходими за облагородяването на стоманата" в оръжейната индустрия.[178]

Германия постави ръка и на редица мини от „старите" предели на страната. Още през 1939 г. германските фирми „Фелтен & Гюйом" Карлсверке, Кьолн и „Отто Волф", Кьолн, изкупиха половината акции на дъщерното предприятие на „Гранитоид" — а. д. „Пирин", с което станаха негови съучастници в оловните и цинкови мини в Родопите „Бориева река", „Ерма река", „Петровица" и „Стратиев камък", както и в над 17 000 хектара запазени периметри. Впоследствие германската група внесе сама цялото увеличение на акционерния капитал от 100 млн. лв., тъй като българската група по липса на средства не можа да внесе своя дял. С това германците станаха пълновластни господари на най-крупното минно предприятие за руди в България. „И. Г. Фарбениндустри", Мансфелд—Берлин, сложи ръка на молибденовите обекти „Лозен", Старозагорско, „Бов", Софийско, „Кър Харман"

---

[174] Вж. Цветные и редкие металлы в военной подготовке капиталистических стран. ГОНТИ НКТП СССР, Москва, 1939, Ленинград. Сборник переводных статей под редакцией С. М. Вишнева и А. Ю. Шпирта, с. 47, 88, 89, 102—104.

[175] ВИА, ф. МВ-ЩВ, Отдел снабдителен 1941—1945 г., оп. 7, д. 81, л. 221.

[176] АМВР, ф. Народен съд, X състав, т. 12, л. 152—187, точки 20 и 32.

[177] ЦДИА, ф. 231, оп. 2, а. е. 103, л. 2.

[178] АМВР ф. Народен съд, X състав, т. 12, л. 230—256, точка 49, л. 303—332, точка 65.

Бургаско, „Гише концерн", Бреслау, присвои обекта „Св. Седмочисленици", Врачанско. Френските медни мини „Луда Яна", Панагюрско, привлякоха апетитите на обсебените от германците мини „Бор" в Сърбия. Германските мини в България имаха неограничени права: безмитен износ на добитите руди и концентрати, свободен трансфер на печалбите, „изплащане" на износа по германо-българския клиринг (което на практика значеше, че БНБ изплащаше на германците равностойността на износа от мините), транспорт, пресметнат върху 50% от българските тарифи, и т. н.[179]

В общия държавен план за 1943—1944 г. цялото планирано производство на руди беше отбелязано в графата „вероятен излишък за износ". Насърчиха се разработките на частните минни периметри, които представлявали интерес „от гледище на днешното общоевропейско (т. е. германско, б. м., Д. К.) военно стопанство"[180].

Фашисткото българско правителство правеше всичко възможно, за да осигури максимална експлоатация на рудните мини в интерес на Германия. С две постановления от 1941 г. то закрепи към всяка мина цели села, от които околийските управители и кметове взимаха принудително коли, коне, каруцари, мобилизираха ги граждански и ги пращаха в мините за извозване на рудите до най-близката жп. гара.[181] За да осигурят „по окончателен и постоянен начин" мините с работна ръка, всички мини бяха граждански мобилизирани. Напусналите работници бяха картотекирани и извикани на работа чрез военните окръжия. Миньорите станаха подсъдни на военните съдилища от деня на влизането на постановленията в сила.[182] Организира се пряко централно снабдяване на миньорите, създадоха се столове при мините.[183]

Въпреки старанията на правителството Германия увеличи натиска си. На осмото заседание на смесената правителствена комисия тя изиска България да продължи и засили износа на руди.[184] В резултат на това износът на руди през разглеждания период протече така:

		1939 г.	1940 г.	1941 г.	1942 г.	1943 г.	1944 г.
Износ	всичко т	5663	53 571	37 305	106 122	164 670	174 934
	за Германия т	3492	9 043	19 014	71 363	142 986	173 585
	%	61,5	16,8	51,0	67,2	87,0	99,3

Или общият износ (следователно и общият добив)[185] от мините нарасна 30,8 пъти, а износът за Германия — 49,7 пъти, което стана възможно поради пълното насочване на износа на руди към Германия. Засиленият добив

---

[179] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 19, л. 117—118; ЦДА НРБ,ф. 14, оп. 1, а. е. 9, л. 135—138 (прот. № 146 на УС); а. е. 10, л. 2—4 (прот. № 151 на УС), л. 20—21 (прот. № 156 на УС), л. 22—28 (прот. № 157 на УС; ЦДИА, ф. 231, оп. 2, а. е. 78, л. 8—9; Д. Коен. Ограбването и разоряването на българското стопанство. . . , с. 53—54.

[180] ЦДИА, ф. 231, оп. 2, а. е. 107, л. 6, 18.

[181] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 10, л. 321, 325.

[182] 36 и 37 ПМС от 12. VI. 1942 г. (прот. № 81) ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 11, л. 28, 29, а. е. 12, л. 175.

[183] Пак там, а. е. 11, л. 40.

[184] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 344, л. 19—36.

[185] Има голямо несъответствие между статистическите данни за добитите руди през 1943 и 1944 г. и в статистиката на индустрията и данните за износа в статистиката на външната търговия. Последните са над два пъти по-големи от данните за добитите руди. Явно е, че цифрите за производството не са пълни, поради което възприехме сведенията за външната търговия. Освен това в редица документи се говори за отказа на германската минна администрация да дава сведения за производството.

на руди ставаше без спазването на каквито и да са експлоатационни норми в рудниците, особено в германските мини в Македония.

Военновременните нужди от въглища през 1940 г. се преценяваха на 1908 хил. т срещу една средна годишна консумация от 1689 хил. т (за БДЖ 554 хил. т, за индустрията 503 хил. т, за отопление 632 хил. т и износ 391 хил. т). За 1941 г. тези нужди бяха определени на 2900 хил. т (от държавни мини 2200 хил. т и от частни мини 700 хил. т) за 1942 г. — 3100 хил. т (от държавни мини 2500 хил. т и от частни — 600 хил. т), за 1943 г. — 4076 хил. т и за 1944 г. — 4232 хил. т (от държавните мини 3500 хил. т и от частните — 732 хил. т).[186] Все по-нарастващите нужди от въглища се обуславяха от: засиления германски и български военен транспорт по БДЖ; нуждите на германските войски в Сърбия и на германския военен флот в Черно море; увеличения добив на метални руди; липсата на подходящи въглища в „новите" земи, поради което те се снабдяваха изключително от мините „Перник" и „Пирин"; засиления добив на електроенергия, сол и промишлени стоки в някои отрасли на индустрията, които работеха за Германия.[187]

Поради претоварване на държавните мини с поръчки през 1940 г. се взеха мерки за насочване на част от исканията към частните мини, като се увеличиха цените на въглищата, добивани в държавните мини.[188] Още едно обстоятелство съдействуваше за тези мерки. По официални данни износът на въглища през 1941—1944 г. нарасна така: 17,3 хил. т, 44,1 хил. т, 151,9 хил. т, за да спадне през 1944 г. на 55,4 хил. т. В действителност износът беше поголям, тъй като доставките за германската флота в Черно море се отчитаха като продажби на вътрешния пазар. За нуждите на германските войски се сключиха договори за доставка веднъж за 159 хил. т и неограничено количество сиви каменни въглища, с третия протокол на смесената правителствена комисия — други 168 хил. т, със седмия — нови 100 хил. т, с осмия — пак 100 хил. т, а с деветия пълният капацитет на частните мини в Ст. планина от третокачествени въглища се предостави за германските военни нужди.[189] Делът на БДЖ в консумацията на въглища порасна, както поради увеличения трафик, така и поради износването на локомотивите. Така разходите от въглища на 1 км пропътувано разстояние нараснаха от 45 кг през 1940 г. на 66 кг през 1943 г.

През 1941 г. подземните и квалифицираните работници в мините бяха освободени от временно обучение във войската, за да се осигури добивът на запланираните количества въглища. Нуждите от допълнителна работна ръка се задоволяваха чрез гражданската мобилизация.[190] Както при рудните мини, реквизираха се коне, каруци и се мобилизираха техните стопани от цели села,за да обслужват с транспорт каменовъглените мини.[191] Миите също бяха реквизирани. Въпреки това под най-различни предлози значителна част от миньорите напущаха работа пред страха, че по време на сезонните работи на село не ще могат да се върнат в своите стопан-

---

[186] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 10, л. 138—142, а. е. 141, прилож. 1, а. е. 15, л. 24, а. е. 190, л. 20; ЦДИА, ф. 231, оп. 2, а. е. 258, л. 1, а. е. 107, л. 6, 17.

[187] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 142, л. 9, 96.

[188] Пак там, а. е. 9, л. 167—169.

[189] АМВР, ф. Народен съд, X състав, т. 12, л. 188—202, точка 40, л. 230—256, точка 50, л. 303—332, точка 57; т. 13, л. 71—102,точка 63, л.155—249, точка 47, л. 257—274, точка 37.

[190] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 10, л. 138—142, а. е. 142, л. 92—93.

[191] Пак там, л. 326.

ства. Поради това ДГМ назначи военни инспектори и комендanти в мините,[192] към които впоследствие „за затвърдяване дисциплината“ бяха придадени до двама униформени запасни фелдфебели.[193] Направиха се опити за подобряване снабдяването на миньорите и организирането на столове към мините.[194] Когато тези мерки не дадоха желаните резултати, правителството прибягна към периодично извикване „на обучение“ за срок до 1 година до 2500 запасни войници от небългарски произход.[195]

Напрегнатите планове се изпълняваха все по-трудно (частните мини още от самото начало не ги изпълняваха). През 1943 г. положението стана още по-тежко. Междуведомствената комисия, която беше назначена да обследва състоянието на работите, докладва, че производството се спъва от честото мобилизиране на копачите, което ставаше причина останалите работници да не могат да се използуват пълноценно; че за подготовката на повиканите запасни войници (предимно турци и цигани) отиваха 6—7 месеца; че останалите работници, страхувайки се от гражданска мобилизация, се отлъчваха самоволно от мините, за да уредят домашните си работи; че Главното комисарство по снабдяването не отпускаше достатъчно хранителни продукти за миньорите, особено месо и мазнини, а отпусканите бяха некачествени; че липсваха цървули и че транспортирането на работниците от жп. гари до рудниците и обратно не беше редовно и достатъчно. Някои мини бяха пред опасност от закриване поради невъзможност да извозят натрупалите се големи количества изкопани въглища (мина „Лев“ например имаше на склад 10 хил. т въглища).[196]

При експлоатацията на мините не се спазваха техническите изисквания и норми. През 1942 г. министърът на търговията, промишлеността и труда докладва пред Министерския съвет: „Относно увеличението на производството на мини Перник се постигна почти крайният предел, който възлиза на около 2,5 млн. т годишно. По-нататъшното увеличение на производството е в зависимост от откриването на нови рудници, към което вече е пристъпено.“[197] Това не попречи обаче, както посочихме по-горе, плановете на държавните мини (главно мини Перник) за две години да се увеличат с 40%. През 1944 г. поради нередовното напредване в рудниците се увеличи опасността от рудничен натиск и руднични пожари, които можеха да се отразят зле върху редовната експлоатация, поради което главният директор на мините отхвърли отговорността от себе си.[198]

Производството на въглища (черни, кафяви, антрацитни, брикети и кокс) през 1939 г. беше 2089 хил. т, 1940 г. — 2648 хил. т, 1941 г. — 2809 хил. т, 1942 г. — 3681 хил. т, 1943 г. — 3935 хил. т и 1944 г. — 3254 хил. т, или то показа увеличение с 88% през 1943 г., което спадна на 55,5% през 1944 г. главно поради кризата в жп. и автомобилния транспорт. Тези резултати станаха възможни поради увеличението на работниците от 8880

---

[192] ЦДИА, ф. 231, оп. 2, а. е. 657, л. 37 и 62.
[193] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 13, л. 42.
[194] Пак там, а. е. 11, л. 40.
[195] Пак там, а. е. 13, л. 153.
[196] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 190, л. 110—116; ЦДИА, ф. 231, оп. 2, а. е. 657, л. 37.
[197] ЦДИА, ф. 231, оп. 2, а. е. 258, л. 2; ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 19, л. 87.
[198] Б. Енчев. Подготовка на гражданската мобилизация на природните богатства и индустрията ни и какво бе извършено по нея от Дирекция за гражданската мобилизация през периода 1939—1945 г. Ръкопис във ВИО МНО, София, 1954, с. 37—38.

през 1939 г. на 17 623 през 1944 г., или със 100%, както и на изработените надници със 102% и на инсталираните мощности в к. с. с 56,7%. Тези данни, съпоставени с по-малкия ръст на производството, показват значително намаление на производителността на труда: на една работническа надница през 1939 г. се падаха 745 кг добити въглища, 1940 г. — 746 кг, 1941 г — 648 кг, 1942 г. — 662 кг, 1943 г. — 665 кг и 1944 г. — 530 кг, или спадане с 28%. Поради това производствените разноски (възнаграждения на заетите лица, употребени материали, гориво и електроенергия) постоянно се увеличаваха, като относителният им дял спрямо стойността на производството нарасна от 53,4% през 1939 г. до 120,45% през 1944 г., когато мините приключиха със загуби.

От данните за развитието на тази промишленост (вж. приложения 1 и 2) се вижда, че производството се увеличи през годините на войната средно за периода 1940—1944 г. спрямо 1939 г. с 41,6%. В стойностно изражение това увеличение беше по-малко (20% средногодишно). Различията се дължат на ниските цени на рудите и въглищата, чрез които държавата финансираше империалистическа Германия и правеше скрити дотации на БДЖ и промишлеността. Основната причина на тези резултати бяха независимостта от вноса на спомагателни материали, относителното тегло на които беше малко и лесно заместимо със собствено производство.

Циментова, стъкларска и керамична индустрия. Военновременните нужди от цимент възлизаха първоначално (през 1941 г.) на 280 хил. т, от които за войската се отделяха 20 хил. т. Производството се осигуряваше главно от циментовата фабрика на а. д. „Гранитоид" в с. Батановци.[199] В плана за 1943—1944 г. се предвиждаше добив на 433 хил. т (233 хил. т от собствено производство и 200 хил. т от внос).[200]

Поради нарасналите нужди а. д. „Гранитоид" започна строеж на нова фабрика през 1942 г. при дъщерното си предприятие а. д. „Вулкан" в с. Черноконьово, Чирпанско.[201] За по-бързото й завършване държавата подчини строителството й на закона за гражданската мобилизация.[202] През 1942 г. произведеният цимент се разпределяше така, че за нуждите на войската (германска и българска) отиваше $^1/_4$, за държавни учреждения — $^1/_4$ и за частни лица (които в голяма степен работеха за държавни и военни строежи) — $^1/_2$. Поради нарастването на военните нужди от цимент и по други съображения се въведоха ограничения в частното строителство, а след това цялото производство и наличното количество цимент се блокира за нуждите на армията и германските войски.[203]

Производството на цимент не зависеше от вноса (ако се изключат някои резервни части, стоманени топки и др.), поради което върху него оказаха влияние само ограниченията в частното строителство. Поради това производството се задържа близо до равнището на 1939 г.: 1939 г. — 225 хил. т, 1940 г. — 216 хил. т, 1941 г. — 197 хил. т, 1942 г. — 200 хил. т, 1943 г. — 207 хил. т и 1944 г. — 148 хил. т. За тези резултати съдействуваха и лошото качество на въглищата, и кризата в жп. транспорт.

---

[199] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 265, л. 204.
[200] ЦДИА, ф. 231, оп. 2, а. е. 107, л. 13.
[201] ЦДА НРБ, ф. 14, оп. 1, а. е. 9, л. 89—101, точка 3.
[202] ВИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 11, л. 236.
[203] Пак там, а. е. 206, л. 41—60, а. е. 12, л. 232, а. е. 15, л. 60; ЦДА НРБ, ф.14, оп.1, а. е. 9, л. 122—134.

Военновременните нужди от стъклени изделия според плана за 1943—1944 г. възлизаха на 19 хил. т, от които стъкло за прозорци 9,7 хил. т (8,7 хил. т собствено производство и 1 хил. т внос), бутилки, дамаджани и др. 6,2 хил. т (4 хил. т. собствено производство и 2,2 хил. т внос) и др.[204] Основните суровини се добиваха в страната, но калцинираната сода, без която не можеше да се произвежда стъкло, се внасяше от Германия.

Целият отрасъл на промишлеността за строителството се разви под влиянието на ограниченията при даване разрешения за частно строителство, от една страна, и на засиленото военно строителство — от друга. Разрешените частни строежи бяха, както следва (в хил. куб. м): 1939 г. — 2928, 1940 г. — 3046, 1941 г. — 2767, 1942 г. — 3028, 1943 г. — 1653 и 1944 г. — 414. Срещу намалението на частното строителство се увеличиха строежите в държавния сектор и особено военните строежи, но за тях липсват данни. Известна представа за ръзгърнатото строителство ни дават данните за построените военни обекти на германските въздушни войски в България: сгради за щабове, противовъздушни скривалища и галерии, сгради за свързочни инсталации, писти за самолети, жилищни сгради, позиции за оръдия и прожектори, работилници, бункери, предпазни стени, шосета, навигационни въртящи се платформи, гаражи, летища и др.[205]

От данните за развитието на тази индустрия (вж. приложения 1 и 2) се вижда, че нейното производство спадна на 66,8% спрямо равнището от 1939 г. главно поради ограниченията, наложени на строителството в частния сектор. Военните и държавните поръчки не можаха да компенсират тези ограничения. Употребените вносни материали се задържаха приблизително на равнището на 1939 г. и следователно не оказаха влияние върху производството.

Електрическа промишленост. Според схващанията на ДГМ производството на електроенергия през Втората световна война трябваше да се увеличава предимно за сметка на водните електроцентрали. В действителност това увеличение стана за сметка на парните електроцентрали.

Водните електроцентрали показаха незначително увеличение, докато парните и смесените, които употребяваха въглища, увеличиха производството си средногодишно за периода 1940—1944 г. спрямо 1939 г. с близо 60%. Същевременно електроцентралите от групата „други термични", които употребяваха за гориво петролни продукти, поради което зависеха от вноса, отбелязаха намаление на производството си с 58%.

От приведените данни за състоянието на по-значителните клонове на индустрията през годините на войната, както и от данните за цялата индустрия (вж. приложения 1 и 2) могат да се направят следните изводи.

Общият индекс на обема на индустриалното производство надхвърли равнището на 1939 г. (средно за периода 1940—1944 г. 110,04%), като достигна най-високата си точка през 1941 г. (118,2%), след което започна да намалява, за да стигне най-ниската си точка през 1944 г. (96,7%). Анализът на индустрията от гледна точка на степента на зависимост от вноса и предимно на вноса от Германия показва, че:

1. Отраслите, които зависеха от вноса на суровини, отбелязаха слабо увеличение на производството през 1940 г. (102%) и непрекъснато намаление до 1944 г. (63,4%). Средното намаление за периода 1940—1944 г. беше 85,61%.

---

[204] ЦДИА, ф. 231, оп. 2, а. е. 107, л. 7—11.

[205] Д. Коен. Ограбването и разоряването на българското стопанство. . . , с. 114—117

Този процент в действителност е по-голям, като се има пред вид, че в тази група вълнено-текстилната и кожухарската индустрия, които не бяха зависими от вноса, не показаха намаление. Производството спадна и относително — спрямо отраслите във втората група (от 42% през 1939 г. на 35,3% през 1944 г.). Производителността на труда във всички отрасли показа намаление. Големи производствени мощности останаха неизползувани. Не се развиха нови необходими отрасли на промишлеността в химическото производство, металургията (с изключение на малко олово) и каучуковата промишленост.

2. Отраслите, които не зависеха от вноса на суровини, под усиления натиск на Германия за задоволяване на нейните нужди отбелязаха общо увеличение — най-високо през 1941 г. — 138,2% и средно за периода 1940—1944 г. — 125,34%. Това увеличение беше най-високо в тютюневата, консервната, рудодобивната и каменовъглената промишленост. Производството в тази група се увеличи и относително — спрямо отраслите в първата група (от 58% през 1939 г. на 64,7% през 1944 г.). Някои отрасли във връзка с намаление на строителството показаха понижение на производството, въпреки че не зависеха от вноса (керамика, стъкло, цимент и др.). Производителността на труда се повиши в тютюневата, консервната и рудодобивната промишленост: в първите две благодарение на рационализации в технологията на производството, новото оборудване и по-добрата организация на труда, а в последната — на въведените военно-полицейски порядки и суров режим. В останалите отрасли от тази група производителността на труда намаля. В консервната промишленост се развиха някои нови производства.

Обобщени данни за развитието на производителността на труда се виждат от таблицата за индексите на производството, инсталираните мощности на двигателите в конски сили, изработените надници и производството на 1 к. с. и на 1 работническа надница (изчислени на база неизменни цени 1939 г.):

	1939 г.	1940 г.	1941 г.	1942 г.	1943 г.	1944 г.
Промишлено производство	100,0	106,1	104,2	91,6	89,0	87,5
Инсталирани мощности на двигателите в к. с.	100,0	104,7	111,5	118,2	121,1	127,6
Промишлена продукция на 1 к. с.	100,0	101,0	93,5	77,3	72,5	68,5
Изработени надници (броя)	100,0	104,0	112,9	113,9	102,9	100,2
Промишлена продукция на 1 работническа надница	100,0	102,1	92,5	80,9	85,4	87,4

От таблицата се вижда, че инсталираните мощности на двигателите се увеличи с 27,6% (средно за периода 1940—1944 г. — с 16,6%), а изработените надници останаха на равнището на 1939 г., (но средно за периода имаше увеличение с 6,8%). Въпреки това промишлената продукция на 1 к. с. спадна с 31,5% (средно за периода със 17,5%) и на 1 изработена надница — с 12,6% (средно за периода с 10,4%). Тези резултати се дължаха на нередовното и непълно снабдяване на промишлеността с вносни стоки и суровини, гориво и енергия, както и на причиняваните поради това чести прекъсвания на производството, на липсата на възможност за подновяване физически и морално износените машини и съоръжения и тяхното поддържане с резервни части, на слабата подготовка и голямото текучество сред част от работниците в каменовъглената промишленост, преобладаването на предимно

дребните предприятия в индустрията, които работеха с изостанала технология, и т. н.

Данните за обема на индустриалното производство, съпоставени с приведените текущи цени на същото производство към равнището на цените от 1939 г., показват, че в почти всички отрасли обемът на производството се намираше на по-високо равнище в сравнение с неговото ценово изражение (с изключение на кожарската и дървообработващата индустрия). Тази тенденция се прояви особено силно от 1941 г. нататък, т. е. след настаняването на германските войски в страната. Това показва, че официалните цени на индустриалните стоки нараснаха по-бавно в сравнение с тези на останалите отрасли на народното стопанство.

Империалистическа Германия допусна развитието само на онези отрасли, които можеха да ѝ осигурят по-голям износ на суровини и продоволствие. Същевременно тя пречеше на България да създаде своя тежка промишленост. Производството на рудните и каменовъглените мини например не беше насочено към създаване на българска металургия и тежка химична промишленост, а към засилване износа и осигуряването с гориво на транспорта за Германия. Тя пречеше за създаването на нови производства на сярна и солна киселина, калцинирана сода, синтетичен каучук, син камък, цветни и черни метали, петрол и др. Не само това. Германия се стремеше да ликвидира българската текстилна индустрия, производството на стъкларски и порцеланови изделия и пр.

В областта на леката промишленост империалистическа Германия насърчи развитието на манипулацията на тютюните, която да стане база за немската цигарена индустрия, на производството на пулпове, които да се преработват по-нататък в немската хранителна промишленост, и пр. С една дума най-важните индустриални отрасли в България не завършваха в страната своя пълен производствен цикъл.

* * *

Народното стопанство, и индустрията в частност, беше тежко засегнато от обезценяването на парите, предизвикано преди всичко от непрекъснатото увеличение на салдото по германо-българския клиринг. В крайна сметка банкнотното покритие в злато спадна от 26,42% през 1939 г. на 4,06% през 1944 г.[206] Успоредно с това цените на вътрешния пазар отбелязаха силно увеличение. Официалният индекс на цените на едро нарасна от 100 през 1939 г. на 345,2 през 1944 г., а на цените на дребно — от 100 на 379,9. В действителност индексите на поскъпването бяха по-високи поради ширещата се черна борса. Изследванията показват, че черноборсовите цени на хранителните продукти варираха между 714 и 2016 (1939 г. = 100), на сапуна за пране — до 3093, на облеклото и платовете — от 2066 до 3019.[207] Липсват изследвания обаче за влиянието на черноборсовите цени върху индустрията. Като се имат пред вид нарядната система на снабдяване със суровини на индустриалните предприятия и сравнително по-строгият контрол над гото-

---

[206] Д. Коен. Ограбването и разоряването на българското стопанство от германските империалисти. . . , с. 85—145, 222—249.

[207] Пр. Киранов. Цените. Списание и известия на Главна дирекция на статистиката. 1945, № 1, с. 59, 61.

вата продукция и особено нейното разпределение между потребителите, това влияние беше сравнително по-малко върху суровините от местно производство, почти никакво върху вносните суровини, а по-голямо — върху някои спомагателни материали, резервни части, занаятчийски услуги и пр.

Инфлацията и съпътствуващата я обезценка на парите се отразиха отрицателно върху оборотните средства на българската индустрия. Те бързо губеха покупателната си способност и възможността да възстановяват своя еквивалент в суровини и материали. Върховната стопанска камара извърши анкета върху средствата на 1699 индустриални предприятия от всичко 3355 предприятия, наблюдавани от Дирекцията на статистиката.[208] Тя показа че оборотните средства нараснаха по-бързо в сравнение с инвестираните и абсолютно (3,3 пъти срещу 2,3 пъти), и относително (от 54,5% на 62,0%). При това, докато през 1938 г. чуждите оборотни средства представляваха 44,7% от всички оборотни средства, то през 1944 г. те вече бяха 54,5%. Чуждите оборотни средства нараснаха по-бързо и в абсолютен размер — 4,2 пъти срещу 2,9 пъти за собствените оборотни средства. Тези данни говорят за отслабване на собствените капиталови позиции на индустрията и засилване на позициите на чуждия (заемния) капитал.

Концентриран израз за развитието на индустрията в България през годините на Втората световна война ни дават данните за нейното участие в образуването на националния доход.[209]

Години	Национален доход по цени 1939 г. в млн. лв.	Индекс	Национален доход от индустрията по цени 1939 г. в млн. лв.	Индекс	% от националния доход
1939	59 430	100,0	5 101	100,0	8,58
1940	57 832	97,4	5 538	108,6	9,55
1941	58 990	99,3	5 096	99,9	8,63
1942	56 147	94,7	4 834	94,8	8,62
1943	57 918	97,5	4 588	89,9	7,92
1944	53 559	90,1	3 778	74,1	7,05

От таблицата се вижда, че: 1) националният доход спадна с 10 пункта; 2) делът на индустрията в неговото образуване спадна по-силно — с 26 пункта и 3) делът на индустрията в неговото образуване спадна и относително — с 1,53 пункта.

Планомерно провежданата линия за потискане развитието на българската индустрия и за ликвидирането на някои нейни клонове предизвика отпора на индустриалната буржоазия.

На годишно отчетно събрание на Бургаската търговско-индустриална камара през 1941 г. се издигнаха гласове за индустриализирането на страната и против приспособяването ѝ като земеделска страна към нуждите на Германия. Изказаха се мнения, че стопанската история не познава случай, когато една страна е станала богата изключително само благодарение на земеде-

[208] Ас. Кемилев. Капиталовите отношения в индустрията. Народно стопанство, 1947, год. I, кн. 5—6, с. 25—27.

[209] Вж. Ас. Чакалов. Националният доход и разход на България 1929—1945 г. София, 1946, с. 80, 117.

лието и че богатството на народите е създадено главно от промишлеността. Това било особено важно за България, където нямало достатъчно земя, а имало излишък от работна ръка. Посредничеството на Германия при доставките на стоки от други държави само оскъпяваше покупките. Председателят на камарата поиска на снабдителните области на Германия (между които беше и България) да се позволи да развият индустрии поне за задоволяване на локални нужди.[210]

През юли 1942 г. Дирекцията на гражданската мобилизация съобщи, че Германия, установявайки „новия стопански ред" в завзетите земи и във всички останали европейски страни, включително и в части от Африка и СССР, започнала да изпраща там свои индустриалци и търговци. За България беше определено „да се изпратят фирми или частни лица, които са били главно в Северна или Южна Америка или други области, завзети понастоящем от неприятелските държави и на които са били конфискувани имотите. . . За изравняване на загубите тези фирми са определени да започнат такава дейност в България, като образуват отначало малки частни фирми или малки търговски дружества."[211] По този начин България трябваше да играе ролята на колония, в която да се обогатят германските преселници. При наличието на такива планове става още по-ясно защо Германия не съдействуваше за развитието на българската промишленост.

Поради всички обстоятелства, изложени дотук, преобладаващата част от индустриалната буржоазия се опълчи срещу империалистическа Германия и прогерманското българско правителство. Председателят на управителния съвет на Съюза на българските индустриалци Т. Балабанов, който беше свързан с италианските капитали, в знак на протест срещу правителствената стопанска политика подаде оставка от заеманията пост. „Към тая дефинитивна крачка, писа той, ме тика не само моето разклатено здраве, но и невъзможността да участвувам в приложението на съвършено, според мене, катастрофално погрешната стопанска политика на българското правителство." В изложение до министъра на външните работи той протестира срещу ценовата и митническата политика, която не осигуряваше на индустриалците достатъчно печалби. Управителният съвет се солидаризира със своя председател и съобщи това до клоновите съюзи и общите сдружения на индустриалците в страната. Самият управителен съвет не подаде оставка „по политически съображения". Клоновите съюзи одобриха постъпката на Балабанов. В отговор Б. Филов уволни целия управителен съвет на индустриалния съюз, а директорът на професиите Н. Шумелов — управителните тела на клоновите съюзи. След това по искане на Филов се състоя среща с уволнения управителен съвет. Индустриалците му заявили, че ако така продължава да се ръководи индустриалната политика, България ще стане колония, а индустрията ще бъде подчинена изцяло на германската промишленост. Същевременно индустриалците изясниха, че „те не смятат и не искат да бъдат вредители на държавата, смутители на обществения ред и на спокойствието пред стопанските среди". Филов декларира, че не искал толкова да ги накаже, колкото „да предпази от увлечения други среди, раздвижването на които действително да се отрази върху спокойствето на страната". Той заяви, че ще

---

[210] XXXI общо редовно годишно събрание на Бургаската търговско-индустриална камара, състояло се от 16 до 21. II. 1941 г. Бургас, 1941, с. 68—69, 112, 115.

[211] АМВР, ф. Народен съд, X състав, т. 79, л. 166.

се извърши анкета и ще се поправят „грешките“ в стопанската политика. Управителният съвет отправи ново, предварително прегледано и поправено от Филов окръжно до клоновите съюзи, в което индустриалците се приканваха към ред и дисциплина и към съдействие на правителството.[212] Конфликтът завърши с победа на правителството, но и то направи отстъпка на индустриалците, като смени председателя на българската комисия за външнотърговските преговори с Германия Л. Цонев със С. Каляндживев. Това промени духа на преговорите, отразени в осмия и деветия протокол на смесената правителствена комисия.

Този конфликт показа, че българската буржоазия не беше хомогенна в своята прогерманска ориентация. Търговската буржоазия и предимно едрите износители за Германия, които не бяха така застрашени от империалистическа Германия, получиха известен дял от ограбването на българското народно стопанство, поради което понесоха сравнително леко някои от наложените им ограничения. Индустриалците, доколкото Германия застраши техните съсловни интереси, се разбунтуваха срещу прогерманската политика на правителството, но щом работата опря до политическото отражение, което този бунт можеше да причини на „други среди, по израза на Б. Филов, раздвижването на които действително (разр. м., Д. К.) да се отрази върху спокойствието на страната“, те отстъпиха.

* * *

В заключение може да се каже, че империалистическа Германия провеждаше през годините на Втората световна война твърдо и последователно политиката на пълно подчиняване на българската икономика на своето военновременно стопанство, като тласкаше нейното развитие по пътя на задушаването и унищожаването на индустрията и ограбването на цялата икономика. Тя изпълняваше тази цел чрез установяването на пълен контрол над външната търговия на България и посредством цяла система от неравноправни договори, спогодби, протоколи и др. Германия постави под свой пълен контрол основните отрасли от индустрията, които работеха за износа — хранителната, рудодобивната, кожухарската, част от каменовъглената — и които не разчитаха на вносни суровини. При това те изнасяха полуфабрикати, които се дообработваха в Германия: тютюневата промишленост произвеждаше предимно манипулирани тютюни, а не цигарени изделия, консервната промишленост — пулпове, а не конфитюри, мармелади, сиропи и др., рудодобивната и каменовъглената изнасяха руди и въглища, а не цветни и черни метали и произведения от тях. По този начин увеличението на производството в тези отрасли не съдействуваше за по-нататъшното индустриализиране на страната, за което имаше всички предпоставки налице, а за нейното по-нататъшно още по-тясно обвързване с германската промишленост, на която тя трябваше да стане вечен доставчик на сурови и полуобработени материали и при това на евтини цени.

Германия упражняваше пряк натиск за ограничаване и ликвидиране на памучната, металообработващата, кожарската, каучуковата, химическата и финокерамичната индустрия чрез стесняване и ликвидиране вноса на суро-

---

[212] ЦДА НРБ, ф. 4, оп. 1, а. е. 3, л. 135, 85—81, 131—129, 128—126, 52—51, 49, 45—30, 26, 21; АМВР, ф. Народен съд, X състав, т. 5, л. 51—52.

вини и чрез непосредствено контролиране производствените програми на тези индустрии. Тя не позволи да се създадат даже и наченки от нови индустрии, като добив на желязо, чугун, стомана, цветни и редки метали, синтетичен каучук, сярна киселина, солна киселина, сода каустик, калцинирана сода, син камък, суперфосфати, петрол и др., всички крайно необходими за правилното развитие на индустрията в България. Тя посегна даже и на консервната индустрия, която според схващанията на германските монополисти една земеделска страна като България можеше да развива.

В резултат на всичко това редица индустриални клонове отбелязаха сериозен упадък, а бързото развитие на други от тях се дължеше на хищническото ограбване и експлоатиране, на които бяха подложени през време на войната. Процесът на загниването на капиталистическата система в България се засили. За това свидетелствуват системата на преситеност в редица индустриални отрасли, растящият неизползуван производствен капацитет, намаляването на производителността на труда и особено силното намаление на националния доход от индустрията.

Империалистическа Германия провеждаше своята политика на унищожаване на българската индустрия при активната помощ на монархо-фашистките правителства. За това съдействуваха гражданската мобилизация на индустрията, общодържавните планове, капитулантската по същество линия на българската комисия в смесената германо-българска комисия за уреждане на германо-българските стопански отношения и т. н. Съпротивата на индустриалците срещу подчинението на народното стопанство от империалистическа Германия беше непоследователна. В последна сметка те отстъпиха от своите съсловни интереси заради интересите на своята класа, която изцяло (включително търговската буржоазия) застана на компрадорски позиции.

Приложение 1

Индустриално производство
(Обем по цени 1939 г.)

	1939 г.		1940 г.		1941 г.		1942 г.		1943 г.		1944 г.	
	млн. лв.	индекс	млн. лв.	индекс	млн. лв.	индекс	млн. лв.	индекс	млн. лв.	индекс	млн. лв.	индекс
I. Индустриални клонове, зависещи от вноса												
1. Текстилно производство												
а) обем	3318,4	100,0	3232,22	97,4	3076,16	92,7	2236,70	67,4	2213,38	66,7	2083,95	62,8
б) по цени 1939 г.	3318,4	100,0	3315,0	99,8	2840,0	85,5	2074,0	62,4	1912,0	57,6	1720,0	51,8
2. Химическо производство												
а) обем	659,7	100,0	987,57	149,7	874,10	132,5	726,98	110,2	673,55	102,1	492,13	74,6
по цени 1939 г.	659,7	100,0	734,5	112,0	598,0	92,0	514,6	79,2	487,6	73,7	394,0	59,8
3. Металургия, метални изделия												
а) обем	556,0	100,0	452,02	81,3	550,44	99,0	626,61	112,7	498,73	89,7	236,30	42,5
б) по цени 1939 г.	556,0	100,0	488,0	87,7	444,0	79,0	384,0	69,0	270,5	48,6	211,0	38,0
4. Кожарство												
а) обем	351,1	100,0	287,20	81,8	266,83	76,0	224,00	63,8	214,87	61,2	158,69	45,2
б) по цени 1939 г.	351,1	100,0	308,0	87,7	260,0	74,2	299,0	85,2	263,0	75,0	287,0	81,8
5. Хартия и хартиени изделия												
а) обем	301,2	100,0	327,10	108,6	437,64	145,3	484,93	161,0	535,23	177,7	307,22	102,0
б) по цени 1939 г.	301,2	100,0	311,5	103,2	299,5	99,5	272,3	90,5	242,5	73,0	154,3	51,2
6. Каучукови изделия												
б) по цени 1939 г.	193,5	100,0	269,5	139,0	85,0	44,4	63,6	33,2	60,1	31,4	54,8	28,6
7. Машини и апаратури												
б) по цени 1939 г.	101,5	100,0	108,8	107,0	97,2	96,2	115,2	113,5	72,6	71,5	58,2	57,3
8. Облекло												
б) по цени 1939 г.	21,3	100,0	16,2	76,0	11,3	53,0	7,7	36,2	7,4	34,8	10,3	48,4
9. Превозни средства												
б) по цени 1939 г.	6,2	100,0	8,8	142,0	12,6	215,0	4,2	67,7	4,8	77,5	3,3	53,2
10. Точна механика												
б) по цени 1939 г.	3,4	100,0	2,8	82,3	2,6	76,5	2,8	82,3	1,5	44,1	0,7	31,2
Всичко I												
а) обем	5186,4	100,0	5286,11	102,0	5205,17	100,3	4299,22	83,0	4135,76	79,8	3278,29	63,4
б) по цени 1939 г.	5512,3	100,0	5563,1	101,0	4650,2	84,4	3737,4	67,7	3322,3	60,2	2893,6	52,5
% от производството на цялата промишленост												
а) обем	42		40		34,2		39,1		39,2		35,3	
б) по цени 1939 г.	43,5		41,4		35,2		32,2		29,9		26,1	

II. Индустриални клонове, независещи от вноса												
11. Храни, тютюни и питиета												
а) обем	5127,2	100,0	6342,35	123,7	7705,18	150,3	6962,74	135,8	5778,35	112,7	6070,60	118,4
б) по цени 1939 г.	5127,2	100,0	5815,0	113,3	6700,0	131,0	5635,0	110,0	5640,0	110,0	6624,0	129,1
12. Мини, кариери, солници												
а) обем	734,1	100,0	878,72	119,7	920,56	125,4	1156,21	157,5	1258,24	171,4	978,56	133,3
б) по цени 1939 г.	734,1	100,0	827,5	112,7	920,0	111,8	1084,0	148,0	990,0	119,8	716,0	97,5
13. Керамика, стъкло, цимент												
а) обем	491,0	100,0	538,25	109,6	438,06	89,2	470,47	95,8	498,96	101,6	328,05	66,8
б) по цени 1939 г.	491,0	100,0	475,0	96,8	372,5	75,7	356,3	72,5	419,5	85,5	307,2	62,5
14. Електрическа енергия, вода, свет. газ, студ												
а) обем	466,8	100,0	514,88	110,3	533,08	114,2	558,29	119,6	599,37	128,4	554,09	118,7
б) по цени 1939 г.	466,8	100,0	431,0	92,4	308,0	66,0	356,0	76,4	297,5	63,7	254,1	55,4
15. Дървообработване												
а) обем	313,1	100,0	360,64	115,2	271,77	86,8	384,49	122,8	356,31	113,8	252,98	80,8
б) по цени 1939 г.	313,1	100,0	313,0	100,0	358,0	114,2	415,0	132,5	442,4	142,0	274,5	86,6
16. Други клонове по цени 1939 г.	22,6	100,0	19,7	87,0	13,0	57,5	11,5	51,0	11,5	51,0	10,8	47,0
Всичко II												
а) обем	7132,3	100,0	8634,89	121,0	9869,65	138,2	9532,20	133,5	8491,23	119,0	8184,28	115,0
б) по цени 1939 г.	7154,8	110,0	7881,2	110,0	8571,5	120,0	7857,8	109,9	7800,9	109,0	8186,6	114,1
% от производството на цялата промишленост												
а) обем	58		60		65,8		60,9		60,8		64,7	
б) по цени 1939 г.	56,5		58,6		64,8		67,8		70,1		73,9	
Всичко I+II												
а) обем	12318,7	100,0	13921,00	111,5	15074,82	118,2	13831,42	113,9	12626,98	110,5	11462,57	96,7
б) по цени 1939 г.	12667,1	100,0	13444,3	106,1	13221,7	104,2	11595,2	91,6	11123,2	89,0	11080,2	87,5

Забележка. Редовете, обозначени с „а", са разработени въз основа на индексите за обема на индустриалното производство, дадени от Главна дирекция на статистиката, като индексите за 1939 г. са приравнени към стойността на производството през 1939 г.

Редовете, обозначени с „б", са получени от статистическите данни за производството на индустрия по текущи цени, приведени към цените на 1939 г., на база индексите на цените на едро.

Това двойно представяне на данните за индустриалното производство се налага поради това, че само индексите на обема: а) не дават представа за относителното тегло на всеки индустриален отрасъл; б) не дават данни за всички отрасли; в) не дават база за сравнение с употребените материали (местни и чуждестранни); г) не дават база за сравнение с промените в производителността на труда.

В изложението данните за производството са илюстрирани с цифрите от редовете „а".

Сборовете на реда „Всичко I+II — Обем" дават малки отклонения в плюс или минус от данните, които биха се получили при изчисляването им на база обема на производството през 1939 г. и съответните индекси. Това вероятно се дължи на неточности при закръгляването на индексите, както и на непълното представяне на стоките при изработването на индексите.

Приложение 2

Употребени материали в индустрията по неизменни цени (1939 г.=100)

Индустриални клонове	1939 г.		1940 г.		1941 г.		1942 г.		1943 г.		1944 г.	
	местни	чужде-странни	местни	чужде-странни	местни	чужде-странни	местни	чужде-странни	местни	чужде-странни	местни	чужде-странни
I. Индустриални клонове, зависещи от вноса												
1. Текстилно производство	1052,2	863,8	1250,0	582,0	1236,0	498,0	828,0	291,5	706,0	340,0	635,0	126,5
2. Специално химическо производство	197,2	204,5	218,4	228,4	258,0	146,5	190,0	115,0	145,3	103,3	107,8	90,0
3. Металургия, метални изделия	54,5	262,0	65,5	208,0	50,8	206,0	63,3	157,2	46,7	80,0	31,6	45,5
4. Кожарство	80,0	148,6	121,5	86,3	134,0	42,7	172,0	39,9	153,0	42,7	184,5	19,9
5. Хартия и хартиени изделия	52,1	94,7	56,0	91,5	66,8	103,0	58,3	98,2	40,0	100,0	19,1	36,6
6. Каучукови изделия, линолеум, смола, азбест	34,6	71,7	44,3	101,0	18,0	25,8	18,9	5,7	18,6	7,6	13,6	7,8
7. Машини и апаратура	13,1	32,8	17,2	36,9	14,9	35,0	16,2	33,3	9,2	17,0	5,0	12,6
8. Облекло	5,4	4,5	4,8	3,6	3,7	2,2	3,2	1,1	3,9	1,1	10,6	1,9
9. Превозни средства	1,3	1,1	1,4	1,4	1,9	7,2	3,2	6,0	1,9	0,3	2,4	3,7
10. Точна механика	0,3	1,0	0,3	1,2	0,3	1,1	2,0	1,0	0,2	0,3	0,0	0,0
Всичко I	1490,7	1684,7	1779,4	1340,3	1784,4	1067,5	355,1	748,9	1142,8	692,3	1009,6	344,5
%	47,0	53,0	57,0	43,0	62,5	37,5	65,0	35,0	62,0	38,0	75,4	24,6
II. Индустриални клонове, независещи от вноса												
11. Храни, питиета, тютюн	3706,7	154,7	4210,0	124,1	4815,0	109,1	3926,0	80,0	3804,0	70,8	4120,0	58,8
12. Мини, кариери, солници	25,8	19,4	22,8	22,2	18,4	22,9	67,3	27,0	72,7	14.7	78,0	14,5
13. Керамика, стъкло, цимент	64,3	15,7	62,1	13,9	49,8	10,6	49,6	14,2	47,8	17,5	29,5	7,7
14. Електрическа енергия, вода	1,2	5,3	0,7	5,0	0,6	4,5	7,3	3,9	1,5	3,8	1,5	2,5
15. Дървообработване	191,6	7,5	186,2	14,3	203,0	13,0	244,2	13,4	216,6	10,0	134,5	5,2
16. Други клонове	5,4	7,6	5,1	4,4	3,2	2,8	2,8	1,5	4,5	1,2	3,1	0,8
Всичко II	3995,0	210,2	486,9	183,9	5090,0	162,9	4297,2	140,0	4147,1	117,8	4366,5	89,5
%	95,0	5,0	96,1	3,9	96,9	3,1	96,8	3,2	97,2	2,8	98	2
Всичко I+II	5485,7	1894,9	6266,3	1524,2	6874,4	1230,4	5652,3	888,9	5271,9	810,1	5376,1	434,0
%	74,4	25,6	80,4	19,6	84,3	15,7	86,4	13,6	98,7	13,3	91,9	8,1

DIE BULGARISCHE INDUSTRIE UND DAS IMPERIALISTISCHE DEUTSCHLAND WÄHREND DES ZWEITEN WELTKRIEGES

DAVID KOEN

(Zusammenfassung)

Der Verfasser untersucht die deutsche Politik, die die restlose Unterordnung der bulgarischen Wirtschaft auch während des Krieges bezweckt, und geht besonders auf die Erstickung und Vernichtung der bulgarischen Industrie ein. Deutschland verwirklichte diese Politik durch die Aneignung der vollständigen Aufsicht über den Außenhandel Bulgariens sowie durch ein Gesamtsystem aus ungleichberechtigten Verträgen, Abkommen, Protokollen u. a. Deutschland riß die restlose Kontrolle über die grundlegenden Industriezweige an sich, die Ausfuhrwaren erzeugten. Dazu gehörten die Lebensmittelindustrie, die Erzforderung, die Pelzwarenerzeugung, ein Teil des Kohlebergbaus, die nicht auf eingeführte Rohstoffe angewiesen waren. Diese Produktionszweige exportierten halbfertige Waren, die in Deutschland weiter bearbeitet wurden. Daher förderte die Produktionssteigerung dieser Zweige nicht die weitere Industrialisierung Bulgariens, sondern die noch engere Abhängigkeit von der deutschen Industrie, die von Bulgarien ständig mit billigen Rohstoffen und halbfertigen Waren versorgt werden sollte.

Um die baumwoll-, metallverarbeitende, Pelzwaren-, Kautschuk-, chemische und Feinkeramik-Industrie einzuschränken und zu liquidieren, übte Deutschland einen unmittelbaren Druck durch die direkte Kontrolle des Produktionsprogramms dieser Industriezweige aus. Deutschland gestattete nicht einmal die Durchführung von Vorbereitungen zum Aufbau neuer Industriezweige wie der Erzeugung von Eisen, Gußeisen, Stahl, NE- und seltenen Metallen, synthetischem Kautschuk, Schwefel-, Salzsäure, Ätznatron, kalzinierter Soda, Kupfervitriol, Superphosphat, Erdöl und allen anderen, für die natürliche Entwicklung der Industrie Bulgariens äußerst notwendigen Erzeugnissen. Deutschland sicherte sich sogar auch den Einfluß auf die Konservenindustrie, die Bulgarien, nach den Auffassungen der deutschen Monopolisten, als Agrarland entwickeln könnte.

Infolge dieser Politik war in vielen Industriezweigen ein wesentlicher Rückgang zu verzeichnen. Die rasche Entwicklung anderer Produktionszweige ist auf die rücksichtslose Beraubung und Ausbeutung während des Krieges zurückzuführen. Der Zersetzungsprozeß des Kapitalismus nahm in Bulgarien zu. Dafür zeugen die wachsende ungenutzte Produktionsfähigkeit, die Verminderung der Arbeitsproduktivität und des Anteils der Industrie am Nationaleinkommen.

Die Politik des imperialistischen Deutschlands gegenüber der bulgarischen Industrie wurde von den monarcho-faschistischen Regierungen aktiv gefördert. Da sie gegen die Interessen der bulgarischen Industrieunternehmer gerichtet war, leisteten sie gegen diese Politik, wenn auch inkonsequent, Widerstand.

ИНТЕРЕСИТЕ НА ИГ ФАРБЕНИНДУСТРИ В БЪЛГАРИЯ ДО 1944 г.

ХАНС РАДАНТ

През декември 1925 г. в Германия се сляха най-големите фирми от химическата индустрия, които вече от десет години преди това принадлежаха към основаната през Първата световна война доста свободна общност на интереси „Фарбен", и образуваха добре организирания концерн ИГ Фарбениндустри АГ. Това най-значително за времето си обединение на германската индустрия обхващаше голяма част от химическото производство в собствените заводи. То беше водещо в производството на азот, преработката на въглища, получаването на катранни бои, взривни вещества и изкуствена коприна и имаше решаващ дял при получаването на основните химически вещества, фармацевтични произведения и сурови филми. Чрез множество картели, основани или ръководени от нея, ИГ Фарбениндустри АГ владееше или влияеше върху по-голямата част от производството и развитието на химическата продукция в Германия. Чрез международни картели тя заемаше влиятелно положение в Европа и много части в света.

За значението на ИГ Фарбениндустри за опазване интересите на германската химическа индустрия през 1932 г. нейният главен стопански ръководител Клаус Унгевитер заяви следното: „Тя (Фарбениндустри) владее важни изходни позиции за по-нататъшния технически напредък и заема ръководно положение в научноизследователската и техническо-експерименталната работа. Въпреки че ѝ се падат само една трета от работещите в германската химическа индустрия капитали и въпреки че в нея работят само 24% от всички работници и служещи, заети в химическата индустрия, в нейни ръце са две трети от химическия износ на Германия и две трети от получените през последните години в германската химическа индустрия излишъци."[1]

* * *

По време на основаването си ИГ Фарбениндустри нямаше никакъв дял в българската химическа индустрия, обаче имаше значителна част от износа на анилинови бои, основни химикали и фармацевтични произведения за България. В самия концерн продажбата за България, както и за други страни, не беше съсредоточена в един отдел на концерна, а се извършваше

[1] C., Ungewitter, Ist chemiewirtschaftliche Aktivität gerechtfertigt? в: Der I G Farben Konzern 1932. Herausgeber: Das Spezialarchiv der deutschen Wirtschaft. Berlin, 1932.

от обединения за продажба, образувани по произведения, чрез групи за продажба. За България отговаряха, както следва:

В обединението за продажба на багрила и багрилни помощни продукти — групата за продажба ИГ Фарбениндустри в Лудвигсхафен, в обединението за фармацевтични и ветеринарни произведения, както и за средства за борба против вредители — отделът за средства за борба против вредители в Хьохст на Майн и фармацевтичният отдел в Хьохст на Майн. Азотни вещества се доставяха от отдела „Азот за технически цели“ в Берлин НВ 7, а фотографски произведения, изкуствена коприна, парфюми — от отделите в Берлин О 36.

Въпреки че българската индустрия се развиваше в тук разглеждания период, тя не играеше важна роля в общата икономика на страната. Най-важните отрасли бяха тютюневата, текстилната и хранителната промишленост, т. е. тези, които се занимаваха с обработката на селскостопански произведения. Химическата индустрия заемаше незначително място и се ограничаваше преди всичко върху производството на потребителни стоки. До 1936 г. в българската химическа индустрия не участвуваше нито ИГ Фарбениндустри, нито нейният най-голям конкурент в източноевропейските страни Обединението за химическа и металургическа продукция Аусиг. Химическите и фармацевтичните произведения бяха главните вносни стоки на България, най-голям дял от които имаше ИГ Фарбениндустри, както и на вноса на химически произведения в източноевропейските страни въобще. С търговията на едро с произведения на ИГ Фарбениндустри се занимаваха представителства, в които тя участвуваше пряко, като напр. фирмата Братя Семо, София,[2] фирмата Христо Хр. Баев, София и Русе, фирмата Ханс Голович, София, и фирмата за продажба на германски анилинови бои Вайбел и Сие, София (съкратено „Веда“). ИГ Фарбениндустри притежаваше напълно основаното през 1936 г. акционерно дружество „Байер-Фарма“ за химически и фармацевтични произведения — София и „Беринг“, Институт за серо-бактериология и биология, о. о. д-во в София.

Когато през юни 1932 г. беше подписан първият следвоенен търговски договор между България и нейния главен търговски партньор Германия, се създадоха условия, които подтикнаха ИГ Фарбениндустри да увеличи износа си за България. България даде на Германия митнически облаги за индустриални произведения, включително и за химически продукти. По този повод Германия също така даде на България митнически облаги, като селскостопанските произведения бяха освободени от мито. Това накара ИГ

[2] През средата на 1936 г. Външният отдел на НСДАП (германската нацистка партия — бел. пр.), съответно нейната служба за чужбина, представи на ИГ Фарбениндустри списък, в който бяха обозначени над 30 представителства на концерна в цял свят. НСДАП искаше да бъдат изменени условията на представителство, тъй като ръководителите на концерна в чужбина били евреи. В случая с фирмата Братя Семо се изтъкна, че ръководителят Варкаш и някои представители били евреи и подкрепяли бойкота срещу Германия. ИГ Фарбениндустри беше заинтересована от поддържането на добри отношения с Външния отдел на НСДАП и още преди 1936 г., в отговор на неговото искане, изпрати арийски служители във фирмата Братя Семо. От друга страна обаче, една внезапна промяна на служителите щеше да навреди на нейните икономически интереси, поради което тя извърши промените постепенно, като се оправдаваше пред Външния отдел на НСДАП, „че повечето евреи, за които става дума, не се считат за евреи, а за членове на съответната нация и внезапните промени в нашите представителства ще се отразят неблагоприятно на нашата работа“. (Deutsches Zentralarchiv, Abteilung Potsdam, IG Farbenindustrie AG, vorläufige Akten Nr. DAW 13, Günther Schiller an W. R. Mann v. 27. Juli 1936).

Фарбениндустри да подготви някои планове, които едва по време на фашизма добиха по-конкретни форми, въпреки че сондажите бяха извършени още преди това. В една бележка на заместник-члена на управителния съвет на концерна Макс Илгнер от 29. VIII. 1935 г. се казва: „От средата на 1932 г. някои господа от ИГ, както и такива, които не работят в концерна, направиха пътувания в чужбина, пътувания извън текущите сделки и по поръчка на ИГ. Тези пътувания имаха за цел: 1) да се проучи икономическата структура, както и стопанското и валутното състояние на съответните страни; 2) да се установят контакти със заинтересованите частни и официални служби в чужбина; 3) да приемат оферти за развиване на търговска дейност; 4) да се открият нови пътища за стокообмен.

Целта на тези пътувания е да се поддържа стокообменът между Германия и съответните страни въпреки увеличаващите се трудности и по възможност да се увеличи и извън рамките на ИГ. Тези посещения се извършват с изричното съгласие и отчасти по искане на надлежните германски служби."[3]

По поръчение на ИГ Фарбениндустри през годините 1933 и 1934 за България заминаха Вихард фон Мьолендорф и Ерих фон Флюге.[4] Въз основа на тези пътувания и извършените проучвания, разговори и доклади[5] се събраха извънредно важни данни както от фактически материал, така и от мненията и предложенията на докладващите лица. Тези данни послужиха след това за сключване на компенсационни сделки между германски концерни и България.[6]

Докато Германия беше най-значителният външнотърговски партньор на България, тя през 1934 г. беше на 32-ро място във външнотърговската статистика на Германия, но през 1940 г. вече застана на 12-о място. Причина за това отчасти беше промяната на статистиката вследствие на германските анексии или отпадането на търговията със страни, с които Германия беше във война. Съществена роля за това България да заеме попредно място във външнотърговската статистика на Германия играеше обстоятелството, че по това време абсолютната външна търговия между двете държави нарасна с четири до пет пъти. Това увеличение се дължеше изключително на цялата система от мерки за подготовка на война, взети от германския империализъм. Цяла Югоизточна Европа беше предвидена като плацдарм срещу Съветския съюз. От средата на 30-те години стопанският потенциал на нейните страни биваше все повече нагаждан към нуждите на германската икономика и с това за германското въоръжаване, като накрая беше изцяло включен в германската военна икономика.[7] Един от начините за това беше засилването на двустранните външнотърговски отношения с отделните страни от Югоизточна Европа.

---

[3] Deutsches Zentralarchiv, Abteilung Potsdam (künftig DZA Potsdam), IG Farbenindustrie AG, Nr. 45, Bl. 368.

[4] Пак там, Bl. 368 ff.

[5] E. v. Flügge. Ergebnisse der Reisen im Winter und Sommer 1934 nach Bulgarien, o. O., o. J. hektographiert.

[6] Документ към доклада на Макс Илгнер пред Търговската комисия на ИГ Фарбениндустри на 6. IX. 1932 г.: „Най-големите компенсационни обороти бяха постигнати в Унгария и Румъния. В Югославия и България сезонното намаляване на износа към края на годината намали желаното увеличение на оборота". (DZA Potsdam, IG Farbenindustrie AG, Nr. A 2031, Bl. 374 f.).

[7] Вж. към това: K. Sohl. Die Kriegsvorbereitungen des deutschen Imperialismus in Bulgarien am Vorabend des zweiten Weltkrieges, в: Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der

През времето от 1932 до 1940 г. германският износ на химически произведения за България се увеличи повече от два пъти,[8] като за това имаше решителен дял ИГ Фарбениндустри чрез развитата с България и от 1934 г. с Румъния система за засаждане на соя в рамките на сключените компенсационни сделки. Основната идея при сключването на компенсационни сделки, които бяха подписали германски концерни, особено ИГ Фарбениндустри, със страните от Югоизточна Европа, се състоеше в това, да се доставят готови германски произведения срещу индустриални суровини и хранителни стоки. Тъй като от вноса на соя се получиха големи възможности за печалби, ИГ Фарбениндустри първоначално използува съществуващата вече организация „Витаминоза", а след това изгради и своя собствена организация, за да развие непознатите дотогава както в България, така и в Румъния соеви насаждения.[9] В документите за изказванията на Макс Илгнер, които той направи на заседанието на Търговската комисия[10] на ИГ Фарбениндустри на 24. VIII. 1934 г., той изказа следните съображения: „Според нас най-доброто разрешение е да прехвърлим вноса на суровини от валутните страни в такива, които могат и искат заплащането да се извършва чрез доставка на германски стоки. При тези съображения преместването на нуждите от суровини на нашия концерн представлява само част . . . Ние смятаме, че чрез частичното прехвърляне на доставките на соя за нас се откриват възможности с широки перспективи. През 1933 г. Германия достави соя от Манджурия, като заплати около 110 млн. марки във валута. Ние проучихме как стои този въпрос в страните от Югоизточна Европа съвсем задълбочено и въведохме пробното засаждане на соя в Румъния и България през тази пролет с благоприятния резултат, че в тези страни са възможни големи насаждения. . . В момента ние преговаряме с компетентните власти в какъв размер ще можем да получим резрешения за внос и трансфер като компенсация за износ на соя. Германските служби, както и председателят на Райхсбанк д-р Шахт, живо се интересуват от нашия проект за соята. Надяваме се, че ако евентуално се появят трудности при преговорите, те ще ни по-

---

volksdemokratischen Länder Europas, Bd. 3, Berlin 1959; S. Dimitrijević, Das ausländische Kapital in Jugoslawien vor dem zweiten Weltkrieg. Berlin 1963; I. T. Berend, G. Ranki. Die deutsche wirtschaftliche Expansion und das ungarische Wirtschaftsleben zur Zeit des zweiten Weltkrieges, в: Acta Historica, Zeitschrift der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Bd. 5 Nr. 3/4, S. 314; G. Schwabe. Der deutsch-rumänische Wirtschaftsvertrag von 1939. Dissertation. Akademie für Staats- und Rechtswissenschaften „Walter Ulbricht", Potsdam 1968, Maschinenschrift; H. Radandt, Die IG Farbenindustrie und Südosteuropa bis 1938, в: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1966, Teil 2, S. 146; H. Radandt. Die IG Farbenindustrie AG und Südosteuropa 1938 bis zum Ende des zweiten Weltkrieges, в: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1967, Teil 1, S. 77; H. Radandt. Beteiligungen deutschen Konzerne an Unternehmungen in der Tschechoslowakei 1938—1945, в: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1969, Teil 2.

[8] E. Igerz. Die deutsch-bulgarischen Wirtschaftsbeziehungen. Dissertation. Karl-Franzens-Universität Graz 1941, S. 190; H. Lohmann. Strukturwandlungen im Außenhandel der deutschen chemischen Industrie seit 1913. Dissertation. Universität Leipzig 1938, S. 111.

[9] За българския селянин соята е нова култура. Тя се засажда едва от 1934 г. насам в по-голям размер. T. Zdrawkoff. Untersuchungen über den Standort und Leistung der Öl- und Faserpflanzen in Bulgarien und die Möglichkeiten ihrer Leistungssteigerung und Anbauausdehnung. Dissertation. Württembergische Landwirtschaftliche Hochschule Hohenheim 1943, S. 83. Срв. също Ch. Iwanoff. Die Agrarpolitik des bulgarischen Staates seit der Krise. Dissertation. Wirtschafts-Hochschule Berlin 1941, S. 72.

[10] За търговската комисия срв. R. Schröder. Die Ausschußprotokolle der IG Farben als Quelle zur Betriebsgeschichtsforschung über die Zeit des Kapitalismus, в: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1967, Teil 1, S. 250.

могнат. Надявам се, че нашият проект ще постави на здрава основа поне част от нашия износ за тези две страни за години напред."[11]

Концернът разчиташе в двете страни да бъдат засети общо 20 до 30 000 ха със соя и на една реколта от 20 до 30 000 т, което през първите години не беше постигнато, но по-късно тези цифри бяха далеч надхвърлени. Първоначално заплануваните количества не представляваха съществен процент (1,6) от вноса на соя в Германия, който през 1932 г. възлизаше на 1,2 млн. тона, от които изхождаше концернът при своите съображения, но по-късно вносът на соя от България, Югославия и Румъния се увеличи на около 140 000 т и при общия внос от 791 000 т представляваше 17,6%, което беше вече от значение.[12]

Средният добив от хектар, за който ИГ Фарбениндустри предполагаше, че ще възлиза на 1 т, възлизаше според Здравков през годините от 1934 до 1939 от 0,542 до 0,941 т, а според Стателов от 1935 до 1937 г. на 1,089 т.[13] Каква изгода имаше ИГ Фарбениндустри въпреки ниския добив от хектар и повишените цени на световния пазар, показва справката за соевите насаждения в България и Румъния, която беше изготвена за членовете на Търговската комисия през юли 1936 г. при годишния отчет: „За изнесеното за Германия количество от 14 291,5 т бяха направени разходи (франко Хамбург) от 2 536 635,89 марки. Към тях спадат платените на румънските и българските производители цени от 3500 леи на тон, съответно 2900 лв. на тон (с около 20% повече от тогавашната цена на световния пазар, за да се поощрят производителите да засаждат и предават реколтата), както и всички разноски по организацията на засаждането и предаването на реколтата (получаване, пропаганда, съхранение на зърното, разноски по сеитбата, ръководство и контрол на производителите, събиране на реколтата, транспорт до пристанището, разноски по прехвърляне и такси за износ, транспорт по море до Хамбург, разноски по организацията, комисиони, командировъчни и специални разноски).

Тъй като стоката е приета от германските маслобойни съгласно договор по световните цени, се получи

разлика от	2 536 635,89 марки
срещу приход от продажбата само	1 260 065,69 марки
разликата от	1 276 570,20 марки

се изравни от добавки, които по договор се разпределят така:

1. Държавата	446 744,95 марки
2. Маслобойни	428 745,15 марки
3. ИГ	216 080,10 марки
4. Други германски износители (на първо време авансирани от държавата)	185 000,00 марки
... Тези добавки се изравняват	1 276 570,20 марки

1. От държавата: чрез допълнителен приход от монополната такса от

соево масло и соеви отпадъци в размер на около	1 450 000,00 марки
по салдо значи печалба от около	1 000 000,00 марки

[11] DZA Potsdam, IG Farbenindustrie AG, Nr. A 200/189, Bl. 210 f.

[12] Срв. DZA Potsdam, IG Farbenindustrie AG, Nr. 1758, Bl. 402 f. und Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1941/42.

[13] T. Zdrawkoff, a. a. O., S. 84. N. Statelow. Die Auswirkungen des bulgarischen Außenhandels auf die Struktur der bulgarischen Landwirtschaft nach dem Weltkrieg. Dissertation. Technische Hochschule. München, 1940. S. 16 und 109.

2. При маслобойните: чрез допълнителни доставки, които се извършват без разход на валута и без да се причисляват към контингентите.

3. При ИГ: допълнителни разрешения за внос и трансфер в размер на около 625 000,00 марки

4. При другите германски износители: чрез допълнителни разрешения за внос и трансфер в Румъния в размер на около 625 000 марки.

Имаме основание да вярваме, че всички служби, участвували през 1935 г. в акцията за засаждане на соя, могат да бъдат доволни от този резултат. От това участие за експортната индустрия не се създадоха прекомерни натоварвания, тъй като при извършването на компенсациите със соя не бяха надхвърлени средните компенсационни премии на свободния пазар. Резултатът е не само благоприятен от финансова гледна точка, но и от гледна точка на търговската политика и народното стопанство тази акция има голямо значение, особено като се има пред вид обстоятелството, че нашите соеви насаждения са първите от многото опити от този род, които бяха изпълнени успешно."[14]

Въпреки че на заседанието на Търговската комисия, състояло се на 24. VIII. 1934 г., Иглер изнесе, че заплануваната печалба от 2 076 000 марки не е достигната[15] (по-малко засята площ, по-нисък среден добив, по-високи покупателни цени и разноски), то ИГ Фарбениндустри все пак остана доволна от първата година на този голям експеримент. Продължаването на сделката, свързано с възможността за увеличаване на износа на химически произведения за България и оттам реалната перспектива за печалби, накара ИГ Фарбениндустри да увеличи в България предвидената през 1935 г. първоначална цена на тон соя от 2450[16] на 2900 лв.[17] и 1936 г. на 3000 лв.,[18] за да поощри българските селяни да засяват повече площ.

Износът на соя от България от 1935 до 1940 г. в тонове:

1935 г.	7 211
1936 г.	5 131
1937 г.	10 012
1938 г.	4 307
1939 г.	13 315
1940 г.	99 093

Соята се изнасяше почти изключително за Германия, а от 1939 г. в малко количество и за окупираната от фашистка Германия Чехословакия.

За организирането на цялата сделка със соята първоначално ИГ Фарбениндустри основа през 1934 г. с Имперския съюз на германските маслобойни в Берлин дружество за преработка на маслодайни семена,[19] чийто дял тя покъсно пое наново. Това дружество основа заедно с ИГ Фарбениндустри през 1934 г. в България акционерното дружество „Българска соя" за засаждане и износ на маслодайни култури с капитал от 3 милиона лева. Седалището на дружеството беше в София. Съответни дружества бяха основани в Букурещ[20] и по-късно едно в Белград.[21] Сравнително малкия капитал на

[14] DZA Potsdam, IG Farbenindustrie AG, Nr. A 200/189, Bl. 35 ff.
[15] Пак там, Bl. 221 ff.
[16] Пак там.
[17] Пак там, Bl. 35 ff.
[18] Пак там, Bl. 38 ff.
[19] Пак там, Nr. A 1365, Bl. 38.
[20] Пак там, Nr. A 1778, Bl. 141.
[21] Пак там, Nr. A 200/174, Bl. 11.

всички дружества, които ИГ Фарбениндустри основа в България, не трябва да ни заблуждава за размера на обширните сделки, които вършеше. Във връзка с това Аладжов прави следната важна констатация, която се отнасяше специално за ИГ Фарбениндустри: „Не всякога размерът на участието с капитали в германските предприятия може да даде ясна представа за размера на дейността на тези предприятия. Така например съществуват предприятия с незначителен капитал от един или повече милиона лева, които са основани от германски индустриални организации (става дума за индустриални предприятия, Х. Р.), но развиват дейност като предприятие с многократно по-голям капитал."[22]

Дружествата в трите страни бяха задължени да сключват със селяните договори за засаждания, да им предоставят семена от предишната реколта, да ги съветват, както и да приемат, да събират и да натоварват на кораби реколтата. Необходимите за това парични суми т. нар. соеви дружества получаваха във вид на заем от Дружеството за преработка на маслодайни семена от печалбите от износ на ИГ Фарбениндустри или чрез банкови кредити. В България кредитите им се предоставяха от Българска народна банка.[23]

В един доклад на Макс Илгнер от ноември 1940 г. се казва следното за сделката със соята: „В рамките на соевата акция ИГ Фарбениндустри, съответно концернът, можаха от 1935 до 1939 г. да извършат допълнителен износ от около 15,5 млн. марки. Платените върху стойността на този износ добавки от ИГ Фарбениндустри представляват премия от около 18%. За съответни допълнителни контингенти в германската икономика за износ бяха изплатени премии между 5 и 30% (по изключение 40%). Така че премията от 18% е съвсем подходяща и в почти всички случаи беше прибавена към продажната цена.

Обединенията за продажба на ИГ Фарбениндустри нямаше да бъдат в състояние да извършат през миналите години допълнителни експорти, ако не беше соевата акция."[24]

Общо взето, за ИГ Фарбениндустри това беше една доходоносна сделка, допълнителните разходи от която в по-малката им част (вж. отчета за 1935 г.) се прехвърляха чрез германската държава върху германския данъкоплатец, а по-голямата, благодарение на дадените от българската държава разрешения за внос, чрез повишаване на продажната цена върху българския купувач.

При условията на относителната откъснатост на България от другите търговски партньори през Втората световна война освен привидната изгода от засяването и износа на соя, както и компенсацията с крайно необходимите химикали и фармацевтични произведения българското правителство не виждаше никаква друга възможност освен да предаде страната на монополистичните интереси на ИГ Фарбениндустри. В споменатия доклад на Макс Илгнер по този въпрос се казва следното: „Чрез увеличаване на досега предвидените площи за засяване със соя през 1941 г. ще се стремим тази площ да се увеличи . . . общо на 60 до 70 000 ха. Министърът

---

[22] P. Aladjoff. Das Auslandskapital in Bulgarien. Dissertation. Universität Berlin. Berlin, 1942, S. 59.

[23] DZA Potsdam, IG Farbenindustrie AG, Nr. A 63, Bl. 171 und Nr. A 1787, Bl. 141.

[24] Пак там, Nr. 1758, Bl. 402.

на земеделието Багрянов изяви желанието да се получи 100 000, дори и много повече тона."[25]

Печатът в Германия хвалеше търсещата реклама ИГ Фарбениндустри за успехите ѝ при получаване на допълнителни поръчки за износ, като тя му се отплащаше за това по подходящ начин. Когато на 23. XI. 1937 г. в Осведомителната служба на концерна се узна, че икономическият редактор на меродавния орган на НСДАП (германската нацистка партия — бел. пр.) „Фьолкишер беобахтер" Фриц Нонненбрух се е занимавал по време на едно свое пътуване в Югоизточна Европа с въпроси за засяването на соя в България и Румъния, веднага се взе решение той да бъде редовно осведомяван по тези въпроси и се предвиди да бъде поканен на една гощавка със соя в берлинската централа на ИГ Фарбениндустри.[26] На 2. XII. 1937 г. Нонненбрух беше поканен в дома на ИГ Фарбениндустри в Берлин НВ 7 на закуска, на която присъствуваха директорът Курт Крюгер, както и прокуристът Улрих Керстен и Фридрих Зилхер. По време на закуската му беше предоставен материал за соевите интереси на концерна.[27] Малко по-късно, на 14. XII. 1937 г., във „Фьолкишер беобахтер" беше публикувана статия от Нонненбрух под заглавие: „Внедряването на засяването на соя в Европа", в която между другото се казва: „. . . ИГ Фарбениндустри беше продала в някои държави от Югоизточна Европа свои произведения. Тези държави не бяха виновни, че не можаха да намерят съответните суми в швейцарски франкове, с каквито по договор трябваше да се заплатят тези доставки. Поради икономическата криза това беше невъзможно. Вместо обаче да настоява тези суми да бъдат изплатени, дружеството само пое инициативата да бъдат намерени средства и начини, които не само осигуряваха изплащането на тези задължения, но дори даваха възможност за по-нататъшен стокообмен . . . Това, което направи ИГ Фарбениндустри, не беше някакъв капиталистически трик. Това беше творческо постижение и в името на райха значителен принос за разбирателство между народите и откриване на нови пътища към него, както и доказателство, че съществуват такива нови пътища."[28]

Този „нов път" за ограбване на народите чрез големи концерни, който бе лъжливо описан като „принос за разбирателство между народите" от един усърден писач на капитала, храненик на концерна, посочва обаче само допълнителни мерки със също такова значение. Основните интереси на ИГ Фарбениндустри бяха насочени към това, колкото е възможно повече от нейните произведения да заемат монополно положение на пазара както в България, така и в цяла Югоизточна Европа.

С какви средства си служеше ИГ Фарбениндустри в България, за да запази това положение, показва основаването на химическата фабрика „Колориска".

Съюзът на българските химици и дрогисти акц. д-во (по-нататък „Съюзът") не беше никакъв съюз, а производствено и търговско предприятие, което през 30-те години покрай производството на химикали беше преминало към това само да произвежда отделни багрила. Освен това през 1937 г. „съюзът" беше подготвил всичко, за да внесе произведени от една холандска фирма, конкурентна на ИГ Фарбениндустри, концентрирани багрила и след това, вече разредени, да ги продава. Поради големите митнически облаги, с които

[25] DZA Potsdam, IGFarbenindustrie AG, Nr. A 63, Bl. 403.
[26] Пак там, Nr. A 63, Bl. 94.
[27] Пак там, Bl. 79.
[28] Völkischer Beobachter, Berlin, Nr. 348 v. 14. Dezember 1937.

се ползуваше „съюзът“, ИГ Фарбениндустри не можеше да конкурира с неговите цени. Според сведения на концерна цената на „съюза“ за 1 кг черно багрило PVC беше 31 лв. = 0,94 марки, докато концернът само при вноса трябваше да плаща 30 лв. = 0,92 марки мито.[29] На тази база концернът изчисли, че ако продължи конкурентната борба, ще загуби 165 000 марки, значи кръгло 5,4 млн. лв. от изнасяните за България багрила серен натрий. Освен това ИГ Фарбениндустри беше установила, че през септември едно от нейните конкурентни предприятия водеше в Югославия преговори със „съюза“, които бяха доста напреднали, за да участвува с 20 000 000 лв. за разширяване на предприятието.

Чрез преговори ИГ Фарбениндустри получи предложение от главните акционери на „съюза“ да основат заедно едно акционерно дружество с капитал 5 000 000 лв., което да поеме принадлежащата на „съюза“ фабрика. ИГ Фарбениндустри щеше да получи право на участие с 60%, които бяха достатъчни, за да се владее дружеството, тъй като българските закони не съдържаха постановления за висшегласие в акционерните дружества. Предложението, в което главните акционери на „съюза“ се наричаха „група“, а „съюзът“ „дружество“, предвиждаше освен това и следното:

„Съгласно точки 6 и 7 както „групата“, така и „дружеството“ поемат задължението да не се занимават повече индустриално в областта на химията. Освен това и в търговията с багрила ще бъдат наложени както на „групата“, така и на „дружеството“ ограничаващи постановления в наша полза (т. е. на ИГ Фарбениндустри, Х. Р.). Като контрапрестация ние трябва да изплащаме на „групата“ ежегодно сумата от 1 200 000 лв., която „дружеството би получило вероятно от продажбата на предоставените продукти. Останалите 1 800 000 лв. „групата“ трябва да получи под някаква форма от акционерното дружество. Според изчисленията, които направихме на самото място за рентабилността, акционерното дружество ще бъде в състояние да изплати годишно сумата от 3 000 000 лв., пряко или косвено, от текущите приходи, ако чрез изгодни цени на предварителните продукти, които ние ще трябва да доставим, му внасяме годишно около 500 000 лв.“[30]

Така тази комбинация предвиждаше високата цена на това споразумение между групата български капиталисти и германския концерн върху българския народ, като за в бъдеще багрилата ще се продават по-скъпо. С това не се осигуряваха само печалби на ИГ Фарбениндустри, но и за Съюза на българските химици и дрогисти, чиито дивиденти възлизаха от 1938 до 1941 г. на 12, 14, 40 и 25%.

На 19. Х. 1937 г. ИГ Фарбениндустри съобщи на службата за стопанисване на валутата, че не възнамерява сама да поеме акциите на новообразуваното дружество, а те да бъдат поети от нейни близки лица. „Доколко съответните лица не разполагат със собствени средства, необходими им да закупуват акции, ние възнамеряваме да им отпуснем съответните заеми с наша гаранция (на ИГ Фарбениндустри, Х. Р.). Освен покупателната цена на акциите в размер на 3 000 000 лв. ще бъдат необходими още 1 000 000 лв. за основаването на дружеството и за ремонта на малката фабрика, които трябва да бъдат събрани по същия начин.“[31]

---

[29] DZA Potsdam. IG Farbenindustrie AG, Nr. alt 173, Bl. 114.
[30] Пак там, Bl. 116 f.
[31] Пак там, Bl. 117.

В изготвеното за главния финансов президент в Берлин сведение от 6. V. 1941 г. концернът декларира, че междувременно вече притежава 87% от акциите на основаната с 5 000 000 лв. капитал химическа фабрика „Колориска“[32]. Това дружество управляваше приетата от „съюза“ фабрика за анилинови бои и химикали на гара Искър с около 50 работници. В сравнение с капитала тя се намираше на 15-о място от акционерните дружества от българската химическа индустрия. Според числото на работниците през 1939 г. тя стоеше далеч над средното ниво. В 277 химически предприятия работиха 2001 работници, или средно около 7 души.

Списъкът на акционерите на химическата фабрика „Колориска“, такъв, какъвто го представи през май 1941 г. ИГ Фарбениндустри заедно с дадените в приложението обяснения, се състоеше от

	лева
Дружество за продажба на германски анилинови бои Вайбел и Сие, София (по-нататък само „Веда“)	3 234 000
Г-н Ото Данер, София, германец, ариец	300 000
Г-жа Мария Данер, София, арийка	600 000
Г-н Лудвиг Петер (германец), ариец	15 000
Адвокатът г-н д-р Александър Клайн (германец по произход), бълг. поданик, ариец	1 000
	4 150 000

„Веда“ разпространява нашите багрила, спомагателни багрила и химикали в България. Тя е филиал на нашата фирма в смисъла на окръжно 152/36 г. (владее се изцяло от ИГ Фарбениндустри, Х. Р.).

Г-н Данер е дългогодишен ръководител на „Веда“ и живее сега като пенсионер в България.“[33]

Трябва още да се добави, че Лудвиг Петер е бил дългогодишен представител на ИГ Фарбениндустри в България и че Александър Клайн беше член на управителните съвети на още две, владени от концерна, дружества в България, а именно „Българска соя“, акционерно дружество за засяване и износ на маслодайни семена и основаното през 1941 г. с капитал от 3 000 000 лв. (внесени 0,9) акционерно дружество „Багрило“ за търговия с багрила и химически произведения.

През декември 1943 г. германско-българската Кредитна банка отпусна на „Багрило“ кредит от 8 000 000 лв., а през май 1939 г. на „Колориска“ кредит от 2 500 000 лв. (увеличен през август 1938 г. на 3 500 000 и през септември 1941 г. на 6 милиона), за което и в двата случая гаранцията се пое от Дойче банк, Берлин.[34]

От 1936 до 1937 г. ИГ Фарбениндустри натовари Норберт фон Малинкродт и д-р Ерих Хайек да извършат в Югоизточна Европа проучвания за руда, които те подготвиха[35] през ноември 1936 г. в България, като влязоха във връзка с правителствени служби. В началото на 1937 г. те извършиха тези проучвания със заключението, че експлоатацията на българските находища на хром заслужават да бъдат запланувани.[36] През 1941 г. ИГ Фарбениндустри основа „Хромаг“, германско-българско акционерно дружество за

[32] DZA Potsdam. IGFarbenindustrie AG, Nr. alt 173 Bl. 37.
[33] Пак там, Bl. 38.
[34] Пак там, Bl. 3 f.
[35] Пак там, Nr. 111, Bl. 115.
[36] Пак там, Bl. 106.

добив на хром с капитал от 10 млн. лв. Седалището на дружеството беше в София.

Освен това ИГ Фарбениндустри вече участвуваше меродавно в минното дружество за откриване на нерудни изкопаеми о. о., Берлин.[37] Негова задача беше да проучи онези рудни находища в Югоизточна Европа, които още не бяха завладени от акционери.[38] През 1941 г. това дружество състави „Списък на проучените и известните рудни находища в страната и чужбина, известни към 31. III. 1941 г. на Минното дружество за откриване на нерудни изкопаеми о. о., Берлин-Халензе, Курфюрстендам 142."[39] В него се описваха 20 рудни находища в България. Собственик на молибденото рудно находище край Стара Загора стана по-късно Минното дружество. Това находище, както и тези за олово, цинк и бакър край Цар Асен, Сребрица, Рожен при Момчиловци, Лукавица, Мостово и Бега край Пловдив трябваше да бъдат геологически проучени от това дружество през пролетта на 1941 г.

Акционерното дружество Динамит Нобел, Виена, филиал на ИГ Фарбениндустри, постигна на 9. IX. 1942 г. споразумение с акционерите на фирмата Д. Стоименов, акц. д-во, което произвеждаше взривни вещества и бикфордови фитили, според което капиталът се увеличаваше от 450 000 на 10 000 000 лв. Акционерното дружество Динамит Нобел, Виена, щеше да закупи за 4 900 000 лв. от новоиздадените акции, а семейство Стоименов за 4 050 000 и Стефан Чапрашиков за 600 000 лв. Името на фирмата щеше да се промени на Първа българска динамитна фабрика Д. Стоименов и Сие, акц. д-во. Нейният управителен съвет щеше да се състои от трима членове на семейство Стоименови, включително и председателството, двама членове от акционерното дружество Динамит Нобел, Виена, включително и заместник-председателят. Щеше да се произвежда нитроглицерин и основаващите се на него взривни материали. Съгласно протокола от 9. IX. 1942 г. за това споразумение не беше сключен договор, докато не влезе в сила българският закон за взривните вещества, но малко по-късно беше основана Първата българска динамитна фабрика Д. Стоименов и Сие, акц. д-во.[40]

ИГ Фарбениндустри прояви интерес и за други отрасли в България, но забавяше преговорите дотогава или поставяше искания, за което знаеше, че няма да бъдат приети, като си даваше вид, че са се заинтересували само заради това проектът да не бъде предоставен на конкуренцията. В същност обаче тя не искаше в България да се работи в даден отрасъл.

Опитите на „Веда" да проникне в първата българска фабрика за сода, сода каустик и солна киселина пропаднаха, тъй като собственикът намери от друго място кредит.[41]

---

[37] Срв. H. Radandt, Zumpe L., Pucher B. Zur Rolle des deutschen Monopolkapitals bei der Okkupation im zweiten Weltkrieg, in Bulletin des Arbeitskreises „Zweiter Weltkrieg", Herausgeber: Institut für Geschichte bei der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Arbeitsgruppe „Faschismus und zweiter Weltkrieg", S. 17.

[38] ИГ Фарбениндустри, акц. д-во Металгезелшафт, Бергверкгезелшафт Георг фон Гишес ербен, Фрид. Круп акц. д-во, Дойче Еделщалверке акц. д-во, АЕГ, Сименс & Халске акц. д-во, Семенс-Шукертверке акц. д-во, „Захтлебен" акц. д-во за минно дело и химическа индустрия, Ферайнигте Дойче Металверке акц. д-во.

[39] Betriebsarchiv des Mansfeld-Kombinats „Wilhelm Pieck", Eisleben, Nr. Berlin 1100.

[40] Betriebsarchiv der Chemischen Fabrik Georgi Dimitroff, Bratislava (künftig BChF), Akte Bulgarien 1940—1944 A.

[41] Пак там.

Още през ноември 1939 г. в сътрудничество с филиала си акционерното дружество Динамит Нобел, Братислава, ИГ Фарбениндустри не само беше запланувала строежа на фабрика за сярна киселина в България, но и беше определила бъдещото си участие с капитали. Един филиал на акционерното дружество Динамит Нобел, Братислава, босненското електрическо дружество в Яйце, трябваше да поеме 40%, а химическата фабрика „Колориска“ 60% от капитала.[42] Поради променилото се политическо положение след нападението на фашистка Германия срещу Югославия, през юли 1942 г. беше изменено предвиденото разпределение на капиталите в бъдещата фабрика за сярна киселина, като 60% трябваше да отпаднат на акционерното дружество Динамит Нобел, Братислава и 40% на ИГ Фарбениндустри.[43] Обаче сметката беше направена без кръчмаря.

През 1940 г. Илгнер на няколко пъти разговаря с българския министър Загоров и с българския пълномощен министър в Берлин Драганов за строеж на фабрика за сярна киселина в България. Българската държава искаше да участвува в този строеж. Комисията за Югоизточна Европа беше съгласна, но препоръчва участието на държавата да се ограничи на 33⅓%.[44]

Българската държава искаше обаче да участвува с 50%. Представителят на ИГ Фарбениндустри в България Петер води по този въпрос няколко разговора с германската легация и с ръководителя на управление в имперското Министерство на икономиката д-р Ландвер (имперски комисар за разрешаване на внос и износ). Поради „икономическо-политическото положение и растящото германско влияние в България“ Петер препоръча „едно принципно ново отношение на представителите на райха“[45]. Петер обосноваваше предложението си така: „Моето мнение е, че и тогава можем да се съгласим на петдесетпроцентовото участие на държавата, ако по някакъв начин получим твърдото обещание на компетентната служба (на райха), че в случай на сериозни затруднения е готова да защити нашето становище пред българското правителство и ако е необходимо, да упражни натиск, така както това изтъкна д-р Л. неколкократно в разговорите. . .“[46]

Освен това Петер изтъква, че петдесетпроцентовото участие трябва да е от страна на Германия, а не, както се предвиждаше, от акционерното дружество Динамит Нобел, Братислава, и химическата фабрика „Колориска“, София, „защото в края на краищата германската легация не може тук да се застъпва в полза на една словашка и на една българска фирма“[47]. Това допълнение показва колко сигурно е бил запланован този евентуален натиск на германската легация.

Но ИГ Фарбениндустри намери много по-важна причина от искането на българската държава, за да се дистанцира от този проект, поне временно. В протокола за предварителните преговори на заседанието на управителния съвет на акционерното дружество Динамит Нобел, Братислава, на 20. II. 1941 г. е отбелязано: „Д-р Илгнер докладва по въпроса за сярната киселина с България. Няма спор, че строежът на фабрика за сярна киселина в България без държавна гаранция лишава нейната рентабилност. Д-р Блютефиш

---

[42] DZA Potsdam, IG Farbenindustrie AG, Nr. 1758, Bl. 468.
[43] Пак там, Bl. 444.
[44] Пак там, Bl. 437.
[45] BChF, Akte Bulgarien 1940—1944 A.
[46] Пак там, Dr. L. ist Dr. Landwehr.
[47] Пак там.

изтъкна, че според наличните калкулации производствените разноски за 100 кг сярна киселина ще възлизат в България на 11,50 марки, докато за същите килограми те възлизат в Братислава на само 3 марки. Целият проект трябва да бъде преразгледан наново.

Накрая д-р Илгнер съобщи, че той възнамерява да приключи този въпрос, като в България бъде основано едно дружество за проучване от ИГ Фарбениндустри и българските партньори, чиято задача ще бъде да провери възможностите за индустриално изграждане в областта на химическата индустрия и да заяви от своя страна, че е готово да даде съвети на българската държава за създаването на една фабрика за сярна киселина.“[48]

През следващите месеци Илгнер използува своето влиятелно положение като председател на имперската група — индустрия за Югоизточна Европа, която като организация на държавния монопол застъпваше в тясно сътрудничество с министерствата интересите на германския монополистичен капитал, за да държи проекта за сярната киселина настрана от ИГ Фарбениндустри, без обаче да го предостави в ръцете на конкуренцията. Индустриалната комисия за България, която беше подчинена на комисията за Югоизточна Европа, както и останалите комисии за другите страни от Югоизточна Европа, минаваше за официална подкомисия за обсъждане на икономически въпроси на правителствената комисия. Задачата на правителствената комисия се състоеше в това, да представя българската държава германските искания, като германската страна си даваше вид, че преговаря в определени тесни рамки.

Че тези „преговори“ се водиха изключително в интерес на германските концерни, се вижда от доклада на Илгнер пред комисията за Югоизточна Европа на ИГ Фарбениндустри от 25. VI. 1941 г.: „При преговорите (в София, Х. Р.) беше изяснено, че индустриалното планиране е на първо място помощно планиране за инвестиране на селското стопанство в Югоизточна Европа. Това се отнася особено в областта на торовата химия. Това планиране освен това трябва да обхване югоизточната област като едно цяло. В съответствие с това в цялата югоизточна област се предвижда напр. една фабрика за азот на базата на земния газ в Румъния и две суперфосфатни фабрики, от които едната в България, вероятно на Егейско море, край находищата Касандра, за да може да снабдява и Близкия Изток, другата в делтата на Дунав, за да може да снабдява Румъния, Северна България и страните по Дунава. По-големи проекти, особено в областта на сярната киселина и суперфосфата, засега се отлагат за след войната и в съответствие с нуждите в селското стопанство.

Освен това България обеща, че ще развива химическата си индустрия само във връзка с Германия. На германската страна беше съобщено, че е запланувано от изтичащите газове на мината Елисейна да бъде построена една фабрика за сярна киселина с годишен капацитет от около 2000 т, половината от производството на която ще задоволява военните нужди, а другата половина ще бъде използувана за производство на бакърен витриол като средство против вредители.“[49]

Що се отнася до развитието в областта на химическата индустрия, чрез това споразумение българската държава беше здраво обвързана към ИГ

[48] BChF, Nr. DN 18.
[49] DZA Potsdam, IG Farbenindustrie AG, Nr. 1758, Bl. 288.

Фарбениндустри, която фактически заемаше всички важни ключови позиции в държавните и полудържавните служби в Германия, имащи значение за химическата индустрия и оттам за голяма част от военната икономика.[50]

Една година по-късно и най-големият конкурент на ИГ Фарбениндустри в Югоизточна Европа Съюзът за химическо и металургично производство, Прага (Пражки съюз), когото тя много искаше да включи в своя концерн,[51] беше принуден да се откаже от всякаква дейност в Югоизточна Европа. В подписания на 3. VII. 1943 г. от двата концерна протокол между другото се казва: „Между Пражкия съюз и Братислава (Акц. д-во Динамит Нобел, Х. Р.) се уточни, че в страните от Югоизточна Европа нито Братислава, нито Пражкият съюз ще атакуват имуществото на другата страна, състоящо се от вътрешно производство или внос, и освен това двете страни няма да си пречат на здравото развитие по отношение на досегашния им капацитет в съответните страни на Югоизточна Европа."[52] Това уточняване не отстраняваше конкуренцията, но я ограничаваше чувствително по отношение на нови проекти.

Защо обаче един такъв голям концерн като ИГ Фарбениндустри, който обикновено изнасяше значително капитали, прояви такъв незначителен интерес да участвува в химическата индустрия на България? Отговор на този въпрос даде членът на управителния съвет на ИГ Фарбениндустри Георг фон Шнитцлер в показанията си пред американския военен съд в Нюрнберг на 10. III. 1947 г.: „По същия принцип по отношение на страните от Югоизточна Европа ние се стремяхме да пригодим напълно индустриите им към изискванията на германската военна машина. Но тъй като индустриалните възможности на тези страни бяха твърде малки, ние се съсредоточихме главно върху селскостопанските произведения и известни суровини като пирит от миите Бор в Сърбия, хром от България и Гърция и, разбира се, нефт от Румъния."[53]

Това, което извърши ИГ Фарбениндустри по време на фашистката подготовка за война и по време на самата война, както и за икономическото ѝ осигуряване, за което този концерн имаше извънредно голям дял, не е нищо друго освен конкретизирането при сегашните условия на онази идея, която начерта в началото на 30-те години Карл Дюисбург[54], духовният и организаторският създател на концерна: „Само един общ икономически блок от Бордо до Одеса ще даде на Европа икономическата опора, която ѝ е необходима, за да потвърди своето значение в света."[55] Дюисберг никога не даваше да се породи съмнение, че този икономически блок ще бъде под германско водачество и че ИГ Фарбениндустри ще трябва да има в него първостепенно значение. На същото мнение беше и неговият наследник, представи-

---

[50] Срв. J. Kuczynski, Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus, Bd. 16, Studien zur Geschichte des staatsmonopolistischen Kapitalismus in Deutschland 1918 bis 1945, S. 124 ff.

[51] Срв. H. Radandt. Die IGFarbenindustrie AG und Südosteuropa 1938 bis zum Ende des zweiten Weltkrieges, в: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1967, Teil 1, S. 77 ff.

[52] BChF, Nr. DN 32.

[53] Fall VI ADB 53, DOC NO NI — 5194.

[54] Срв. Die Duisberg-Denkschrift zur Vereinigung der deutschen Farbenfabriken aus dem Jahre 1915. С предварителна бележка от Hermann Roth; R. Sonnemann. Über die Duisberg-Denkschrift aus dem Jahre 1915; H. Radandt. Die IG Farbenindustrie und Südosteuropa bis 1938, всички в: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1966, Teil 3, S. 236 ff, S. 119 ff und S. 146 ff.

[55] Berliner Börsen Courier Nr. 141 v. 25. 3. 1931.

телят на контролния съвет на ИГ Фарбениндустри Карл Краух, който същевременно беше „генерален пълномощник на фюрера по специалните въпроси на химическото производство във връзка с четиригодишния план". В качеството си на такъв той съобщава в един доклад до Херман Гьоринг от 24. I. 1939 г. следното: „Да се създаде един голям единен икономически блок от четиримата европейски партньори от антикомунистическия пакт, към който скоро трябва да се присъединят Югославия и България. Вътре в този блок да се пристъпи към изграждане и направляване на военна икономика според гледищата на една отбранителна война на коалицията. . . Германия ще трябва да засили своя военен потенциал и този на нейните съюзници до такава степен, че коалицията да издържи на усилията на почти целия останал свят. Това може да стане чрез нови, големи и общи усилия на всички съюзници и чрез едно съответстващо на суровинната база на коалицията подобрено, на първо време мирно разширяване на голямата икономическа област на Балканите и Испания."[56]

Петнадесет месеца по-късно ИГ Фарбениндустри представи на Министерството на икономиката на райха писмо от 3. VIII. 1940 г., в което се съдържаха предложения за „възможното оформяване на европейската икономическа област"[57]. В това писмо между другото се изтъква: „Една голяма икономическа област, която е организирана от гледна точка на самозадоволяването и плановото ѝ приравняване към останалите икономически области в света, трябва да държи сметка за всички фактори, които се налагат от военно-икономическите изисквания на Великия германски райх. Тези изисквания не трябва да се разглеждат само от гледна точка на снабдяването с важни военно-икономически вносни стоки, но и да се изхожда и от обстоятелството, че съществуващите досега или възможните за в бъдеще преплитания на интересите на намиращите се в германската сфера на влияние европейски страни с извъневропейски страни, които биха засегнали техния военно-икономически потенциал в областта на химията, трябва да бъдат така поставени, че веднъж завинаги да отговарят на великогерманските интереси. В това отношение се имат пред вид картели, участие с капитали и обмяна на опит."[58]

Конкретни предложения за политиката на ИГ Фарбениндустри в Югоизточна Европа представи комисията за Югоизточна Европа през февруари 1942 г. в едно изложение на Макс Илгнер.[59] В него той отхвърли бъдещи участия и проекти в страните от Югоизточна Европа по принцип, ако с това се създаде конкуренция за износа на концерна и бъде застрашено неговото монополно положение, ако бъдат създадени производствени мощности с капацитети, които надхвърлят нуждите на дадената страна, и ако се касае за конюнктурни проекти, които не са от значение за военната икономика. Комисията препоръча там да се дава приоритет на аграрния сектор и на въоръжаването, като изтъкна три гледища, които биха отменили споменатите ограничения в онези страни, в които се налага, с оглед конкурентната

---

[56] Urteil im Fall VI, ADB 166.

[57] Срв. D. Eichholtz, Die IG-Farben-„Friedensplanung", Schlüsseldokumente der faschistischen „Neuordnung des europäischen Großraums", в: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1966, Teil 3, S. 271.

[58] Fall VI ADB 51, DOC NO NI — 11252.

[59] DZA Potsdam, IG Farbenindustrie AG, Nr. 1758, Bl. 151 ff., „Проект за становището на ИГ Фарбениндустри по въпроса за развитието на химическата индустрия в Югоизточна Европа", v. 12. II. 1942.

борба на ИГ Фарбениндустри за запазване на пазарите и германските нужди.

Въз основа на предложенията на комисията за Югоизточна Европа, които бяха придружени с редица примери със запланувани проекти и участия,[60] както и четири изследвания[61] на народностопанския отдел на концерна, ръководството на ИГ Фарбениндустри взе решение „развитието в областта на индустрията на югоизточната област на Европа да се следи внимателно от комисията за Югоизточна Европа и че ИГ Фарбениндустри е сериозно заинтересована от развитието на основните химически индустрии в тази област. Трябва да бъде избягнато само създаването на заченки на една тясно специализирана индустрия, която трябва да бъде предоставена на германската индустрия и по-специално на ИГ Фарбениндустри."[62]

В това решение ръководството предяви своята претенция за господствуващото положение на ИГ Фарбениндустри в химическата индустрия на Югоизточна Европа и нейното принизяване до доставчик на суровини на концерна. В това именно се отразява и политиката на капиталовложенията на ИГ Фарбениндустри в България, за безвъзвратния край на която служителите на концерна представиха пред американския военен съд в Нюрнберг списък на участието на ИГ Фарбениндустри в чужбина и дружествата за продажба, в който за България са споменати следните фирми: „Багрило", акционерно дружество за търговия с багрила и химически произведения; Байер Фарма, акц. д-во за химически и фармацевтични произведения, София; „Беринг" институт за серо-бактериология и биология, о. о. д-во, София; Химическа фабрика „Колориска", акц. д-во, София; Христо Хр. Баев, Ссфия, Русе; „Хромаг" Германско-българско акц. д-во за хромна руда, София; Ханс Голович, София; Дружество за продажба на германски анилинови бои Вайбил и сие, София; „Соя", Българско акц. д-во за засяване и износ на маслодайни семена, София.[63]

Повърхностно погледнато, тези фирми имаха за задача да произвеждат, да търгуват и да организират износа и вноса на своя концерн. Като извършваха тази дейност, те не само че спомогнаха на ИГ Фарбениндустри да получи големи печалби, но и заздравиха нейното монополно положение в България и бяха малки, почти невидими, но и важни частици в зъбчатите колелета на фашистко-германската подготовка за война и нейното водене е в ущърб на българския народ и развитието на българската химическа индустрия, както и на нуждите на народното стопанство.

---

[60] DZA Potsdam, IGFarbenindustrie AG, Nr. 1758, Bl. 151 ff., Проект за. . . . Bl. 192 ff.

[61] (Volkswirtschaftliche Abteilung), Nr. 4555, Wirtschaftszahlen Südosteuropa, v. 29. I. 1942_ Vowi, Nr.4556, „Die Vorkommen an Kohle und wichtigen Rohstoffen in Südosteuropa mit Stand ortkarte", v. 30. I. 1942; Nr. 4558, „Die Versorgung Südosteuropas mit wichtigen Erzeugnissen der chemischen Industrie im Jahre 1939 (без Словакия)", v. 30. I. 1942; Nr. 4557, „Synoptische Übersichten mit Standortkarte, „Chemische Industrie in Südosteuropa", v. 30. I. 1942.

[61] Werksarchiv der Farbenfabriken Bayer AG, Leverkusen, Nr. 12/19, Protokoll der 30. Заседание на управата от 18. II. 1942 (фотокопие от оригинала).

[63] Fall VI, ADB 2, DOC NO NI — 9540, . . . Поради неизвестни причини Първата българска динамитена фабрика Д. Стоименов и сие акц. д-во тук не се споменава.

DIE INTERESSEN DER IG-FARBENINDUSTRIE A. G. IN BULGARIEN BIS 1944

HANS RADANDT

(Zusammenfassung)

Der Verfasser untersucht den Einfluß des mächtigen deutschen Konzerns IG-Farbenindustrie A. G. auf die wirtschaftlichen und politischen Beziehungen zwischen Deutschland und Bulgarien während der dreißiger und vierziger Jahre bis zum Ende des Zweiten Weltkriegs. Auf Grund eines Dokumentenmaterials aus dem Archiv der IG-Farbenindustrie A. G. und anderer Quellen sowie Abhandlungen klärt der Verfasser die wirtschaftlichen Interessen des Konzerns, seine politischen Beziehungen zur Naziregierung, die wachsende wirtschaftliche Bedeutung der IG-Farbenindustrie A. G. unmittelbar vor und während des Zweiten Weltkriegs. Die Arbeit verweist auf die Interessen des Konzerns in den Balkanländern und besonders in Bulgarien sowie auf das allmähliche Eindringen in die bulgarische Wirtschaft, auf die diesbezügliche Förderung durch den deutschen und den bulgarischen faschistischen Staatsapparat und schließlich auf die Ergebnisse dieser Entwicklung. Am Beispiel der IG-Farbenindustrie A. G. weist der Verfasser die starke Abhängigkeit der bulgarischen Wirtschaft vom deutschen Kapital nach. Besondere Aufmerksamkeit wird den von der IG-Farbenindustrie A. G. in Bulgarien gegründeten deutschen und bulgarisch-deutschen Firmen sowie hrer unmittelbaren Abhängigkeit von diesem Konzern entgegengebracht.

БЪЛГАРСКО-ГЕРМАНСКИ ВРЪЗКИ И ОТНОШЕНИЯ В ПЪРВИТЕ ГОДИНИ СЛЕД СЪЗДАВАНЕТО НА ГЕРМАНСКАТА ДЕМОКРАТИЧНА РЕПУБЛИКА

(Преглед на документи, съхранявани в Централния държавен архив на Народна република България — ЦДА на НРБ)

ИВАН ПЕЙКОВ И СТЕФКА ВЕЛЕВА

Образуването на Германската демократична република на 7. X. 1949 г. представляваше повратен пункт[1] не само за историята на Германия и Европа, но и за взаимоотношенията на нашата страна с Германия и германския народ. Въз основа на еднаквите цели, които преследват двете страни във вътрешната и външната политика за изкореняването на фашизма и изграждането на социалистическия строй, опрени на принципите на пролетарския интернационализъм на взаимно уважение, зачитане и помощ, Народна република България и Германската демократична република сложиха началото на новата история в техните взаимоотношения и връзки.

Българското правителство само след няколко дни от създаването на ГДР обяви своето решение за установяване на дипломатически връзки между двете страни. В своята поздравителна телеграма от 15 октомври председателят на Министерския съвет Васил Коларов изрази голямата радост на целия български народ от изключително важното събитие за германския народ.[2]

На 23. IX. 1950 г. у нас пристигна специална държавна делегация начело с Валтер Улбрихт, която води преговори с нашето правителство за установяване на тесни връзки на приятелство и дружба между двата народа. Бяха подписани три важни документа: декларация, протокол за финансиране извънтърговски плащания и споразумение за културно сътрудничество.[3]

Документите бяха пропити от дух на истинско приятелство и дружба на двата народа, свързани с еднакви цели — строителство на социализма и борба за мир в Европа и света. Оттогава досега тези взаимни връзки все повече укрепват и всестранно се разширяват и представляват важен принос

---

[1] В. Улбрихт. Сегашното положение и борбата за нова Германия. Изд. на БКП, 1954; Г. Даковски. Борбата за единна демократична и миролюбива Германия. Изд. на БКП, 1954; За мирен договор с Германия. — Сборник от документи. Изд. на БКП, 1961; Д. Кьосев. Германската демократична република в борбата за социализъм, мир и единство. Изд. на БКП, 1961; Германски мирен договор — мир в Европа и света. Изд. на БЗНС, 1961; Десетълет Германской демократической республики.

[2] В. Отечествен фронт от 18 окт. 1949.

[3] В. Работническо дело, бр. 267 от 24 септ., бр. 269 от 26 септ. 1950.

в могъществото на социалистическия лагер начело с Великия Съветски съюз.

Създадените връзки и отношения са намерили отражение в богатата документална съкровищница на Централния държавен архив на Народна република България. В архивните фондове на М-во на мините и подземните богатства (№ 23), М-во на земеделието (№ 89), Държавна планова комисия (№ 130), М-во на народната просвета (№ 142), М-во на културата (№ 143), Съюза на научните работници в България (№ 146), Съюза на българските журналисти (№ 158), М-во на народното здраве (№ 160), М-во на промишлеността (№ 166), М-во на външната търговия (№ 259), ДТП „Химимпорт" (№ 344), Български държавен тютюнев монопол (№ 347), ДТП „Рудметал" (№ 348), ДТП „Разноизнос" (№ 350), ДТП „Булгарплодекспорт" (№ 356), Комитета за приятелство и културни връзки с чужбина (№ 363), Студия за научно-популярни филми (№ 389), Управление на кинематографията (№ 383) и др. се намират много документи, които хвърлят светлина върху стопанските и културните връзки и отношения между двете страни за периода 1949—1957 г., до която дата са приети документалните материали от министерствата и ведомствата.

Информирайки германската и нашата научна и културна общественост с характера и съдържанието на документалните материали, отразяващи връзките между двете страни, ние смятаме, че внасяме с това скромен принос в архивното дело и историческата наука. Това ще представлява същевременно и практически израз на реализиране сключената на 7 юни 1967 г. спогодба между Комитета за изкуство и култура на Народна република България и М-во на вътрешните работи на Германската демократична република в областта на архивното дело.

* * *

Търговските връзки с територията на ГДР фактически започнаха преди 1949 г. при управлението на съветската зона в Германия. На 26. VIII. 1948 г. бе подписана търговска спогодба, която бе сключена още през август 1947 г. Предвиден бе стокообмен за 6 милиона долара.[4]

От редица документи (постановления на МС, преписки, планове, сводки и др.) се вижда приложението на тази спогодба. През това време нашата страна е внасяла от Германия различни машинни части за текстилната промишленост, някои индустриални стоки, санитарни материали и др. срещу износ на селскостопански произведения и артикули.[5]

За настъпването на нов етап в търговските взаимоотношения след създаването на ГДР ни свидетелствува докладът на министъра на външната търговия до МС за сключване търговска спогодба с ГДР за 1950 г. и различните материали, писма, сведения и др. от различни предприятия и учреждения, свързани с тази спогодба.[6]

Във връзка с възстановяването на търговските спогодби през 1951—1954 г. се намират различни документи, като постановлението на МС, с

[4] В. Отечествен фронт от 28 авг. 1948.

[5] Ф. 259, оп. 2, а. е. 3, л. 3—10, 37—44, л. 31, л. 21; а. е. 61, л. 53—66; 67—162; ф. 356, оп. 1, а. е. 42, л. 1—62; ф. 77, л. 1—2.

[6] Ф. 259, оп. 2, а. е. 3, л. 12; а. е. 108, л. 1—178.

което се разрешава на М-во на външната търговия да преговаря с ГДР за сключване на нова търговска спогодба, докладът на завеждащ сектор „Внос" при българското търговско представителство в Берлин до М-во на външната търговия, протокола за отчитане взаимните доставки по спогодбата за стокообмен между двете страни, спогодбата за стокообмен и плащания и др.[7]

За разширяване и укрепване на създадените търговски връзки с ГДР от особено значение беше и участието на България в традиционния международен мострен панаир в Лайпциг. Много материали, писма, сведения, докладни записки, планове и други се отнасят до уреждането на нашите павилиони и палатата на панаира през 1950 и 1951 г.[8]

Конкретни данни за стокообмена между двете страни през 1950 и 1951 г. ни дават сведенията за вноса и износа, месечните и годишни отчети, планове и др.[9]

В сключената на 20. II. 1952 г. в Берлин спогодба за стокообмен и плащания за текущата година се предвиждаше значително увеличение на стокообмена в сравнение с 1951 г. България се задължава да достави на ГДР промишлени суровини, тютюн и селскостопански продукти, а ГДР на България — главно машини, електрически съоръжения и др.[10] За реализирането на тази спогодба читателят може да почерпи интересни данни от докладите и сведенията на търговския представител в Берлин до министъра на външната търговия.[11]

Сключените договори от отделните външнотърговски централи у нас, списъците и вносните листи дават конкретна представа за стоките, които са внесени от ГДР. В тях най-често се срещат например химикали, бои и лакове, торове и препарати, лабораторни уреди и апарати, медицински инструменти и др.[12]

В архива изобилствуват документи за развитието на стокообмена през следващите 3—4 години. И тук по-обобщена представа могат да дадат докладите, отчетите, сведенията и преписките на търговското представителство в Берлин, листите и плановете за внос на машини и др.[13]

Конкретни данни за динамиката и развитието на стокообмена през този период могат да се почерпят от: обзорите за изпълнението на плана по износа и вноса за 1953—1955 г., където има сведения и за търговията ни с ГДР; разчета за износа през 1956 г. на строителни материали, занаятчийски произведения, кожи и кожени изделия и др.; преписката между „Разноизнос" и Министерство на външната търговия по проекта за стокообмен за 1957 г.; списъците на стоките на ДТП „Индустриалимпорт" и „Разноизнос" за износ в демократичните страни през 1956 г.; сравнителната таблица за направения износ през 1953—1956 г.; плана за внос на битови машини и прибори, строителни машини, стъклени, порцеланови и фаянсови изделия и др.; проекто-

---

[7] Ф. 259, оп. 2, а. е. 3, л. 11; оп. 8, а. е. 66, л. 66; оп. 10, а. е. 82, л. 9—10; л. 11—16.

[8] Ф. 259, оп. 6, а. е. 4, л. 1—207; оп. 7, а. е. 2, л. 3—463.

[9] Ф. 259, оп. 2, а. е. 109, л. 16—111; ф. 348, оп. 1, а. е. 38; а. е. 39.

[10] В. Работническо дело от 23. февр. 1952.

[11] Ф. 259, оп. 8, а. е. 45; а. е. 50, л. 1—151—445; а. е. 66, л. 1—12; оп. 9, а. е. 59, л. 1—42; ф. 344, оп. 3, а. е. 9, л. 1—30.

[12] Ф. 344, оп. 3, а. е. 11, л. 1—4; а. е. 8; оп. 5, а. е. 6; а. е. 7; ф. 259, оп. 8. а. е. 45, т. I. л. 10—18; ф. 30, оп. 5, а. е. 75, л. 195—199; л. 244.

[13] Ф. 259, оп. 10, а. е. 53, т. I. л. 1—459 и т. II; а. е. 67; оп. 11, а. е. 32. л. 117—119; а. е. 43, л. 1—12; л. 27, 139; л. 183—571; ф. 348, оп. 1, а. е. 51; ф. 350 оп. 2, а. е. 10, л. 1—9; оп. 3, а. е. 5, л. 109—113.

листа за вноса на машини от ГДР за 1954—1957 г. и редица други документи.[14]

Наред с търговията важен дял във взаимоотношенията ни с ГДР заемаше научно-техническото сътрудничество. То също датира от преди създаването на ГДР, но в зачатъчно състояние. От някои документи е видно, че в България са идвали научни работници, инженери, проектанти и др. за оказване научно-техническа помощ в областта на минното дело и други отрасли на промишлеността. На 16. VIII. 1948 г. със специален доклад с проектопостановление на пом.-министъра на мините и подземните богатства са направени постъпки пред Министерския съвет за идването на германския професор К. Кегел в България за оказване помощ на наши специалисти в минните проучвания. През май и юни 1949 г. е направено същото за привличането на работа в България на германските специалисти проф. Роберт Потонио и инженерите Бауман и Бубл. На 12. XI. 1948 г. проф. Кегел е изготвил доклад по проучванията в Станинския каменовъглен басейн. В началото на 1949 г. е направено предложение за приемане на работа като проектант при минния машиностроителен завод в Перник германския инженер Волтер Шот. По това време били направени и други постъпки за изпращане на двама инженери в ГДР за проучване и договаряне изготвянето на планове за постройка на инсталация за брикетиране на кафяви въглища.[15]

През 1950 г. научно-техническото сътрудничество придобива по-организирана форма. Изграден бе двустранен орган: българо-германска постоянна комисия. Уставът и материалите по неговото изготвяне дават представа за нейните задачи.[16] Освен това в много протоколи, програми, планове, решения, доклади, преписки и др. се съдържат различни данни и сведения за работата на българо-германската комисия по научно-техническо сътрудничество.[17]

Научно-техническото сътрудничество протичаше в различни области и отрасли: енергетиката, строителството, химията, промишлеността, транспорта, земеделието, горското стопанство и т. н. България получи различни проекти на термически и хидроелектростанции, описания на технически процеси, рецепти, експертизи, анализи и др. в областта на електрификацията и др.[18] При строежа на язовир „Студена" бе оказана помощ за по-икономичното използуване на бетона в язовирната стена; също така по построяване на нови пътища, мостове, в индустриализирането на строителството и пр. Разменени бяха и материали по различни теми и т. н.[19]

В протоколи, преписки и др. документи е отразено научно-техническото сътрудничество в хранителната и вкусова промишленост: научна документация, описание на технологически процеси, проби, експертизи, идване на гер-

---

[14] Ф. 348, оп. 1, а. е. 51; ф. 350, оп. 2, а. е. 5, л. 43; а. е. 10, л. 1—9; а. е. 14, оп. 3, а. е. 5, л. 43—52; л. 109—113, л. 114—116—120; л. 209—219; ф. 259, оп. 11, а. е. 32, л. 140, 146, 155; ф. 344, оп. 4, а. е. 7 8 и 9.

[15] Ф. 73, оп. 1, а. е. 6, л. 7; а, е. 8, л. 171—172; а. е. 16, л. 2, 4, 5, 12, 13, 18, 29, 37, 40, 106—113, 121; а. е. 11, л. 144—145; а. е. 27, л. 52—55; а. е. 168, л. 76.

[16] Ф. 259, оп. 2, а. е. 78, л. 83—86, 92—94, 100.

[17] Ф. 259, оп. 2, а. е. 78, л. 75; оп. 8, а. е. 45, т. I. л. 1—338; ф. 130, оп. 5, а. е. 66, л. 85, а. е. 69; а. е. 71, л. 323, 332, 357; а. е. 75, л. 4—53; 184—185, 187—188, 195—199, 234, 245, 345—349, 368; ф. 363, оп. 2, а. е. 11, л. 186; а. е. 387, л. 169.

[18] Ф. 130, оп. 5, а. е. 69, л. 8, а. е. 71, л. 62—65; а. е. 75, л. 222, 223.

[19] Ф. 259, оп. 2, а. е. 78, л. 1; ф. 130, оп. 5, а. е. 69, л. 2, 6; а. е. 71, л. 360, а. е. 75, л. 232, 255, 366.

мански специалисти и др.[20]; в леката промишленост: получаване техническа документация за маслено-екстракционен завод, изпращане на български инженери в ГДР и др.[21]; в транспорта: научно-техническа документация, описания за технологически процеси, рецепти, експертизи, анализи, проби, размяна на научни работници и др.[22]; в селското и горското стопанство: по тютюневите сортове, по размяната на научни работници-растениевъди, по изследването на болестта „шап", по вноса на расови разплодници, научно-техническа документация в областта на горското стопанство, по обмяна на опит по опазване на природата, размяна на литература и т. н.[23]

Начало на широко сътрудничество бе сложено и в областта на образованието, науката, културата и изкуството. Основа на това сътрудничество представляваше постигнатото споразумение между двете правителствени делегации през септември 1950 г. То даде първите свои плодове с тържествено честуване у нас на 7. X. 1950 г., първата година от създаването на ГДР. В театър „Република" беше проведено тържествено събрание, на което членът на политбюро на БКП д-р Минчо Нейчев изнесе доклад. В поздравителната телеграма на председателя на Президиума на народното събрание Георги Дамянов до президента Вилхем Пик се изтъкваше голямото значение на създаването на ГДР за укрепването на световния мир и дружбата между германския и българския народ.[24]

До края на 1950 г. бяха подготвени редица документи по изпълнението на плана за културната спогодба през 1951 г. В архива се съхраняваха препис-извлечение на доклада на Георги Костов, пълн. министър на НРБ в ГДР за срещата му с министъра на просвещението на ГДР Вандел по въпроса за прилагане на културната спогодба между двете страни. Запазен е и докладът на Сава Гановски, председател на Комитета за наука, изкуство и култура (КНИК) до МС относно командироването на българската подкомисия в Берлин за приемане плана за културното сътрудничество, доклад за работата на смесената комисия по изработването на годишния план за изпълнение на споразумението, проекта за уреждане финансовите условия и др. Подобни и други документи има и за следващите 1952—1956 г.[25]

Планът за приложение спогодбата за културното сътрудничество през 1952 г. може да ни даде конкретна представа за обхвата изобщо на въпросите и насоките на това сътрудничество. В областта на науката, изкуството и културата се предвиждаше разширяване размяната на научни издания, библиографски указатели и книги, уреждане на изложби на новоизлезли книги и списания. В началото на учебната 1952/53 г. щяха да започнат редовните си занимания лекторатите по български език в Хумболтовия университет в Берлин и Мартинлутеровия университет в Хале-Витенберг. До края на годината също

---

[20] Ф. 347, оп. 8, а. е. 82, л. 34; ф. 130, оп. 5, а. е. 71, л. 161—167; 175—176, 190—193; а. е. 75, л. 204.

[21] Ф. 130, оп. 5, а. е. 66, л. 85; а. е. 75, л. 4—169, 340.

[22] Ф. 130, оп. 5, а. е. 69 л. 3; а. е. 71, л. 112, 130, 244.

[23] Ф. 347, оп. 8, а. е. 83, л. 72; а. е. 84, л. 101; ф. 143, оп. 5, а. е. 142, л. 59, ф.130, оп. 5, а. е. 71, л. 206—212; а. е. 75, л. 321; ф. 89, оп. 39, а. е. 39, л. 1—50; оп. 42, а. е. 3, л. 1—73; оп. 47, а. е. 27, л. 92, л. 40; ф. 363, оп. 2, а. е. 21, л. 147.

[24] В. Работническо дело, бр. 280 от 7 окт. 1950.

[25] Ф. 143, оп. 6, а. е. 42, л. 89, 133—145, 290, 298, 305—307, 318, 748, 754; ф. 405, оп. 1, а. е. 61, л. 71—89, 185—201; ф. 363, оп. 2, а. е. 11, л. 290; оп. 3, а. е. 4, л. 11, 15—25, 27—39, а. е. 16, л. 1—11; а. е. 29, л. 7; а. е. 114; а. е. 387, л. 141—162; ф. 160, оп. 16, а. е. 23, л. 1—2, 3—14.

се предвиждаше уреждането на редица взаимни гостувания на научни работници, писатели, артисти, композитори, диригенти, режисьори, художници, педагогически дейци и др. Уточнено бе двете страни своевременно да си разменят материали за честувания на видни културни и обществени дейци, както и на национални празници и т. н. В рамките на тази точка от плана Съюзът на германските писатели организира честуване на големия наш поет и революционер Никола Й. Вапцаров по случай 10-ата годишнина от разстрелването му.[26] През пролетта на 1952 г. нашите музикални дейци, народните артисти и лауреати на Димитровска награда проф. Панчо Владигеров и Михаил Попов гостуваха в Германската демократична република. Те посетиха Берлин, Лайпциг, Хале, Потсдам, Дрезден и Ваймар, където изнесоха с голям успех редица концерти и спектакли. Германската преса даде висока оценка на тяхното изкуство.[27]

Посоченото турне беше предшествувано от участието на проф. Панчо Владигеров на учредителния конгрес на Съюза на германските композитори и музикални теоретици, състоял се на 3. IV. 1951 г., за което участие Владигеров изготви доклад до КНИК.[28] В архива е запазен и докладът на Георги Михайлов, подпредседател на КНИК, изнесен на учредителния конгрес на композиторите в Берлин, в който Михайлов накратко запознава германската музикална общественост с нашето музикално творчество в периода на монархофашистката диктатура и развитието на културното сътрудничество между България и ГДР през социалистическия период, както и перспективите на неговото развитие.[29]

С гостуването на проф. Панчо Владигеров и Михаил Попов в ГДР през 1952 г. и за резултатите от изнесените концерти и срещи с културни дейци ни запознават докладите, които те са изготвили до КНИК.[30]

От едно писмо на КНИК до Комитета за приятелство и културни връзки с чужбина научаваме за отправено искане да ни се доставят от ГДР записи на грамофонни плочи или магнитофонни ленти творби на немски композитори: Бетховен, Моцарт, Хендел, Вебер, Вагнер, Шуман, Шуберт и др.[31] От друго писмо на дипломатическата мисия на ГДР до Комитета за приятелство и културни връзки с чужбина се вижда, че ни са изпратени материали за музикалните училища в ГДР.[32] През 1953 г. в България гостува германският диригент проф. Абендрот,[33] а през следващата година — и диригентът Зайделман.[34] По същото време в ГДР бяха командировани Петко Стайнов и Димитър Сагаев.[35] През есента на 1953 г. в ГДР направи турне ансамбълът за песни и танци при Българската народна армия.[36] През 1954 г. ни гостува ансамбълът на германската народна полиция.[37]

---

[26] В. Работническо дело от 6 май 1952.
[27] Пак там, бр. 161 от 9 юни 1952 г.
[28] Ф. 143, оп. 6, а. е. 24.
[29] Пак там, а. е. 42, л. 587—591.
[30] Ф. 143, оп. 6, а. е. 24.
[31] Ф. 363, оп. 2, а. е. 21, л. 307.
[32] Пак там, а. е. 18, л. 171.
[33] Пак там, а. е. 22, л. 165.
[34] Пак там, а. е. 123, л. 3.
[35] Пак там, а. е. 131, л. 11.
[36] Пак там, а. е. 19, л. 7—12, л. 18; 23—24.
[37] Пак там, а. е. 129, л. 65—67.

В следващите години бяха разменени оперни певци, артисти и инструменталисти. Нели Карова участвува в оперните представления в Берлин в „Евгени Онегин", „Бохеми", „Палячо" и „Мадам Бътерфлай". В ГДР гостува и оперният певец Г. Рударов, инструменталистът Васко Абаджиев и др. Съответно у нас гостуваха германски певци.[38]

Между двете страни бе обменен опит и по обучението на театрални кадри. В един кратък доклад за работата на новооснования педагогически отдел при театъра на дружбата в ГДР се засяга и работата с младежта и учащите се, както и методиката, която се прилага при обучението на нови театрални кадри.[39]

Разменена беше литература по театралното изкуство. От германска страна бяха изпратени препоръчани пиеси за поставянето им на наша сцена, а ние изпратихме на театралните институти във Ваймар различни материали, отнасящи се за българския театър.[40] В ГДР беше представена пиесата „Щастие" от Орлин Василев и балетът „Хайдушка песен".

У нас през 1954 г. гостуваха и видни театрални дейци — режисьорът на театъра „Максим Горки" в Берлин и режисьорът на театъра „Герхард Хауптман" в Гьорлиц. През 1956 г. пристигна и главният ръководител на драматичните театри в Лайпциг Фердинанд Май. Посещение направи и цирков артист за уговаряне условията за гостуването на германски държавен цирк у нас.[41]

В културното сътрудничество бяха застъпени киното и радиото. От кореспонденцията и някои други документи на нашите културни институти по уреждане на взаимни връзки в тази област става ясно, че е развита активна обмяна на художествени, документални и учебни филми, седмични кинопрегледи и др. В едно писмо на дипломатическата мисия на ГДР до комитета за кинематография се изказва благодарност за изпратения филм „Той не умира" на управата на музея „Георги Димитров" в Лайпциг. Уредена бе и седмица на германския филм в България. През 1956 г. българска филмова делегация пребивава в ГДР. В документите се срещат и редица други инициативи и прояви в тази област.[42]

В архива се съхранява и спогодбата за сътрудничество между двете страни в областта на радиоразпръскването. Някои други документи показват и извършения обмен на опит по печата и радиото.[43]

От писмото на ректора на Художествената академия в София до КНИК се разбира, че и в изобразителното изкуство бяха създадени тесни творчески връзки: размяна на преподаватели, художници, изнасяне сказки в Берлин за развитието на българското изобразително изкуство, изпращане на материали и др. В едно писмо на политическата мисия на ГДР в София се посочва, че са били изпратени 19 репродукции на немски майстори

---

[38] Ф. 363, а. е. 125, л. 6; оп. 3, а. е. 20, л. 1—127, л. 49, л. 71, л. 84, л. 88; а. е. 25; оп. 4, а. е. 24, л. 3.

[39] Ф. 143, оп. 1, а. е. 46, л. 26.

[40] Пак там, л. 10, л. 21; ф. 363, оп. 2, а. е. 20, л. 26; а. е. 24, л. 94.

[41] Пак там, ф. 363 оп. 2, а. е. 123, л. 40; оп. 3. а. е. 20, л. 100, 106; а. е. 24, л. 26; оп. 4, а. е. 26, л. 9—20; 21.

[42] Ф. 143, оп. 5, а. е. 142, л. 41—42; ф. 363, оп. 2, а. е. 21, л. 213; а. е. 124, л. 28; а. е. 131, л. 25; ф. 383, оп. 5, а. е. 2, л. 8, 85, 130—131; оп. 6, а. е. 7, л. 55, оп. 8, а. е. 1, а. е. 2, л. 67, л. 191, а. е. 3, л. 31, 36.

[43] Ф. 143, оп. 5, а. е. 142, л. 30—31; л. 34—36; ф. 363, оп. 2, а. е. 121.

за държавната художествена галерия в Пловдив, в друго — каталог от творби от третата германска художествена изложба, в трето — за гостуването на български художници в ГДР и немски в България и т. н.[44]

Библиотечното дело чрез книгообмена, уреждане изложби на книгата и др. заемаше важно място в културните връзки и отношения между България и ГДР. Преписките между културните български институти и дипломатическата мисия на ГДР в България ни свидетелствуват за разнообразни инициативи и идеи в това отношение. Така например от тези документи узнаваме, че ГДР е уреждала изложба на учебни помагала в България, литературна изложба и др., че ние сме уреждали витрини в Берлин, че е организирано издаването на албум „Български народни песни“ в Лайпциг, че са разменени доклади, публикации и други материали по библиотечното, библиографското и музейното дело, че са получавани книги за библиотека „Кирил и Методий“ („Васил Коларов“) и т. н.[45]

За работата на нашите лектори по български език в ГДР ни говорят специалният доклад за учебната 1952—1953 г., дадените оценки от германска страна за дейността на българските лектори при университета в Йена и Лайпциг, някои документи за лекторите в Хумболтовия университет в Берлин и др.[46]

Между висшите учебни заведения у нас и тези в ГДР бяха създадени тесни взаимоотношения. През 1950 г. беше честувана 160-ата годишнина на ветеринарно-медицинския факултет при Хумболтовия университет в Берлин, на които тържества бяха поканени да участвуват преподавателите на ветеринарно-медицинския факултет в София. Поканени бяха гости и за тържествата по случай 125-ата годишнина на Висшето техническо училище в Дрезден през 1953 г. и др.

Някои наши преподаватели бяха канени да четат лекции пред студенти в ГДР. В своя доклад от 2. I. 1952 г. проф. Динко Тошев, зав. катедрата по „Финанси и кредит“ при Стопанския факултет на Софийския университет ни запознава с работата и резултатите от изнасянето на лекции пред германски студенти от висшите учебни заведения в края на 1951 г. Той имал възможност да се запознае с работата на редица висши учебни заведения, да посети предприятия, кредитни учреждения и др., за което споделя своите впечатления. Интерес представлява и информацията на председателя на Главно управление на трудови резерви Груди Атанасов относно посещението си в ГДР през 1953 г. във връзка с някои въпроси на културното сътрудничество между двете страни. Многобройните писма и преписки между Комитета за приятелство и културни връзки с чужбина и Министерство на народната просвета свидетелствуват за активен обмен на опит по въпросите за учебните пособия в България и ГДР, за размяната на материали, учебни филми за общообразователните и професионалните училища и др., за учебното дело на националните малцинства в България, за изпращане учебни планове и програми, педагогически списания и литература, за размяна на студенти, за обмяна на

---

[44] Ф. 143, оп. 5, а. е. 142, л. 26; ф. 363, оп. 2, а. е. 24, л. 198, л. 215; а. е. 18, л. 76; а. е. 21, л. 160; а. е. 117, л. 4; оп. 3, а. е. 21.

[45] Ф. 143, оп. 1, а. е. 46, л. 24; оп. 5, а. е. 142, л. 23 и 24; ф. 363, оп. 2, а. е. 18, л. 55, 59 159, 177; а. е. 19, л. 112, 127; а. е. 24, л. 223; а. е. 118, л. 4; а. е. 119, л. 7; а. е. 120; оп. 3, а. е. 24, л. 17; оп. 4, а. е. 22, л. 1.

[46] Ф. 143, оп. 1, а. е. 46, л. 121; оп. 5, а. е. 112, л. 56; оп. 6, а. е. 42, л. 313а; ф. 363, оп. 2, а. е. 19, л. 116; а. е. 21, л. 16; л. 21—24; л. 36—38.

опит между учители от двете страни, получаване на доклади и информации за висшето образование в ГДР, обмяна на опит по студентски въпроси, за летуването на германски учащи се у нас и български в ГДР и т. н.[47]

В едно от челните места на културното сътрудничество между България и ГДР стояха и въпросите на науката. Голяма група документи в архива ни запознават с многостранния обхват на въпросите в тази област, с подготовката на плановете за изпълнение на спогодбата и тяхното реализиране. При подготовката на плана за 1951 г. Съюзът на научните работници в България прави предложение да се включи в него обмяна на опит в различните отрасли на науката, размяна на специалисти, научна литература и пр. Подобно е искането и в писмото на зам.-декана на природо-математическия факултет до ректора на университета и в някои други документи. Така например в писмото на Българската академия на науките до КНИК се предлага включването в плана размяна на издания с Германската академия на науките, и то предимно трудове по марксизъм, физико-математическите и биологическите науки.[48] При провеждане на конгреси, конференции, симпозиуми и др. в ГДР бяха канени наши изтъкнати учени. Интерес в това отношение представлява докладът на проф. д-р Владимир Георгиев, зам.-ректор на Софийския университет, за командировката му в Лайпциг и Берлин като делегат на Първия германски конгрес на културата през 1951 г.[49] С 2403-о разпореждане на МС бе разрешено на КНИК да изпрати делегати за конференцията на германските химици в Лайпциг.[50] За такъв контакт с немските учени ни говори и докладът на д-р Ас. Хаджиолов и доц. Кирил Попов за участието им в юбилейното тържество през 1952 г. по случай 300 години от основаването на Германската академия на естествено-изпитателните науки в гр. Хале (ГДР).[51] От писмото на КНИК от 26. IX. 1952 г. до Комитета за приятелство и културни връзки с чужбина се вижда, че е отправено настоятелно искане да бъде поканен в България проф. Кучински, директор на Икономическия институт в Берлин, за да изнесе цикъл от лекции за световното стопанство и международното работническо движение.[52]

По-цялостна представа за взаимните командировки, провеждани в тази област, може да ни даде планът за размяната на научни работници по културната спогодба между двете страни за 1953 г.[53] От редица писма и преписки се вижда, че през 1953 г. е бил създаден непосредствен и жив контакт между българските и германските учени. Така например в писмото на Министерство на външните работи до КНИК се съобщава, че германската дипломатическа мисия в София е поканила български специалисти да вземат участие в честването Деня на миньорите и металурзите, организирано от Минната академия във Фрайберг. В писмото пък на Софийския университет до КНИК се разбира, че у нас са гостували германски зоолози. От други документи се вижда, че

---

[47] Ф. 143, оп. 1, а. е. 46, л. 15, л. 19, л. 20, л. 23, л. 41, л. 89, л. 115—116, л. 118; оп. 5 а. е. 142, л. 5, л. 19; оп. 6, а. е. 24; ф. 142, оп. 9, а. е. 47, л. 38—48; ф. 363, оп. 2, а. е. 19, л. 65; 71, л. 72, 75—77, 84—85, 93, 104—107, 110, 113, 161, 171, 174; а. е. 20, л. 37, 60; а. е. 21, л. 1—15, 92—93, 232—251, 281, 284, 292—296; а. е. 26; а. е. 12, л. 22; а. е. 124; а. е. 127, л. 26, л. 68; оп. 3, а. е. 17, л. 11, 17; а. е. 22; оп. 4, а. е. 7, л. 26, л. 32; а. е. 28, л. 1—48.

[48] Ф. 143, оп. 5, а. е. 142, л. 44, 46, 54.

[49] Пак там, оп. 6, а. е. 24.

[50] Пак там, л. 4.

[51] Ф. 143, оп. 6, а. е. 24, л. 4.

[52] Ф. 363, оп. 1, а. е. 2, л. 172—174.

[53] Ф. 143, оп. 1, а. е. 46, л. 82—87.

са правени постъпки за командироването на проф. инж. Ал. Квартирников в ГДР за участие в споменатите вече тържества по случай 125 години от създаването на техническото училище в Дрезден, че е командирован директорът на Зоологическата градина в София в ГДР, че е пристигнал в България директорът на Института по обща история, проф. д-р Лео Щерн със съпругата си, че е поканен проф. Игнат Пенков от Софийския университет да гостува в ГДР през 1954 г. и да изнесе доклади в географската област, че през същата година пристига в България делегация на Германската строителна академия и т. н. През 1955 г. у нас гостува д-р Трайбе и проф. д-р Билфелд, директор на Славянския институт при Хумболтовия университет в Берлин за изучаване на старобългарски език и проучване на старославянските писмени източници. През същата година редица наши научни работници посетиха ГДР за обмяна на опит. Иван Унджиев, ст. н. сътрудник и секретар на Съюза на научните работници в България, беше изпратен за обмяна на опит по разпространение на научните знания и внедряване на науката в практиката; проф. д-р Славчо Михайлов Давидов, зав. катедра по хирургическа стоматология при ВМИ, взе участие в конгреса на учените в ГДР и изнесе лекции в Медицинския факултет „Мартин Лутер"; Георги Дечев — в симпозиума по въпросите на мембранната теория в Берлин; проф. Иван П. Мишев, зав. катедрата по биохимия във Висшия медицински институт „И. П. Павлов" гр. Пловдив, престоя едно тримесечие в ГДР за обмяна на опит по въпросите на биохимията, което е видно от изготвения от него доклад; проф. Кирил Братанов и редица други.[54]

От много писма, работни програми, доклади, сведения и др. читателят може да добие представа за заминалите през 1956 г. български научни работници в ГДР. През същата година у нас пребиваваха научни сътрудници за аграрна икономика при Германската академия на науките.[55]

Едновременно с личните контакти на учените между двете страни се използуваха и редица още други форми на творческо общуване и взаимно обогатяване. Германските учени изпращаха реферати от международни срещи, на които са участвували представители на Германската академия на науките; уговаряше се да се издават научни трудове на немски и български език; размяна на литература; сътрудничество в списания и вестници и пр.[56]

Сложи се на широка основа началото на творческо сътрудничество между българските и немските писатели и журналисти. При подготовката на културната спогодба през 1950 г. Съюзът на българските писатели с писмо до КНИК направи предложение да бъдат включени в плана най-различни мероприятия за създаване и укрепване сътрудничеството между българските и немските писатели; обмяна на литература, опит, пряк контакт между двата съюза и др.[57] Последва и активна взаимна дейност. През 1953 г. писателят Валери Петров гостува един месец на писателите от ГДР. В своя доклад той разкри връзките, които е имал с немските писатели, въпросите и мне-

---

[54] Ф. 146, оп. 10, а. е. 38, л. 47, 49—51; л. 54; а. е. 39, 25, л. 27, л. 35, 58, 78, 95, л. 136, а. е. 41, л. 4—7, 29.

[55] Ф. 143, оп. 1, а. е. 46, л. 79; ф. 363, оп. 2, а. е. 18, л. 207; а. е. 20, л. 147; а. е. 22, л. 29, 47; а. е. 25, л. 91; а. е. 128; а. е. 131, л. 43; оп. 3, а. е. 15, л. 2, 5; оп. 4, а. е. 20; а. е. 21.

[56] Ф. 350, оп. 2, а. е. 14; ф. 146, оп. 10, а. е. 38, л. 25; л. 27; а. е. 41, л. 38; ф. 363, оп. 2, а. е. 12, л. 19, л. 125, л. 114; а. е. 18, л. 55; а. е. 19, л. 191, 197, 237; а. е. 21, л. 124, 137—139; 146; 164; 176—177; 333—334; а. е. 115; а. е. 387, л. 171.

[57] Ф. 143, оп. 5, а. е. 142, л. 39.

нията, които са обменили по развитието на социалистическата литература и др.[58] През същата година беше на посещение у нас германската писателка Хеда Цинер, а през следващата 1954 г. и писателката Анна Зегерс.[59]

От много писма, сведения, доклади, работни програми и др. се добиза представа за гостуващите български писатели и други литературни работници в ГДР през 1955 и 1956 г.[60]

В богатата преписка между Комитета за приятелство и културни връзки с чужбина и Дипломатическата мисия на ГДР в София читателят може да проследи заглавията на книгите и авторите, които излизат на немски и български език. Така например в едно писмо се съобщава, че са съгласни да излезе на български език книгата на Бено Плудра „Момичетата от палатка 13"; в друго писмо — един том от произведенията на Вилхелм Пик; в трето — на немски език книгата „Честна дума" на Цветан Ангелов, в четвъртото — че се изпращат материали за издаване на Антология на българската проза в ГДР и т. н.[61]

За правилното взаимно информиране и изграждане на общественото мнение за живота в двете страни огромна роля играеше печатът. Затова съвсем понятно бе настояването на германските журналисти да се установят връзки с българския печат, колкото се може по-скоро.[62] Разменени бяха делегации, обменен беше опит и пр. Съюзът на германския печат изпращаше доклади и информации за своята работа на Съюза на българските журналисти, германска делегация от журналисти посети България през 1954 г. и пр.[63]

Обменен беше опит и по книгоиздаването. През 1953 г. излезе разпореждане на МС за командироване на български издатели в ГДР за участие в конференцията на издателите и за честуване седмицата на книгата.[64]

Много материали, писма, програми и др. могат да ни разкажат за още голям брой различни културни дейци, наши и германски, които по своя линия взаимно черпеха опит и знание от съкровищницата на двете социалистически култури и съдействуваха за по-нататъшното културно сътрудничество между двете страни.[65]

* * *

Тук не е възможно да засегнем и изчерпим всичко. Нашата задача е по-скромна, а именно да покажем част от богатата документация на архива, която третира онова велико начало, което за първи път се слага в историята между двата народа и което представляваше отрицание на черното и драматично минало в техните политически, стопански и културни връзки.

---

[58] Ф. 363, оп. 2, а. е. 18, л. 15—27.

[59] Пак там, л. 1 и 88.

[60] Пак там, оп. 4, а. е. 25.

[61] Пак там оп. 2, а. е. 12, л. 126, л. 129, л. 135, л. 140, 165; а. е. 18, л. 9, л. 210; а. е.20, л. 16, л. 82; а. е. 21, л. 126, 312; а. е. 25, л. 1—10, оп. 3, а. е. 19.

[62] Пак там, оп. 6, а. е. 42, л. 317.

[63] Ф. 158, оп. 8, а. е. 10, л. 20, 22; ф. 363; оп. 2, а. е. 387, л. 162.

[64] Ф. 363, оп. 2, а. е. 20, л. 92.

[65] Пак там, а. е. 21, л. 103—104; а. е. 25, л. 16; а. е. 112, л. 1—112; а. е. 113, л. 7, 11—75; оп. 4, а. е. 20.

Ние ще бъдем доволни, ако сме успели, макар и отчасти, да заинтригуваме и привлечем вниманието на германските и нашите научни и културни среди върху документалните източници на една неизследвана още област в най-новата история на двете миролюбиви държави, строящи социализма и борещи се за мир в Европа и света.

BULGARISCH-DEUTSCHE VERBINDUNGEN UND BEZIEHUNGEN IN DEN ERSTEN JAHREN NACH DER GRÜNDUNG DER DEUTSCHEN DEMOKRATISCHEN REPUBLIK

(Untersuchung der im Zentralen Staatlichen Archiv der Volksrepublik Bulgarien verwahrten Urkunden)

IVAN PEJKOV, STEFKA VELEVA

(Zusammenfassung)

Die Gründung der Deutschen Demokratischen Republik am 7. Oktober 1949 war ein Wendepunkt nicht nur in der Geschichte Deutschlands und Europas, sondern auch in den gegenseitigen Beziehungen Bulgariens mit Deutschland und dem deutschen Volk. Auf der Grundlage der gleichen Ziele, die die beiden Länder in ihrer Innen- und Außenpolitik zur Ausrottung des Faschismus und Kapitalismus, zum Aufbau der sozialistischen Gesellschaftsordnung nach den Grundsätzen des proletarischen Internationalismus, der gegenseitigen Achtung und Unterstützung verfolgten, wurde die neue Geschichte der gegenseitigen Beziehungen zwischen der Volksrepublik Bulgarien und der Deutschen Demokratischen Republik eingeleitet.

Über diese neuen Beziehungen in den ersten Jahren nach der Gründung der Deutschen Demokratischen Republik berichten die zahlreichen Urkunden des Zentralen Staatlichen Archivs der Volksrepublik Bulgarien.

In verschiedenen Unterlagen (Verträgen, Verfügungen, Korrespondenzen, Berichten, Rechenschaftsberichten u. a.) der zentralen Behörden und Institute sowie einzelner Kulturschaffender, Wissenschaftler und anderer Persönlichkeiten sind die allseitigen Beziehungen zwischen den beiden Ländern widergespiegelt. Diese urkundlichen Quellen unterrichten über die neuen Handelsbeziehungen, die wissenschaftlich-technische Zusammenarbeit in den einzelnen Bereichen sowie im Bildungswesen, in der Wissenschaft, Kultur und Kunst, die sich in mannigfaltigen Formen und aktiver Tätigkeit äußern.

Die Urkunden geben Aufschlüsse über den Austausch von Delegationen, Besuchen, Urkunden, Büchern, Filmen, Lektoren, Hochschullehrern, Studenten, Schülern, die Veranstaltung von Ausstellungen usw.

Zahlreiche Wissenschaftler, Kulturschaffende und andere Fachleute schöpften gemeinsam Erfahrungen auf dem Gebiet der Wissenschaft, Kultur und Kunst.

In diesem Rahmen können nicht alle Fragen ausführlich behandelt werden. Die Verfasser stellten sich die beschränktere Aufgabe, nur auf die wesentlichsten Äußerungen dieser gegenseitigen Beziehungen hinzuweisen, die sich in den im Zentralen Staatlichen Archiv der Volksrepublik Bulgarien verwahrten Urkunden äußern. Dadurch leisten sie einen bescheidenen Beitrag zum Archivwesen und zur Geschichtswissenschaft.

БЪЛГАРСКО-ГЕРМАНСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ В СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА ИСТОРИОГРАФИЯ

ЕМИЛИЯ КОСТОВА

Германия е играла важна роля в историята на българския народ в ново и най-ново време. Поради това изучаването на българско-германските отношения позволява да се разкрият причините и да се обясни характерът на много събития в историята на България от епохата на Възраждането до наши дни.

Българското националноосвободително движение се развива в обхвата на т. нар. Източен въпрос, при решаването на който важна роля играе и Германия. След Освобождението в България проникват германски капитали, които оказват влияние върху развитието на нейния стопански, политически и обществен живот. На два пъти прогерманските среди на българската буржоазия въвличат България във война на страната на империалистическа Германия.

Изучаването на българско-германските отношения позволява да се покаже чрез примера на тези отношения реакционната и противонародна същност на политиката на германския империализъм спрямо България. Съюзът на българската буржоазия с Германия донася на българския народ само стопанско ограбване, войни и национални катастрофи.

Съвременната буржоазна историография в Германската федерална република се опитва да прикрие истинския характер и цели на германската политика в България и на Балканите. Тя се стреми да обоснове политиката на реванш и на нови военни авантюри, като фалшифицира историята. Дълг на българските и на прогресивните германски историци е да разобличават извращенията и фалшификациите на западногерманските остфоршунгери.[1]

Но в българско-германските отношения има и друга, светла страна. Това са връзките между българското и германското работническо революционно движение, съвместната борба на трудещите се в двете страни против империализма и фашизма, а след Втората световна война — взаимопомощта в изграждането на социализма в НР България и Германската демократична република и в борбата за запазването на мира.

Историята на българско-германските отношения става обект на цялостно, системно и научно разработване в България едва след Девети септември 1944 г. В съвременната българска историография на тази проблема

[1] Е. Калбе и К. Косев. Остфоршунг като оръжие на германския империализъм. — ИИИ, 13, 1963, с. 33—74; В. Франц. Клевети на западногерманския Сюдостфоршунг против НР България. — ИПр, 1962, 2, с. 106—116.

са посветени много статии, студии и монографии, които разглеждат българско-германските отношения и връзки в различни аспекти. Това налага тяхното историко-библиографско проучване.

* * *

За пръв път библиографско обобщение и разработка на литературата за българско-германските отношения, обнародвана в България, прави Хр. Христов.[2] Неговата работа обаче страда от известна непълнота, а и от обнародването ѝ досега излизат редица нови публикации.

Настоящата работа обхваща научните приноси по историята на българско-германските отношения, обнародвани в периода от 1944 до 1968 г. Освен изследванията на българските историци в нея са включени и работите на чуждестранни учени, издадени у нас. Трудовете са разположени тематично и в хронологична последователност на историческите събития. Въпросите, свързани с културните взаимоотношения между двата народа, не са засегнати, тъй като те са предмет на специално библиографско издирване.[3]

Една от задачите на българската историческа наука е издирването и обнародването на изворите за българската история, съхранявани в архивите у нас и в страните, които са били във взаимоотношения и връзки с България през различните периоди на нейното развитие. Значителни по количество и ценни са немските документални материали, съхранявани в държавните архиви на Германската демократична република. През последните години в някои български периодични издания се обнародват информации, които разкриват документите за българската история в тези архиви. Такива са информациите на Хр. Христов, Цв. Тодорова, К. Косев и на германския историк Е. Калбе.[4]

Първото обнародване на германски документи за българската история правят след Девети септември 1944 г. Хр. Христов и В. Паскалева.[5] Съставеният от тях сборник съдържа 195 документа, подбрани от архивите на Германската демократична република в Потсдам, Мерзебург и Дрезден. Документите са главно консулски писма и доклади за времето от 1829 до 1877 г. Те са подредени хронологично в тематични групи и разкриват важни моменти от българската история през Възраждането. В тях има сведения и за събития от международен характер, като руско-турските войни в 1828—1829 и 1853—1856 г. В документите се съдържат данни за икономическото проникване на западните държави, в това число и Прусия в Европейска Турция и за политиката им към българското националноосвободително дви-

[2] Хр. Христов. Изучение проблем австро-болгарских и германо-болгарских отношений после Девятого сентября 1944 года. — сб. Славяно-германские исследования, М., 1963, с. 391—401.

[3] Ст. Кънчев и Г. Радев. Българо-немски културни отношения. 1806—1966. Библиография. Ред. проф. Стефан Станчев. С., 1968. 221 с.

[4] Хр. Христов. Документи за българската история в държавните архиви на ГДР. — ИПр, 1957, 3, с. 127—129; Цв. Тодорова, Документи за българската история в някои архивни учреждения на ГДР. — ИПр, 1960, 1, с. 116—121; К. Косев. За някои материали относно българската история в архивите на ГДР. — Известия на държавните архиви, 6, 1962, с. 297—300; Е. Калбе. Документални материали за дипломатическите и стопанските германо-български отношения в архивите на ГДР. — Известия на държавните архиви, 1, 1957, с. 129—140.

[5] Хр. Христов и В. Паскалева. Документи за българската история из германските архиви. 1829—1877 г. С., 1963. 429 с.

жение в навечерието на Освободителната руско-турска война в 1877—1878 г. Поради това сборникът представлява интерес не само за историците-българисти, но и за тези, които се занимават с проблемите на Османската империя, Източния въпрос и балканското националноосвободително движение. В сборника са дадени оригиналните текстове на немски и френски език и преводите им на български език. По този начин те са достъпни и за чуждестранния читател.

Друг документален сборник, в който се съдържат сведения за българско-германските отношения, е този на Цв. Тодорова и Е. Стателова за провъзгласяването независимостта на България в 1908 г.[6] В него са включени 128 документа от Тайния кабинет на Фердинанд. Документите са подредени хронологично и илюстрират важни моменти в развитието на вътрешната и международната политика на България в навечерието и по време на провъзгласяването на независимостта. Те осветляват взаимоотношенията на България с Турция, Германия, Австро-Унгария, Русия, Франция и други страни във връзка с това важно събитие в българската история.

В ход е подготовката на втори том документи за българската история из архивите на Германската демократична република. Други документални сборници за българско-германските отношения няма. Обнародвани са обаче отделни документи, които разкриват различни страни на българско-германските отношения. Тези материали са посочени в изложението на съответното място.

* * *

Политиката на Германия по време на руско-турската война и освобождението на България в 1877—1878 г. се разглежда в труда на Хр. Христов.[7] В него е отделено значително място на свикването и дейността на Цариградската конференция в края на 1876 г. и на Берлинския конгрес в 1878 г. Показана е ролята на германската дипломация в унищожаването на националното единство на българския народ. Политиката на Германия по време на Освободителната война се разглежда и от Ив. Панайотов.[8]

След упорита борба българският народ осъществява в 1885 г. съединението на княжество България и Източна Румелия. Отношението на Русия, Англия, Германия и Австро-Унгария към Съединението се разглежда от Г. Тодоров.[9] Авторът разкрива, че след като станало известно отрицателното отношение на Русия към Съединението, Германия и Австро-Унгария заемат официално резервирано отношение към него, без да нападат или осъждат Ал. Батенберг. Политиката на великите сили към Съединението се разглежда и в работата на Й. Митев.[10]

---

[6] Цв. Тодорова и Е. Стателова. Документи по обявяване на независимостта на България 1908 г. Из тайния кабинет на княз Фердинанд. С., 1968. 238 с.

[7] Хр. Христов. Освобождението на България и политиката на западните държави. 1876—1878. С., 1968. 255 с.

[8] Ив. Панайотов. Из дипломатическата подготовка на Берлинския конгрес. — ИПр, 1968, 2, с. 16—39; Из дипломатическата история на Санстефанския договор. — ИПр, 1966, 5, с. 27—49.

[9] Г. Д. Тодоров. Към дипломатическата история на Съединението на България през 1885 г. — ИПр, 1965, 6, с. 23—37.

[10] Й. Митев. Отношението на великите сили към Съединението на България през 1885 г. — ИПр, 1954, 4, с. 57—80.

България остава в положение на зависимост спрямо Турция и след Съединението. Поради това обявяването на независимостта в 1908 г. е важно събитие в нашата нова история. На това събитие Цв. Тодорова посвещава монографично изследване.[11] То запълва една празнина в нашата марксистка историография, тъй като в него авторката за първи път обяснява цялостно събитията, станали преди и по време на акта от 1908 г. и последиците от него. В монографията се разкрива балканската политика на Германия и на другите западноевропейски държави. Под прикритието на клаузите на Берлинския договор и под предлог за запазване статуквото на Балканите Германия и останалите западни сили се стремят да осигурят своето икономическо и политическо влияние в България и на Балканите.

В края на XIX в. Германия засилва своите експанзивни стремежи към България и Балканите. Тогава икономическото проникване на германския капитализъм бележи своите първи по-големи успехи. Научна задача на една студия на Цв. Тодорова е да се изследва развитието на търговските връзки между България и Германия в 80-те и 90-те години на XIX в. и регулирането на двустранните отношения между тях чрез сключването на първите търговски съглашения и договори.[12] Опирайки се на клаузите на Берлинския договор за запазване на неравноправните договори на Османската империя със западните държави по отношение на България, Германия се стреми да разшири своите позиции в българската икономика. Показани са нейните бързи успехи в тази насока чрез установяването на германските фирми и техния внос в България.

От началото на XX в. в икономическия и политическия живот на България все по-голяма роля започва да играе германският империализъм. До започването на Балканската война той завоюва важни позиции в икономическия живот на България, като същевременно се стреми да засили и утвърди своето политическо влияние. Политиката на Германия по отношение на България в навечерието и по време на Балканската война, а така също политическите отношения между България и централните сили през Първата световна война са изяснени в книгата на Т. Влахов.[13]

Историята на българско-германските икономически връзки все още не е станала предмет на специално изследване от българските историци, което е съществен пропуск в нашата историография. Необходимо е обаче да отбележим, че данни за това се съдържат в труда на Ж. Натан и монографията на Ж. Натан и Л. Беров.[14] Те разкриват проникването на чуждия, в това число и германския капитал в България и неговото отражение върху развитието на българския капитализъм. Други автори, които изясняват въпросите за проникването на германския капитал в България, неговите размери

---

[11] Цв. Тодорова. Обявяване независимостта на България през 1908 г. и политиката на империалистическите сили. С., 1960. 200 с.; П. Горанов. Икономически предпоставки за обявяване независимостта на България през 1908 г. — Годишник на Висшия финансово-стопански инст., т. 15—16, 1959.

[12] Z. Todorova. Die deutsch-bulgarischen Handelsbeziehungen in den 80-er und 90-er Jahren des XIX Jh. — Etudes historiques, t. III, Sofia, 1966, p. 253—282.

[13] Т. Влахов. Отношенията между България и централните сили по време на войните. 1912—1918 г. С., 1957. 291 с.

[14] Ж. Натан. Стопанска история на България. С., 1957. 570 с. Ж. Натан и Л. Беров. Монополистическият капитализъм в България. С., 1958. 387 с.

и дейност са Ас. Чакалов и Л. Георгиев.[15] Ас. Чакалов дава подробно изложение за проникването на чуждия капитал чрез външните заеми, техните последици за икономиката на страната, а така също капиталовложенията на чуждия капитал в България в различните области на българското стопанство. Със своята дейност чуждият капитал се стреми да подчини икономическия и политическия живот на нашата страна. Това особено се отнася за периода след 30-те години, когато България беше превърната в суровинен придатък на германския империализъм.

С първите пристъпи на световната икономическа криза в България се наблюдава тенденция на ориентиране на външната търговия към Германия. Л. Беров разглежда въпроса за външнотърговската ориентация на България през периода от 1929 до 1944 г., когато търговията между България и Германия непрекъснато нараства.[16] Беров разкрива експлоатацията на империалистическите държави и главно на Германия в България през отбелязания период в областта на външната търговия. Още в годините преди започването на Втората световна война България заема първо място от балканските страни по размера на участието на Германия в нейната вносна и износна търговия.

Проблемите, които характеризират основните линии и форми на подчиняването на българската икономика от германския империализъм и политиката му за превръщане на страната в аграрен придатък на германската икономика са изследвани в много произведения. Историята на германския империализъм и неговото отражение в България е проучена от А. Бехар.[17] По време на Втората световна война експлоатацията на германския империализъм взема особено широки размери. През този период българското стопанство е безпощадно ограбвано. Разоряването на българското стопанство от хитлеристка Германия по време на Втората световна война е изследвано от Д. Коен.[18] Той обобщава своите последователни изследвания в монография, в която показва различните методи и форми на експлоатация на нашето стопанство от германските монополи и размера на нанесените щети. Авторът анализира историческите явления, които разкриват как България се превръща в селскостопански придатък, доставчик на полезни изкопаеми за хитлеристка Германия и пазар за нейните промишлени стоки. В книгата са дадени договорите, спогодбите, протоколите, сделките и споразуменията с империалистическа Германия в областта на външната търговия, финансите

---

[15] Ас. Чакалов. Форми, размер и дейност на чуждия капитал в България. 1878—1944. С., 1962. 140 с.; Л. Георгиев. Проникването на чуждия финансов капитал в България. — Икономическа мисъл, 1956, 2, с. 114—130.

[16] Л. Беров. Към въпроса за външнотърговската ориентация на българския фашизъм. 1929—1944 г. — Трудове на Висшия икономически инст. „Карл Маркс", т. 1, 1954, с. 121—222; Грабежите на германските агресори в България. — Зем. знаме, бр. 222, 21 септ. 1961.

[17] А. Бехар. Германският империализъм и отражението му в България. С., 1949. 336 с.

[18] Д. Коен. Ограбването и разоряването на българското стопанство от германските империалисти през Втората световна война. С., 1966. 276 с. Финансирането на германските окупационни войски в България и отражението му върху народното стопанство. 1941—1944 г. — Известия на държавните архиви, 3, 1959, с. 81—154; Ограбването на българското народно стопанство чрез снабдяването на германските окупационни войски през Втората световна война. — ИПр, 1961, 4, с. 3—40; Ограбването и разоряването на българското тютюнево стопанство от фашистка Германия през Втората световна война (1940—1944 г.). — Известия на държавните архиви, 4, 1960, с. 98—150; Експлоатацията на българските работници в хитлеристка Германия през Втората световна война. — Профсъюзни летописи,5, 1966, с. 128—151.

и пр., техния неравноправен характер и ролята им за ограбването на нашето стопанство.

Българско-германските икономически отношения се разглеждат в различни аспекти от редица автори. Заслужават внимание изследванията на П. Арсов, на П. Попов, Ст. Митов и Д. Караджов, на Гр. Пописаков, на Д. Стойчев и Г. Йорданов и на В. Ангелов.[19] Въз основа на български материали е написана работата на В. Г. Дядкин.[20] Икономическата политика на България и българско-германските отношения в годините на Втората световна война са разкрити и от Б. Христов.[21] Друг автор, П. Петров, привежда данни за ограбването на българското стопанство от хитлеристка Германия, милитаризацията на българската икономика по време на Втората световна война и нейното приспособяване към германската военна машина.[22] За по-голяма широта на библиографското издирване могат да се посочат и други автори.[23]

Политическото обвързване на България с Германия не върви винаги успоредно със стопанското. То се извършва по-късно. Проблемите на нашата външна политика и политическите взаимоотношения между България и Германия са предмет на няколко сериозни и задълбочени проучвания на Д. Машев, Н. Генчев, Г. Стефанов, В. Божинов и други автори. Д. Машев изучава външната политика на България в навечерието на Втората световна война.[24] Авторът определя външнополитическата линия на България през 1938 и 1939 г. като подчертано реваншистка, насочена към териториални

---

[19] П. Арсов. Отражението на световната икономическа криза от 1929—1934 г. върху икономическото влияние на империалистическите държави на Балканите и икономическата преориентация на балканските държави. — Трудове на Висшия икономически инст. „Карл Маркс", т. 2, 1963, с. 373—418; П. С. Попов, Ст. Митов и Д. Караджов. Външната търговия на България през 1939—1944 г. — Списание и известия на Главната дирекция на статистиката, 1945, 1; Гр. Пописаков. Характер и същност на клиринговите съглашения между България и Германия през 1940—1944 г. — Трудове на Висшия икономически инст. „Карл Маркс". т. 1, 1961, с. 99—174; Д. Стойчев и Г. Йорданов. Ограбването на България от германския империализъм през време на Втората световна война и положението на българските миньори. — Годишник на Минно-геоложкия инст., т.VI, ч.1—2, 1960, с. 527—552; В. Ангелов. Стопанската разруха на България. С., 1945. 56 с.

[20] В. Г. Дядкин. (СССР) Външната търговия на България в навечерието и в периода на Втората световна война. 1934—1944 г. — Известия на Иконом. инст., 1—2, 1954, с. 173—185.

[21] Б. Христов. Стопанската политика на фашистките правителства и нейното отражение върху народното стопанство. — Икономически проблеми, 1945, 2, с. 102—116; Ограбването на България от германците. Пловдив, 1945. 36 с.

[22] П. Петров. Някои данни за подчиняването на икономиката на България на военната машина на германския империализъм през Втората световна война. — Трудове на Военна академия „Г. С. Раковски", 7, 1965, с. 157—163.

[23] А. Бърлиев. Дирекцията природни богатства в услуга на немския фашизъм. — Раб. дело, бр. 33, 25 окт. 1944; Х. Дойчев. Какво ни струват немският фашизъм и неговите агенти у нас. — Нар. флот, бр. 10, 1 юли 1945;Какви бяха търговските договори с Германия.— Раб. дело, бр. 87, 27 дек. 1944; Ж. Натан. Против хитлеризма и неговите български слуги. — Философска мисъл, 1947, 3—4, с. 58—71; И. Хиперов. Кой загуби от съюза ни с фашистка Германия. — Отеч. фронт, бр. 47, 29 окт. 1944; Г. Писковски. Берлин командуваше нашата външна търговия. — Отеч. фронт, бр. 99, 28 дек. 1944; Стопанското ограбване на България от фашистка Германия. — Раб. дело, бр. 4, 21 септ. 1944; С. Татаров. Германците ограбваха българския народ. Ролята на БН Банка и Дирекцията на външната търговия. — Народен съд, бр. 5, 4 февр. 1945; А. Тодоров, Ограбване на тютюнопроизводителите от германците. — Раб. дело, бр. 71, 8 дек. 1944.

[24] Д. Машев. Прогерманската ориентация на българското правителство в навечерието на Втората световна война. — Годишник на Соф. университет. Юридически факултет, т. LV, кн. 1, 1964, с. 299—322.

изменения на границите на страната. Външната политика на правителството на Г. Кьосеиванов изразява интересите на българската буржоазия и на монархията, но не и на българския народ. Авторът изтъква като една от съществените причини за провеждания външнополитически курс в навечерието на Втората световна война политиката на западните империалистически държави, които налагат на България несправедливия мирен договор от 1919 г.

Външната политика на българското царско правителство, възглавявано от Г. Кьосеиванов, е подчертано прогерманска. Но ръководено от вътрешни и външнополитически съображения при избухването на Втората световна война, то официално обявява запазване на неутралитет. Продължавайки своите проучвания върху външната политика на България по време на Втората световна война, Д. Машев анализира причините за обявяването на неутралитета и разкрива дипломатическата подготовка по присъединяването на България към Тристранния пакт.[25]

Външнополитическата ориентация на България към Германия в навечерието на Втората световна война е предмет на изследване и в студията на Н. Генчев.[26]

Годините 1938 и 1939 са период на тежки изпитания за българския народ, когато империалистическите сили довършват последните приготовления за готвената Втора световна война. Техните планове включват укрепване на влиянието им в България и на Балканите. Политиката на Англия и Франция в тази насока е показана в работата на Г. Стефанов, като успоредно с това той изяснява и причините за нейния неуспех.[27] Германската политика на Балканите вече е завоювала терен.

Още в началото на Втората световна война хитлеристка Германия успява да постави под свой контрол икономическия и политическия живот на нашата страна. Под прикритието на обявения неутралитет българското монархо-фашистко правителство разгръща широка подготвителна дейност за присъединяване на България към Тристранния пакт. Насърчено от германските военни успехи през пролетта на 1940 г. и ръководено от свои лични интереси и от редица съображения от вътрешен и външнополитически характер, правителството решава, че е настъпил моментът за реализиране на основната му външнополитическа цел —сключване на съюз с Германия. В края на 1940 г., когато подготовката на Германия за действия на Балканите и за нападение над СССР е в пълен ход, цар Борис дава по принцип своето съгласие за присъединяването на България към Тристранния пакт. За този важен момент от нашата история има данни в обнародваните от Г. Камбуров и Ст. Нойков документи.[28] Българското монархо-фашистко правителство не се съобразява с интересите на народа и със запазването на националната независимост на страната. На 1. III. 1941 г. във Виена то подписва протокол за присъеди-

---

[25] D. Maschev. La préparation diplomatique de l'adhésion de la Bulgarie au Pacte tripartite. — Etudes Balkaniques, t. VI, Sofia, 1967, p. 51—71.

[26] Н. Генчев. Външнополитическа ориентация на България в навечерието на Втората световна война (септември 1938 — септември 1939). — Годишник на Соф. университет. Философско-исторически факултет, т. LXI, кн. 3, 1968, с. 129—182.

[27] Г. Стефанов. Външната политика на България от началото на Втората световна война до присъединяването ѝ към Тристранния пакт. 1939—1941 г. — Годишник на Соф. университет. Юридически факултет, т. XLIX, 1958, с. 402—462.

[28] Г. Камбуров и Ст. Нойков. Документи за разговори между Хитлер и български фашистки държавници в периода 1940—1941 г. — Военноисторически сборник, 1968, 1, с. 39—57.

няване на България към Тристранния пакт. Настъпва времето на най-безпощадно ограбване на България. Хитлеристка Германия доминира напълно в нашия икономически и политически живот.

Историческите явления, които характеризират международното положение на България през последните години на монархо-фашистката диктатура и хитлеристката зависимост, са проучени и аргументирано изяснени в монографията на В. Божинов.[29] Освен тези въпроси авторът изследва и кризисното състояние, в което се намира нашето стопанство през 1943 и 1944 г. Като основни причини за това състояние са посочени грабежите на българската буржоазия и на германските монополисти и положението на България като придатък на икономиката на хитлеристка Германия. Външната политика на България в навечерието на Деветосептемврийското въстание се разглежда и от И. Димитров.[30]

Специфичните форми и прояви на икономическото ограбване на България от германските монополи са разкрити от Е. Каменов.[31] Авторът излага своето становище за характера на германо-фашистката окупация на България, като счита, че той се определя не само от интересите на хитлеристка Германия, но и от редица вътрешнополитически, икономически и други условия.

Прогерманската политика на българското монархо-фашистко правителство срещна противодействието на широките слоеве от българския народ. Възглавила народната съпротива, БРП започва енергична борба за запазване на националната независимост, за независима и демократична външна политика на България. Тази страна от политическата дейност на БРП е изследвана или засягана в редица исторически произведения. Някои историци решават едни въпроси, като същевременно поставят нови, които се подемат и проучват от други изследователи, и по този начин въпросът за борбата на БРП в защита на националната независимост на България е изследван в пълнота. Заслужават внимание работите на М. Донева, П. Арсов, Д. Даскалов, П. Ласкова, Ст. Славова, Ф. Христов, П. Ставрев и др.[32]

---

[29] В. Божинов. Политическата криза в България през 1943—1944 г. С., 1957. 170 с.

[30] И. Димитров. Външната политика на Иван Багрянов (1 юни — 1 септември 1944 г.). — Годишник на Соф. университет, Философско-исторически факултет, т. LXI, кн. 3, 1968, с. 183—272.

[31] Е. Каменов. Характерни черти на германо-фашистката окупация на България през 1941—1944 г. — ИПр, 1966, 1, с. 3—21; Една от формите на стопанското ограбване на България от германския империализъм. — Правна мисъл, 1962, 1, с. 44—50.

[32] М. Донева. Борбата на българския народ за мир през периода на подготовката на Втората световна война (1936—1939 г.). — ИПр, 1956, 5, с. 3—26; П. Арсов. Борбата на БКП за общобалканско сътрудничество против въвличането на Балканите във Втората световна война. 1934—1940. — Годишник на катедрите по марксизъм ленинизъм при ВУЗ, 3, 1962, с. 135—179; Д. Даскалов. БРП(к), организатор и ръководител на масите в борба против въвличането на България във войната срещу Съветския съюз. Политиката и тактиката на БРП(к) за спечелването на масите и активизирането им в борбата против въвличането на България във войната. — Научни трудове на Висшия селскостопански инст. „Г. Димитров". Агрономически факултет, т. 17, 1965, с. 235—257; П. Ласкова. Ролята на БРП за сплотяване на демократичните сили в борбата против антинародната дейност и войнолюбивата политика на българското фашистко правителство в началния етап на Втората световна война (септември 1939 — февруари 1941 г.). — Годишник на Соф. университет. Идеологически катедри, 57, 1964; Ст. Славова. Борбата на българския народ за разобличаване на мюнхенския заговор и за защита на Чехословакия в 1938—1939 г. — Известия на държавните архиви, 5, 1961, с. 111—144; Ф. Христов. За работата на партията сред армията против вмъкването на България във Втората световна война (1938—1941 г.). — Военноисторически сбор-

Различните прояви на борбата на БРП в защита на националната независимост на България и главно измененията във външнополитическите ѝ схващания, предизвикани от бързоизменящата се обстановка в страната и преди всичко от нарастващата опасност в периода от започването на Втората световна война до присъединяването на България към Тристранния пакт са предмет на изследване в монографията на Д. Сирков.[33]

Нападението на хитлеристка Германия над СССР внася коренно изменение в борбата на българския народ срещу монархо-фашистката диктатура и хитлеристките окупатори. Под ръководството на БРП в България започва въоръжена борба. Много верни синове и дъщери на народа грабват оръжието и по старите хайдушки пътеки поемат тежкия път на борбата. Периодът 1941—1944 г. е кратък, но героичен откъс от българската история, изпълнен с решителни събития за по-нататъшната съдба на България. Историческите явления, които разкриват организирането, развитието, масовизирането и успехите на партизанското движение са основно проучени в много статии, студии, монографии и сборници, които заемат съществен дял в съвременната българска историография. На проблемите, свързани с въоръжената борба на българския народ, са посветени не само много изследвания, но са обнародвани и ценни сборници с документи и материали. Публикуван е и немалък брой мемоарна литература. Интересни научни обобщения са направени в трудовете на Н. Горненски, В. Божинов, С. Петрова, П. Иванов, П. Топалов, Ас. Кантарджиев.[34]

Въоръжената борба на българския народ зарегистрира блестящ успех с победата на Деветосептемврийското въстание. С помощта на Съветската армия българският народ на 9 септември 1944 г. се освободи от хитлеристката зависимост и свали монархо-фашистката власт. България взема дейно участие във войната против хитлеристка Германия и дава своя принос за разгрома на хитлеристките войски в България и Унгария. От този период в развитието на българско-германските отношения сравнително пълно е разработена проблемата за участието на България във войната с фашистка

ник, 1958, 1,с. 21 ; П. Ставрев. Дейността на БРП за разобличаване на хитлерофашистката агресия срещу Съветския съюз. — Военноисторически сборник, 1966, 1, с. 17—28.

[33] Д. Сирков. Българската комунистическа партия в защита на националната независимост на България (1 септември 1939 — 1 март 1941 г.). — Известия на Инст. по история на БКП, 14, 1965, с. 5—180.

[34] Н. Горненски. Въоръжената борба на българския народ за освобождение от хитлеристката окупация и монархо-фашистката диктатура. 1941—1944. С., 1958. 336 с.; Немски документи за антифашистката съпротива у нас (1941—1944). — Известия на държавните архиви, 11, 1966, с. 44—60; Въоръжената борба на българския народ за освобождение от хитлеристката окупация и монархо-фашистката диктатура (1941—1944 г.). — сб. Социалистическата революция в България. Исторически студии, С., 1965, с. 139—178; Форми и методи на фашисткия терор в България по време на нацистката окупация (1941—1944). — Списание на БАН, 1963, 3, с. 67—90; В. Божинов. Борбата на българския народ против фашизма и хитлеристката окупация и победата на Девети септември 1944 г. — ИПр, 1954, 5, с. 3—30; V. Bojinov, La liberation de la Bulgarie du fascisme et de la domination capitaliste. — Etudes historiques, t. I, Sofia, 1960, p. 489—515. С. Петрова. Борбата на БРП за установяване на народнодемократическа власт — май—септември 1944 г. С., 1964. 250 с.; П. Иванов. Присъединяването на България към фашисткия блок и борбата на българския народ под ръководството на БКП против вмъкването на страната във войната за мир и дружба със СССР.— Военноисторически сборник, 1960, 6, с. 18—35; П. Топалов. Съпротивата на българския народ срещу немско-фашистките окупатори (1941—1944 г.). — ИПр, 1949/50, 4—5, с. 385—421; Ас. Кантарджиев. Обезвреждането на немскофашистките групи при Ихтиман в края на август 1944 г. и началото на септември 1944 г. — Военноисторически сборник, 1966, 4, с. 66—72.

Германия. Издадени са няколко обобщаващи трудове, документи и материали. Обнародвани са и много изследвания в сборници и списания.[35]

В народнодемократична България се създават условия за дружески и трайни отношения между българския и германския народ. Необходимо е обаче да се отбележи като пропуск в българската историография отсъствието на специално историческо проучване, което не само да проследи в хронологическа последователност връзките между българското и немското революционно работническо движение, но да разкрие и дружеските съвременни българско-германски отношения. Досега са обнародвани само няколко изследвания и документи, които се ограничават главно до разкриването на отделни епизоди от историята на връзките между българското и германското революционно движение.

Героичният подвиг на германската работническа класа по време на Ноемврийската революция от 1918 г. намира силен отзвук в много европейски страни, между които и в България. Партията на тесните социалисти горещо приветствува борбата на германския пролетариат и разгръща широка разяснителна дейност за революционните събития в Германия през този период. Тази страна от многостранната дейност на партията е показана в работите на П. Панайотов, Д. Митев, и А. Христов, Д. Петрова и на С. Цанкова.[36]

Някои по съществени изяви на германското революционно работническо движение, като стачките на рурските миньори, на работниците от електропромишлеността в Берлин и др., намират задоволително пълно отражение в нашия тесносоциалистически печат.[37]

---

[35] Отечествената война на България. 1944—1945. Т. I—III. С. 1961—1966; Кратка история на Отечествената война. С., 1958. 327 с. Приносът на българския народ за разгрома на фашистка Германия. С., 1964. 251 с.; Документи и материали за Отечествената война на България 1944—1945 г. — Известия на Инст. по история на БКП, 14, 1965, с. 331—372; Г. Камбуров. Немско-фашистки документи, взети при разгрома на СС-овската дивизия „Принц Йоген". — Известия на военноисторическото научно д-во, 4, 1967, с. 117—131; Ст. Нойков. Оттеглянето на вермахта от Балканите през 1944 г. и неговите бойни действия срещу БНА през Отечествената война. (По немски източници) — Военноисторически сборник, 1967, 2, с.48—64; кн. 3; с. 65—83; В. Божинов. Участието на народнодемократична България във войната против хитлеристка Германия. — ИПр, 1955, 3, с. 3—38; V. Bojinov. L'entrainement de la Bulgarie dans la Seconde guerre mondiale et ses conséquences.— Etudes historiques, t. II, Sofia, 1965, p. 493—512. К. Деенчин. Участието на България във Втората световна война срещу хитлеристка Германия. — Военноисторически сборник, 1959, юбилеен брой, с. 60—70; Т. Тошев. Отбранителните действия на I-ва българска армия на р. Драва от 6 март до 10 март 1945 г. — Военноисторически сборник, 1959, 2, с. 38—54; S. D. Slatev. Die Freiwilligenbewegung in Bulgarien während des Vaterländischen Krieges 1944—1945. — Etudes historiques, t. III, Sofia, 1966, p. 405—422. К. Куков. Ролята на помошник-командирите в Отечествената война 1944—1945 г. — Трудове на Военна академия „Г. С. Раковски", 7, 1965, с. 29—79; Цв. Алексиева. Професионалните съюзи и Отечествената война. — Профсъюзни летописи, 4, 1965, с. 180—196; Т. Ташев. Отечествената война на България. 1944—1945. Библиография. С., 1966. 339 с.

[36] П. Панайотов. Документи за революционните борби на трудещите се в Германия през 1918 г. — Известия на Инст. по история на БКП, 7, 1960, с. 291—304; Д. Митев и А. Христов. Ноемврийската революция в Германия и нейните отзвуци в България. — Ново време, 1958, 11, с. 69—82; Д. Петрова. Тесните социалисти и Ноемврийската революция в Германия през 1918 г. — ИПр, 1958, 5, с. 63—75; С. Цанкова. Работнически вестник в борбата за разобличаване германския опортюнизъм през периода на Ноемврийската революция 1918 г. — Известия на Висшия инст. за народно стопанство, 2, 1959, с. 72—82.

[37] М. Маринова. Стачните борби на германския пролетариат и тяхното отражение в тесносоциалистическия печат (1900—1914 г.). — Известия на Инст. по история на БКП, 14, 1965, с. 261—310.

Отделни прояви на връзките между българското и немското революционно работническо движение и между двете партии са научни задачи и на още няколко изследвания.[38]

Лайпцигският процес и разгърналата се във връзка с него международна протестна кампания представлява важна част от историята на международната работническа солидарност и на борбата против фашизма. Поради това редица автори разработват въпроси из проблематиката на Лайпцигския процес, като същевременно анализират и съществени моменти от международното работническо и комунистическо движение през периода 1933—1935 г.[39] Посочените изследвания, както и обнародваните документи и материали, разкриват и размаха, същността и значението на международното антифашистско движение в защита на Г. Димитров и неговите другари. Лайпцигският процес е събитие, което даде силен отзвук в България. Н. Недев и Хр. Христов посвещават специални изследвания на този въпрос.[40]

* * *

Историко-библиографското проучване на научноизследователските приноси в историята на българско-германските връзки и взаимоотношения, от една страна, красноречиво говори за нарасналия интерес на българските историци, които пряко или косвено са проучили тези въпроси, а, от друга

---

[38] Е. Калбе. Помощта на германските работници за преследваните от фашизма в България през 20-те години на нашя век. — ИПр, 1956, 6, с. 9—26; Документи за революционните връзки между работническите движения в Германия и България през 20-те години на нашия век. — ИПр, 1956, 6, с. 80—88; В. Манолова. БКП (т. с.) в подкрепа на борбата на германските комунисти за обединена революционна масова партия (1920—1921). — Известия на Висшата партийна школа „Ст. Димитров" при ЦК на БКП, 31, 1967, с. 197—242; вж. от същия автор: Солидарността на БКП с борещия се против окупацията на Рур германски пролетариат. — Известия на Висшата партийна школа „Ст. Димитров" при ЦК на БКП, 20, 1963, с. 7—39; М. Маринова. За отношението на тесните социалисти към ревизионизма и някои тактически въпроси на германската социалдемокрация през 1900—1914 г. — Известия на Инст. по история на БКП, 16, 1967, с. 37—73; Българските марксисти и германското социалдемократическо движение през 1903—1912 г. — ИПр, 1968, 3, с. 52—57; В. Хаджиниколов. Из дейността на Георги Димитров за спасяването на Ернст Телман. — ИПр, 1966, 3, с. 51—58.

[39] Лайпцигският процес и международната солидарност в борбата против фашизма. 1933—1934. Документи и материали. С., 1958. XXIV, 828 с.; Лайпцигският процес (1933—1934). Речи, писма и документи. С., 1960. IV, 444 с.; А. Бланк. Лайпцигският процес и антифашисткото движение в Германия. — ИПр, 1964, 5, с. 58—66; Е. Калбе. Интернационалното антифашистко движение в защита на Георги Димитров през 1933 г. — Известия на държавните архиви, 9, 1965, с. 43—66; Н. Недев. Георги Димитров — знамесосец на борбата против фашизма на Лайпцигския процес. — Известия на Висшата партийна школа „Ст. Димитров" при ЦК на БКП, 3, 1958, с. 5—35; P. Radenkova. La solidarité antifasciste internationale manifestée lors du procès de Leipzig. — Etudes historiques, t. I, Sofia, 1960. p. 465—488. Д. Георгиев. Лайпцигският процес и неговото значение за международното работническо движение. — Ново време, 1958, 12, с. 13—20; М. Рангелова. Отзвуци от Лайпцигския процес в италианския прогресивен печат. — ИПр, 1963, 6, с. 43—49; Ханс Йоахим Бернхард и Ингеборг Бернхард. Макар и във властта на Гьоринг той беше победителят (фактори, обстоятелства и фази в борбата за освобождаването на Георги Димитров и неговите другари от фашисткото насилие). — Годишник на Централния музей „Георги Димитров", С., 1967, с. 279—318. Хр. Данева-Михова. Нови изследвания за Лайпцигския процес и за международното движение в защита на Георги Димитров. — ИПр, 1962, 5, с. 100—103.

[40] Н. Недев. Отражение на Лайпцигския процес в България, С., 1962, 248 с.; Хр. Христов. Лайпцигският процес и отзвукът му в България. — ИПр, 1953, 2, с. 156—179.

страна, показва кои проблеми чакат разрешение от историка-изследовател. С оглед на огромния размах на историческите издирвания пред българските историци се поставя като съществена задача да се продължи издирването на германски документи, хвърлящи светлина върху българската история. Обнародването на тези материали ще позволи едно по-добре аргументирано, по-пълно и правилно осветляване на редица въпроси от нашата история. Като празнота в българската историография може да се посочи липсата на проучване в областта на културните взаимоотношения. Едно такова изследване ще покаже ролята на германското културно влияние и ще разкрие още една страна от българско-германските отношения. Връзките между българското и германското работническо революционно движение също така не са проучени в своята пълнота и цялост. Редица проблеми из българско-германските икономически и политически отношения също подлежат на основно изследване. Тяхното правилно разрешение ще позволи да се разкрият в още по-голяма пълнота българско-германските отношения.

DIE BULGARISCH-DEUTSCHEN BEZIEHUNGEN IN DER GEGENWÄRTIGEN BULGARISCHEN GESCHICHTSSCHREIBUNG

EMILIJA KOSTOVA

(Zusammenfassung)

Deutschland hat in der neuen und neuesten Geschichte des bulgarischen Volkes eine wichtige Rolle gespielt. Die Untersuchung der bulgarisch-deutschen Beziehungen ermöglicht daher die Ermittlung der Ursachen und die Erklärung des Wesens zahlreicher Ereignisse in der Geschichte Bulgariens seit dem Zeitalter der nationalen Wiedergeburt bis zur Gegenwart. Die Erforschung der bulgarisch-deutschen Beziehungen klärt, einerseits, die reaktionäre und volksfeindliche Politik des deutschen Imperialismus gegenüber Bulgarien und zeigt, anderseits, durchaus positive Seiten in der Geschichte dieser gegenseitigen Beziehungen. Dazu gehören die Verbindungen zwischen der bulgarischen und der deutschen revolutionären Arbeiterbewegung, der gemeinsame Kampf der Werktätigen beider Länder gegen den Imperialismus und Faschismus und, nach dem Zweiten Weltkrieg, die gegenseitigen Hilfeleistungen zum Aufbau des Sozialismus in der Volksrepublik Bulgarien sowie der Deutschen Demokratischen Republik und im Kampf um die Erhaltung des Friedens.

Erst nach dem 9. September 1944 beginnt in Bulgarien die umfassendere systematische und wissenschaftliche Untersuchung der Geschichte der bulgarisch-deutschen Beziehungen. Die gegenwärtige bulgarische Geschichtsschreibung hat dieses Problem in zahlreichen Aufsätzen, Abhandlungen und Monographien untersucht, die die bulgarisch-deutschen Beziehungen unter verschiedenen Gesichtspunkten erörtern. Zur genaueren Klärung dieser Verbindungen trägt auch die Veröffentlichung zahlreicher Urkunden bei, die in bulgarischen und deutschen Archiven verwahrt werden. Dies erfordert eine geschichtlich-bibliographische Untersuchung der Arbeiten über die bulgarisch-deutschen Beziehungen. Die vorliegende Arbeit schließt diese Lücke. Sie behandelt die wissenschaftlichen Beiträge über die Geschichte der bulgarisch-deutschen Beziehungen, die von 1944 bis

1968 erschienen sind. Außer den Untersuchungen der bulgarischen Historiker sind auch die in Bulgarien erschienenen Arbeiten ausländischer Wissenschaftler einbezogen. Die Aufzählung ist nach Themen und in der zeitlichen Folge der geschichtlichen Ereignisse geordnet.

Die geschichtlich-bibliographische Untersuchung der wissenschaftlichen geschichtlichen Literatur über die bulgarisch-deutschen Beziehungen spricht, einerseits, eindeutig für das wachsende Interesse der bulgarischen Histroriker, die diese Fragen unmittelbar oder mittelbar erforscht haben, und verweist, anderseits, auf die Probleme, die der Geschichtsforscher noch zu lösen hat. Im Hinblick auf die intensive und umfangereiche Geschichtsforschung werden die bulgarischen Historiker vor die wichtige Aufgabe gestellt, die Untersuchung der deutschen Urkunden fortzusetzen, die für die bulgarische Geschichte aufschlußreich sind. Die Veröffentlichung dieses Materials wird eine besser argumentierte, genauere und wahrheitsgetreue Klärung einer Reihe von Fragen der bulgarischen Geschichte ermöglichen. Eine Lücke in der bulgarischen Geschichtsschreibung ist wohl die noch ausstehende Untersuchung der gegenseitigen kulturellen Beziehungen. Arbeiten über diese Fragen werden die Bedeutung des deutschen kulturellen Einflusses und damit eine weitere Seite der bulgarisch-deutschen Beziehungen aufzeigen. Die Verbindungen zwischen der bulgarischen und der deutschen revolutionären Arbeiterbewegung sind in ihrer Gesamtheit ebenfalls nicht ausreichend untersucht. Zahlreiche Probleme aus der Geschichte der bulgarisch-deutschen wirtschaftlichen und politischen Beziehungen bedürfen ebenfalls einer grundlegenden Untersuchung.

Die wahrheitsgetreue Klärung dieser Fragen wird die Untersuchung der bulgarisch-deutschen Beziehungen in ihrer Gesamtheit abrunden.

МАТЕРИАЛИ
ОТ ПЪРВАТА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ НА КОМИСИЯТА НА ИСТОРИЦИТЕ ОТ БЪЛГАРИЯ И ГДР, СЪСТОЯЛА СЕ В СОФИЯ ОТ 13 ДО 15 НОЕМВРИ 1969 г.

НАЗРЯВАНЕ НА РЕВОЛЮЦИОННА СИТУАЦИЯ В ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА ПО ВРЕМЕ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

ЕРНСТГЕРТ КАЛБЕ

Социалистическите революции в страните от Източна и Югоизточна Европа избухнаха вследствие победата на СССР над фашисткия германски империализъм, като резултат от антифашистката освободителна война на народите, от съпротивата на народните маси на поробените страни срещу фашистките завоеватели и техните сътрудници от собствените им управляващи класи; от борбата за защита, възстановяване и задълбочаване на демокрацията; от борбата за национално освобождение и национална независимост. Обективните условия на социалистическата революция бяха следователно дълбоко свързани с политическото съотношение на силите през време на Втората световна война и разположението на класовите сили в подтиснатите страни, както те се оформиха по време на освободителната борба против фашизма.

* * *

Втората световна война, която в първата си фаза беше несправедлива, грабителска война между двете империалистически групировки, се разпали от водения от немско-фашисткия империализъм блок от държави с единствената цел да се завоюва световно господство, да се подчинят политически другите народи и да се ограбват като колонии. Обаче господствуващите класи в Англия и Франция, окуражени от американския империализъм, влязоха във войната с империалистически цели, насочени към създаване на своя собствена хегемония в света и отстраняване конкуренцията на империалистическа Германия.

Непоучени от опита от разюзданата агресивност на германо-фашисткия империализъм, западните империалистически сили дори и след войната се опитаха да разрешат противоречията си с Германия за сметка на СССР. Затова те се придържаха към основната линия на „Мюнхенската мирна политика“ спрямо германския фашизъм, като насъскваха фашистките агресори срещу Съветския съюз. От тази погрешна сметка се роди империалистическата стратегия на студената война, която завърши с пълен провал на инициаторите.

Богата светлина хвърлят в това отношение казаните още през пролетта на 1938 г. думи на Васил Коларов, пропити с марксистка предвидливост,

според които германските фашисти не биха се осмелили да водят война за световно господство и срещу СССР без предварително да си осигурят тила в Европа: „Хитлер претендира за съветска територия, но преди да може да се впусне във война срещу СССР, той трябва да води война в Европа, да глътне нещо от Европа, да укрепи Дунава като предмостово укрепление, да ликвидира Чехословакия и да присъедини Балканите; той трябва да осигури западната си граница, като разчисти сметките с Франция. Затова можем да кажем, че хитлерова Германия заплашва преди всичко и непосредствено редица капиталистически страни.“[1]

Комунистическият интернационал и присъединените партии преценяха правилно Втората световна война в началната ѝ фаза непосредствено след избухването ѝ като империалистически грабителски поход. Изпълнителният комитет на Комунистическия интернационал декларира в своето възвание по случай 22-ата годишнина на Октомврийската революция: „В центъра на Европа се води война. Управляващите класи на Англия, Франция и Германия водят войната за световно господство. Тази война е продължение на многогодишните империалистически разправии в лагера на капитализма. Това е истинският смисъл на тази война, на тази несправедлива, реакционна и империалистическа война.“[2]

През началната фаза на Втората световна война действуваше една закономерност, която се основаваше върху увеличаващото се изостряне на общата криза на капитализма. Тя се състоеше, от една страна, в националното предателство на буржоазните управляващи кръгове, преди всичко в онези страни, които станаха жертва на фашистката агресия, и, от друга страна, в увеличаващото се нарастване на освободителната борба на народите, която предизвика разделителен процес и вътре в господствуващата класа. Тъкмо поробването на много европейски страни от хитлерова Германия доведе до образуването на широки съпротивителни движения, които водиха справедлива борба за национална свобода и ускориха превръщането на войната от империалистическа в антифашистка освободителна война. Така диалектиката на историческото развитие доведе до това, че значението на онези фактори, които допринесоха за превръщането на характера на войната, нарасна именно в такава степен, в каквато военната машина на фашистките агресори постигаше успехи.

Империалистическата завоевателна война на германския фашизъм и посетнешното му нападение над първата в света социалистическа държава — Съветския съюз, даде повод да добие актуално значение предсказанието на Ленин, че преминаването на империалистическа война в национално освободителна е в областта на възможното: „Ако тази война свърши с победи, подобни на победите на Наполеон, с поробване на редица жизнени национални държави, тогава би била възможна една голяма национална война в Европа. Това би представлявало обратно развитие за няколко десетилетия. Това е малко вероятно. Обаче не може да се мисли, че световната история би вървяла гладко и равномерно напред, без някога да прави великански скокове назад. Това би било недиалектично, ненаучно и теоретично неправилно.“[3]

[1] V. Kolarov. Die internationale Lage. Informationsbulletin vom 15. Mai 1938, in: Archiv des Instituts für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Berlin, Sign. 243/1687, Pag. 16.

[2] Коммунистический Интернационал, М., 1939, кн. 8—9, с. 3 сл.

[3] W. I. Lenin. Über die Junius Broschüre, in: Lenin, Werke, Bd. 22, Berlin, 1960, S. 315 f.

Веднага след италианското нападение над Гърция на 31. X. 1940 г. гръцката комунистическа партия призова народа към национална съпротива: „Италианският фашизъм нападна Гърция с цел да я пороби. Днес всички гърци воюват за свобода, чест и национална независимост.“[4]

На 15. IV. 1941 г. ЦК на КП на Югославия подкани югославските народи за решителна борба за свобода и независимост: „Народи на Югославия, Вие воювате и умирате за Вашата независимост. Бъдете уверени, че тази борба ще бъде увенчана с успех дори ако свръхсилният неприятел временно успее.“[5]

На 6. III. 1941 г. ЦК на БРП (комунисти) публикува една протестна декларация против присъединяването на България към фашисткия пакт на трите сили и подкани народа за съпротива срещу включването на България в империалистическата война, за борба за мир и демокрация, за братски отношения със съседните народи и за сключване на пакта за взаимопомощ със Съветския съюз.[6]

Германската КП, която също водеше пожертвователна борба срещу грабителската война на фашисткия германски империализъм, след нахлуването на германски войски в България на 1. III. 1941 г. и след нападението на хитлерова Германия над Югославия и Гърция на 6. IV. 1941 г. излезе с отделни възвания към обществеността, в които осъди в духа на пролетарския интернационализъм престъпната агресивна политика на немско-фашисткия финансов капитал, засвидетелствува солидарността си със справедливата освободителна борба на подтиснатите народи и декларира, че агресията на хитлерова Германия и нейното постоянно разширение се насочва също така и срещу националните интереси на германския народ.[7]

Само тези малко примери поясняват политическата ориентация на комунистическите партии в застрашените или окупираните от фашизма страни по време на първия етап на войната и разкриват лъжливостта на разпространената в различни варианти империалистическа легенда предимно на западногермански историци, според която Комунистическият интернационал и неговите поделения преди нападението на хитлерова Германия над Съветския съюз били заели очаквателна позиция и не оказали никаква съпротива срещу фашистките агресори.[8]

Тази легенда, внушавана от империалистическите идеолози и историци, се подвзе в близкото минало и от някои ревизионисти-историци, които с това

---

[4] Цит. по K. Dalisnis. Der Widerstandskampf des griechischen Volkes in den Jahren 1941—1944; in Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder, Europas Bd. 10, Berlin 1967, S. 80.

[5] Цит. по истории Югославии, т. II, М. 1963, с. 190; срв. също A. Donlagic, Z. Atanaskovic, D. Plenca. Jugoslawien im zweiten Weltkrieg, Belgrad, 1967, S. 34 f.

[6] Срв. ЦПА София, ф. 1, оп. 4, а. е. 85; вж. пак там, ф. 1, оп. 4, а. е. 89.

[7] Срв. Aufruf der Kommunistischen Partei Deutschlands zum Einmarsch der Hitlertruppen in Bulgarien, Mitte März 1941, in: Die Welt, Jg. 1941, Nr. 13, S. 414 f.; Erklärung des Zentralkomitees der KPD vom 12. April 1941 zum Überfall auf Jugoslawien und Griechenland, Archiv des Instituts für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Sign. 3/I/224, Bl. 14 ff.

[8] Срв. напр. C. Aubrey Dixon (O. Heilbrunn, Partisanen. Strategie und Taktik des Guerillskrieges, Frankfurt a. M. — Berlin 1956; F. M. Osanka. Der Krieg aus dem Dunkel. 20 Jahre kommunistische Guerillskämpfe in aller Welt, Köln 1963; H. Rentsch, Partisanenkampf. Erfahrungen und Lehren, Frankfurt a. M. 1961; J. Schreiber. Partisanen, Widerstandskämpfer, Saboteure, in:Wehrkunde, Ig. 1961, H. 10, S. 538 ff.; W. Görlitz. Der zweite Weltkrieg 1939—1945. Bd. I, II. Stuttgart, 1951.

биха желали да дискредитират изпитаното единство на революционното работническо движение в антифашистката освободителна борба на народите и да предотвратят така необходимото укрепване на същото в сегашната борба против глобалната стратегия на империализма. При това те поставят под съмнение правилността на генералната линия на Комунистическия интернационал, като приписват по националистически маниер всички понесени в класовата борба неуспехи на политиката на световното комунистическо движение, а всички постигнати успехи — за сметка на националните комунистически партии. Те не се спират пред нищо, за да оклеветят същността на германо-съветския пакт за ненападение, който Съветският съюз бе принуден да приеме поради примирителната политика на западните сили спрямо хитлерова Германия и в интерес на мира и международното революционно работническо движение. Те омаловажават ролята на СССР преди и по време на Втората световна война, макар че съществуването именно на СССР и неговата последователна политика на колективна сигурност на народите, провеждана с различни средства съобразно сменяващото се положение, политиката на мир и обуздаване на фашистките агресори позволиха на подтиснатите народи да допринесат за разгрома на фашизма и да постигнат своята национална независимост.[9]

Нападението на 22. VI. 1941 г. на германо-фашисткия империализъм над социалистическия Съветски съюз коренно промени международното положение и има за резултат това, че Втората световна война сега доби от страна на хитлеровите противници — поробените страни и намиращите се във война срещу фашисткия блок сили — напълно характер на антифашистка освободителна война на народите, след като се има пред вид, че и преди това бяха назрели вече елементи на такава справедлива война в съпротивата на поробените от агресорите народи.

Тази коренна промяна на международното положение, предизвикана от влизането на СССР във войната, постави и комунистическите партии пред нови и по-големи задачи, които незабавно се дефинираха от секретариата на Комунистическия интернационал и от Георги Димитров: „Не е необходимо да се припомня, че войната срещу германския завоевател ще бъде дълга и упорита и че се изисква напрягането на всичките ни сили. . .

1. Комунистическите партии в капиталистическите страни трябва веднага да разпалят широка кампания за безрезервна подкрепа на СССР в разбойническата война, предизвикана от Германия.

2. Предстои организирането на широко националноосвободително движение срещу германския фашизъм във всички намиращи се под германска окупация страни, както и организирането и разширението на антифашистката борба в самата Германия.

3. При това да се изхожда от факта, че СССР води една отечествена и справедлива война, една война срещу разпалената от Германия грабителска война. . . Всичко, което помага на СССР и ускорява унищожението на фашизма, е решаващо за нашите действия. В интерес на всички народи е поражението на германския фашизъм.“[10]

На тези интернационални позиции основаваше Георги Димитров необходимостта да съживи големи антифашистки отечественофронтовски движения,

[9] Срв. Geschichte der internationalen Beziehungen 1939—1945, hg. von W. G. Truchanowski, Berlin, 1965.

[10] ЦПА, София, ф. 146, оп. 2, а. е. 431, сл. 2.

да следва гъвкава политика на съюз с всички национални и демократични сили, да организира резултатни съпротивителни акции срещу фашистките агресори, т. е. да се проведе нашироко стратеги та и тактиката на антифашистката политика на единен отечествен фронт.

Водените от комунистическата партия на СССР съветски народи отговориха на нападението на фашистка Германия с Великата отечествена война, която водиха не само в защита на социалистическото общество, за свободата и независимостта на своето отечество, в духа на пролетарския интернационализъм, братство и дружба между народите, но и за освобождението на всички поробени народи от фашисткото робство. В неговото обръщение по радиото от 3. VII. 1941 г. председателят на съвета на народните комисари на СССР Й. В. Сталин декларира: „Войната срещу фашистка Германия не може да се разглежда като обикновена война . . . Целта на тази общонационална отечествена война срещу германските подтисници не се състои само в отстранение на опасността, която надвисна над нашата страна, но и в помощта към всички народи на Европа, които стенат под германския фашизъм. В тази освободителна война няма да сме сами. В тази голяма война ще имаме верни съюзници в лицето на народите на Европа и Америка, между тях и на германския народ, който бе поробен под хитлеристкото владичество. Нашата война за свободата на собственото ни отечество се слива с борбата на народите на Европа и Америка за тяхната независимост, за демократични свободи.“[11]

Застъпените от КПСС и съветското правителство справедливи цели на Великата отечествена война бяха способни да съберат всички демократични сили на света около СССР и да го направят център и извор на сили за създаващата се антифашистка коалиция.

На Лондонската конференция на 15-те държави през септември 1941 г. съветското правителство декларира, че е съгласно с основните принципи на англо-американската декларация за целите на войната от август 1941 г., също на Атлантическата харта и подчерта своята твърда решимост да воюва за нейното последователно осъществяване. На 24. IX съветският пълномощен министър Майски предаде отделна декларация на своето правителство към Атлантическата харта, в която демократичните клаузи на хартата се уточниха и се изложи програмата за целите на войната от страна на СССР, която програма най-ясно подчерта интересите на народите от антихитлеристката коалиция.

Съветското правителство изтъкна необходимостта „да разгроми хитлеристката агресия и да унищожи робството на нацизма“, както и да възстанови суверенните права и националната независимост на всички народи. При това правителството на Съветския съюз обърна настоятелно внимание на правото на самоопределение на народите, което осигурява на всеки народ „правото на държавна независимост и териториална неприкосновеност на страната му“, „правото да избира обществената система и формата на управление, които то намира необходими и целесъобразни за осигуряване на стопанското и културното процъфтяване на своята страна“[12].

---

[11] Реч по радиото на Й. В. Сталин от 3 юли 1941 г., в: Внешная политика Советского Союза в период Отечественной Войны. Документы и материалы, т. I, М. 1944, с. 29 сл.

[12] Срв. Geschichte des Großen Vaterländischen Krieges der Sowjetunion, Bd. 2, Berlin, 1963, S. 212—228.

Народоосвободителната роля на Съветския съюз през Втората световна война се изяви в неговото безкомпромисно държане спрямо фашисткия агресор и в подчертаната му цел на Лондонската конференция да извоюва демократичен следвоенен порядък на мир, на взаимно сътрудничество и дружба между народите. „Задачата на всички народи и на всички държави, които са принудени да водят наложената им война срещу хитлерова Германия и нейните съюзници, се състои в това да постигнат възможно бързото и решително унищожение на агресорите. За пълното решаване на тази задача да положат всички усилия, всички средства, както и да установят най-ефективните средства и методи за осъществяване на тази цел. . .

Пред нашите страни стои извънредно важната задача да се определят пътищата и средствата за организация на интернационалните отношения и на следвоенния порядък в света с цел да се освободят нашите народи и бъдещите ни генерации от несъвместимия с човешката култура престъпен и кървав нацизъм.“[13]

Героичната борба на съветските народи и на тяхната Червена армия, които носеха главната тежест на войната срещу фашизма, въодушеви всички свободолюбиви народи в Европа за антифашистка съпротива. Великата отечествена война на Съветския съюз стана извор за разрастването и залог за крайната победа на антифашисткото движение на народите над фашизма.

По такъв начин Втората световна война като основен фактор за прерастване на антифашистката съпротивителна борба в социалистическа революция в редица страни на европейския изток и югоизток е антифашистка освободителна война на народите, в която Съветският съюз играе решителна роля.[14]

* * *

Обективните закономерности за създаване на благоприятни условия за преминаване на антифашистката съпротива в социалистическа революция, се нуждаеха от съзнателната подкрепа на народните маси. Беше историческа заслуга на комунистическите партии, че се справиха с нуждите на тази ситуация и развиха ясна алтернативна програма за антифашистка демокрация пред своите народи, готови за съпротива срещу фашистките агресори, посочиха пътя и целта за смъкване на фашистката диктатура и за създаване на народна демокрация. Опирайки се на единния фронт на работническата класа, възникнал в огъня на антифашистката борба, комунистическите партии в страните от Югоизточна Европа можаха в зависимост от конкретната констелация на класовите сили по-рано или по-късно да повикат на живот навсякъде широки антифашистки движения на народния фронт и да станат център за съсредоточаване на борещата се антифашистка демокрация.

Антифашистката съпротивителна борба се разви естествено при различни условия в страните на Югоизточна Европа вследствие на различното съотношение на класовите сили, на силата и организираността на империалистическата буржоазия и пролетариата, на историческите и национални особе-

[13] Декларация правительства СССР на межсоюзной конференции в Лондоне, в: Внешная политика Советского Союза в период Отечественной Войны, т. I, с. 145.

[14] Срв. A. Anderle B. Spiru. Die Prinzipien der sowjetischen Außenpolitik und die völkerbefreiende Rolle der Sowjetunion im zweiten Weltkrieg, in: Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas, Bd. 5, Berlin, 1961, S. 9 ff..

ности, както и на разновидното положение на тези страни в системата на фашисткия „нов ред в Европа".

Докато България, Румъния и Унгария като сателитни държави на фашистка Германия можаха да пазят привидно националния суверенитет и господствуващите класи на тези страни търсеха да скриват подчинението си под германския империализъм като „съюзничество", Албания, Гърция и страните на Югославия бяха подвъргнати направо на окупационен режим с всички политически, военни и стопански последствия. Затова там по-бързо се разобличи пред народните маси престъпният характер на фашисткото робство и антинационалната политика на господствуваща класа, колаборираща с агресора. Затова в тези държави по-рано се създаде революционна криза. Напротив, във васалните държави се разрази политическа криза по-късно, едва към 1943 г. след като напредващата победа на Червената армия на източния фронт, растящото стопанско ограбване и политическото заробване на тези държави, разширяващото се използуване на териториите им и на техните човешки ресурси за целите на войната на фашисткия германски империализъм доведе до постоянно задълбочаващо се политическо изолиране на господствуващата класа от народните маси.[15]

Ако изоставим различната специфика на антифашисткото освободително движение в югоизточните страни, могат да се установят основни общности по отношение на главната политическа насока на удара. Тези общности определят класовата същност и главното съдържание на народната борба срещу фашизма: обединение на всички революционни, демократични и патриотични сили срещу общия неприятел; скъсване с хитлерова Германия, съответно изгонване на фашистките агресори и постигане национална независимост; сваляне на местните фашистки правителства, респективно агентури, както и наказание на собствените господствуващи класи, колаборираши с окупаторите; борба за антифашистка и антиимпериалистическа демокрация; създаване на народнодемократична власт и осигуряване на стопанско и обществено развитие независимо от чуждия империализъм; създаване отношения на съюз и приятелство със Съветския съюз и съседните страни.

Това поставяне на целите се вижда от всички важни програмни декларации на движенията на народния фронт в страните на Югоизточна Европа, при което отделните искания имат различна тежест и различно политическо и социално съдържание, отговарящо на политическата ситуация в отделните страни.[16]

С това програмите на движението на народния фронт надхвърлят вече далеч постигане на национална независимост от фашисткия империализъм и поставят на дневен ред искания на политическата борба, които в социалния си аспект навлизат далеч в социалистическата революция и говорят за основните искания на народните маси за революционно-демократично преобразование на целия обществен живот за следвоенното време.

Образуването на широки антифашистки движения на народния фронт начело с комунистическите партии, които водят антифашистките маси с ясна програма в борбата против фашизма и за демократическо преобразуване

---

[15] Срв. E. Kalbe. Antifaschistische Resistance und volksdemokratische Revolution in den Ländern Südosteuropas, в: Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Ländern Europas, Bd. 10, Berlin, 1967, S. 53 ff., 59 ff.

[16] E. Kalbe. Wesen und Struktur der Volksfrontbewegung während des zweiten Weltkrieges in Südosteuropa, a. e. O., S. 438 f.

на обществото, бяха основните вътрешни и субективни предпоставки за победата над фашистките агресори и за преминаването към революция в страните на Югоизточна Европа.

С увеличението на мизерията от войната, с все по-големите победи на Червената армия и открояващото се все по-ясно положение на фашистките агресори, с напредващото разрастване на антифашистката съпротивителна борба назряваше в южноевропейските страни навсякъде политическа криза, която постепенно се превърна в революционно състояние.

Направената от В. И. Ленин в началната фаза на Първата световна война характеристика на политическата криза все по-точно отговаряше на положението във фашисткия блок от държави и в подчинените или зависими от силите на оста страни. „Политическата криза е налице: нито едно правителство не е сигурно за утрешния ден, нито едно правителство не е извън опасността от финансов банкрут, от загуба на територия, от изгонване из страната му. . . Всички правителства живеят върху един вулкан, те всички апелират сами към активността и героизма на масите. Целият режим на Европа е разклатен и сигурно никой няма да иска да отрече, че сме навлезли в една епоха на грамадни политически сътресения.“[17]

В тази връзка В. И. Ленин разработи учението за революционното положение, без което не може да има никаква успешна революция. Това схващане стана неразделна съществена част от социалистическата революционна теория и намери своето приложение в стратегията и тактиката на политиката на народния фронт на комунистическите партии в съпротивителната борба на народите срещу фашистките агресори. „За марксиста не подлежи на съмнение, че една революция без революционна ситуация е невъзможна, при което не всяка революционна ситуация води към революция.“[18]

В. И. Ленин същевременно приведе доводите, че не всяка революционна криза непременно довежда до революция, а се създава само такава ситуация, в която към обективните промени се присъединява и една субективна, а именно способността на революционната класа към революционни масови акции, достатъчно силни да свалят или разклатят старото правителство, което никога, дори и в кризисна епоха не „пада“, ако не се „събори“[19].

По време на Втората световна война комунистическите партии в Югоизточна Европа постоянно анализираха политическото положение в своите страни по отношение развитието на фактори, които биха могли да доведат до възникване на политическа криза в управляващите класи, която криза да се превърне в революционна ситуация.

В края на 1943 г. Георги Димитров анализира политическото положение в България и достигна до заключението, че страната и политиката на нейната управляваща класа преживява дълбока криза.[20] „България преживява дълбока криза. Няма почти нито една област на държавния и обществен

---

[17] W. I. Lenin. Der Zusammenbruch der II. Internationale, in: Lenin, Werke, Bd. 21, Berlin, 1960, S. 207 f.

[18] Пак там, S. 206.

[19] Пак там, S. 207.

[20] Споменатата работа на Георги Димитров беше публикувана на 27 декември 1943 г. в съветския вестник „Правда“, след като през август 1943 г. цар Борис беше умрял от внезапна и неочаквана смърт, а в България беше образуван регентски съвет под председателството на княз Кирил, който в тронната реч пред парламента прокламира една „нова българска политика“, чиято същност се състоеше в продължаване на прогерманския и профашистки правителствен курс.

живот, нито един кът в страната, гдето да не се отразява кризисното състояние на България. Тази криза се прояви особено ярко в българското народно събрание, в бурните дебати около отговора на тронното слово на регента княз Кирил. Корените на настоящата криза лежат в прогерманската политика, която българските управляващи кръгове провеждат против жизнените интереси на страната и въпреки волята на народа. Тази криза се изостри в последно време особено много, преди всичко вследствие големите поражения, които германските войски понесоха под ударите на победоносната Червена армия на съветско-германския фронт. . .“[21]

Същевременно Георги Димитров сочи, че българското правителство се стреми да преодолее кризисното положение посредством прилагане на масови репресии и чрез прибягване до демагогски маневри. „В лагера на българските управляващи кръгове цари тревога и смут. Тези кръгове се опитват да превъзмогнат изостряща се криза преди всичко чрез масови репресии срещу борещите се патриоти и чрез мобилизиране на насилническия полицейски и гестаповски апарат за смазване на антигерманското народно движение. Обаче тези репресии са само масло в огъня на народното възмущение и водят до още по-голямо изостряне на кризата в страната. . . Българските управляващи кръгове прибягват също към маневри, като се опитват да залъжат народа с методи на политическо замаскиране и да смекчат по някакъв начин нарастващата криза. За тази цел те мобилизираха целия си пропаганден апарат.“[22]

Съществените причини за политическата криза, в която попаднаха от 1943 г. преди всичко управляващите класи на държавите-сателити, са на първо място предстоящото явно вече поражение и начеващото разпадане на фашисткия блок, фиаското на спекулациите, за „непреодолими противоречия“ в мненията между съюзниците. Те обаче бяха потвърдили единството си във войната срещу фашистките агресори на Московската конференция на външните министри през октомври 1943 г. и на Техеранската конференция на ръководителите на правителствата на трите велики сили през ноември—декември 1943 г. Междувременно и в поробените от фашизма страни се засили освободителното движение на трудещите се.

До голяма степен израз на политическа кризисна ситуация в сателитните държави беше постоянното изостряне на полицейския терор срещу антифашисткото народно движение, както и предприетият от управляващите кръгове несполучлив опит с дипломатически ходове и демагогски средства да се излезе от кризата. При това управляващите класи в сателитните страни заложиха на белязана карта, чрез сепаративни преговори със западните сили да се измъкнат от фашисткия блок, без да изоставят антисъветската основна позиция и без да трябва официално да скъсат с хитлерова Германия. От друга страна, същите класи чрез отчасти наложена, отчасти демагогска смяна в правителството смятаха да оттеглят най-компрометираните гарнитури от политическата сцена, за да измамят народните маси и да представят за достоверна готовността си за умерена смяна на курса и за действителна неутрална политика.

В тази светлина се разкриха пропитите от липса на алтернатива и осъдени на неуспех сепаративни преговори, които унгарското правителство води през

---

[21] G. Dimitroff. Ausgewählte Schriften, Bd. 3, S. 235.
[22] Пак там, S. 236.

1943 г. в Лондон и Истанбул,[23] румънската буржоазна „опозиция“ около Маниу и Братиану през 1943—1944 г. в Кайро,[24] както и преговорите на българското правителство през 1944 г. в Истанбул и Кайро[25] за сключване на сепаративен договор за примирие със западните сили, като политически трикове, които, подпомогнати от реакционни западни политици, единствено целяха запазването на буржоазното класово господство в следвоенния период.

Красноречиво свидетелство за кризата във вътрешнополитическото положение представлява и вътрележката чрез смяна на министри в някои страни, която независимо от волята и извън контрола на избирателите — веднъж пусната в действие — започна да се върти все по-бързо. Заможните класи искаха чрез смяна на правителствата, правейки от политическата нужда макиавелистична добродетел — да задържат кипящото недоволство на народните маси, колебаещите се слоеве на населението да неутрализират политически и да прегрупират силите на империалистическата буржоазия, за да спасят своята система на управление. В огъня на антифашистката освободителна борба тази политика на лавиране доведе обаче до това, че все повече подпори от правителствената сграда рухваха, че социалната база на управляващите класи все повече се смали, че буржоазията бе принуждавана постоянно към нови импровизации, а политическата ѝ маневреност се ограничаваше все повече.

В България правителствената криза, която под натиска на засилващото се антифашистко народно движение прерасна в държавна криза, обхваща всички отрасли на обществения живот. Кризата става явна през лятото на 1943 г., след битката при Курск. От средата на 1943 г. германо-фашистките служби на контраразузнаването заговориха за съществуването на вътрешен фронт в България. Върховното командуване на монархо-фашистката българска армия дойде до следната преценка на политическото развитие през 1943 г.: „Една голяма част от времето и силите на държавната власт бе ангажирана в борбата срещу тази опасност (вътрешен фронт — Е. К.), която застрашава националното единство ѝ нашата бойна сила.“[26]

При това положение монархът се видя принуден в рамките на фашисткия режим да предприеме смяна на правителството. Компрометираното правителство на Филов отстъпи място на кабинета Божилов през септември 1943 г., който обаче можа да поддържа прогерманския и профашисткия курс само до май 1944 г.[27]

ЦК на Българската комунистическа партия обсъди тази промяна в своя отчетен доклад за интернационалното и вътрешното положение на страната през 1943 г., както следва: „Във фашисткия лагер се развива двоен процес: от една страна, като следствие на промененото международно и на трудното

---

[23] Срв. R. Door. Die Politik des faschistischen Deutschlands gegenüber Ungarn 1943/44, phil. Diss., Leipzig, 1967, Kap. II/I, S. 86 ff.

[24] Вж. Foreign Relations of the United States. Conferences at Cairo and Teheran 1943, Washinton, 1961, p. 362.

[25] Вж. Централен държавен исторически архив, София, по-нататък ЦДИА, София, оп. 456, оп., I, а. е. 10, 11, 12; вж. също: История на България, т.III, София, 1964, с. 411 сл.

[26] ЦДИА, София, ф. 370, оп. I, а. е. 1301.

[27] Към правителството на Божилов с Дочо Христов като министър на вътрешните работи, Димитър Страшимиров като външен министър и Руси Русев като военен министър принадлежаха безогледни привърженици на хитлеристка Германия и закоравели представители на монархофашисткия режим. Богдан Филов, досегашният премиер беше привлечен в регентския съвет.

вътрешно политическо и стопанско положение на страната, един процес на рушение и, от друга страна, един процес на концентрация (обединение на фашистките сили). Причините за това положение са засилващата се борба на масите и явяващото се фиаско в политиката на правителството."[28]

След като Червената армия в края на март 1944 г. беше стигнала съветската граница на р. Прут и българските партизани през лятото на 1944 г. провеждаха месечно стотици акции в цялата страна[29], положението и на правителството на Божилов стана неудържимо. Неговият опит да разшири социалната и политическата база на монархо-фашисткия режим чрез образуване на една фашистка сборна партия, т. нар. „нова обществена сила", и с това да се противопостави на растящото влияние на Отечествения фронт беше напълно пропаднал.[30] На 1. VI. 1944 г. то бе сменено от кабинета на Багрянов, който само до 1. IX. 1944 г. можа да държи в ръцете си държавното кормило.

Георги Димитров характеризира правителството на Багрянов също като прогерманско и профашистко и даде заключението, че и то не ще бъде в състояние да превъзмогне дълбоката политическа криза, в която се намира България. „Две седмици бяха необходими, за да могат германските фашисти да се споразумеят с българските фашисти за състава на новото правителство — на правителство Багрянов. Тези двуседмични родилни мъки бяха резултат от дълбоката криза, която преживяваше България, резултат от кризата във фашисткия лагер, която се предизвика поради съмненията в победата на Германия и нарастването на антихитлеристкото народно движение в страната. . .

Правителството Багрянов е едно прогерманско правителство. Главните министерства — Военното министерство, Министерството на вътрешните и на външните работи, на железниците и благоустройството, на индустрията и търговията — се намират в ръцете на явни приятели на Хитлер: Багрянов, ген. Русев, проф. Станишев и Славейко Василев. Немските фашисти и съветът на регентите се надяваха да могат да проведат посредством новото правителство прогерманската си политика по-гъвкаво и по-еластично, отколкото това правеше Божилов. . ."[31]

През август 1944 г. политическата криза в България се превърна в акутна революционна ситуация. Съветската армия приближи българските граници в края на август, като резултат от победната битка при Яш—Кишинев, която беше уводът за освобождението на Румъния и за антифашистското народно въстание от 23. VIII. 1944 г. в Букурещ. На 26. VIII ЦК на Българската комунистическа партия издаде историческото си окръжно № 4, в което се постави като задача на партията, Отечествения фронт и на целия български народ незабавно да се подготви въоръжено народно въстание и да се пристъпи към решителна битка за сваляне на монархо-фашисткия

---

[28] Bulgariens Volk im Widerstand 1941—1944, Berlin, 1962, Dok. 68, S. 234.

[29] Вж. полумесечните доклади на контраразузнаването относно „Саботажите и терористичните актове (партизанската дейност в България) 1943/44" в ЦПА, София, б. сиг., според които например през юни 1943 г. са регистрирани 148 партизански нападения, през октомври 1943—239, през декември 1943 — 237, през юни 1944 — 365, а през юли 1944 проведени 501 партизански акции.

[30] Vgl. Bulgariens Volk im Widerstand 1941—1944, Berlin, 1962, Dok. 79, S. 271.

[31] Пак там, док. 90, с. 298 сл.

режим, за изгонване на немско-фашистките войски и за установяване на народнодемократична власт.[32]

При осъществяването на тази задача антифашисткото народно движение можеше да се облегне през лятото, 1944 г. върху една силна партизанска армия от 40 000 активни борци и други 200 000 ятаци.[33]

В тази ситуация монархо-фашисткият режим прибягна за последен път към маневра, без с това да може вече да направлява събитията. На 2. IX провалилото се правителство на Багрянов се смени от кабинета Муравиев, който просъществува само 7 дни, преди да бъде изгонен от народния гняв. Образуването на правителство Муравиев бе последната смяна на гарнитурата в ръководството на монархо-фашистката диктатура. На мястото на по-малко или повече ясно прогермански и профашистки ориентираните кръгове се явиха представителите на така наречената легална буржоазна опозиция, която досега не беше излязла явно налице. С надеждата да могат в последната минута да спасят империалистическото класово господство, буржоазните режисьори на режима пратиха в лицето на Константин Муравиев, Вергил Димов, Димитър Гичев и Никола Мушанов такива актьори на политическата сцена, които принадлежаха на дясното крило на Земеделския съюз и на Демократическата партия. Намерението не сполучи, понеже правителството Муравиев, без алтерн. тива и класово ограничено, избра политиката на лавиране, която хранеше народните маси с празни обещания, обеща на СССР лицемерно да спазва неутралитет, а разреши на германофашистките войски свобода на движение.

Националният комитет на Отечествения фронт разобличи народоненавистния характер на това правителство и прокламира борбата за истинско народно правителство. „Декларацията на правителството доказа, че не е нищо друго освен на всички добре познатия „Народен блок“[34]. В своята декларация правителството не обяви, че възстановява политическите права и свободи, че освобождава политическите затворници, дава амнистия, вдига цензурата и пр., а се ограничи, както правителството Багрянов, само с празни обещания. . . Напред към смела, ожесточена и самоотвержена борба за създаване на правителство на Отечествения фронт за спасението на страната.“[35]

Пред вид на продължаващата подкрепа, оказвана от правителството Муравиев на германо-фашистките войски, намиращи се в България, съветското правителство се видя принудено да обяви война на монархо-фашисткия режим на 5. IX. 1944 г. и на 7 септември части на Червената армия преминаха североизточните български граници.[36]

Българската министерска вртележка, която почна да се върти все посилно в зависимост от постоянно изостряща се политическа криза, се дава тук като пример за подобно развитие в другите страни.

---

[32] Vgl. Bulgariens Volk im Widerstand 1941—1944, Berlin, 1962, док. 121, с. 349 сл.

[33] Срв. Н. Горненски. Въоръжената борба на българския народ за освобождение от хитлеристката окупация и монархофашистката диктатура (1941—1944), С., 1958, с. 192 сл.

[34] „Народният блок“ беше буржоазна правителствена коалиция от годините 1931—1934, която беше образувана въз основа на временен пробив във фронта на фашизма. Тази коалиция се състоеше от представители на царския дворец, на Демократическата партия, на Българския земеделски съюз и на Либералната партия. „Народният блок“ търсеше изход от перманентната криза на монархофашисткия режим чрез една политика на леви фрази.

[35] Bulgariens Volk im Widerstand 1941—1944, Berlin, 1962, Dok. 133, S. 368 f.

[36] Виж пак там, док. 136, с. 372.

Същото положение съществуваше и в Унгария на Хорти. Кризата на фашисткия режим, която получи особен образ поради участието на Унгария в антисъветската война и поради тежкото поражение на унгарската армия в боя при Воронеж през януари 1943 г., доведе до политическо лавиране на господствуващите класи.[37]

Обаче не само в сателитните държави на хитлерова Германия, но и в окупираните страни смените на правителствата бяха в известен смисъл израз на изостряшата се криза на окупационния режим и на неговите марионетни правителства, което показваше съзряването на революционна ситуация.

Все пак тази констатация важи само в ограничен размер, понеже властта в тези страни се упражнява непосредствено от военни, полицейски и цивилни окупационни органи, които делегираха само определени функции на управлението на местните Куизлингови власти. Въпреки това от развитието в Гърция е видно, че смяната на едно марионетно правителство с друго стоеше в тясна връзка с изостряне то на ограбването и с мизерията на гръцкия народ, както и с разрастването на въоръжената антифашистка борба. Така например заместването на колаборационното правителство Чолакоглу с кабинет Лаготетопулос на 17 ноември 1942 г. беше причинено от невъобразим глад и същевременно от финансова криза, докато смяната на Лаготетопулос с Куизлинговата гарнитура Ралис на 7. IV. 1943 г. беше предизвикана от генералната стачка в Атина от края на февруари, както и от офанзивата на гръцката народоосвободителна армия, която до средата на 1943 г. освободи една трета от гръцката територия.[38]

Антифашистките масови битки на подтиснатите народи под водачеството на техните комунистически партии имаха огромно значение за непрекъснатото изостряне на политическата криза сред господствуващите класи във васалните държави, както и за изостряне то на кризата на окупационните режими в окупираните страни и за постепенното превръщане на политическата криза в акутна революционна ситуация. Антифашисткото народно движение, обединено в национални, народни и освободителни фронтове, създаваше разнообразни форми на съпротивителна борба, между които партизанската война играеше особена роля.

В работата си върху „Партизанската война" Владимир Илич Ленин безусловно изискваше историческо разглеждане на въпроса за формите на борбата, които създава всяко масово революционно движение. Борбата не може да се „измисли", тя трябва да се обобщи, да се организира и да ѝ се придаде съзнателност. В различните моменти на икономическата еволюция в зависимост от различната политическа и културно-национална обстановка, от жизнения уровен и т. н., на преден план излизат разнообразни форми на борба, които стават и главни форми на борбата. Във връзка с това претърпяват изменения и формите на борба от второстепенно значение.[39]

Въоръжената партизанска борба, която тук ни интересува, защото стана главна форма на борба, достигна широки размери в повечето югоизточни

---

[37] Срв. M. Korom. Die Krisenerscheinungen der faschistischen Koalition in Ungarn 1943 und Anfang 1944, в: Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg, Bd. 3, Berlin, 1962, S. 457 ff.

[38] Срв. P. Mawromatis. Der Beitrag des griechischen Volkes zum antifaschistischen Befreiungskampf, в: Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg, Bd. 4, Berlin, 1961, S. 248 ff.

[39] W. I. Lenin. Der Partisanenkrieg, в: Lenin, Werke, Bd. II, Berlin, 1958, S. 203.

европейски страни и даде голям принос за поражението на фашистките агресори през Втората световна война.[40] В партизанската война пролича особено ясно тясната връзка между националната и социалната освободителна борба на заробените народи.

Партизанските формации, които по своя социален състав навсякъде се рекрутираха предимно от работници и селяни, в бойните си акции се сблъскваха както с единици от фашистката агресивна армия, така също и с формации на собствените колаборационни правителства. Партизански поделения в сателитните страни трябваше да се разправят предимно с военни и полицейски части на собствената господствуваща класа и покрай това с германофашистки войскови части,докато партизанските армии в окупираните страни се сблъскваха непосредствено с неприятелската окупационна армия и едва след това с различните военни и полувоенни Куизлингови формации.[41] Тази война на два фронта, наложена на народното освободително движение поради националната измяна на собствените господствуващи класи, включваше в себе си елементи на гражданска война и изкара наяве вътрешната връзка между националната освободителна война и социалната освободителна борба в антифашистката съпротива.

Конкретното протичане на партизанската война в югоизточно европейските страни наново потвърждава направената констатация от Ленин във връзка с руската революция от 1905 г., че не националното подтискане, а развитието на революционната ситуация е решителният критерий за разгръщане на партизанската борба. „Има много области, където има национално подтисничество и национален антагонизъм, но няма партизанска борба, която понякога се разгръща без всякакво национално подтисничество. Конкретното изследване на този въпрос ще покаже, че не националното подтисничество, а условията на въстанието са решаващи. Партизанската борба е неизбежна форма на борба във време, когато масовото движение на практика се приближава до въстание.“[42]

С въоръженото партизанско движение народните маси си създадоха един важен революционен инструмент на сила за подготовка на народно въстание, за преход на антифашистката освободителна борба в социалистическа революция. Понеже комунистическите партии извоюваха политическата хегемония

---

[40] По тези проблеми вж. подробна преценка у H. Kühnrich. Der Partisanenkrieg in Europa 1939—1945, 2. Aufl., Berlin, 1968, S. 112, ff., 251 ff., 185 ff., 379 ff.

[41] Многостранната проблематика за ролята на такива формации като югославските четници, албанските легалитети и Бали Комбетар, гръцките ЕДЕС и ЕККА, които, възникнали най-вече като буржоазни съпротивителни организации, в интерес на запазването на класовото господство на буржоазията в следвоенно време преминала по време на войната към сътрудничество с фашистките окупатори против народоосвободителното движение, с което се компрометираха политически, не се третира тук поради липса на място. При тук повдигнатия въпрос става дума преди всичко за такива терористически формации като хърватските усташи, сръбските четници (недичевистите), словенската „Бела гарда“ и гръцките батальони за сигурност.

[42] W. I. Lenin. Der Partisanenkrieg, a. a. O., S. 208.

[43] Срв. G. Fuchs (E. Kalbe) E. Seober. Die volksdemokratische Revolution in den Ländern Ost- und Südosteuropas, in: ZfG, Sonderheft 1965, S. 175 ff.

[44] ЕАМ представляваше преди всичко един боен съюз на антифашистките партии и масовите организации, към които принадлежаха ГКП, Селската партия, Социалистическата партия, Социалистическата работническа партия, Социалистическият съюз, Демократичният съюз, Обединението на народната демокрация, Духовният съюз, Народната солидарност, младежката организация ЕПОМ и профсъюзите. По-късно ЕАМ се развои в една масова организация, която през есента на 1944 г. наброяваше около 1,5 милиона членове.

в тази борба и ѝ придадоха организираност и съзнание, насока и цел, субективно се представи възможността антифашисткото съпротивително движение да се изтласка напред до победата на социалистическата революция. Така освободителната борба на народите от Югоизточна Европа против фашизма се вля направо в социалистическата революция. Тя беше навечерието и увода на тази революция.[44]

Също и развитието на антифашисткото освободително движение на гръцкия народ тласкаше напред към създаване на зародишни форми на нова народна власт. Това освободително движение под водачеството на комунистическата партия на Гърция се обедини в национален освободителен фронт (ЕАМ)[44], който, опрян на народоосвободителната армия, оказа въоръжена съпротива против окупаторите. След като през есента на 1942 г. Еллас освободи няколко области и през лятото на 1943 г. контролираше една трета от гръцката територия, и тука по необходимост се постави задачата да се създаде в освободените територии демократично управление. За тази цел Централният комитет на ЕАМ изработи през декември 1942 г. народен законник за народно самоуправление и народна справедливост, който уреждаше дейността на създадените народни съвети и народни съдилища. Член първи обявяваше създаването на народна власт в освободените области и нареждаше, щото местните управления да се ръководят от петчленни народни съвети, които да се избират от събрания на народа. Вторият член определяше принципите на народната справедливост, която се осъществяваше от народни съдилища. Законникът съдържаше по-нататък голям брой постановления за основаване на комитети за народна сигурност, за образование, за църковни въпроси и др.[45]

На 10. III. 1944 г. въз основа на избори в свободните части на страната, в които участвуваха 1 800 000 граждани, се създаде политическият комитет на националното освобождение като най-висок политически орган (РЕЕА) на антифашисткото освободително движение и същевременно като провизорно народно представителство със законодателни и изпълнителни права. Към РЕЕА имаше представители на всички социални слоеве на гръцкия народ, от които 22 работници, 23 селяни, 18 висши офицери, 5 индустриалци, 4 професори, 4 духовни лица, 20 чиновници и 59 интелектуалци.[46] ОТ РЕЕА се излъчи национален съвет, който застъпи функциите на провизорно правителство.

Гръцкият народ не можа да пожъне плодовете на успешната си съпротивителна борба против фашизма, на борбата за демократическо преустройство на Гърция. Обещаващото развитие на страната по пътя на народната демокрация беше прекъснато посредством износ на въоръжена контрареволюция от страна на английския империализъм в съюз с гръцката реакция. Приетото от ЕАМ компромисно споразумение от Либанон (20. V. 1944 г.) и Казерта (26. IX. 1944 г.), в интерес на съхранение на националното единство предвиждаше образуване на общо правителство от представители на гражданския задграничен кабинет и на ЕАМ/РЕЕА. Подчинение на войската на ЕЛЛАС под главното командуване на английския военен главнокомандуващ в близкия изток генерал Скоби обаче се използува от реакционните кръгове на гръцката

[45] Срв. K. Dalisnis. Der Widerstandkampf des griechischen Volkes in den Jahren 1941—1944, a. a. O., S. 97.

[46] Пак там, S. 97.

буржоазия, опряна на помощта на британските байонети, за да отстрани и разбие демократическите сили на Гърция. Скоро след десанта си в страната към средата на октомври 1944 г. британските войски пристъпиха към провокации и към обезоръжаване на отрядите на ЕЛЛАС. Най-после в началото на декември 1944 г. те открито ги атакуваха в един момент, когато народните маси бяха заангажирани в борбата срещу реакционния курс на гражданското правителство в Атина (3, 4 и 5 декември).[47]

Чърчил изрази контрареволюционните амбиции на английския империализъм в тази съдбоносна ситуация, телеграфирайки на генерал Скоби: „Ние трябва да затвърдим нашата позиция и авторитет в Атина. . . при нужда даже и с проливане на кръв. . . Поражението на ЕАМ е целта. Привършването на битките е от второстепенно значение. . .“[48]

Така чрез общи действия на британския империализъм и на гръцката реакция се постави в движение контрареволюцията, за да се съборят демократическите завоевания на антифашистката освободителна борба, да се инсталира антидемократичен господствуващ режим и да се възстанови империалистическата зависимост на Гърция.

Гръцкият пример говори сам за себе си. Не лъжливото твърдение на империалистическата историография за експорт на революция от Съветския съюз, насилственият експорт на контрареволюция от страна на империализма, а отговаря много повече на историческата истина.

В противовес на Вашингтонската декларация на обединените народи от 1. I. 1942 г., в която наново се утвърждаваха програмата и целите на войната на антихитлеристката коалиция[49] и с която на всички народи се гарантираше правото на свободен избор на обществения порядък и формата на управление, империалистическите западни сили се намесиха в полза на реакцията във вътрешните работи на освободените народи.

Съветският съюз, напротив, верен на интернационалните си задължения, следваше във Втората световна война последователна народоосвободителна политика. Освобождавайки повечето от югоизточните страни от германския фашизъм и като подпомагаше свалянето на фашистките режими, той създаваше вътрешни и външни предпоставки за образуване на действително свободен демократичен обществен порядък.

Освободителната мисия на Червената армия играеше голяма роля за преминаване към социалистическа революция. Дори страните с най-силно националноосвободително движение, като например Югославия, не можаха да отхвърлят фашисткото иго без помощта на Съветската армия. След пълното освобождение на Белград на 20. X. 1944 г. съветските бойни сили навлязоха дълбоко в тила на германската балканска армия. Те освободиха Унгария и напреднаха към Виена, преди югославската армия да можеше да очисти страната от фашистките окупатори. Като унищожи фашистките армии и свързаните с германския фашизъм колаборатори, Червената армия изби от ръката на реакционните сили най-силното оръжие и разчисти с борба пътя към демократично бъдеще. По този път освободените народи трябваше по-нататък сами да вървят. „Навлизането на Червената армия в балканските страни „създаде“ благоприятни условия за класова борба, за изграждане на нов

---

[47] Срв. пак там, S. 99 ff.; St. Sarafis. In den Bergen von Hellas, S. 477 ff.
[48] W. Churchill. Der zweite Weltkrieg, Bd. VI/I, Bern 1952, S. 338, 340.
[49] Срв. Geschichte der internationalen Beziehungen 1939—1945, S. 150 ff.

справедлив обществен строй, завоюван от вътрешните революционни сили, за освобождението на трудещите се маси не само от чуждо иго, но и от социалното робство на собствените си подтисници."[50]

Тази отговаряща на интересите на народите политика на СССР личи и от декларациите на съветското правителство, респективно съветското военно управление, които бяха разпространени на 12. IV. 1944 г. по време на преминаването на румънската граница, във връзка с предложението за примирие с Румъния; на 7. IX по време на навлизането в България; в началото на октомври по случай обявяването условията за примирие с Унгария и на 27. X. 1944 г. във връзка с освобождаването на Източна Унгария. В тези документи съветското правителство обявява, че няма намерение да завоюва чужда територия или да се намесва във вътрешните работи на тези народи. То изискваше по-скоро скъсване с Хитлеристка Германия, както и наказание на военнопрестъпниците, и подчерта, че неговите войски няма да се явят като завоеватели или неприятели, а като освободители на народите от фашисткото робство.[51]

В тази връзка ще допълним още някои последни бележки към позицията на империалистическата западногерманска историография по отношение на съпротивата и революцията в Югоизточна Европа. Докато допреди няколко години се следваше предимно концепцията (например в творбите на Тройе, Шрам фон Таден, Гьорлиц и др.) да се разобличи победата на народната власт в страните в Югоизточна Европа като резултат на „износ на революцията" от СССР, през последните години излиза наяве тенденцията да се представи победата на революцията на народната демокрация изключително като резултат на т. нар. „национално комунистически суверенни движения", които са били образувани независимо от освободителната мисия на Съветския съюз във Втората световна война. С това се цели да се омаловажи ролята на Съветския съюз в освобождаването на страните от Югоизточна Европа и да се подхранват националистични схващания. Тази линия се следва например в творбите на Хилгрубер, Брозат и Хнилика. И двете концепции служат не за анализ на конкретната историческа истина, а отговарят на политическото поръчение от страна на западногерманската историография в служба на променящата се политическа стратегия на западногерманския империализъм. Докато посочената на първо място концепция на империалистическата политика отговаряше на „връщане назад" от 50-те години, втората концепция отговаря на империалистическата глобална стратегия от 60-те години, имаща за цел да се изолират социалистическите страни една от друга и от Съветския съюз. В борбата срещу тази империалистическа историческа концепция маркс-ленинският анализ за единството на вътрешните и външните фактори също е от актуално политическо значение за победата на социалистическата революция.

И така социалистическата революция възникна от антифашистката съпротивителна борба, от борбата за защитата, обновяването и задълбочаването на демокрацията, от борбата за национално освобождение. Съотношението на класовите сили в началото на революцията и тяхното по-нататъшно

---

[50] Geschichte des Großen Vaterländischen Krieges der Sowjetunion, Bd. 4, Berlin, 1965, S. 507.

[51] Срв. пак там, S. 95 ff., 312, 439 f.; Вж. също Bulgariens Volk im Widerstand 1941—1944, Berlin, 1962, Dok. 136, S. 372.

развитие, както и спецификата на социалистическата революция се определяха по-нататък от фактори, които се бяха създали в течение на антифашистката националноосвободителна борба. Непрекъснато заякчаващата се хегемония на работническата класа в съпротивата и революцията, насочена към народнодемократичния радикален преврат, стратегия и тактика на марксистко-ленинските партии, относителната слабост на буржоазията и народноосвободителната роля на Съветския съюз бяха най-съществените фактори, които направиха народните маси в страните на Югоизточна Европа способни да използуват обективните възможности в края на Втората световна война за преход към социалистическата революция.[52]

REIFUNG DER REVOLUTIONÄREN SITUATION IN SÜDOSTEUROPA ZUR ZEIT DES ERSTEN WELTKRIEGES

ERNSTGERT KALBE

(Zusammenfassung)

Über die Arbeit wurde zusammenfassend auf der wissenschaftlichen Konferenz der Kommission der Historiker der Volksrepublik Bulgarien und der Deutschen Demokratischen Republik Bericht erstattet. Die Arbeit ist eine neue, originelle Untersuchung der komplizierten Probleme des Ausreifens einer revolutionären Situation im Südosten, wobei sich der Verfasser auf verhältnismäßig vielseitige Forschungen der innen- und außenpolitischen Voraussetzungen, sozialökonomischen und klassen-politischen Ursachen der antifaschistischen Bewegungen stützt, die in einigen Ländern den Sieg der antiimperialistischen volksdemokratischen Revolution herbeiführten. Der Verfasser geht ausführlich auf die politischen Wechselbeziehungen und die Lage der Klassen unter Berücksichtigung der diplomatischen Tätigkeit der regierenden faschistischen Kräfte auch in den Satelliten- und besetzten Ländern ein, die die Erhaltung der Klassenherrschaft der Bourgeoisie unter den Bedingungen der unaufhaltbar wachsenden politischen Krise während der zweiten Kriegsphase bezweckt. Dabei wird die Eigenart der antifaschistischen Befreiungsbewegungen in den verschiedenen Ländern des Südostens, vor allem in Jugoslawien und Griechenland, Ungarn und Bulgarien berücksichtigt und die Gemeinsamkeit der Richtung des entscheidenden politischen Vorstoßes festgestellt. Der Verfasser legt überzeugend die These dar, daß die Programme der Volksfronten (Vaterlandsfronten), unabhängig von der unterschiedlichen Bürde und dem verschiedenen politischen und sozialen Inhalt des Widerstandskampfes, die der politischen Lage in den einzelnen Ländern entsprechen, über das Ziel der nationalen Unabhängigkeit in gleicher Weise hinausgehen. Diese Fronten stellen grundlegende Forderungen, womit sie die revolutionär-demokratische Umgestaltung des gesamten gesellschaftlichen Lebens in der Nachkriegszeit verlangen. Diese Forderungen decken in ihrem sozialen Aspekt den Inhalt und die klassenpolitische Gemeinsamkeit der volksdemokratischen Revolutionen im Südosten auf.

---

[52] Срв. G. Fuchs (E. Kalbe) K. Seeber. Die volksdemokratische Revolution in den Ländern Ost- und Südosteuropas, a. a. O., S. 206 f.

ЕВРОПЕЙСКИТЕ ПЛАНОВЕ НА ГЕРМАНСКИЯ ИМПЕРИАЛИЗЪМ ОТ 1943 г.

КАРЛ ДРЕКСЛЕР

Фашисткото поражение при Сталинград в края на 1942 — началото на 1943 г., с което започна основният прелом във Втората световна война, предизвика болезнена активност между господствуващите кръгове на Хитлерова Германия. Скицирваха се все нови и нови политически, икономически, военни и дипломатически планове с цел да се спре напредването на Червената армия, както и на останалите войски на антихитлеровата коалиция, да се възпрепятствува по-нататъшното засилване на интернационалното антифашистко съпротивително движение и вместо това да се постигне благоприятно за германския империализъм разрешение на войната.

Фашисткото външно министерство също взе участие в трескавото търсене на някакъв изход. През втората половина на 1943 г. възникна поредица от фантастично изглеждащи, несъобразени с реалните факти планове, събрани в една преписка под наслов „Скици за меморандум относно основаване на европейската конфедерация". След гибелта на 6-а армия при Сталинград на меродавните кръгове на Хитлерова Германия стана ясно, че целите на фашисткия германски империализъм за „новия ред", т. е. за подчинение на Европа и световно господство, не могат да се постигнат с политическата и военна стратегия, разчитаща само на военна сила. Старите цели отсега нататък трябваше да се осъществяват с нова, по-гъвкава политика на привидни отстъпки и „компромиси", с политика, която предлага по-добри възможности да се прикриват и забулват истинските намерения. Ядрото на новата стратегия трябваше да бъде основаването на една „европейска конфедерация", която да има задачата „да мобилизира силите на Европа в широки размери и да предизвика едно положение, което да ни облекчи вътрешно и ни засили навън спрямо нашите противници".

Съставителите на различните меморандуми, програми и пропагандни насоки — всичко това предназначено за вътрешна служебна употреба — бяха изпълнени с желанието да доказват, че не трябва да се правят никакви съкращения на старите цели. На реторичния въпрос: „Завоят по линията на конфедерацията застрашава ли нашите политически цели в Европа?" се дава подчертано отрицателен отговор. „По отношение на властта няма да изпуснем нищо из ръце, понеже се касае само за една програмна декларация. . . Наопаки, европейската конфедерация може да ни направи полезна услуга като инструмент на нашата политика."

По принципа „разделяй и владей" вътре в конфедерацията трябваше да се създадат различни степени на зависимост от Хитлерова Германия, т. е.

„различни форми на координация (!) спрямо великогерманския райх“. Като най-брутална форма на заробване на една страна от германския монополистичен капитал архитектите на „нова Европа“ образуваха понятието „тип протекторат Бохемия-Моравия“, под което разбираха: „Включване в имперския съюз с отказ от международноправна дееспособност“. Към този „тип“ се причисляваше също така Полша. За нейното включване. . . „като член в конфедерацията не можеше да става и въпрос“. В краен случай можеше да се мисли евентуално да се образува привидно правителство.

Скàлата на степените на зависимост трябваше да достигне до създаване на „хлабава връзка посредством политически военни договори при запазване на собствени дипломатически представителства и т. н.“ За да се предотвратят предварително всякакви недоразумения — пак за вътрешна служебна употреба — тези „хлабави“ връзки се дефинираха точно: „Нашето право като окупираща и воюваща сила, разбира се, не трябва да се накърнява по никакъв начин. . ., когато ние постигнем победата, от само себе си ще влезе в сила ново положение, което ще ни позволи да вземем нови решения“.

На друго място се казва още по-ясно: „Хубавите жестове създават впечатление за справедливост и могат да бъдат извънредно резултатни. Защо да не издигаме програми за бъдещето, които успокояват, изкушават или най-малкото неутрализират?

Говори се, че ние се задължаваме по такъв начин с отстъпки, които после не можем да удържим. Откога сме станали така страхливи и непорочни? Като че ли след постигане на победата не може да се намери лесно формула, която да задоволи нашата водаческа претенция и би ни дала възможност, без видима употреба на насилие, да осигурим нашето решаващо влияние. Силата остава продължително ефикасна, когато тя си служи с насилието само при крайна нужда; в нормалния живот обаче взема връх формата на законното право.“

Към запланuваната европейска конфедерация трябваше най-напред да се присъединят сателитните правителства на „съюзените“ и някои окупирани страни. Съответно на икономическото, политическото и военностратегическото значение, което Югоизточна Европа имаше в експанзионистичната политика на германския империализъм от началото на нашето столетие насам, фашистките клики на Унгария, Румъния, България, Гърция, Сърбия и Хърватско трябваше да декларират влизането си в европейската конфедерация.

Старата програма за експанзия на водещите германски концерни за въглища, желязо и стомана, както на химическата и електрическата индустрия можа да се формулира ясно през 1940 г. в опиянението от победата. Сега тя трябваше да се драпира наново. Заробените и измъчени народи на Европа следваше да получат възможност „доброволно“ да се съединят с фашистка Германия в една „европейска конфедерация“. Същността на „новата“ политика се състоеше именно в това, „повече от досега да се вземе под внимание манталитетът и желанията на европейските народи“, „да се събуди и подхранва надеждата в народите на Европа, че германската победа ще дари континента с нов ред, който ще задоволи копнежа по мир, национална самостоятелност, материално благосъстояние и социална справедливост“.

Наистина, мрачна и тягостна представа: Европа на концентрационните лагери като царство на мира, германският империализъм, смъртният враг на германския народ и на всички други народи на света като гарант за национална самостоятелност и социална справедливост!

Изплуваха на дневен ред и други идеи, с които германският финансов капитал си служи тогава, когато не може да постигне експанзионистичните си цели във фронтална атака. Така първият член за „учредителния акт" характеризира конфедерацията като „Общност на суверенни държави, които взаимно си гарантират своята свобода и независимост". Докато милиони хора от почти всички страни на Европа умираха „на работа" в заводите на И. Г. Фарбен, Круп, Флик и много други концерни или биваха избивани и изгаряни от командосите на СС и на СД в концентрационните лагери, Рибентроп и ръководни представители на имперското външно министерство формулираха в учредителния акт на европейската конфедерация текста: „Напротив, на победените държави ще бъде предоставено още от начало равноправно място в новата общност на европейските народи."

За да се направи по-привлекателно обединението на Европа под хегемонията на германския финансов капитал, изтъкват се аргументи за „неподозирания напредък на техниката, за скъсяване на разстоянията вследствие на модерните съобщителни средства, което застрашително разширява обсега и унищожителната сила на оръжията (въздушните войски), както и големите тежести от въоръжаването. Подчертава се още и тежнението на времето да се създадат широки взаимни връзки и се разкрият възможности за общо производство и стопанисване.

В скиците от 1943 г. излизат вече на преден план понятията за „европейска стопанска общност" и за „обединение на Европа в една отбранителна общност", срещу „болшевизма" — познати днес като ключови понятия на следвоенната концепция на западногерманския империализъм и милитаризъм. И наистина, именно с интеграцията на Западна Германия в „европейската стопанска общност" и „европейската отбранителна общност", насочени срещу социалистическия лагер, представителите на западния империализъм искат да докажат, че бонската държава се е превърнала един вид в персонифицирана воля за мир и същинска демокрация. Какво непростимо лекомислие от страна на този Рибентроп да не нареди през 1945 г. да се изгорят такива разобличителни актове!

В проектите за Европа от 1943 г. се придава решаващо значение на културното и пропагандното проникване. Под знамето на „духовната и културна обмяна", както и с тезата „за общата стара култура и съдбоносното съжителство на тясно пространство" трябваше да се приспи бдителността на народите и да се отслаби тяхната воля за борба. На европейските камари на пресата, на Европейската камара на филма и на други подобни институти се възлагаше задачата да разпространяват фашистката идеология, да се потискат безпощадно всички прогресивни, действително национални и свободолюбиви идеи.

Като големи скоби на конфедерацията трябваше да служи антикомунизмът и антисъветизмът. И как можеше да бъде другояче!

Авторите на европейските планове на фашисткото външно министерство се мъчеха преди всичко да дискредитират освободителната роля на социалистическия Съветски съюз и неговата последователна подкрепа на антифашистката освободителна борба на народите с легендата за „червения империализъм", както и за съветската мощ като продължителка на „царисткия империализъм". Така срещу засилващия се антифашистки боен съюз на народите на Съветския съюз и на българския народ се противодействуваше с

клеветническото твърдение, че Съветският съюз разглеждал България само като „етап по пътя към Босфора и Дарданелите".

Обаче тъкмо антикомунизмът и антисъветизмът, това постоянно използувано оръжие на германския империализъм, изгуби видимо през 1943 г. остротата си, понеже народите на Европа все по-ясно разбираха, че именно на първата социалистическа държава в света принадлежи решителната роля в борбата срещу фашисткото заробване. Освен това Съветският съюз заедно с другите сили на антихитлеристката коалиция, опирайки се на интернационалното антифашистко съпротивително движение, разгроми фашизма, преди още тъй умно съставените планове за „европейската конфедерация" да видят бял свят.

Значението на меморандумите на фашисткото външно министерство от 1943 г. лежи преди всичко в това, че в тях бяха развити основните мисли на следвоенната концепция на западногерманския империализъм. Скицираните планове на главните сътрудници на Рибентроповото министерство образуваха основата за гибелната, „европейски" драпирана реваншистка политика, която с цел да коригира резултатите на Втората световна война направи Западна Германия главен смутител на мира в Европа.

Мирната политика на държавите на Варшавския договор се оказа посилна от агресивната политика на интегрирания в НАТО и отдаващия си вид на „европейски" в рибентроповски смисъл западногермански империализъм. С призива за свикване на общоевропейска конференция за сигурност държавите на Варшавския договор продължиха консеквентно своята политика, която цели учредяване на трайна система на колективна сигурност в Европа.

Ние знаем, че сигурен мирен ред в Европа може да се постигне само като резултат на упорита борба срещу агресивните сили на империализма и реваншизма. На тази задача служи взаимната работа на историците на Народна република България и на ГДР, израз на която е и настоящата конференция.

EUROPAPLÄNE DES DEUTSCHEN IMPERIALISMUS VOM JAHRE 1943

KARL DRECHSLER

(Zusammenfassung)

In einer wissenschaftlichen Mitteilung erläutert und interpretiert der Verfasser wissenschaftlich die Pläne Hitler-Deutschlands der «Neuordnung Europas», die das Auswärtige Amt in Berlin nach der Niederlage der deutschen Sechsten Armee bei Stalingrad Anfang 1943 ausgearbeitet hat. Es werden eine Reihe von unbekannten Dokumenten angeführt, die zu einem Schriftsatz als Entwürfe einer Denkschrift bezüglich der Gründung einer europäischen Konföderation unter der Herrschaft des faschistischen Deutschlands als Kern seiner neuen politischen Strategie zur Erringung der Vorherrschaft über Europa und die Welt gehören. Eingehender untersucht der Verfasser die Pläne bezüglich der Einbeziehung der südöstlichen Staaten in die Konföderation. Er verweist auf die antisowjetische Einstellung der Pläne und auf die angeführten konkreten Maßnahmen der Propaganda für die Idee der Konföderation. Dabei geht er auch auf die Überlieferung dieser Idee ein, die sich in der Grundlage der Nachkriegskonzeption der Außenpolitik des westdeutschen Imperialismus äußert.

БЕЛЕЖКИ ПО НЕМСКОТО АНТИФАШИСТКО СЪПРОТИВИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ 1933—1945 г.

КЛАУС МАМАХ

Немското антифашистко съпротивително движение обедини хора от всички класи и слоеве на народа. Работническата класа под ръководството на ГКП се оказа главна сила в изпълнената с жертви борба за повалянето на фашистката диктатура, за създаването на една миролюбива, демократична немска държава.

Затова главно против работническата класа и ГКП се надигна фашисткият терор. Още в първите месеци на 1933 г., след установяването на открита фашистка диктатура на най-агресивните сили на немския империализъм, немският нацистки режим издаде 460 специални закони и наредби, които отнемаха всички демократични права и свободи на работниците и узаконяваха кървави насилия срещу противниците на Хитлер. Още през 1933 г. фашистите създадоха концентрационни лагери. От кръгло 300 000 членове, които ГКП в 1933 г. наброяваше, 150 000 бяха преследвани, затваряни в затвори или отвличани в концентрационни лагери. Десетки хиляди членове и дейци на ГКП паднаха жертва на фашисткия терор.

Още от първите дни на нацистката диктатура ГКП под ръководството на Ернст Телман и на най-напредничавата част на работническата класа оказа съпротива. Антифашистката борба по същество беше класова борба срещу немския империализъм. В края на януари и началото на февруари 1933 г. се стигна на много места до демонстрации и общи стачки срещу Хитлеровата власт. От първия ден на нацистката диктатура ГКП се помъчи да убеди ръководството на социалдемократическата партия в необходимостта да установят единство на работническата класа като най-главна предпоставка за свалянето на фашистката диктатура. Десните социалдемократични водачи обаче отказваха упорито да се сдружат с ГКП за обща борба и попречиха по този начин да се формира една решителна сила за повалянето на Хитлеровия режим. Десните водачи на социалдемократите се ориентираха към кръговете на монополистичния капитал, както и към генералите от Хитлеровата армия, очаквайки падането на Хитлер.

Против волята на десните водачи на областните ръководители на ГСДП ГКП организира през следните години общи акции против фашисткия режим и предприе мерки за подпомагане жертвите на нацисткия терор. Против волята на десните социалдемократически водачи социалдемократи се бореха наред с комунистите за премахването на фашистката варварщина и за осигуряването на европейския мир. Комунисти, социалдемократи и демократично настроени интелектуалци образуваха в Париж Комитет за подготовка

на единен немски народен фронт, който разви усилена пропагандаторска работа, за да мобилизира всички немски Хитлерови противници в антифашистката борба.

Въпреки арестуването на водача на ГКП Ернст Телман и на други ръководни дейци, въпреки нелегалността и преследванията на ГКП от Гестапо ГКП беше през всичките тия години на фашистка диктатура единствената партия, която организираше и координираше борбата на немските антифашисти в страната и извън нея. Тя беше водена от един централен комитет, който ръководеше нелегалните партийни организации чрез инструктори или радиопредавания. Ръководството на Социалдемократическата партия се разпадаше на различни групи, които губеха все повече връзката със социалдемократите в Германия. Буржоазнодемократичните партии бяха разпуснати в 1933 г. или се разпаднаха от само себе си.

ГКП беше единствената политическа сила, която показваше на германския народ истинската природа на фашисткото варварство. Това стана на Брюкселската конференция през 1935 г. Тук ГКП разработи една стратегия и тактика, която отговаряше на изискванията на класовата борба във фашистка Германия. При разработката на тази стратегия и тактика Вилхелм Пик и Валтер Улбрихт взеха активно участие за преодоляването на сектантските и догматични схващания. ГКП беше подпомогната от ръководни членове на Коминтерна, преди всичко от Георги Димитров. В своя доклад на Седмия световен конгрес на Коминтерна и в много съвещания с ръководни дейци на ГКП Г. Димитров даде съществени указания за преоценка и по-нататъшно развитие на тяхната политика.

На Брюкселската конференция ГКП установи политика на единодействие на работническата класа, политика, насочена към сплотяване на всички работници и техните организации, без да се обръща внимание на различията в идеологията с цел да ги сплоти в обща борба срещу фашизма. На тази конференция ГКП възприе курс към обединяване на всички Хитлерови противници в един антифашистки народен фронт. Като стратегическа цел на антифашистката борба, прилагайки творчески Лениновите идеи и основните мисли на Г. Димитров на VII световен конгрес на Коминтерна ГКП набеляза на Брюкселската конференция задачата за свалянето на Хитлеровото управление и образуване правителство на Народен фронт. Едно такова правителство трябваше да представлява коалиция на различни демократични партии, към които се числят представители на работническата класа и на други класи и слоеве, както и антинацистки настроената буржоазия. Това правителство следователно не можеше да представлява социалистическо управление, макар че и работническата класа трябваше да има решаващо влияние в него.

Брюкселската конференция, изхождайки от анализата на положението, от съотношението на силите на класите и от състоянието на социалистическото съзнание на трудещите се, дойде до заключението, че свалянето на фашистката диктатура няма да означава установяване на пролетарска диктатура, т. е. няма да бъде социалистическа революция, а ще има характер на един демократичен преврат. Нужно беше след падането на нацисткия режим да се установи един антифашистки демократичен ред, който да бъде по своята същност една революционно-демократична диктатура на работниците и селяните. Така ГКП на своята Брюкселска конференция през 1935 г. нагоди творчески и за първи път изцяло ленинската революционна теория към условията в Германия.

На своята Бернска конференция през 1939 г. ГКП разви една цялостна програма на новия ред, който трябваше да се създаде след падането на фашистката диктатура. В изработената на нея програма ГКП отбеляза, че в новата държава работническата класа ще упражнява властта в съюз със селяните, градските средни слоеве и интелигенцията. На фашистките капиталистически тръстове трябваше да се отнеме собствеността, трябваше да се проведе поземлена реформа, а фашисткият държавен апарат да се унищожи. На Бернската конференция ГКП определи основните положения на един антиимпериалистически, антифашистко-демократичен ред, на една демокрация, която надраства буржоазнопарламентарната демокрация на Ваймарската република и осигурява на работническата класа решаващо влияние, отговарящо на нейната историческа роля и задачи. ГКП изхождаше от това, че в антифашистко-демократичния ред трябва да бъдат отстранени основите на империализма и едновременно да бъдат създадени възможности за стабилизацията и разширението на демокрацията. Едва тогава можеха да се създадат предпоставките за спечелване мнозинството на народа за социалистическа революция и заедно с народните маси, под ръководството на работническата класа да се започне изграждането на социалистическия строй. Изработената програма на Брюкселската и Бернската конференция имаше голямо значение за ГКП и представляваше основа на политиката, която партията провежда след разгрома на фашизма.

В разгара на Втората световна война ГКП и другите антифашистки сили продължиха антифашистката борба при още по-сложни и по-сурови условия. Партията на работническата класа се оказа единствената политическа сила в Германия, която от първия ден още разобличи тази агресия, сочейки я като империалистическо завоевание и организира борбата за свалянето на Хитлеровия режим. ГКП потърси начин да сплоти всички Хитлерови противници около работническата класа и с всички средства воюваше за поражението на немския империализъм.

Тази борба на ГКП и на другите антифашисти, която отговаряше на националните интереси, днес в Западна Германия се очерня от реакционни публицисти. Според тях немските антифашисти били обърнали гръб на общата немска съдба през войната. Такава свързана с еднаква съдба общност не е имало никога. Имало е само общност на немските монополи и фашисти, от една страна, а антифашистите и патриотите на всички народи, включително и немските антифашисти, които се бореха против военните и нацистки престъпници, от друга.

Този, който днес обвинява истинските немски патриоти в държавна измяна, защото са се борили против стремящия се към световно господство и унищожаване на народите немски империализъм, съюзявайки се при тази борба със Съветския съюз и с другите обичащи свободата народи, той оправдава завоевателната политика на немския империализъм.

През Втората световна война, главно след фашисткото нападение на Съветския съюз, антифашисткото съпротивително движение се разрасна под ръководството на ГКП и нейния централен комитет. То обхвана хора от всички партии, числящи се към работническата класа или към интелигенцията, към средното съсловие и към буржоазията. Те бяха групирани в големи съпротивителни организации като тия под ръководството на Бернард Бестлайн, Франц Якоб и Роберт Авсхаген в Хамбург, на Теодор Нойбауер и Магнус Лозер в Тюрингия, на Георг Шуман и Ото Енгерт в Саксония, на Роберт

Заевков в Берлин. Нелегалните организации на ГКП представляваха ядката на тия антифашистки съпротивителни организации.

Оперативното ръководство на антифашистката борба начело с ЦК на ГКП, което през 1944 г., когато немското антифашистко съпротивително движение беше получило най-голямата си широта и сила на действие, имаше в 111 градове и местности здрави опорни точки и места за свръзка, поддържане контакт с антифашисти от други страни.

Формите на антифашистката борба, която се развиваше при крайно комплицирани условия, бяха многостранни. Като се почне от подслушването на радионовини от Москва и английските предавателни станции и препредаването на новините по нелегалните пропагандни позиви; подпомагането на преследваните от фашизма, както и на чуждите принудителни работници и военнопленници; саботажите на оръжейното производство и се стигне до разузнавателната дейност и до борбата на немски антифашисти с оръжие на страната на европейските народи.

В редовете на борците против немския империализъм постъпиха и младежи, които не бяха допуснали да се заразят от идеологията на фашизма. Образуваха се например съпротивителни групи на младежи-антифашисти, начело с комунистите Х. Гюнтер и Х. Капеле; около братята Шол се образува студентската антифашистка група „Бяла роза“,около Херберт Баум една група от еврейски младежи. Наред с тези имаше и отделни хора, които водеха борба, без да се свързват със съмишленици. Те помагаха на преследвани нелегални, доставяха на гладуващи и измръзнали военнопленници и принудителни работници хляб и дрехи, осведомяваха ги върху истинското състояние на фронтовете и по този начин ги насърчаваха. Те спасяваха евреи от унищожителни лагери. А всяка една от тези постъпки биваше наказана от фашистките органи със смърт или дълги години затвор. Имената на тия борци са често неизвестни.

Най-решителното постижение на ГКП и на нейния централен комитет се състоеше в това, че тя като единствена политическа сила изработи една реална антифашистка и демократична програма за борба и заедно с други антифашистки-демократични сили, с много големи жертви започна да я реализира. Тази програма беше базата, върху която през 1943 г. се обединиха немски политически емигранти в СССР, в чието съзнание се беше наложило убеждението за необходимостта от свалянето на фашисткия режим. Те основаха националния комитет „Свободна Германия“, който се разви като антихитлеристка организация.

В западноевропейските буржоазни исторически очерци се отрича или се оклеветява борбата на германската работническа класа против германския фашизъм и вместо това се оценява атентатът срещу Хитлер от 20. VII. 1944 г. като връх на немската съпротивителна борба. Патриотите около полковник Клаус, граф Шенк фон Шауфенберг дадоха живота си, за да се постави край на масовите убийства. Те действуваха в съгласие с интересите на германския народ и търсеха връзката с народа. Кръговете около Карл Гьорделер обаче, които даваха вид, че имат характер на заговор, преследваха цели, насочени към запазване господството на немския империализъм. Имайки пред вид предстоящото поражение, те искаха да завършат войната на Запад и да обърнат всички сили срещу Съветския съюз. Стремящите се към военна диктатура представители на господствуващата, монополистическа капиталистическа класа в Германия би била само друга форма на подтискане

на германския народ и не би дала никаква гаранция на останалите народи, че няма наново да бъдат заплашени от немския империализъм.

Борбата срещу фашисткия германски империализъм беше интернационална борба. В съпротивителните организации, ръководени от Германската комунистическа партия, имаше поданици на почти всички страни, окупирани от фашизма. Известен е примерът на българската комунистка Кристина Янева, която по нареждане на Българската комунистическа партия отиде през 1942 г. в Берлин, свърза се със съпротивителната организация, ръководена от Антон Заефков — друг германски комунист, бори се заедно с една група от тази организация и предаваше чрез радиото в продължение на 7 месеца важни сведения на Съветския съюз. Тя даде живота си за освобождението на народите от фашисткото иго. Да се издирят други такива и подобни примери на борбата на български патриоти на страната на германските антифашисти остава задача на нашата изследователска работа.

Германски антифашисти взеха участие в освободителната борба на народите в най-различни страни. Пет хиляди немски комунисти, социалдемократи и други антифашисти се бореха в интернационалните бригади на страните на народния фронт в Испания за свободата и мира и на германския народ. Около 3000 оставиха там живота си. Ние знаем смели дела на немалко комунисти и други антифашисти в съпротивителното и партизанско движение в Съветския съюз, в Полша, в Чехословакия, в Гърция, Италия, Франция, Холандия, Белгия, Дания и другаде. Ние обаче до днес не знаем нищо за участие на германски антифашисти в освободителната борба на българския народ. Да изследваме това ще бъде също една от нашите задачи.

На германското антифашистко съпротивително движение не се удаде да смъкне със собствени сили фашистката диктатура. Освобождението на германския народ от фашисткото робство донесе световноисторическата победа на Съветския съюз. Той понесе главния дял за разбиването на фашизма. Самопожертвователната борба на германските комунисти и на всички други антифашисти допринесе Германия да тръгне по пътя на демокрацията и социализма.

Заветът на германското антифашистко съпротивително движение намери своето осъществяване в Германската демократична република. Първата германска работническо-селска държава, в която са унищожени завинаги корените на империализма и фашизма, пази наследството на бойците от съпротивата. То е съществена гаранция, че няма вече никога от немска земя да започне война, че европейският мир е осигурен срещу помислите на западногерманския империализъм.

NOTIZEN ÜBER DIE DEUTSCHE ANTIFASCHISTISCHE WIDERSTANDSBEWEGUNG 1933—1945

KLAUS MAMMACH

(Zusammenfassung)

Die Arbeit untersucht den antifaschistischen Kampf der deutschen Patrioten während der Nazidiktatur und vor allem während des Zweiten Weltkrieges. Besondere Aufmerksamkeit wird der Klärung der führenden Stellung der Kommunistischen Partei Deutschlands in diesem Kampf entgegengebracht. Auf der Brüsseler und der Berner Parteikonferenz im Jahre 1935 bzw. 1939 stellt das Zentralkomitee der Kommunistischen Partei Deutschlands ein konkretes politisches Programm der Taktik und Strategie des antifaschistischen Kampfes auf. Bei der Bestimmung der von der Partei zu verfolgenden Richtung berücksichtigen die führenden deutschen Parteifunktionäre die Anweisungen Georgi Dimitrovs in seinem Bericht auf dem VII. Kongreß der Komintern bezüglich des Aufbaus einer Einheitsfront aller nationaler progressiver Kräfte gegen den Faschismus. Die Arbeit geht auf die Formen des Widerstands und die wichtigeren Momente des Kampfes der deutschen Kommunisten und Patrioten gegen den Faschismus ein. Sie untersucht auch die Beteiligung der deutschen Antifaschisten an der Widerstandsbewegung anderer Völker. Der Verfasser verzeichnet auch die Beteiligung von Bulgaren an der deutschen antifaschistischen Bewegung.

НЯКОИ ПРОБЛЕМИ НА СОЦИАЛНО-КЛАСОВАТА СТРУКТУРА И СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ В БЪЛГАРИЯ (1944—1947 г.)

МИТО ИСУСОВ

Деветосептемврийското въстание и последвалите го революционни преобразования в България са постоянна и винаги актуална тема за българската историческа наука. Изследванията по тази тема са многобройни, редица дискусионни въпроси — решени или поставени. Приведени са разнообразни аргументи за класово-пролетарския характер на народната демокрация в България. Изказани са възражения и съмнения относно този характер и се разработват нови концепции по този въпрос. Подхвърля се идеята за двойнствения, симбиотичен характер на народнодемократичния режим в нашата страна, който бил съчетание на народнодемократични и пролетарско-социалистически елементи.

В изследванията досега не са разкрити и изяснени обаче всестранно и пълноценно конкретните пътища на протичането на революционния процес в България, конкретните условия и прояви в разположението на класовите и политическите сили през 1944—1947 г., конкретните функции на различните социално-класови структури. Разкрити са различни страни от действието на основните закономерности на прехода от капитализма към социализма, но и досега не е изяснена цялата неповторима историческа картина на народнодемократичната революция в нашата страна. Формулирането и изясняването на няколко особености на революционния процес не може да замени разкриването и изследването на цялото конкретно-историческо съдържание на Деветосептемврийската революция.

Победата на народнодемократичната революция в България беше закономерен резултат от вътрешното икономическо и социално развитие на страната, от своеобразното протичане на революционния процес в Европа в условията на втория етап на общата криза на капитализма. Коренният поврат в историята на българския народ беше обусловен от три главни условия: 1. От създаването на икономически предпоставки и на социални сили на революцията, които бяха продукт на обективното развитие на капитализма; 2. От задълбочаването на социалните и политическите противоречия в страната след Великата октомврийска социалистическа революция, при които комунистическото движение се превърна в основна политическа сила, около която се интегрираха всички революционни и демократични движения, и 3. От интернационалната революционна роля на Съветската армия в годините на Втората световна война, победите на която решиха историческата съдба на фашистката буржоазия в редица страни на Европа.

Развитието на революционния процес в България до победата на Деветосептемврийското въстание носеше редица своеобразия поради аграрния характер на страната, а така също поради установяването на фашистка диктатура, която не видоизмени характера на основната стратегическа цел, но оказваше съществено влияние върху борбата за социализъм. За победата на народнодемократичната революция решаващо значение имаше привличането на селските маси и на част от демократичната и нефашистка буржоазия на страната на революционните сили. Борбата за демокрация и борбата за социализъм изискваха от комунистическата партия да изработи такава програма на революционните сили, която да отчита възможните варианти в съотношението на класовите и политическите сили и основните перспективи на революционната борба. Освен това тази програма трябваше да се съобразява с обстоятелството, че фашистката диктатура в България не можа да си създаде нито самостоятелна социална база, нито хомогенна политическа концентрация, поради което фашистките сили си служеха със средствата на социална демагогия, с традиционните политически форми на буржоазната демокрация, с еклектически политически лозунги.

Въоръжената революционна борба на българския народ в периода на Втората световна война и размахът на революцията след Деветосептемврийското въстание измениха коренно ролята и функциите на работническата класа, буржоазията и селяните. Измененията във функциите на социално-класовите структури бяха последвани от коренни изменения в техния характер и природа. Народнодемократичната революция имаше толкова динамичен характер, че новите функции на различните социални структури предизвикваха нови черти в техния характер и вътрешна природа. Революционните преобразования в България след Деветосептемврийското въстание бяха ярко потвърждение на концепцията за динамичното изменение на природата на социалните структури и на техните функции. Социалните структури видоизменяха своята природа не само в резултат на своите нови функции, но и в резултат на вътрешното си саморазвитие, в резултат на своите взаимоотношения в хода на революционния процес, в резултат на основните структурни изменения в цялото общество. Различните социални структури имаха общи и специфични, особени социални функции. Различните политически партии и концентрации изразяваха в своите програми, стратегия и тактика както общите, така и особените функции на отделните социално-класови структури.

Измененията на социалните функции на работническата класа в периода от 1944 до 1947 г. доведоха до два основни социални резултата: формирането на политическа система на народната демокрация, от една страна, и икономическа система на прехода от капитализма към социализма, от друга. Създаването на новата политическа система премина през три главни етапа. Първият етап се характеризираше със създаването на държавни и обществени органи на политическото насилие и продължи до края на Отечествената война през 1945 г. Вторият етап обхващаше сложните процеси на укрепване политическите и социалните позиции на революционните сили в страната чрез използуване на някои форми на дореволюционния парламентаризъм и създаването на нови органи на държавното управление. Той завърши с изборите за Велико народно събрание през 1946 г. През третия етап беше завършен в основни линии процесът на създаване политическата система на народната демокрация и на политическите предпоставки за изграждане на

ново социалистическо общество. Решаващо значение за това имаше приемането на републиканската конституция през 1947 г.

Формирането на икономическа система на преходния период от капитализма към социализма се характеризираше с такива основни процеси като възстановяването на икономическия потенциал на страната, структурната трансформация на дореволюционните държавнокапиталистически и кооперативни предприятия, ликвидацията на едрата капиталистическа собственост и преустройството на дребната частна собственост въз основа на производственото кооперване. Политическата система на народната демокрация играеше решаваща роля в процеса на формирането на икономическата система на преходния период. От своя страна икономиката на преходния период беше реална основа на политическата система на народната демокрация.

Вътрешното развитие на работническата класа се характеризираше преди всичко с нейната производствено-икономическа и политическа консолидация. Производствено-икономическата консолидация на работническата класа беше свързана с постепенното възстановяване на общественото производство. През 1944—1947 г. се възстанови довоенната численост на работническата класа, привлечена беше в общественото производство групата на квалифицираните работници, подготвени бяха нови работници за индустриалните и занаятчийските предприятия, за транспорта и новото строителство. В пълно съответствие с новия обществено-политически строй, с характера на властта у нас производствено-икономическата консолидация на работническата класа изискваше съществено да се измени дореволюционното социално законодателство, да се кодифицират трудовите нормативни актове, да се измени системата на заплащането на труда, като се усъвършенстват принципите на дореволюционните колективни трудови договори.

В резултат на дейността на стопанските и социалните органи на народнодемократичната държава и на обществените организации процесът на производствено-икономическата консолидация на работническата класа през 1944—1947 г. значително напредна. През есента на 1945 г. беше премахната системата на гражданската мобилизация на работнически кадри. Икономическата политика на комунистическата партия, осъществена в сложна и трудна обстановка, имаше важно значение при определянето на новите насоки на движението и регулирането на работната сила. То се извършваше предимно на икономическа основа. Значителните размери на стихийно преливане на работници в различните сфери на общественото производство и общественото обслужване предизвикаха отделни извъникономически мерки за регулиране на работната сила. Тези мерки обаче имаха епизодичен характер.

Производствено-икономическата консолидация на работническата класа и количественото движение на нейните основни групи имаше следния вид през първите следреволюционни години:[1]

Измененията в състава и числеността на работническата класа бяха придружени с изменения в нейната вътрешна структура. Тези изменения бяха резултат на формирането на обществен (държавен и кооперативен) сектор в икономиката на страната, на постепенното ограничаване на частнокапиталистическата дейност чрез системата на държавния и обществения контрол, а така също чрез осъществяването на нова данъчна, кредитна и социална политика

---

[1] М. Исусов. Ролята на работническата класа в системата на социалното управление в България през 1944—1947 г. — Политическа просвета, 1969, кн. 6, с. 47.

Категории работници	Численост на работници по години в хиляди		
	1945	1946	1947
Индустриални	122 494	126 551	141 139
Занаятчийски	65 369	78 066	81 712
Строителни	31 673	30 636	30 698
Селскостопански	104 753	104 753	104 753
Транспорт и съобщения	37 699	38 460	39 538
Обслужване	19 740	29 708	28 418
Всичко:	381 728	408 174	426 258

на държавата. По такъв начин значителна част от работническата класа премина в сферата на нови, социалистически производствени отношения. В държавните предприятия и заведения от индустрията, транспорта и съобщенията до национализацията на промишлеността и банките през 1947 г. участвуваха повече от 77 000 души. Значителна група работници беше заета в държавното транспортно и мелиоративно строителство. Освен това в кооперативните промишлени предприятия и стопански организации (ТПЗК и ТКЗС) участвуваха над 32 000 работници и работнички.

Един от основните компоненти на формирането на политическата система на народната демокрация беше политическата консолидация на работническата класа. Това беше процес на политическо обединение на цялата класа около БРП(к) и ръководените от нея организации, както и на последователното укрепване и разширяване на нейната ръководна роля в системата на народната демокрация. Решаващо значение за политическата консолидация на работническата класа имаше нейното организационно обединение, което започна непосредствено след Деветосептемврийското въстание. Организационното обединяване на работническата класа се извърши в границите на комунистическата партия, на фабричните комитети на Отечествения фронт, на единните революционни професионални съюзи и на революционните младежки работнически организации.

Политическата консолидация на работническата класа се извърши много по-бързо в сравнение с нейната производствено-икономическа консолидация. Политическите и масовите работнически организации се превърнаха в органическа част от политическата система на народната демокрация. Едновременно с органите на държавната власт и държавното управление те осъществяваха някои основни функции на диктатурата на пролетариата. Организациите на работническата класа оказваха огромно въздействие върху развитието на политическата система на народната демокрация. Те поддържаха постоянни политически връзки и контакт с политическите и масови организации на другите социални групи в страната.

Политическата система на народната демокрация в България от самото начало беше насочена срещу фашистката буржоазия. По време и непосредствено след победата на Деветосептемврийското въстание бяха разбити основните органи за насилие на фашистката държава: полицията, жандармерията, обществената сила, военните и гражданските политически съдилища, затворите и концентрационните лагери, политическите и полицейско-разузнавателните органи в армията и т. н. Започна се прочистването на централните, областните

и местните органи на държавното управление от фашистки елементи. Само за няколко дни от тези органи бяха отстранени повече от 30 000 души. През този начален период се проявяваха фактически два основни политически фактора: политическата концентрация на Отечествения фронт и отстъпващите организирани отреди на фашистката буржоазия.

Първите органи на новата политическа система бяха насочени към смазване съпротивата на свалената от власт фашистка буржоазия. Незабавно беше създадена народна милиция, органите на която обхванаха всички населени места и транспортни и съобщителни комуникации. Едновременно с това бяха създадени органите на държавното разузнаване и контраразузнаване, пред които се поставиха редица задачи по опазване сигурността на страната. Особено важно значение имаше преустройството на армията, в което съществена роля изиграха дореволюционните войнишки комитети, сливането на партизанската армия с редовните войскови части, измененията в командния състав и създаването на политическия корпус, привличането на 30 000 доброволци в армията и т. н.[2]

Един от най-важните органи на политическото насилие, създадени в системата на народната демокрация, беше народният съд за разглеждане деянията на военнофашистките престъпници. За целта в края на септември 1944 г. Министерският съвет утвърди специална наредба-закон. Въз основа на този закон бяха избрани членове на съдебните колегии в отделните области и околии на страната, а също така бяха определени народни обвинители. Под съдебна отговорност бяха подведени членове на фашистките правителствени кабинети, висши държавни служители, полицейски чиновници и непосредствени инквизитори, представители на местната администрация, групи фашистки офицери, интелигенти и др. Заради извършени политически престъпления срещу народа 2730 от подсъдимите бяха осъдени на смърт, 1305 — на доживотен затвор, 3087 — на строг тъмничен затвор от 10 до 20 години, 2530 — на тъмничен затвор от 1 до 8 години и т. н.[3]

Органите за политическо насилие бяха създадени в резултат на своеобразната законодателна дейност на Министерския съвет, който непосредствено след политическите промени през септември 1944 г. играеше огромна роля в разработването и осъществяването на различни нормативни актове. Тази дейност на Министерския съвет беше санкционирана от регентството на страната. В състава на първото правителство на Отечествения фронт участвуваха представители на различни политически партии. При това целят механизъм на държавното управление отначало осъществяваше своите задачи въз основа на редица от наследените органи и управленчески форми.

През първия етап от създаването на политическата система на народната демокрация основните функции на органите на държавното управление бяха органически свързани и преплетени с функциите на централните, областните и местните органи на политическата концентрация на Отечествения фронт. Комитетите на Отечествения фронт вземаха решаващо участие в разработването и осъществяването на основните проблеми от програмата на първото правителство на Отечествения фронт. Особено важна беше ролята

---

[2] М. Исусов. Отношение болгарского народа к войне против фашистской Германии (сентябрь 1944 г. — май 1945 г.). Вторая мировая война. Общие проблемы, Москва, 1966, с. 178.

[3] Ив. Пейков. Подготовка, провеждане и значение на народния съд 1944—1945 г. ИПр, 1964, кн. 2—3, с. 168.

на местните отечественофронтовски комитети, които въвличаха в политическата система на народната демокрация най-широки слоеве от народа. Тези комитети изпълняваха широк кръг основни задачи и функции на местни органи на новата революционна власт. Те обаче не се превърнаха в напълно самостоятелни органи на властта, както твърдят някои автори.[4] Едновременно с тях действуваха като местни органи на новата власт общинските управления, кметовете и кметските наместници.

Осъществяването на политическо насилие срещу съборената от власт фашистка буржоазия беше придружено с някои мероприятия из областта на икономическото насилие. Целта на икономическите санкции беше да се намали стопанската мощ на контрареволюционната буржоазия и да се извършат структурни изменения в икономиката на страната. Начало на структурни икономически преобразования беше сложено с превръщането на държавно-капиталистическите предприятия в собственост на народнодемократичната държава. Непосредствено след Деветосептемврийското въстание целият железопътен, морски и обществен автомобилен транспорт коренно измени характера на своята собственост. Едновременно с това се измени характерът на собствеността на всички комуникации в страната, на всички средства на Българската народна банка, на Българската земеделска и кооперативна банка, на бюджета на държавата и общините, на цялата специфична техническа база на армията и другите органи за държавно насилие, на цялото движимо и недвижимо имущество на различните държавни ведомства и общините.

В ръцете на държавата се оказаха редица производствени предприятия, които имаха огромно значение за народното стопанство. Значителен беше държавният сектор в добивната промишленост. Към края на 1944 г. в страната съществуваха 158 концесии за откриване и разработване на подземни богатства. От тях 39 бяха собственост на държавата. В техни ръце се намираха обаче 75,7% от концесионните земи в страната.[5] От добивната промишленост особено развито беше каменовъгленото производство. Тук изключителна роля играеха мини „Перник". Държавни бяха и каменовъгленитe мини „Бобов дол", „Марица", „Николаево". Държавата имаше участие и в добиването на някои ценни руди. В нейни ръце бяха медните мини в Бургаско, медната мина „Радка" и мината за добив на пиритни руди „Елшица".

Редица едри предприятия от преработващата индустрия също бяха държавна собственост. Особено значение имаха металообработващите и машиностроителните предприятия. На първо място стояха предприятията за метални изделия и машини при Българските държавни железници, чийто брой през

---

[4] Яр. Радев. Държавни представителни органи в България 1944—1947, С., 1965, с. 20. „В кратко време — пише този автор — комитетите на Отечествения фронт се освободиха от изпълнението на държавни функции, които изцяло преминаха върху общинските управи." Някои автори абсолютизират ролята на комитетите на ОФ като органи на държавната власт. П. Д. Остоич например твърди, че „Националният комитет на ОФ играеше ролята на своеобразен парламент, пред който правителството беше подотчетно и отговорно. Тая отговорност (разбира се, фактическа, а не правнорегламентирана) беше дори по-подчертана и осезателна, отколкото зависимостта на буржоазните правителства от предишните парламенти". Други автори, като Ив. Радков и П. Дамянова, смятат, че местните комитети на Отечествения фронт са били фактически органи на местната власт непродължително време след 9 септември 1944 г.

[5] П. Петков. Ликвидиране на капиталистическата собственост в промишлеността на България. С., 1962, с. 16.

1946 г. възлизаше на 46.[6] Освен това изключително модерна беше техническата база и твърде значително и важно беше производството на военните фабрики в Казанлък и Сопот, на военните самолетно-ремонтни фабрики в Казанлък, Сопот, Ловеч и Карлово и на военната инженерно-свързочна фабрика в София.[7]

Едновременно с това държавата притежаваше и редица други едри машиностроителни и ремонтни индустриални предприятия. Такива бяха телеграфната и телефонна фабрика в София, държавната корабостроителница във Варна, държавната корабостроителница в Русе и корабната и машинна фабрика в Бургас.[8] Твърде значителен беше относителният дял на държавата в производството на електроенергия. В нейни ръце се оказаха и фабриката за производство на кибрит в Костенец, Държавната печатница и военната печатница в София, няколко държавни земеделски стопанства и др.[9] Освен това държавна собственост бяха група дървообработващи предприятия, консервни фабрики и др.[10]

Икономическото насилие се характеризираше главно с провеждането на система от конфискации на стопански предприятия и фирми, чиито собственици бяха извършили тежки политически и стопански престъпления пред народа. Първият акт на конфискации засегна чуждия и преди всичко германския капитал. На 15. IX. 1944 г. Министерският съвет прие специално постановление, според което имуществото на Германия и на нейните поданици, намиращо се на територията на страната, преминаваше под надзора на новата държавна власт. Месец по-късно съглашението за примирие задължи България да съхранява германското имущество. Потсдамската конференция, състояла се през лятото на 1945 г., реши германските имущества в България да бъдат предадени на СССР като частична компенсация за щетите, нанесени през време на Втората световна война. Съобразно с това решение Народното събрание прие специален закон за предаване германските имущества на Съветския съюз.[11]

Въз основа на данни на Министерството на финансите стопанските органи на България, банките и фирмените съдебни регистрации установиха участието на германския капитал в 159 предприятия и фирми. Общата сума на капитала на тези предприятия и фирми възлизаше на 2 138 870 000 лв., а само на германския капитал — на 1 314 602 000 лв., т. е. на 61,46%.[12] Основните активи, които получаваше Съветският съюз, бяха свързани преди всичко с акции от промишлени предприятия и от импортно-експортни дружества и фирми.[13] Конфискацията на германските имущества в България доведе до това, че отведнъж се измени националната форма на значително количество капитал. Това, разбира се, не беше главното. Основното значение на тази промяна се заключаваше в нейния дълбок социален характер. Нанесен беше удар на едрия капитал в България. Направена беше стъпка към пълното ликвидиране на едрата капиталистическа собственост.

---

[6] Месечни известия на Главната дирекция на статистиката, 1948, № 9—10, с. 218—238.
[7] ЦДА на НРБ, ф. 136, оп. 1, а. е. 478, л. 15.
[8] Пак там, ф. 77, оп. 1, а. е. 50, л. 1—4.
[9] Пак там, ф. 47, оп. 5, а. е. 21; също ф. 77, оп. 1, а. е. 50, л. 1—4.
[10] Пак там.
[11] Държавен вестник, бр. 120, 31 май 1946 г.
[12] ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 3, а. е. 5, л. 67 и сл.
[13] Пак там.

* * *

Завършването на военния период от историята на народната демокрация в България доведе до съществени изменения в икономическата конюнктура и политическата система на страната. Основна задача пред цялата нация стана стопанското възстановяване. Основни фактори на осъществяването на тази задача бяха държавните стопански органи и ведомства, а така също икономическите органи на революционните политически организации. Осъществено беше взаимодействието на наследените и нововъзникналите държавни и обществени стопански органи. Особена роля продължаваха да играят Дирекцията на гражданската мобилизация, Дирекцията на разпределението, Главната реквизиционна комисия и др. През май 1945 г. по решение на Министерския съвет беше създаден Върховен стопански съвет. Този нов държавен орган започна да координира функциите на стопанските министерства и да се занимава с проблемите на планирането на народното стопанство.

В икономическата структура на преходния период от капитализма към социализма се проявяваха редица основни тенденции. Засили се значително организаторската роля на новата държава в стопанския живот на страната. В края на 1944 г. беше изработен план за възстановителна стопанска дейност през 1945 г.[14] Този план определяше преди всичко количеството на индустриалното производство в отделните промишлени предприятия. В селското стопанство регулиращо значение имаше нарядната и реквизиционна система, която отнемаше всички производствени излишъци от непосредствените производители. Стопанското планиране беше съпроводено от широкото действие и многостранните функции на държавния и обществения работнически контрол. Системите на стопанското кредитиране, на цените и пазарните отношения и др. се контролираха до известна степен от държавата.

Стопанската дейност на народнодемократичната държава не можеше да преустанови обаче действието на различни, дори противоположни икономически закономерности. Това беше така поради обективния характер на тези закономерности и тяхната детерминираност от сложната икономическа структура на страната. В България съществуваха няколко икономически сектора: обществен (държавен и кооперативен), смесен частнодържавен, частнокапиталистически и дребностоков. Отношенията между тези сектори бяха твърде динамични и преходът от военновременна към мирновременна стопанска дейност засилваше тази динамика.

Основни сили в процеса на възстановяването на народното стопанство бяха социалните групи на непосредствените производители: работническата класа, бедните и средните селяни, трудовото занаятчийство и др. Едновременно с тях важно беше значението на стопанските групи, които притежаваха огромна част от средствата за производство. В системата на народната демокрация в България някои слоеве от промишлената буржоазия, средната търговска буржоазия и др. проявяваха икономическа заинтересованост и стояха на лоялни стопански позиции. Непосредствено след Деветосептемврийското въстание тези значителни групи останаха извън сферата на икономическата експроприация, макар че понасяха съществените регламенти на държавния и работни-

---

[14] Централен партиен архив (ЦПА), ф. 1, Стопански отдел (СО) на ЦК на БРП(к) (необработен). Поверителен доклад на отдел „Индустриално производство" при Министерството на търговията, промишлеността и труда до ЦК на БРП(к), от 1944 г. (без дата).

ческия контрол. Техните стопанско-професионални организации — Общият съюз на българската индустрия и Съюзът на търговците — се намираха под политическото въздействие на БРП(к)[15] и въпреки някои свои съществени конюнктурни колебания сътрудничеха с държавните и обществените стопански органи. Ръководните органи на Общия съюз на българската индустрия и на индустриалните клонови съюзи през лятото на 1945 г. се състояха от 19 представители на БРП(к), 11 — на БЗНС, 7 — на БРСДП, 8 — на НС „Звено“ и 68 безпартийни. Поради това възникна концепцията за „патриотични индустриалци и търговци“.

В условията на мирновременната стопанска и политическа конюнктура се извърши своеобразна диференциация на политическите сили. Все по-сериозно започнаха да се проявяват дореволюционните политически концепции на нефашистката опозиционна буржоазия. По време на войната и особено след нея се извърши консолидация на политическите партии, участвуващи в Отечествения фронт: Българския земеделски народен съюз, Българската работническа социалдемократическа партия, Народния съюз „Звено“ и Радикалната партия. Единствено Българската работническа партия (комунисти) излезе от периода на въоръжената антифашистка борба с действуваща система от организации и ръководни органи. Започна се обаче възстановяване на традиционната Демократическа партия, а така също и на ултралявата групировка на анархистите.

Пред различните класови и политически сили възникна проблемата за бъдещето на политическата система на народната демокрация. Във връзка с това съществено значение имаха въпросите за външнополитическата ориентация на България, за бъдещите структурни икономически и социални преобразования, за взаимоотношенията между политическите партии, за историческата съдба на наследените и традиционните форми на буржоазния парламентаризъм. На историческо изпитание беше подложена политическата програма, стратегия и тактика на главната политическа партия в системата на народната демокрация — БРП(к).

Още по време на Отечествената война на българския народ някои от десните групи в партиите на Отечествения фронт се помъчиха да внесат съмнение относно реалистичността на правителствената политика и функциите на БРП (к). Един от водачите на БЗНС — д-р Г. М. Димитров — издигна опасна пацифистична платформа, която заплашваше България с международна изолация, съдействуваше за разложението на отделни военни части и за създаването на опозиционни настроения сред някои социални слоеве. От своя страна министърът на войната Д. Велчев, който беше свързан с НС „Звено“, в края на ноември 1944 г. успя да прокара в Министерския съвет постановление, с което се освобождаваха от съдебна отговорност за фашистки престъпления офицерите, взели участие в Отечествената война. Посочените действия целяха да внесат дълбоки разногласия между партиите на Отечествения фронт и да изолират БРП (к). Те обаче не постигнаха сериозен успех. В страната бяха устроени масови политически демонстрации, в които огромна част от народа манифестира своята подкрепа на политиката на комунистическата партия.[16]

[15] ЦПА, ф. 1, СО на ЦК на БРП(к) (необработен), Сведения за състава на УС на ОСБИ и ръководствата на клоновите съюзи от август 1945 г.

[16] И. Димитров, Провалът на контрареволюционния пристъп срещу народнодемократичната власт в края на 1944 г., Известия на БИД, кн. XXV, С., 1967.

До средата на 1945 г. десните групи в партиите на Отечествения фронт действуваха в границите на съществуващите организации. Решението на правителството за провеждане на парламентарни избори и за издигането на единни избирателни листи на Отечествения фронт се явиха повод за консолидация на десните групи в самостоятелни политически организации. Това се извърши при активната политическа подкрепа на западните съюзници от антихитлеристката коалиция. Така в България възникна легална политическа опозиция, главните представители на която бяха организациите на БЗНС (Никола Петков) и БРСДП (о), които напуснаха Отечествения фронт. Освен тях се засили създаването на клубове и бюра на Демократическата партия, а така също опозиционна група на независимите интелектуалци.[17] Министрите, които преминаха в опозиция, напуснаха правителството на Отечествения фронт. Въпреки значителните трудности, които настъпиха във връзка с новата политическа ситуация, на опозицията беше осигурена свобода за организиране, за устройване на публични събрания, за издаване на печатни органи, за участие в парламентарните избори и т. н.

Диференциацията на политическите партии, участвуващи в Отечествения фронт, и възникването на легална политическа опозиция беше ново явление в политическата система на народната демокрация. Тя показваше своеобразното развитие на революционния процес, при което част от нефашистката буржоазия се обяви против програмираните нови революционни преобразования, а част от дребната буржоазия не можеше да се примири със стопанското законодателство, с нарядния режим и с огромните икономически трудности, създадени в периода на военната икономическа конюнктура. При това опозиционните сили, за да разширят и укрепят своята социална база, започнаха да подлагат на критика не само реалните грешки на новата революционна власт, но да формулират съществени мними недостатъци.

Парламентарните избори за XXVI Обикновено Народно събрание, насрочени за края на август 1945 г., можеха да се превърнат в своеобразна проверка на разположението на политическите сили в България. Поради това опозиционните партии и групи, които бяха още в началото на своята организационна и политическа консолидация, се страхуваха от участие в изборите. Страх изпитваше дори главната опозиционна партия — БЗНС (НП), която в навечерието на изборите имаше цяла система от организации и ръководни органи.[18] Поради всичко това известният опозиционен лидер Н. Петков и др. изпратиха до Съюзната контролна комисия в България изложение, в което настояваха да бъде оказано въздействие върху правителството за отлагане на изборите. Това предизвика намесата на САЩ и Англия. Изборите бяха отложени поради едно прибързано изявление на министъра на външните работи П. Стайнов. Сред някои кръгове на Отечествения фронт това доведе обаче до известни политически колебания. Съществуването на Съюзната контролна комисия и посочената намеса поставиха и досега поставят въпроса за възможността от съществуването на диктатура на пролетариата и нарушаването на националния суверенитет на страната.

---

[17] Н. Генчев. Разгромът на буржоазната опозиция в България през 1947—1948 г. — Годишник на Софийския университет (ГСУ), Идеологически катедри, С., 1963, т. VI, с. 190—197.

[18] Н. Генчев. Цит. съч., с. 190.

Изборите за XXVI ОНС бяха отсрочени за 18. XI. 1945 г. В навечерието на провеждането им опозиционните сили отново си послужиха с маневрата на отлагането. Аргументите им бяха същите: властите не могли уж да осигурят демократични избирателни условия. Безкомпромисната позиция на правителството предизвика в опозицията тактиката на „изборно-парламентарен бойкотизъм". Тази тактика лиши обаче опозиционните партии и групи от една силна политическа трибуна. Опозиционният блок не можа да участвува в парламентарната полемика по редица основни антикапиталистически нормативни актове, приети от XXVI ОНС. Срещу по-голямата част от тези актове в опозиционния печат се появиха остри критики. Освен това опозиционните партии осъдиха и законодателството, което регламентираше социалното преустройство на дребната частна собственост.

Някои от приетите от XXVI ОНС закони оказаха съществено влияние върху социално-класовата структура на България. Сред тях съществено значение имаше Законът за трудово-поземлената собственост (ТПС), който ограничи оптималните количества поземлена собственост и засягаше интересите на селската буржоазия. В системата от икономически преобразования съществено социално значение имаха конфискуваните акции по търговския закон, нерегистрирани пред държавните финансови органи, и особено значителните конфискации на капиталистическа собственост по Закона за конфискуване на имущества, придобити чрез спекула и по незаконен начин. Към 10. XII. 1947 г. броят на предприятията, засегнати от този закон, достигна 247.[19] Тези закони засегнаха съществено интересите на значителна част от градската буржоазия. Градската буржоазия беше засегната и от създаването на държавния тютюнев монопол, държавния спиртен монопол, държавния монопол в застрахователното дело, държавните, държавно-кооперативните и държавно-частните централи в областта на външната търговия и т. н.

По такъв начин в края на 1945 и през 1946 г. по парламентарен път беше осъществено широко икономическо насилие срещу градската и селската буржоазия, която през дореволюционния период стоеше на нефашистки позиции. Системата на това насилие не можеше да ликвидира икономическата основа на буржоазията, но до известна степен я ограничи. Задълбочаването на революционния процес „отгоре" предизвика засилването на някои директни акции на работническата класа „отдолу". Тези акции преди всичко се изразиха в засилването на дейността на органите на работническия контрол и на стачните конфликти в промишлените предприятия в София, Габрово и на други места през 1946 г. Някои от регионалните директни акции на работническата класа нарушаваха, разбира се, управлението на промишлените предприятия и застрашаваха организацията на индустриалното производство.

Настъплението срещу градската и селската буржоазия се оказа благоприятно условие за политическата дейност на опозиционния блок. Някои опозиционни политически лидери и групи направиха опит да установят непосредствени връзки с промишлената буржоазия. През лятото на 1946 г. под тяхно въздействие в 20 промишлени предприятия в Габрово и 12 предприятия в Русе работниците бяха освободени от работа поради „годишен

---

[19] П. Петков. Ликвидирането на капиталистическата собственост в промишлеността на България, с. 70.

отпуск“ и предприятията преустановиха производствената си дейност.[20] Посочените действия на част от индустриалната буржоазия бяха съпроводени с други форми на стопански саботаж, включително и запалването на индустриални предприятия в София, Габрово, Сливен и другаде.[21] През пролетта на 1946 г. някои опозиционни групи направиха опит да получат значителни парични средства от отделни промишлени предприятия. От столичните и провинциалните трикотажни предприятия те очакваха 540 000 лв., от 15 вълнено-текстилни фабрики в столицата и провинцията — 710 000 лв. и т. н. Общата сума, която тези групи очакваха, възлизаше на 3 000 000 лв.[22]

В периода на дейността на XXVI ОНС опозиционните сили се стремяха, от друга страна, да задълбочат противоречията в Отечествения фронт, да разложат некомунистическите партии, участвуващи в тази политическа концентрация, и да изолират БРП (к) от народните маси. Издигнат беше лозунг за „Отечествен фронт без комунистите“. Политическата и идеологическата атака на опозицията предизвика засилване дейността на десните групи в БЗНС и НС „Звено“. Появиха се нови колебания в партиите на Отечествения фронт. Възникнаха конспиративните военни организации „Неутрален офицер“, „Цар Крум“ и „Военен съюз“. Започна да действува нелегалната организация „Легионерски център“[23]. Някои от опозиционните лидери установиха връзки с тези организации.

Опитът на буржоазната опозиция да премине в контранастъпление срещу революционните действия на народнодемократичната власт беше посрещната с нови решителни мероприятия. Предприето беше съдебно преследване срещу забягналия деец на БЗНС д-р Г. М. Димитров и срещу водача на дясната социалдемокрация Кр. Пастухов. От армията беше отстранен министърът на войната Д. Велчев. Уволнени бяха 1930 стари офицери. Създадена беше работническа милиция. Групи за съдействие на народната милиция бяха организирани във всички селища на страната. На опозиционните политически сили тежък удар беше нанесен и с премахването на монархическия институт през септември 1946 г., който беше един от фундаментите на Търновската буржоазнодемократична конституция.[24]

Народното събрание в България действуваше в границите на Търновската конституция. Неговите действия обаче надхвърлиха тези граници. Революционните сили използуваха Народното събрание за решаването на редица общонационални и социални проблеми. Парламентарният режим беше признат от политическите партии на Отечествения фронт и правителството като необходима преходна форма за демократическата организация на обществото. За парламентарните белези на формата беше характерно това, че те се проявяваха в много по-развита степен в сравнение с тяхното приложение в периода на буржоазната диктатура.[25] Едно от най-съществените решения на XXVI ОНС беше да се проведат избори за Велико Народно събрание, което да изработи нова конституция на България.

---

[20] Зл. Златев. Борбата на българската работническа класа против саботажа на фабрикантите (1944—1947 г.). — ИПр, 1964, кн. 2—3, с. 137.

[21] ЦДА на НРБ, ф. 55, оп. 1, а. е. 5, л. 3.

[22] АМВР, Съд. дело № 564, т. 3, л. 127.

[23] Н. Генчев. Разгромът на буржоазната опозиция в България 1947—1948 г., с. 199.

[24] Яр. Радев. Държавни представителни органи на България 1944—1947, с. 86.

[25] Пак там, с. 86—87.

В общата динамика на сложната и противоречива борба между работническата класа и различните групи на буржоазията, които бяха изменили съществено своите социални места, социални позиции и социални функции, особено важни бяха социалните функции на дребнобуржоазните социални структури. През последните години някои автори се стремят да омаловажат тяхното значение в революционния процес и чрез своеобразен подход към статистическите данни твърде силно ограничиха относителния дял и социалното значение на дребнобуржоазните групи. Те се постараха да докажат пролетарския и полупролетарския характер на половината от населението на България през дореволюционния период.[26] По такъв начин те опростиха историческия процес с цел да приведат „обективни данни" за класово-пролетарския характер на народната демокрация в България. Подобен подход затруднява обаче изясняването на редица съществени явления в политическия живот на страната през следреволюционния период.

Дребната буржоазия обхващаше групите на бедните и средните селяни, дребните занаятчии, които не използуваха или използуваха ограничено количество наемен труд, дребните търговци и др. Тези групи представляваха поголямата част от населението на България и тяхната обществено-производствена дейност имаше съществено значение в икономическия живот на страната. През 1945—1946 г. групата на селските полупролетарии беше свързана с 67 417 индивидуални стопанства, докато към групата на бедните селяни принадлежаха 591 607 индивидуални стопанства и към тази на средните селяни — 189 466.

Политическите позиции и поведение на дребнобуржоазните социални групи оказваха решаващо въздействие върху измененията в съотношенията на класовите сили у нас. Сред тези групи намираха свои привърженици всички политически партии. Твърде съществени бяха връзките на тези партии с бедните и средните селяни. Комунистическото движение в България през последните две-три дореволюционни десетилетия установи непосредствени връзки с трудовите селски маси, изразявайки антикапиталистическите, демократическите и революционните настроения на значителна част от тях.

Традиционните антикапиталистически и антифашистки искания на трудовите маси в годините на Втората световна война бяха придружени с остри искания за революционен изход от стопанската разруха, за премахване на военно-конюнктурното стопанско законодателство и стопанска система, за ограничаване на спекулативната дейност на едрия капитал и др. Изключително тежко бреме бяха военните и гражданските мобилизации, нарядно-реквизиционната и снабдителната система. Те създаваха силни социални колебания, които се увеличаваха от широкия неекивалентен експорт на храни и индустриални суровини. През първите следреволюционни години дребнобуржоазните маси очакваха незабавна ликвидация на всички явления, свързани с военноикономическата конюнктура и на произтичащите от тях рецидиви.

От друга страна, измъчените от войната дребнобуржоазни социални групи понасяха с ясно политическо съзнание новото икономическо напрежение през първите следреволюционни месеци, произтичащо от участието на страната в заключителния етап на антихитлеристката война и от Съглашението за примирие. Преходът от военновременната към мирновременна икономическа конюнктура през втората половина на 1945 и през следващите

[26] Н. Горненски. Класите в България и борбите им 1934—1944. С., 1967.

години не можа да ликвидира наследените стопански трудности, не можа да задоволи стопанско-производствените и потребителските нужди на дребнобуржоазните маси въпреки направените опити за нормализиране на цените на индустриалните и селскостопанските произведения и за данъчни облекчения. При това политиката за възстановяване на общественото производство беше придружена с политика за структурно преустройство на дребнобуржоазните социални групи въз основа на производственото кооперране. Възникнаха движенията за производствено кооперране на селските и занаятчийските маси.

Наследената стопанска разруха и новите икономически тежести се отразиха твърде силно върху противоречивата природа и социалната психика на дребнобуржоазните маси. Известна част от тях продължиха да участвуват в революционните преобразования на страната и да играят ролята на верен съюзник на работническата класа. Друга част обаче започна да проявява съществени колебания и да посреща с изключителен скептицизъм структурните преобразования на дребната частна собственост. През втората половина на 1945 и през 1946 г. в движението за производствено кооперране на селяните например възникнаха значителни центробежни тенденции. Те бяха свързани с особената социална природа на дребните селски стокопроизводители. Освен това обаче те бяха предизвикани и от някои съществени грешки в осъществяването на икономическата политика на народнодемократичната власт и преди всичко на нарушаването на принципа на доброволността.

Броят на селата, в които се забелязваха центробежни тенденции в движението за производствено кооперране, възлизаше на повече от 52. Това представляваше около 12,5% от общия брой на селата, в които се изграждаха ТКЗС. Броят на членовете кооператори, които бяха подали молба за освобождението им от ТКЗС, възлизаше на 2255. Политическата принадлежност на желаещите да напуснат ТКЗС беше твърде разнородна. Според сведения на МЗДИ от май 1946 г. за 1337 членове, подали молби за напускане, 79,5% от тях бяха безпартийни, 11,7% бяха членове на БРП (к), 5,2% — на БЗНС, 5,2% — на НС „Звено“ и т. н.[27] Относително многобройната група на комунистите, желаещи да напуснат ТКЗС, беше резултат, от една страна, на недостатъчната им идейно-политическа закалка, а, от друга — на преобладаващото място на членовете на БРП(к) в движението за производствено кооперране на селяните.

В обстановка на изострени класови противоречия в края на 1945 и през 1946 г. известна част от дребнобуржоазните маси тръгна след политическите партии на опозиционния блок. В изборите за XXVI ОНС 24,5% от избирателите не подкрепиха кандидатите на Отечествения фронт. Те или не взеха участие в гласуването, или гласуваха с недействителни бюлетини.[28] За да разширят влиянието си сред тези маси, опозиционните партии на земеделците и социалдемократите и групата на независимите интелектуалци в навечерието на изборите за Велико Народно събрание, които се състояха през октомври 1946 г., създадоха общ избирателен блок, който нарекоха „федерация на селския и градския труд“. Този блок издигна широка демагогска платформа за демократически и социални преобразования. В изборите за Велико Народно

---

[27] М. Исусов. Движението за кооперативно обработване на земята в България (1944—1947 г.), ИПр, 1969, кн. 2—3, с. 160.

[28] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 200, л. 37.

събрание кандидатите на Отечествения фронт получиха 70,10% от подадените гласове, а тези на опозиционния блок — 28,35%, Част от избирателните бюлетини бяха недействителни.[29] Най-характерен беше успехът на БРП(к), за кандидатите на която бяха подадени повече от половината избирателни гласове.

Резултатите от изборите за Велико Народно събрание показаха, че съотношението на класовите сили в България е в полза на програмата, стратегията и тактиката на народнодемократичната революция в страната. Неуспех претърпяха некомунистическите партии от политическата концентрация на Отечествения фронт, които получиха значително по-малко гласове в сравнение с опозиционния блок. Това се дължеше главно на силните колебания сред социалните групи, чиито интереси изразяваха тези партии, а така също и на разложителната дейност на десните групи в тях. Независимо от своята изборно-парламентарна победа БРП(к) не пристъпи към създаването на самостоятелно комунистическо правителство. Народнодемократичната революция обхващаше цяла историческа епоха, проблемите на която не можеха да бъдат решени само от работническата класа и нейния революционен авангард.

Успехът в изборите за Велико Народно събрание засили интеграцията в опозиционния блок. В главната сила на този блок — БЗНС (НП) нараснаха илюзиите за възможността от реставрация на политическата система на буржоазното общество. Многобройните парламентарни групи на опозиционния блок във Великото Народно събрание възприеха тактиката на пълна обструкция против конструктивната политика на новото правителство, съставено от Г. Димитров. Тежките клаузи на мирния договор, сключен през февруари 1947 г., опозицията обясняваше с нежеланието на Отечествения фронт да допусне нейни представители в правителството. Неуспехът на некомунистическите партии от Отечествения фронт в изборите за Велико Народно събрание се дължели, според опозицията, на загубването на политическата им самостоятелност и на подчинението им на комунистическата партия.

Периодът след изборите за Велико Народно събрание се характеризираше с няколко основни политически и стопански явления, които напълно завършиха изграждането на политическата система на народната демокрация и на икономическия модел на прехода от капитализма към социализма в България. Основният въпрос, по който продължително време се водеше остра полемика между политическите партии от Отечествения фронт и опозиционния блок, беше този за изработването на нова конституция на България. Срещу политическата система на народната демокрация опозиционните партии използуваха като знаме Търновската буржоазнодемократична конституция. През лятото на 1946 г. БРП(к) изработи проект за нова конституция. Този проект беше приет като основа за новата конституция от Националния комитет на Отечествения фронт. Некомунистическите партии от Отечествения фронт внесоха обаче към него редица предложения, които придадоха на новия вариант на проектоконституцията твърде еклектичен характер.[30] Създадени бяха и три буржоазни проекта за нова конституция.

[29] Н. Генчев. Изборите за Велико Народно събрание през октомври 1946 г., ИПр, 1964, кн. 2—3, с. 224.

[30] Н. Генчев. Политическите борби между Отечествения фронт и буржоазната опозиция около създаването на конституция на НР България от 1947 г., ИПр, 1962, кн. 5, с. 11 и 12.

Разглеждането на конституционните проекти от ноември 1946 до май 1947 г. продължи в секциите на Великото Народно събрание, сформирани по разделите на конституцията. След това то беше пренесено в пленарните заседания на събранието. Проблемите, по които се разгоря парламентарната полемика, а така също полемиката в отечественофронтовския и опозиционния печат се отнасяха до съдбата на едрата и дребната частна собственост, до устройството и правата на органите на държавната власт, до структурните взаимоотношения между законодателната, изпълнителната и съдебната дейност в политическата система на народната демокрация, до политическите и социалните права на гражданите на републиката и др. Основният смисъл на полемиката беше да се утвърдят или не по законодателен път извършените революционни преобразования, да продължи или да бъде преустановен революционният процес.

Революционните сили в България направиха сериозен анализ на политическата платформа, стратегия и тактика на опозиционния блок както по време на изборите, така и в цялата дейност на Великото Народно събрание. На преден план възникна задачата за разкриване реставраторските концепции на опозиционните партии, за тяхното разобличаване пред следващите ги маси и за постепенната им политическа изолация. Започна се процес на разложение на някои от организациите на БЗНС (НП). Едновременно с това бяха предприети и някои насилствени съдебно-административни мерки за ограничаване дейността на опозиционния блок. Ограниченията срещу опозицията и съдебното преследване срещу Н. Петров видоизмени тактиката на опозиционния земеделски съюз, ръководството на който потърси контакт с Централния комитет на БРП(к). Целта на този вариант беше да се внесе недоверие между комунистическата партия и нейните политически съюзници. Парламентарните групи на опозиционния блок след ограниченията през лятото на 1947 г. отслабнаха твърде много и се отказаха постепенно от своята тактика на непрекъснати обструкции и постоянни политически диверсии.

Приемането на републиканската конституция на България беше последвано от национализация на индустрията, мините и банките, а след това от изкупуване на едрия селскостопански инвентар. Това беше решаващ етап в експроприацията на едрата капиталистическа собственост в страната. Някои автори обаче преувеличават значението на национализацията в общата система от революционни политически и икономически преобразования в България. Национализацията не доведе и не можеше да доведе до ликвидация на буржоазията като цялостна социално-класова структура. Продължиха да съществуват някои групи от средната градска буржоазия, а така също основната част от селската буржоазия. Освен това национализацията разкъса традиционните връзки между социалните групи на буржоазията и дребната буржоазия, внесе силни колебания сред част от дребнобуржоазните маси, но не измени социалните позиции и социалните функции на основните компоненти на тази сложна и противоречива социално-класова структура, която според В. И. Ленин твърде динамично ражда буржоазия и капитализъм. Това преувеличение най-често се прави, за да се докаже наличието на съществени различия в развитието на революционния процес у нас до края на 1947 г. и след това. Парадоксален характер носи концепцията, която, от една страна, преувеличава икономическата изостаналост на България, а, от друга — изключително много залага на национализацията на промишлеността и банките.

* * *

Народнодемократичната власт в България беше власт от типа на диктатурата на пролетариата. Тя се явяваше нова форма на политическото господство на работническата класа. Новите исторически условия, предизвикани от възникването на втория етап на общата криза на капитализма и от интернационализирането на диктатурата на пролетариата, наложиха нов тип на вътрешната организация на диктатурата на пролетариата. Политическата система на народната демокрация освен своята основна същност — господството на работническата класа и политическото ръководство на комунистическата партия, имаше и свое конкретно-историческо съдържание. Компоненти на това съдържание бяха особените конкретно-исторически отношения между работническата класа и другите социални структури, между комунистическата партия и другите политически сили.

Формите на диктатурата на пролетариата се изменят не само под влияние на общоисторическите условия, възникнали през втория етап на общата криза на капитализма, а преди всичко във връзка с измененията на конкретно-историческото съдържание на диктатурата на пролетариата. Ако основната същност на диктатурата на пролетариата, т. е. господствуващото положение на работническата класа, остава неизменна, то конкретно-историческото съдържание на диктатурата на пролетариата непрекъснато се изменя и развива. Във връзка с това се изменят и развиват и формите на диктатурата на пролетариата. Народната демокрация се яви непрекъснато развиваща се политическа система на обществото.

EINIGE PROBLEME DER SOZIALEN STRUKTUR UND DER SOZIALISTISCHEN REVOLUTION IN BULGARIEN (1944—1947)

MITO ISSUSSOV

(Zusammenfassung)

Der Sieg des Aufstands vom 9. September 1944 leitete das Zeitalter der sozialistischen Revolution in Bulgarien ein. Zu den sozialen Hauptprozessen am Anfang dieses Zeitalters gehörten der Aufbau der Wirtschaft in der Übergangszeit vom Kapitalismus zum Sozialismus und des politischen Systems der Volksdemokratie. In Verbindung damit trat eine grundlegende Veränderung der sozialen Positionen und Funktionen in allen sozialen Gruppen des Landes ein.

Die Arbeiterklasse entwickelte sich zu einer herrschenden gesellschaftlichen Macht und übernahm die führende Rolle im politischen System der Volksdemokratie. Im Zeitraum von 1944 bis 1947 wurde die politische und produktionsökonomische Konsolidierung der Arbeiterklasse durchgeführt. Die verschiedenen Gruppen der Bourgeoisie wurden durch Beschlagnahmung, Einführung von Staatsmonopolen und Nationalisierung des kapitalistischen Eigentums aufgelöst. Eine komplizierte soziale Umwandlung erfolgte auch in der Kleinbourgeoisie durch die Einführung verschiedener Formen der Kooperation in die Erzeugung.

Die einzelnen sozialen Gruppen spielten verschiedene Rollen im Bildungsprozeß des politischen Systems der Volksdemokratie. Zunächst wurden die Organe

des faschistischen Staates zerschlagen, die gegen die Volksmassen Gewalt ausübten, und die neuen Organe der politischen Gewalt gebildet. Dieser Prozeß fand um das Ende des Zweiten Weltkriegs seinen Abschluß und wurde durch die Konsolidierung der politischen Parteien von der Konzentration der Vaterländischen Front, und zwar der Bulgarischen Arbeiterpartei (Kommunisten), der Bulgarischen Bauernpartei (Bălgarski Zemedelski Naroden Săjuz), der Sozialdemokratischen Partei und dem Volksbund «Zveno», begleitet.

Die sozialen Gegensätze in Bulgarien spitzten sich in den Jahren 1945 bis 1946 stark zu und äußerten sich in einem heftigen parlamentarischen und außerparlamentarischen Kampf. Besondere Bedeutung hatte dabei die Konsolidierung der legalen politischen Opposition im System der Volksdemokratie. In der Entwicklung des Klassenkampfs in Bulgarien spielte die Verabschiedung der republikanischen Verfassung Ende 1947 eine wesentliche Rolle.

Das politische System der Volksdemokratie in Bulgarien hatte einen bestimmten klassenbedingten proletarischen Charakter. Es wirkte als Diktatur des Proletariats. Die eigenartigen Beziehungen zwischen der Arbeiterklasse und den anderen sozialen Gruppen sowie zwischen der Kommunistischen Partei und den übrigen politischen Kräften bildeten den konkreten historischen Gehalt der volksdemokratischen Staatsmacht als neue Form der Diktatur des Proletariats.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 7

СТАТИИ И СЪОБЩЕНИЯ

Йордан Николов — Немската Реформация и някои църковни дейци от българските земи през XVI в. 11
Константин Косев — Руско-германските отношения и Освобождението на България (1877—1878 г.) 35
Хайнц Волтер — Външнополитическа концепция и дейност на революционната германска социалдемокрация по време на българската криза от 1885—1886 г. 71
Андрей Пантев — Англия, Германия и българският въпрос (август 1887 — март 1890 г.) 97
Цветана Тодорова — Френско-германското съперничество в заемната политика с България и комбинацията „Карлсбад 1898 г." 119
Христо Кьосев — Второто стамболовистко правителство и икономическото съперничество между Германия и Австро-Унгария за българския пазар (1903—1908 г.) 141
Нико Ников — Транзитът на австро-германско оръжие за България и Турция в началото на Първата световна война 167
Генчо Камбуров — Военнополитическите отношения между България и Германия през Първата световна война 245
Йоно Митев — Войнишкото въстание в България през септември 1918 г. и участието на германски войски в неговото потушаване 279
Любен Беров — Външната търговия между България и Германия между двете световни войни (1919—1939 г.) 295
Добрин Мичев — Георги Димитров и германското работническо революционно движение (януари — юни 1929 г.) 323
Кръстьо Манчев — Германия и българо-югославските отношения в навечерието на Втората световна война 347
Людмила Живкова — Към въпроса за икономическата експанзия на Германия в България (1933—1939 г.) 373
Николай Генчев — Българско-германски дипломатически отношения (1938—1941 г.) 391
Димитър Сирков — Към въпроса за присъединяването на България към Тристранния пакт 435
Витка Тошкова — България и военнополитическите планове на германския империализъм на Балканите през 1943 г. 467
Давид Коен — Българската индустрия и империалистическа Германия през Втората световна война 497
Ханс Радант — Интересите на ИГ Фарбениндустри в България до 1944 г. . . . 547
Иван Пейков и Стефка Велева — Българско-германски връзки и отношения в първите години след създаването на ГДР (Преглед на документи, съхранявани в ЦДА на НРБ) 565
Емилия Костова — Българско-германските отношения в съвременната българска историография 577

МАТЕРИАЛИ ОТ ПЪРВАТА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ НА КОМИСИЯТА НА ИСТОРИЦИТЕ ОТ БЪЛГАРИЯ И ГДР, СЪСТОЯЛА СЕ В СОФИЯ ОТ 13 ДО 15 НОЕМВРИ 1969 г.

Ернстгерт Калбе — Назряване на революционна ситуация в Югоизточна Европа по време на Втората световна война 593
Карл Дрекслер — Европейските планове на германския империализъм от 1943 г. 611
Клаус Мамах — Бележки по немското антифашистко съпротивително движение (1933—1945 г.) 615
Мито Исусов — Някои проблеми на социално-класовата структура и социалистическата революция в България (1944—1947 г.) 621

INHALT

Vorwort 7

ABHANDLUNGEN UND MITTEILUNGEN

Jordan Nikolov — Die deutsche Reformation und einige Kirchenvertreter aus den bulgarischen Gebieten im 16. Jh. 32
Konstantin Kossev — Die russisch-deutschen Beziehungen und die Befreiung Bulgariens (1877—1878) 68
Heinz Wolter — Die außenpolitische Konzeption und Aktivität der revolutionären deutschen Sozialdemokratie während der bulgarischen Krise 1885—1886 . . 95
Andrej Pantev — England, Deutschland und die bulgarische Frage (August 1887 — März 1890) 118
Zw. Todorova — Der französisch-deutsche Wettbewerb in der Anleihenpolitik gegenüber Bulgarien und die Kombination „Karlsbad 1898" 138
Christo Kjossev — Die zweite Regierung Stambolovs und der Wettbewerb zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn um den wirtschaftlichen Einfluss auf Bulgarien (1903—1908) 165
Niko Nikov — Der Transit österreichischer und deutscher Waffen durch Bulgarien nach der Türkei am Anfang des Ersten Weltkrieges 241
Genčo Kamburov — Die militärpolitischen Beziehungen zwischen Bulgarien und Deutschland während des Ersten Weltkrieges 276
Jono Mitev — Der Soldatenaufstand im September 1918 und die Beteiligung deutscher Truppen an seiner Unterdrückung 292
Ljuben Berov — Der bulgarisch-deutsche Außenhandel zwischen den zwei Weltkriegen (1919—1939) 321
Dobrin Mičev — Georgi Dimitrov und die deutsche revolutionäre Arbeiterbewegung (Januar — Juni 1929) 345
Krästju Mančev — Deutschland und die bulgarisch-jugoslawischen Beziehungen vor dem Ausbruch des Zweiten Weltkrieges 370
Ljudmila Živkova — Zur Frage der wirtschaftlichen Expansion Deutschlands in Bulgarien (1933—1939) 389
Nikolaj Genčev — Bulgarisch-deutsche diplomatische Beziehungen (1938—1941) . . 433
Dimitär Sirkov — Zur Frage des Beitritts Bulgariens zum Dreimächtepakt 466
Vitka Toškova — Bulgarien und die kriegspolitischen Pläne des deutschen Imperialismus auf dem Balkan im Jahre 1943 496
David Koen — Die bulgarische Industrie und das imperialistische Deutschland während des Zweiten Weltkrieges 545
Hans Radandt — Die Interessen der IG-Farbenindustrie A G in Bulgarien bis 1944 563
Ivan Pejkov, Stefka Veleva — Bulgarisch-deutsche Verbindungen und Beziehungen in den ersten Jahren nach der Gründung der Deutschen Demokratischen Republik (Untersuchung der im Zentralen Staatlichen Archiv der Volksrepublik Bulgarien verwahrten Urkunden) 576
Emilija Kostova — Die bulgarisch-deutschen Beziehungen in der gegenwärtigen bulgarischen Geschichtsschreibung 588

MATERIAL DER ERSTEN WISSENSCHAFTLICHEN KONFERENZ DER KOMMISSION DER HISTORIKER DER VOLKSREPUBLIK BULGARIEN UND DER DEUTSCHEN DEMOKRATISCHEN REPUBLIK IN SOFIA VOM 13. — 15. NOVEMBER 1969

Ernstgert Kalbe — Reifung der revolutionären Situation in Südosteuropa zur Zeit des Zweiten Weltkrieges 610
Karl Drechsler — Europapläne des deutschen Imperialismus vom Jahre 1943 . . . 614
Klaus Mammach — Notizen über die deutsche antifaschistische Widerstandsbewegung 1933 bis 1945 620
Mito Issussov — Einige Probleme der sozialen Struktur und der sozialistischen Revolution in Bulgarien (1944—1947) 637

БЪЛГАРСКО-ГЕРМАНСКИ ОТНОШЕНИЯ И ВРЪЗКИ

•

Изд. редактор М.Чакърова
Художник А. Кожухарова
Худ. редактор Д. Донков
Техн. редактор Т. Нинова
Коректори Е. Котева, Ю. Миндова, Е. Станева

•

Изд. индекс 4498
Дадена за набор на 29. II. 1972 г.
Подписана за печат на 4. V. 1972 г.
Формат 71/100/16 Тираж 800
ЛГ II—6
Печ. коли 40,13 Изд. коли 47,75
Цена 6 32 лв.

•

Набрана и отпечатана в Печатницата
на Издателството на БАН София 13, ул. 36
Поръчка № 194